

**ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ИЗДАНИЕ
НА СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
НА В. И. ЛЕНИН
ИЗЛИЗА ПО РЕШЕНИЕ
НА ПОЛИТБЮРО НА ЦК НА БКП**

В.И.ЛЕНИН

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

ВТОРО ИЗДАНИЕ

В ПЕТДЕСЕТ И ПЕТ
ТОМА

ПАРТИЗДАТ
ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА
КОМУНИСТИЧЕСКА
ПАРТИЯ
СОФИЯ

В.И.ЛЕНИН

ТОМ

3

РАЗВИТИЕТО НА КАПИТАЛИЗМА
В РУСИЯ

ПАРТИЗДАТ
ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА
КОМУНИСТИЧЕСКА
ПАРТИЯ
СОФИЯ 1979.

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА ПРИ ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

МОСКВА

ПРЕДГОВОР

В настоящия том е поместен трудът на В. И. Ленин «Развитието на капитализма в Русия», написан през 1896—1899 г. и издаден в отделна книга през 1899 година. В тома е включена и статията на Ленин «Некритична критика», напечатана през май—юни 1900 г. в отговор на рецензията на един от «легалните марксисти» за тази книга.

По това време пред руските марксисти възниква задачата да проучат дълбоко икономиката на Русия. Това е необходимо за окончателното идейно разгромяване на народничеството и за определяне перспективите на революционната борба на работническата класа и задачите на руската социалдемокрация. Теоретичната работа на руските марксисти, пише Ленин, трябва да бъде насочена към конкретно изучаване на всички форми на икономическия антагонизъм в Русия, трябва *«да даде цялостна картина на нашата действителност като определена система на производствени отношения, да докаже неизбежността на експлоатацията и експроприацията на трудещите се при тази система, да покаже изхода от тези отношения, който се сочи от икономическото развитие»* (вж. Събр. съч. Т. I, с. 286).

Именно това научно изследване Ленин осъществи в книгата си «Развитието на капитализма в Русия», която увенча неговите трудове от 90-те години, насочени против либералните народници и «легалните марксисти», към разработване на програмните положения на революционния марксизъм и тяхното прилагане в конкретните условия на Русия. Ленин счита, че програмата на марксистката работническа партия трябва да съдържа характеристика на основните черти на икономическия строй в Русия, оцен-

ка на основните класови сили, определение на основната цел и на текущите задачи на революционната борба на пролетариата. Лениновият труд «Развитието на капитализма в Русия» заедно с другите произведения на Ленин създава теоретична основа за изработване на програмата, стратегията и тактиката на болшевиизма.

Въпросът «за съдбата на капитализма в Русия», около който тогава се разгоря борба между революционните марксисти, от една страна, и либералните народници и «легалните марксисти» — от друга, беше един от най-важните въпроси на тесрията и практиката на революционната борба. Това беше въпросът — коя класа е призвана и може да осъществи коренно преустройство на обществото, към коя класа трябва да се ориентират революционерите. Това беше въпросът за перспективите на развитието на Русия, за съдбата на революцията и за условията за нейната победа в нашата страна. Ленин постави тези въпроси в центъра на своето изследване. Вместо на академични спорове «относно пазарите за руския капитализъм», каквито водеха помежду си народниците и «легалните марксисти», Ленин посвети своя труд на марксисткия анализ на общественно-икономическия строй и класовата структура на Русия, обоснова ръководната роля на пролетариата в предстоящата революция. Лениновият труд «Развитието на капитализма в Русия» е прекрасен образец за единство на революционната теория и практика, за съединяване на научния социализъм с работническото движение, за използване на теорията като оръжие на революционната практика.

В теоретичния увод Ленин разяснява и развива основните положения на марксистката политическа икономия за общественото разделение на труда, за простото стоково стопанство и за неизбежното му превръщане в капиталистическо, за създаването на вътрешен пазар от самия развиващ се капитализъм. В борбата с народническите възгледи Ленин защитава и обогатява марксистката теория за капиталистическото възпроизводство и кризите, подчертава противоречията в капиталистическото натрупване, в реализацията на обществения продукт, антагонизма между разширяването на капиталистическото производство и ограничаването на потреблението поради все

по-голямото обедняване на трудещите се. Ленин разкрива действителния смисъл на марксистката теория за капиталистическата икономика и с това посочва, че противоречията на капитализма обясняват условията и причините за неговата гибел, за революционната му замяна от нов, прогресивен строй — социализма. В последните глави на книгата Ленин въз основа на огромен и всестранен фактически материал изследва как конкретно се проявяват в руската действителност общите икономически закони на развитието на капиталистическото общество.

Ленин започва анализа на развитието на капитализма в Русия с характеристика на капиталистическата еволюция на селското стопанство и разслояването на селяните. Въз основа на огромен фактически материал Ленин неопровержимо доказва, че общественно-икономическите отношения в руското село след реформата от 1861 г. се характеризират от наличието и развитието на онези противоречия, които са присъщи на стоковото стопанство и капитализма. Тези противоречия показват, че «структурата на икономическите отношения в «общинното» село съвсем не е специфична структура («народно производство» и т. н.), както твърдяха народниците, «а обикновена дребнобуржоазна структура». Ленин доказва, че селското население не само се диференцира, «то напълно се разрушава, престава да съществува, изтласквано окончателно от новите типове селско население — типове, които са база на обществото с господстващо стоково стопанство и капиталистическо производство. Тези типове са селската буржоазия (предимно дребна) и селският пролетариат, класата на стокопроизводителите в земеделието и класата на селско-стопанските наемни работници» (вж. в настоящия том, с. 160, 161).

В труда си «Развитието на капитализма в Русия» Ленин прави дълбок анализ на общественно-икономическата структура на помещническото стопанство и характеризира еволюцията му през следреформения период. Ленин доказва, че тогава в помещническото стопанство са се съчетавали отработъчната и капиталистическата система на стопанство, че отработъчната система е непосредствено наследена от ангарийното стопанство, господствувало при крепостническия строй. С развитието на стоковото стопан-

ство и разслояването на селяните отработъчната система постепенно се измества от капиталистическата система на помещническото стопанство. Либералните народници идеализират отработъчната система и другите остатъци от ангарийното стопанство. Ленин разобличава тази идеализация и с това убедително доказва, че остатъците от крепостничеството (отработките и ангарията в полза на помещика заради различните «отрязъци» земя, взаимното поръчителство, високите данъци, лишаването на селяните от свобода да се разпореждат със земята, да се придвижват и преселват, тяхната гражданска непълноправност и т. н.) са били тежко бреме за селяните в царска Русия.

Освен от помещническата експлоатация трудещите се селяни са изнемогвали и от гнета на кулаците, от грабителството на търговския и лихварския капитал, който е играл огромна роля в следреформеното село. Ленин разкрива дълбокия антагонизъм между селяните и помещиците, а сред самите селяни — антагонизма между селската буржоазия и селския пролетариат.

В книгата «Развитието на капитализма в Русия» е показано огромното нарастване на търговското земеделие през следреформения период, разкриват се особеностите в развитието на стоковото производство и капитализма в селското стопанство, доказва се прогресивният характер на капитализма в земеделието в сравнение с отживелиците от феодализма, както и в сравнение с дребното производство. Ленин нанася съкрушителен удар на буржоазната теория за «стабилността» на дребното селско стопанство. Той доказва, че и в селското стопанство едрото капиталистическо производство е по-продуктивно от дребното и неизбежно го измества, че дребното селско стопанство се крепи само на непосилния труд и изцеждането на жизнените сили на земеделеца, на разхищаването на производителните сили на земята. Ленин разкрива безнадеждното и безизходно положение на трудещите се селяни при капитализма и с това доказва, че за дребните селяни няма друго спасение, освен да се присъединят към революционното движение на пролетариата, да водят революционна борба заедно с пролетариата против целия капиталистически строй.

В книгата «Развитието на капитализма в Русия» за пръв

път се прави марксистки анализ на стадните и формите на еволюцията на капитализма в промишлеността на следреформена Русия. Ленин разглежда подробно трите главни стадия в развитието на капитализма в руската промишленост: дребното стоково производство (дребни, предимно селски производства) — капиталистическата манифактура — фабриката (едрата машинна индустрия) в тяхната неразделна връзка, показва закономерното превръщане на дребното стоково производство в капиталистическо, в манифактура и прерастването ѝ във фабрика, в едра машинна индустрия. При това Ленин изследва връзката на всяка от тези форми на промишлеността със селското стопанство.

Въз основа на грижлив анализ на богатия фактически материал Ленин доказва, че разслояването на дребните производители се извършва паралелно в земеделието и промишленостите, разкрива ожесточената конкуренция сред «кустарите», изследва процеса на образуване на сравнително големи работилници от отделни стокопроизводители, проследява развитието от разпокъсано дребно производство към простата капиталистическа кооперация. Ленин показва как работилниците със значителен брой работници постепенно въвеждат разделение на труда и по такъв начин простата капиталистическа кооперация прераства в капиталистическа манифактура. Ленин пръв дава марксистка характеристика на редица кустарни производства като манифактурен стадий на руския капитализъм. Манифактурата, посочва Ленин, е междинно звено между занаята и дребното стоково производство с примитивни форми на капитал, от една страна, и едрата машинна индустрия (фабриката) — от друга.

Ленин изследва подробно и всестранно развитието на едрата машинна индустрия в Русия. Той характеризира едрата машинна (фабрична) индустрия като най-висока степен на капитализма в промишлеността, основен и съществен признак на която е, че използва за производството система от машини. Преходът от манифактурата към фабриката, изтъква Ленин, означава пълен технически преврат, след който неизбежно настъпват рязка промяна в обществените отношения на производството, окончателно разделяне на различните групи участници в производ-

ството, изостряне и разширяване на дълбоките противоречия на капитализма, а заедно с това и масово обобществяване на труда от капитализма, т. е. подготвяне на материалните условия за преминаване към социализма. «Следователно едрата машинна индустрия е последна дума на капитализма, последна дума на неговите отрицателни и «положителни моменти»» (с. 437).

Ленин подчертава растящата концентрация на производството в руската промишленост. Още през 1890 г. 71,1% от общия брой на всички фабрично-заводски работници са били заети в големите фабрики и заводи (със 100 и повече работници). През 1894—1895 г. големите предприятия са били 10,1% от всички фабрики и заводи и са съсредоточавали 74% от всички фабрично-заводски работници и над 70% от цялото производство. През 1903 г. големите фабрики, с повече от 100 работници в Европейска Русия са били 17% от всички фабрики и заводи и са съсредоточавали 76,6% от всички фабрично-заводски работници. Ленин специално отбелязва, че големите фабрики в Русия са били по-едри от германските. Съсредоточаването на все по-голяма част от работниците в големите фабрики и заводи, в големите градове и промишлени центрове е спомагало за сплотяването и организирането на работническата класа, увеличавало е нейната сила и политическа роля в живота на страната и в определянето на по-нататъшната ѝ съдба.

С изследването си Ленин доказва, че «Русия на ралото и чукалката, на воденицата и ръчния тъкачен стан започва бързо да се превръща в Русия на плуга и вършачката, на парната мелница и парния тъкачен стан» (с. 573). А в същото време, въпреки развиващия се капитализъм, Русия си остава предимно аграрна страна, изостанала в технико-икономическо отношение в сравнение с най-напредналите капиталистически страни. Многобройните остатъци и отживелици от крепостничеството са главната причина за това изоставане, те спъват развитието на производителните сили в страната, тежат като бремене на народните маси.

Отбелязвайки прогресивния характер на капитализма в сравнение с феодализма, с помешчическия строй и дребното производство, Ленин същевременно дава ярка характеристика на дълбоките противоречия и язви на капи-

талистическия строй. Книгата на Ленин «Развитието на капитализма в Русия» е гневен обвинителен акт против царизма и руския капитализъм.

Книгата на Ленин е не само завършък на идейния разгром на народничеството, но и разгром на «легалните марксисти». Ленин доказва, че «легалните марксисти» са апологети на капитала, врагове на революционния марксизъм.

«Легалните марксисти» посрещат Лениновия труд «Развитието на капитализма в Русия» с враждебна критика. Ленин отговаря на тези нападки със статията си «Некритична критика», която е публикувана в списание «Научное Обозрение». В тази статия Ленин изтъква, че е необходимо революционните марксисти рязко да се разграничат от хората, които, прикривайки се под маската на «марксизма», изопачават революционния марксизъм. Ленин особено подчертава задачите, свързани с по-нататъшното развитие на основните положения на марксизма, чрез обобщаване опыта от класовата борба на пролетариата при новите условия.

Противоположно на представителите на «легалния марксизъм», които по всевъзможни начини разкрасяват капитализма и превъзнасят буржоазията, Ленин подчертава, че капитализмът е исторически преходен строй, че неговата историческа роля се състои в това, да създаде материалните предпоставки и субективните фактори, на пролетарската революция, на прехода към социализма.

В произведението «Развитието на капитализма в Русия» Ленин прави ясна и точна характеристика на икономиката и класовата структура на страната в края на XIX век. Той разкрива дълбоката икономическа основа на класовата борба и на съотношението на класовите сили непосредствено преди първата руска революция. Книгата на Ленин дава отговор на въпроса за характера на приближаващата революция и на нейните движещи сили, за ролята на различните класи в нея.

В своя труд Ленин обосновава в политико-икономически аспект ръководната роля на пролетариата в революцията и доказва, че неговата сила в историческото развитие на Русия е неизмеримо по-голяма от числеността му в общата маса на населението. По-късно историята на

трите революции изцяло потвърди това. Така Ленин нанесе съкрушителен удар върху догмата на опортюнистите в международното работническо движение, че пролетариатът не може и не бива да се бори за власт и за социализъм, докато не стане мнозинство в страната.

Ленин посочи икономическата основа на двойственото положение и двойствената роля на селянина, разкри антагонизма на собственическите и пролетарските тенденции сред селяните, корените на техните колебания между буржоазията и пролетариата. Същевременно Ленин показва дълбоките източници на революционността на трудовите селяни и обоснова необходимостта от съюз на работническата класа и селяните за борба против помешчиците, царизма и буржоазията.

Тези положения на марксизма, развити и обосновани в книгата на Ленин преди повече от половин век, имат и сега актуално значение. Гениалните Ленинови указания за хегемонията на пролетариата, за съюза на работниците и селяните са ръководно начало в борбата на народите за демокрация, национално освобождение и социализъм.

Общият извод, произтичащ от дълбокия политико-икономически анализ, който Ленин направи в «Развитието на капитализма в Русия», се състои в това, че в Русия назрява велика народна революция, начело на която стои пролетариатът със своя мощен съюзник — милионните селски маси; тази революция не може да се ограничи със събарянето на царизма — пролетариатът ще отиде по-нататък, към събаряне на капитализма, към победата на социализма.

Лениновият труд «Развитието на капитализма в Русия» излезе от печат пет години след като Енгелс беше публикувал третия том на «Капиталът» на Маркс, и стана непосредствено продължение на гениалния труд на Маркс. В предговора към третия том на «Капиталът» Енгелс посочва, че Маркс дълбоко и внимателно е изучавал в оригинал материалите за икономиката на следреформена Русия. Той е възнамерявал, въз основа на положението в Русия, да конкретизира и да развие своето учение за еволюцията на капитализма в селското стопанство. Русия с нейното разнообразие на формите на земевладение и експлоатация на селскостопанските производители е щяла

да играе в раздела за поземлената рента същата роля, както Англия в първия том на «Капиталът» при изследването на промишления капитализъм. Маркс не успя да осъществи този си план, пише Енгелс. Този план на Маркс бе осъществен от Ленин в книгата «Развитието на капитализма в Русия». Същевременно Ленин, изследвайки икономиката на Русия, обогати с нови положения и другите раздели на политическата икономия на капитализма, особено теорията за възникването и развитието на капиталистическия начин на производство, за превръщането на простото стоково стопанство в капиталистическо и за своеобразието на този процес в селското стопанство, теорията за възпроизводството и кризите, за обобществяването на труда с нарастването на концентрацията на производството.

Книгата на Ленин «Развитието на капитализма в Русия» има неocenимо значение за народите в капиталистическите и колониалните страни. С цялото си съдържание тя убедително доказва, че при господството на капитализма народните маси са обречени на експлоатация и мизерия, че единственият път за освобождение от ярема на земевладелците и веригите на империализма е пътят на революцията, пътят на социализма.

*Институт за марксизъм-ленинизъм
при ЦК на КПСС*

В. И. ЛЕНИН
1897

РАЗВИТИЕТО НА КАПИТАЛИЗМА
В РУСИЯ

*Процесът на образуване на вътрешен пазар
за едрата промишленост¹*

*Написано през 1896—1899 г.
Отпечатано за пръв път в отделна
книга в края на март 1899 г.*

*Печата се по текста
на второто издание на книгата
от 1908 г.*

ИЗДАНИЕ М. И. ВОДОВОЗОВОЙ.

Владимиръ Ильинъ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА ВЪ РОССІИ.

Процессъ образования внутренняго рынка для крупной
промышленности.

Цѣна 2 р. 50 к.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типо-литографія А. Лейферта. Бал. Морскля 65.
1899.

Корица на първото издание на книгата на В. И. Ленин
«Развитието на капитализма в Русия». — 1899 г.

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВОТО ИЗДАНИЕ

В предлагания труд авторът си поставя за цел да разгледа въпроса: как се образува вътрешният пазар за руския капитализъм? Известно е, че този въпрос е поставен вече отдавна от главните представители на народническите възгледи (начело с г-дата В. В. и Н.—он), и нашата задача ще бъде да разкритикуваме тези възгледи. Ние не считаме за възможно да се ограничим в тази критика с разглеждането на грешките и неправилностите във възгледите на противниците; струваше ни се недостатъчно за отговор на поставения въпрос да приведем факти, които говорят за образуването и растежа на вътрешния пазар, защото би могло да се възрази, че тези факти са избрани произволно и че са изпуснати факти, които говорят против. Смятахме, че е необходимо да разгледаме и да се опитаме да изобразим целия процес на развитието на капитализма в Русия в неговата единност. От само себе си се разбира, че такава широка задача не би била по силите на отделно лице, ако не ѝ се поставеха редица ограничения. Първо, както се вижда още от заглавието, ние разглеждаме въпроса за развитието на капитализма в Русия изключително от гледна точка на вътрешния пазар, като оставяме настрана въпроса за външния пазар и данните за външната търговия. Второ, ограничаваме се само със следреформената епоха. Трето, вземаме главно и почти изключително данните за вътрешните чисто руски губернии. Четвърто, ограничаваме се изключително само с икономическата страна на процеса. Но и след всички посочени ограничения темата, която остава, е извънредно широка. Авторът съвсем не си затваря очите пред трудността и дори опасността да се заеме с толкова широка тема, но на него му се струваше, че за разяснението на

«въпроса за вътрешния пазар за руския капитализъм е безусловно необходимо да се покажат връзката и взаимозависимостта между отделните страни на процеса, който извършва във всички области на общественото стопанство. Поради това ние се ограничаваме с разглеждането на основните черти на процеса, като предоставяме на по-нататъшните изследвания по-специалното му проучване.

Планът на нашия труд е следният. В I глава ще разгледаме, по възможност по-кратко, основните теоретически положения на абстрактната политическа икономия по въпроса за вътрешния пазар за капитализма. Това ще послужи един вид като въведение към останалата, фактическа част на съчинението и ще ни освободи от необходимостта да се позоваваме многократно на теорията в по-нататъшното изложение. В трите следващи глави ще се опитаме да характеризираме капиталистическата еволюция на земеделието в следреформена Русия, именно — във II глава ще бъдат разгледани земските статистически данни за разслояването на селяните, в III — данните за преходното състояние на помешчическото стопанство, за смяната на ангарийната система на това стопанство с капиталистическата, а в IV — данните за онези форми, в които става образуването на търговското и капиталистическото земеделие. Трите по-нататъшни глави ще бъдат посветени на формите и етапите на развитието на капитализма в нашата промишленост: в V глава ще разгледаме първите етапи на капитализма в промишлеността, именно в *дребната селска (така наречена кустарна) промишленост*; в VI глава — данните за капиталистическата манифактура и за работата в къщи при капитализма, а в VII глава — данните за развитието на едрата машинна индустрия. В последната (VIII) глава ще направим опит да покажем връзката между отделните, изложени по-горе страни на процеса и да дадем обща картина на този процес.

Р. S.² За най-голямо съжаление, в настоящото съчинение ние не можахме да се възползваме от прекрасния анализ на «развитието на селското стопанство в капиталистическото общество», който К. Кауцки е направил в книгата си: «Die Agrarfrage» (Stuttgart, Dietz, 1899; I.

Abschn. «Die Entwicklung der Landwirtschaft in der kapitalistischen Gesellschaft»**).

Тази книга (получена от нас, когато голяма част от настоящото съчинение беше вече набрана) е най-забележителното, след III том на «Капиталът»³, явление в най-новата икономическа литература. Кауцки изследва «основните тенденции» на капиталистическата еволюция на земеделието, поставя си за задача да разгледа разнообразните явления в съвременното селско стопанство като «частни прояви на един общ процес» (Vorgrede***, VI). Интересно е да се отбележи колко много са тъждествените основни черти на този общ процес в Западна Европа и в Русия въпреки огромните особености на Русия както в икономическо, така и в извъникономическо отношение. Например за капиталистическото съвременно (moderne) земеделие изобщо е типично прогресиращото разделение на труда и използването на машини (Kautsky, IV, b, c), което прави впечатление и в следреформена Русия (вж. по-долу, гл. III, § VII и VIII; гл. IV, особ. § IX). Процесът на «пролетаризиране на селяните» (заглавие на VIII гл. от книгата на Кауцки) навсякъде се изразява в разпространяване на всякакви видове наемна работа на дребните селяни (Kautsky, VIII, b); — паралелно на това ние наблюдаваме в Русия образуването на грамадна класа наемни работници с надел (вж. по-долу, гл. II). Съществуването на дребни селяни във всяко капиталистическо общество се обяснява не с техническото превъзходство на дребното производство в земеделието, а с това, че дребните селяни понижават своите потребности под равнището на потребностите на наемните работници и се пресилват в работа несравнено повече от тях (Kautsky, VI, b; «селско-стопанският наеман работник се намира в по-добро положение, отколкото дребният селянин» — казва Кауцки не на едно място: S.**** 110, 317, 320); аналогично явление се наблюдава и в Русия (вж. по-долу, гл. II, § XI, B⁴). Затова естествено е, че западноевропейските и руските

* — «Аграрният въпрос» (Штутгарт, Дитц, 1899; I раздел: «Развитието на селското стопанство в капиталистическото общество»). *Ред.*

•• Преведена е на руски.

••• Предговорът. *Ред.*

•••• — Seite — страница. *Ред.*

марксистите имат сходна оценка за такива например явления като «земледелските странични занятия», ако си послужим с нашия израз, или «наемната земеделска работа на пътуващите селяни», както казват немците (Kautsky, S. 192; срв. по-долу, гл. III, § X); — или на такова явление като отлива на работници и селяни от селата към градовете и фабриките (Kautsky, IX, e; поспециално S. 343; и много други. Срв. по-долу, гл. VIII § II); — пренасянето на едрата капиталистическа промишленост в селото (Kautsky, S. 187. Срв. по-долу, гл. VII § VIII). А да не говорим за еднаквата оценка на *историческото* значение на земеделския капитализъм (Kautsky *passim**, особено 289, 292, 298. Срв. по-долу, гл. IV, § IX), за еднакво признаваната *прогресивност* на капиталистическите отношения в земеделието в сравнение с докапиталистическите (Kautsky, S. 382: «Изместването на Gesinde (лично зависимите ратаи, слугите) и Instleute («нещо средно между ратай и арендатор»: селянин, който арендува земя срещу отработване) от надничарите, които извън работата са свободни хора, би било голям социален прогрес». Срв. по-долу, гл. IV, § IX, 4). Кауцки заявява категорично, че «не може и дума да става» за преминаване на селската община към общинно водене на едро съвременно земеделие (S. 338), че онези аграрници, които искат заздравяване и развитие на общината в Западна Европа, съвсем не са социалисти, а представители на интересите на едрите земевладелци, които искат да вържат работниците, като им дадат парче земя (S. 334), че във всички европейски страни представителите на интересите на земевладелците желаят да закрепят селските работници чрез снабдяването им със земя и се опитват вече да прокарат съответни законодателни мерки (S. 162), че против всички опити да се помогне на дребните селяни чрез създаване на кустарно производство (Hausindustrie) — този най-лош вид капиталистическа експлоатация — «трябва да се води най-решителна борба» (S. 181). Ние считаме за необходимо да подчертаем пълната солидарност във възгледите на западноевропейските и руските марксистите, имайки предвид

* — на разни места. Ред.

най-новите опити на представителите на народничеството рязко да разграничат едните от другите (вж. изказването на г-н В. Воронцов от 17 февруари 1899 г. в дружеството за съдействие на руската промишленост и търговия, «Новое Время», 1899, бр. 8255 от 19 февруари)⁶.

Ильинъ
Владимиръ Ильинъ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА въ Россіи.

Процессъ образования внутреннего рынка
для крупной промышленности.

ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ, ДОПОЛНЕННОЕ.

Цѣна 2 р. 25 к.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВО „ПАЛЛАДА“.
1908.

Корича на второто издание
на книгата на В. И. Ленин «Развитието на капитализма в Русия»
със собственоръчен надпис на автора. — 1908 г.

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ⁶

Настоящото съчинение е написано в навечерието на руската революция, през време на затишието, което настъпи след взрива на големите стачки през 1895—1896 година. Тогава работническото движение сякаш се бе затворило в себе си, развивайки се в ширина и дълбочина и подготвяйки началото на демонстрационното движение от 1901 година.

Анализът на общественно-икономическия строй и следователно на класовия строеж на Русия, направен в това съчинение въз основа на икономическо изследване и на критически разбор на статистическите сведения, се потвърждава сега от откритата политическа борба на всички класи в хода на революцията. Разкри се напълно ръководната роля на пролетариата. Видя се и това, че неговата сила в историческото движение е неизмеримо по-голяма в сравнение с числеността му в общата маса на населението. Икономическата основа на едното и другото явление е доказана в предлагания труд.

И още нещо, сега революцията все повече разкрива двойственото положение и двойствената роля на селяните. От една страна, огромните остатъци от ангарийното стопанство и всевъзможните отживелици от крепостното право при невиджданото осиромашаване и разоряване на бедните селяни обясняват напълно дълбоките източници на революционното селско движение, дълбоките корени на революционността на селяните като маса. От друга страна, и в хода на революцията, и в характера на разните политически партии, и в многото идейно-политически течения се разкриват вътрешнопротиворечивият класов строеж на тази маса, нейният дребнобуржоазен характер, антагонизмът между собственическите и пролетарските

тенденции в самата нея. Колебанието на обеднелия дребен стопанин между контрареволуционната буржоазия и революционния пролетариат е така неизбежно, както е неизбежно във всяко капиталистическо общество нищожното малцинство дребни производители да забогатяват, да «стават хора», да се превръщат в буржоа, а грамадното мнозинство или да се разоряват съвсем и да стават наемни работници или паупери, или пък да живеят вечно на ръба на пролетарското положение. Икономическата основа на двете течения сред селското население е доказана в предлагания труд.

Върху тази икономическа основа революцията в Русия е, разбира се, неизбежно буржоазна революция. Това марксистко положение е свършено необоримо. То не бива никога да се забравя. То трябва винаги да се прилага към всички икономически и политически въпроси на руската революция.

Но човек трябва да умее да го прилага. Конкретният анализ на положението и интересите на различните класи трябва да служи за определяне точното значение на тази истина в приложението ѝ към този или онзи въпрос. А обратният начин на разсъждение, който често се среща у социалдемократите от дясното крило начело с Плеханов — т. е. стремешът да се търси отговор на конкретните въпроси в простото логическо развитие на общата истина за основния характер на нашата революция, е опошляване на марксизма и истинска подигравка с диалектическия материализъм. За такива хора, които от общата истина за характера на тази революция извеждат например ръководната роля на «буржоазията» в революцията или необходимостта социалистите да поддържат либералите, Маркс вероятно би повторил приведения на едно място цитат от Хайне: «Посях драконови зъби, а пожънах бълхи».⁷

Върху дадената икономическа основа на руската революция са възможни обективно две основни линии на нейното развитие и нейния изход:

Или старото помещическо стопанство, свързано чрез хиляди нишки с крепостното право, се запазва, като се превръща бавно в чисто капиталистическо, «юнкерско» стопанство. Основа на окончателния преход от отработките към капитализма е вътрешното преобразуване на

крепостническото помешчическо стопанство. Целият аграрен строй на държавата става капиталистически, като запазва задълго крепостнически черти. Или пък революцията срива старото помешчическо стопанство, като разрушава всички остатъци от крепостничеството и преди всичко едрото земевладение. Основа на окончателния преход от отработките към капитализма е свободното развитие на дребното селско стопанство, получило грамаден импулс благодарение на експроприацията на помешчическите земи в полза на селяните. Целият аграрен строй става капиталистически, защото разлагането на селското население върви толкова по-бързо, колкото по-пълно са унищожени следите на крепостничеството. С други думи: или запазване на главната маса на помешчическото земевладение и главните устои на старата «надстройка»; отгук — преобладаващата роля на либерално-монархичния буржоа и помешчика, бързо преминаване на богатите селяни на тяхна страна, понижаване материалното равнище на селската маса, не само експроприирана в огромни размери, но и заробвана чрез различни кадетски откупи, потискана и затыпявана от господстващата реакция; душеприказници на такава буржоазна революция ще бъдат политици, близки по тип до октябристите⁸. Или — разрушаване на помешчическото земевладение и на всички главни устои на съответната стара «надстройка»; преобладаваща роля на пролетариата и селската маса при неутрализиране на неустойчивата или контрареволуционна буржоазия; най-бързо и свободно развитие на производителните сили върху капиталистическа основа при възможното най-добро в условията на стоковото производство положение на работническата и селската маса; отгук — създаване на най-благоприятни условия за работническата класа, за да може да осъществи по-нататък истинската си основна задача — социалистическото преустройство. Възможни са, разбира се, безкрайно разнообразни съчетания на елементи от единия и другия тип капиталистическа еволюция и само безнадеждни педанти могат да решават възникващите при това своеобразни и сложни въпроси само с цитатчета от някое изказване на Маркс за друга историческа епоха.

Предлаганото на читателя съчинение е посветено на

анализа на дореволюционната икономика на Русия. В революционната епоха страната живее толкова бързо стремително, че в разгара на политическата борба е невъзможно да се определят големите резултати от икономическата еволюция. Г-да Столипиновци, от една страна, либералите, от друга (но не само кадетите à la Струве, а всички кадети⁹ въобще), работят системно, упорито последователно за завършване на революцията по първия образец. Държавният преврат от 3 юни 1907 г., току-що преживян от нас, означава победа на контрареволуцията, която се стреми да осигури пълно преобладаване на помещиците в така нареченото руско народно представителство¹⁰. Но колко трайна е тази «победа» — това друг въпрос, и борбата за втория изход на революцията продължава. Повече или по-малко решително, повече или по-малко последователно, повече или по-малко съзнателно към този изход се стреми не само пролетариатът но и широките селски маси. Непосредствената масова борба, колкото и да се мъчи контрареволуцията да я задуши с пряко насилие, колкото и да се мъчат кадетите да задушат със своите подли и лицемерни контрареволуционни идейки, въпреки всичко си пробива път ту тук, ту там, и слага отпечатък върху политиката на «трудовете», народнически партии, макар че дребнобуржоазните политики по върховете несъмнено са заразени (особено «народните социалисти»¹¹ и трудовиките¹²) от кадетския дух на предателството, от молчалинството¹³ и самодоволството умерените и акуратни еснафи и чиновници.

Как ще завърши тази борба, какъв ще бъде крайният резултат от първия натиск на руската революция сега още не може да се каже. Затова още не е време (а непосредствените партийни задължения на участник работническото движение не ни оставят свободно време) за пълно преработване на настоящото съчинение*. Второто издание не може да излезе от рамките на характеристиката на *пред*революционната икономика на Русия. Авторът бе принуден да се ограничи с преглед и поправки

* Възможно е една такава преработка да изисква продължение на предлагания труд: тогава първият том би трябвало да се ограничи с анализ на дореволюционната икономика на Русия, а вторият том да бъде посветен изводите и резултатите от революцията.

текста, а също и с *най-необходимите* допълнения, взети от най-новия статистически материал. Това са данни за последните преброявания на конете, статистиката на реколтите, резултатът от общото преброяване на населението на Русия от 1897 г., *новите данни* на фабрично-заводската статистика и т. н.

Авторът

Юли 1907 година

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

K a r l M a r x .

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Zweite verbesserte Auflage.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1872.

Г Л А В А I
ТЕОРЕТИЧЕСКИТЕ ГРЕШКИ
НА ИКОНОМИСТИТЕ-НАРОДНИЦИ*

Пазарът е категория на стоковото стопанство, което в своето развитие се превръща в капиталистическо стопанство и едва тогава придобива пълно господство и всеобща разпространеност. Затова при разбора на основните теоретически положения за вътрешния пазар трябва да изхождаме от простото стоково стопанство и да проследим постепенното му превръщане в капиталистическо.

I. Общественото разделение на труда

Основа на стоковото стопанство е общественото разделение на труда. Обработващата промишленост се отделя от добивната и всяка от тях се подразделя на множество видове и подвидове, които произвеждат във форма на стока специални продукти и ги обменят с всички други производства. Развитие на стоковото стопанство води по този начин към увеличаване броя на отделните и самостоятелни отрасли на промишлеността; тенденцията на това развитие в отделен отрасъл на промишлеността е да се превърне не само производството на всеки отделен продукт, но дори и на всяка отделна част на продукта; и не само производството на продукта, но дори отделните операции по приготвянето на продукта за потребление. При натуралното стопанство обществото се е състояло от маса еднородни стопански единици (патриархални селски семейства, примитивни селски общини, феодални имения) и всяка такава единица е извършвала всички видове стопанска работа, от добиването на различните видове суровини до пълната им подготовка за потребление. При стоковото стопанство се създават разнородни стопански еди-

ници, увеличава се броят на отделните отрасли на стопанството, намалява се броят на стопанствата, които изпълняват една и съща стопанска функция. Именно това прогресивно увеличаване на общественото разделение на труда е основният момент в процеса на създаване на вътрешния пазар за капитализма. «... В стоковото производство неговата абсолютна форма — капиталистическото производство... — казва Маркс — продуктите само дотолкова са стоки, т. е. потребителни стойности, имащи разменна стойност, подлежаща на реализиране, на превръщане пари, доколкото други стоки образуват еквивалент тях; доколкото други продукти им противостоят като стоки и като стойности; с други думи, дотолкова, доколкото тези продукти се произвеждат не като непосредствени средства за съществуване на производителите им, а като стоки, като продукти, които стават потребителни стойности само чрез превръщане в разменна стойност (пари чрез отчуждението им. *Пазарът на тези стоки се развива вследствие общественото разделение на труда*; разделение на производителните работи превръща техните продукти взаимно в стоки, в еквиваленти едни за други, *заставяйки ги да служат един на друг като пазар*» («Das Kapital», III, 2, 177—178. Рус. прев. 526.¹⁵ Курсивът е наш, както и навсякъде в цитатите, където не е отбелязано обратното).

От само себе си се разбира, че посоченото отделяне на обработващата от добивната промишленост, на манифактурата от земеделието превръща и самото земеделие промишленост, т. е. в отрасъл на стопанството, който произвежда *стоки*. Този процес на специализация, който отделя един от друг различните видове обработка на продуктите и създава все повече отрасли на промишлеността, се проявява и в земеделието, като създава специализирани земеделски райони (и системи на земеделско стопанство)* и предизвиква обмяна не само между продуктите

* Така напр. И. А. Стебут в своите «Основни на земеделската култура» различава системите на стопанство в земеделието по главния пазарен продукт. Главните стопански системи са три: 1) полеводна (зърнена, според израза на г-н А. Скворцов); 2) скотоводна (главен пазарен продукт са произведенията на скотовъдството) и 3) заводска (техническа, по израза на г-н А. Скворцов); главен пазарен продукт са земеделските произведения, подлагани на техническа преработка. Вж. А. Скворцов. «Влияние парового транспорта на сельское хозяйство». Варшава, 1890, с. 68 и сл.

на земеделието и промишлеността, но и между различни продукти на селското стопанство. Тази специализация на *търговското* (и капиталистическо) земеделие се проявява във всички капиталистически страни, проявява се в международното разделение на труда, проявява се и в след-реформена Русия, както ще покажем подробно по-долу.

И така, общественото разделение на труда е основа на целия процес на развитие на стоковото стопанство и на капитализма. Съвсем естествено е поради това, че нашите народнически теоретици, като обявяват този процес за резултат на изкуствени мерки, резултат на «отклоняване от пътя» и пр. и пр., се опитват да замажат съществуващото обществено разделение на труда в Русия или да отслабят значението на този факт. Г-н В. В. в статията си «Разделение на земеделския и промишления труд в Русия») «Вестник Европы», 1884, бр. 7) «отрича» «господството на принципа на общественото разделение на труда в Русия» (с. 347), заявява, че у нас общественото разделение на труда «не е израсло от дълбочините на народния живот; а се опитва да проникне в него отвън» (с. 338). Г-н Н.—он в своите «Очерци» разсъждава по следния начин за увеличаващото се количество зърнени храни, отиващи на пазара: «Това явление би могло да означава, че произвежданите зърнени храни се разпределят по-равномерно из държавата, че архангелският рибар яде сега самарско жито, а самарският земеделец разнообразява обедата си с архангелска риба. *В действителност обаче нищо подобно не става*» («Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства». СПб. 1893, с. 37). Без всякакви данни, в разрез с общоизвестните факти, тук направо се декретира липсата на обществено разделение на труда в Русия! Народническата теория за «изкуствеността» на капитализма в Русия не можеше и да бъде построена иначе, освен като се отрича или се обявява за «изкуствена» самата основа на всяко стоково стопанство — общественото разделение на труда.

II. Растеж на промишленото население за сметка на земеделското

В епохата преди стоковото стопанство обработващата промишленост е съединена с добивната, начело на която стои земеделнието, ето защо развитието на стоковото стопанство се изразява в последователно отделяне на промишлените отрасли от земеделнието. Населението на страна със слабо развито (или съвсем неразвито) стоково стопанство се представя почти изключително като земеделско; това обаче не трябва да се разбира в смисъл, че населението се занимава само със земеделие; това означава просто, че населението, заето в земеделнието, само обработва продуктите на земеделнието, че обмяна и разделение на труда почти не съществуват. Развитието на стоковото стопанство означава, следователно, ео ipso* отделяне на все по-голяма част от населението от земеделнието, т. е. увеличение на промишленото население за сметка на земеделското. *«По самата си природа капиталистическият начин на производство постоянно намалява земеделското население в сравнение с неземеделското, защото в промишлеността (в тесен смисъл) нарастването на постоянния капитал спрямо променливия е свързано с абсолютно нарастване на променливия капитал, независимо от относителното му намаляване. А в земеделнието, обратно, променливият капитал, необходим за обработването на даден участък земя, намалява абсолютно; следователно нарастване на променливия капитал е възможно само когато се обработва нова земя, а това пак предполага още по-голямо нарастване на неземеделското население»* («Das Kapital», III, 2, 177. Рус. прев., с. 526)¹⁶. Така че не можем да си представим капитализма без увеличаване на търговско-промишленото население за сметка на земеделското, и всеки знае, че това явление се проявява най-релефно във всички капиталистически страни. Едва ли има нужда да се доказва, че значението на това обстоятелство по въпроса за вътрешния пазар е огромно, защото то е свързано неразривно и с еволюцията на промишлеността, и с еволюцията на земеделнието; образуването на промишлени центрове, увели-

* — със самото това. Ред.

чаването на техния брой и привличането на населението в тях не може да не оказва най-дълбоко влияние върху цялата структура на селото, не може да не предизвиква развитие на търговското и капиталистическото земеделие. Толкова по-знаменателен е фактът, че представителите на народническата икономия игнорират напълно този закон както в своите чисто теоретически разсъждения, така и в разсъжденията за капитализма в Русия (за особеностите на проявата на този закон в Русия ще говорим подробно по-долу, в VIII глава). В теориите си за вътрешния пазар на капитализма г-н В. В. и г-н Н.—он изпускат нещо съвсем дребно: отлива на населението от земеделието към промишлеността и влиянието на този факт върху земеделието*.

III. Разоряване на дребните производители

Досега се занимавахме с простото стоково производство. Сега преминаваме към капиталистическото производство, т. е. приемаме, че пред нас вместо простите стокопроизводители, от една страна, стои притежателят на средства за производство, а от друга — наемният работник, продавач на работна сила. Превръщането на дребния производител в наемен работник предполага, че той е загубил своите средства за производство — земята, оръдията на труда, работилницата и пр. — т. е. предполага неговото «обедняване», «разоряване». Възниква схващането, че това разоряване «намалява покупателната способност на населението», «намалява вътрешния пазар» за капитализма (г-н Н.—он, I. с.**, с. 185. Също с. 203, 275, 287, 339 — 340 и др. Същото гледище и у г-н В. В., в повечето негови произведения). Ние не засягаме тук фактическите данни за развитието на този процес в Русия — в следващите глави подробно ще разгледаме тези данни. А сега въпросът се поставя чисто теоретически, т. е. изобщо за стоковото производство при превръщането му в капиталисти-

* В статията «Към характеристиката на икономическия романтизъм. Сисмонди и нашите отечествени сисмондисти» ние посочихме еднаквото отношение на западноевропейските романтици и на руските народници към въпроса за увеличаването на индустриалното население. (Вж. Съч. Т. 2. *Ред.*)

** — loco citato — цитираното място. *Ред.*

ческо. Посочените автори поставят този въпрос също теоретически, т. е. само от факта, че дребните производители се разоряват, правят извода за намаляването на вътрешния пазар. Подобен възглед е съвършено погрешен и това, че той упорито се повтаря в нашата икономическа литература, може да се обясни само с романтичните предрасъдъци на народничеството (срв. посочената в бележката статия*). Забравя се, че «освобождаването» на една част от производителите от средствата за производство по необходимост предполага преминаване на последните в други ръце, превръщането им в капитал; предполага следователно, че новите собственици на тези средства за производство произвеждат във вид на стоки онези продукти, които по-рано са се потребявали от самия производител, т. е. разширяват вътрешния пазар; че разширявайки своето производство, тези нови собственици започват да търсят на пазара нови оръдия, сурови материали, средства за транспорт и пр., както и предмети за потребление (забогатяването на тези нови собственици естествено предполага и увеличаване на тяхното потребление). Забравя се, че на пазара съвсем не е важно благосъстоянието на производителя, а наличността на парични средства у него; понижаването на благосъстоянието на патриархалния селянин, който по-рано е водил предимно натурално стопанство, е напълно съвместимо с увеличаването на неговите парични средства, защото този селянин колкото повече се разорява, толкова повече е принуден да прибегва до продажба на своята работна сила, толкова по-голяма част от своите (макар и по-оскъдни) средства за съществуване той трябва да купува на пазара. «С освобождаването на част от селското население (от земята) се освобождат и предишните му средства за съществуване. Те се превръщат сега във веществен елемент на променливия капитал» (на капитала, изразходван за купуване на работна сила) («Das Kapital», I, 776)¹⁷. «Експроприацията и прогонването на част от селското население не само освобожда заедно с работниците техните средства за живот и техния работен материал за промишления капитал, но и създава вътрешен пазар» (ibid. **, 778)¹⁸. Така че от абстрактно теоретическо

* Настоящият том, с. 25. *Ред.*

** — *ibidem* — пак там. *Ред.*

гледнище разоряването на дребните производители в обществото на развиващото се стоково стопанство и на капитализма означава тъкмо обратното на онова, което искат да изведат от него г-дата Н.—он и В. В., означава създаване, а не намаляване на вътрешния пазар. Ако същият този г-н Н.—он, който заявява а ргіогі*, че разоряването на руските дребни производители означава намаляване на вътрешния пазар, и въпреки това цитира току-що приведените обратни твърдения на Маркс («Очерци», с. 71 и 114), това доказва само изключителната способност на този автор сам да се оборва с цитати от «Капиталът».

IV. Народническата теория за невъзможността да се реализира свръхстойността

По-нататъшният въпрос в теорията за вътрешния пазар е в следното. Известно е, че стойността на продукта в капиталистическото производство се разпада на следните три части: 1) първата възстановява постоянния капитал, т. е. тази стойност, която е съществувала и по-рано във вид на сурови и спомагателни материали, машини и оръдия за производство и т. н. и която само се възпроизвежда в известна част от готовия продукт; 2) втората част възстановява променливия капитал, т. е. покрива издръжката на работника, и, най-после, 3) третата част образува принадлежна стойност, принадлежаща на капиталиста. Приема се обикновено (ние излагаме този въпрос в духа на г-дата Н.—он и В. В.), че реализацията (т. е. намирането на съответен еквивалент, продажбата на пазара) на първите две части не представлява трудност, защото първата част отива за производството, а втората — за потребление от работническата класа. Но как се реализира 3-та част — принадлежната стойност. Тя не може да бъде изцяло потребена от капиталистите я! И нашите икономисти стигат до извода, че «изход от затруднението» при реализирането на свръхстойността¹⁰ е «външният пазар» (Н.—он. «Очерци», разд. II, § XV изобщо и по-специално с. 205; В. В., «Излишъци в снабдяването на пазара със стоки» в «Отечествен-

* — предварително. Ред.

ные Записки» от 1883 и «Очерки теоретической экономии» СПб. 1895 г., с. 179 и след.) Споменатите автори обясняват нуждата от външен пазар за капиталистическата нация с това, че капиталистите не могат другояче да реализират продуктите. Вътрешният пазар в Русия се намалява поради разоряването на селяните и поради невъзможността да се реализира свръхстойността без външен пазар, а външният пазар е недостъпен за една млада страна, която твърде късно тръгва по пътя на капиталистическото развитие — така безпочвеността и мъртвородеността на руския капитализъм се обявяват за доказани само въз основа на априорни (и то теоретически неверни) съображения!

Г-н Н.—он, разсъждавайки за реализацията, очевидно е имал предвид учението на Маркс по този предмет (макар че на това място в своите «Очерци» той не споменава нито дума за Маркс), но абсолютно никак не го е разбрал и го е изопачил до неузнаваемост, както ще видим сега. Така се стига до курioзното положение, че неговите възгледи съвпадат във всичко съществено с възгледите на г-н В. В., който в никакъв случай не може да бъде обвинен в «неразбиране» на теорията, защото би било най-голяма несправедливост да го подозираме макар и в най-бегло познанство с нея. И двамата автори излагат учението си така, сякаш те първи говорят по този предмет и стигат «със собствения си ум» до известни решения; и двамата най-безцеремонно игнорират разсъжденията на старите икономисти по този въпрос, и двамата повтарят старите грешки, най-обстойно опровергани във II том на «Капиталът»*. И двамата автори свеждат целия въпрос за реализацията на продукта до реализация на свръхстойността, въобразявайки си очевидно, че реализацията на постоянния капитал не представлява трудност. Този наивен възглед съдържа най-дълбока грешка, от която произтичат всички по-нататъшни грешки на народническото учение за реализацията. В действителност трудността при обясняване на реализа-

* Особено поразителна при това е смелостта на г-н В. В., която надхвърля всякакви граници на литературно допустимото. След като излага своето учение и проявява пълно непознаване на втория том на «Капиталът», където се разглежда именно въпросът за реализацията, г-н В. В. веднага, без да му мисля много (невstupно)²⁰, заявява, че той се «възползвал в своите разсъждения» именно от теорията на Маркс II («Очерци по теоретическа икономия», очерк III. «Капиталистическият закон $slc!$?) на производството, разпределението и потреблението, с. 162.)

цията се състои именно в обяснението на реализацията на постоянния капитал. За да бъде реализиран, постоянният капитал трябва отново да бъде насочен в производството, а това е непосредствено осъществимо само за онзи капитал, продуктът на който се състои в средства за производство. Но ако продуктът, възстановяващ постоянната част от капитала, се състои от предмети за потребление, тогава непосредственото му влягане в производството е невъзможно, необходима е *размяна* между подразделението на общественото производство, което изготвя средства за производство, и другото, което изготвя предмети за потребление. Тук именно е цялата трудност на въпроса, която нашите икономисти *не забелязват*. Г-н В. В. въобще представя работата така, сякаш целта на капиталистическото производство е не натрупването, а потреблението, като дълбокомислено разсъждава, че «в ръцете на малцинството отива маса материални предмети, превишаваща потребителните възможности на организма» (sic.*) «в дадения момент на тяхното развитие» (I, с. 149), че «не скромността и въздържанието на фабрикантите са причина за излишъците от продукти, а ограничеността или недостатъчната еластичност на човешкия организъм (II), неуспяващ да разшири своите потребителни способности с бързината, с която расте принадлежната стойност» (ib. 161). Г-н Н.—он се мъчи да представи работата така, като че ли той не счита потреблението за цел на капиталистическото производство, като че ли взема под внимание ролята и значението на средствата за производство по въпроса за реализацията, но в действителност процесът на обръщението и възпроизводството на целия обществен капитал изобщо не му е ясен и той се е заплел в редица противоречия. Ние не се спираме подробно на разбора на всички тези противоречия (с. 203—205 от «Очерци» на г-н Н.—он) — това е твърде неблагодарна задача (отчасти изпълнена вече от г-н Булгаков** в неговата книга «О рынках при капиталистическом производстве». М., 1897, с. 237—

* — така. Ред.

** Не е излишно да припомним на съвременния читател, че г-н Булгаков, а също и цитираните не рядко по-нататък г-да Струве и Туган-Барановски през 1899 г. се стараха да бъдат марксиста. Сега всички те благополучно се превърнаха от «критици на Маркс» в най-обикновени буржоазни икономисти (Бележка към второто издание²¹).

245), а освен това в потвърждение на току-що направената оценка на разсъжденията на г-н Н.—он е достатъчно да разгледаме неговия краен извод, а именно, че външният пазар е изход от затруднението при реализацията на свръхстойността. Този извод на г-н Н.—он (който всъщност просто повтаря извода на г-н В. В.) показва най-нагледно, че той изобщо не е разбрал нито реализацията на продукта в капиталистическото общество (т. е. теорията за вътрешния пазар), нито ролята на външния пазар. И действително, има ли поне зрънце здрав разум в това включване на външния пазар във въпроса за «реализацията»? Въпросът за реализацията се състои в това, по какъв начин за всяка част от капиталистическия продукт по стойност (постоянен капитал, променлив капитал и свръхстойност) и по материална форма (средства за производство, предмети за потребление, и по-точно предмети за необходимо потребление и предмети за разкош) да се намери на пазара заменяща я друга част на продукта. Ясно е, че тук трябва да се абстрахираме от външната търговия, защото намесването ѝ ни най-малко не тласка напред решението на въпроса, а само го измества, като го пренася от една страна в няколко страни. Същият този г-н Н.—он, който е намерил във външната търговия «изход от затруднението» при реализацията на свръхстойността, разсъждава например за работната заплата по следния начин: с онази част от годишния продукт, която непосредствените производители — работниците, получават като работна заплата, «може да се извади от обръщението само такава част от средствата за съществуване, която по стойност се равнява на общата сума на работната заплата» (203). Пита се, откъде знае нашият икономист, че капиталистите от дадена страна ще произведат тъкмо толкова и тъкмо такава качество средства за съществуване, че те да могат да бъдат реализирани с работната заплата? Откъде знае той, че при това може да се мине без външен пазар? Очевидно е, че той не може да знае това, че той просто е отстранил въпроса за външния пазар, защото в разсъжденията за реализацията на променливия капитал е важна замената на една част от продукта с друга и никак не е важно дали тази замяна ще се извърши в една или в две страни. Обаче при свръхстойността той отстъпва от тази

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1885.

Титулна страница на немското издание (1885 г.)
на втория том на «Капиталът» на К. Маркс,
от който се е ползвал В. И. Ленин

необходима предпоставка и вместо да реши въпроса, чисто и просто го заобикаля и говори за външния пазар. Самият пласмент на продукта на външния пазар изисква обяснение, т. е. намиране на еквивалент за пласираната част на продукта, намиране на друга част от капиталистическия продукт, годна да замени първата. Ето защо Маркс казва, че външният пазар, външната търговия «изобщо не трябва да се взема под внимание» при разглеждането на въпроса за реализацията, защото «включването на външната търговия в анализа на ежегодно възпроизвежданата стойност на продукта може само да заплете въпроса, без да внесе нов момент нито в самата задача, нито в нейното решение («Das Kapital», II, 469)²². Г-дата В. В. и Н.—он си въобразяват, че са вникнали дълбоко в противоречията на капитализма, посочвайки затрудненията при реализацията на свръхстойността. Но в действителност те са погледнали на противоречията на капитализма крайно повърхностно, защото ако се говори за «затруднение» при реализацията, за възникващите отгук кризи и пр., трябва да се признае, че тези «затруднения» са не само възможни, но и необходими по отношение на всички части на капиталистическия продукт, а не само по отношение на свръхстойността. Затруднения от този род, зависещи от непропорционалното разпределение на различните отрасли на производството, постоянно възникват не само при реализацията на свръхстойността, но и при реализацията на променливия и постоянния капитал; не само при реализацията на продукта в предмети за потребление, но също и в средства за производство. Без такива «затруднения» и кризи въобще не може да съществува капиталистическото производство, производство на обособени производители за неизвестния им световен пазар.

У. Възгледите на А. Смит за производството и обръщението на целия обществен продукт в капиталистическото общество и Марксовата критика на тези възгледи

За да се ориентираме в учението за реализацията, трябва да започнем от А. Смит, положил основата на погрешната

теория по дадения въпрос, която беше абсолютно господствуваща в политическата икономия преди Маркс. А. Смит разделя цената на стоката само на две части: променлив капитал (работна заплата — по неговата терминология) и свръхстойност («печалба» и «рента» у него не се съединяват, тъй че всъщност той различава всичко три части)* Той разделя и цялата съвкупност на стоките, целия годишен продукт на обществото на същите тези части и на право ги приписва като «доход» на две класи на обществото: работници и капиталисти (предприемачи и земевладелци у Смит)**.

Въз основа на какво той изпуска третата съставна част на стойността — постоянния капитал? Ад. Смит не би могъл да не види тази част, но той е смятал, че тя свежда също до работната заплата и свръхстойността. Ето как разсъждава той по този въпрос: «В цената на житото например една част заплаща рентата на земевладелеца, друга — работната заплата или издръжката на работника и на работния добитък, използван за производството на това жито, а третата част е печалбата на фермера. Явно тези три части непосредствено или в последна сметка образуват цялата цена на житото. Но би могло да се допусне, че е необходима четвърта част за възстановяване капитала на фермера или за възстановяване изхабяването на неговия работен добитък и другите оръдия на земеделското стопанство. Трябва обаче да се вземе под внимание, че и самата цена на всяко оръдие в стопанството, например на работния кон, се състои от същите три части (именно: рента, печалба и работна заплата). «Ето защо макар че цената на житото заплаща цената и издръжката на коня, все пак пълната му цена се разлага, непосредствено или в последна сметка, на същите три части: рента работна заплата и печалба»***. Маркс нарича тази теория на Смит «изумителна» (II, S. 366). «Негоето доказател

* *Adam Smith. «An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations»* 4 изд., 1801, vol. I, p. 75 (Адам Смит. «Изследване върху природата и причините на богатството на народите», 4 изд., 1801, том I, с. 75. *Ред.*). Книга I «Причини за увеличаването на производителната сила на труда и естественният начин на разпределяне продукта на труда между различните слоеве на народа», гл. 6: «Съставни части на цената на стоките». Руски превод на Бибиков (СПБ 1866), т. I, с. 171.

** L. c., I, p. 78. Руски прев., I, с. 174.

*** *Ibid.*, v. I, p. 75—76. Руски прев., I, с. 171.

ство се състои просто в повтаряне на все същото твърдение» (II, S. 366)²³. Смит «ни отправя от Понтий при Пилат» (I, B., 2 Aufl., S. 612*)²⁴. Като казва, че самата цена на оръдията на стопанството се състои от същите три части, Смит забравя да добави: и от цената на онези средства за производство, които са употребени при изработването на тези оръдия. Погрешното изключване на постоянната част на капитала от цената на продукта у А. Смит (както и у икономистите след него) е свързано с неправилно разбиране на натрупването в капиталистическото стопанство, т. е. на разширяването на производството, превръщането на свръхстойността в капитал. А. Смит и тук изпуска постоянния капитал, считайки, че натрупването, превръщаща се в капитал част от свръхстойността изцяло се потребява от производителните работници, т. е. изцяло отива за работна заплата, докато натрупването част от свръхстойността в действителност се изразходва за постоянен капитал (оръдия за производство, сурови и спомагателни материали) плюс работна заплата. Критиквайки този възглед на Смит (както и на Рикардо, на Мил и др.), в I том на «Капиталът» (отд. VII, «Процесът на натрупването», гл. 22: «Превръщане на принадлежната стойност в капитал», 2 «Погрешно схващане на възпроизводството в разширен мащаб от страна на политическата икономия»), Маркс отбелязва: във II том «ще бъде показано, че догмата на А. Смит, наследена от всички негови приемници, е погрешна на политическата икономия да разбере дори най-елементарния механизъм на процеса на общественото възпроизводство» (I, 612)²⁵. А. Смит изпада в тази грешка, защото смесва стойността на продукта с новосъздадената стойност: последната действително се разпада на променлив капитал и свръхстойност, докато първата включва освен това и постоянния капитал. Тази грешка е разкрита още в анализа на стойността у Маркс, който установи разликата между абстрактния труд, създаващ нова стойност, и конкретния, полезния труд, възпроизвеждащ съществуващата по-рано стойност в нова форма на полезен продукт²⁶.

Разясняването на процеса на възпроизводството и обръ-

* I том, 2-ро издание, с. 612. Ред.

щението на целия обществен капитал е особено необходимо при решаване на въпроса за националния доход в капиталистическото общество. Извънредно интересно е, че когато говори по този въпрос, А. Смит вече не може да остане при своята погрешна теория, която изключва постоянния капитал от целия продукт на страната. «Брутният доход (gross revenue) на всички жители на една голяма страна обхваща целия годишен продукт от тяхната земя и техния труд, а чистият доход (net revenue) обхваща онова, което остава след приспадане на разходите по поддържане, първо, на техния основен капитал, второ, на техния оборотен капитал, т. е. чистият доход обхваща онова, което те могат, без да накърняват своя капитал, да превърнат запас (stock) за непосредствено потребление или да изразходват за средства за съществуване, удобство или удоволствие» (А. Smith, кн. II. «За природата, натрупването и употребяването на запаса», гл. II, vol. II, p. 18. Рус. прев., II, с. 21). Следователно от целия продукт на страната А. Смит изключва капитала, като твърди, че той ще се разпадне на работна заплата, печалба и рента, т. е. на (чисти) доходи; но в брутния доход на обществото той включва капитала, отделяйки го от предметите за потребление (=чистия доход). Именно в това противоречие Маркс улавя Адам Смит: как може да има *капитал* в дохода, щом не е имало *капитал* в *продукта*? (Ср. «Das Kapital», II, 355)²⁷. Неусетно за самия себе си Ад. Смит признава тук трите съставни части на стойността на целия продукт: не само променливия капитал и свръхстойността, но и постоянния капитал. В по-нататъшните си разсъждения А. Смит се сблъсква и с друго много важно различие, което има огромно значение в теорията за реализацията «Очевидно е — казва той, — че всички разходи за поддържане на основния капитал трябва да бъдат изключени от чистия доход на обществото. Нито материалите, необходими за поддържане в изправност на полезните машини, промишлените оръдия, полезните постройки и пр., нито *продуктът на труда, необходим за превръщането на тези материали в пригодна форма, никога не могат да станат част от чистия доход*. Наистина цената на този труд може да стане част от чистия доход, тъй като заетите с този труд работници могат да превърнат цялата стойност

на своята работна заплата в запас за непосредствено потребление. Но в другите видове труд и «цената» (на труда), «и продуктът» (на труда) «влизат в този запас за непосредствено потребление: именно — цената на труда влиза в запаса на работниците, а продуктът — в запаса на други лица» (А. Smith, *ibid.*). Тук прозира съзнанието за необходимостта да се различават два вида труд: единият — дава предмети за потребление, които могат да влязат в «чистия доход»; а другият — «полезни машини; промишлени оръдия, постройки и пр.», т. е. такива предмети, които никога не могат да влязат в лично потребление. Оттук остава само една крачка до признанието, че за обясняването на реализацията е безусловно необходимо да различаваме два вида потребление: лично и производително (= влягане в производството). Именно като поправя двете посочени грешки на Смит (изпускането на постоянния капитал от стойността на продукта и смесването на личното и производителното потребление), Маркс можа да построи своята забележителна теория за реализацията на обществения продукт в капиталистическото общество.

Що се отнася до другите икономисти от Ад. Смит до Маркс, всички те повтарят грешката на Ад. Смит* и затова не са направили нито крачка напред. Каква бъркотия цари поради това в ученията за дохода — за това ще говорим по-нататък. В спора относно възможността за общо стоково свръхпроизводство, воден между Рикардо, Сей, Мил и др., от една страна, и Малтус, Сисмонди, Чамърз, Кирхман и др. — от друга страна, и двете страни са стояли върху почвата на погрешната теория на Смит и затова според правилната забележка на г-н С. Булгаков «при неверните изходни гледища и невярното формулиране на самия проблем тези спорове са могли да доведат само до празно и схоластично словоборство» (I. с., с. 21. Вж. изложението на това словоборство у М. Туган-Барановски: «Промышленные кризисы и т. д.». СПб, 1894, с. 377—404).

* Напр. Рикардо твърди: «Щелият продукт на земята и на труда във всяка страна се разделя на три части: едната от тях е предназначена за заплащане на работата, другата — за печалба, третата — за рента» («Сочинения», прев. на Зибер. СПб, 1882, с. 221).

VI. Теорията на Маркс за реализацията

От гореизложеното вече от само себе си следва, че основните предпоставки, върху които е построена теорията на Маркс, се изразяват в следните две положения. Първо — целият продукт на капиталистическата страна, както единичният продукт, се състои от следните три части 1) постоянен капитал, 2) променлив капитал, 3) свръх стойност. За този, който е запознат с анализа на процеса на производството на капитала в I том на «Капиталът» на Маркс, това е ясно от само себе си. Второто положение е, че е необходимо да различаваме две големи подразделения на капиталистическото производство, а именно (I подделение) производство на средства за производство — на предмети, които служат за производително потребление, т. е. за употреба в производството, предмети, които се потребяват не от хората, а от капитала, и (II подделение) производство на предмети за потребление, т. е. на предмети, които отиват за лично потребление. «Само в това делене има повече теоретически смисъл, отколкото във всички предишни спорове около теорията на пазарите» (Булгаков, I. с., 27). Възниква въпросът, защо това делене на продуктите по натурална форма е необходимо именно сега, при анализа на възпроизводството на обществения капитал, докато анализът на производството и възпроизводството на индивидуалния капитал минава и без такова делене, като оставя свършено настрана въпроса за натуралната форма на продукта. На какво основание можем да въведем въпроса за натуралната форма на продукта в теоретическото изследване на капиталистическото стопанство, построено изцяло върху разменната стойност на продукта? Работата е там, че при анализа на производството на индивидуалния капитал въпросът, къде и как ще бъде продаден продуктът, къде и как работниците ще купят предметите за потребление, а капиталистите — средствата за производство, може да бъде елиминиран като въпрос, който не дава нищо за този анализ и не се отнася до него. Там подлежи на разглеждане само въпросът за стойността на отделните елементи на производството и за резултата на производството. А сега въпросът се състои именно в това, откъде работниците и капи-

талистите ще вземат предмети за своето потребление? Откъде капиталистите ще вземат средства за производство? По какъв начин произведеният продукт ще покрие всички тези нужди и ще даде възможност да се разшири производството? Следователно тук имаме не само «възстановяване на стойността, но и възстановяване на натуралната форма на продукта» (Stoffersatz. — «Das Kapital», II, 389)²⁸ и затова е безусловно необходимо да се прави разлика между продуктите, играещи съвсем разнородна роля в процеса на общественото стопанство.

Вземат ли се под внимание тези основни положения, въпросът за реализацията на обществения продукт в капиталистическото общество вече не представлява трудност. Да предположим отначало, че съществува просто възпроизводство, т. е. че процесът на производството се повтаря в предишните размери, че липсва натрупване. Очевидно е, че променливият капитал и свръхстойността от II подразделение (съществуващи във формата на предмети за потребление) ще се реализират в лично потребление на работниците и капиталистите от това подразделение (защото простото производство предполага цялата принадлежна стойност да се потребява и нито една нейна част да не се превръща в капитал). По-нататък, за да се реализират променливият капитал и свръхстойността, съществуващи във форма на средства за производство (I подразделение), те трябва да бъдат разменени с предмети за потребление за капиталистите и работниците, заети с изготвяне на средства за производство. От друга страна, и постоянният капитал, съществуващ във форма на предмети за потребление (II подразделение), не може да бъде реализиран иначе освен чрез обмяна със средства за производство, за да бъде отново вложен в производството през следващата година. По този начин се извършва обмяна на променливия капитал и свръхстойността в средствата за производство срещу постоянния капитал в предметите за потребление: работниците и капиталистите (в подразделението на средствата за производство) получават по този начин средства за съществуване, а капиталистите (в подразделението на предметите за потребление) пласират своя продукт и получават постоянен капитал за ново производство. При условията на простото възпроизвод-

ство тези разменяни части трябва да бъдат равни помежду си: сумата на променливия капитал и свръхстойността в средствата за производство трябва да бъде равна на постоянния капитал в предметите за потребление. И обратно, ако се предположи, че съществува възпроизводство в разширяващи се размери, т. е. натрупване, тогава първата величина трябва да бъде по-голяма от втората, защото трябва да бъде налице излишък от средства за производство за започване на ново производство. Но нека се върнем към простото възпроизводство. Там остана нереализирана една част от обществения продукт, а именно постоянният капитал в средствата за производство. Той се реализира отчасти чрез размяна между капиталистите от същото подразделение (например каменни въглища се разменят срещу желязо, защото всеки от тези продукти е необходим материал или оръдие в производството на другия), а отчасти и чрез непосредственото влагане в производството (например каменни въглища, добити, за да бъдат използвани в същото предприятие пак за добиване на каменни въглища; зърнените храни в селското стопанство и т. н.). Що се отнася до натрупването, негова изходна точка е, както видяхме, излишъкът на средства за производство (които се вземат от свръхстойността на капиталистите от това подразделение), който също така изисква превръщане в капитал на част от свръхстойността в предметите за потребление. Ние считаме за излишно да разглеждаме подробно въпроса, по какъв начин това добавъчно производство ще се съедини с простото възпроизводство. Ние не си поставяме специално за задача да разгледаме теорията за реализацията, а за изясняване на грешката на икономистите-народници и за формулиране на известни теоретически изводи относно вътрешния пазар е достатъчно и казаното дотук.*

* Вж. «Das Kapital», II. Band, III Abschn. («Капиталът», том II, отдел III^а. Ред.), където е изследвано подробно и натрупването, и деленето на предметите за потребление на предмети за задоволяване необходими нужди и предмети за разкош, и личното обръщение, и изхавянето на основния капитал и т. н. За читателите, които нямат възможност да се запознаят с II том на «Капиталът», можем да препоръчаме изложението на Марксовата теория за реализацията в цитираната по-горе книга на г-н С. Булгаков. Изложението на г-н Булгаков е по-задоволително от изложението на г-н М. Туган-Барановски («Промисл. кризи», с. 407—438), който е направил твърде неуместни отстъпления от Маркс при построяването на своите схеми и не е разяснил достатъчно теорията на Маркс; по-задоволително е и от изложението на г-н А. Скворцов

По интересувания ни въпрос за вътрешния пазар главният извод от теорията на Маркс за реализацията е следният: разрастването на капиталистическото производство, а следователно и на вътрешния пазар, става не толкова чрез предметите за потребление, колкото чрез средствата за производство. С други думи: увеличаването на средствата за производство изпреварва увеличаването на предметите за потребление. И действително, ние видяхме, че постоянният капитал в предметите за потребление (II подразделение) се обменя срещу променливия капитал + свръхстойността в средствата за производство (I подразделение). Но по общия закон на капиталистическото производство постоянният капитал расте по-бързо от променливия. Следователно постоянният капитал в предметите за потребление трябва да расте по-бързо, отколкото променливият капитал и свръхстойността в предметите за потребление, а постоянният капитал в средствата за производство трябва да расте най-бързо, изпреварвайки и нарастването на променливия капитал (+ свръхстойността) в средствата за производство, и нарастването на постоянния капитал в предметите за потребление. Следователно подразделението на общественото производство, което изготвя средства за производство, трябва да расте по-бързо от другото, което изготвя предмети за потребление. Така че разрастването на вътрешния пазар за капитализма до известна степен «не зависи» от растежа на личното потребление, като се извършва повече на базата на производителното потребление. Но би било погрешно тази «независимост» да се разбира в смисъл на пълно откъсване на производителното потребление от личното: първото може и трябва да расте по-бързо от второто (и с това се изчерпва неговата «независимост»), но от само себе си се разбира, че в края на краищата производителното потребление винаги си остава свързано с личното потребление. Маркс казва по този повод: «Ние видяхме («Капиталът», книга II, отд. III), че става постоянно обръщение между постоянен капитал и постоянен капитал. . .» (Маркс има предвид постоянния капитал в средствата за

(«Основания политической экономии». СПб. 1898, с. 281—295), който се придържа към неправилни възгледи по твърде важните въпроси за печалбата и за рентата.

производство, който се реализира чрез размяна между капиталистите от същото подразделение) «...което, от една страна, е независимо от личното потребление в смисъл, че то никога не влиза в това последното, но което при все това е ограничено в последна сметка от личното потребление, защото производството на постоянен капитал никога не става заради самия него, а става само защото този постоянен капитал повече се потребява в отраслите на производството, чиито продукти влизат в личното потребление» («Das Kapital», III, I, 289. Рус. прев., с. 242)³⁰.

Тази по-голяма употреба на постоянен капитал не е нищо друго освен изразено в термините на разменната стойност по-високо развитие на производителните сили, защото главната част на бързо развиващите се «средства за производство» са материалите, машините, оръдията, постройките и всички други приспособления за едрото и специално за машинното производство. Затова е напълно естествено, че капиталистическото производство, развивайки производителните сили на обществото, създавайки едро производство и машинна индустрия, се отличава и с особено разширяване на онзи дял от общественото богатство, който се състои от средства за производство... «В това отношение (именно по изготвянето на средства за производство) капиталистическото общество се отличава от дивака не по това, както смята Сениор, че дивакът имал изключителната привилегия да изразходва своя труд понякога така, че да не получава никакви продукти, превръщащи се в доход, т. е. в предмети за потребление. Всъщност разликата е в следното:

а) Капиталистическото общество употребява по-голямата част от намиращия се на негово разположение годишен труд за производство на средства за производство (следователно на постоянен капитал), които не могат да бъдат разложени на доход нито във формата на работна заплата, нито във формата на свръхстойност и могат да функционират само като капитал.

б) Когато дивакът прави лък, стрели, каменни чукчета, топори, кошници и т. н., той съзнава съвсем ясно, че е употребил изразходваното за тази цел време не за производство на средства за потребление, т. е. че той е задоволил

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:

Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1894.

Корица на немското издание (1894 г.)
на първа част от третия том на «Капиталът» на К. Маркс.
от който се е ползвал В. И. Ленин

нуждите си от средства за производство и нищо повече» («Das Kapital», II, 436. Рус. прев., 333)³¹. Това «ясно съзнание» за собственото отношение към производството се е загубило в капиталистическото общество поради присъщия му фетишизъм, който представя обществените отношения между хората във вид на отношения между продуктите — поради превръщането на всеки продукт в стока, произвеждана за неизвестен потребител и подлежаща на реализация на неизвестен пазар. И тъй като за отделния капиталист е свършено безразличен *родът* на произвеждания от него предмет — всеки продукт дава «доход», — това повърхностно, индивидуално гледище беше възприето от теоретиците-икономисти за цялото общество и им попречи да разберат процеса на възпроизводството на целия обществен продукт в капиталистическото стопанство.

Развитието на производството (а следователно и на вътрешния пазар) предимно чрез средствата за производство изглежда парадоксално и представлява несъмнено противоречие. Това е истинско «производство за производство» — разширяване на производството без съответно разширяване на потреблението. Но това е противоречие не на доктрината, а на действителния живот; това е именно такова противоречие, което съответствува на самата природа на капитализма и на останалите противоречия на тази система на обществено стопанство. Именно това разширяване на производството без съответно разширяване на потреблението съответствува на историческата мисия на капитализма и на неговата специфична обществена структура: първата се изразява в развитието на производителните сили на обществото; втората изключва утилизацията на тези технически завоевания от масата на населението. Между безграничния стремеж към разширяване на производството, присъщ на капитализма, и ограниченото потребление на народните маси (ограничено поради тяхното пролетарско състояние) има несъмнено противоречие. Именно това противоречие констатира Маркс в онези положения, които народниците често цитират и които уж потвърждавали техните възгледи за намаляването на вътрешния пазар, за непрогресивността на капитализма и прочее и прочее. Ето някои от тези положения:

«Противоречие в капиталистическия начин на производство: работниците като купувачи на стока са важни за пазара. Но като продавачи на своята стока — работната сила, капиталистическото общество има тенденция да ги ограничава до минимума на цената» («Das Kapital», II 303)³².

«. . . Условието за реализация. . . се ограничават от пропорционалността на различните отрасли на производството и потребителната сила на обществото. . . Колкото повече се развива производителната сила, толкова повече тя влиза в противоречие с тясната база, върху която почиват отношенията на потреблението» (ibid., III, I, 225—226)³³. «Пределите, в които може да се запази и увеличи стойността на капитала въз основа на експроприацията и обедняването на масата производители — тези предели влизат постоянно в противоречие с методите на производство, които капиталът е принуден да прилага за постигане на своята цел и които се стремят към безгранично разширяване на производството, към безусловно развитие на обществените производителни сили на труда, за които производството е самоцел. . . Затова, ако капиталистическият начин на производство е историческо средство за развитие на материалната производителна сила и за създаване на съответстващ на тази сила световен пазар, той в същото време е и постоянно противоречие между тази негова историческа задача и свойствените му обществени отношения на производство» (III, I, 232. Рус. прев., с. 194)³⁴. Последната причина на всички действителни кризи си остава винаги бедността и ограничеността на потреблението на масите, противодействащо на стремението на капиталистическото производство да развива производителните сили така, като че ли граница на тяхното развитие е само абсолютната потребителна способност на обществото»* (III, 2, 21. Рус. прев. 395)³⁵. Тук навсякъде

* Именно това място цитира знаменитият (знаменит като Херострат) Ед. Бернщайн в своите «Предпоставки на социализма» («Die Voraussetzungen etc., Stuttg. 1899, S. 67)³⁵. Разбира се, нашият опортюнист, който прави завој от марксизма към старата буржоазна икономия, е побързал да заяви, че това е противоречие в Марксовата теория за кризите, че този възглед на Маркс «не се отличава особено много от Родбертусовата теория за кризите». А в действителност «противоречие» има само между претенциите на Бернщайн, от една страна, и неговия безсмислен еkleктизъм и нежелание да вникне в теорията на Маркс — от друга. До каква степен Бернщайн не е разбрал теорията за кризите, се вижда от неговото наистина курнозно разсъждение, че

се констатира посоченото противоречие между безграничния стремеж да се разширява производството и ограниченото потребление, и нищо повече*. Няма нищо по-безсмислено от това, да се прави извод от тези места в «Капиталът», че Маркс не допускал възможността да се реализира свръхстойността в капиталистическото общество, че обяснявал кризите с недостатъчното потребление и т. н. Анализът на реализацията у Маркс показва, че «обръщението между постоянен капитал и постоянен капитал е ограничено в последна сметка от личното потребление»³⁷, но същият този анализ разкрива истинския характер на тази «ограниченост», доказва, че предметите за потребление играят по-малка роля в създаването на вътрешния пазар от средствата за производство. И още — няма нищо по-нелепо от това, да се извежда от противоречията на капитализма неговата невъзможност, непрогресивност и т. н., — това означава да бягаме от неприятната, но несъмнена действителност в задоблачните висини на романтичните мечти. Противоречието между стремежа към безгранично разширяване на производството и ограниченото потребление не е единственото противоречие на капитализма, който въобще не може да съществува и да се развива без противоречия. Противоречията на капитализма говорят за неговия исторически преходен характер, изясняват условията и причините за неговото разлагане и превръщане в по-висша форма, но те съвсем не изключват нито възможността на капитализма, нито неговата прогресивност в сравнение с предшестващите системи на общественото стопанство**.

грамадното нарастване на масата на принадлежащия продукт по *необходимост* трябвало да означава увеличаване броя на богатите (или повишаване благосъстоянието на работниците), защото самите капиталисти, забележете, и техните «слуги» (sic! Seite 51—52) не могат да «потребят» целия принадлеен продукт! (Бележка към второто издание.)

* Погрешно е мнението на г-н Туган-Барановски, който смята, че Маркс, излагайки тези положения, влиза в противоречие със собствения си анализ на реализацията («Мир божий», 1898, кн. 6, с. 123, в статията «Капитализъм и пазар»). Маркс няма никакво противоречие, защото и в анализа на реализацията е посочена връзката между производителното и личното потребление.

** Св. «Към характеристиката на икономическия романтизъм. Сисмонди и нашите отечествени сисмондисти». (Съч. Т. 2. Ред.),

VII. Теорията за националния доход

След като изложихме основните положения на теорията на Маркс за реализацията, трябва да отбележим накратко и огромното ѝ значение в теорията на «потреблението», «разпределението» и «дохода» на нацията. Всички тези въпроси, особено последният, досега са били непреодолима бариера за икономистите. Колкото повече се е говорило и писало за това, толкова по-голяма е ставала бъркотията, произтичаща от основната грешка на А. Смит. Ще посочим тук някои примери за тази бъркотия.

Интересно е да се отбележи например, че Прудон всъщност е повторил същата грешка, като е придал само малко по-друга формулировка на старата теория. Той казва:

«А (под което се разбират всички собственици, фабриканти и капиталисти) основава предприятие с 10 000 франка, като предварително плаща с тях на работниците, които срещу това трябва да произведат продукти; след като А е превърнал по този начин парите си в стоки, той трябва след завършване на производството, например след като изтече една година, отново да превърне стоките в пари. На кого продава той своята стока? Разбира се, на работниците, тъй като в обществото има само две класи — от една страна, работодателите, а, от друга — работниците. Тези работници, получили за продуктите на своя труд 10 000 фр. като заплата, която задоволява техните необходими жизнени потребности, сега обаче трябва да платят повече от 10 000 фр., а именно и за прибавката, която А получава под формата на лихви и други печалби, на които той е разчитал в началото на годината: тези 10 000 фр. работникът може да надхвърли само със заем, а в резултат на това той все повече затъва в дългове и мизерия. Неизбежно трябва да стане едно от двете: или работникът може да потреби 9, докато е произвел 10, или пък той плаща на работодателя само своята работна заплата, но тогава самият работодател изпада в банкрут и бедствено положение, тъй като не получава лихви за капитала, които той все пак от своя страна е принуден да плаща» (*Diehl*. «Proudhon», II, 200*, цитирано по сборника «Промышлен-

* Дил. «Прудон». Т. II, с. 200. Ред.

ность». Статъи из «Handwörterbuch der Staatswissenschaften»*. М., 1896, с. 101).

Както вижда читателят, това е все същото затруднение — как да се реализира свръхстойността, — над което се потят и г-дата В. В. и Н.—он. Само че Прудон го е изразил в малко по-особена форма. А тази особеност на неговата формулировка още повече доближава до него нашите народници: и те, също както Прудон, виждат «затруднението» именно в реализацията на свръхстойността (лихва или печалба по терминологията на Прудон), като не разбират, че обърканите понятия, които заимствуват от старите икономисти, им пречат да обяснят не само реализацията на свръхстойността, но и на *постоянния капитал*, т. е. че «затруднението» се свежда до неразбирането на целия процес на реализация на продукта в капиталистическото общество.

За тази «теория» на Прудон Маркс отбелязва саркастично:

«Прудон показва неспособността си да разбере това» (именно реализацията на продукта в капиталистическото общество) «със следната нелепа формула: *l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit* (работникът не може да купи своя собствен продукт), защото в него влиза лихвата, прибавяща се към производствените разходи (*prix-de-revient*)» («Das Kapital», III, 2, 379. Рус. прев., 698, грешки)³⁸.

Маркс привежда адресираната срещу Прудон забележка на един вулгарен икономист, някой си Форкад (Forcade), който «съвсем правилно обобщава затруднението, изложено от Прудон в толкова тесногръда форма», а именно, Форкад казва, че цената на стоките съдържа не само разликата над работната заплата, печалбата, но и частта, която възстановява постоянния капитал. Значи — заключават Форкад против Прудон — и капиталистът не може със своята печалба да купи стоките (самият Форкад не само не е решил този проблем, но и не го е разбрал).

Също така нищо не е дал по този въпрос и Родбертус. Като набляга особено на положението, че «поземлената рента, печалбата от капитала и работната заплата са до-

* Речник на държавните науки. Ред.

ход»,* Родбертус обаче изобщо не е наясно за понятието «доход». Като изрежда задачите на политическата икономия, ако тя следваше «правилния метод» (I. с., 26) той говори и за разпределението на националния продукт «Тя» (т. е. истинската «наука за народното стопанство» — курсивът е на Родбертус) «би трябвало да ни покаже по какъв начин една част от целия национален продукт винаги е предназначена за възстановяване на употребени в производството или изхабения капитал, а другата като национален доход — за задоволяване на непосредствените потребности на обществото и неговите членове» (ibid S. 27). Но макар че истинската наука трябва да покаже това, «науката» на Родбертус не е показала нищо подобно. Читателят вижда, че Родбертус само дума по дума повтаря Ад. Смит, изглежда без дори да забелязва, че въпросът започва именно тук. Какви работници «възстановяват националния капитал? Как се реализира техният продукт? — За това той не е казал нито дума. Като резюмира своята теория (diese neue Theorie, die ich, der bisherigen gegenüberstelle, S. 32**) под формата на отделни тезиси, Родбертус отначало казва следното за разпределението на националния продукт: «Рентата» (известно е, че под този термин Родбертус разбира това, което е прието да се нарича свръхстойност) «и работната заплата са следователно частите, на които се разпада продуктът, доколкото той е доход» (S. 33). Тази твърде важна уговорка би трябвало да го изправи пред най-същественния въпрос: той току-що каза, че под доход се разбират предметите, които служат за «задоволяване на непосредствените потребности». Значи има продукти, които не служат за лично потребление. Как се реализират те? — Но Родбертус не вижда тук нищо неясно и скоро забравя за тази уговорка, говорейки направо за «делене на продукта на три части» (работна заплата, печалба и рента) (S. 49—50 и др.). Така че Родбертус всъщност е повторил учението на Ад. Смит с неговата основна грешка и съвсем нищо не е обяснил по въпроса за дохода. Обещанието за нова, пълна и по-добра теория за разпределението на националния

* Dr. Rodbertus-Jagetzow. «Zur Beleuchtung der sozialen Frage». Berlin, 1875. S. 72 и сл. (Д-р Родбертус-Ягетцъв. «Към анализа на социалния въпрос». Берлин 1875, с. 72 и сл. Ред.).

** тази нова теория, която

продукт* си остава на думи. В действителност Родбертус не е придвижил ни крачка напред теорията по този въпрос; до каква степен са объркани понятията му за «доход», показва 4-то социално писмо до фон Кирхман («Das Kapital», Berlin, 1884), където той надълго и нашироко разсъждава дали *парите* трябва да се отнесат към националния доход, дали работната заплата трябва да се взема от капитала или от дохода — разсъждения, за които Енгелс казва, че «се отнасят към областта на схоластиката» (Vorwort** към II том на «Капиталът», ХХI³⁹).***

И до днес сред икономистите цари пълна обърканост на представите за националния доход. Така например Херкнер в статията си за «Кризите» в «Handwörterbuch» der Staatswissenschaften (споменатия сборник, с. 81), когато говори за реализацията на продукта в капиталистическото общество (в § 5 — «разпределение»), определя като «сполучливо» разсъждението на К. Х. Рау, който всъщност само повтаря грешката на А. Смит, като дели целия продукт на обществото на доходи. Р. Майер в статията си за «дохода» (пак там, с. 283 и сл.) привежда обърканите определения на А. Вагнер (който също повтаря грешката на А. Смит) и откровено признава, че «доходът трудно може да се различи от капитала», а «най-трудното е разликата между прихода (Ertrag) и дохода (Einkommen).

Следователно ние виждаме, че икономистите, които много са приказвали и приказват за недостатъчното внимание на класиците (и на Маркс) към «разпределението» и «потреблението», не са могли да разяснят нито на йота най-основните въпроси на «разпределението» и «потреблението». Но това е обяснимо, тъй като за «потреблението» изобщо не може да се говори, ако не се разбира процесът на възпроизводството на целия обществен капитал и възстановяването на отделни съставни части на обществения

* Ibid., S. 32: «... bin ich genötigt, der vorstehenden Skizze einer besseren, Methode auch noch eine vollständige, solcher besseren Methode entsprechende Theorie, wenigstens der Verteilung des Nationalprodukts, hinzuzufügen» (Пак там, с. 32: «... аз съм принуден да прибавя към настоящия очерк за най-добрия метод и пълна, съответстваща на този най-добър метод теория поне на *разпределението на националния продукт*. Ред.).

** Предговорът. Ред.

*** Ето защо никак не е прав К. Diehl, когато казва, че Родбертус е дал «нова теория за разпределението на дохода» Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Art., «Rodbertus», B. V, S. 448). («Речник на държавните науки». Статията «Родбертус». Том V, с. 488. Ред.)

продукт. Този пример още веднъж потвърждава колко нелепо е да се отделят «разпределението» и «потреблението» като някакви самостоятелни отдели на науката, съответстващи на някакви самостоятелни процеси явления в стопанския живот. Политическата икономия съвсем не се занимава с «производството», а с обществените отношения на хората в производството, с обществената система на производството. Ако тези обществени отношения са изяснени и анализирани докрай, значи определено е и мястото на всяка класа в производството и следователно на получаваната от нея част от националното потребление. Така че проблемът, пред който се спря класическата политическа икономия и който ни най-малко не бе придвижен напред от всевъзможните специалисти по въпросите за «разпределението» и «потреблението», беше решен от теорията, която е пряко свързана именно с класиците и която довежда докрай анализа на производството на капитала, индивидуалния и обществения.

Въпросът за «националния доход» и за «националното потребление», който е абсолютно неразрешим при самостоятелна постановка на този въпрос и който е породил само схоластични разсъждения, дефиниции и класификации, се оказва напълно разрешен, когато се анализира процесът на производството на целия обществен капитал. Нещо повече: този въпрос престава да съществува отделно, когато се изясни отношението на националното потребление към националния продукт и реализацията на всяка отделна част на този продукт. Остава само да се даде *название* на тези отделни части.

«За да не усложняваме въпроса с безполезни затруднения, необходимо е да различаваме общ добив (Rohertrag) и чист добив от общ доход и чист доход.

Общият доход, или общият продукт, е целият възпроизведен продукт. . .

Общият доход е онази част от стойността и измерваната с нея част от общия продукт (Bruttoprodukts oder Rohprodukts), която остава след приспадане на онази част от стойността на цялото производство (и на измерваната с нея част на продукта), която възстановява вложения в производството и потребен в него постоянен капитал. Общият доход е равен следователно на работната заплата (или на

частта от продукта, която е предназначена да се превърне отново в доход на работника) + печалбата + рентата. А чистият доход е свръхстойност, следователно принадлежният продукт, който остава след приспадане на работната заплата и представлява всъщност реализираната от капитала и подлежаща на подялба със земевладелеца принадлежна стойност (и измерваният с нея принадлежен продукт).

. . . Ако разглеждаме дохода на цялото общество, националният доход се състои от работна заплата плюс печалба, плюс рента, т. е. от общия доход. Впрочем и това е само абстракция, тъй като цялото общество при капиталистическото производство застава на капиталистическото гледище и счита за чист доход само дохода, който се разпада на печалба и рента» (III, 2, 375—376, Рус. прев., с. 695—696)⁴⁰.

Следователно разясняването на процеса на реализацията внася яснота и по въпроса за дохода, като решава основното затруднение, което е пречило да се разбере този въпрос, а именно: по какъв начин «доходът за един става капитал за друг»⁴¹? По какъв начин продуктът, състоящ се от предмети за лично потребление и разпадащ се напълно на работна заплата, печалба и рента, може да включва и постоянната част на капитала, която никога не може да бъде доход? Анализът на реализацията в III отдел от втория том на «Капиталът» решава напълно тези въпроси и в заключителния отдел на III том на «Капиталът», посветен на въпроса за «доходите», на Маркс му остава само да даде наименование на отделните части на обществения продукт и да се позове на анализа от втория том*.

VIII. Защо за капиталистическата нация е необходим външен пазар?

По повод на изложената теория за реализацията на продукта в капиталистическото общество може да възникне

* Вж. «Das Kapital», III, 2, VII. Abschnitt: «Die Revenuen», гл. 49: «Zur Analyse des Produktionsprozesses» («Капиталът», т. III, ч. 2. Отдел VII: «Доходи», гл. 49: «Към анализа на производствения процес», Ред.) (Ред.) прев., с. 688—706). Тук Маркс посочва и обстоятелствата, които са попречили на предишните икономисти да разберат този процес (с. 379—382. Рус. прев., с. 698—700)⁴⁰.

въпросът: не противоречи ли тя на положението, че капиталистическата нация не може без външни пазари?

Нека не забравяме, че приведенният анализ на реализацията на продукта в капиталистическото общество изхожда от предположението, че няма външна търговия по-горе вече беше отбелязано това предположение и бе показана неговата *необходимост* при такъв анализ. Очевидно е, че вносът и износът на продукти само би объркал работата, без ни най-малко да помогне за разяснението на въпроса. Грешката на г-да В. В. и Н.—он се състои именно в това, че те използват външния пазар за *обясняване* реализацията на свръхстойността: без да обяснява нищо, това позоваване на външния пазар само прикрива техните теоретически грешки; това — от една страна. От друга страна, то им позволява да се отърват чрез тези погрешни «теории» от необходимостта *да обяснят* факта на развитието на вътрешен пазар за руския капитализъм*. За тях «външният пазар» е просто извъртане, замъгляващо развитието на капитализма (а следователно и на пазара) в самата страна — извъртане толкова по-удобно, защото го освобождава и от необходимостта да разгледат фактите, които свидетелствуват за завладяването на външни пазари от руския капитализъм**.

Необходимостта от външен пазар за капиталистическата страна съвсем не се определя от законите за реализацията на обществения продукт (и на свръхстойността по-специално), а, първо, от това, че капитализмът е само резултат на широкоразвитото стоково *обръщение*, което излиза извън пределите на държавата. Затова не можем да си представим капиталистическа нация без външна търговия, а и такава нация няма.

Както вижда читателят, тази причина е от историческо естество. И народниците не биха могли да я отминат с една-две изтъркани фрази за «невъзможността капиталистите да потребят свръхстойността». Тук би трябвало да бъде разгледана — ако те действително са искали да по-

* Г-н Булгаков много вярно забелязва в гореситираната книга: «Досега увеличаването на памучното производство, предназначено за селския пазар, се извършва непрекъснато, следователно абсолютното намаляване на народното потребление. . . » (за което говори г-н Н.—он) «. . . е възможно само теоретически» (с. 214—215).

** *Волгин*. «Обосноваване на народничества в трудах г-я Воронцова». СПб 1896. с. 71—76.

ставят въпроса за външния пазар — историята на развитието на външната търговия, историята на развитието на стоковото обръщение. А ако се разгледа тази история, не би могло, естествено, капитализмът да се представя като случайно отклонение от пътя.

Второ, съответствието между отделните части на общественото производство (по стойност и по натурална форма), което по необходимост се предполага от теорията за възпроизводството на обществения капитал и което на практика се извежда само като средна величина от редица постоянни колебания — това съответствие постоянно се нарушава в капиталистическото общество поради обособеността на отделните производители, работещи за неизвестен пазар. Различните отрасли на промишлеността, които взаимно си служат за «пазар», не се развиват равномерно, а се изпреварват един друг и по-развитата промишленост търси външен пазар. Това ни най-малко не означава, че «за капиталистическата нация е невъзможно да реализира свръхстойността», както е готов дълбокомислено да заключи народникът. Това само показва несъразмерността в развитието на отделните производства. При *друго* разпределение на националния капитал същото количество продукти би могло да бъде реализирано в страната. Но за да остави капиталът една област на промишлеността и да премине в друга, е необходима криза в тази област, а какви причини могат да спрат капиталистите, заплашени от такава криза, да търсят външен пазар? Да търсят помощи и покровителствени мита за улесняване на износа и т. н.?

Трето. Закон на докапиталистическите начини на производство е повтарянето на процеса на производството в предишните му размери, върху предишната техническа основа: такава е ангарийното стопанство на помешчиците, натуралното стопанство на селяните, занаятчийското производство на дребните производители. Обратно, закон на капиталистическото производство е постоянното преобразуване на начините на производство и безграничният растеж на размерите на производството. При старите начини на производство стопанските единици са могли да съществуват с векове, без да се изменят нито по характер, нито по величина, без да излязат от пределите на помешчи-

ческото имение, на селото или ограничения местен пазар за селските занаятчии и дребните производители (така наречените кустари). Напротив, капиталистическото предприятие неизбежно надраства границите на общината, на местния пазар, на областта, а след това и на държавата. И тъй като стоковото обръщение вече разруши държавната обособеност и затвореност, естественият стремеж на всеки капиталистически отрасъл на промишлеността го води към необходимостта «да търси външен пазар».

Така че необходимостта да се търси външен пазар съвсем не доказва несъстоятелността на капитализма, както обичат да представят нещата икономистите-народници. Тъкмо обратното. Тази необходимост нагледно показва прогресивния исторически принос на капитализма, който разрушава някогашната обособеност и затвореност на стопанските системи (а следователно и ограничеността на духовния и политическия живот), който свързва всички страни в едно стопанско цяло.

Оттук виждаме, че последните две причини за необходимостта от външен пазар са пак от исторически характер. За да бъдат разбрани, трябва да се разгледа всеки отделен отрасъл на промишлеността, развитието му в страната, превръщането му в капиталистически — с една дума, трябва да се разгледат *фактите* на развитието на капитализма в страната — и нищо чудно, че народниците използват случая да се измъкнат от тези факти с нищо неструващи (и нищо неговорещи) фрази за «невъзможността» и на вътрешния, и на външния пазар.

IX. Изводи от I глава

Нека резюмираме сега разгледаните по-горе теоретически положения, които имат непосредствено отношение към въпроса за вътрешния пазар.

1) Основен процес в създаването на вътрешен пазар (т. е. в развитието на стоковото производство и капитализма) е общественото разделение на труда. То се състои в това, че от земеделието се отделят един след друг различните видове обработка на суровините (и различните операции при тази обработка) и се образуват самостоятел-

ни отрасли на промишлеността, които разменят своите продукти (сега вече *стоки*) срещу продукти на земеделието. Самото земеделие по този начин става промишленост (т. е. производство на стоки) и в него се извършва същият процес на специализация.

2) Непосредствен извод от предишното положение е законът на всяко развиващо се стоково и още повече на капиталистическото стопанство, че индустриалното (т. е. неземеделското) население нараства по-бързо от земеделското, все по-голяма част от населението преминава от земеделието към обработващата промишленост.

3) Отделянето на непосредствения производител от средствата за производство, т. е. неговата експроприация, като бележи прехода от простото стоково производство към капиталистическото (и като необходимо условие за този преход), *създава* вътрешен пазар. Процесът на това *създаване* на вътрешен пазар се развива в две посоки: от една страна, *средствата за производство*, от които се «освобождава» дребният производител, в ръцете на новия собственик се превръщат в капитал, служат за производство на стоки и следователно сами се превръщат в стока. Така че даже простото възпроизвеждане на тези средства за производство сега вече изисква те да бъдат купени (порано тези средства за производство са се възпроизвеждали в по-голямата си част в натурален вид и отчасти са се изготвяли в къщи), т. е. изисква пазар на средства за производство, поради което и продуктът, произведен сега с помощта на тези средства за производство, също се превръща в стока. От друга страна, *средствата за съществуване* на дребния производител стават съществени елементи на променливия капитал, т. е. на паричната сума, която предприемачът (все едно дали е земевладелец, доставчик на дървен материал, фабрикант и т. н.) изразходва за наемане на работници. Така че тези средства за съществуване сега се превръщат също в стока, т. е. създават вътрешен пазар на предмети за потребление.

4) Реализацията на продукта в капиталистическото общество (а следователно и реализацията на свръхстойността) не може да бъде обяснена, без да се посочи: 1) че общественият продукт, както и единичният, се разпада по стойност на три части, а не на две (на постоянен капи-

тал + променлив капитал + свръхстойност, а не само на променлив капитал + свръхстойност, както учи Адам Смит и цялата политическа икономия след него до Маркс), и 2) че по натурална форма той трябва да бъде разделен на две големи части: средства за производство (потребявани производително) и предмети за потребление (потребявани лично). След като установи тези основни теоретически положения, Маркс обясни напълно процеса на реализацията на продукта въобще и по-специално на свръхстойността в капиталистическото производство и разкри колко неправилно е позоваването на външния пазар по въпроса за реализацията.

5) Теорията на Маркс за реализацията хвърли светлина и върху въпроса за националното потребление и националния доход.

От гореизложеното става ясно от само себе си, че въпросът за вътрешния пазар като отделен, самостоятелен въпрос, независещ от въпроса за степента на развитие на капитализма, изобщо не съществува. Затова именно теорията на Маркс никъде и никога не поставя този въпрос отделно. Вътрешен пазар се появява, когато се появи стоковото стопанство; той се създава от развитието на това стоково стопанство и степента, до която е достигнало общественото разделение на труда, определя висотата на неговото развитие; той се разширява с пренасянето на стоковото стопанство от продуктите върху работната сила и едва с превръщането на последната в стока капитализмът обхваща цялото производство на страната, като се развива главно чрез развитието на средствата за производство, които заемат в капиталистическото общество все по-важно място. «Вътрешен пазар» за капитализма се създава от самия развиващ се капитализъм, който задълбочава общественото разделение на труда и разслаява непосредствените производители на капиталисти и работници. Степента на развитието на вътрешния пазар е степен на развитието на капитализма в страната. Да се поставя въпросът за пределите на вътрешния пазар отделно от въпроса за степента на развитие на капитализма (както правят икономистите-народници) е неправилно.

Затова и въпросът, как се образува вътрешен пазар за руския капитализъм, се свежда до следния въпрос: по

какъв начин и в каква насока се развиват различните страни на руското народно стопанство? В какво се състои връзката и взаимозависимостта между тези различни страни?

В следващите глави ще разгледаме именно данните, които дават отговор на тези въпроси.

Г Л А В А II

РАЗСЛОЯВАНЕ НА СЕЛЯНИТЕ

Видяхме, че основа за образуване на вътрешен пазар в капиталистическото производство е процесът на разслояване на дребните земеделци на заможни селяни и работници. Едва ли не всяко съчинение за икономическото положение на руските селяни в следреформената епоха посочва така наречената «диференциация» на селяните. Следователно нашата задача е да проучим основните черти на това явление и да определим неговото значение. По-нататък в изложението ние се ползваме от данните на земско-статистическите преброявания по домакинства.⁴³

I. Земските статистически данни за Новорусия

Г-н В. Постников в своето съчинение «Южноруското селско стопанство» (М., 1891)⁴⁴ е събрал и обработил данните на земската статистика за Таврическа, а отчасти и за Херсонска и Екатеринославска губерния. В литературата за разслояването на селяните това съчинение трябва да бъде поставено на първо място и ние считаме за необходимо да обобщим по приетата от нас система събраните от г-н Постников данни, като ги допълваме понякога с данни от земските сборници. Таврическите земски статистици са възприели групирането на селските домакинства по размер на посевната площ — твърде сполучлив начин, който дава точна представа за *стопанството* на всяка група поради преобладаващата в този край зърнена система на стопанство при екстензивно земеделие. Ето общите данни за стопанските групи сред таврическите селяни*.

* Следващите по-долу данни се отнасят в по-голямата си част за трите северни континентални уезда на Таврическа губ.: Бердянски, Мелитополски и Днепровски или само за последния.

Групи селяни	За Днепро-ски уезд			За трите уезда					
	На едно домакинство			% към всички домакинства	Посевна площ средно на 1 домакинство в десетини	Всичко посевна площ в десетини	Същото в % към цялата посевна площ	% към общия брой на домакинствата	
% към всички домакинства	Души от двата пола	Работници от мъжки пол							
I. Несеещи	9	4,6	1,0	7,6	—	—	—	} 12,1 40,2	
II. Сеещи до 5 дес. *	11	4,9	1,1	11,7	3,6	34 070	2,4		
III. » 5—10 »	20	5,4	1,2	21	8,0	140 426	9,7		
IV. » 10—25 »	41,8	6,3	1,4	39,2	16,4	540 093	37,6		} 37,6 39,2
V. » 25—50 »	15,1	8,2	1,9	16,9	34,5	494 095	34,3		
VI. » повече от 50 »	3,1	10,1	2,3	3,7	75,0	230 583	16,0		} 50,3 20,6
Всичко	100	6,2	1,4	100	17,1	1 439 267	100		

Неравномерността в разпределението на посевите е твърде значителна: $\frac{2}{3}$ от всички домакинства (включващи около $\frac{3}{10}$ от населението, защото семейството тук е по-малко от средното, имат около $\frac{1}{8}$ от цялата посевна площ и принадлежат към бедната група, която не може да покрие нуждите си с дохода от своето земеделие. По-нататък, средните селяни обхващат също около $\frac{2}{5}$ от всички домакинства, които покриват своите средни разходи с дохода от земята (г-н Постников счита, че за да се покрият средните разходи на семейството, са нужни 16—18 десетини посев). Най-последно, заможните селяни (около $\frac{1}{6}$ от домакинствата и $\frac{3}{10}$ от населението) са съсредоточили в ръцете си повече от половината от всички посеви, при което размерът на посевната площ на 1 домакинство ясно показва «комерческия», търговския характер на земеделието в тази група. За да определи точно размера на това търговско земеделие в различните групи, г-н Постников си служи със следния начин. От цялата посевна площ на стопанството той изважда хранителната (която дава продукт за изхранване на семейството и ратаите), фуражната (за изхранване на добитъка) и стопанската (за семе, за стопански двор и пр.) и определя по такъв начин размера на *пазарната или търговската* площ, продуктът от която отива за продажба. Оказва се, че в групата с 5—10 десе-

* Десетина — 10,9 декара. Бълг. ред.

тнин посеви само 11,8% от посевната площ дават продукт за продан, а с увеличаването на посева (по групи) този процент се покачва както следва: 36,5%—52%—61%. Следователно заможните селяни (двете горни групи) вече се занимават с търговско земеделие и получават 574—1500 руб. брутен паричен доход годишно. Това търговско земеделие се превръща вече в капиталистическо, тъй като размерите на посева у заможните селяни надхвърля работната норма на семейството (т. е. земята, която семейството може да обработи със собствен труд) и ги кара да *наемат работници*: трите северни уезда на Таврическа губерния заможни селяни, според изчисленията на автора, наемат над 14 хил селски работници. Обратно, бедните селяни «дават работници» (над 5 хиляди), т. е. прибегват към продажба на своята работна сила, тъй като доходът от земеделието, например за групата с 5—10 десетини посевна площ, е само около 30 руб. в пари на домакинство*. Следователно тук наблюдаваме именно процеса на създаване вътрешен пазар, за който говори теорията на капиталистическото производство: «вътрешният пазар» расте поради превръщането в стока, от една страна, на продукта на търговското, предприемаческото земеделие; от друга страна — поради превръщането в стока на работната сила, продавана от бедните селяни.

За да се запознаем по-отблизо с това явление, ще се спрем на положението на всяка отделна група селяни. Да започнем с най-горната. Ето данните за земевладението и земеползването в нея:

Виждаме следователно, че заможните селяни, въпреки че са най-добре осигурени с наделна земя, имат и най-много собствени и арендувани земи и се превръщат в дребни земевладелци и фермери**. За арендуване на 17—44 десетини се изразходват годишно, по местните цени, около 70—160 рубли. Очевидно е, че тук имаме работа вече с

* Г-и Постников правилно отбелязва, че в действителност различията между групите по големината на паричния доход от земята са много по-значителни, защото в изчисленията се приемат: 1) еднакъв добив от единица площ и 2) еднаква цена на продаваното зърно. Есъщност обаче заможните селяни имат по-добри реколти и по-изгодно продават зърното.

** Ще отбележим, че сравнително значителното количество собствена земя у несеещите се обяснява с това, че в тази група влизат селските бакали, притежателите на промишлени заведения и пр. Смесването на подобни «селяни» със земеделците е обикновен недостатък на земските статистически данни. На този недостатък пак ще се спрем

Днепровски уезд, Таврич. губерния
Орна земя в десетини на I домакинство

Групи домакинства	Наделна ⁴		Собствена Арендувана		В с и ч к о
I. Несеещи		6,4	0,9	0,1	7,4
II. Сеещи до 5 дес.		5,5	0,04	0,6	6,1
III. » 5—10 »		8,7	0,05	1,6	10,3
IV. » 10—25 »		12,5	0,6	5,8	18,9
V. » 25—50 »		16,6	2,3	17,4	36,3
VI. » над 50 »		17,4	30,0	44,0	91,4
<i>Средно</i>		11,2	1,7	7,0	19,9

комерческа операция: земята става стока, «машина за печелене на пари».

Да вземем по-нататък данните за живия и мъртвия инвентар:

Групи домакинства	<i>За трите уезда на Таврическа губерния</i>				<i>В Днепров. уезд</i>	
	Глави добитък, падащи се на I домакинство		% на домак. без работен добитък		Инвентар, падащ се на I домакин- ство*	
	Работен	Друг	В с и ч к о		за превоз	за оран
I. Несеещи	0,3	0,8	1,1	80,5	—	—
II. Сеещи до 5 дес.	1,0	1,4	2,4	48,3	—	—
III. » 5—10 »	1,9	2,3	4,2	12,5	0,8	0,5
IV. » 10—25 »	3,2	4,1	7,3	1,4	1,0	1,0
V. » 25—50 »	5,8	8,1	13,9	0,1	1,7	1,5
VI. » над 50 »	10,5	19,5	30,0	0,03	2,7	2,4
<i>Средно</i>	3,1	4,5	7,6	15,0		

Заможните селяни се оказват много по-добре снабдени с инвентар от бедните и дори от средните. Достатъчно е да погледнем тази таблица, за да разберем пълната фиктивност на «средните» цифри, с които така обичат да оперират у нас, когато говорят за «селяните». Към търговското земеделие на селската буржоазия се прибавя тук и търговското скотовъдство, именно: отглеждането на овце с остра вълна. Относно мъртвия инвентар ще приведем дан-

* Инвентар за превоз — брички, каруци, фургони и т. н. Инвентар за оран — плугове, буери (бързоорачки) и пр.

ни и за подобрените оръдия, които данни вземаме от земските статистически сборници*. От всички жътварки косачки (3061)—2841, т. е. 92,8%, се намират в ръцете на селската буржоазия ($\frac{1}{5}$ от всички домакинства).

Съвсем естествено е, че у заможните селяни и *техниката на земеделието* е значително по-висока от средното равнище (по-голям размер на стопанството, повече инвентар, наличност на свободни парични средства и т. н.), а именно: заможните селяни «засяват по-бързо, по-добре използват благоприятното време, хвърлят семето в по-влажна земя», навреме прибират зърнените храни; едновременно с извозването ги вършеят и т. н. Естествено е също, че разходът за производството на земеделски продукти се намалява (на единица продукт) с увеличаване размерите на стопанството. Г-н Постников доказва това особено подробно, като прави следното изчисление: той определя броя на работниците (заедно с наемните), работния добитък, оръдията и пр. на 100 десетини посевна площ в различните групи селяни. Оказва се, че това количество намалява с увеличаване на стопанството. Например при сеещите до 5 десетини се падат на 100 десетини надел 28 работници, 28 глави работен добитък, 4,7 плуга и букера, 10 брички, а при сеещите над 50 десетини — 7 работници, 14 глави работен добитък, 3,8 плуга и букера, 4,3 брички. (Ние изпускаме по-детайлните данни за всички групи, като пращаме онези, които се интересуват от подробностите, към книгата на г-н Постников). Общият извод на автора гласи: «С увеличаване размера на стопанството и орната земя на селяните разходът за издръжката на работната сила, хората и добитъка, този най-главен разход в селското стопанство, прогресивно намалява и в групите, които сеят много, става почти два пъти по-малък за десетина посевна площ, отколкото в групите с малко орна земя» (с. 117 на посоч. съч.). На този закон за по-голямата продуктивност, а следователно и по-голямата устойчивост на едрите селски стопанства, г-н Постников съвършено правилно придава голямо значение и го доказва с твърде подробни данни не само за Новорусия, но и за централ-

* «Сборн. стат. свед. по Мелитополському уезду». Симферополь, 1885 г. (Т. I. «Сборн. стат. свед. по Таврической губ.»)⁴⁶ — «Сборник стат. свед. по Днепровскому уезду». Т. II, Симф. 1886 г.

ните губернии на Русия*. Колкото повече проникне стокното производство в земеделието и следователно колкото по-силна става конкуренцията между земеделците, борбата за земя, борбата за стопанска самостоятелност — толкова по-ясно трябва да се прояви този закон, който води към изместване на средните и бедните селяни от селската буржоазия. Необходимо е само да отбележим, че прогресът на техниката в селското стопанство се изразява различно, в зависимост от системата на селското стопанство, в зависимост от системата на земеделието. Докато при зърнената система на стопанство и при екстензивно земеделие този прогрес може да се изрази просто в разширяване на посевната площ и намаляване броя на работниците, на добитъка и пр. на единица засята площ, при скотовъдната система или при отглеждане на технически култури, при преход към интензивно земеделие, същият прогрес може да се изрази например в засяване на кореноплоди, което изисква по-голям брой работници на единица посевна площ, или в отглеждане на млекодаен добитък, засяване на фуражни култури и пр. и пр.

Към характеристиката на горната група селяни трябва да добавим и значителната употреба на наемен труд. Ето данните за 3 уезда на Таврическа губерния:

Групи домакинства	Процент на стопанствата с ратаи	Колко от засятата площ (в %) се пада на всяка група
I. Несеещи	3,8	—
II. Сеещи до 5 дес.	2,5	2
III. » 5—10 »	2,6	10
IV. » 10—25 »	8,7	38
V. » 25—50 »	34,7	34
VI. » над 50 »	64,1	16
<i>Всичко</i> 12,9		100

* «Земската статистика показва с неоспорима яснота, че колкото по-голям е размерът на селското стопанство, толкова по-малко инвентар, работка ръка и работен добитък се пада на дадена площ орна земя» (с. 162 от посоч. съч.).

Интересно е да се отбележи как се е отразил този закон в разсъжденията на г-н В. В. в цитираната по-горе статия («Вести. Евр.», 1884, кн. 7) той прави следното съпоставяне: в централната черноземна област на един селски ков се падат 5—7—8 дес орна земя, а «по правилата на триполната сентбообръщене» се полагат 7—10 дес. («Календаръ» на Баталин). «Следователно на намаляването на конете у част от населението на тази област на Русия трябва да се гледа до известна степен като на възстановяване нормалното отношение между броя на работния добитък и площта, подлежаща на обработка» (с. 340

В посочената статия г-н В. В. разсъждава по този въпрос така: той взема процентното отношение на броя на стопанствата с ратаи към всички селски стопанства и заключава «Броят на селяните, които прибягват към наемен труд за обработване на земята, в сравнение с общата маса на народа е съвсем нищожен: 2—3, максимум 5 стопани от 100 — това са то всички представители на селския капитализъм. . . това» (стопанствата с ратаи в Русия) «не е система със здрави корени в съвременния стопански живот, а случайност, която се е срещала и преди 100 и 200 години («Вестн. Евр.», 1884, кн. 7, с. 332). Какъв смисъл има да се съпоставя броят на стопанствата с ратаи с общия брой на «селските» стопанства, когато в него влизат и стопанствата на ратаите? Така бихме могли да отречем и капитализма в руската промишленост: достатъчно е да вземем процента на семействата на промишлениците, които държат наемни работници (т. е. семействата на фабрикантите и фабрикантчетата), към броя на семействата на всички упражняващи някакво промишлено занятие в Русия; ще се получи «съвсем нищожно» отношение към «масата на народа». Несравнено по-правилно е да се съпоставя броят на стопанствата с ратаи само с броя на действително самостоятелните стопанства, т. е. със стопанствата на онези, които се прехранват само от земеделието и не прибягват до продажба на своята работна сила. По-нататък г-н В. В. забравя една дреболия, а именно — че селските стопанства с ратаи принадлежат към най-едрите: «нищожният» «изобщо» процент на стопанствата с ратаи се оказва твърде внушителен (34—64%) сред онези заможни селяни, които държат в ръцете си повече от половината от производството, които произвеждат големи количества зърнени храни за продажба. Оттук се вижда колко нелепо е мнението, че стопанството с ратаи е «случайност», каквато се срещала и преди 100—200 години! Трето, само като се игнорират действителните особености на земеделието, в разсъжденията за «селския капитализъм» могат да се

в посочената статия). И така, разоряването на селяните води към прогрес в селското стопанство. Ако г-н В. В. беше обърнал внимание не само на агрономическата, но и на обществено-стопанската страна на този процес, той щеше да види, че това е прогрес на капиталистическото земеделие, тъй като «възста» новияното на нормалното отношение» между работния добитък и орната земя се постига или от помешчиците, които се снабдяват със свой инвентар или от селяните, които буржоазия.

вземат предвид само ратаите, т. е. постоянните работници, като се изключат надничарите. Известно е, че наемането на надничари има особено голямо значение в селското стопанство*.

Преминаваме към долната група. В нея влизат стопаните, които не сеят или сеят малко; те «не се различават много по своето стопанско положение. . . и едните, и другите или стават ратаи на своите съселяни, или припечелват от странична, и то най-често земеделска работа» (с. 134 на посоч. съч.), т. е. влизат в редовете на селския пролетариат. Ще отбележим, че например в Днепровски уезд към долната група спадат 40% от домакинствата, а тези без инвентар за оран са 39% от всички домакинства. Наред с продажбата на своята работна сила селският пролетариат получава доход и като дава под наем своята наделна земя:

Групи домакинства	Днепровски уезд в процента	
	Стопани, даващи наделна земя под наем	Давана под наем наделна земя
I. Несеещи	80	97,1
II. Сеещи до 5 дес.	30	38,4
III. » 5—10 »	23	17,2
IV. » 10—25 »	16	8,1
V. » 25—50 »	7	2,9
VI. » над 50 »	7	13,8
Всичко за уезда		25,7
		14,9

В трите уезда на Таврическа губерния под аренда са дадени (през 1884—1886 г.) 25% от цялата орна земя, като тук не влиза земята, давана под аренда не на селяни, а на различинци**. В тези три околии общо около $\frac{1}{3}$ от населението дава наделната земя под аренда, при което земята на селския пролетариат се арендува главно от селската буржоазия. Ето данни за това.

* Англия е класическата страна на земеделския капитализъм. А в тази страна 40,8% от фермерите нямат наемни работници; 68,1% от фермерите имат не повече от двама работници; 82% от фермерите имат не повече от 4 работници (Янсон. «Сравнителна статистика», т. II, с. 22—23. Цитирано по Каблуков: «Въпросът за работниците в селското стопанство», с. 16). Но какъв икономист ще е този, който забравя за масата наемачи се на надница селски пролетарии, както приходящи, така и местни, т. е. хващащи се на «печалба» в своите села.

** Разночинци — лица в царска Русия, принадлежащи към освободените от данъци, но без дворянско звание и незачислени към занаятчийски или търговски еснаф. Бълг. ред.

В трите уезда на Гаврическа губерния		Наета наделна земя от съседите — в десетини
стопани, сеещи до 10 дес. на стопанство		16 594
» » 10—25 » » »		89 526
» » 25 и повече » » »		150 596
<i>Всичко</i>		256 716
		100

«Наделната земя стана днес предмет за широка спекулация в южноруските села. За земя се получават заеми срещу полици. . . земята се дава под наем или се продава за година-две и за по-дълъг срок, за 8, 9 и 11 години» (с. 139 на цит. съч.). Следователно селската буржоазия е представителка и на търговския и лихварския капитал* Тук виждаме нагледно опровержение на народническия предразсъдък, че «кулакът» и «лихварят» нямали нищо общо с «добрия стопанин». Напротив, в ръцете на селската буржоазия се събират нишките и на търговския капитал (даване пари назаем срещу заложена земя, изкупуване на разни продукти и пр.), и на промишления капитал (търговско земеделие с наети работници и т. н.). От околните обстоятелства, от изкореняването на азиатщината и разпространяването на културата в нашето село зависи коя

Днепровски ъ

Групи стопани	% от общото количество		Наделна земя		Собствена земя	
	Домакин- ства	лица от двата пола	десетини	%	десетини	
Бедна	39,9	32,6	56 445	25,5	2 003	
Средна	41,7	42,2	102 794	46,5	5 376	
Заможна	18,4	25,2	61 844	28	26 531	
<i>Всичко за уезда</i>	100	100	221 083	100	33 910	100

от тези форми на капитала ще се развива за сметка на другата.

Да видим най-после какво е положението на средната група (с посевна площ 10—25 десетини на стопанство, средно по 16,4 дес.). Нейното положение е преходно: па-

* Тя се ползва от «премногото» селски каси и кредитно-спестовни дружества, които оказват «съществена помощ» на «състоятелните селяни». «Материално слабите селяни не намират поръчители и не се ползват от заемки» (с. 368 на цит. съч.).

ричният доход от земеделието (191 рубли) е малко под сумата, която изразходва годишно средният тавричанин (200—250 рубли). Работният добитък тук е по 3,2 глави на стопанство, докато за пълна «теглителна сила» са нужни 4 глави. Затова стопанството на средния селянин се намира в неустойчиво положение и за обработването на своята земя той е принуден да прибегва към зареда*.

Обработката на земята на зареда се оказва, разбира се, по-малко продуктивна (загуба на време за прехвърляне от едно място на друго, недостиг на коне и пр.); например в едно село казали на г-н Постников, че «работещите на зареда често изорават не повече от 1 десетина на ден, т. е. двойно по-малко от нормата»**. Ако добавим към това, че средната група около $\frac{1}{6}$ от домакинствата нямат ордия за оране, че тази група повече дава, отколкото наема работници (по пресмятането на г-н Постников) — за нас ще бъде ясен неустойчивият, преходният характер на тази група между селската буржоазия и селския пролетариат. Привеждаме малко по-подробни данни за изместването на средната група:

Таврическа губерния***

Арендувана земя		Дадена под аренда		Общо земеползване на групата		Посевна площ	
десетини	%	десетини	%	десетини	%	десетини	%
7 839	6	21 551	65,5	44 736	12,4	38 439	11
48 398	35	8 311	25,3	148 257	41,2	137 344	43
1 645	59	3 039	9,2	166 982	46,4	150 614	46
37 883	100	32 901	100	359 975	100	326 397	100

* В Мелитополски уезд от 13 789 стопанства в тази група само 4218 обработват земята сами, а 9201 — на зареда. В Днепровска от 8234 стопанства 4029 обработват земята сами, а 3835 — на зареда. Вж. земските статистически сборници за Мелитополски уезд (с. Б. 195) и за Днепровски (с. Б. 123).

** Г-н В. В. в споменатата статия се впуска в дълги разсъждения за заредата като «принцип на кооперацията» и т. н. Нищо по-просто наистина: да се премълчи фактът, че селяните се делят на рязко различаващи се групи, че заредата е кооперация на западащите стопанства, измествани от селската буржоазия, и след това да се разсъждава «въобще» за «принципа на кооперацията» — вероятно за кооперацията между селския пролетариат и селската буржоазия!

*** Данните са от земския статистически сборник. Те се отнасят за целия уезд, включително и селищата, непричислени към волостите (група села,

Следователно разпределението на наделната земя е най «равномерно», макар и в него да се забелязва изместване на долната група от горните. Но работата се променя радикално, щом преминем от това *задължително* земевладение към *свободното*, т. е.: към собствената и арендуваната земя. Нейната концентрация се оказва грамадна и поради това разпределението на цялото земеползване на селяните съвсем не прилича на разпределението на наделната земя. средната група се изтиква на второ място (46% от наделната земя — 41% от земеползването), заможната разширява твърде значително своето земевладение (28% от наделната земя — 46% от земеползването), а бедната група все повече отпада като земеделска (25% от наделната земя — 12% от земеползването).

Приведената таблица ни показва интересно явление, с което пак ще се срещнем, а именно: намаляване ролята на наделната земя в стопанството на селяните. В долната група това става, защото се дава земя под наем, а в горната — защото в общата стопанска площ получава огромно преобладание собствената и арендуваната земя. Остатъците от дореформения строй (прикрепването на селяните към земята и уравнителното фискално земевладение) се разрушават окончателно от проникващия в земеделския капитализъм.

Що се отнася по-конкретно до арендата, приведените данни ни позволяват да анализираме една твърде разпространена грешка в разсъжденията на икономистите-народници по този въпрос. Да вземем разсъжденията на г-н В. В. В цитираната статия той поставя направо въпроса за отношението на арендата към разслояването на селяните. «Допринася ли арендата за разпадането на селските стопанства на едри и дребни и за унищожаването на средната, типичната група?» («Вестн. Евр.», Л. с., с. 339—340). Г-н В. В. решава отрицателно този въпрос. Ето неговите доводи: 1) «Голям е процентът на лицата, които прибягват до аренда». Примери: 38—68%; 40—70%; 30—66%; 50—60% в отделни уезди на различните губернии. —

обединени под едно управление, подобно на нашата съставна община. *Бълг. ред.*) Данните в графата: «общо, земеползване на групата» са изчислени от мен; събрано е количеството наделна, арендувана и собствена земя и е присъдена земята, дадена в аренда.

2) Размерът на парцелите арендувана земя на 1 домакинство не е голям: 3—5 дес. по данните на тамбовската статистика. — 3) Селяните с малък надел арендуват повече, отколкото тези с голям.

За да стане ясна на читателя не дори състоятелността, а просто пригодността на подобни доводи, ще приведем съответни данни за Днепровски уезд*.

	% на арендуващите домакинства	Дес. орна земя на 1 арендув. домакинство	Цена на 1 дес. в рубли
При сеещите до 5 дес.	25	2,4	15,25
» » 5—10 »	42	3,9	12,00
» » 10—25 »	69	8,5	4,75
» » 25—50 »	88	20,0	3,75
» » над 50 »	91	48,6	3,55
Всичко за уезда	56,2	12,4	4,23

Пита се, какво значение могат да имат тук «средните» цифри? Нима фактът, че арендаторите са «много» — 56%, премахва концентрацията на арендата у богатите? Не е ли смешно да се взема «средният» размер на арендата [12 дес. на арендуващо домакинство. Често го вземат дори не на арендуващо, а изобщо на домакинство. Така постъпва например г-н Каришев в своето съчинение «Селската извъннаделна аренда» (Дерпт., 1892; във втория том на «Резултати от земската статистика»)], като събира в едно селяните, един от които наема 2 десетини на безумна цена (15 рубли), явно от крайна нужда, на разорителни условия, а друг наема 48 десетини, след като има достатъчно своя земя, като «купува» земята на едро несравнено по-евтино, по 3,55 рубли десетината. Не по-малко безсмислен е и третият довод: г-н В. В. сам се е погрижил да го опровергае, признавайки, че данните, които се отнасят «до цели общини» (при разпределяне на селяните по надел), «не дават правилна представа за това, което става в самата община» (с. 342 на посочената статия)**.

* Съвсем аналогични са данните и за Мелитополски и Бердянски уезд.

** Г-н Постников привежда интересен пример за подобна грешка на земските статистики. Отбелязвайки факта на комерческото стопанство на заможените селяни и търсенето на земя от тяхна страна, той посочва, че «земските статистики, явно считайки подобни прояви в селския живот за нещо незаконно, се стараят да ги омаловажат» и да докажат, че арендата се определя не от конкуренцията на богатите, а от нуждата на селяните от земя. Съставителят

Би било голяма грешка да се мисли, че съсредоточаването на арендуваната земя в ръцете на селската буржоазия се ограничава с частната аренда, без да се простира върху обществената, общинната аренда. Нищо подобно. Арендуваната земя се разпределя винаги «според парите» и отношението между групите селяни никак не се изменя при общинното арендуване. Затова например разсъжденията на г-н Қаришев, че в отношението на общинната аренда към частната се проявявала «борбата на две начала (?!) — общинното и личното» (с. 159, 1. с.), че на общинната аренда били «свойствени трудовото начало и принципът на равномерно разпределение на наетия парцел между членовете на общината» (230 *ibid.*) — тези разсъждения спадат изцяло към областта на народническите предразсъдъци», г-н Қаришев старателно е заобиколил целия изобилен материал на земската статистика за концентрацията на арендата в ръцете на неголеми групи заможни селяни. Ще посочим пример. В споменатите три уезда на Таврическа губерния земята, която селските *общини* арендуват от държавата, се разпределя в групи по следния начин:

	Брой на арендуващите домакинства	Десетини	% към цялото	Десетини на 1 арендуващо домакинство
Сещя до 5 дес.	83	511	1	6,1
» 5—10 »	444	1 427	3	3,2
» 10—25 »	1 732	8 711	20	5,0
» 25—50 »	1 245	13 375	30	10,7
над 50 »	632	20 283	46	32,1
<i>Всичко</i>	4 136	44 307	100	10,7

Малка илюстрация на «трудовото начало» и на «принципа на равномерно разпределение»!

из «Памятная книжка Таврической губ.» (1889), г. Вернер, за да докаже това, групира по големината на наделната земя селяните от цялата Таврическа губерния, като образува група от селяните с 1—2 работещи членове на семейството и с по 2—3 глави работен добитък. Оказва се, че в рамките на тази група с увеличаване размерите на надела намаляват броят на арендуващите домакинства и арендуваната земя. Ясно е, че по този начин нищо не се доказва, защото се вземат само селяни с еднакъв брой работен добитък и се изпускат именно крайните групи. Напълно естествено е, че при равен брой работен добитък трябва да бъде равен и размерът на обработваемата земя, следователно, колкото по-малко е наделната, толкова повече ще бъде арендуваната земя. Въпросът е именно в това, как се разпределя арендата между домакинствата с еднакъв брой работен добитък, инвентар и т. и.

Такива са данните на земската статистика за южноруското селско стопанство. Те показват без всякакво съмнение пълното разслоение сред селяните и пълното господство на селската буржоазия в селото*. Затова твърде интересно е отношението на г-н В. В. и г-н Н.—он към тези данни, още повече че тези двама автори преди признаваха необходимостта да се постави въпросът за разслояването на селяните (г-н В. В. в посочената статия от 1884 г., г-н Н.—он в «Слово», 1880 г. — със забележка за онова интересно явление в самата община, че «непредприемчивите» селяни изоставят земята, а «предприемчивите» си подбират най-добрата; вж. «Очерци», с. 71). Необходимо е да отбележим, че съчинението на г-н Постников има двойствен характер: от една страна, авторът умело е събрал и обработил грижливо извънредно ценните данни на земската статистика, като е успял в тази работа да се отърси от «стремежа да се разглежда селската община като нещо цяло и еднородно, каквото и досега си я представя нашата градска интелигенция» (с. 351 на посоч. съч.). От друга страна, авторът, който няма ръководна теория, не е успял изобщо да оцени обработените от него данни и е погледнал на тях от крайно тясното гледище на «мероприятията», като се е впуснал да съчинява проекти за «земеделско-занаятчийско-заводски общини», за необходимостта да се «ограничи», «задължи», да се «наблюдава» и пр. и пр. И ето че нашите народници са се постарали да не забележат първата, положителна част от съчинението на г-н Постников и са насочили цялото си внимание към втората част. И г-н В. В., и г-н Н.—он се заемат съвсем сериозно да «провергаят» съвършено несериозните «проекти» на г-н Постников (г-н В. В. в «Русская Мысль» от 1894 г., кн. 2; г-н Н.—он в «Очерци», с. 233, бел.), като го обвиняват в осъдителното желание да въведе капитализма в Русия и старателно заобикалят данните, които разкриват господството на капиталистическите отношения в съвременното южноруско село**.

* Обикновено се казва, че данните за Новорусия не позволяват да се правят общи изводи поради особеностите на този край. Ние не отричаме, че разслоението сред земеделското население тук е по-силно, отколкото в останала Русия, но по-нататък ще стане ясно, че особеността на Новорусия съвсем не е така голяма, както понякога се мисли.

** «Интересно е» — пише г-н Н.—он, — че г-н Постников «проектира селския стопанства по 60 десетини». Но «цѣм селското стопанство е попаднало в ръцете

II. Земските статистически данни за Самарска губерния

Нека преминем от южния край към източния, към Самарска губерния. Да вземем Новоузенски уезд, който е обследван последен по време на анкетиране; в сборника за този уезд е дадено най-подробно групиране на селяните по стопански признак*. Ето общите данни за групите селяни (по-нататък сведенията се отнасят за 28 276 домакинства от наделното население, със 164 146 души от двата пола, т. е. само за руското население в уезда, без немци и без «хуторяните» — стопани, които водят стопанство и в общината, и в хуторите**. Ако се прибавят немците и хуторяните, значително би се засилила картината на разслоението).

Групи стопая	% от всички домакинства	Средна посевна площ на 1 дом. в десетини	% на посевната площ към общата	
Бедняк	{ Без работен добитък 20,7 }	2,1	2,8 }	
	{ С 1 глава раб. > 16,4 }			37,1 %
Сред-	{ > 2 гл. > > 26,6 }	10,2	17,1 }	
	{ > 4 > > 11,6 }			38,2 %
Бога-	{ > 5—10 > > 17,1 }	24,7	26,9 }	
	{ > 10—20 > > 5,8 }			24,7 %
	{ > 20 я повече > > 1,8 }			
		149,5	17,2 }	63,4%
Всичко 100		15,9	100	

Концентрацията на земеделското производство се оказва твърде значителна: «общинните» капиталисти ($\frac{1}{14}$ от всички домакинства, а именно домакинствата с 10 и повече глави работен добитък) притежават 36,5% от всички посеви — толкова, колкото всички бедни и средни селяни, които, взети заедно, представляват 75,3% от домакинствата! «Средната» цифра (15,9 дес. посевна площ на 1 до-

на капиталистите, производителността на труда може още «утре» да се повиши, «десетините на стопанства ще трябва (!) да се увеличат от 60 на 200 и 300». Вижте колко просто е всичко; тъй като има опасност днешната дребна буржоазия в нашето село да се превърне утре в едра — затова г-н Н. — он не иска да знае нито за днешната дребна, нито за утрешната едра!

* Сборник стат. свед. по Самарской губ. Т. VII, Новоузенский уезд», 1890 г. Същото групиране е дадено и за Николаевски уезд (т. VI, Самарская губ.) (т. VIII, вып. 1., Самара, 1892) е дадено само групиране по хуторяните за незадоволителността на което ще говорим по-нататък.

** Хутор — стопанство извън селската община. Чифлик. Бълг. ред.

макинство), която създава илюзия на общо доволство, и тук, както навсякъде, е напълно фиктивна. Да разгледаме другите данни за стопанството на разните групи.

Групи стопани	% на стопаните, обработващи земята си надел със собствен инвентар	% на стопаните, които имат усъвършенствувани земеделски оръдия	Брой на добитъка (пресметнат в едър) на 1 домакинство	% към общия брой на добитъка
Без работен добитък	2,1	0,03	0,5	1,5
С 1 глава раб. »	35,4	0,1	1,9	4,9
» 2—3 гл. » »	60,5	4,5	4,0	16,8
» 4 » » »	74,7	19,0	6,6	11,8
» 5—10 » » »	82,4	40,3	10,9	29,2
» 10—20 » » »	90,3	41,6	22,7	20,4
» 20 и повече »	84,1	62,1	55,5	15,4
<i>Всичко</i>	52,0	13,9	6,4	100

И така, в долната група самостоятелните стопани са съвсем малко; бедните селяни нямат никакви усъвършенствувани оръдия, а средните — нищожно количество. Концентрацията на добитъка е още по-голяма от концентрацията на посевите; очевидно е, че богатите селяни съчетават с едрото капиталистическо земеделие и капиталистическо скотовъдство. На противоположния полюс виждаме «селяни», които следва да отнесем към ратаите и надничарите с надел, защото техният главен източник на средства за живот е продажбата на работната сила (както ще видим след малко), а понякога и земевладелците дават на своите ратаи по една-две глави добитък, за да ги вържат за стопанството си и да им понижат работната заплата.

От само себе си се разбира, че групите селяни се различават не само по размера на стопанството, но и по начина на стопанисване: първо, в най-имотната група е твърде значителен процентът на стопаните (40—60%), имащи усъвършенствувани оръдия (главно плугове, след това конни и парни вършачки, веялки, жътварки и пр.). В 24,7% от стопанствата, които образуват най-имотната група, са съсредоточени 82,9% от всички усъвършенствувани оръдия; в 38,2% от стопанствата, които съставят средната група — 17,0% от усъвършенствуваните оръдия; в 37,1% —

бедните стопанства — 0,1% (7 оръдия от 5724)*. Второ, у селяните с недостатъчно коне по необходимост е налице, в сравнение с онези, които имат много коне, «друга система на стопанство, друга организация на цялата стопанска дейност», както казва съставителят на сборника за Новоузенски уезд (с. 44—46). Състоятелните селяни «оставят земята да почине. . . орат я наесен с плуг. . . напролет преорават и брануват при сеитбата. . . разораната угар заравняват с валяци, когато изпръхне пръстта. . . за ръж орат повторно», а бедните «не дават на земята да почине и всяка година сеят на нея руска пшеница. . . за пшеница орат веднъж напролет. . . за ръж не оставят угар и не орат, а сеят със заравяне. . . за пшеница орат късно напролет, поради което зърното често не пониква. . . за ръж орат веднъж, или само заорават семето, и то не навреме. . . орат безсмислено една и съща земя всяка година, без да ѝ дават почивка». «И т. н. и т. н. без край» — заключава съставителят. «Констатираните факти на коренна разлика между стопанските системи на състоятелните и бедните имат за последица долнокачественото зърно и слабите реколти у едните и сравнително добрите реколти у другите» (ibid.).

Но как е могла да се създаде такава едра буржоазия в общинското земеделско стопанство? Отговор дават цифрите за земевладението и земеползването по групи. Селяните от взетото от нас групиране имат общо 57 128 дес. собствена земя (в 76 домакинства) и 304 514 дес. арендувана земя, включително 177 789 дес. извъннаделна аренда в 5602 домакинства; 47 494 дес. арендувана наделна земя в други общини в 3129 домакинства и 79 231 дес. арендувана наделна земя в собствената община в 7092 домакинства. Тази грамадна площ, която е над $\frac{2}{3}$ от цялата посевна площ на селяните, се разпределя по следния начин: (вж. таблицата на с. 77. *Ред.*).

* Интересно е, че от същите данни г-н В. В. (в. «Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве». СПб. 1892, с. 226) заключава за стремежа на «селската маса» към заместване на остарелите видове оръдия с усъвършенствувани (с. 254). До този съвсем погрешен извод се стига съвсем просто: г-н В. В. взема от земския сборник общите данни, без да се потруди да погледне в таблиците, които показват разпределението на оръдията! Прогресът на капиталистите-фермери (членове на общината), които употребяват машини за посевтияване на производството на стоката — зърнени храни, е превърнат с едно драстване на перото в прогрес на «селската маса». И г-н В. В. без всякакво стеснение пише: «Макар машини да се купуват от имотните стопани, от тях се ползват всички (sic!) селяни» (221). Коментарите

Групи стопани	% на Домкинствата, които имат собствена земя	Десетини на едно домакинство	% от цялата собствена земя	Аренда на извъннаделна земя		Аренда на малката земя				% към цялата арендувана земя	% на Домкинствата, които не подат стопанство и дават земята си под аренда
				% на аренда на ците Домкинства	Десетини на едно Домкинство	в други общини		в своята община			
						Процент на Домкинствата	Десетини на едно Домкинство	% на Домкинствата	Десетини на едно Домкинство		
Без работен добитък	0,02	100	0,2	2,4	1,7	1,4	5,9	5	3	0,6	47,0
С 1 глава раб. доб.	—	—	—	10,5	2,5	4,3	6,2	12	4	1,6	13,0
» 2—3 » »	0,02	93	0,5	19,8	3,8	9,4	5,6	21	5	5,8	2,0
» 4 » »	0,07	29	0,1	27,9	6,6	15,8	6,9	34	6	5,4	0,8
» 5—10 » »	0,1	101	0,9	30,4	14,0	19,7	11,6	44	9	16,9	0,4
» 10—20 » »	1,4	151	6,0	45,8	54,0	29,6	29,4	58	21	24,3	0,2
» 20 и повече	8,2	1 254	92,3	65,8	304,2	36,1	67,4	58	74	45,4	0,1
Всичко	0,3	761	100	19,8	31,7	11,0	15,1	25	11	100	12

Тук виждаме огромната концентрация на собствена и арендувана земя. Над $\frac{9}{10}$ от цялата собствена земя е в ръцете на 1,8% от домакинствата — тези на най-големите богаташи. От цялата арендувана земя 69,7% са съсредоточени в ръцете на селяните-капиталисти, а 86,6% — в ръцете на селяните от най-богатата група. Съпоставянето на данните за арендата и за даването на наделната земя под наем показва ясно преминаването на земята в ръцете на селската буржоазия. Превръщането на земята в стока води и тук към поевтиняване на купуваната на едро земя (а следователно и към спекула със земята). Ако определим цената на една десетина арендувана извъннаделна земя, получаваме следните цифри от долната група към горната: 3,94; 3,20; 2,90; 2,75; 2,57; 2,08; 1,78 рубли. За да покажем до какви грешки довежда народниците това игнориране на концентрацията на арендата, ще приведем за пример разсъжденията на г-н Қаришев в известната книга «Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства» (СПБ. 1897 г.). Когато цените на зърнените храни падат, при по-добра реколта, а арендните цени растат, тогава — заключава г-н Қаришев — арендаторите-предприемачи трябва да намаляват търсенето и, значи, цените на арендата са повишени от представителите на потребителското стопанство (I, 288). Изводът е съвършено произволен: напълно възможно е селската буржоазия да повишава цените на арендата, въпреки понижаването на цените на зърнените храни, защото по-добрата реколта може да компенсира спадането на цените. Напълно възможно е имотните селяни, и при липса на такава компенсация, да подигат арендните цени, като понижават стойността на производството на зърнените храни чрез въвеждане на машини. Ние знаем, че използването на машини в селското стопанство расте и че тези машини се съсредоточават в ръцете на селската буржоазия. Вместо да изследва разслояването на селяните, г-н Қаришев прави произволни и неверни предположения за някакви си средни селяни. Затова и всички построени по аналогия заключения и изводи в цитираното издание не могат да имат никакво значение.

След като си изяснихме какви разнородни елементи съществуват сред селяните, можем вече лесно да се ориен-

тираме по въпроса за вътрешния пазар. Щом заможните селяни държат в ръцете си около $\frac{2}{3}$ от цялото земеделско производство, ясно е, че частта, с която те участвуват в изнасяните на пазара храни, трябва да е несравнено по-голяма. Те произвеждат зърнени храни за продажба, докато малоимотните селяни трябва да си купуват жито, като продават своята работна сила. Ето данните за това*:

Групи стопани	% на стопаните, които държат наемни работници	% на работи. от м. пол. заети със земеделски поминъци
Без работен добитък	0,7	71,4
С 1 глава раб. доб.	0,6	48,7
» 2—3 » » »	1,3	20,4
» 4 » » »	4,8	8,5
» 5—10 » » »	20,3	5,0
» 10—20 » » »	62,0	3,9
» 20 и повече » »	90,1	2,0
<i>Всичко</i>	9,0	25,0

Предлагаме на читателите да сравнят с тези данни за процеса на създаване на вътрешен пазар разсъжденията на нашите народници. . . «Ако селякът е богат — процъфтява фабриката, и обратно» (В. В. «Прогрессивни течения», с. 9). Г-н В. В. очевидно съвсем не се интересува от въпроса за обществената форма на това богатство, което е нужно за «фабриката» и което се създава само като се превръщат в стока продуктът и средствата за производство, от една страна, и работната сила — от друга. Г-н Н.—он, говорейки за продажбата на зърнени храни, се утешава с това, че тези храни са продукт на «мужика-орач» (с. 24 на «Очерците»), че превозвайки тези храни, «железниците живеят от мужика» (с. 16). — И наистина, нима тези «общинници»-капиталисти не са «мужици»? «Ние пак ще имаме случай да посочим» — пише г-н Н.—он в 1880 г. и го повтаря в 1893 г., — «че в районите, където преобла-

* Към продажба на работната сила ние приравняваме и това, което статистиците наричат «земеделски поминъци» (в своето селище или по други места). Че под тези «поминъци» се разбира *ратайство* и *надничарство*, става ясно от таблиците за поминъците («Сводный сборник по Самарской губ.», т VIII): от 14 063 мъже, звети със «селскостопански поминъци», ратанте и надничарите (като се броят и пастирите и орачите) са 13 297 души.

дава общинното земевладение, земеделие върху капиталистически начала почти напълно липсва (sic!!) и че то е възможно само там, където общинните връзки или са съвсем разкъсани, или се рушат» (с. 59). Г-н Н.—он никога не намери такъв «случай» и не можеше да го намери, защото фактите показват именно развитие на капиталистическото земеделие *сред* «общинниците»* и пълно приспособяване на прословутите «общинни връзки» към стопанството на едрите земевладелци, използващи ратаи.

Съвсем аналогични се оказват отношенията между групите селяни и в Николаевски уезд (цит. сборник, с. 826 и сл.). Изключваме живеещите другаде и безимотните. Така например 7,4% от домакинствата — тези на богатите (с 10 и повече глави работен добитък), включващи 13,7% от населението, притежават 27,6% от всички добитък и 42,6% от арендуваната земя, докато 29% от домакинствата — тези на бедните (без коне и с един кон), включващи 19,7% от населението, притежават само 7,2% от добитъка и 3% от арендуваната земя. За съжаление таблиците за Николаевски уезд, повтаряме, са много кратки. За да свършим със Самарска губерния, цитираме следната извънредно поучителна характеристика на положението на селяните от «Сводния сборник» за Самарска губерния:

«. . . Естественият прираст на населението, усилян и от имиграцията на малоимотни селяни от западните губернии, заедно с появилите се на попрището на селскостопанското производство спекуланти, които трупат пари от търговията със земя, от година на година все повече усложняваха формите на наемане на земята, повишаваха нейната ценност, превърнаха земята в стока, от което толкова бързо и много забогатяха едни, а мнозина други се разориха. Като илюстрация на това явление ще посочим размерите на орната земя в някои южни търговски и селски стопанства, в които 3—6 хиляди десетини орна земя не са рядкост, а някои засяват до 8—10—15 хиляди десетини, като арендуват по няколко десетки хиляди държавна земя. Земеделският (селският) пролетариат в Самарска губер-

* Новоузенски уезд, който взехме за пример, показва особена «жпзпзност» на общината» (по терминологията на г-н В. В. и К^о): от таблицата в «Сводния сборник» (с. 26) виждаме, че в този уезд 60% от общините са преразпределили земята, докато в другите уезди това е правено само в 11—23% (общо за губернията 13,8% от общините).

ния до голяма степен дължи своето съществуване и увеличението си на най-новото време с неговото растящо производство на зърнени храни за пазара, с повишаването на арендните цени, с разораването на целините и пасбищата, с изкореняването на горите и други подобни явления. Домакинствата без земя в цялата губерния са всичко 21 624, докато тези, които не поддържат стопанство, са 33 772 (измежду наделните), а тези без коне и с един кон са общо 110 604 семейства с 600 хил. души от двата пола, считано по 5 души и нещо на семейство. Ние се осмеляваме да смятаме и тях за пролетариат, макар че юридически разполагат с една или друга част от общинния участък земя; фактически това са надничари, орачи, овчари, жътвари и други работници в големите стопанства, които засяват $\frac{1}{2}$ —1 десетина от своята наделна земя за изхранване на оставеното в къщи семейство» (с. 57—58).

И така изследвачите признават за пролетариат не само селяните, които нямат коне, но и онези с по един кон. Отбелязваме този важен извод, който напълно съответствува на извода на г-н Постников (и на данните в груповите таблици) и показва истинското обществено-стопанско значение на най-бедната група селяни.

III. Земските статистически данни за Саратовска губерния

Нека преминем сега към средния черноземен пояс, към Саратовска губерния. Да вземем Камишински уезд — единствения, за който е дадено достатъчно пълно групиране на селяните по работния добитък*.

Ето данните за целия уезд (40 157 домакинства, 263 135 души от двата пола. Посевна площ 435 945 десетини, т. е. по 10,8 десетини «средно» на домакинство):

* За другите 4 уезда на губернията при групирането по работен добитък средните и богатите селяни са слети вздно. Вж. «Свод статистических сведений по Саратовской губ.», ч. I. Саратов, 1888. В. Комбинированные таблицы Саратовской губернии по разрядам крестьян. Комбинированные таблицы на саратовские статистики са съставени така: всички стопани са разделени на 6 категории по наделната земя, всяка категория — на 6 групи по работния добитък, а всяка група — на 4 подразделения по броя на работниците от мъжки пол. Данните са обобщени само по категории, така че по групи трябва сами да правим изчисления. За значението на подобна таблица ще говорим по-нататък.

Групи стопани	% на домакин- ствата	% от населението от двата пола	Средна посевна площ в десетини	% от цялата по- севна площ	% на домакин- ствата без посеви	Всичко добитък (изчислен в едър) на 1 домакинство	% от общия брой на добитъка
Без работен доб.	26,4	17,6	1,1	2,8	72,3	0,6	2,9
С 1 глава раб. доб.	20,3	15,9	5,0	9,5	13,1	2,3	8,9
» 2 » » »	14,6	13,8	8,8	11,8	4,9	4,1	11,1
» 3 » » »	9,3	10,3	12,1	10,5	1,5	5,7	9,8
» 4 « » »	8,3	10,4	15,8	12,1	0,6	7,4	11,2
» 5 и повече »	21,1	21,1	32,0	53,3	53,3	14,6	56,1
Всичко	100	100	10,8	100	22,7	5,2	100

Така и тук виждаме концентрация на посевите в ръцете на богатите земеделци: имотните селяни, които са само една пета от домакинствата (и около една трета от населението)*, държат в ръцете си над половината от цялата посевна площ (53,3%), при което размерът на посевите ясно показва комерческият му характер: 27,6 дес. средно на домакинство. На богатите селяни се пада и значителен брой добитък на домакинство: 14,6 глави (пресметнати в едър добитък, т. е. като се смятат 10 глави дребен за една глава едър добитък) и почти $\frac{3}{5}$ (56%) от общия брой на селския добитък в уезда са съсредоточени в ръцете на селската буржоазия. На другия полюс в селото виждаме противоположно явление: пълна онеправданост на долната група, на селския пролетариат, който съставлява в нашия пример малко по-малко от $\frac{1}{2}$ от домакинствата (около $\frac{1}{3}$ от населението), но притежава само $\frac{1}{8}$ от посевната площ и още по-малко от общия брой на добитъка (11,8%). Това вече са предимно ратаи, надничари и промишлени работници с надел.

Заедно с концентрацията на посевната площ и засил-

* Ще отбележим, че когато групираме домакинствата по състоятелност или по размера на стопанството, семейството в заможните слоеве на селяните винаги излиза по-голямо. Това явление показва връзката между селската буржоазия и големите семейства, които получават повече надел; — а отчасти и обратно: то свидетелства за по-малък стремеж към раздробяване на земята у богатите селяни. Не бива обаче да преувеличаваме значението на многочислеността на семействата на богатите селяни, които, както се вижда от нашите данни, прибягват най-много към наемане на работници. «Семейната кооперация» за която обичат да говорят нашите народници, представлява следователно база на капиталистическата кооперация.

ването на търговския характер на земеделието върви и превръщането му в капиталистическо. Виждаме познатото ни вече явление: продаване на работна сила в долните групи и купуване в горните.

Групи стопани	% на стопаните с наемни работници от мъжки пол	% на стопанствата, произвеждащи за пазара
Без работен добитък	1,1	90,9
С 1 глава раб. добитък	0,9	70,8
» 2 » » »	2,9	61,5
» 3 » » »	7,1	55,0
» 4 » » »	10,0	58,6
» 5 и повече »	26,3	46,7
<i>Всичко</i>	8,0	67,2

Тук е необходимо едно важно разяснение. Още П. Н. Скворцов отбелязва съвършено правилно в една от своите статии, че в земската статистика се придава прекомерно «широко» значение на термина «поминък» (или «припечелване»). И наистина към «поминъците» се причисляват *всички* занятия на селяните извън надела; и фабрикантите, и работниците, и мелничарите, и собствениците на бахчи, и надничарите, и ратаите, и закупчиците, и търговците, и черноработниците, и търговците на дървен материал, и секачите; и предприемачите, и строителните работници, и представителите на свободните професии, и служещите, и просяците и т. н. — всички те са «промишленици»! Тази нелепа употреба на думата е остатък от онова традиционно — с право можем да кажем дори: официално — разбиране, според което обработването на надела е «истинско», «естествено» занятие на мужика, а всички останали занятия се отнасят без разлика към «страничните» поминъци. При крепостното право такава употреба на думата е имала *raison d'être**, но сега е крещящ анахронизъм. Тази терминология се е задържала у нас отчасти и поради това, че тя прекрасно хармонира с фикцията за «средните» селяни и *пряко изключва възможността* да се изследва разслоението на селяните (особено в районите, където

* — основание. — Ред.

«страничните» занятия сред тях са многобройни и разнообразни. Ще припомним, че Камишински уезд е голям център на басмаджийството). Обработката* на сведенията от преброяването на домакинствата в селското стопанство ще бъде незадоволителна, докато «поминъците» на селяните не започнат да се разпределят по икономически тип, докато между «промишлениците» не започнат да се разграничават *стопаните-собственици от наемните работници*. Това е минималният брой икономически типове, без разграничаването на които икономическата статистика не може да бъде призната за задоволителна. Желателно е, разбира се, по-подробно групиране, например: стопани с наемни работници — стопани без наемни работници — търговци, закупчици, бакали и пр., — занаятчии в смисъл на производители, работещи за потребителя, и т. н.

Връщайки се към нашата таблица, ще отбележим, че ние имахме все пак известно право да отнесем «поминъците» към продажбата на работна сила, защото наемните работници обикновено преобладават сред селските «промишленици». Ако можехме да отделим от последните само наемните работници, бихме получили, разбира се, несравнено по-малък процент «промишленици» в горните групи.

Що се отнася до данните за наемните работници, тук трябва да отбележим напълно погрешното мнение на г-н Харизоменов, че «краткосрочното наемане [на работници] за жътва, сенокос и на надница, което е твърде разпространено явление, не може да служи като характерен признак за силата или слабостта на стопанството» (с. 46 от «Въведението» към «Свода»). И теоретическите съображения, и примерът на Западна Европа, и руските данни (за тях по-долу) ни карат, напротив, да виждаме в наемането на надничари твърде характерен признак на селската буржоазия.

Най-сетне, и при арендата данните показват, че селската буржоазия я е обсебила. Ще отбележим, че в комбинираниите таблици на саратовските статистики не е даден броят на стопаните, които вземат и дават земя под аренда, а само

* Казваме «обработка», защото при преброяванията на домакинствата се събират твърде обстойни подробни сведения поминъците

количеството на арендуваната и дадената под аренда* земя; затова сме принудени да определяме колко арендувана и дадена под аренда земя се пада на *налично*, а не на арендуващо домакинство.

Групи стопани	Падащи се на 1 наделно домакинство десетини				% от цялата земя			Общо земе-ползване (на-делна земя + арендува-на — дадена под аренда) в %
	Наделна ор-ка земя	Арендувана земя	Дадена под аренда земя	Наделна	Арендувана	Дадена под аренда		
Без работен добитък	5,4	0,3	3,0	16	1,7	52,8	5,5	
С 1 гл. раб. добитък	6,5	1,6	1,3	14	6	17,6	10,3	
» 2 » » »	8,5	3,5	0,9	13	9,5	8,4	12,3	
» 3 » » »	10,1	5,6	0,8	10	9,5	4,8	10,4	
» 4 » » »	12,5	7,4	0,7	11	11,1	4,1	11,9	
» 5 и повече »	16,1	16,6	0,9	36	52,2	12,3	49,6	
<i>Всичко</i>	9,3	5,4	1,5	100	100	100	100	

Следователно и тук виждаме, че колкото по-богати са селяните, толкова *повече* арендуват, *въпреки* че са по-осигурени с наделна земя. И тук виждаме, че заможните селяни изместват средните и че ролята на наделната земя в селското стопанство има тенденция да намалява и на двата полюса в селото.

Нека се спрем по-подробно на тези данни за арендата. С тях са свързани твърде интересните и важни изследвания и разсъждения на г-н Қаришев (цит. «Обобщени данни») и «поправките» на г-н Н.—он към тях.

Г-н Қаришев е посветил специална глава (III) на «зависимостта на арендата от заможността на наемателите». Общият извод, до който е стигнал, се състои в това, че «при равни други условия борбата за наемна земя клони в полза на по-състоятелните» (с. 156). «Сравнително по-състоятелните домакинства. . . изтикват на заден план групата на по-несъстоятелните» (с. 154). Виждаме следователно, че от общия преглед на данните на земската статистика се получава същият извод, до който ни довеждат и

* Общо в уезда се дават под аренда 61 639 дес. орна земя, т. е. около 1/4 от цялата наделна орна земя (377 305 десетини).

изследваните от нас данни. При това изследването на зависимостта на размерите на арендата от размерите на наделната земя е довело г-н Каришев до заключението, че групирането по надел «затъмнява смисъла на интересувашото ни явление» (с. 139): «от по-голяма аренда. . . се ползват: а) *разредите* с по-малко земя, но б) по-състоятелните *групи* в тях. Очевидно тук имаме работа с две право противоположни влияния, смесването на които пречи да се разбере значението на всяко поотделно» (ib.). До този извод стигаме от само себе си, ако последователно провеждаме гледището, разграничаващо селяните на групи по *състоятелност*: ние видяхме навсякъде в нашите данни, че богатите селяни заграбват арендата, въпреки че имат повече наделна земя. Ясно е, че именно заможността на домакинството е *определящият фактор* при арендуване и че този фактор с изменение на условията на надела и условията на арендата само се видоизменя, но не престава да бъде определящ. Но г-н Каришев, макар и да е изследвал влиянието на «заможността», не се придържа последователно към посочената гледна точка и затова характеризира явлението *неточно*, говори за пряка зависимост между осигуреността на наемателя със земя и арендата. Това, от една страна. От друга — едностранчивостта на изследването е попречила на г-н Каришев да оцени пълното значение на обсебването на арендата от богатите. При изследването на «извъннаделната аренда» той се ограничава да обобщи земските статистически данни за арендата, без да ги свърже със собственото стопанство на наемателите. Ясно е, че при такова, повече формално, изучаване въпросът за отношението на арендата към «заможността», за търговския или комерчески характер на арендата не може да бъде решен. Г-н Каришев например е имал на ръка същите данни за Камишински уезд, но той се е ограничил да препечата абсолютните цифри само за арендата (вж. приложение № 8, с. XXXVI) и да изчисли *средния* размер на арендата, която се пада на домакинство с наделна земя (текста, с. 143). Концентрацията на арендата в ръцете на богатите селяни, промишленият ѝ характер, връзката ѝ с даването на земя под аренда от долните групи селяни — всичко това остава настрана. И така, г-н Каришев не е могъл да не забележи, че земските статистически

данни опровергават народническата представа за арендата и показват, че бедните селяни са изместени от богатите, но той дава неточна характеристика на това явление и като не го изследва от всички страни, влиза в противоречие с тези данни, повтаряйки старата песен за «трудовето начало», и т. н. Но дори самото констатиране на икономическата вражда и борба сред селяните се е сторило еретично на г-да народниците и те се впускат да «поправят» г-н Каришев, както си знаят. Ето как прави това г-н Н.—он, «ползвайки се», както той заявява (с. 153, забел.), от възраженията на г-н Н. Каблуков против г-н Каришев. В § IX на своите «Очерци» г-н Н.—он разсъждава за арендата и различните ѝ форми. «Когато селянинът владее — казва той — толкова земя, колкото му е нужна, за да съществува от земеделски труд на собствена земя, той не арендува друга» (152). И така г-н Н.—он, без да му мигне окото, отрича съществуването на предприемачество в селската аренда, съсредоточаването ѝ у богатите, които сеят за търговия. Доказателства? — Абсолютно никакви: теорията за «народното производство» не се доказва, а се декретира. Г-н Н.—он привежда против г-н Каришев таблица от земския сборник за Хвалински уезд, която доказва, че «при еднакъв брой работен добитък колкото по-малко е наделната земя, толкова по-наложително е този недостиг да се компенсира с аренда» (153)*, и по-нататък: «ако селяните са поставени в съвсем еднакви условия, що се отнася до притежавания добитък, и ако имат в стопанството си достатъчно работна ръка, те наемат толкова повече земя, колкото по-малък надел владеят» (154). Читателят вижда, че подобни «изводи» са просто словесно заяждане за неточната формулировка на г-н Каришев, че г-н Н.—он с празни приказки просто замъглява въпроса за връзката на арендата с имотността. Не е ли ясно от само себе си, че при *еднакъв* брой работен добитък, колкото по-малко е собствената земя, толкова повече ще бъде арендуваната? За това няма изобщо какво да се говори, защото тук се взема за еднаква именно онази *осигуреност*, за *разликите* в която става дума. Твърдението на г-н Н.—он,

* Съвсем същата таблица дават статистиците и за Камишински уезд. «Сб. стат. свед. по Саратов. губ.», т. XI. Камишински уезд, с. 249 и сл. Затова ние можем напълно да се ползваме от данните за избрания от нас уезд.

че селяните, които си имат достатъчно земя, не арендуват, с това абсолютно никак не се доказва и таблиците на г-н Н.—он показват само, че той не разбира приведените от него цифри: като приравнява селяните по наделна земя, той изтъква още по-релефно ролята на «осигуреността» и концентрирането на арендата, тъй като бедните селяни дават земята си под наем (дават я на същите заможни селяни, разбира се)*. Нека читателят си спомни приведените преди малко данни за разпределението на арендата в Камишински уезд: представете си, че ние сме отделили селяните с «еднакъв брой работен добитък» и разчленявайки ги на категории по надел и на подразделения по работници, заявяваме, че колкото по-малко е земята, толкова повече те арендуват, и т. н. Нима от това групата на богатите селяни ще изчезне? А г-н Н.—он с празните си фрази постига именно това, че тя изчезва, и той вече може да повтаря старите народнически предразсъдъци.

Абсолютно негодният похват на г-н Н.—он — да изчислява селската аренда, падаща се на едно домакинство по групи с 0, 1, 2 и т. н. работници — е възприет и от г-н Л. Марес в книгата «Влияние на реколтата и житните цени и т. н.» (I, 34). Ето един типичен пример за «средните цифри», които смело използва г-н Марес (подобно на другите автори на книгата, написана от предвзета народническа гледна точка). В Мелитополски уезд — разсъждава той — на едно арендуващо домакинство се падат 1,6 десетини аренда в домакинствата без работници от мъжки пол; 4,4 дес. — в домакинствата с един работник; 8,3 — с двама; 14,0 — с трима (с. 34). Оттук заключение за «приблизително равномерното разпределение на арендата на човек!» Г-н Марес не е счел за нужно да хвърли поглед на *действителното* разпределение на арендата по групи домакинства с различна стопанска състоятелност, макар че е могъл да узнае това и от книгата на г-н В. Постников, и от земските сборници. «Средната» цифра — 4,4 дес. аренда на едно аренд. домакинство в групата домакинства с 1 работник от мъжки пол — се получава, като се *събират* такива цифри като 4 дес. в групата домакинства, които сеят по 5—10 дес. и имат по 2—3 глави раб. добитък,

* Че привежданите от г-н Н.—он данни оборват изводите му, бе посочено още от г-н П. Струве в неговите «Критични бележки».

и 38 дес. в групата домакинства, които сеят над 50 дес. и имат по 4 и повече глави работен добитък (вж. Сборника за Мелитополски уезд, с. Г. 10—11). Нищо чудно, ако *съберете* заедно богатшите и бедняците и разделите полученото на общия брой, можете навсякъде, където си щете, да получите «равномерно разпределение»!

В действителност в Мелитополски уезд домакинствата на богатите — 21% от всички (25 и повече дес. посеви), обхващащи 29,5% от селското население, държат — въпреки че са най-осигурени с наделна и собствена земя — 66,3% от цялата арендувана орна земя (Сборник за Мелитополски уезд, с. Б. 190—194). Обратно, 40% от домакинствата на бедните (до 10 дес. посеви), обхващащи 30,1% от селското население, държат — въпреки че имат най-малко наделна и собствена земя — 5,6% от цялата арендувана орна земя. Няма що, съвсем «равномерно разпределение на човек»!

Г-н Марес основава всички свои изчисления относно селската аренда на «допускането», че «арендуващите стопанства принадлежат предимно към двете долни по осигуреност групи» (по осигуреност с *наделна* земя); че «арендуваната земя се разпределя сред арендуващото население равномерно на човек (*sic!*) и че «арендата обуславя преминаването на селяните от долните по осигуреност групи в горните» (34—35). Ние вече показахме, че *всички тези «допускания» на г-н Марес пряко противоречат на действителността*. Фактически всичко това е тъкмо наопаки и г-н Марес не би могъл да не забележи това, ако при разглеждането на неравенството в стопанския бит (с. 35) беше взел данните за групирането на домакинствата по стопански признаци (а не по *владението* на надел) и не се беше ограничил голословно да «допуска» народническите предразсъдъци.

Да сравним сега Камишински уезд с другите уезди на Саратовска губерния. Отношенията между групите селяни навсякъде са еднородни, както показват следващите данни за 4-те уезда (Волски, Кузнецки, Балашовски и Сердобски), в които са обединени, както казахме, средните и богатите селяни. [Вж. таблицата на с. 90.]

Следователно навсякъде виждаме изтикване на бедните от имотните селяни. Но в Камишински уезд имотните

4 уезда на Саратовска губерния

в % към общия им сбор

Групи стопани	Домакинства	Население от двата пола	Всичко добитък	Наделна земя	Аренда	Общо земе-ползуване	Посевна площ
Без раб. добитък	24,4	15,7	3,7	14,7	2,1	8,1	4,4
с 1 гл. » »	29,6	25,3	18,5	23,4	13,9	19,8	19,2
» 2 и повече »	46,0	59,0	77,8	61,9	84,0	72,1	76,4
<i>Всичко</i>	100	100	100	100	100	100	100

селяни са и числено повече, и по-богати, отколкото в другите уезди. Така например в 5-те уезда на губернията (включително и Камишински) домакинствата се разпределят по раб. добитък така: без раб. добитък — 25,3%; с 1 глава раб. добитък — 25,5%; с 2 — 20%; с 3 — 10,8%; с 4 и повече — 18,4%, докато в Камишински уезд, както видяхме, богатата група е по-голяма, а несъстоятелната е малко по-малка. По-нататък, ако съберем средните и богатите селяни, т. е. ако вземем домакинствата с 2 и повече глави раб. добитък, ще получим следните данни по уезди:

На 1 домакинство с 2 и повече глави работен добитък се падат

	Камишински уезд	Волски уезд	Кузнецки уезд	Балашов-Сердобски уезд
Раб. добитък, глави	3,8	2,6	2,6	3,9
Всичко » »	9,5	5,3	5,7	7,1
Наделна земя десетини	12,4	7,9	8	9
Арендувана »	9,5	6,5	4	7
Посевна площ »	17	11,7	9	13

Тоест в Камишински уезд имотните селяни са по-богати. Той е един от уездите с най-много земя: 7,1 дес. надел на 1 резизка душа⁴⁷ от мъжки пол срещу 5,4 дес. общо за губернията. Следователно, многото земя у «селяните» означава само по-многобройна и по-богата селска буржоазия.

Завършвайки с това прегледа на данните за Саратовска губерния, считаме за необходимо да се спрем на въпроса за групирането на селските домакинства. Както читателят вероятно вече е забелязал, ние отхвърляме а *limine** групирането по надел и се ползваме изключително от групирането по стопанска състоятелност (по раб. добитък; по засята площ). Необходимо е да мотивираме този метод. Групирането по надел е несравнено по-разпространено в нашата земска статистика и в негова защита се привеждат обикновено следните два, на пръв поглед твърде убедителни довода**. Казват, първо, че за изучаването бита на земеделското население е естествено и необходимо групирането по размера на земята. — Този довод игнорира една съществена особеност на руския живот, а именно: несвободния характер на наделното земевладение, което има, по силата на закона, уравнителен характер и мобилизацията на което е ограничена до крайна степен. Целият процес на разслояване на земеделското население се състои именно в това, че животът заобикаля тези юридически рамки. Когато използваме групирането по надел, ние слагаме в едно и бедняка, който дава под наем земя, и богаташа, който арендува или купува земя; бедняка, който изоставя земята, и богаташа, който «събира» земята в ръцете си; бедняка, който най-лошо стопанисва с нищожен брой добитък, и богаташа, който има много добитък, тори земята, въвежда подобрения, и пр. и пр. С други думи, ние слагаме на една дъска селския пролетарий и представителите на селската буржоазия. Получените от такова събиране «средни» цифри *замъгляват разслоението* и поради това са чисто фиктивни***. Описа-

* — по начало. *Ред.*

** Вж. например въведенията на «Свод» за Саратовска губ., «Сводния сборник» за Симарска губ., «Сборника» «Именни сведения за 4-те уезда на Воронежска губ. и др. земско-статистически издания».

*** Ползваме се от редкия случай да изразим своята солидарност с мнението на г-н В. В., който приветствува в статиите си от 1885 и следващите години «новия тип» земско-статистически издания», именно комбинираните таблици, които позволяват да се групират сведенията за домакинствата не само по надел, но и по стопанска състоятелност. «Необходимо е — писа тогава г-н В. В. — цифровите данни да се отнасят не към *тиктоз* конгломерат от най-разнообразни икономически групи селяни, както то с селото или общината а към *самите тези групи*» (В. В. «Нов тип местно-стат. издание», с. 189 и 190 на «Северный Вестник», 1885 г., кн. 3. Цитирано във «Въведението» към «Свода» за Саратовска губ., с. 36). За най-голямо съжаление, г-н В. В. в нито една от по-късните си работи не се опита да хвърли поглед върху данните за разни групи селяни и дори премълча, както видяхме, фактичката част от книгата на г-н В. В.

ните от нас по-горе комбинирани таблици на саратовските статистики дават възможност да се покаже нагледно непригодността на групирането по надел. Да вземем например категорията селяни без надел в Камишински уезд (вж. «Свода», с. 450 и сл.; Сборник за Камишински уезд, т. XI, с. 174 и сл.). Съставителят на «Свода», характеризирайки тази категория, нарича засяваната от нея площ «твърде незначителна» («Въведение», с. 45), т. е. отнася категорията към бедните селяни. Да вземем таблиците. «Средната» посевна площ в тази категория е 2,9 дес. на домакинство. Но погледнете как е изчислена тази «средна» цифра: чрез събиране на земеделците, които засяват големи площи (по 18 дес. на домакинство в групата с 5 и повече глави работен добитък; домакинствата от тази група в цялата категория са около $\frac{1}{8}$, но притежават около половината от цялата посевна площ на категорията) — и бедните селяни, селяните без коне, с 0,2 дес. посевна площ на домакинство! Вземете домакинствата с ратаи. В цялата категория те са съвсем малко — 77, т. е. 2,5%. Но 60 от тези 77 са в горната група, която засява по 18 дес. на домакинство, а в нея домакинствата с ратаи са вече 24,5%. Ясно е, че ние замъгляваме разслояването на селяните, представяме безимотните селяни в по-добра светлина, отколкото е в действителност (като прибавяме към тях богатите селяни и изчисляваме средни цифри), а богатите селяни, обратно, изобразяваме като по-малко богати, защото в категорията с голям брой надели заедно с мнозинството състоятелни влизат и несъстоятелни (известно е, че и в общините с голям брой надели винаги има и несъстоятелни). Сега ни е ясно защо е неправилен и вторият довод в защита на групирането по надел. Казват, че при подобно групиране получаваме винаги правилно увеличаване на бележите на състоятелност (брой на добитъка, засявана площ и пр.) с увеличаване размерите на надела. — Това е безспорен факт, защото наделната земя е един от най-важните фактори на благосъстоянието. Затова сред селяните с голям надел винаги се оказват повече представители на селската буржоазия, а оттук и «средните» цифри за цялата категория по размер на надела

се увеличават. Обаче от всичко това още никак не може да се заключава за правилността на подобен метод, който слива селската буржоазия със селския пролетариат.

Заклучаваме: при обработката на данните за селските домакинства не трябва да се ограничаваме с групирането по надел. Икономическата статистика задължително трябва да постави в основата на групирането *размерите и типове* на стопанството. Признаците за разграничаване на тези типове трябва да бъдат съобразени с местните условия и форми на земеделие; докато при екстензивното зърнено стопанство можем да се ограничим с групиране по посевна площ (или по работен добитък), при други условия е необходимо да вземем предвид засяването на индустриални растения, техническата обработка на селскостопанските продукти, отглеждането на кореноплоди или фуражни култури, млекодайното стопанство, зеленчукопроизводството и т. н. Когато селяните съчетават в широки размери земеделието с различни поминъци извън своето стопанство, необходима е комбинация от двете посочени системи на групиране, т. е. групиране по размерите и типа на земеделието и по размерите и типа на занятията извън собственото земеделско стопанство. Въпросът за начините на сумиране на статистическите данни, събирани по домакинства в селското стопанство, съвсем не е толкова тясно специален и второстепенен въпрос, както би могло да ни се стори на пръв поглед. Напротив, няма да бъде никакво преувеличение, ако кажем, че в наше време това е основният въпрос на земската статистика. Изчерпателността на сведенията по домакинства и техниката на тяхното събиране* са достигнали висока степен на съвършенство, но поради незадоволителното обобщаване маса най-ценни сведения просто се губят и изследвачът получава на разположение само «средни» цифри (по общини, волости, категории селяни, по големина на надела и т. н.). А тези «средни» цифри, както вече видяхме и ще видим и по-нататък, често са съвсем фиктивни.

* За техниката на земските преброявания вж. освен горепосочените издания статията на г-н Фортунатов в I том на «Обобщени данни на земската статистика». Образците за домакински картони са напечатани във «Въведенieto» към «Сводния сборник за Самарска губ.» и към «Свода» за Саратов. губ., в «Сборник стат. свед. за Орловска губ.» (т. II, Елецки уезд), в «Материали за статистиката на Красноуфимски уезд, Пермска губ.». Св. IV Особено пълен е пермският картон.

IV. Земските статистически данни за Пермска губерния

Ще пренесем сега нашия преглед на земските статистически данни в една губерния, която се намира в съвсем други условия: Пермската. Вземаме Красноуфимски уезд, за който имаме групиране на домакинствата по размера на земеделското стопанство*. Ето общите данни за земеделската част на уезда (23 574 домакинства — 129 439 души от двата пола).

Групи домакинства	% от домакинствата	% от населението от двата пола	Засади десетици на 1 домакинство	% от цялата засявана площ	Добитък на 1 домакинство		
					работен	всичко пресм. в едър добит.	% от общия брой на добитъка
Необработващи земя	10,2	6,5	—	—	0,3	0,9	1,7
Обраб. до 5 дес.	30,3	24,8	1,7	8,9	1,2	2,3	13,7
» 5—10 »	27,0	26,7	4,7	22,4	2,1	4,7	24,5
» 10—20 »	22,4	27,3	9,0	35,1	3,5	7,8	33,8
» 20—50 »	9,4	13,5	17,8	28,9	6,1	12,8	23,2
» над 50 »	0,7	1,2	37,3	4,7	11,2	22,4	3,1
Всичко	100	100	5,8	100	2,4	5,2	100

И тук следователно, въпреки значително по-малките размери на посевната площ, виждаме същите отношения между групите, същата концентрация на посевната площ и добитъка в ръцете на малобройна група богати селяни. Отношението между земевладението и действителното стопанско ползване на земята се оказва и тук същото, както и в разгледаните вече губернии**.

* «Материали для статистики Красноуфимского уезда Пермской губ.» Вып. III. Таблицы. Казань, 1894. За сравнение ще приведем по-нататък главните данни и за Екатеринбургски уезд, за който е дадено същото групиране. «Сборник стат. свед. по Екатеринбургскому уезду Пермской губ.» Изд. Екат. уездного земства. Екатеринбург, 1891.

** Тук селяни (от всички групи) притежават всичко 410 228 дес. надельна «средно» на едно домакинство се падат 17,5 дес. Освен това селяни 153 882 дес. чиви и 597 180 дес. ливади, следователно всички арендуващи ниви, са 8903, а тези, арендуващи под ивем надельна 50 548 дес. (8553 сто- (2180

Групи домакинства	Проценти от цялата земя					
	Домкинства	Население от двата поля	Наделна	Арендувана	Дадена под аренда	Общо земе- позване
Необработващи земя	10,2	6,5	5,7	0,7	21,0	1,6
Обработващи до 5 дес.	30,3	24,8	22,6	6,3	46,0	10,7
» 5—10 «	27,0	26,7	26,0	15,9	19,5	19,8
» 10—20 »	22,4	27,3	28,3	33,7	10,3	32,8
» 20—50 »	9,4	13,5	15,5	36,4	2,9	29,8
» над 50 »	0,7	0,7	1,9	7,0	0,3	5,3
<i>Всичко</i>	100	100	100	100	100	100

Същото обсебване на арендата от най-осигурените богати селяни; същото преминаване на наделната земя (чрез даване под аренда) от несъстоятелните селяни у състоятелните, същото намаляване ролята на наделната земя, което става в две различни посоки, на двата полюса в селото. За да може читателят по-конкретно да си представи тези процеси, ще приведем по-подробни данни за арендата:

Групи домакинства	На едно домакинство					
	Души от двата поля	Наделна земя, десетини	% на домакин- ствата, аренду- ващи земя	На 1 аренд. до- макинство се падат нива, Де- сетини	% на домак. арендуващи ли- вади	На 1 аренд. домак. се падат ливади, десетини
Необработващи земя	3,51	9,8	0,0	0,7	7,0	27,8
Обработващи до 5 дес.	4,49	12,9	19,7	1,0	17,7	31,2
» 5—10 »	5,44	17,4	34,2	1,8	40,2	39,0
» 10—20 »	6,67	21,8	61,1	4,4	61,4	63,0
» 20—50 »	7,86	28,8	87,3	14,2	79,8	118,2
» над 50 »	9,25	44,6	93,2	40,2	86,6	261,0
<i>Всичко</i>	5,49	17,4	37,7	6,0	38,9	65,0

В горните групи на селяните (които концентрират, както знаем, най-голяма част от арендата) арендата има следователно явен промишлен, предприемачески характер, про-

тивно на общоразпространеното мнение на икономистите-народници.

Да преминем към данните за наемния труд, които са особено ценни за този уезд поради тяхната изчерпателност (именно: прибавени са данните за наемането на работници-надничари):

Групи стопанства	Брой на работниците от мъжки пол на 1 домакинство	Брой на стопанствата, наемащи работници				% на стопанствата, наемащи работници			
		за определен срок	за коситба	за жътва	за вършитба	за определен срок	за коситба	за жътва	за вършитба
Необработващи	0,6	4	16	—	—	0,15	0,6	—	—
Обраб. до 5 дес.	1,0	51	364	340	655	0,7	5,1	4,7	9,2
» 5—10 »	1,2	268	910	1 385	1 414	4,2	14,3	20,1	22,3
» 10—20 »	1,5	940	1 440	2 325	1 371	17,7	27,2	43,9	25,9
» 20—50 »	1,7	1 107	1 043	1 542	746	50,0	47,9	69,6	33,7
» над 50 »	2,0	143	111	150	77	83,1	64,5	87,2	44,7
<i>Всичко</i>	1,2	2 513	3 884	5 742	4 263	10,6	16,4	24,3	18,8

Тук виждаме нагледно опровержение на мнението на саратовските статистици, че наемането на надничари не било характерен признак за силата или слабостта на стопанството. Напротив, това е във висша степен характерен признак на селската буржоазия. При всички видове наемани надничари наблюдаваме нарастване на процента на наемащите стопани с увеличаването на състоятелността, въпреки че най-състоятелните селяни имат и най-много работници в семейството. Семейната кооперация и тук е база на капиталистическата кооперация. По-нататък виждаме, че броят на стопанствата, които наемат надничари надминава броя на стопанствата, които наемат работници за определен срок, $2\frac{1}{2}$ пъти (средно за уезда) — вземаме наемането на надничари за жътва; статистиците не дават за съжаление, общия брой на стопанствата, които наемат надничари, макар тези сведения да са били налице. В трите горни групи от 7679 домакинства ратаи наемат 2190 домакинства, а надничари за жътва — 4017 домакинства, т. е. мнозинството селяни от групата на богатите. Разбира се, наемането на

на Перм

ска губерния и ако по-горе видяхме, че в заможните групи селяни наемат ратаи от 2 до 6 и 9 десети от всички стопани в тях, прекият извод оттук е следният. *Мнозинството* имотни селски домакинства използват наемен труд едни или други форми. *Необходимо условие за съществуването на богати селяни е образуването на контингент от ратаи и надничари.* Най-после, извънредно интересно да отбележим, че отношението на броя на стопанствата, наемащи надничари, към броя на стопанствата, наемащи ратаи, *намалява от долните групи селяни към горните.* В долните групи броят на стопанствата, наемащи надничари, винаги е много по-голям от броя на стопанствата, наемащи ратаи. Обратно, в горните групи броят на стопанствата, наемащи ратаи, се оказва понякога дори по-голям от броя на стопанствата, наемащи надничари. Този факт явно показва, че в горните групи селяни се образуват същински ратайски стопанства, основани на постоянно използване на наемен труд; наемният труд се разпределя по-равномерно по годишни времена и става възможно да мине без наемане на надничари, което е по-скъпо и създава повече грижи. Ще приведем за пример сведения за наемния труд в Елабужки уезд, Вятска губ. (богатите селяни тук са слети със средните).

Групи домакинства	Домакинства		Лица от двата пола	Наемни работници за определен срок				Всичко до-бигък	Наделна орна земя	% на домакинствата	
	Брой	%		Брой	%	Брой	%			арендуващи	даващи земя под аренда
Без коне един кон	4 258	12,7	8,3	56	3,2	16 031	10,6	1,4	5,5	7,9	42,3
кон много	12 851	38,2	33,3	218	12,4	28 015	18,6	24,5	27,6	23,7	21,8
коме	16 484	49,1	58,4	1481	84,4	106 318	70,8	74,1	66,9	35,3	9,1
<i>Всичко</i>	33 593	100	100	1755	100	160 364	100	100	100	27,4	18,1

Ако допуснем, че всеки надничар работи по един месец (28 дни), ще се окаже, че броят на надничарите е три пъти по-голям от броя на работниците за определен срок. Ще отбележим между другото, че и във Вятска губерния виждаме познатите ни вече отношения между групите и по наемане на работници, и по арендуване, и по даването на земя под аренда.

Твърде интересни са данните за домакинствата относно наторяването на земята, които пермските статистици при-
веждат. Ето резултата от обработката на тези данни⁴⁶:

Групи домакинства	% на домакин- ствата, които из- общо изнасят тор на нивите	Изкарани каруци тор на 1 домакин- ство (изкарващо)
Обработващи до 5 дес.	33,9	80
» 5—10 »	66,2	116
» 10—20 »	70,3	197
» 20—50 »	76,9	358
» над 50 »	84,3	732
<i>Всичко</i>	51,7	176

Така че и тук виждаме дълбока разлика в системата и начина на стопанисване у бедните и у богатите селяни. А такава разлика би трябвало да съществува навсякъде, защото богатите селяни навсякъде съсредоточават в ръцете си по-голяма част от селския добитък и имат по-големи възможности да изразходват своя труд за подобряване на стопанството. Затова, след като знаем например, че следреформените «селяни» в едно и също време хем са създавали контингент от домакинства без коне и без добитък, хем са «издигали селскостопанската култура», преминавайки към торене на земята (подробно описано от г-н В. В. в неговите «Прогресивни течения в сел. стоп.», с. 123—160 и сл.), оттук е съвсем ясно, че «прогресивните течения» чисто и просто бележат прогреса на селската буржоазия. Още по-ясно личи това в разпределението на подобрените селскостопански оръдия, за които също има данни в пермската статистика. Такива данни обаче са събрани не за цялата земеделска част на уезда, а само за 3-и, 4-и и 5-и район, които обхващат 15 076 домакинства от всичко 23 574. Регистрирани са следните подобрени оръдия: веялки — 1049, триори — 225 и вършачки — 354, всичко 1628. Разпределението по групи е следното [вж. таблицата на с. 99].

Още една илюстрация на «народническата» теза на г-н В. В., че от подобрените оръдия се ползвали «всички» селяни!

Групи домакинства	На 100 стопанства се падат подобренни оръдия	Всичко подобренни оръдия	% от всички подобренни оръдия
Необработващи	0,1	2	0,1
Обработващи до 5 дес.	0,2	10	0,6
» 5—10 »	1,8	60	3,7
» 10—20 »	9,2	299	18,4
» 20—50 »	50,4	948	58,3
» над 50 »	180,2	309	18,9
<i>Всичко</i>	10,8	1 628	100

} 77,2

Данните за «поминъците» ни позволяват този път да обособим два основни типа «поминъци», които бележат: 1) превръщането на част от селяните в селска буржоазия (притежаване на търговско-промишлено заведение) и 2) превръщането на част от селяните в селски пролетариат (продаване на работната сила, така наречените «земеделски поминъци»). Ето разпределението по групи на тези «промишленици» от диаметрално противоположен тип*:

Групи стопани	На 100 стопани се падат търг.-промишлени заведения	Разпределение на търг.-промишл. заведения по групи в % към общия брой	% на стопанствата със земеделски поминъци
Необработващи	0,5	1,7	52,3
Обработващи до 5 дес.	1,4	14,3	26,4
» 5—10 »	2,4	22,1	5,0
» 10—20 »	4,5	34,3	1,4
» 20—50 »	7,2	23,1	0,3
» над 50 »	18,0	4,5	—
<i>Всичко</i>	2,9	100	16,2

} 61,9

Съпоставянето на тези данни с данните за разпределението на посевната площ и за наемането на работници ни показва отново, че разслояването на селяните създава вътрешен пазар за капитализма.

Виждаме също колко дълбоко се изопачава действител-

* «Земеделски поминъци» също са разграничени само в трите последни района. Търговско-промишлените заведения са всичко 692, а именно: 132 воденици, 16 маслобойни, 97 смоларници и катранджийници, 283 «ковачници и др.» и 164 «бакълници, кръчи и пр.»

ността, когато най-разнородни видове занятия се слагат в един кюп под името «поминъци» или «припечелване», когато «съчетаването на земеделието с поминъците» се представя (както например у г-да В. В. и Н.—он) като нещо равнозначно, еднородно и изключващо капитализма.

В заключение ще обърнем внимание на еднородността на данните за Екатеринбургски уезд. Ако отделим от 59 709-те домакинства на уезда онези, които са без земя (14 601 домакинства), онези, които имат само ливади (15 679 домакинства), и онези, които изоставят целия надел (1612 домакинства), ще получим за останалите 27 817 домакинства следните данни: 20 хил. домакинства, несеещи и засяващи малко (до 5 дес.), имат всичко 41 хил. десетини посевна площ от 124 хил. дес., т. е. по-малко от $\frac{1}{3}$. Обратно, 2859 богати домакинства (с посеви над 10 дес.) имат 49 751 дес. посевна площ, държат 53 хил. дес. аренда от общо 67 хил. дес. (включително 47 хил. дес. от 55 хил. дес. арендувани селски земи). Разпределението на двата противоположни типа «поминъци», както и на домакинствата с ратаи, се оказва в Екатеринбургски уезд напълно еднородно с разпределението на тези показатели за разслояването в Красноуфимски уезд.

В. Земските статистически данни за Орловска губерния

Разполагаме с два сборника за Елецки и Трубчевски уезд на тази губерния, в които селските домакинства са групирани по броя на работните коне*.

Обединявайки двата уезда, привеждаме общите данни по групи [вж. таблицата на с. 101].

От таблицата се вижда, че общите отношения между групите и тук са същите, каквито ги видяхме по-рано (концентрация на собствената и арендуваната земя в ръцете на богатите селяни, преминаване на земята на бедните у

* «Сборник стат. свед. по Орловской губ.», т. II, М. 1887. Елецкий уезд, и т. III, Орел, 1887. Трубчевский уезд. В данните за последния уезд не са влезли крайградските общини. Вземаме общи данни за арендата, като обединяваме наделната и извънаделната аренда. Размера на дадената под аренда земя сме определили приблизително по броя на домакинствата, даващи целия си надел. След това въз основа на получените цифри определяме и земеползването на всяка група (надел + собствена земя + аренда — дадена под аренда земя).

Групи стопани	% от семействата		% от населението от двата пола		Наделна земя на 1 дом. Десетини		% от земята		% от земята		Общо земе-ползуване		Главн добит. (мъчн-слен в едър) на 1 дом.		% от общия брой на добитъка		
	в %	в %	наделна	собствена	% на арендуващите домакинства	арендувана	дадена под аренда	в %	на 1 домакин-ство	в %	на 1 домакин-ство	в %	на 1 домакин-ство	в %	на 1 домакин-ство	в %	на 1 домакин-ство
Без коне	22,9	15,6	5,5	14,5	3,1	11,2	1,6	85,8	4,0	1,7	0,5	3,8	23,8	2,3	2,3	23,8	2,3
С 1 кон	33,5	29,4	6,7	28,1	7,2	46,9	14,1	10,0	25,8	7,6	2,3	3,7	23,8	2,3	2,3	23,8	2,3
» 2—3 коня	36,4	42,6	9,8	43,8	40,5	77,4	50,4	3,0	49,3	13,3	4,6	51,7	20,8	20,8	20,8	20,8	20,8
» 4 и пове-че коня	7,2	12,4	15,2	13,6	49,2	90,2	34,0	1,2	20,9	28,4	9,3	20,8	20,8	20,8	20,8	20,8	20,8
<i>Всичко</i>	100	100	8,6	100	100	52,8	100	100	100	9,8	3,2	100	100	100	100	100	100

тях и т. н.). Съвсем еднородни са отношенията между групите и във връзка с наемния труд, «поминъците» и «прогресивните течения» в стопанството:

Групи стопани	% на стопан-ствата с наем-ни работници		% на дома-кинствата с «поминъци»		На 100 сто-панства се па-дат търг. и промишленн заведения		Подобrena оръдия (в Елецки уезд)	
	в %	в %	в %	в %	в %	в %	в %	в %
Без коне	0,2	59,6	0,7	0,01	0,1	0,01	0,1	0,1
С 1 кон	0,8	37,4	1,1	0,2	3,8	0,2	3,8	3,8
» 2—3 коня	4,9	32,2	2,6	3,5	42,7	3,5	42,7	42,7
» 4 и повече коня	19,4	30,4	11,2	36,0	53,4	36,0	53,4	53,4
<i>Всичко</i>	3,5	39,9	2,3	2,2	100	2,2	100	100

И така, и в Орловска губерния виждаме разпадане на селяните на два полярно противоположни типа: от една страна, на селски пролетариат (изоставяне на земята и продаване на работната сила), от друга страна, на селска буржоазия (купуване на земя, аренда в значителни размери, особено арендуване на надели, подобряване на стопанството, наемане на ратаи и надничари — изпуснати в данните за тази губерния, присъединяване на търговско-промишлени предприятия към земеделието). Но размерът на земеделското стопанство у селяните тук въобще е много по-малък, отколкото в гореприведените случаи: селяните,

засяващи много земя, са несравнено по-малко и разслояването на селяните, ако съдим по тези два уезда, ни изглежда поради това по-слабо. Ние казваме: «ни изглежда», тъй като: първо, тук наблюдаваме много по-бързо превръщане на «селяните» в селски пролетариат, при което се отделят едва забележими групи селски буржоа, но вече видяхме и обратни примери, когато последният полюс в селото става особено забележим. Второ, тук разслояването на селяните *земеделци* (ние се ограничаваме в тази глава именно със селяните-земеделци) се замъглява от «поминъците», които достигат особено развитие (40% от семействата). А между «промишленците» и тук попада, наред с представляващите мнозинство наемни работници, едно малцинство от търговци, закупчици, предприемачи, собственици и пр. Трето, тук разлагането на селото се замъглява поради липсата на данни за онези страни на местното земеделие, които са свързани най-много с пазара. Тук развитието на търговското, пазарното земеделие е насочено не към разширяване на посевите за продажба на зърнени храни, а към производството на коноп. С този продукт са свързани тук повечето от търговските операции, а данните на таблиците, приведени в сборника, не разграничават *именно тази страна* на земеделието в разните групи. «Конопът дава главния доход на селяните» (т. е. паричния доход. «Сборник за Трубчевски уезд», с. 5 на описанията на селищата и мн. др.), «върху отглеждането на коноп е съсредоточено главното внимание на селяните. . . Всичкият тор. . . отива за конопищата» (*ibid.*, 87), «срещу коноп» се сключват навсякъде заемите, с коноп се плащат дълговете (*ibid.*, *passim*). За конопищата богатите селяни купуват тор от бедните (Сборник по Орловскому уезду, т. VIII, Орел, 1895, с. 105), конопища се дават под наем и се арендуват в собствената и в чужди общини (*ibid.*, 260), с обработката на конопа са заети част от «промишлените заведения», за концентрацията на които говорихме. Ясно е колко непълна е тази картина на разслояването, в която няма сведения именно за главния търговски продукт на местното земеделие*.

* Съставителят на сборника за Орловски уезд съобщава (табл. № 57), че богатите селяни събират почти двойно повече тор от глава едър добитък, отколкото бедните (39) пуда на глава при 7,4 глави добитък на 1 домакинство

VI. Земските статистически данни за Воронежска губерния

Сборниците за Воронежска губерния се отличават с особено пълни сведения и разнообразие на групирането. Освен обикновеното групиране по надел имаме за няколко уезда и групиране по работен добитък, по работници (по работоспособни членове на семейството), по странични занятия (неработещи извън стопанството; занимаващи се със странични занятия: а) селскостопански, в) смесени и с) търговско-промишлени), по ратаи (стопанства, които дават ратаи навън; стопанства без ратаи и без членове, които се наемат като ратаи; стопанства с наети ратаи). Последното групиране е извършено за най-много уезди и на пръв поглед като че ли е най-подходящо при изучаване на разслояването в селото. Всъщност обаче не е така: групата стопанства, които дават ратаи, съвсем не обхваща целия селски пролетариат, защото в нея не влизат стопанствата, които дават надничари, черноработници, фабрично-заводски работници, работници по строежите и изкопчий, прислуга и т. н. Ратаите са само част от наемните работници, излизачи от «селската среда». Групата стопанства, които наемат ратаи, също е крайно непълна, защото в нея не влизат стопанствата, които наемат надничари. Неутралната група (която не дава и не наема ратаи) събира накуп във всеки уезд десетки хиляди семейства, обединява хиляди семейства без коне с хиляди други, които притежават много коне, обединява арендуващите земя и даващите земя под аренда, обединява земеделци и неземеделци, обединява хилядите наемни работници и малцинството собственици на стопанства и т. н. Общите «средни» цифри за цялата неутрална група се получават например, като се съберат домакинствата без земя или с 3—4 дес. на 1 домакинство (наделна и собствена земя общо) с домакинствата, които имат повече от 25, 50 десетини наделна земя

срещу 208 пуда на глава при 2,8 глави добитък на 1 домакинство. А този извод е направен при групирането по надел, което намалява действителната дълбочина на разлагането на селото). Причината е, че бедните селяни са принудени да употребяват слама и тор за отопление, да го продават и пр. Следователно «нормално» количество тор на 1 глава добитък (400 пуда) се получава само при селската буржоазия. Г-и В. В. би могъл и по този повод да се впусне в разсъждения (както разсъждава по повод на лишаването на селяните от коне) за «възстановяване на нормалното съотношение» между броя на добитъка и количеството на тора.

и купуват още десетки и стотици десетини земя (Сборник за Бобровски уезд, с. 336, гр. № 148; за Новохоперски уезд, с. 222) — като се съберат домакинствата с 0,8—2,7 глави добитък общо на семейство и домакинствата с по 12—21 глави добитък (*ibid.*). Ясно е, че от такива «средни» цифри не можем да получим представа за разслоението на селяните и трябва да вземем групирането по работен добитък като най-близко до групирането по размери на земеделското стопанство. Имаме на разположение 4 сборника с такава групиране (за Землянски, Задонски, Нижнедевицки и Коротоякски уезд), от които следва да изберем Задонски уезд, защото за останалите не са дадени отделни сведения по групи за собствената и даваната под аренда земя. Подолу привеждаме сборни данни за 4-те уезда и читателят ще види, че от тях се получават същите изводи. Ето общите данни за групите в Задонски уезд (15 704 домакинства, 106 288 души от двата пола, 135 656 дес. наделна земя, 2882 дес. собствена, 24 046 дес. арендувана, 6482 дес. дадена под аренда земя). [Вж. таблицата на с. 105.]

Отношенията между групите и тук са еднородни с предишните губернии и уезди (концентрация на собствената земя и арендуваната, преминаване на наделната земя от даващите я под аренда бедни селяни в ръцете на арендуващите и богати селяни и т. н.), но значението на богатите селяни се оказва тук несравнено по-слабо. Съвсем нищожните размери на земеделското стопанство на селяните естествено поставят дори въпроса, дали местните селяни спадат към земеделците, а не към «промишлениците?» Ето данните за «промишлениците» — първо за разпределението им по групи. [Вж. таблицата на с. 106.]

Разпределението на подобрените оръдия и на двата противоположни вида «поминъци» (продажба на работна сила и търговско-промишлено предприемачество) и тук е както и в разгледаните по-горе данни. Огромният процент на стопанствата с «поминъци», преобладаването на стопанствата, които купуват зърнени храни, над стопанствата, продаващи зърнени храни, преобладаването на паричния доход от «поминъците» над паричния доход от земеделието* — всичко това ни дава основание да считаме

* В малобройната горна група на селяните виждаме обратното: преобладаване на продажбата на зърнени храни над купуването, получаване на пари-

Групи стопани	% от Домкинствата	На 1 дом. се пада лицата от двата пола	% от населението от двата пола	Наделяна земя на 1 дом., десетини	% от земята				Общо земеползване		Всичко обработваема земя		Всячко добитък на 1 Домкинство
					наделяна	собствена	арендувана	дадена под аренда	№ 1 докинство	%	№ 1 докинство	%	
Без коне	24,5	4,5	16,1	5,2	14,7	2,0	1,5	36,9	4,7	11,2	1,4	8,9	0,6
С 1 кон	40,5	6,1	36,3	7,7	36,1	14,3	19,5	41,9	8,2	32,8	3,4	35,1	2,5
» 2—3 коня	31,8	8,7	40,9	11,6	42,6	35,9	54,0	19,8	14,4	45,4	5,8	47,0	5,2
» 4 и повече коня	3,2	13,6	6,5	17,1	6,6	47,8	25,0	1,4	33,2	10,6	11,1	9,0	11,3
Всичко	100	6,8	100	8,6	100	100	100	100	10,1	100	4,0	100	3,2

Групи стопани	Подобрен оръдия		% на стопанствата		На 100 стоп. се падат търг.-промишлени заведения	% на стопанствата			% на паричния доход	
	на 100 стопанствата	% от общия брой	наемащи ратаи	даващи ратаи		с «поминъци»	продаващи храни	купуващи храни	от «поминъци»	от продажба на земеделски продукти
Без кове	—	—	0,2	29,9	1,7	94,4	7,3	70,5	87,1	10,5
С 1 ков	0,06	2,1	1,1	15,8	2,5	89,6	31,2	55,1	70,2	23,5
» 2—3 кова	1,6	43,7	7,7	11,0	6,4	86,7	52,5	28,7	60,0	35,2
» 4 и повече кова	23,0	54,2	28,1	5,3	30,0	71,4	60,0	8,1	46,1	51,5
<i>Всичко</i>	1,2	100	3,8	17,4	4,5	90,5	33,2	48,9	66,0	29,0

този уезд по-скоро за «поминъчен», отколкото за земеделски. Да видим обаче какви «поминъци» са това? В «Сборник оценочных сведений по крестьянскому землевладению в Землянском, Задонском, Коротоякском и Нижнедевицком уездах» (Воронеж, 1889) е даден списък на всички професии, обхващащи «поминъците» — и местни, и гурбетчийски (всичко 222 професии), с разпределението им в групите по надел, с посочване на размерите на дохода във всяка професия. От този списък се вижда, че *грамадното мнозинство селски «поминъци» са наемни труд.* От 24 134 заети в «поминъците» в Задонски уезд 14 135 са ратаи, каруцари, пастири и черноработници, 1813 са строителни работници, 298 са градски, заводски и др. работници, 446 са прислужници при частни лица, 301 са просяци и т. н. С други думи, грамадното мнозинство «промишленници» са представители на селския пролетариат, *наемни работници с надел*, които продават своята работна сила на селските и индустриалните предприемачи*. Така че ако

чем доход главно от земята, висок процент на стопаните с ратаи, с подобрен оръдия, с търговско-промишлени заведения. Всички типични черти на селската буржоазия се проявяват нагледно и тук (въпреки нейната малобройност), проявяват се в разширяването на търговското и капиталистическото земеделие.

* В допълнение към казаното по-горе за понятието «поминъци» в земската статистика ще приведем по-подробни данни за селските поминъци в дадения уезд. Земските статистики са ги разделили на 6 категории: 1) селскостопански «поминъци» (59 277 души от всичко 92 889 «промишленници» в 4-те уезда). Сред грамадното мнозинство наемни работници тук попадат обаче и стопани (богояджии, градинари, пчелари, а може би и част от каруцарите и т. н.). 2) Занаятчи и кустари (20 784 души). Между истинските занаятчи (= работещите по поръчка на потребителите) тук има твърде много наемни работници, особено строители и т. н. Ние ги пресметнахме на повече от 8 хиляди (тук попадат вероятно и хора със собствени предприятия: пекари и т. н.). 3) Прислуга — 1737 души. 4) Търговци и собственици на промишлени предприятия — 7104

вземем отношението между различните групи селяни в дадена губерния или уезд, *навсякъде* ще видим типичните черти на разслояването, както в степните губернии с много земя, където селяните притежават сравнително грамадни посевни площи, така и в районите с най-малко земя, с миниатюрни размери на селските «стопанства»; въпреки най-дълбокото различие в аграрните и селскостопанските условия, отношението между горната група селяни и долната навсякъде е едно и също. Ако пък сравним различни райони, в едни изпъква особено релефно образуването на селски предприемачи измежду селяните, а в други — образуването на селски пролетариат. От само себе си се разбира, че в Русия, както и във всяка друга капиталистическа страна, последната страна на процеса на разлагане обхваща несравнено по-голям брой дребни земеделци (и вероятно по-голям брой райони), отколкото първата.

VII. Земските статистически данни за Нижегородска губерния

За трите уезда на Нижегородска губерния — Княгинински, Макаревски и Василски — данните на земското статистическо преброяване по домакинствата са обобщени в групова таблица, която разделя селските стопанства (само наделните, и то това само на селяните, живеещи в своето село) на 5 групи по работния добитък («Материалы к оценке земель Нижегородской губернии. Экономическая часть.» Вып. IV, IX и XII. Ниж. Новг., 1888, 1889, 1890).

Като обединим трите уезда, получаваме следните данни за групите стопанства (в трите споменати уезда тези данни обхващат 52 260 домакинства и 294 798 души от двата пола. Наделната земя е 433 593 дес., собствената — 51 960

души. Както вече казахме, отделянето на тази категория от общата маса «промишленници» е особено необходимо. 5) Свободни професии — 2881 души, включително 1090 просияци; освен тях — скитници, стражари, проститутки, полицая и т. н. 6) Градски, заводски и др. работници — 1106 души. Заети в местните помивъци — 71 112, гурбетчи — 21 777; от мъжки пол — 85 255, от женски пол — 7634. Размерът на дохода е най-различен: например в Задонски уезд 8580 черноработници имат доход 234 667 рубли, а 647 търговци и стопани-промишленници — 71 799 рубли. Можем да си представим каква бъркотия ще стане, ако струпаме накуп всички тези най-разнообразни по характер «помивъци» — а така именно постъпват обикновено нашите земски статистици и нашите народници.

дес., арендуваната — 86 007 дес., като се смята арендуването на всякаква земя — и наделна, и извъннаделна, и ниви, и ливади; дадена под аренда — 19 274 десетини):

Групи стопани	% от домакинствата		Лица от двата пола, падащи се на 1 домакинство		% от населението от двата пола		Наделна земя		Собствена земя		% от цялата земя		Общо земеползване на групата		Всичко добитък	
	Лица от двата пола, падащи се на 1 домакинство	% от населението от двата пола	На 1 дом. десетини	% от цялата земя	% от цялата земя	арендувана	дадена под аренда	На 1 дом. десетини	% от цялото	На 1 дом. глави	% от общия брой					
Без коне	30,4	4,1	22,2	5,1	18,6	5,7	3,3	81,7	4,4	13,1	0,6	7,2				
С 1 кон	37,6	5,3	35,2	8,1	36,6	18,8	25,1	12,4	9,4	34,1	2,4	33,7				
» 2 коня	22,5	6,9	27,4	10,5	28,5	29,3	38,5	3,8	13,8	30,2	4,3	34,9				
» 3 коня	7,3	8,4	10,9	13,2	11,6	22,7	21,2	1,2	21,0	14,8	6,2	16,5				
» 4 и пов. коня	2,3	10,2	4,3	16,4	4,7	23,5	11,9	0,9	34,6	7,8	9,0	7,7				
Всичко	100	5,6	100	8,3	100	100	100	100	10,3	100	2,7	100				

Следователно и тук виждаме, че богатите селяни въпреки че са по-задоволени с наделна земя (процентът наделна земя в горните групи е по-голям от процентът, който те представляват от населението), съсредоточават в ръцете си собствената земя (9,6% имотни домакинства имат 46,2% от собствената земя, а бедните селяни, които са $\frac{2}{3}$ от домакинствата, притежават по-малко от една четвърт от цялата собствена земя), концентрират в ръцете си и арендата, «събират» и наделната земя, давана под аренда от бедните селяни, и благодарение на всичко това се оказва, че действителното разпределение на земята, ползвана от селяните, е съвсем различно от разпределението на наделната земя. Домакинствата без коне всъщност имат на свое разположение по-малко земя от осигурения им по закон надел. Домакинствата с един кон и тези с два коня увеличават своето земевладение само с 10—30% (от 8,1 дес. на 9,4 дес., от 10,5 дес. на 13,8 дес.), докато богатите селяни увеличават своето земевладение *един и половина* — *два пъти*. Докато разликите между групите по размер на наделната земя са нищожни, разликите между тях по *действителните размери на земеделското стопанство* се оказват грамадни, както се вижда от гореприведените

данни за добитъка и от следващите по-долу данни за посевната площ:

Групи стопани	Посевна площ на 1 домакинство, десетини	% от цялата посевна площ	% на домакинствата с ратаи	% на стопаните с търговско-промишлени заведения*	% на домакинствата с доход от гурбетчиство
Без коне	1,9	11,4	0,8	1,4	54,4
С 1 кон	4,4	32,9	1,2	2,9	21,8
» 2 коня	7,2	32,4	3,9	7,4	21,4
» 3 »	10,8	15,6	8,4	15,3	21,4
» 4 и пов. коня	16,6	7,7	17,6	25,1	23,0
<i>Всичко</i>	5,0	100	2,6	5,6	31,6

Различията между групите по размера на засяваната площ се оказват още по-големи от разликите по размера на тяхното действително земевладение и земеползване, а да не говорим за разликите по размера на надела**. Това за сетен път ни показва пълната негодност на групирането по наделно земевладение, «уравнителността» на което се е превърнала сега в юридическа фикция. Останалите колонки на таблицата показват по какъв начин се извършва сред селяните «свързването на земеделието с поминъците»: богатите селяни съчетават търговското и капиталистическото земеделие (висок процент домакинства с ратаи) с търговско-промишлените предприятия, а бедните селяни свързват продажбата на своята работна сила («гурбетчийството») с нищожни по размер посеви, т. е. превръщат се в ратаи и надничари с наделна земя. Ще отбележим, че неравномерното намаляване на процента на домакинствата с доходи от гурбетчиство се обяснява с извънредно голямото разнообразие на тези «занаяти» и «поминъци» при нижегородските селяни: освен селско-стопанските работници, черноработниците, строителните и корабостроителните работници и пр. към «промишленниците» тук се числят и сравнително малобройните «кустарни», собственици на промишлени работилници, търговци,

* Само за Княгинински уезд.

** Ако вземем наделната земя на стопаните без коне (на 1 домакинство) за 100, за по-горните групи размерът на наделната земя ще се изрази с цифрите: 159, 206, 259, 321. Съответните цифри за действителното земевладение за всяка група ще бъдат: 100, 214, 314, 477, 786, а за размерите на посевната площ по групи: 100, 231, 378, 568, 873.

закупчици и т. н. Естествено е, че смесването на толкова различни видове «промишленици» нарушава правилността на данните за «домакинствата със странични доходи»*.

По въпроса за различията между земеделското стопанство на разните групи селяни ще отбележим, че в Нижегородска губерния «наторяването. . . е едно от най-главните условия, които определят степента на продуктивност на орната земя» (с. 79 на Сборника за Княгинински уезд). Средният добив на ръж расте съразмерно с увеличаването на торенето: при 300—500 коли тор на 100 дес. наделна земя добивът на ръж е 47,1 мери** от 1 дес., а при 1500 и повече коли — 62,7 мери (с. 84, *ibid.*). Оттук е ясно, че разликата между групите по размера на земеделското производство ще бъде още по-голяма, отколкото разликата по размера на посевната площ, и че нижегородските статистици са направили голяма грешка, като са проучвали въпроса за продуктивността на селската обработваема земя изобщо, а не на земята на бедните и богатите селяни поотделно.

VIII. Преглед на земските статистически данни за други губернии

Както вече е забелязал читателят, при изследване на разслояването на селяните ние се ползваме изключително от земските статистически преброявания по домакинства, ако те обхващат сравнително по-значителни райони, ако дават достатъчно подробни сведения за най-важните признаци на разлагането и ако (което е особено важно) са обработени така, че да могат да се разграничат различните групи селяни по стопанска състоятелност. Изложените погоре данни, отнасящи се до 7 губернии, изчерпват земския статистически материал, който отговаря на тези условия и който ние имаме възможност да използваме. В интерес на последователността сега ще дадем накратко и останалите, не толкова пълни данни от същия род (т. е. основани на общите преброявания по домакинства).

* За «поминъците» на нижегородските селяни вж. М. Плотников «Кустарные промыслы Нижегородской губернии» (Нижи. Новг. 1894), таблиците в края на книгата и земско-статистическите сборници, особено за Горбатовски и Семьоновски уезд.

** Стара руска кряна. *Бълг. ред.*

За Демянски уезд на Новгородска губерния имаме таблица за селските стопанства, групираща ги по броя на конете («Материалы для оценки земельных угодий Новгородской губернии. Демянский уезд.», Новгород, 1888). Тук липсват сведения за наемането и даването под аренда (в десетини), но и данните, които са налице, говорят, че отношенията между богатите и бедните селяни в тази губерния са напълно еднородни с отношенията в другите губернии. И тук, например, като се върви от долната група към горната (от домакинствата, които нямат коне, към тези, които имат по 3 и повече коня), процентът на стопанствата със собствена и арендувана земя се увеличава, въпреки че стопанствата с много коне са осигурени с наделна земя над средното равнище. Домакинствата с 3 и повече коня, които са 10,7% от всички домакинства и обхващат 16,1% от цялото население, притежават 18,3% от цялата наделна земя, 43,4% от собствената земя, 26,2% от арендуваната земя (ако може да се съди за нея по размерите на засятата с ръж и овес арендувана земя), 29,4% от всички «промишлени постройки», докато домакинствата без коне и с един кон, които са 51,3% от всички домакинства и обхващат 40,1% от населението, притежават само 33,2% от наделната земя, 13,8% от собствената земя, 20,8% от арендуваната (в посочения смисъл) и 28,8% от «промишлените постройки». С други думи, и тук богатите селяни «събират» в ръцете си земята и съчетават земеделието с търговско-промишлени «поминъци», а бедните селяни изоставят земята и се превръщат в наемни работници (процентът на «лицата с поминък» се понижава от долната група към горната, от 26,6% при домакинствата без коне до 7,8% при домакинствата с 3 и повече коня). Непълнотата на тези данни ни кара да не ги включим в следващото обобщение на материала за разслояването на селяните.

По същата причина не включваме и данните за *част* от Козелецки уезд на Черниговска губерния («Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским стат. отделением при губ. земской управе», т. V, Чернигов, 1882; по броя на работния добитък са групирани данните за 8717 домакинства от черноземния район на уезда). Отношенията между групите и тук са същите:

36,8% от домакинствата — тези без работен добитък, обхващащи 28,8% от населението, притежават 21% от собствената и наделната земя, 7% от арендуваната земя, затова пък те участвуват с 63% от цялата земя, която тези 8717 домакинства дават под аренда. Домакинствата с 4 и повече глави работен добитък, които са 14,3% от общия брой и включват 17,3% от населението, притежават 33,4% от собствената и наделната земя, 32,1% от арендуваната и само 7% от отдадената под аренда земя. За съжаление останалите домакинства (с 1—3 глави работен добитък) не са разделени на по-малки групи.

В «Материали от обследването на земеползването и стопанския бит на селското население в Иркутска и Енисейска губерния» има твърде интересна групова таблица (по броя на работните коне) за селските и заселническите стопанства в 4 окръга на Енисейска губерния (т. III, Иркутск, 1893, с. 730 и сл.). Твърде интересно е да се види, че отношенията на имотния сибирец към заселника (а в тези отношения едва ли и най-запаленият народник би се решил да търси прословутата общинност!), са всъщност напълно тъждествени с отношенията на нашите заможни общинници към техните «събратя» без коне или с по един кон. Обединявайки заселниците и селяните кореняци (това е необходимо, защото първите служат за работна сила на вторите), ние получаваме познатите черти на горните и долните групи. Домакинствата от долните групи, представляващи 39,4% (без коне, с 1 и 2 коня) и обхващащи 24% от населението, притежават само 6,2% от цялата орна земя и 7,1% от добитъка, докато 36,4% от домакинствата — с по 5 и повече коня, обхващащи 51,2% от населението, притежават 73% от орната земя и 74,5% от добитъка. Последните групи (с по 5—9, 10 и повече коня), при 15—36 дес. орна земя на 1 домакинство, прибягват в широки размери към наеман труд (30—70% от стопанствата имат наемни работници), докато трите долни групи с по 0—0,2—3—5 дес. орна земя на 1 домакинство дават работници (20—35—59% от стопанствата). Данните за наемането и даването на земя под аренда са единственото срещнато от нас изключение от правилото (за концентрацията на арендата в ръцете на имотните), но такова изключение само потвърждава правилото. Работата е там,

Кавказ

Итого по районам, сосновляг в Убалу.

— 276 —

Р м н к	Оз пивенци	Д р пивенци	Д ч к е в а	Пр о ц е н т а в	Итого топ. сев. повяз.	Распределение топ. по району повяз.							Хар., мушл. со спона.				
						1 кв	2 кв	3 кв	4 кв	5 кв	6 кв	7 кв	8 кв	9 кв	10 кв	Итого вкл.	Итого вкл. с пив.
138	6,33	13	3	0	45	—	2	3	1	3	0	6	1	14	—	1481	
229	5,34	19	3	4	222	3	23	30	46	16	13	5	4	3	50	4	3515
332	10,36	14	16	6	76	—	1	2	2	1	—	1	2	1	—	1	1
442	4,25	13	6	1	63	—	6	4	9	5	7	2	9	5	7	1	8
33	5,30	16	6	2	406	3	30	28	66	26	24	10	20	11	72	5	7812
1306	6,31	20	1	3	1708	21	69	61	944	146	138	61	89	17	559	89	65289
232	2,36	26	4	3	2448	110	930	745	5285	1360	2900	228	36	356	22	150	320
337	2,23	22	7	2	809	46	535	759	2207	1065	615	128	81	9	37	17	2
444	0,33	21	5	2	894	31	289	468	1884	1124	688	162	18	126	100	67	8
1386	3,25	24	4	3	4338	905	1808	867	745	1638	3287	656	398	89	1005	490	249
236	2,35	24	4	3	4944	208	1832	991	1840	1943	3011	666	546	80	1077	485	233
3337	4,31	27	4	3	5337	672	4341	3728	4494	3096	4771	204	145	3			
4411	6,19	23	3	3	4111	619	2339	3319	2816	2596	4441	347	23	33			
4237	1,87	6,59	10,74	16,94	11,71	5704	1955	263	1465								
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

У Метр

Капитализация

Мушл. повяз

Содок. повяз

Но 3-я повяз

Итого по районам

82,20 %

43,68 %

8,55 %

76,03 %

31,03 %

31,31 %

51,65 %

Итого по районам, сосновляг в Убалу.

— 277 —

Качество, отпус. дала. заработ.	Итого в		Профсоюз. занят.		Безработ. занят.		Дальше работы.	
	Всего	в % к общему	М	Ж	М	Ж	М	Ж
1 кв	135	119	164	191	167	168	170	171
2 кв	—	—	—	—	—	—	—	—
3 кв	—	—	—	—	—	—	—	—
4 кв	—	—	—	—	—	—	—	—
5 кв	—	—	—	—	—	—	—	—
6 кв	—	—	—	—	—	—	—	—
7 кв	—	—	—	—	—	—	—	—
8 кв	—	—	—	—	—	—	—	—
9 кв	—	—	—	—	—	—	—	—
10 кв	—	—	—	—	—	—	—	—
11 кв	—	—	—	—	—	—	—	—
12 кв	—	—	—	—	—	—	—	—

Капитализация

82,20 %

43,68 %

8,55 %

76,03 %

31,03 %

31,31 %

51,65 %

че в Сибир не съществуват именно онези условия, които са създали това правило, липсва задължителният и «уравни-телният» надел, оформилата се частна собственост върху земята. Заможният селянин не купува и не арендува земя, а я заграбва (така е било поне досега); даването и наемането на земя има по-скоро характер на съседска размяна и поради това груповите данни за наемането и даването под аренда не показват никаква закономерност*.

За трите уезда на Полтавска губерния ние можем при-близително да определим разпределението на посевната площ (като знаем броя на стопанствата с различна по раз-мер посевна площ, определена в сборниците «от — до» еди-колко си десетини, и умножим броя на домакинствата от всяко подразделение по средната цифра за посевната площ в посочените граници). Получават се следните данни за 76 032 домакинства (всички селяни-земеделци без меш-чаните**) с 362 298 дес. засята площ: 31 001 домакинства (40,8%) не сеят или сеят само до 3 дес. на домакинство, засяваната от тях площ е всичко 36 040 дес. (9,9%); 19 017 домакинства (25%) засяват повече от 6 дес. на едно дома-кинство и притежават 209 195 дес. засята площ (57,8%). (Вж. «Сборниците по стопанска статистика на Полтавска губ.», Константиноградски, Хоролски и Пирятински уезд⁴⁹.) *Разпределението* на посевната площ се оказва твърде близко до това, което видяхме в Таврическа губер-ния, въпреки по-малките, общо взето, *размери* на посе-вите. Ясно е, че толкова неравномерно разпределение е възможно само при концентрация на собствената и аренду-ваната земя в ръцете на едно малцинство. Нямаме пълни данни за това, защото в сборниците липсва групиране на домакинствата по стопанска състоятелност, и трябва да се ограничим със следните данни за Константиноградски уезд. В главата за стопанството на селските съсловия

* «Събраните по места материали за случаи на даване и наемане на земя са отпаднали като незаслужаващи специална разработка, тъй като самото явление съществува само в значитъчен вид; единичните случаи на отдаване и наемане са редки, съвсем случайни и не оказват още никакво влияние върху икономическия живот на Енисейска губерния» («Материалите», т. IV, св. I, с. V, въве-денето). От 424 624 дес. орна земя у селяните-кореняци в Енисейска губерния 417 086 дес. принадлежат към «първоначално завладяната родова» земя. Арен-дуването (2686 дес.) е почти равно на даването под аренда (2639 дес.) и не състав-лява дори и един процент от общата площ на завладяната земя.

** — мешчани — съсловие в царска Русия, обхващащо главно градската дребна буржоазия. *Бълг. ред.*

(гл. II, § 5 «Земеделие») съставителят на сборника съобщава следния факт: «Въобще, ако разделим арендата на три категории: аренда, при която се пада на участник: 1) до 10 дес., 2) от 10 до 30 дес. и 3) над 30 дес., за всяка от тези категории ще се получат следните данни*:

	Относителен брой		На един участник се пада земя, Десетини	От аренда-ната земя се дава на други, %
	% на участниците	% на арендваната земя		
Дребна аренда (до 10 дес.)	86,0	35,5	3,7	6,6
Средна » (10—30 »)	8,3	16,6	17,5	3,9
Едра » (над 30 »)	5,7	47,9	74,8	12,9
<i>Всичко</i>	100	100	8,6	9,3

Коментарите са излишни.

За Калужка губ. имаме само следните твърде откъслечни и непълни данни за засети площи със зърнени храни в 8626 домакинства (около $\frac{1}{20}$ от всички селски домакинства в губернията**).

Групи домакинства по размери на посевната площ

	Засяващи есенници						всичко
	не-сеещи	сеещи до 15	15—30	30—45	45—60	над 60	
% от домакинствата	7,4	30,8	40,2	13,3	5,3	3,0	100
» от лицата от двата пола	3,3	25,4	40,7	17,2	8,1	5,3	100
» от посевната площ.....	—	15,0	39,9	22,2	12,3	10,6	100
» от всички раб. коне.....	0,1	21,6	41,7	19,8	9,6	7,2	100
» от общия доход от посеви.....	—	16,7	40,2	22,1	21,0		100
Десетини посевна площ на 1 дом.....	—	2,0	4,2	7,2	9,7	14,1	—

Т. е. 21,6% от домакинствата, с 30,6% от населението, притежават 36,6% от работните коне, 45,1% от посевите

* Сборника, с. 142.

** «Стат. обзор Калужской губ. за 1896 год». Калуга, 1897, с. 43 в сл. 83. 113 на приложенията.

и получават 43,1% от общия доход от посевите. Ясно е, че и тези цифри говорят за концентрация на собствената и арендуваната земя у богатите селяни.

За Тверска губ., въпреки многобройните сведения в сборниците, обработката на данните от преброяванията по домакинства е крайно непълна; няма групиране на домакинствата по стопанска състоятелност. От този недостатък се е възползвал г-н Вихляев в «Сборник статистически сведения за Тверска губерния» (т. XIII, в. 2. «Крестьянское хозяйство». Тверь, 1897), за да отрече «диференциацията» на селяните, да открие стремеж към «по-голяма равномерност» и да пее химни за «народно производство» (с. 312) и «натурално стопанство». Г-н Вихляев се впуска в най-рисковани и голословни съждения за «диференциацията» не само без да приведе някакви точни данни за групите селяни, но дори и без сам да е разбрал елементарната истина, че разслояването се извършва в самата община, така че да се говори за «диференциация» и да се взема *изключително* групирането по общини или по волости е просто смешно*.

IX. Обобщение на разгледаните по-горе земски статистически данни за разслояването на селяните

За да сравним и обобщим приведените по-горе данни за разслояването на селяните, очевидно не можем да вземем абсолютните цифри и да ги съберем по групи: за това са необходими пълни данни за цяла група райони и еднаквост в начините на групиране. Ние можем да сравняваме и съпоставяме само *отношенията между горните и*

* За курюоз ще приведем един пример. «Общият извод» на г-н Вихляев гласи: «Купуването на земя от селяните в Тверска губерния има тенденция да уравнива размерите на земевладението» (с. 11). Доказателства? — Ако вземем *групите общини* по размер на наделната земя, в *общините* с малко наделна земя ще се окаже по-голям процентът на домакинствата със собствена земя. — Че земя култуват *богатите* членове на общините с малко наделна земя, г-н Вихляев не се и досещал. Естествено, не е нужно да разглеждаме такива «изводи» на вървял народник, още повече че от смелостта на г-н Вихляев се сконфузили дори икономистите от същия лагер Г-н Каришев в «Русское Богатство» (1898, кн. 8), макар и да се изразява с дълбоки симпатии за това, че г-н Вихляев «добре се ориентира в задачите, които се поставят в преживявания момент пред икономиката на страната», все пак е принуден да признае, че г-н Вихляев е прекален «оптимист», че неговите изводи за стремежа към равномерност са «недостатъчно доказани», че неговите данни «нищо не говорят», а заключенията му са «необосновани».

долните групи (по притежаваната земя, добитък, оръдия и т. н.). Отношението, изразено например в това, че 10% от домакинствата притежават 30% от посевната площ, абстрахира разликата в абсолютните цифри и затова може да бъде сравнявано с всички подобни отношения от всеки район. Но за такова сравнение трябва да отделим и в другия район също 10% от домакинствата, не повече и не по-малко. Но размерите на групите в разните уезди и губернии не са еднакви. Значи необходимо е да *раздробяваме* тези групи, за да вземем за всеки район *еднакъв процент домакинства*. Нека се уговорим да вземаме 20% от домакинствата за богатите селяни и 50% — за несъстоятелните, т. е. да съставим от горните групи една група от 20% от домакинствата, а от долните групи — група от 50% от домакинствата. Ще поясним този начин на работа с пример. Да предположим, че имаме 5 групи от долната до горната със следния размер: 30%, 25%, 20%, 15% и 10% от домакинствата ($S = 100\%$). За съставянето на долната група вземаме първата група и $\frac{4}{5}$ от втората група ($30 + \frac{25.4}{5} = 50\%$), а за съставяне на горната вземаме последната група и $\frac{2}{3}$ от предпоследната ($10 + \frac{15.2}{3} = 20\%$), при което, разбира се, и процентът на посевната площ, добитъка, оръдията и пр. се определя по същия начин. Тоест ако процентът на посевната площ, която се пада на посочената част от домакинствата, е следният: 15%, 20%, 20%, 21% и 24% ($S = 100\%$), тогава на нашата горна група, съставляваща 20% от домакинствата, ще се паднат ($24 + \frac{21.2}{3} =$) 38% от засяваната площ, а на нашата долна група, съставляваща 50% от домакинствата, ще се паднат ($15 + \frac{20.4}{5} =$) 31% от засяваната площ. Очевидно е, че като раздробяваме по този начин групите, ние *ни най-малко не изменяме действителните отношения* между горните и долните слоеве на селяните*. А подобно раздробяване е необходимо, първо, защото по този начин полу-

* При този начин се допуска една малка грешка, поради която разслояването изглежда по-гладко, отколкото е в действителност. Именно: към горната група се прибавят средните, а не най-горните представители на по-долната група; към долната група се прибавят средните, а не най-долните представители на следващата група. Ясно е, че тази грешка е толкова по-голяма, колкото по-големи са групите, броят

чаваме вместо 4—5—6—7 различни групи — три големи групи с ясно определени признаци*; второ, само по такъв начин стават сравними данните за разслояването на селяните в най-различни райони с най-различни условия.

За да преценим взаимоотношението между групите, вземаме следните данни, които са най-важни по въпроса за разслояването: 1) броя на домакинствата; 2) броя на лицата от двата пола в селското население; 3) размера на наделната земя; 4) на собствената; 5) на арендуваната; 6) *на дадената под аренда*; 7) цялото земевладение или земеползване на групата (наделна земя + собствена + аренда — дадена под аренда); 8) посевната площ; 9) работния добитък; 10) общия брой на добитъка; 11) домакинствата с ратаи; 12) *домакинствата със странични доходи* (вземайки по възможност онези видове «странични доходи», сред които преобладава наемната работа, продажбата на работна сила); 13) търговско-промишлените заведения и 14) подобрените земеделски оръдия. Отбелязаните с курсив данни («даване на земя под аренда» и «странични доходи») имат *отрицателно* значение, защото показват упадък на стопанството, разоряването на селянина и превръщането му в работник. Всички останали данни имат *положително* значение, защото показват разширяването на стопанството и превръщането на селянина в селски капиталист.

По всички тези данни ние изчисляваме за всяка група стопанства процентните отношения към общата цифра за уезда или за няколко уезда в една губерния и след това определяме (по описания начин) какъв процент от земята, посевите, добитъка и т. н. се пада на 20-те процента от домакинствата в горните групи и на 50-те процента от домакинствата в долните групи**.

Привеждаме съставената по този начин таблица, която обхваща данните за 558 570 селски стопанства с население 3 523 418 души от двата пола в 21 уезда на 7 губернии.

* В следващия параграф ще видим, че взетите от нас размери на групите твърде много се доближават до групите сред цялото руско селско население, разпределено по броя на конете на 1 домакинство.

** Молим читателя да не забравя, че сега боравим не с абсолютни цифри, а само с отношения между горния и долния слой на селяните. Знато на пример тук вземаме процентното отношение на броя на домакинствата с ратаи (или със «странични доходи») не към броя на домакинствата от дадената група, а към броя на всички домакинства с ратаи (или със «странични доходи») в уезда, т. е. сега не определяме доколко всяка група се ползва от наеман труд (или прибягва към продажба на работна сила), а само отношението между горната и долната група според използването на наеман труд (или според участието в «страничните доходи», в продажбата на работна сила).

Таблица А*. От горните групи

Губерния	Уезди	Номера на линиите в диаграмата	Данни за земята		
			Дадена под аренда земя	Домакинства със «странничен» доход	Всичко дома- кинства
Таврическа	Днепровски, Мелитополски и Бердянски	1	9,7	12,6	20
Самарска	Новоузенски Николаевски Средно	—	0,7	—	20
		—	0,3	4,1	20
		2	0,5	4,1	20
Саратовска	Камишински	3	11,7	13,8	20
Пермска	Красноуфимски Екатеринбургски Средно	—	7,8	0,6	20
		—	—	4,3	20
		4	7,8	2,4	20
Орловска	Елецки и Трубчевски	5	2,7	15,8	20
Воронежка	Задонски Задонски, Землянски, Коротояжски и Нижедевицки	6	11,9	11,6	20
		—	12,5	12,6	20
		—	—	—	—
Нижегородска	Княгинински, Василски и Макаревски	7	3,8	13,7	20

* Вж. забележките към таблицата на с. 84. (Настоящия том, с. 122. Ред.)

съставена група, обхващаща 20% от домакинствата

центни отношения към общата цифра за уездите или групите уезди

Население от двата пола	Земя				Посевна площ	Добяток		Търговско-промишленни заведения	Домакинства с ратаи	Подобрен оръдня
	наделна	собствена	арендувана	всичко в ползване		работен	всичко			
27,0	36,7	78,8	61,9	49,0	49,1	42,3	44,6	—	62,9	85,5
28,4	—	99	82	—	56	62	57	—	78,4	72,5
29,7	—	—	60,1	—	—	48,6	47,1	—	62,7	—
29	—	99	71	—	56	55,3	52,0	—	70,5	72,6
30,3	34,1	—	59	47	50,5	57,4	53,2	—	65,9	—
26,8	30	—	58,3	49,6	49,2	42,5	41,2	42,8	66,4	86,1
26,1	—	—	83,7	—	55,1	42,3	41,8	37,0	74,9	—
26,4	30	—	71	49,6	52,1	42,4	41,5	39,9	70,6	86,1
27,4	29,0	63,4	51,7	38,2	—	42,1	37,8	49,8	57,8	75,5
28,1	29,1	66,8	53,6	34,6	33,9	41,7	39,0	47,4	56,5	77,3
28,1	30,9	—	49,2	34,1	—	38	37,2	45,9	48,4	70,1
27,8	29,4	59,7	50,8	36,5	38,2	46,3	40,3	51,2	54,5	—

Таблица Б*. Ст долните груп

Губерния	Уезди	Номера на линиите в диаграмата	Про-		
			Дадена под аренда земя	Домакинства със «странничи доходи»	Всичко домакинства
Таврическа	Днепровски, Мелитополски и Бердянски	1	72,7	68,2	50
Самарска	Новоузенски	—	93,8	74,6	50
	Николаевски	—	98	78,6	50
	Средно	2	95,9	76,6	50
Саратовска	Камишински	3	71,5	60,2	50
	Волски, Кузнецки, Балашовски и Сердобски	—	64,6	—	50
Пермска	Красноуфимски	—	74	93,5	50
	Екатеринбургски	—	—	65,9	50
	Средно	4	74	79,7	50
Орловска	Елецки и Трубчевски	5	93,9	59,3	50
Воронежка	Задонски	6	63,3	65,3	50
	Задонски, Землянски Коротоякски и Нижедевицки	—	67	63,8	50
Нижегородска	Княгинински, Василски и Макаревски	7	88,2	65,7	50

* Вж. забележките към таблицата на следващата страница. (Настоящият е с. 122. Ред)

съставна група, събрашаша 50% от домакинствата

центи към същата цифра за уездите или групите уезди

Население от двата пола	Земя				Посевна площ	Добитък		Търговско-промишлени заведения	Домакинства с ратаи	Подобрен оръдия
	надрън	собствена	арендувана	всичко в ползване		работен	всичко			
41,6	33,2	12,8	13,8	23,8	21,5	26,6	26	—	15,6	3,6
39,6	—	0,4	5,0	—	16,3	11,3	14,4	—	4,4	2,8
38	—	—	11,1	—	—	17,8	20,3	—	7,1	—
38,8	—	0,4	8	—	16,3	14,5	17,3	—	5,7	2,8
36,6	33	—	9,8	18,6	14,9	9,6	14,3	—	7,5	—
37,6	35	—	14,1	25,2	21	14,7	19,7	—	—	—
40,7	37,4	—	6,5	19,2	16,7	23,1	24	23,8	6,1	2
44,7	—	—	8,7	—	21,2	30,5	30,8	35,6	10,4	—
42,7	37,4	—	7,6	19,2	18,9	26,8	27,4	29,7	8,2	2
39,4	37,2	8,9	12,9	24,9	—	17,7	23	20,2	7,8	2,4
39,2	37,5	11	13,8	31,9	31	20	24,6	23,2	9,1	1,3
37,2	33,6	—	15,4	29,9	—	20,3	23,4	17,3	13,1	3,6
40,6	37,7	15,4	16,4	30,9	28,6	17,2	24,8	16,1	18,9	—

Забележки към таблица А и Б

1. В Таврическа губерния сведенията за дадената под аренда земя се отнасят само за два уезда: Бердянски и Днепровски.

2. В същата губерния към подобрените оръдия са включени хосачките и жътварките.

3. За двата уезда на Самарска губерния вместо процента на дадената под аренда земя е взет процентът на домакинствата, които изцяло отдават надела си под наем.

4. За Орловска губерния количеството на дадената под аренда земя (а следователно и цялата ползвана земя) е определено приблизително. Същото се отнася и за четирите уезда на Воронежска губерния.

5. В Орловска губерния сведения за подобрените оръдия има само в Елецки уезд.

6. Във Воронежска губерния вместо броя на домакинствата със странични доходи (за трите уезда: Задонски, Коротоякски и Нижнедевицки) е взет броят на домакинствата, които дават ратаи навън.

7. Във Воронежска губерния сведения за подобрените оръдия има само за два уезда: Землянски и Задонски.

8. В Нижегородска губерния вместо домакинствата с «поминък» изобщо са взети домакинствата с доходи от гурбетчийство.

9. За някои уезди вместо броя на търговско-промишлените заведения се наложи да вземем броя на домакинствата с търговско-промишлени заведения.

10. Там, където в сборниците имаше по няколко графи за «страничните доходи», ние се постаряхме да вземем онези видове «доходи», които най-точно изразяват наемна работа, продажба на работна сила.

11. Арендуваната земя сме вземали по възможност изцяло: и ваделна, и извънваделна, и ниви, и ливади.

12. Напомняме на читателя, че в Новоузенски уезд не са включени собствениците на чифлици и немците; в Красноуфимски уезд вземаме само земеделската част на уезда; в Екатеринбургски уезд не са включени селяните без земя и онези, които имат само ливади; в Трубчевски уезд не са включени крайградските общини; в Княгинински уезд не е включено занаятчийското село Большое Мурашкино и т. н. Някои неща изключихме ние, а отпадането на други се обуславя от характера на материала. Очевидно е поради това, че в действителност разслояването сред селяните трябва да е по-голямо, отколкото е представено на нашата таблица и диаграма.

За да илюстрираме тази обобщаваща таблица и да се види нагледно пълната еднородност на отношенията между горните и долните групи на селяните в най-различни райони, ние съставихме следващата диаграма, на която са нанесени процентните данни от таблицата. Вдясно от колоната цифри, определяща процента от всички домакинства, върви линия, която показва *положителните* белези на

стопанската състоятелност (разширяване на земевладението, увеличаване на добитъка и т. н.), а вляво върви линия, която показва *отрицателните* белези на стопанската сила (даване на земята под аренда, продажба на работна сила; тези графи са защриховани). Разстоянието от *горната* хоризонтална линия на диаграмата до всяка *непрекъсната* крива линия показва процента на *имотните* групи в цялото селско стопанство, а разстоянието от *долната* хоризонтална линия на диаграмата до всяка *пунктирана* крива линия показва процента на *несъстоятелните* групи селяни в цялото селско стопанство. Най-последно, за да изобразим по-ясно общия характер на сборните данни, ние прокарахме «средна» линия (получена чрез изчисляване на средното аритметично от процентните данни, които са нанесени на диаграмата. «Средната» линия, за разлика от останалите, е червена). Тази «средна» линия ни показва, така да се каже, типичното разслояване на съвременното селско население в Русия.

Сега, за да обобщим приведените по-горе (§ I—VII) данни за разслояването, ще разгледаме тази диаграма графа по графа.

Първата графа вдясно от колоната цифри, които показват процента от домакинствата, означава каква част от *населението* се пада на горната и долната група. Виждаме, че навсякъде по състав на семействата имотните селяни се оказват над, а несъстоятелните — под средното. За значението на този факт вече говорихме. Ще добавим, че би било неправилно да вземаме за единица при всички сравнения не домакинството, семейството, а човек от населението (както обичат да правят народниците). Докато разходът на имотното семейство се увеличава поради по-големия му състав, от друга страна, множество разходи в многочисленото домакинство намаляват (за постройки, за домашно обзавеждане и за стопанството и пр. и пр. Изгодността на големите семейства в стопанско отношение особено се подчертава от Енгелгард в «Писма от село» и от Трирогов в книгата «Община и податъ». СПб, 1882). Поради това да вземаме за сравнителна единица човека от населението, без да държим сметка за това намаляване на разходите, значи изкуствено и фалшиво да приравняваме положението на «човека» от голямото и от малкото семей-

ство. Впрочем, диаграмата ясно показва, че имотната група селяни е съсредоточила в ръцете си много по-голяма част от земеделското производство, отколкото би излязло при пресмятане на човек от населението.

Следващата графа е за наделната земя. В разпределението ѝ се забелязва най-голяма равномерност, както и трябва да бъде по силата на юридическите свойства на надела. Обаче дори тук започва процес на изтласкване на бедните от имотните: *навсякъде* виждаме, че горните групи, в сравнение с техния процент от населението, владеят малко по-голяма част от наделната земя, а долните групи — малко по-малка част. «Общината» клони към интересите на селската буржоазия. Но в сравнение с *действителното* земевладение неравномерността в разпределението на наделната земя е още съвсем нищожна. Разпределението на наделната земя не дава (както ясно личи от диаграмата) никаква представа за действителното разпределение на земята и стопанството*.

По-нататък идва графата за собствената земя. Навсякъде тя е концентрирана у богатите: една пета част от домакинствата държи в ръцете си около 6 или 7 десети от цялата собствена земя на селяните, а на половината от домакинствата — бедните, се падат *maximum* 15%! От това можем да разберем какво значение имат «народническите» грижи за «селяните» — да могат да купуват колкото е възможно повече земя и колкото може по-евтино.

Следващата графа е арендата. И тук виждаме навсякъде концентрация на земята у богатите селяни (на една пета от домакинствата се падат 5—8 десети от цялата арендувана земя), които при това наемат земята по-евтино, както видяхме по-горе. Това заграбване на арендата от селската буржоазия доказва нагледно, че «селската аренда» *има промишлен характер* (купуване на земя за продажба на продукта)** . Като казваме това обаче, ние съвсем

* Достатъчно е да хвърлим поглед на диаграмата, за да видим негодността на групирането по надел за изучаване на разслояването на селяните.

** В книгата на г-н Каршев за арендите твърде курйозно е «Заклучението» (гл. VI). След всичките си голословни и противоречащи на данните на земската статистика твърдения, че селската аренда няма промишлен характер, г-н Каршев излага тук теория за арендата» (заимствувана от В. Рошер и др.), срич подправени с учен *соус desinerala* (пожелания. *P. d*) за западноевропейско фермерство: «продължителност на арендия срок» («необходимо е... «грижливо» отношение на земеделеца към... земята», с. 371) и умерен аренден наем, след приспадането на който да възникраждение на арендаторъ,

не отричаме факта, че съществува аренда, налагана от нуждата. Напротив, диаграмата ни показва, че арендата има съвсем *друг* характер при бедните селяни, които са се вкопчили за земята (на $1/2$ от домакинствата се падат 1—2 десети от цялата аренда). Има селяни и селяни.

Особено изпъква противоречивото значение на арендата в «селското стопанство», ако сравним графата за арендуването с графата за *даване на земя* под аренда (първата графа *отляво*, т. е. при отрицателните признаци). Тук виждаме тъкмо обратното: главен наемодател на земя са долните групи (на $1/2$ от домакинствата се падат 7—8 десети от дадената под аренда земя), които се стремят да се отърват от надела, който преминава (въпреки забраната и ограниченията, налагани по закона) в ръцете на богатите стопани. И така, когато ни казват, че «селяните» арендуват земя и пак същите «селяни» дават земя под аренда, ние знаем, че първото се отнася главно за селската буржоазия, а второто — за селския пролетариат.

Именно отношението на купуването, арендуването и даването на земя под аренда към наделната земя определя *действителното земевладение* на групите (5-ата графа отдясно). Навсякъде виждаме, че действителното разпределение на цялата, намираща се на разположение на селяните земя няма вече нищо общо с «уравнителния» надел. На 20 % от домакинствата се падат от 35 до 50 % от цялата земя, а на 50 % от домакинствата — от 20 до 30 %. В разпределението на *посевната площ* (следващата графа) изместването на долната група от горната изпъква още по-рязко — вероятно защото бедните селяни често пъти не са в състояние да ползват стопански своята земя и я изоставят. Двете графи (за цялото земевладение и за посевната площ) показват, че купуването и арендуването на земя водят до

за лихвите и погасяване на вляганите от него капитали и за предприемаческа печалба (373). И г-н Каришев никак не се смущава от това, че тази «теория» фигурира наред с обикновената народническа рецепта «за предотвратяване» (398). За «предотвратяване» на фермерството г-н Каришев пуска в ход една «теория» за фермерството. Това «заключение» е естествен завършек на основното противоречие в книгата на г-н Каришев, който, от една страна, споделя всички народнически предразсъдъци и от друга се солидаризира с такива класически теоретични на дребната буржоазия като Сисмонди (вж. *Каришев*. «Вечнонаследственный наем земель на континенте Европы». М., 1885), а, от друга страна, не може да не признае, че арендата дава «гласък» (с. 396) на разславането на селяните, че «по-състоятелните слоеве» изместват по-състоятелните, че развитието на аграрните отношения води именно към ратайство (с. 397).

намаляване частта на долните групи в общата система на стопанството, т. е. до изместването им от заможното малцинство. Заможните селяни и сега вече играят господстваща роля в селското стопанство, съсредоточавайки в ръцете си почти такава част от посевната площ, колкото всички останали селяни, взети заедно.

Двете следващи графи показват разпределението на работния добитък и на всички добитък сред селяните. Процентите при разпределението на добитъка се отличават твърде незначително от процентите при разпределението на засяваната площ; това не може и да бъде другояче, тъй като броят на работния добитък (както и на всички добитък) определя размера на засяваната площ и на свой ред се определя от нея.

Следващата графа показва частта на различните групи селяни в общата сума търговски и промишлени заведения. Една пета от домакинствата (заможната група) съсредоточава в ръцете си около $\frac{1}{2}$ от тези заведения, а $\frac{1}{2}$ от домакинствата — на бедните селяни — само около $\frac{1}{5}$ *, т. е. «поминъците», които изразяват превръщането на селяните в буржоазия, се съсредоточават предимно в ръцете на най-състоятелните земеделци. Следователно богатите селяни влагат капитал и в земеделието (купуване на земя, арендуване, наемане на работници, подобряване на оръдията и др.), и в промишлени заведения, и в търговия, и в лихварство: търговският и предприемаческият капитал се намират в тясна връзка и от конкретните условия зависи коя от тези форми на капитала ще стане преобладаваща.

Данните на домакинствата със «странични доходи» (първата графа *отляво*, при отрицателните признаци) характеризират също «поминъци», които обаче имат противоположно значение — те са признак за превръщането на селянина в пролетарий. Тези «поминъци» са съсредоточени в ръцете на бедните селяни (на 50% от домакинствата се падат 60—90% от всички домакинства със странични занятия), докато заможните групи вземат в тях нищожно участие (нека не забравяме, че ние не можем да отделим

* И тази цифра (около $\frac{1}{5}$, от всички заведения) е, разбира се, преувеличена, защото в категорията на несеещите селяни и тези без коне и с по един кон са смесени селскостопанските работници, черноработниците и, пр. с неземеделци (бакали, др.).

точно самостоятелните стопани от работниците и в тази категория «промишленици»). Достатъчно е да съпоставим данните за «страничните доходи» с данните за «търговско-промишлените заведения», за да видим пълната противоположност между двата типа «поминъци», да разберем каква невероятна бъркотия създава общоразпространеното смесване на тези типове.

Домакинствата с ратаи се оказват навсякъде съсредоточени в групата на заможните селяни (на 20% от домакинствата се падат 5—7 десети от всички стопанства с ратаи), които (въпреки многочислеността на семействата) не могат да съществуват без «допълващата» ги класа на селскостопанските работници. Ние виждаме тук нагледно потвърждение на тезата, която бе изказана по-горе: именно, че да се съпоставя броят на стопанствата с ратаи с общия брой на селските «стопанства» (включително и със «стопанствата» на ратанте) е нелепост. *Много по-правилно* е да се съпоставя броят на стопанствата с ратаи с *едната пета част* от селските домакинства, защото заможното малцинство обхваща около $\frac{2}{3}$, или даже $\frac{3}{4}$ от всички стопанства с ратаи. Предприемаческото наемане на работници сред селяните далеч надхвърля наемането на работници от нужда, поради недостиг на работоспособни членове в семейството: на 50% от безимотните и с *малочленни семейства* се пада само около $\frac{1}{10}$ от всички стопанства с ратаи (и тук впрочем сред безимотните са попаднали дюкянджии, промишленици и пр., при които наемането на работници съвсем не е продиктувано от нужда).

Последната графа, която показва разпределението на подобрените оръдия, бихме могли да озаглавим, по примера на г-н В. В.: «прогресивни течения в селското стопанство». Най-«справедливо» се оказва разпределението на тия оръдия в Новоузенски уезд, Самарска губерния, където у една пета част имотни домакинства се намират само 73 оръдия от 100, а у половината от домакинствата — тези на бедните селяни — цели три броя от стоте.

Преминаваме към сравняване на различните райони по степен на разслояването на селяните. На диаграмата явно се очертават в това отношение два вида райони: в Таврическа, Самарска, Саратовска и Пермска губерния разслояването на земеделското население се оказва очевидно по-

силно, отколкото в Орловска, Воронежска и Нижегородска губерния. Линиите на първите четири губернии вървят на диаграмата под средната червена линия, а линиите на последните три губернии са над средната, т. е. показват по-слабо съсредоточаване на стопанството в ръцете на заможното малцинство. Първият вид райони са с най-много земя и чисто земеделски (в Пермска губерния са взети земеделските части на уездите), с екстензивен характер на земеделното. При такъв характер на земеделието разслояването на земеделското население лесно се установява и поради това изпъква нагледно. Обратно, в районите от втория вид виждаме, от една страна, такова развитие на търговското земеделие, което не е отразено в нашите данни, например сеенето на коноп в Орловска губерния. От друга страна виждаме тук грамадното значение на «поминъците» както в смисъл на наемен труд (Задонски уезд, Воронежска губерния), така и в смисъл на неземеделски занятия (Нижегородска губерния). Значението на тези две обстоятелства по въпроса за разслояването на земеделското население е грамадно. За първото (различията във формата на търговското земеделие и селскостопанския прогрес в отделните райони) вече говорихме. Значението на второто (ролята на «поминъците») е не по-малко очевидно. Ако в даден район масата селяни се състои от ратаи, надничари или заети извън селското стопанство наемни работници с надел, разслояването на земеделското население тук ще се изрази, разбира се, много слабо*. Но за да получим правилна представа за положението, трябва да съпоставим тези типични представители на селския пролетариат с типичните представители на селската буржоазия. Воронежският надничар с наделна земя, който отива на «печалба на юг, трябва да бъде съпоставен с таврическият селянин, който засява грамадни площи. Калужкият, нижегородският и ярославският дърводелец трябва да бъде съпоставен с ярославския и московския градинар или селянин, който гледа добитък за продажба на мляко, и т. н. Също така, ако масата местни селяни са заети в обработващата

* Твърде възможно е в средночерноземните губернии, каквито са Орловска, Воронежска и др., разслояването на селяните действително да е много по-слабо поради малочислеността и тежките данъци, поради голямото развитие на отработките: всички тези условия спъват

промишленост и получават от своите надели само малка част от средствата за живот, данните за разслояването на земеделското население трябва да бъдат допълнени с данни за разслояването на заетите в «поминъците» селяни. В V глава ние ще разгледаме именно този въпрос, а сега ни занимава само разслояването на типично земеделското население.

Х. Общите данни на земската статистика и военната статистика на конете⁵⁰

Ние доказахме, че отношенията между горната и долната група селяни се отличават именно с онези черти, които са характерни за отношенията на селската буржоазия към селския пролетариат — че тези отношения са показателно еднородни в най-различни райони с най-различни условия; — че даже численото изражение на тези отношения (т. е. процентният дял на групите в общата посевна площ, в общия брой на добитъка и пр.) се колебае в сравнително тесни граници. Естествено се поражда въпросът: доколко тези данни за *отношенията* между групите в различните райони могат да ни послужат, за да добием представа за *групите*, на които се разпада цялото селско население в Русия? С други думи: по какви сведения може да се съди за състава и взаимоотношенията на горната и долната група в цялото руско селско население?

Твърде малко са тези сведения, тъй като в Русия не се правят селскостопански преброявания, при които изцяло да се регистрират всички земеделски стопанства в страната. Единственият материал, който дава възможност да се съди за стопанските групи, на които се разпадат нашите селяни, са сборните данни на земската статистика и военната статистика на конете относно разпределението на работния добитък (или на конете) между селските домакинства. Колкото и да е оскъден този материал, все пак и от него може да се направят доста интересни изводи (разбира се, твърде общи, приблизителни, недиференцирани), особено благодарение на това, че отношенията между селяните с много коне и тези с малко коне бяха вече анализирани и се оказаха показателно еднородни в най-различни райони.

Според данни в «Сводния сборник стопански сведения от земските преброявания по домакинства» на г-н Благовещенски (т. I, «Крестьянское хозяйство». М., 1893)⁶¹ земските преброявания са обхванали 123 уезда в 22 губернии с 2 983 733 селски домакинства и 17 996 317 лица от двата пола. Но данните за разпределението на домакинствата по работния добитък не са навсякъде еднородни. А именно, в три губернии ние трябва да изключим 11 уезда*, за които разпределението е дадено не в четири, а само в три групи. За останалите 112 уезда в 21 губернии получихме следните сборни данни, които се отнасят за близо 2 $\frac{1}{2}$ милиона домакинства с 15 милиона население:

Групи стопанства	Домакинства	% от Дома- кинствата	В тях главн работен до- битък**	% от всички работен до- битък	На 1 дома- кинство се падат главн работен до- битък
Без работен добитък	613 238	24,7	—	—	—
С 1 гл. раб. добитък	712 256	28,6	712 256	18,6	1
» 2 гл. »	645 900	26,0	1 291 800	33,7	2
» 3 и повече »	515 521	20,7	1 824 969	47,7	3,5
<i>Всичко</i>	2 486 915	100	3 829 025	100	1,5

Тези данни обхващат малко по-малко от една четвърт от всички селски домакинства в Европейска Русия («Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России» — издание на канцеларията на комитета на министрите. СПб. 1894 — изброява в 50 губернии на Европейска Русия 11 223 962 домакинства във волостите, включително 10 589 967 селски домакинства). Данни за разпределението на конете между селяните за цяла Русия има в «Статистика Российской империи. XX. Военно-конская перепись 1888 г.» (СПБ. 1891), както и в: «Стат. Росс. имп. XXXI. Военно-конская перепись 1891 г.» (СПБ. 1894). Първото издание съдържа обработка на данните, събрани в 1888 г. за 41 губ. (включително за 10 губ. в Полското

* 6 уезда в Саратовска губерния, 5 в Самарска и 1 в Бесарабска.

** Тук към конете са прибавени и воловете, смятани по цифр за една.

Char. c. 133.

Учредительское общество (с/о) "Сбербанк России" на
 10) капитал (на 4-ю очередь), выделенный для целей проекта,
 в виде годовых платежей по 3-м очередям, именуемо:
Капитал 2-й. На 10 кварталов начал с 1-го (Иркутск, Красноярск, Хабаровск, Якутия,
 и др. регионы).

№	Наименование	Денежные средства				Итого	
		1	2	3	4	Сумма	Средств
7	Капитал 2-й № 5 77. { Union Co- Kazakhstan 5 кв. кв. } Капитал 2-й. На 10 кварталов начал с 1-го (Иркутск, Красноярск, Хабаровск, Якутия, и др. регионы)	365912	37851	22311	42586	146180	239548-86618
7	Капитал 2-й № 2 77. { Union Co- Kazakhstan 5 кв. кв. } Капитал 2-й. На 10 кварталов начал с 1-го (Иркутск, Красноярск, Хабаровск, Якутия, и др. регионы)	11040	17141	16303	24941	62431	165430-3978
1	Капитал 2-й. 1-й. ота. начал с 1-го квартал.	—	—	—	—	—	—
18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100	Учредительское общество "Сбербанк России" на 10 кварталов начал с 1-го (Иркутск, Красноярск, Хабаровск, Якутия, и др. регионы)	—	—	—	—	—	—

А на основании 105 77.:

565.286	677.764	600.260	447.294	2271.304	2.990.616	772.266
613.238	712.256	645.300	515.521	2.186.500	3.395.594	868.888
24%	28%	26%	20%	100%		
—	772.256	129.180	182.219		3.822.025	
—	78%	33%	47%		100%	

Итого выделено
 в сумме 2.986.215 руб.
 от 14.935.897 руб.
 С/о. С/о. С/о.

1) Выделено в Иркутск, 80.737 и Сибирь, 67.575
 всего 806.076, а в 7 кв. 806.676 (с. 133). И
 что и в 10 кв. 806.676.
 2) На сумму 26 кв. (с. 126) от 2.384.416 кв. от
 7 кв. 26 кв. (с. 126) от 2.384.416 кв. от
 (7 кв.) - 114.224. 4 кв. - 2.158.817

3) Крайне важно
 будет за 10 кв.

Сумма выделенных средств в
 1 кв. в 1 кв. 4 кв. 7 кв. 10 кв.
 всего 4.262.456
 из них в 1 кв. 2.258.400
 а в 10 кв. 2.004.056

кралство), а второто — за 18 губ. на Европ. Русия плюс Кавказ, Калмицката степ и областта на Донската войска.

Като отделим 49-те губернии на Европ. Русия (за Донската област сведенията не са пълни) и съберем данните от 1888 и 1891 г., ще получим следната картина за разпределението на всички коне, принадлежащи на селяните в селските общини.

Групи стопанства	В 49 губернии на Европейска Русия		В тях коне		На 1 домакинство се падат коне
	Селски домакинства	всичко в %	всичко в %	всичко в %	
Без коне	2 777 485	27,3	—	—	—
С 1 кон	2 909 042	28,6	2 909 042	17,2	1
> 2 коня	2 247 827	22,1	4 495 654	26,5	2
> 3 >	1 072 298	10,6	3 216 894	18,9	3
> 4 и повече >	1 155 907	11,4	6 339 198	37,4	5,4
Всичко	10 162 559	100	16 960 788	100	1,6

И така, за цяла Русия разпределението на работните коне между селяните се оказва твърде близко до «средната» величина на разслояването, която изведохме по-горе на нашата диаграма. В действителност разслояването се оказва даже малко по-дълбоко: в 22 процента от домакинствата (2,2 милиона домакинства от 10,2 милиона) са съсредоточени $9 \frac{1}{2}$ милиона коне от всички 17 милиона, т. е. 56,3% от всички коне. Огромната маса — 2,8 милиона домакинства — е напълно лишена от коне, а 2,9 милиона домакинства с по един кон притежават само 17,2% от общия брой*.

Опирайки се на изведените по-горе закономерности в отношенията между групите, ние можем сега да определим истинското значение на тези данни. Щом една пета от домакинствата са съсредоточили половината от всички коне, отгук безпогрешно може да се заключи, че в техни ръце е не по-малко (а вероятно и повече) от половината от цялото земеделско производство на селяните. Такава концентрация на производството е възможна само при концен-

* Как се изменя напоследък разпределението на конете между селяните, можем да видим от следните данни на военната статистика за конете от 1893—1894 г. («Статистика Росс. имп.», ХХХVII). В 38 губернии на Европейска Русия през 1893—1894 г. е имало: 8 288 987 селски домакинства; от тях без коне — 2 641 754, или 31,9%; с един кон — 31,4%; с два коня — 20,2%; с три коня — 8,7%; с 4 и повече коня — 7,8%. Селяните са имали 11 560 358 коня; от тях 22,5% у селяните с един кон; 28,9% — у тези с два коня; 18,8% — у тези с три коня и 29,8% — у тези с повече коне. Следователно 16,5% от възможните селяни притежават 48,6% от всички коне.

триране на по-голямата част от собствените земи и селската аренда, както на извъннаделните, така и на наделните земи, в ръцете на тези състоятелни селяни. Именно това състоятелно малцинство най-много купува и арендува земя, въпреки че то навярно е най-задоволено с изделна земя. Докато «средният» руски селянин и в най-добрата година едва свързва двата края (пък и не се знае дали ги свързва), това състоятелно малцинство, осигурено значително над средното равнище, не само посреща всички разходи, но и получава излишъци от самостоятелното стопанство. А това значи, че то е стокотрошител, че то произвежда земеделски продукти за продажба. Нещо повече: то се превръща в селска буржоазия, като съчетава сравнително едрото земеделско стопанство с търговско-промишлени предприятия — видяхме, че именно «поминъците» от този род са най-типични за «предприемчивия» руски мужик. Въпреки че се отличава с най-голям състав на семейството, с най-много собствени работници (за състоятелните селяни винаги са характерни тези признаци и на $\frac{1}{5}$ от домакинствата се пада по-голяма част от населението, около $\frac{3}{10}$), това състоятелно малцинство се ползва в най-големи размери от труда на ратаи и надничари. По-голямата част от всички руски селски стопанства, прибягващи до наемане на ратаи и надничари, следва да се отнесе към това състоятелно малцинство. Ние можем да направим този извод както въз основа на предидущия анализ, така и от съпоставянето на процента, който тази група представлява от населението, с притежавания от нея процент на работния добитък, а следователно и с процента на посевната площ и на стопанството изобщо. И най-после, само това състоятелно малцинство може да взема постоянно участие в «прогресивните течения в селското стопанство»⁵². Такова трябва да бъде отношението на това малцинство към останалите селяни, но от само себе си се разбира, че в зависимост от разликата в аграрните условия, в системата на селското стопанство и формите на търговското земеделие това отношение получава различен вид и се проявява по различен начин*. Едно са основните тенденции на разла-

* Твърде възможно е например в районите с млекодайно стопанство да е несравнено по-правилно групирането по броя на кравите, а не по броя на конете. При преобладаване на градинарството нито единият, нито другият показък може да бъде задоволителен и т. н.

гането на селото, а друго — неговите форми в зависимост от различните местни условия.

Положението на селяните без коне и с един кон е тъкмо обратното. Ние видяхме по-горе, че земските статистики отнасят и последните (а да не говорим за първите) към селския пролетариат. Така че нашето приблизително изчисление, което отнася към селския пролетариат всички селяни без коне и около $\frac{3}{4}$ от онези с един кон (около $\frac{1}{2}$ от всички домакинства), едва ли е преувеличено. Тези селяни имат най-малко наделна земя, често я дават под аренда поради липса на инвентар, семена и пр. От общото количество арендувана и купувана земя на тях се падат жалки трошици. Те никога не могат да се изхранят от своето стопанство и за тях главен източник на средства за живот са «поминъците» или «страничните занятия», т. е. продажбата на собствената работна сила. Това е класа на наемни работници с наделна земя, на ратаи, надничари, черноработници, строителни работници и пр. и пр.

ХІ. Сравнение на военната статистика на конете от 1888—1891 и 1896—1900 година

Военната статистика на конете от 1896 и 1899—1901 г. ни позволява сега да сравним най-новите данни с приведените по-горе.

Като съберем 5-те южни губернии (1896) и останалите 43 (1899—1900), получаваме за 48 губернии на Европейска Русия следните данни:

1896—1900 г.

Групи стопанства	Селски домакинства		В тях коне		На 1 дома- кинство се падат коме	
	всичко	в %	всичко	в %		
Без коне	3 242 462	29,2	—	—	—	
С 1 кон	3 361 778	30,3	3 361 778	19,9	1	
» 2 коня	2 446 731	22,0	4 893 462	28,9	2	
» 3 »	1 047 900	9,4	3 143 700	18,7	3	
» 4 и повече коня	1 013 416	9,1	5 476 503	32,5	5,4	
Всичко		11 112 287	100	16 875 443	100	1,5

За 1888—1891 г. ние приведохме данни за 49 губернии. От тях само за една няма най-нови сведения, именно за Архангелска губерния. Като изключим отнасящите се до нея данни от приведените по-горе, ще получим за същите 48 губернии за 1888—1891 г. следната картина:

1888—1891 г.

Групи стопанства	Селски домакинства		В тях коне		На 1 домакинство се падат коне
	всичко	в %	всичко	л %	
Без коне	2 765 970	27,3	—	—	—
С 1 кон	2 885 192	28,5	2 885 192	17,1	1
» 2 коня	2 240 574	22,2	4 481 148	26,5	2
» 3 »	1 070 250	10,6	3 210 750	18,9	3
» 4 и повече коня	1 154 674	11,4	6 333 106	37,5	5,5
		55,8			
		22,0		56,4	
Всичко	10 116 660	100	16 910 196	100	1,6

Сравняването на 1888—1891 и 1896—1900 г. показва растящата експроприация на селяните. Броят на домакинствата се е увеличил с почти 1 милион. Броят на конете е намалял, макар и много слабо. Броят на домакинствата без коне се е увеличил особено бързо и техният процент се е покачил от 27,3% на 29,2%. Вместо 5,6 милиона бедни селяни (без коне и с един кон) имаме вече 6,6 милиона. Цялото нарастване на домакинствата идва от увеличаването на бедните домакинства. Процентът на богатите домакинства по брой на конете е намалял. Вместо 2,2 млн. домакинства с много коне имаме само 2 милиона. Броят на средните и заможните домакинства заедно (с 2 и повече коня) е останал почти без промяна (4465 хил. през 1888—1891 г., 4508 хил. през 1896—1900 г.).

И така, от тези данни произтичат следните изводи:

Растящата мизерия и експроприация на селяните не подлежи на съмнение.

Колкото до съотношението между горната и долната група селяни, това съотношение почти не се е изменило. Ако съставим по описаните по-горе начини долни групи от 50% от домакинствата и горни от 20% от домакинствата, ще получим следното. През 1888—1891 г. 50% от домакинствата, представляващи бедните селяни, са притежавали

13,7% от конете, а 20% — селските богаташи — 52,6% от конете. През 1896—1900 година 50% от домакинствата — бедните селяни — са притежавали пак 13,7% от всички селски коне, а 20% — богатшите — 53,2% от всички коне. Следователно съотношението между групите почти не се е изменило.

И най-после, всички селяни изобщо са станали по-бедни на коне. И броят, и процентът на селяните с много коне са намалели. От една страна, това очевидно е белег за упадъка на цялото селско стопанство в Европейска Русия. От друга страна, не бива да се забравя, че в Русия броят на конете в селското стопанство е ненормално голям спрямо обработваемата площ. В една дребноземеделска страна не може и да бъде другояче. Следователно намаляването на броя на конете е до известна степен «възстановяване на нормалното отношение на работния добитък към размера на орната земя» *у селската буржоазия* (срв. разсъжденията на г-н В. В. за това по-горе, в глава II, § I).

Тук ще бъде уместно да се спрем на разсъжденията по този въпрос в най-новите съчинения на г-н Вихляев («Очерки русской с.-х. действительности», СПб. изд. на списание «Хозяин») и на г-н Черненков («К характеристике крестьянского хозяйства.» Вып. I, М., 1905). Те така са се увлекли от пъстротата на цифрите за разпределението на конете сред селяните, че са превърнали икономическия анализ в статистическо упражнение. Вместо да проучат видовете селско стопанство (надничар, среден селянин, капиталист), те изучават като любители безкрайните колони от цифри, сякаш са си поставили за цел да учудят света със своето аритметическо усърдие.

Само благодарение на такава игра на цифри г-н Черненков е могъл да отправи срещу мен възражението, че съм тълкувал «диференциацията» «преднамерено» като ново (а не старо) и кой знае защо непременно капиталистическо явление. Кой дявол е карал г-н Черненков да си мисли, че аз правя изводите от статистиката, а забравям икономиката?! че доказвам това или онова само въз основа на изменението в броя и разпределението на конете! За да се погледне смислено на разслоеното на селяните, трябва да се има предвид всичко заедно: и арендата, и купуването на земя, и машините, и страничните занятия, и

разрастването на търговското земеделие, и наемният труд. Но може би за г-н Черненко тези явления не са нито «нови», нито «капиталистически»?

XII. Земските статистически данни за селските бюджети

За да приключим с въпроса за разлагането на селото, ще разгледаме въпроса от още една страна — по най-конкретните данни за селските бюджети. По този начин ще видим нагледно цялата дълбочина на различието между типовете селяни, за които говорим.

В приложението към «Сборник оценочных сведений по крестьянскому землевладению в Землянском, Задонском, Коротоякском и Нижедевицком уездах» (Воронеж, 1889) са поместени «статистически данни за състава и бюджетите на типични стопанства», които се отличават с извънредно голяма изчерпателност*. От 67 бюджета изпускаме един като съвсем непълен (бюджет № 14 за Коротоякски уезд), а останалите делим на 6 групи по работния добитък: а — без коне; б — с един кон; в — с 2 коня; г — с 3 коня; д — с 4 коня и е — с 5 и повече коня (по-нататък за означаване на групите използваме само буквите а — е). Групирането по този признак наистина не е съвсем подходящо за дадения район (поради огромното значение на «поминъците» в стопанството както на долните, така и на горните групи), но ние сме принудени да го приемем, тъй като можем да сравняваме данните за бюджетите с разгледаните по-горе данни от преброяванията по домакинства. Такова сравняване е възможно само ако селяните се разделят на групи, докато общите и произволни «средни» цифри имат съвсем фиктивно значение, както вече видяхме и ще видим и по-нататък**. Ще отбележим тук едно инте-

* Голям недостатък на тези данни е, първо, липсата на групиране по различните признаци; второ, липсата на текст, който да дава онези сведения за избраните стопанства, които не са могли да влязат в таблицата (такъв текст има например към данните за бюджетите за Острогожки уезд). Трето, крайната неразработеност на данните за всички неземеделски занятия и за всевъзможните «допълнителни доходи» (за всички «поминъци» са дадени само 4 графа, а само описанието на дрехите и обувките заема 152 графи!).

** Изключително с такива «средни» цифри си служи например г-н Щербяя както в изданията на Воронежското земство, така и в своята статия за селските бюджети в книгата «Влиянието на реколтата и житните цени и т. в.»

ресно явление — че «средните» бюджетни данни почти винаги характеризират стопанство, което стои над средния тип, т. е. изобразяват действителността в по-добра светлина от истинската*. Това се дължи вероятно на обстоятелството, че самото понятие «бюджет» предполага едно поне отчасти уравновесено стопанство, а такова не е лесно да се намери сред бедните селяни. За илюстрация ще съпоставим разпределението на домакинствата по работен добитък според бюджетните и според останалите данни:

Брой на бюджетите
в проценти

Групи стопанства	всичко		В 4 уезда на Воронежска губерния	В 9 уезда на Воронежска губерния	В 112 уезда на 21 губ.	В 49 губ. на Европейска Русия
	брой	в %				
Без раб. добитък	12	18,18	17,9	21,7	24,7	27,3
С 1 глава раб. доб.	18	27,27	34,7	31,5	28,6	28,6
» 2 глави » »	17	25,76	28,6	23,8	26,0	22,1
» 3 » » »	9	13,64	28,79	18,8	22,6	20,7
» 4 » » »	5	7,575				
» 5 и повече »	5	7,575				
<i>Всичко</i>	66	100	100	100	100	100

Оттук става ясно, че бюджетните данни могат да се използват само ако се изведат средните цифри за всяка отделна група селяни. Така именно обработихме споменатите данни. Излагаме ги в 3 рубрики: (А) общи резултати от бюджетите; (Б) характеристика на земеделското стопанство и (В) характеристика на равнището на живота.

(А) Общите данни за размера на разходите и доходите са следните:

* Това се отнася например за бюджетните данни за Московска губ. (т. VI и VII на «Сборника»), за Владимирска («Поминъдите във Владим. губ.»), за Острогожски уезд, Воронежска губ. (т. II, св. 2 на «Сборника») и особено за бюджетите, приведени в «Трудове на комисията по обследване на кустарната промишленост»⁶⁶ (за Вятска, Херсонска, Нижегородска, Пермска и други губернии). Бюджетите на г-да Карпов и Манохин в споменатите «Трудове», както и тези на г-н П. Семьонов (в «Сборник материалов по изучению сельской общины»). СПб, 1880) и на г-н Осадчи («Шчербановска волост, Елисаветградски уезд, Херсонска губ.») имат това добро качество, че характеризират отделни групи селяни.

На едно стопанство се падат (в рубли)

	Брой на лица- та (с деца) пола на 1 семејство	Общ		Чист доход	Паричен		Баланс	Колко рубли дължи	не достиг
		доход	разход		доход	разход			
а)	4,08	118,10	109,08	9,02	64,57	62,29	+2,28	5,83	16,58
б)	4,94	178,12	174,26	3,86	73,75	80,99	-7,24	11,16	8,97
в)	8,23	429,72	379,17	50,55	196,72	165,22	+31,50	13,73	5,93
г)	13,00	753,19	632,36	120,83	318,85	202,23	+56,62	13,67	2,22
д)	14,20	978,66	937,30	41,36	398,48	439,86	-41,38	42,00	—
е)	16,00	1766,79	1593,77	173,02	1047,26	959,20	+88,06	210,00	6
	8,27	491,44	443,00	48,44	235,53	217,70	+17,83	28,60	7,74

И така, разликата в размерите на бюджетите по групи се оказва огромна; дори ако оставим настрана крайните групи, все пак бюджетът на д е повече от пет пъти по-голям от този на б, докато семейството на д не е дори три пъти по-голямо от това на б.

Да разгледаме разпределението на разходите*:

Среден размер на разходите на 1 стопанство:

	За храна		За останалото лично потребление		За стопан- ството		Данъци и повинности		Всичко	
	Рубли	%	Рубли	%	Рубли	%	Рубли	%	Рубли	%
а)	60,98	55,89	17,51	16,05	15,12	13,87	15,47	14,19	109,08	100
б)	80,98	46,47	17,19	9,87	58,32	33,46	17,77	10,20	174,26	100
в)	181,11	47,77	44,62	11,77	121,42	32,02	32,02	8,44	379,17	100
г)	283,65	44,86	76,77	12,14	222,39	35,17	49,55	7,83	632,36	100
д)	373,81	39,88	147,83	15,77	347,76	37,12	67,90	7,23	937,30	100
е)	447,83	28,10	82,76	5,19	976,84	61,29	86,34	5,42	1593,77	100
	180,75	40,80	47,30	10,68	180,60	40,77	34,35	7,75	443,00	100

Достатъчно е да погледнем каква част са разходите за стопанството от общата сума на разходите във всяка гру-

* «Сборникът» отделя всички «разходи за лични и стопански нужди освен храната» от разходите за изхранване на добитъка, при което в първата рубрика стоят един след друг разходите например за осветление и за аренда. Очевидно това е неправилно. Ние отделихме лично потребление от стопанското («производителното»), отнасяйки към последното разходите за катран, вѝжа, подковаване на конете, ремонт на постройките, инвентар, хамути, за работници и за заплащане на отделни земеделски работи, за овчаря, за арендуване на земя и за изхранване на добитъка и птиците.

па, за да видим, че пред нас фигурират тук и пролетарни, и собственици: в група *a* — разходът за стопанството е само 14% от всички разходи, а в *e* — 61%. А да не говорим за разликите в абсолютната величина на разходите за стопанството. Не само при селянина без коне, но и при селянина с един кон този разход е нищожен и «стопанинът» с един кон стои много по-близо до обикновения (в капиталистическите страни) ратай и надничар с наделна земя. Ще отбележим също твърде значителните разлики в процента на разходите за храна (при *a* почти двойно повече, отколкото при *e*): както е известно, големината на този процент свидетелствува за ниско жизнено равнище и най-рязко отличава бюджетите на собственика и на работника.

Да вземем сега състава на доходите*:

Среден доход на 1 стопанство

Състав на дохода от «странични занятия»

	от земеделието	от «странични занятия»	остатък от предишните години	всичко	от лични занятия»	«от превоз»	«от промишл. заведения и предприятия»	«разни доходи»
а)	57,11	59,04	1,95	118,10	36,75	—	—	22,29
б)	127,69	49,22	1,21	178,12	35,08	6	2,08	6,06
в)	287,40	108,21	34,11	429,72	64,59	17,65	14,41	11,56
г)	496,52	146,67	110	753,19	48,77	22,22	48,88	26,80
д)	698,06	247,60	33	978,66	112	100	35	0,60
е)	698,39	975,20	93,20	1 766,79	146	34	754,40	40,80
	292,74	164,67	34,03	491,44	59,09	19,36	70,76	15,47

И така, доходът от «страничните занятия» превишава общия доход от земеделието в двете крайни групи; у пролетария — селянин без кон, и у селския предприемач. «Личните занятия» на долните групи селяни се състоят, разбира се, главно от наемна работа, а в графата «разни до-

* «Остатъците от предишните години» се състоят от зърнени храни (в натура) и пари: тук е дадена общата сума, тъй като боравим с brutния — и натурален, и паричен — разход и доход. Четирите графи за «страничните занятия» са прелисани от заглавния на «Сборника», който не дава нищо повече за «поминъка». Ще отбележим, че в група *д* към промишлените предприятия явно следва да отнесем и превоза, който носи на двама стопани от тази група по 250 рубли доход, при това единият от тези стопани държи ратай.

ходи» голямо перо съставлява *доходът от даване на земя под аренда*. В общия брой на «стопаните-земеделци» попадат даже и такива, чийто доход от даване на земя под аренда е малко по-малък, а понякога и по-голям от общия доход от земеделието: например на един селянин без коне общият доход от земеделието е 61,9 рубли, а от даването на земя под наем — 40 рубли; на друг от земеделието е 31,9 рубли, а от даването на земя — 40 рубли. Не трябва да се забравя при това, че доходът от даване на земя под аренда или от ратайство отива изцяло за личните нужди на «селянина», а от общия доход от земеделието трябва да се спадне разходът за земеделското стопанство. Като направим това изчисление, ще получим за селянина без коне чист доход от земеделието 41,99 рубли, а от «Странични занятия» — 59,04 рубли, за селянина с един кон — 69,37 и 49,22 рубли. Съпоставянето на тези цифри вече показва, че имаме пред себе си тип селскостопански работници с наделна земя, която покрива част от разходите за издръжката (и понижава поради това работната заплата). Да се смесва този тип със собствениците (земеделци и промишленици), значи да се нарушават съвсем очебийно всички изисквания на научното изследване.

На другия полюс в селото виждаме именно такива *собственици*, съчетаващи самостоятелното земеделско стопанство с търговско-промишлени операции, които им носят значителен (при даденото жизнено равнище) доход, достигащ няколкостотин рубли. Пълната неопределеност на графи «лични занятия» скрива от нас различията между долните и горните групи в това отношение, но самите размери на доходите от тези «лични занятия» показват вече дълбочината на това различие (ще припомним, че в категорията «лични занятия» на воронежката статистика могат да влязат и просяците, и ратаите, и търговските служещи, управителите и пр. и пр.).

По размери на чистия доход пак рязко се открояват селяните без коне и с един кон, които имат съвсем жалки «остатъци» (1—2 рубли) и дори дефицит в паричния баланс. Ресурсите на тези селяни не са по-големи, ако не и по-малки от ресурсите на наемните работници. Чак при селяните с два коня и нагоре виждаме известен чист доход и остатък от няколко десетки рубли (без което не може

и дума да става за що-годе правилно стопанисване). У заможните селяни размерът на чистия доход достига сума (120—170 рубли), която рязко ги отделя от общото равнище на руската работническа класа*.

Ясно е, че обединяването на работниците и стопаните в едно цяло и извеждането на «среден» бюджет създава картина за «умерена задоволеност» и «умерен» чист доход: 491 рубли доход, 443 рубли разход, 48 рубли излишък, от които 18 рубли в пари. Но подобна средна цифра е напълно фиктивна. Тя сама прикрива пълната мизерия на масата селяни от долните групи (а и б, т. е. 30 бюджета от 66), които при нищожния размер на дохода (120—180 рубли на семейство *общ* доход) не са в състояние да свържат двата края и се прехранват главно от ратайство и надничарство.

Точното изчисление на паричните и натуралните доходи и разходи ни дава възможност да определим отношението на разслояването на селяните към *пазара*, за който е важен само паричният доход и разход. Процентът на паричната част от бюджета към общия бюджет се оказва по групи следният:

	Процент на паричната част	
	на разхода	на дохода
	к ъ м о б щ и я	
	разход	доход
а)	57,10	54,6
б)	46,47	41,4
в)	43,57	45,7
г)	41,47	42,3
д)	46,93	40,8
е)	60,18	59,2
	49,14	47,9

Виждаме следователно, че процентът на паричния доход и разход (особено правилно при разхода) се увеличава *от*

* Привидно изключение представлява категория *д* с огромяния дефицит (41 рубли), който обаче е покрит със заем. Работата се обяснява с това, че в 3 домакинства (от 5-те домакинства в тази категория) е имало сватби, струващи 200 рубли. (Целият дефицит на петте домакинства = 206 рубли и 90 копейки.) Поради това и разходът на тази група за лично потребление извън храната е стигнал до твърде високата цифра 10 рубли и 41 копейки на 1 лице от двата пола, докато в никоя друга група, включително и при богатите (е), този разход не достига и 6 рубли. Следователно този дефицит е съвършено противоположен по своя характер на дефицита на бедните. Това е дефицит не от невъзможност да се задоволят минималните потребности, а от увеличаване на потребностите несъразмерно с дохода през дадената година.

средните групи към крайните. Най-рязко изразен търговски характер има стопанството на селянина без коне и на този с много коне, а това означава, че и двамата живеят главно от продажбата на стока, само че у единия такава стока е неговата работна сила, а у другия — продуктът, произведен за продажба със значително (както ще видим) използване на наеман труд, т. е. продукт, който взема формата на капитал. С други думи, и тези бюджети ни показват, че *разслояването на селяните създава вътрешен пазар за капитализма*, като превръща, от една страна, селянина в ратай, а от друга — в дребен стокопроизводител, в дребен буржоа.

Другият не по-малко важен извод от тези данни е, че *във всички групи селяни стопанството в твърде значителна степен е станало вече търговско*, изпаднало е в зависимост от пазара: *никъде* паричната част от дохода или разхода не слиза под 40%. А този процент трябва да се признае за висок, защото става дума за общия доход на дребни земеделци, в който е пресметната даже издръжката на добитъка, т. е. пресметната е сламата, плявата и т. н.* Очевидно е, че дори селяните от средния черноземен пояс (където паричното стопанство изобщо е развито по-слабо, отколкото в промишлената област или в степните краища) изобщо не могат да съществуват без покупко-продажба и вече са напълно зависими от пазара, от *властта на парите*. А да не говорим какво огромно значение има този факт и в каква голяма грешка изпадат нашите народници, когато се опитват да го премълчат**, увлечени от своите симпатии към натуралното стопанство, което безвъзвратно е потънало във вечността. В съвременното общество не може да се живее, без да се продава, и всичко, което задържа развитието на стоковото стопанство, само влошава положението на производителите. «Вредните страни на капиталистическия начин на производство» — казва Маркс за селянина — . . . «съвпадат тук с вредата, произтичаща от недостатъчното развитие на капиталисти-

* Почти целият разход за издръжката на добитъка е натурален: от 6316,21 рубли, изразходвани за тази цел от всичките 66 стопанства, в пари са похарчени само 1536,2 рубли, от които 1102,5 рубли се падат на 1 стопанин-предприемач, който държи 20 коня, явно с печалбарска цел.

** Особено често се срещаше тази грешка в споровете (през 1897 г.) за значението на ниските цени на зърнените храни⁶⁸.

ческият начин на производство. Селянинът става търговец и промишленик без условията, при които той би могъл да произвежда продукта си като стока» («Das Kapital», III, 2, 346. Рус. превод, с. 671).⁶⁶

Ще отбележим, че бюджетните данни напълно опровергават все още доста разпространения възглед, че данъците играят важна роля в развитието на стоковото стопанство. Няма съмнение, че паричните оброци* и данъци са били на времето важен фактор за развитието на размяната, но днес стоковото стопанство вече напълно стъпи на крака и *посоченото* значение на данъците отстъпва далеч на заден план. Като съпоставим разхода за данъци и повинности с целия паричен разход на селяните, получаваме отношението: 15,8% (по групи: *a* — 24,8%; *b* — 21,9%; *c* — 19,3%; *d* — 18,8%; *e* — 15,4% и *e* — 9,0%). Следователно, максималният разход за данъци е три пъти по-малък от останалите парични разходи, неизбежни за селянина при съвременните условия на обществено стопанство. Ако пък говорим не за ролята на данъците в развитието на размяната, а за отношението им към дохода, ще видим, че това отношение е извънредно високо. Колко много тежат на съвременния селянин традициите на дореформената епоха, се вижда най-релефно от съществуването на данъци, които поглъщат една седма от *общия* разход на дребния земеделец, а даже и на ратая с наделна земя. Освен това разпределението на данъците в самата община се оказва поразително неравномерно: колкото по-състоятелен е селянинът, толкова по-малка част от целия му разход са данъците. Селянинът без кон плаща в сравнение със своя доход почти тройно повече от селянина с много коне (вж. по-горе таблицата за разпределението на разходите). Ние говорим за разпределението на данъците в общината, защото ако изчисляваме данъците и повинностите на 1 десетина наделна земя, техният размер ще се окаже почти изравнен. След всичко казано дотук тази неравномерност не трябва да ни учудва; тя е неизбежна в нашата община, докато тя запазва своя задължителен, данъчен характер. Както е известно, селяните делят всички данъци според земята: размерът на данъците и на земята се слива за тях в едно поня-

* — оброк — данък в натура или в пари, плащан от селянина-крепостник на феодала. Една от основните форми на крепостническата експлоатация. Бълг. ред.

тие «душа»*. А разлагането на селото води, както видяхме, към намаляване ролята на наделната земя и на двата полюса в съвременното село. Естествено, при такива условия разпределението на данъците според наделната земя (неразривно свързано със задължителния характер на общината) води до прехвърляне на данъците от имотните селяни върху гърба на бедните. Общината (т. е. взаимното поръчителство⁵⁷ и лишаването на селяните от право да се откажат от земята) става все *по-вредна* за селските бедняци**.

(Б) Преминавайки към въпроса за характеристиката на селското земеделие, ще приведем най-напред общите данни за стопанствата [вж. таблицата на с. 145].

От тази таблица се вижда, че отношението между групите по даване и арендуване на земята, по размери на семейството и посевната площ, по наемане на ратаи и пр. се оказва съвсем еднородно с изведеното и от бюджетните, и от разгледаните по-горе масови данни. Нещо повече: дори абсолютните данни за стопанството на всяка група се оказват твърде близки до данните за целите уезди. Ето сравнение на бюджетните и разгледаните по-горе данни:

На едно домакинство се падат***

У селяните без коне   У селяните с
еден кон

	лица от два- та поля	аренда, десе- тини	посевна площ, десетини	всячко глави добитък	лица от двата поля	аренда, десе- тини	посевна площ, десетини	всячко глави добитък
Бюджета	4,1	—	1,5	0,8	4,9	0,6	3,4	2,6
4 уезда на Ворон. губ.	4,4	0,1	1,4	0,6	5,9	0,7	3,4	2,7
Новоуз. уезд, Самарска губ.	3,9	0,3	2,1	0,5	4,7	1,4	5,0	1,9
4 уезда на Саратовска губ.	3,9	0,4	1,2	0,5	5,1	1,6	4,5	2,3
Камыш. уезд Саратов. губ.	4,2	0,3	1,1	0,6	5,1	1,6	5,0	2,3
3 уезда на Нижегород. губ.	4,1	0,2	1,8	0,7	5,2	1,1	4,4	2,4
2 уезда на Орловска губ.	4,4	0,1	?	0,5	5,7	0,1	?	2,3

* Вж. В. Орлов. «Крестьянское хозяйство», «Сборник стат. свед. по Моск. губ.», т. IV, в. I. — Трирогов. «Общината и данъците». — Keussler. «Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland» (Жойслер. «Към историята и критиката на селското общинно владение в Русия», ред.). — В. В. «Селската община» («Равносметка на земската статистика», т. 1).

** От само себе си се разбира, че още по-голяма вреда на селските бедняци ще причини Столипниновото (ноември 1906 г.) разрушаване на общината. То ва е руското «enrichissez-vous» («забогатявайте», ред.); черносотници — богати селяни! Грабете на провала, но подкрепете падащия абсолютизъм! (Забел. към 2-рото изд.)

*** Размерите на посевната площ се отнасят не за 4-те уезда, а само за Задонски уезд на Воронежска губерния.

Групи	Брой на стопаните	Лица от двата пола в семейство			Брой на работн. на семейство			Домакинства с ратак		Брой на стопаните		Надел земя на 1 домакинство — десетини	Посевна площ на домакинство, десетини			Десетини земята площ на 1 лице от двата пола	% на арендаваната земя спрямо собствената
		свои	наем	всичко	свои	наем	всичко	Дващипи земя	арендуващи земя	на собствена земя	на арендаванна земя		всичко				
														Дващипи стопаните	арендуващи стопаните		
а)	12	4,08	1	—	1	—	—	5	—	5,9	1,48	—	1,48	0,36	—		
б)	18	4,94	1	0,17	1,17	3	3	3	5	7,4	2,84	0,58	3,42	0,69	20,5		
в)	17	8,23	2,17	0,12	2,29	2	—	2	9	12,7	5,62	1,31	6,93	0,84	23,4		
г)	9	13,00	2,66	0,22	2,88	2	—	2	6	18,5	8,73	2,65	11,38	0,87	30,4		
д)	5	14,20	3,2	0,2	3,4	1	—	1	5	22,9	11,18	6,92	18,10	1,27	61,9		
е)	5	16,00	3,2	1,2	4,4	2	—	2	5	23	10,50	10,58	21,08	1,32	100,7		
Всичко	66	8,27	1,86	0,21	2,07	10	8	30	12,4	12,4	5,32	2,18	7,5	0,91	41,0		

Следователно положението на селянина без коне и с един кон във всички посочени райони се очертава почти еднакво, тъй че можем да считаме бюджетните данни за достатъчно типични.

Ще приведем данни за имуществото и инвентара на селското стопанство в различните групи. [Вж. таблицата на с. 147. *Ред.*]

Тази таблица илюстрира нагледно разликата между групите по инвентар и добитък, за която говорихме по-горе въз основа на масовите данни. Тук виждаме съвършено различната имуществена осигуреност на групите, като разликата стига дотам, че дори конете на бедния селянин се оказват съвсем не такива, както на състоятелния*. В домакинството с един кон той е истинска «жива дроб», вярно, че все пак не е «четвърт кон», а цели «двадесет и седем петдесет и втори» от коня!**⁶⁰

Да вземем по-нататък данните за състава на разходите за стопанството***:

Състав на разходите за стопанството в рубли на едно домакинство*

Г р у п и	За пастир и дребни разходи	За увелич. и ремонт на			За аренда	За работн. и плащане на стдел. зем. раб.	Общо	За храна на добитъка	Всичко
		постройките	инвент. и добитък	всичко					
а)	0,52	2,63	0,08	2,71	0,25	3,52	7,00	8,12	15,12
б)	2,94	4,59	5,36	9,95	6,25	2,48	21,62	36,70	58,32
в)	5,73	14,38	8,78	23,16	17,41	3,91	50,21	71,21	121,42
г)	12,01	18,22	9,70	27,92	49,32	6,11	95,36	127,03	222,39
д)	19,32	13,60	30,80	44,40	102,60	8,20	174,52	173,24	347,76
е)	51,42	56,00	75,80	131,80	194,35	89,20	466,77	510,07	976,84
Всичко	9,37	13,19	13,14	26,33	35,45	10,54	81,69	98,91	180,60

* В немската селскостопанска литература има една монография на Дрекслер, съдържаща данни за *теглото на добитъка при земеделците от различни групи според количеството земя*⁶¹. Тези данни показват още по-релефно, отколкото приведените цифри на руската земска статистика, *неизмеримо по-лошото* качество на добитъка на дребните селяни в сравнение с едрите и, особено със земеделците. Надявам се да обработя тези данни за печат в недалечно бъдеще. (*Забел към 2-рото издание.*)

** Ако приложим тези бюджетни цифри за стойността на постройките, инвентара и добитъка в различните групи селяни към приведените по-горе общи данни за 49 губернии на Европейска Русия, ще се окаже, че една пета от селските домакинства владее значително по-голямо количество средства за производство, отколкото всички останали селяни.

*** Разходът за издръжката на добитъка е предимно в натура, а останалите разходи за стопанството в по-голямата си част са парични.

Групи	На 1 стопанство се падат по стойност в рубли						Падат се в рубли			Брой на стопанствата на 1 стопанство	Всячко добитък, пресм. в едър, на 1 стоп.	Стойност на 1 работен кон	Брой на стоп. без ордън за обработване	Брой на стопанствата подобни ордън	Стойност на последните
	постройки	инвентар	добитък и птици	домашински прибори	дрехи	в сячко	всячко на 1 м. от двата пола	инвентар в до-битък	свщето на 1 десет. посеяна площ						
а)	67,25	9,73	16,87	14,61	39,73	148,19	36,29	26,60	18,04	3,8	0,8	—	8	—	—
б)	133,28	29,03	62,04	19,57	61,78	305,70	61,83	91,07	26,56	5,9	2,6	27	—	—	—
в)	235,76	76,35	145,89	51,95	195,43	705,38	85,65	222,24	32,04	7,6	4,9	37	—	—	—
г)	512,33	85,10	368,94	54,71	288,73	1 309,81	100,75	454,04	39,86	10,2	9,1	61	—	1	50
д)	495,80	174,16	442,06	81,71	445,66	1 639,39	115,45	616,22	34,04	11,4	12,8	52	—	1	50
е)	656,20	273,99	934,06	82,04	489,38	2 435,67	152,23	1 208,05	57,30	13,0	19,3	69	—	3	170,03
Всячко	266,44	74,90	212,13	41,24	184,62	779,33	94,20	287,03	38,20	7,5	5,8	52	8	5	270,3

Тези данни са много красноречиви. Те показват релефно пълната мизерност на «стопанството» не само на селянина без кон, но и на селянина с един кон, и абсолютната погрешност на общоприетия похват да се разгледжат такива селяни заедно с малобройните икономически силни селяни, които изразходват стотици рубли за стопанството, които имат възможност и да подобряват инвентара, и да наемат «някой и друг работник», и нашироко да «купуват» земя, като дават за аренда по 50—100—200 рубли на година*. Ще отбележим между другото, че сравнително високият разход на селянина без коне за «работници на заплащане на отделни земеделски работи» се обяснява по всяка вероятност с това, че статистиците са смесили в тази рубрика две съвсем различни неща: наемането на работник, който работи с инвентара на наемателя, т. е. наемането на ратай или надничар, и наемането на съседа-стопанин, който със своя инвентар обработва земята на наемателя. Тези диаметрално противоположни по значение видове «наемане» трябва строго да се различават, както прави например В. Орлов (вж. «Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VI, св. 1).

Да разгледаме сега данните за дохода от земеделието. За съжаление тези данни са разработени в «Сборника» съвсем недостатъчно (отчасти може би поради неголемия брой на тези данни). Така например не е разработен въпросът за урожайността; липсват сведения за продажбата на всеки отделен вид продукти и за условията, при които се продават. Поради това ще се ограничим със следната кратка таблица. [Вж. таблицата на с. 149. *Ред.*]

В тази таблица веднага се хвърля в очи едно рязко изключение: огромно спадане на процента на паричния доход от земеделието в горната група, въпреки че тя има най-голяма посевна площ. Най-едрото земеделско стопанство по такъв начин излиза най-натурално. Извънредно интересно е да се разгледа по-отблизо това привидно изключение, което хвърля светлина върху твърде важния въпрос за връзката на земеделието с «поминъците» от предприемачески характер. Както вече видяхме, значението на

* Колко трябва да е по сърце на такъв «предприемчив» селяк «арендната теория» на г-н Каришев, изискваща дълги арендни срокове, поевтнияване на арендата, възнаграждение за подобренията и пр. Тъкмо това му е нужно.

Доход от земеделието в рубли

Г р у п п а	В с я ч к о		П а р и ч е н д о х о д		Д о х о д о т с т р а н и ч н и з а н я т и я н а 1 с т о п а н с т в о
	н а 1 с т о п а н с т в о	н а 1 л и ц е о т д в а т а п о л я	н а 1 с т о п а н с т в о	% к ъ м ц е л я њ Д о х о д о т з е м е д е л н е т о	
а)	57,11	13,98	5,53	9,68	59,04
б)	127,69	25,82	23,69	18,55	49,22
в)	287,40	34,88	54,40	18,93	108,21
г)	496,52	38,19	91,63	18,45	146,67
д)	698,06	49,16	133,88	19,17	247,60
е)	698,39	43,65	42,06	6,02	975,20
	292,74	35,38	47,31	16,16	164,67

този вид «поминъци» е особено голямо в бюджета на стопаните с много коне. Ако се съди по разглежданите данни, за селската буржоазия в този край е особено типичен стремежът да съчетава земеделието с търговско-промишлени предприятия*. Не е трудно да се разбере, че такива стопани, първо, е неправилно да се съпоставят с чистите земеделци; второ, че земеделието при такива условия често само *изглежда* натурално. Когато земеделието се съчетава с техническата преработка на селскостопанските произведения (мелничарско, маслобойно, картофено-нишестено, спиртоварно и др. производства), паричният доход на такова стопанство може да бъде отнесен не към дохода от земеделието, а към дохода от промишленото заведение. В действителност земеделието ще бъде в този случай търговско, а не натурално. Същото трябва да кажем и за стопанство, в което масата земеделски продукти се потребява в натура за изхранване на ратаите и конете, които служат за някаква странична работа (напр. пренасяне на пощата). А именно такова стопанство има между стопанствата от горната група (бюджет № 1 за Коротоякски уезд. Семейство от 18 души с 4-ма работоспособни членове, 5-има ратаи и 20 коня; доход от земеделието — 1294 рубли, почти целият в натура, а, от друга, производствена дейност — 2675 рубли. И подобно «натурално селско стопанство» се причислява към селяните без коне и с един кон за извежда-

* От 12-те стопани без коне нито един не получава доход от промишлени заведения и предприятия: от 18-те с един кон — само един; от 17-те с два коня — двама; от 9-те с три коня — трима; от 5-те с четири коня — двама; от 5-те стопани с повече от четири коня — четирима.

не на общото «средно»). От този пример още един път виждаме колко важно е да се съчетава групирането по размер и вид на земеделското стопанство с групиране по размер и вид на «поминъците».

(В) Да разгледаме сега данните за жизненото равнище на селяните. Разходът за храна в натура в «Сборника» не е посочен изцяло. Ние отделяме главното: земеделски произведения и месо*.

На едно лице от двата пола се падат

Г р у п и	Хлебни продукти					Същото, пресметн. в ръж, в пудове				
	Ръжено брашно, мери се	Ечм. и прос. брашно, пуда	Просо и елда, мери	Брашно пшен. обик. и фино, фунта	Картофи, мери	Ръж и пшеница	Други зърнени храни	Всичко	Месо, пуда	
а)	13,12	0,12	1,92	3,49	13,14	13,2	4,2	17,4	0,59	
б)	13,21	0,32	2,13	3,39	6,31	13,4	3,0	16,4	0,49	
в)	19,58	0,27	2,17	5,41	8,30	19,7	3,5	23,2	1,18	
г)	18,85	1,02	2,93	1,32	6,43	18,6	4,2	22,8	1,29	
д)	20,84	—	2,65	4,57	10,42	20,9	4,2	25,1	1,79	
е)	21,90	—	4,91	6,25	3,90	22,0	4,2	26,2	1,79	
	18,27	0,35	2,77	4,05	7,64	18,4	3,8	22,2	1,21	

От тази таблица се вижда, че ние сме били прави да обединим селяните без коне и с по един кон и да ги противопоставим на останалите. Отличителен признак на посочените групи селяни е недостатъчното хранене и влошаването на неговото качество (картофи). Селянинът с един кон се храни в някои отношения дори по-зле, отколкото този без кон. Общата «средна» цифра дори тук се оказва съвсем фиктивна, тъй като прикрива недостатъчно хранене на масата селяни със задоволителното хранене на състоятелните, които потребяват почти един и половина пъти повече земеделски продукти и три пъти повече месо***, отколкото бедните.

* Под този термин обединяваме следните групи от «Сборника»: говеждо, овнешко, свинско месо, сланина. Пресмятането на другите зърнени храни в ръж е направено по нормите на «Сравнителна статистика» на Янсен, пренети от нижегородските статистики (вж. «Материали» за Горбатовски уезд. Основа на изчисленията е процентът на усвояемите белтъчини).

** — мера — стара руска мярка — 26,24 литра. *Бълг. ред.*

*** Къло малко често прегрешават селяните в сравнение с гражданите, се вижда дори от следните откъслечни данни. В Москва през 1900 г. е изляк

За да се сравнят останалите данни за храненето на селяните, всички продукти трябва да се вземат по тяхната цена — в рубли:

На човек се падат в рубли

Г р у п а	Паричен разход									
	Брашно всякакво в булгур	Зеленчуци, масло раст. и плодове	Харгофи	Всичко земеделски продукти	Всичко скотовъдни продукти*	Всичко купувени продукти*	Общо продукти	В това число с пари	За земедел. продукти	За скотов. продукти
а)	6,62	1,55	1,62	9,79	3,71	1,43	14,93	5,72	3,58	0,71
б)	7,10	1,49	0,71	9,30	5,28	1,79	16,37	4,76	2,55	0,42
в)	9,67	1,78	1,07	12,52	7,04	2,43	21,99	4,44	1,42	0,59
г)	10,45	1,34	0,85	12,64	6,45	2,32	21,81	3,27	0,92	0,03
д)	10,75	3,05	1,03	14,83	8,79	2,70	26,32	4,76	2,06	—
е)	12,70	1,93	0,57	15,20	6,37	6,41	27,98	8,63	1,47	0,75
	9,73	1,80	0,94	12,47	6,54	2,83	21,84	5,01	1,78	0,40

И така, общите данни за храненето на селяните потвърждават казаното по-горе. Ясно се открояват три групи: долна (селяни без коне и с един кон), средна (с 2 и 3 коня) и горна, която се храни почти два пъти по-добре от долната. Общото «средно» заличава двете крайни групи. *Паричният* разход за храна се оказва и абсолютно, и относително най-голям в двете крайни групи: на селските пролетарии и на селската буржоазия. Първите *купуват повече, макар да потребяват по-малко* от средния селянин, купуват най-необходимите земеделски продукти, които им липсват. Последните купуват повече, защото потребяват повече, разширявайки особено потреблението на неземеделски продукти. Съпоставянето на тези две крайни групи ни показва нагледно как в една капиталистическа страна се създава вътрешен пазар на предмети за лично потребление***.

градските класници около 4 млн. пуда добитък на обща стойност 18 986 714 рубли и 59 копейки («Московские Ведомости», 1901. бр. 55) Това прави на лице от двата пола около 4 пуда или около 18 рубли годишно. (Заб. към 2-ро то изд.)

* Говеждо, свинско месо, сланина, овнешко месо, краве масло, млечни продукти, кокошки и яйца.

** Туршии, риба солена и прясна, селда, водка, бира, чай и захар.

*** От паричните разходи за земеделски продукти първо място заема купуването на рж — главно от бедните; след това купуването на зеленчуци. Разходът за зеленчуци е 85 копейки на 1 лице от двата пола (по групи от 56 копейки

Останалите разходи за лично потребление са следните:

На човек от двата пола се падат в рубли
разходи за:

Г р у п а	вещи, завивки и постелки	топливо (слама)	дрехи и обувки	осветление	други домаш- ни нужди	всичко за лично потр. освен храната	в това число в пари	общо за храна и др. лично потребление	в това число в пари
а)	9,73	0,95	1,46	0,23	1,64	4,28	3,87	19,21	9,59
б)	12,38	0,52	1,33	0,25	1,39	3,49	3,08	19,86	7,84
в)	23,73	0,54	2,47	0,22	2,19	5,42	4,87	27,41	9,31
г)	22,21	0,58	1,71	0,17	3,44	5,90	5,24	27,71	8,51
д)	31,39	1,73	4,64	0,26	3,78	10,41	8,93	36,73	13,69
е)	30,58	1,75	1,75	0,21	1,46	5,17	3,10	33,15	11,73
	22,31	0,91	2,20	0,22	2,38	5,71	4,86	27,55	9,87

Не винаги е правилно тези разходи да се пресмятат на 1 лице от двата пола, тъй като например стойността на отоплението, осветлението, домашното обзавеждане и пр. не е пропорционална на броя на членовете на семейството.

И тези данни показват разделението на селяните (според жизненото равнище) на три различни групи. При това се разкрива следната интересна особеност: паричната част на разхода за цялото лично потребление се оказва най-голяма в *долните* групи (около половината от разхода — в пари при а), докато в горните групи паричният разход не се повишава и е само около $\frac{1}{3}$. Как да съчетаем това с отбелязания по-горе факт, че процентът на паричния разход въобще се повишава в двете крайни групи? Очевидно в горните групи *паричният* разход отива главно за *производително потребление* (разходи за стопанството), а в долните — за *лично потребление*. Ето точни данни за това:

б до 1 рубла и 31 копейки при д), от тях в пари — 47 копейки. Този нито-факт означава, че дори сред селското население, а да не говорим за град-пазар за продуктите на една от формите на търговското производство, само $\frac{2}{3}$ от разхода за растително масло са в пари. Останалата част преобладават още домашното производство и

Г р у п а	Паричен разход на I стопанство в рубли				Същ о т о в %				% на пар. част от разходите	
	за лично потребление	за стопанството	за данъци и повинности	В с я ч к о	за лично потребление	за стопанството	за данъци и повинности	В с я ч к о	лично потребление	стопанството
а)	39.16	7.66	15.47	62.29	62,9	12,3	24,8	100	49,8	50,6
б)	38.89	24.32	17.77	80.98	48,0	30,0	22,0	100	39,6	41,7
в)	76.79	56.35	32.02	165.16	46,5	34,1	19,4	100	34,0	46,4
г)	110.60	102.07	49.55	262.22	42,2	39,0	18,8	100	30,7	45,8
д)	190.84	181.12	67.90	439.86	43,4	41,2	15,4	100	38,0	52,0
е)	187.83	687.03	84.34	959.20	19,6	71,6	8,8	100	35,4	70,3
	81,27	102,23	34,20	217,70	37,3	46,9	15,8	100	35,6	56,6

Следователно превръщането на селяните в селски пролетариат създава пазар главно на предмети за потребление а превръщането му в селска буржоазия създава пазар главно на средства за производство. С други думи, в долните групи на «селяните» наблюдаваме превръщане на работната сила в стока, а в горните — превръщане на средствата за производство в капитал. Именно тези две превръщания образуват процеса на създаване вътрешен пазар, който е установен от теорията изобщо за капиталистическите страни. Затова именно Фридрих Енгелс писа за глада през 1891 г., че той означава *създаване на вътрешен пазар за капитализма*⁶¹ — положение, което народниците не разбират, защото виждат в разоряването на селяните само упадък на «народното производство»⁶², а не превръщане на патриархалното стопанство в капиталистическо.

Г-н Н.—он е написал цяла книга за вътрешния пазар, без да забележи процеса на създаване на вътрешен пазар чрез разслояването на селяните. В статията си: «Как да се обясни увеличаването на нашите държавни приходи?» («Новое Слово», 1896, кн. 5, февруари) той засяга този въпрос в следното разсъждение: таблиците за доходите на американския работник показват, че колкото по-нисък е доходът, толкова по-голям относително е разходът за храна. Следователно, когато намалява потреблението на храна, още повече намалява потреблението на други продукти. А в Русия намалява потреблението на хляб и водка, значи

намалява и потреблението на другите продукти, от което следва, че по-голямото потребление на състоятелния «слой» (с. 70) на селяните предостатъчно се уравновесява от намаляващото потребление на масата. — В това разсъждение има три грешки: първо, като подменя селянина с работника, г-н Н.—он прескача въпроса; касае се именно за процеса на *създаване* работници и *работодатели*. Второ, подменил веднъж селянина с работника, г-н Н.—он свежда цялото потребление до личното, като забравя за производителното потребление, за пазара на средства за производство. Трето, г-н Н.—он забравя, че процесът на разслояване на селяните е същевременно процес на заместване на натуралното стопанство със стоково, че следователно пазар може да се създаде не от увеличаването на потреблението, а от превръщането на натуралното потребление (макар и по-обилно) в парично или плащано потребление (макар и не толкова обилно). Ние току-що видяхме по отношение на предметите за лично потребление, че селяните без коне потребяват по-малко, но купуват повече от средните селяни. Те стават по-бедни, като в същото време получават и изразходват повече пари — а именно тези две страни на процеса са необходими за капитализма*.

В заключение ще се възползваме от бюджетните данни, за да сравним жизненото равнище на селяните и селските работници. Като изчислим размерите на личното потребление не на човек от населението, а на един възрастен работник (по нормите на нижегородските статистики в споменатия по-горе сборник), получаваме следната таблица [вж. таблицата на с. 155. *Ред.*].

За съпоставка с тези данни за жизненото равнище на селските работници можем да вземем, първо, средните цени на труда. За 10 години (1881—1891) средната годишна заплата на ратая е била във Воронежка губерния 57 руб.

* Този факт, който на пръв поглед изглежда парадокс, в действителност е в пълна хармония с основните противоречия на капитализма, които на всяка крачка се срещат в действителния живот. Затова внимателните наблюдатели на селския бит са успели да отбележат този факт, без ни най-малко да са повлияни от теорията. «За развиването на неговата дейност» — казва Енгелгард за кулака, търгаша и пр. — «е важно селяните да бъдат бедни. . . селяните да получават много пари» («Писма от село», с. 493). Симпатичите към «солидният (sic!) земеделски бит» (ibid.) не пречи на Енгелгард да разкрива понякога най-дълбоките противоречия в прословутата община.

На един възрастен работник се падат
потребявани продукти

разход в рубли:

Групи	ръжено брашно, мерк	просено и екм. брашно, пуда	просо и елда, мерк	брашно пшеч. сбики. и фино. фунта	картофи, мерк	Всич. земедел. прод., изч. в рѣж	месо, пуда	за храна	за останалото лично потребление	всичко
а)	17,3	0,1	2,5	4,7	17,4	23,08	0,8	19,7	5,6	25,3
б)	18,5	0,2	2,9	4,7	8,7	22,89	0,7	22,7	4,8	27,5
в)	26,5	0,3	3,0	7,3	12,2	31,26	1,5	29,6	7,3	36,9
г)	26,2	1,4	4,3	2,0	9,0	32,21	1,8	30,7	8,3	39,0
д)	27,4	—	3,4	6,0	13,6	32,88	2,3	32,4	13,9	46,3
е)	30,8	—	6,9	8,5	5,5	36,88	2,5	39,3	7,2	46,5
	24,9	0,5	3,7	5,5	10,4	33,78	1,4	29,1	7,8	36,9

а като се смята и издръжката — 99 рубли*, така че издръжката е струвала 42 рубли. Размерите на личното потребление на ратаите и надничарите с наделна земя (селяните без коне и с един кон) са под това равнище. Стойността на цялата издръжка на семейството възлиза само на 78 рубли у «селянина» без коне (при четиричленно семейство) и на 98 рубли у селянина с един кон (при петчленно семейство), т. е. по-малко, отколкото струва издръжката на ратая. (Ние изключваме от бюджетите на селянина без кон и с един кон разходите за стопанството и за данъци и повинности, защото наделната земя в този район се дава под аренда не по-евтино от сумата, нужна за данъците.) Както и следваше да се очаква, положението на работника, закрепен за надела, се оказва по-лошо от положението на работника, освободен от тази връзка (а да не говорим за това, до каква степен прикрепяването към наделната земя развива отношенията на икономическо заробване и лична зависимост). Паричният разход на ратая е несравнено по-висок от паричния разход за лично потребление на селянина с един кон и без кон. Следователно, прикрепеността към надела забавя развитието на вътрешния пазар.

Второ, ние можем да се възползваме от данните на земската статистика за потреблението на ратаите. Да вземем данните за Карачевски уезд от «Сборник стат. свед. по

* «С.-х. и стат. свед., полученные от хозяев.» Изд. департамента земледелия. В. В. СПб. 1892. С. А. Короленко: «Вольнонаемный труд в хозяйствах и т. д.»

Орловской губ.» (т. V, в. 2, 1892), основани на сведения за 158 случая на ратайство*. Като обърнем месечния размер на потреблението в годишен, получаваме:

	Издръжката на един ратай в Орловска губерния			Издръжката на «селянини» във Воронежска губерния	
	minim.	maxim.	средно	селянин с един кон	селянин без кон
Ръжено брашно, пуда	15,0	24,0	21,6	18,5	17,3
Булгур, пуда	4,5	9,0	5,25	{ 2,9 ф. пшев. + 4,8 брашно }	{ 2,5 } { 4,9 }
Просо, пуда	1,5	1,5	1,5		
Картофи, меря	18,0	48,0	26,9	8,7	17,4
Венчко, изчислено в ръж**	22,9	41,1	31,8	22,8	23,0
Сладнива, фунта	24,0	48,0	33,0	28,0	32,0
Стойност на цялата храна през година- та, в рубли	—	—	40,5	27,5	25,3

Следователно, по жизнено равнище селяните с един кон и без кон не стоят по-горе от ратаите и по-скоро дори се доближават до minimum'a на жизненото ниво на ратая.

Така че общият извод от прегледа на данните за долната група селяни е следният: и по отношението ѝ към другите групи, които изместват най-бедните селяни от земеделието, и по размерите на стопанството ѝ, покриващо само част от разходите за издръжка на семейството, и по източника на средства за живот (продажба на работната сила), и, най-последно, по жизнено равнище тази група трябва да бъде отнесена към ратаите и надничарите с наделна земя***.

Завършвайки с това изложението на земските статистически данни за селските бюджети, ние не можем да не се спрем на похватите, с които си служи при разработване на

* Разликата между условията в Орловска и Воронежска губ. не е голяма и двете, както ще видим, са типични. Ние не вземаме данни от горепосоченото съчинение на С. А. Короленко (аж. сравнението на тези данни в статията на г-н Марес: «Влиянието на реколтата и т. н.», I, 11), защото дори самият автор признава, че г-да земевладелците, от които са получени тези данни, понякога са се «увеличили».

** Изчислено по посочения по-горе начин.

*** Вероятно от нашата съпоставка на жизненото равнище на ратаите и долната група на селяните народниците ще направят извода, че ние «сме за» лишаване на селяните от земя и пр. Подобен извод ще бъде неверен. От казаното следва само, че ние «сме за» отменяне на всички ограничения върху правото на селяните свободно да се разпореждат със земята, да се отказват от надела, да напускат общината. Дали е по-изгодно да бъде ратай с надел или ратай без надел — това може да решава само селянинът. Затова подобни ограничения в никакъв случай и с нищо не могат да бъдат оправдани. А защитаването на тези ограничения от страна на народниците ги превръща в служб на интересите на нашите едри земевладелци.

бюджетните данни г-н Шчербина, съставител на «Сборник оценъчни сведения» и автор на статията за селските бюджети в известната книга: «Влиянието на реколтата и житните цени и т. н.» (т. II)⁶³. Кой знае защо г-н Шчербина заявява в «Сборника», че той се ползва от теорията на «известния политико-икономист К. Маркс» (с. 111); в действителност той направо изопачава тази теория, като смесва разликата между постоянен и променлив капитал с разликата между основен и оборотен капитал (*ibid.*), пренасяйки без всякакъв смисъл тези термини и категории на развития капитализъм в селското земеделие (*possim*) и т. н. Цялата обработка на бюджетните данни у г-н Шчербина се свежда до една безкрайна и невероятна злоупотреба със «средните цифри». Всички оценъчни сведения се отнасят за «средния» селянин. Доходът от земята, изчислен за 4 уезда, се дели на броя на стопанствата (спомнете си, че за селянина без коне този доход е около 60 рубли на семейство, а за богатия селянин — около 700 рубли). Определя се «размерът на постоянния капитал» (*sic!*?) «на едно стопанство» (с. 114), т. е. стойността на цялото имущество, определя се «средната» стойност на инвентара, средната стойност на търговско-промишлените заведения (*sic!*) — 15 рубли на 1 стопанство. Г-н Шчербина игнорира една дреболия — че тези заведения са частна собственост на заможното малцинство, и ги дели между всички «по равно»! Определя се «средният» разход за аренда (с. 118), който, както видяхме, е 6 рубли при селянина с един кон и 100—200 рубли при богатия. Всичко това се събира и се дели на броя на стопанствата. Определя се даже «средният» разход за «ремонт на капиталите» (*ibid.*). Какво значи това — аллах знае. Ако това означава увеличаване и ремонт на инвентара и добитъка, нека се върнем на приведените по-горе цифри: при селянина без кон този разход е 8 (*осем*) копейки на 1 стопанство, а при богатия — 75 рубли. Не е ли очевидно, че ако съберем заедно тези «селски стопанства» и ги разделим на броя на събираемите, ще получим «закона на средните потребности», открит от г-н Шчербина още в сборника за Острогожки уезд (т. II, вып. II, 1887) и толкова блестящо приложен впоследствие? А след това вече не е трудно от такъв «закон» да се направи изводът, че «селянинът задоволява не минималните, а

Орловской губ.» (т. V, в. 2, 1892), основани на сведения за 158 случая на ратайство*. Като обърнем месечния размер на потреблението в годишен, получаваме:

	Издръжката на един ратай в Орловска губерния			Издръжката на «селянини» във Воронежска губерния	
	minim.	maxim.	средно	селянин с един кон	селянин без кон
Ръжено брашно, пуда	15,0	24,0	21,6	18,5	17,3
Булгур, пуда	4,5	9,0	5,25	2,9 ф. пшеш. + 4,8 брашно	2,5 } 4,9 }
Просо, пуда	1,5	1,5	1,5		
Картофи, мери	18,0	48,0	26,9	8,7	17,4
Всичко, взчислено в ръж**	22,9	41,1	31,8	22,8	23,0
Сланина, фунта	24,0	48,0	33,0	28,0	32,0
Стойност на цялата храна през годиш- та, в рубля	—	—	40,5	27,5	25,3

Следователно, по жизнено равнище селяните с един кон и без кон не стоят по-горе от ратаите и по-скоро дори се доближават до minimum'a на жизненото ниво на ратая.

Така че общият извод от прегледа на данните за долната група селяни е следният: и по отношението ѝ към другите групи, които изместват най-бедните селяни от земеделието, и по размерите на стопанството ѝ, покриващо само част от разходите за издръжка на семейството, и по източника на средства за живот (продажба на работната сила), и, най-после, по жизнено равнище тази група трябва да бъде отнесена към ратаите и надничарите с наделна земя***.

Завършвайки с това изложението на земските статистически данни за селските бюджети, ние не можем да не се спрем на похватите, с които си служи при разработване на

* Разликата между условията в Орловска и Воронежска губ. не е голяма в дажните, както ще видим, са типични. Ние не вземаме данни от горелосочелото съчинение на С. А. Короленко (вж. сравнението на тези данни в статията на г-н Марес: «Влиянието на реколтата и т. н.», I, 11), защото дори самият автор признава, че г-да земевладелците, от които са получени тези данни, по-якога са се «увличали».

** Изчислено по посочения по-горе начин.

*** Вероятно от нашата съпоставка на жизненото равнище на ратаите и долната група на селяните народниците ще направят извода, че ние сме за явяване на селяните от земя и пр. Подобен извод ще бъде неверен. От квазиследва само, че ние «сме за» отменяне на всички ограничения върху правата на селяните свободно да се разпореждат със земята, да се отказват от нея напускат общината. Дали е по-изгодно да бъде ратай с надел или надел — това може да решава само селянинът. Затова подобни ограничения никакъв случай и с нищо не могат да бъдат оправдани. А защитата тези ограничения от страна на народниците ги превръща в слуги на нашите едри земевладелци.

бюджетните данни г-н Шчербина, съставител на «Сборник оценъчни сведения» и автор на статията за селските бюджети в известната книга: «Влиянието на реколтата и житните цени и т. н.» (т. II)⁶³. Кой знае защо г-н Шчербина заявява в «Сборника», че той се ползва от теорията на «известния политико-икономист К. Маркс» (с. 111); в действителност той направо изопачава тази теория, като смесва разликата между постоянен и променлив капитал с разликата между основен и оборотен капитал (ibid.), пренасяйки без всякакъв смисъл тези термини и категории на развития капитализъм в селското земеделие (possim) и т. н. Цялата обработка на бюджетните данни у г-н Шчербина се свежда до една безкрайна и невероятна злоупотреба със «средните цифри». Всички оценъчни сведения се отнасят за «средния» селянин. Доходът от земята, изчислен за 4 уезда, се дели на броя на стопанствата (спомнете си, че за селянина без коне този доход е около 60 рубли на семейство, а за богатия селянин — около 700 рубли). Определя се «размерът на постоянния капитал» (sic!?) «на едно стопанство» (с. 114), т. е. стойността на цялото имущество, определя се «средната» стойност на инвентара, средната стойност на търговско-промишлените заведения (sic!) — 15 рубли на 1 стопанство. Г-н Шчербина игнорира една дреболия — че тези заведения са частна собственост на заможното малцинство, и ги дели между всички «по равно»! Определя се «средният» разход за аренда (с. 118), който, както видяхме, е 6 рубли при селянина с един кон и 100—200 рубли при богатия. Всичко това се събира и се дели на броя на стопанствата. Определя се даже «средният» разход за «ремонт на капиталите» (ibid.). Какво значи това — аллах знае. Ако това означава увеличаване и ремонт на инвентара и добитъка, нека се върнем на приведените по-горе цифри: при селянина без кон този разход е 8 (осем) копейки на 1 стопанство, а при богатия — 75 рубли. Не е ли очевидно, че ако съберем заедно тези «селски стопанства» и ги разделим на броя на събираемите, ще получим «закона на средните потребности», открит от г-н Шчербина още в сборника за Острогожки уезд (т. II, вып. II, 1887) и толкова блестящо приложен впоследствие? А след това вече не е трудно от такъв «закон» да се направи изводът, че «селянинът задоволява не минималните, а

средните си потребности» (с. 123 и мн. др.), че селското стопанство представлява особен «тип развитие» (с. 100) и т. н. и т. н. Този елементарен похват за «изравняване» на селския пролетариат със селската буржоазия се подкрепя от познатото ни вече групиране по надел. Ако го приложим например към бюджетните данни, ще обединим в една група такива например селяни (в категорията с много надели, с 15—25 дес. наделна земя на семейството): един дава под аренда половината надел (от 23,5 дес.), засява 1,3 дес., живее главно от «лични занятия» (колко хубаво звучи!), получава доход 190 рубли за 10 души от двата пола (бюджет № 10 за Коротоякски уезд). Друг арендува 14,7 дес., засява 23,7 дес., държи ратаи, получава 1400 руб. доход за 10 души от двата пола (бюджет № 2 за Задонски уезд). Не е ли ясно, че ще получим специален «вид развитие», ако почнем да събираме наедно стопанствата на ратаите и надничарите със стопанствата на селяните, наемащи работници, и делим сбора на броя на събираемите? Достатъчно е само да се ползваме винаги и изключително от «средните» данни за селското стопанство — и всички «превратни идеи» за разслояването на селяните веднъж завинаги ще бъдат прогонени. Именно така постъпва г-н Щчербина, прилагайки този метод *en grand** в своята статия в книгата: «Влиянието на реколтата и т. н.». Тук се прави грандиозен опит да се обхванат бюджетите на цялото руско селско население — все със същите изпитани «средни» цифри. Бъдещият историк на руската икономическа литература с удивление ще отбележи факта, че предразсъдъците на народничеството са довели до забравянето на най-елементарните изисквания на икономическата статистика, които ни задължават строго да разграничаваме господарите от наемните работници, независимо от обединяващата ги форма на земевладение, независимо от многобройността и разнообразието на преходните типове между тях.

* — на едро. Ред.

XIII. Изводи от II глава

Ще резюмираме най-главните положения, които следват от разгледаните по-горе данни:

1) Обществено-икономическата обстановка, в която са поставени съвременните руски селяни, е стоковото стопанство. Даже в централната земеделска област (която е най-изостанала в това отношение в сравнение с югоизточните покрайнини или с промишлените губернии) селянинът е напълно подчинен на пазара, от който той зависи и в личното си потребление, и в своето стопанство, а да не говорим за данъците.

2) Строят на общественно-икономическите отношения в селото (земеделско и общинно) ни показва наличие на всички онези противоречия, които са свойствени на всяко стоково стопанство и на всеки капитализъм: конкуренция, борба за стопанска самостоятелност, изземване на земята (купувана и арендувана) от бедните, съсредоточаване на производството в ръцете на едно малцинство, изтласкване на мнозинството в редовете на пролетариата, експлоатирането му от страна на малцинството чрез търговския капитал и чрез наемането на ратаи. Няма нито едно икономическо явление в селото, което да не притежава тази, специфично присъща на капиталистическия строй, противоречива форма, т. е., което да не изразява борбата и противоположността на интересите, да не означава плюс за едните и минус за другите. Такива са и арендата, и купуването на земя, и «поминъците» в техните диаметрално противоположни типове; такъв е и техническият прогрес на стопанството.

На този извод ние придаваме кардинално значение не само по въпроса за капитализма в Русия, но и по въпроса за значението на народническата доктрина въобще. Именно тези противоречия ни показват нагледно и неопровержимо, че структурата на икономическите отношения в «общинното» село съвсем не е специфична структура («народно производство» и т. н.), а обикновена дребнобуржоазна структура. Противно на теориите, господстващи у нас през последния половин век, руското общинно селско население не е антагонист на капитализма, а, напротив, най-дълбока и най-трайна негова основа. Най-дълбо-

ка — защото именно тук, далеч от каквито и да било «изкуствени» въздействия и въпреки институтите, ограничаващи развитието на капитализма, ние виждаме постоянно образуване на елементите на капитализма вътре в самата «община». Най-трайна — защото върху земеделието въобще и върху селяните по-специално тегнат най-вече традициите на старото, традициите на патриархалния бит, и поради това преобразуващото действие на капитализма (развитието на производителните сили, изменението на всички обществени отношения и т. н.) се проявява тук най-бавно и постепенно*.

3) Съвкупността на всички икономически противоречия сред селяните образува именно това, което ние наричаме разслояване на селяните. Самите те изключително точно и образно определят този процес с думата «разселячване»**. Този процес означава коренно разрушаване на старото патриархално село и създаване на *нови типове* селско население.

Преди да преминем към характеристиката на тези типове, ще отбележим следното. Този процес се посочва в нашата литература твърде отдавна и твърде често. Например още г-н Василчиков, който се е ползвал от трудовете на Валувата комисия⁶⁵, е констатирал образуването на «селски пролетариат» в Русия и «разпадане на селското съсловие» («Земевладение и земеделие», 1-во изд., т. I, гл. IX). Посочвал е този факт и В. Орлов («Сборник стат. свед. за Московска губ.» т. IV, св. I, с. 14) и много други. Но всичко това е съвсем откъслечно. Никога не са правени опити системно да се проучи това явление и затова, въпреки извънредно богатите данни от земските статистически преброявания на домакинствата, ние и досега нямаме достатъчно сведения за това явление. С това е свързано и обстоятелството, че повечето автори, които са засягали този въпрос, гледат на разслояването на селяните просто като на възникване на имуществено неравенство, като на обикновена «диференциация», както обичат да казват народниците изобщо и особено г-н Каришев (вж. неговата книга за «Арендите» и статиите в «Русское Богатство»). Няма съмнение, че възникването на имуществено неравен-

* Срв. «Das Kapital», I^я. S. 527.⁶⁴

** «Селскостопански обзор на Нижегородска губ.» от 1892 г

ство е изходната точка на целия процес, но процесът съвсем не се изчерпва само с тази «диференциация». Старото село не само се «диференцира», то напълно се разрушава, престава да съществува, изтласквано окончателно от новите типове селско население — типове, които са база на обществото с господстващо стоково стопанство и капиталистическо производство. Тези типове са селската буржоазия (предимно дребна) и селският пролетариат, класата на стокопроизводителите в земеделието и класата на селскостопанските наемни работници.

Извънредно поучително е, че чисто теоретическият анализ на процеса на образуване на земеделския капитализъм сочи разслояването на дребните производители като важен фактор в този процес. Ние имаме предвид една от най-интересните глави в III том на «Капиталът», именно глава 47: «Генезис на капиталистическата поземлена рента». За изходен пункт на този генезис Маркс взема *отработъчната рента (Arbeitsrente)** — «когато непосредственият производител една част от седмицата работи на земята, която фактически му принадлежи, с оръдия за производство (плуг, добитък и др.), които му принадлежат фактически или юридически, а през останалите дни на седмицата работи даром в имението на земевладелеца, за земевладелеца» («Das Kapital», III, 2, 323. Рус. прев. 651). Следващата форма на рента е *рентата в продукти (Produktenrente)* или натуралната рента, когато непосредственият производител произвежда целия продукт от земята, експлоатирана от него самия, като дава на земевладелеца целия принадлеен продукт в натура. Производителят става тук по-самостоятелен и получава възможност да придобива със своя труд известен излишък свръх онова количество продукти, което задоволява неговите необходими потребности. «Заедно с тази форма» [на рентата] «ще се появят по-големи различия в стопанското положение на отделните непосредствени производители. Най-малкото, открива се възможност за това и даже възможност този непосредствен

* В руския превод (с. 651 и сл.) този термин е предаден с израза «трудова рента». Ние считаме нашия превод за по-правилен, тъй като на руски език има специален израз «отработки», който означава именно работа на зависимия земеделец за земевладелеца** (В българския превод на «Капиталът», т. III, ч. II този термин е преведен «рента в труд». Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 331. — Бел. ред.)

производител да придобие средства да експлоатира своя страна непосредствено чужд труд» (S. 329. Рус. превод 657)⁶⁷. И така, още при господството на натуралното стопанство, при първото разширяване на самостоятелността на зависимите селяни се появяват вече наченките на тяхното разслояване. Но тези наченки могат да се развият само при следващата форма на рентата, при *паричната рента*, която е просто изменение на формата натуралната рента. Непосредственият производител дава на земевладелеца не продуктите, а цената на тези продукти*. Базата на този вид рента си остава същата: непосредственият производител както преди е традиционен владеец на земята, но «тази база върви тук към своето разложение» (330). Паричната рента «предполага вече по-значително развитие на търговията, на градската промишленост, изобщо на стоковото производство, а с него и на паричното обръщение» (331)⁶⁸. Традиционното, обичайно-правно отношение на зависимия селянин към земевладелеца се превръща тук в чисто парично отношение, основано на договор. Това води, от една страна, до експроприация на потомствени селяни, а от друга — до това, че селянинът откупува собствената си земя и свобода. «По-нататък, превръщането на натуралната рента в парична не само непременно се съпровожда, но даже се и предхожда от образуването на класа от безимотни надничари, наемащи се за пари. В периода на тяхното възникване, когато тази нова класа се появява само спорадично, сред по-добре поставените оброчни (*rentpflichtigen*) селяни се развива по необходимост навикът сами да експлоатират земеделски наемни работници. . . Така у тях постепенно се създава възможност да натрупват известно състояние и сами да се превърнат в бъдещи капиталисти. Сред предишните владетели на земята, които сами са я обработвали, възниква по този начин разсадник на капиталистически

* Трябва строго да се различава паричната рента от капиталистическата поземлена рента: последната предполага в земеделното капиталисти и наемни работници; първата — зависими селяни. Капиталистическата рента е част от върхостойността, която остава след приспадане на предприемаческата печалба, а паричната рента е цената на целия принадлеен продукт, плащана от селянина на земевладелеца. Пример на парична рента в Русия е селският оброк за помещика. Няма съмнение, че и в съвременните данъци на нашите селяни има известна част парична рента. Понякога и селската аренда се доближава до паричната рента, когато при високия наем за земята на селянина не оставя повече от една мизерна работна

арендатори, чието развитие зависи от общото развитие на капиталистическото производство извън селското стопанство» («Das Kapital», III, 2, 332. Руски прев. 659—660)⁶⁹.

4) Разслоението сред селяните, увеличавайки крайните групи на базата на средните селяни, създава два нови типа селско население. Общ белег на двата типа е стоковият, паричният характер на стопанството. Първият нов тип е селската буржоазия или заможните селяни. Тук спадат самостоятелните стопани, които водят търговско земеделие във всичките му разнообразни форми (ние ще опишем най-главните от тези форми в глава IV), след това собствениците на търговско-промишлени предприятия, съдържателите на търговски заведения и т. н. Съчетаването на търговското земеделие с търговско-промишлени предприятия е специфичен за тези селяни вид «съединяване на земеделието с поминъците». От тези заможни селяни се излъчва класата на фермерите, защото арендуването на земята за продажба на зърнени храни играе (в земеделските области) грамадна роля в тяхното стопанство, често по-голяма, отколкото наделната земя. Размерите на стопанството надхвърлят тук в повечето случаи работната сила на семейството и затова образуването на контингент от селски ратаи, а още повече от надничари е необходимо условие за съществуването на заможните селяни*. Свободните пари, получавани във вид на чист доход от тези селяни, се използват или за търговски и лихварски операции, така прекомерно развити в нашето село, или — при благоприятни условия — се влагат за купуване на земя, за подобрявания в стопанството и т. н. С една дума, това са дребни земевладелци. Числено селската буржоазия съставлява малка част от всички селяни — вероятно не повече от една пета от домакинствата (което съответствува приблизително на три десети от населението), като, разбира се, това съотношение рязко се мени в различните райони. Но по своето значение в цялото селско стопанство — в общия сбор на принадлежащите на селяните средства за производ-

* Ще отбележим, че използването на наеман труд не е задължителен белег на понятието дребна буржоазия. В това понятие влиза всяко самостоятелно производство за пазара при положение, че в обществения строй на стопанството съществуват описаните от нас по-горе (т. 2) противоречия — по-специално при превръщане на масата производители в наемни работници.

пред факта, че масата от «селячеството» е заела вече напълно определено място в общата система на капиталистическото производство, именно мястото на селскостопански и промишлени наемни работници. У нас например твърде много обичат да превъзнасят нашия аграрен строй, който запазвал общината и селяните и т. н., и да го противопоставят на остзейския строй с неговата капиталистическа организация на земеделието. Затова не е безинтересно да видим какви типове селско население в Остзейския край⁷² се отнасят понякога към класата на ратаите и надничарите. Селяните от остзейските губернии се делят на стопани с много земя (25—50 дес. в отделен участък), бобили (3—10 дес., бобилски участъци) и селяни без земя. Бобилът, както правилно отбелязва г-н С. Короленко, «се доближава най-много до общия тип руски селянин от централните губернии» («Волнонаемният труд», с. 495); той вечно е принуден да разкъсва времето си, като търси странични занятия и работи в собственото си стопанство. Но за нас е особено интересно икономическото положение на *ратаите*. Работата е там, че самите помешчици намират за изгодно да им дават земя за сметка на заплатата. Ето примери за земевладението на остзейските ратаи: 1) 2 дес. земя (ние привеждаме в десетини лофшелите: Lofstelle = $\frac{1}{3}$ дес.); мъжът работи 275 дни, а жената — 50 дни в годината за 25 коп. на ден; 2) $2\frac{2}{3}$ дес. земя; «ратаят има 1 кон, 3 крави, 3 овце и 2 свини» (с. 508), ратаят работи през седмица, а жена му — 50 дни; 3) 6 дес. земя (Бауски уезд, Курланд. губерния), «ратаят има 1 кон, 3 крави, 3 овце и няколко свини» (с. 518), той работи 3 дни в седмицата, жена му — 35 дни в годината; 4) в Хазенпотски уезд, Курланд. губ. — 8 дес. земя, «във всички случаи ратаите имат право безплатно да си мелят брашно и да получават лекарска помощ и лекарства, а децата им се учат в училище» (с. 519) и т. н. Ние обръщаме вниманието на читателя върху *размерите на земевладението и стопанството* на тези ратаи — т. е. именно върху онези условия, които според народниците отличават нашите селяни от общоевропейския аграрен строй, съответстващ на капиталистическото производство. Да сумираме всички примери, дадени в цитираното издание: 10 ратаи притежават $31\frac{1}{2}$ десетини земя, значи средно

по 3,15 десетини. Към ратаите спадат тук и селяните, които не работят *повече от половин година* на помешчика ($1\frac{1}{2}$ година мъжът и 35—50 дни жената), а също и селяните с един кон, които имат по 2 и дори по 3 крави. Пита се, в какво се състои прословутата отлика на нашия «общинен селянин» от такъв един остзейски ратай? В Остзейския край наричат нещата с истинските им имена, а у нас събират заедно ратаите с един кон и богатите селяни, извеждат «средни» цифри, говорят с умиление за «общинен дух», за «трудова начало», за «народно производство», за «съединяване на земеделието с поминъците» . . .

6) Междинно звено между тези следреформени типове селяни са *средните селяни*. Те се отличават с *най-малко* развитие на стоковото стопанство. Самостоятелният земеделски труд само в добра година и при особено благоприятни условия покрива издръжката на такъв селянин и затова положението му е крайно нестабилно. В повечето случаи средният селянин не може да свърже двата края, без да прибегне до заеми срещу отработване и т. н., без да търси «помощни» странични доходи, които отчасти се състоят и в продажба на работната сила, и т. н. Всяка неплодородна година изхвърля маса средни селяни в редовете на пролетариата. По обществените си отношения тази група се люшка между горната, към която се стреми и в която успяват да попаднат само ограничен брой щастливци, и долната, в която я изтласква целият ход на обществената еволюция. Ние видяхме, че селската буржоазия *изтласква* не само долната, а и средната група селяни. Така се извършва специфичното за капиталистическото стопанство размиване на средната група и засилване на крайните — «разселяването».

7) *Разслояването на селяните създава вътрешен пазар за капитализма*. В долната група образуването на пазара става чрез предметите за потребление (пазар на личното потребление). Селският пролетарий, в сравнение със средния селянин, *потребява по-малко* — и при това потребява продукти от по-лошо качество (картофи вместо хляб и т. н.), — *но купува повече*. образуването и развитието на селската буржоазия създава пазар по два начина: първо и главно — чрез средствата за производство (пазар на производителното потребление), защото заможните селяни се

(«Das Kapital», III, 1, S. 312—316; рус. прев. с. 262—265; III, 2, 132—137, 149; рус. прев. с. 488—492, 502)⁷⁴, но сами по себе си и търговският, и лихварският капитал още не са *достатъчно* условие за възникването на промишлен капитал (т. е. на капиталистическо *производство*); те не винаги разлагат стария начин на производство и не винаги поставят на негово място капиталистическия начин на производство; образуването му «зависи изцяло от историческото стъпало на развитие и от дадените обстоятелства» (ibid., 2, 133; рус. прев. 489)⁷⁵. «Колко далеч ще стигне разлагането на стария начин на производство» (от търговията и търговския капитал), «зависи преди всичко от неговата здравина и неговия вътрешен строй. И до какво ще доведе този процес на разложение, т. е. какъв нов начин на производство ще заеме мястото на стария, зависи не от търговията, а от характера на самия начин на производство» (ibid., III, 1, 316; рус. прев. 265)⁷⁶. — 3) Самостоятелното развитие на търговския капитал се намира в обратно отношение към степента на развитие на капиталистическото *производство* (ibid., S. 312; рус. прев. 262)⁷⁷; колкото по-развит е търговският и лихварският капитал, толкова по-слабо е развит промишленият капитал (= на капиталистическото *производство*), и обратно.

Следователно в случая с Русия трябва да се разреши въпросът: свързва ли се у нас търговският и лихварският капитал с промишления? водят ли търговията и лихварството, разлагайки стария начин на производство, към замяната му с капиталистически начин на производство или с някакъв друг?* Това са реални въпроси, въпроси, които трябва да бъдат решени по отношение на всички страни на руското народно стопанство. По отношение на земеделието на селяните разгледаните по-горе данни дават отговор на този въпрос, а именно утвърдителен отговор.

* Г-н В. В. е засегнал този въпрос още на първата страница на своето съчинение «Съдбата на капитализма», но нито в това, нито в друго свое съчинение не се е опитал да разгледа данните за отношението на търговския и промишления капитал в Русия. Г-н Н. — он, макар да претендира, че строго се придържа към теорията на Маркс, е предпочел да замени точната и ясна категория «търговски капитал» с неясния и разтеглив термин, негово собствено изобретение — «капитализация» или «капитализация на доходите»; под прикритието на този мъгляв термин той преспокойно заобикаля въпроса, просто го заобикаля. Предшественик на капиталистическото производство в Русия у него е не търговският капитал, а... «народното производство»!

Разпространеният народнически възглед, според който «жулакът» и «предприемчивият мужик» не са две форми на едно и също икономическо явление, а напълно изолирани един от друг, противоположни типове явления, е абсолютно безпочвен. Това е един от онези предразсъдъци на народничеството, които никога никога не се е опитвал дори да докаже чрез анализиране на точните икономически данни. Данните говорят обратното. Дали селянинът наема работници за разширяване на производството, дали селянинът търгува със земята (спомнете си гореприведените данни за широките размери на арендата у богатите селяни) или с бакалски стоки, или пък търгува с коноп, сено, добитък и пр., или с пари (лихварят) — при всички случаи той представлява един икономически тип, неговите операции се свеждат в основата си до едно и също икономическо отношение. По-нататък — че в руското общинно село ролята на капитала не се изчерпва с икономическото заробване и лихварството, че капиталът се насочва и към производството, се вижда от това, че заможните селяни влагат пари не само в търговски заведения и предприятия (вж. по-горе), но и за подобряване на стопанството, за купуване и арендуване на земя, за усъвършенствуване на инвентара, наемане на работници и т. н. Ако капиталът в нашето село беше безсилен да създаде нещо друго освен икономическо заробване и лихварство, тогава ние не бихме могли по данните за производството да констатираме разслояването сред селяните, образуването на селска буржоазия и селски пролетариат, и тогава цялото селско население би представлявало съвсем еднакъв тип притиснати от нуждата стопани, сред които ще се открояват само лихварите, ще изпъкват изключително с размера на паричното си имущество, а не с размера и организацията на земеделското производство. И най-после, от разгледаните по-горе данни следва важният извод, че самостоятелното развитие на търговския и лихварския капитал в нашето село *спъва* разслояването на селяните. Колкото повече се развива търговията, сближавайки селото с града, измествайки примитивните селски пазари и подривайки монополното положение на селския бакалин, колкото повече се развиват по европейски правилните форми на кредит, измествайки селския лихвар, толкова по-дълбоко

ще става разслоението сред селяните. Капиталът на богатите селяни, изтласкван от областта на дребната търговия и лихварството, ще се насочи в по-широки размери към производството, към което той вече започва да се насочва.

10) Друго важно явление в икономиката на нашето село, което забавя разслояването на селяните, са остатъците от ангарийното стопанство, т. е. отработките. Отработките са основани на натуралното заплащане на труда, следователно на слабото развитие на стоковото стопанство. Отработките предполагат и изискват именно среден селянин, който да не е напълно състоятелен (тогава той не ще се зароби с отработките), но да не е и пролетарий (за да се наеме с отработване, трябва да има собствен инвентар, да бъде от малко-малко «отправен» стопанин).

Като казахме по-горе, че селската буржоазия е господар в съвременното село, ние се абстрахирахме от тези забавящи разслояването фактори: икономическо заробване, лихварство, отработки и т. н. В действителност истински господари в съвременното село са често не представителите на селската буржоазия, а селските лихвари и съседните земевладелци. Такова абстрахиране обаче е напълно законен метод, защото иначе не може да се изследва вътрешният строй на икономическите отношения в селото. Интересно е да се отбележи, че и народникът си служи с този метод, само че се спира напред път, не довършва разсъжденията си. Говорейки за тежките данъци и пр. в своето произведение «Съдбата на капитализма», г-н В. В. отбелязва, че за общината поради тези причини «вече не съществуват условия за естествен (sic!) живот» (287). Прекрасно. Но целият въпрос е именно в това, какви са тези «естествени условия», които вече не съществуват в нашето село. За да отговорим на този въпрос, трябва да изучим строежа на икономическите отношения в самата община, като приповдигнем, ако може така да се изразим, остатъците от дореформените традиции, които затъмняват тези «естествени условия» за живот в нашето село. Ако г-н В. В. беше направил това, той щеше да види, че този строй на отношенията в селото показва пълното разслояване на селяните, че колкото по-радикално се премахнат икономическото заробване, лихварството, отработките и

пр., толкова по-дълбоко ще става разслояването на селяните*. По-горе въз основа на земските статистически данни ние доказахме, че това разслояване вече е свършен факт, че селяните напълно са се разделили на противоположни групи.

---

* Между другото, като говорим за книгата на г-н В. В. «Съдбата на капитализма» и по-точно за VI глава, от която е взет цитатът, не можем да не изтъкнем, че в нея има много добри и съвсем верни страници. Именно онези страници, в които авторът говори не за «съдбата на капитализма» и даже изобщо не за капитализма, а за начините на данъчното облагане. Характерно е, че г-н В. В. не забелязва при това неразривната връзка между тези начини и остатъците от венгарияното стопанство, което той (както ще видим по-нататък) е способен да идеализира!

Вытѣсненіе барщиннаго хозяйства капиталистическимъ въ современномъ русскомъ земледѣліи *).

I.

За исходный пунктъ при рассмотрѣніи современной системы помѣщичьяго хозяйства необходимо взять тотъ строй этого хозяйства, который господствовалъ въ эпоху крѣпостнаго права. Сущность тогдашней хозяйственной системы состояла въ томъ, что вся земля данной единицы земельного хозяйства, т. е. данной вотчины, раздѣлялась на барскую и крестьянскую; послѣдняя отдавалась въ надѣлъ крестьянамъ, которые (получая сверхъ того и другія средства производства — капримѣръ, лѣсъ, иногда скоть и т. и.) своимъ трудомъ и своимъ инвентаремъ обрабатывали ее, получая съ нея свое содержаніе. Продуктъ этого труда крестьянъ представлялъ изъ себя необходимый продуктъ, по терминологіи теоретической политической экономіи, необходимый — для крестьянъ, какъ дающій имъ средства къ жизни, — для помѣщика, какъ дающій ему рабочія руки; совершенно точно такъ же, какъ продуктъ, возмѣщающій перемѣняющую часть стоимости капитала, является необходимымъ продуктомъ въ капиталистическомъ обществѣ. Прибавочный же трудъ крестьянъ состоялъ въ обработкѣ ими *тѣмъ же* инвентаремъ помѣщичьей земли; продуктъ этого труда шелъ въ пользу помѣщика. Прибавочный трудъ отдѣлялся здѣсь, сдѣлательно, протестантственно отъ необходимаго: на помѣщика обрабатывали барскую землю, на себя — свои надѣлы; на помѣщика работали одни дни недѣли, на себя — другіе. «Надѣлъ» крестьянина служилъ такимъ образомъ въ этомъ хозяйствѣ, какъ бы натуральной заработной платой (выражанъ примѣнительно къ современнымъ понятіямъ), или средствомъ обезпеченія помѣщика рабочими руками. «Собственное хозяйство крестьянъ на своихъ надѣлахъ было условіемъ помѣщичьяго хозяйства, имѣло цѣлю «обезпеченіе» не крестьянина — средствами къ жизни, а помѣщика — рабочими руками **).

* Настоящая статья представляетъ отрывокъ изъ большого исследования автора о развитіи капитализма въ Россіи. Ред.

** Чрезвычайно рельефно характеризуетъ этотъ строй хозяйства А. Энгельгардтъ въ своихъ «Письмахъ къ деревнѣ» (Сиб. 1882, стр. 554). Онъ совершенно справедливо указываетъ, что крѣпостное хозяйство было мѣстной пріимчивой и законченной системой, распорядителемъ которой былъ помѣщикъ, выдававшій крестьянъ всею и назначавшій ихъ на тѣ или на другія работы.

Г Л А В А III

ПРЕМИНАВАНЕ НА ЗЕМЕВЛАДЕЛЦИТЕ ОТ АНГАРИЙНО
КЪМ КАПИТАЛИСТИЧЕСКО СТОПАНСТВО

От стопанството на селяните сега трябва да преминем към помешчическото стопанство. Нашата задача е да разгледаме в основни черти общественно-икономическия строеж на помешчическото стопанство и да обрисуваме характера на еволюцията на този строеж в следреформената епоха.

1. Основни черти на ангарийното стопанство

При разглеждането на съвременната система на помешчическо стопанство за изходна точка трябва да се вземе онзи строй на стопанството, който е господствувал в епохата на крепостното право. Същността на тогавашната стопанска система се е състояла в това, че цялата земя на дадена единица поземлено стопанство, т. е. на дадена вотчина*, се е разделяла на господарска и на селска; последната се е давала като дял (надел) за ползване от селяните, които (получавайки освен това и други средства за производство — например гора, понякога добитък и пр.) със собствени сили и инвентар са я обработвали и са изкарвали препитанието си. Продуктът на този труд на селянина е представлявал необходим продукт, според терминологията на теоретическата политическа икономия; необходим за селяните, защото им е давал средства за живот, и за помешчика, защото му е давал работна ръка; също както продуктът, който възстановява променливата част от стойността на капитала, е необходим продукт в капиталистическото общество. А принадлежният труд на

* — вотчина — феодално владение в Русия през XI—XVIII в., което можело да се продава, да се предава по наследство и пр. *Бълг. ред.*

селянина се е изразявал в обработване на помешчическата земя със *същия* инвентар; продуктът на този труд е отивал в полза на помешчика. Следователно тук принадлежният труд е бил отделен пространствено от необходимия: за помешчика обработвали господарската земя, за себе си — своите надели; за помешчика работели през едни дни от седмицата, за себе си — през други. По този начин даденият за ползване на селянина «надел» е служел в това стопанство един вид като натурална работна заплата (изразено в съвременни понятия) или като средство за осигуряване на работна ръка за помешчика. «Собственото» стопанство на селянина в надела е било условие за помешчическото стопанство, имало е за цел не «осигуряването» на средства за живот на селянина, а на работна ръка за помешчика*.

Тази именно система на стопанство ние наричаме ангарийно стопанство. Очевидно е, че нейното преобладаване предполага следните необходими условия: първо, господство на натуралното стопанство. Крепостното имение е трябвало да бъде самозадоволяващо се, затворено цяло, с твърде слаби връзки с останалия свят. Производството на зърнени храни за продажба, развило се особено през последния период от съществуването на крепостното право, вече е било предвестник на разпадането на стария режим. Второ, за такова стопанство е необходимо непосредственият производител да бъде снабден със средства за производство и по-специално със земя; нещо повече — необходимо е той да бъде закрепен за земята, иначе на помешчика не е гарантирана работната ръка. Следователно, начините за получаване на принадлежния продукт при ангарийното и при капиталистическото стопанство са диаметрално противоположни: първият има за основа дадения на производителя парцел, вторият — лишаването на производителя от земя**. Трето, условие за такава система на стопанство е

* Този строеж на стопанството е охарактеризиран извънредно релефно от А. Енгелгард в неговите «Писма из деревни» (С.-Петербург, 1885, с. 556—557). Той съвсем правилно посочва, че крепостното стопанство е било стройна и завършена система, в която разпоредител е бил помешчикът, който е давал на селяните дялове земя и им е определял какво да вършат.

** Възразявайки на Хенри Джордж, който казва, че експроприирането на масата от населението е най-голямата и универсална причина за бедността и потисничеството, Енгелс пише в 1887 г.: «Исторически това не е съвсем вярно. . . През средните векове извор на феодалното потисничество не е било лишаването (expropriation) на народа от собственост върху земята, а обратно — придаването (appropriation) на народа към земята. Селянинът задържал земята си, но бил прикрепен към нея като закрепостен или бил задължен да»

личната зависимост на селянина от помещика. Ако помещикът няма пряка власт над личността на селянина, той не би могъл да накара този човек, разполагащ с парче земя и собствено стопанство, да работи за него. Необходима е следователно «извъникономическа принуда», както казва Маркс, характеризирайки този стопански режим (приведен от него, както казахме по-горе, към категорията *отработъчна рента*. «Das Kapital», III, 2, 324)⁸⁰. Формите и степените на тази принуда могат да бъдат най-различни — от крепостното състояние до съсловното непълноправие на селянина. Най-после, четвърто, условие и следствие на описваната стопанска система е крайно ниското и заостеняло състояние на техниката, защото стопанството е било в ръцете на дребни селяни, притиснати от нуждата, принизени от личната зависимост и от невежеството.

II. Съединяване на ангарийната система на стопанство с капиталистическата

Ангарийната система на стопанство беше подкопана с отменяването на крепостното право. Подровени бяха всички главни основи на тази система: натуралното стопанство, затвореността и самозадоволяващият се характер на помещицеската вотчина, тясната връзка между отделните ѝ елементи, властта на помещика над селяните. Селското стопанство се отдели от помещицеското; на селянина предстоеше да изкупи своята земя и да стане неин собственик, а на помещика — да премине към капиталистическата система на стопанство, почиваща, както току-що отбелязахме, върху диаметрално противоположни основи. Но този преход към свършено друга система не можеше, разбира се, да стане изведнъж и това се дължеше на две причини. Първо, още не бяха налице условията, които се изискват за капиталистическото производство. Необходима беше класа от хора, привикнали към наемна работа, необходимо беше да се замени селският инвентар с помещ-

—
плаща на феодалния господар данък под формата на труд или продукт.» [«The condition of the working class in England in 1844». New-York, 1887. Preface, p. III («Положението на работническата класа в Англия в 1844 година». Ню Йорк. 1887. Предговорът, с. III, ред.)]⁸⁰.

чически; необходимо беше земеделието да се организира като всяко друго търговско-промишлено предприятие, а не като принудителна работа за господаря. Всички тези условия можеха да се създадат само постепенно и опитите на някои помешчици в първите години след реформата да си доставят от чужбина чуждестранни машини и дори да докарат задгранични работници не можеха да не свършат с пълно фиаско. Другата причина за невъзможността да се извърши изведнъж преходът към капиталистическа организация на работата се състоеше в това, че старата, ангарийната система на стопанство беше само подколана, но не и премахната окончателно. Стопанството на селяните не беше напълно отделено от стопанството на помешчиците, тъй като в ръцете им останаха твърде важни части от селските надели: «отрязаните земи»*, горите, ливадите, водопонте, мерите и пр. Без тези земи (или сервитути) селяните изобщо не бяха в състояние да водят самостоятелно стопанство, така че помешчиците имаха възможност да продължават старата система на стопанство във формата на отработки. Възможността за «извъникономическа принуда» също си оставаше: временно задълженото състояние⁸¹, взаимното поръчителство, телесните наказания за селянина, принудителното пращане на обществени работи и т. н.

И така, капиталистическото стопанство не можеше изведнъж да възникне, ангарийното стопанство не можеше изведнъж да изчезне. Единствено възможната система на стопанството беше следователно преходната система, система, съчетаваща чертите и на ангарийната, и на капиталистическата система. И действително, следреформеният строй на стопанството на помешчиците се характеризира именно с такива черти. При безкрайно разнообразие на формите, присъщи на преходната епоха, икономическата организация на съвременното помешчицеско стопанство се свежда до две основни системи в най-различни съчетания, а именно до системата на *отработките*** и *капиталистическата* система. Първата се състои в обработване на

* Земя, която помешчиците откъснали от ползвателата от селяните земя при отнемане на крепостното право през 1861 г. Българ. ред.

** Сега ние заменяме термина «ангария» с «отработки», тъй като тази дума повече съответствува на следреформените отношения и се ползва в нашата литература с правото на гражданство.

земята с инвентар на околните селяни, при което формата на заплащане не променя същността на тази система (няма значение дали се плаща в пари, както при наемна работа на акорд, или в продукти, както при изполицата, или пък се плаща било със земя, било с ливади, гори и т. н., както при отработките в тесния смисъл на думата). Всичко това са преки остатъци от ангарийното стопанство* и дадената по-горе икономическа характеристика на това стопанство важи почти изцяло за отработъчната система (единствено изключение е, че при една от формите на отработъчната система отпада едно от условията на ангарийното стопанство: именно при работата на акорд вместо натурално заплащане на труда виждаме парично). Капиталистическата система се състои в наемане на работници (за година, за определен срок, надничари и пр.), които обработват земята с инвентар на работодателя. Двете системи се преплитат в действителност по най-разнообразен и чудноват начин: в повечето от помешчическите имения са налице и двете системи, прилагани за различни стопански работи**. Съвсем естествено е, че съединяването на толкова разнообразни и даже противоположни системи на стопанство води в действителния живот към редица най-дълбоки и сложни конфликти и противоречия, че под натиска на тези противоречия редица стопани пропадат и т. н. Всичко това са явления, свойствени на всяка преходна епоха.

Ако си поставим въпроса за сравнителната разпространеност на двете системи, трябва да кажем преди всичко, че точни статистически данни по този въпрос няма, а и

* Ето един пример, който се отличава с особена релефност: «В южната част на Елецки уезд» (Орловска губерния) — лише един кореспондент на департамента на земеделието — «в едрите помешчически стопанства освен от постоянните работници, значителна част от земята се обработва от селяни срещу даваната им под аренда земя. Бившите крепостни продължават да наемат земя от своите предишни помешчици и срещу това им обработват земята. Тези села продължават да се смятат за «собстварност» на съответния помешчик.» (С. А. Короленко, «Вольнонаемный труд и пр.» с. 118) И още: «В моето стопанство — лише друг помешчик — цялата работа вършат бившите ми селяни (8 села, приблизително 600 души), за което те получават паша за добитъка (от 2000 до 2500 дес.); сезонните работници само изорават земята и я засяват със сеялки (ibid, с. 325. Из Калужки уезд)

** «Повечето от стопанствата се водят по такъв начин, че част от земята, макар и съвсем незначителна, се обработва от притежателите със собствен инвентар, от целогодишни и пр. работници, а цялата останала земя се дава на селяните за обработване или на изполица, или срещу земя, или срещу пари («Вольнонаемный труд», ibid., 96). . . «В повечето имения съществуват едновременно почти всички или много начини на наемане» (т. е. начини на снабдяване стопанството с работна сила). «Сельское и лесное хозяйство России.» Изд. департамента земл. для выставки в Чикаго. СПб. 1893, с. 79.

едва ли биха могли да се съберат: за това би трябвало да се изследват статистически не само всички именния, но и всички стопански операции във всички именния. Има само приблизителни данни във вид на обща характеристика на отделни райони за преобладаването на едната или другата система. Такива данни, обобщени за цяла Русия, се съдържат в цитираното издание на департамента на земеделието: «Волнонаемният труд и т. н.» Г. Аненски е съставил въз основа на тези данни твърде нагледна картограма, показваща разпространеността на двете системи («Влиянието на реколтата и т. н.»⁸², I, 170). Съпоставяме тези данни във вид на таблица, като я допълваме със сведения за размерите на засетите площи в частните имоти* през 1883—1887 г. (по «Статистика Российской империи», IV, Средний урожай в Европ. России в пятилетие 1883—1887 г., СПб. 1888)**.

Групи губернии според преобладаващата система на стопанството у земевладелците	Брой на губерниите			Размер на засетите площи с всички зърнени култури и картофи в частни имоти (в хил. десетини)
	в черноземната област	в нечерноземната област	всичко	
I. Губернии с преобладаваща капиталистическа система ...	9	10	19	7 407
II. Губернии с преобладаваща смесена система	3	4	7	2 222
III. Губернии с преобладаваща отработъчна система	12	5	17	6 281
Всичко	24	19	43	15 910

* Частни имоти — земята, останала в собственост на бившите помещици. —

Бъзг. ред

** От 50 губернии на Европ. Русия са изключени Архангелска, Вологодска, Оловещка, Вятска, Пермска, Оренбургска и Астраханска, в които през 1883—1887 г. имало всичко 562 хил. дес. засети площи в частните имоти от всичко 16 472 хил. дес. такива посеви площи в Европ. Русия. — В I група влизат следните губернии: 3 прибалтийски, 4 западни (Ковненска, Виленска, Гродненска, Минска), 3 югозападни (Киевска, Волинска, Подолска), 5 южни (Херсонска, Таврическа, Бесарабска, Екатеринославска, Донска), 1 югоизточна (Саратовска), освен това Петербургска, Московска и Ярославска. Във II група: Витебска, Могялевска, Смоленска, Калужка, Воронежска, Полтавска и Харьковска. В III група влизат останалите губернии. — За по-голяма точност било от всички засети площи в частните имоти да се извадят посебите, принарендатори, но данни от този род няма. Ще отбележим, че на едва ли би изменила нашия извод за преобладаването на чешката система, тъй като в черноземната област се арендува част от орната земя в частните имоти, а в губерниите на тази област отработъчната система.

Хк в. н. п. 17. 02. 74. - 582 млн. + 15.910 = 16.492 (млн. 16.492)

— 170 —

аренду ¹⁾ владальческой паши собственными владельцами владимцев и трудом восточных или срочных рабочих составляет вся западная, т. е. и частью юго-восточная окраина Европейской России, начиная съ сѣвера, отъ губернии С.-Петербургской, и захватывая далее губернии: прибалтійскія литовскія (Ковенскую, Виленскую, Гродненскую, а также и Минскую губернии Бѣлорусской группы), юго-западныя (Кіевскую, Волынскую, Подольскую), южныя степныя и южныя части губерній Харьковской, Саратовской, Самарской и Уфимской. Въ этого сплошнаго района та же формы применения пашнаго труда являются господствующими во владальческих хозяйствахъ (вообще незначительныхъ) губерній Московской и Ярославской промышленной группы.

Въ остальной, большей части Европейской Россіи, — охватываемой съ запада и съ юга обширною полосой распространенія владальческихъ хозяйствъ съ собственнымъ инвентаремъ, — господствуетъ почти исключительно, или пользуется значительнымъ распространениемъ, обработка пашни крестьянскими орудіями и столами и наимъ широкими лѣтками, или въ формѣ отработочнаго, или же отдачи земли въ обработку наемъ, — причемъ и здѣсь имѣются въ виду лишь пашни, не сдаваемая въ аренду. Владальческие хозяйства съ собственнымъ инвентаремъ и съ батрацкимъ трудомъ встрѣчаются, впрочемъ, и здѣсь, во разѣ. Въ губерніяхъ средняго черноземья (Воронежской, Харьковской и Палтавской), составляющихъ какъ бы переходную область между районами преимущественно владальческаго и преимущественно крестьянскаго инвентаря, также, какъ и въ некоторыхъ изъ нечерноземныхъ губерній, та и другая форма хозяйствованія распространены почти одинаково, (если не считать той части пашни, которая отдается въ аренду). Въ сѣверной черноземной группѣ, въ средняго Поволжья и въ сѣверо-западной части нечерноземной полосы (губерніи Псковская, Новгородская, Тверская), крестьянскій инвентарь и связанная съ нимъ формы пашни пользуются рѣшительнымъ преобладаниемъ.

Рассматривая ближе особенности въ условияхъ пользования пашняго трудомъ въ различныхъ мѣстностяхъ внутри очерченныхъ группныхъ областей, мы можемъ разбить каждую изъ нихъ на нѣсколько болѣе дробныхъ территориальныхъ районовъ.

Въ области преобладанія хозяйствъ съ инвентаремъ владальческихъ могутъ быть выдѣлены районы: степной, юго-западный, сѣверо-западный и прибалтійскій.

Степной районъ характеризуется культурою вытѣсненнымъ, неустойчивостью урожаевъ, — достигающихъ здѣсь иногда громадныхъ размѣровъ, вѣ иногда же дающихъ почти ничего, — огромными посевами пшеницы и очень рѣдкихъ посевовъ ячменя. Большая часть земледѣльческихъ работъ выполняется здѣсь прицѣльными рабочими, наймаемыми на годъ или на срокъ (всего чаще съ марта или апрѣля по октябрь или ноябрь). Подежный наемъ встрѣчается рѣже и сто рѣже

¹⁾ Цифровыя данныя о составѣ распространенія аренды владальческой пашни по отдѣльнымъ районамъ приведены въ статьѣ Н. А. Кобзузова.

			Уфа	Самар.
<i>Хк 19</i>	<i>млн. с. аренд. в. н. п.</i>	<i>7.407</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
<i>12</i>	<i>" " " "</i>	<i>6.281</i>	<i>12</i>	<i>5</i>
<i>7</i>	<i>" " " "</i>	<i>2.222</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
		<i>15.910</i>	<i>24</i>	<i>19</i>

Всего, по 16 а. 3. т. в 1/2 кв. в. н. п. и 1/2 кв. с. аренд. с. н. п.

Составлена от В. И. Ленина сводка за распространениемъ на различные стопанскія системы в Русіи; помѣщена на с. 170 в сборникѣ «Вліяніе урожаевъ и хлебныхъ ценъ на некоторые стороны русскаго народнаго хозяйства», т. I, С. П. Б. 1897.

И така, ако в чисто руските губернии преобладават отработките, в Европейска Русия изобщо капиталистическата система в помещническото стопанство трябва да бъде призната днес за преобладаваща. При това нашата таблица изразява далеч непълно това преобладание, защото в първата група има губернии, където отработките изобщо не се прилагат (балтийските например), докато в третата група няма нито една губерния, вероятно даже нито едно водещо свое стопанство имение, в което да не се прилага поне отчасти капиталистическата система. Ето илюстрация на това въз основа на земската статистика (*Распоин. «Частновладельческо хозяйство в России по земским статистическим данным.» «Юридический Вестник», 1887 г., кн. 11—12, кн. 12, с. 634):*

Уезди в Курска губерния	% на именята с волно-наемни работници		% на именята с ратаи	
	средни	едри	средни	едри
Дмитровски	53,3	84,3	68,5	85,0
Фатежки	77,1	88,2	86,0	94,1
Лговски	58,7	78,8	73,1	96,9
Суджански	53,0	81,1	66,9	90,5

Най-после, необходимо е да отбележим, че понякога отработъчната система преминава в капиталистическа и дотолкова се слива с нея, че става почти невъзможно да се отдели едната от другата и да се различат. Например селянинът наема парче земя, като се задължава да работи срещу нея определен брой дни (както е известно, това е най-разпространеното явление. Вж. примерите в следващия параграф). Как да се прокара разлика между подобен «селянин» и западноевропейския или остзейския «ратай», който получава парче земя със задължението да работи определен брой дни? Животът създава такива форми, в които противоположни по своите основни черти стопански системи постепенно се сливат напълно. Невъзможно е да се каже къде свършват «отработките» и къде започва «капитализмът». Като установихме по такъв начин основния факт, че цялото разнообразие на форми в съвременното помещническо стопанство се свежда до две системи —

отработъчна и капиталистическа, в различни съчетания, сега ще преминем към икономическата характеристика на двете системи и ще видим коя от тези системи измества другата под влияние на общия ход на икономическата еволюция.

III. Характеристика на отработъчната система

Формите на отработките, както вече отбелязахме по-горе, са извънредно разнообразни. Понякога селяните се наемат за пари да обработват със собствен инвентар земи от частните имоти — това са така наречените «работа на парче», «плащане на десетина»*, обработка на «кръгове»**^{вв} (т. е. една десетина пролетници и една десетина есенници) и т. н. Понякога селяните вземат назаем зърно или пари, като се задължават да отработят или целия дълг, или лихвата***. При тази форма особено явно изпъква една черта, свойствена на отработъчната система въобще, а именно заробващият, лихварският характер на подобно наемане на работа. Понякога селяните работят «за нанесени повреди на посевите от добитък» (т. е. задължават се да отработят установената от закона глоба за вреди на посевите, причинени от добитък), работят просто за чест» (срв. Енгелгард, I. с., с. 56) — т. е. даром, само за една почерпка, за да не се лишат от възможността друг път пак да «припечелят» при земевладелеца. Най-после, твърде разпространени са отработките срещу земя било под форма на изполица, било направо за дадената под наем на селяните земя, ливади, гори и т. н.

При това много често заплащането за арендуваната земя взема най-разнообразни форми, които понякога дори се съединяват в едно, така че наред с паричното заплащане фигурират и плащането с продукти, и «отработките». Ето два примера: за всяка десетина да се отработи 1¹/₂ дес. + 10 яйца + 1 кокошка + 1 женски работен ден; за 43 дес. пролетници по 12 руб. и 51 дес. есенници по 16 руб. в пари + да се овършеят еди-колко си купни овес,

* «Сборняци стат. свед. за Рязанска губерния».

** Енгелгард, I. с.

*** Сборн. стат. свед. по Московской губ., т. V. Вып. 2, М. 1879, с. 186—189. Ние посочваме източниците само за пример. Цялата литература за селското и частновладелското стопанство съдържа маса подобни примери.

7 купни елда и 20 купни ръж + арендуваната земя да се натори с тор от своя добитък, не по-малко от 5 десетини, по 300 коли на десетина (Карышев, «Аренды», с. 348). Тук даже торът на селяните се превръща в съставна част на частното имение! Разпространеността и разнообразието на отработките се вижда и от изобилието на термини за тях: отработки, отбучи, отбутки, баршчина, басаринка, пособка, паншчина, поступок, виемка и пр. (ibid, 342). Понякога селянинът освен това се задължава да работи, «каквото заповяда господарят» (ibid, 343), задължава се въобще «да изпълнява», да го «слуша», «да му помага». Отработките обхващат «целия цикъл селски работи. Чрез отработките се извършват всички селскостопански операции по обработката на нивите и прибирането на зърнените храни и сеното, набавят се дърва, превозват се товари» (346—347), поправят се покриви и комини (354, 348), селяните се задължават да доставят кокошки и яйца (ibid.). Изследователят на Гдовски уезд, С.-Петербургска губерния, с право казва, че срецащите се видове отработки имат «предишния дореформен ангарнен характер» (349)*.

Особено интересна форма на отработки срещу земя са така наречените отработъчни и натурални аренди** . В предната глава видяхме как в селската аренда се проявяват капиталистически отношения; тук виждаме «аренда», която е най-обикновен остатък от ангарийното стопанство*** и която преминава понякога незабелязано в капиталистическа система за осигуряване на имението със селски работници чрез снабдяването им с парче земя. Данните на земската статистика установяват безспорно тази връзка на подобни видове «аренда» със собственото сто-

* За отбелязване е, че цялото огромно разнообразие от различни форми на отработки в Русия, различни форми на аренда с всевъзможни допълнения и пр. изцяло се изчерпват с онези основни форми на докапиталистически отношения в земеделството, които е установил Маркс в 47-та глава на III том на «Капиталът». В предната глава вече отбелязахме, че тези основни форми са три: 1) отработъчна рента; 2) рента в продукти, или натурална рента, и 3) парична рента. Затова съвсем естествено е, че Маркс е искал да вземе именно руски данни за илюстрация на раздела за поземлената рента.

** Според «Общи данни на земската статистика» (т. II) селяните арендуват срещу пари 76% от всички арендувани от тях земи; срещу отработки — 3—7%; срещу част от продукта — 13—17% и, най-после, срещу смесено заплащане — 2—3% от земята.

*** Срв. примерите, приведени в забележката на с. 134 (настоящия том, с. 181. *Ред.*). При ангарийното стопанство помещикът е давал на селянина земя, та селянинът да му работи. При отстъпването на земя срещу отработки икономическите отношения очевидно са същите.

панство на тези, които дават земята. «При развитието на собствено земеделие в частните имения у притежателите се явява необходимост да *си осигурят работници в нужното време*. Поради това в много райони у тях се развива стремжът да дават земя на селяните срещу отработване или срещу част от продукта и отработване. . .» Тази система на стопанство «. . . е доста разпространена. Колкото по-често даващите земя под наем поддържат собствено стопанство, колкото по-малко е предлагането на аренда и колкото по-голямо е търсенето, толкова по-широко се развива и този вид наемане на земя» (*ibid.*, с. 266, срв. също 367). И така, тук виждаме една съвсем особена аренда, която е израз не на отказването на земевладелеца от собственото стопанство, а на *разширяването на орната му земя* — която не означава укрепване на стопанството на селяните чрез разширяване на тяхното земевладение, а *превръщането на селянина в селски работник*. В предната глава видяхме, че в селското стопанство арендата има противоположен смисъл — за едни е изгодно разширяване на стопанството, а за други — сделка под натиска на нуждата. Сега виждаме, че и в помещическото стопанство даването на земя под аренда има противоположно значение: понякога това е предаване на стопанството на друго лице срещу плащане на рента; друг път — начин за поддържане на собственото стопанство, начин за осигуряване работна сила за имението.

Преминаваме към въпроса за заплащането на труда при отработките. Данните от различните източници категорично свидетелствуват, че заплащането на труда при отработъчното наемане и при отработването на дългове е винаги *по-ниско*, отколкото при капиталистическото «свободно» наемане. Първо, това се доказва от факта, че натуралните аренди, т. е. отработъчните и изполичните (изразяващи, както току-що видяхме, само наемен труд за отработване на дълг или за ползване на земя), по общо правило навсякъде са *по-скъпи*, и то значително (*ibid.*, 350), понякога двойно по-скъпи от паричните (*ibid.*, 356, Ржевски уезд, Тверска губ.). Второ, натуралната аренда е развита най-силно сред най-бедните групи селяни (*ibid.*, 261 и сл.). Това е аренда, продиктувана от нуждата, «аренда» на селянина, който вече не може да се съпроти-

вява на превръщането му в селскостопански наемен работник. Състоятелните селяни се стараят да наемат земя срещу пари. «Наемателят използва и най-малката възможност да внесе арендната сума в пари и с това да поевтини стойността на ползването на чуждата земя» (ibid., 265) — и не само да поевтини стойността на арендата, ще добавим, но и да се избави от заробващия го наем. В Ростовски уезд е бил констатиран даже такъв знаменателен факт като преминаване от паричната аренда към скопщината⁸⁴ поради повишаването на арендните цени, *въпреки намаляването на частта на селяните в скопщината* (ibid., с. 266). Този факт илюстрира съвсем нагледно значението на натуралните аренди, които окончателно разоряват селянина и го превръщат в селски ратай*. Трето, прякото сравняване на цените на труда при отработъчното и при капиталистическото «свободно» наемане показват високото равнище на последните. В цитираното издание на департамента на земеделието: «Волнонаемен труд и т. н.», се изчислява, че средното възнаграждение за пълна обработка на една десетина есенници с инвентар на селянина възлиза на 6 рубли (данни за средния черноземен

* Сумираните най-нови данни за арендите (г-н Каришев в книгата «Влиянието на реколтата и пр.», т. I) потвърдиха напълно, че само нуждата кара селяните да вземат земя на изполища или срещу отработка, а състоятелните селяни предпочитат да арендуват срещу пари (с. 317—320), тъй като натуралните аренди навсякъде са несравнено по-скъпи за селянина от паричните (с. 342—346). Но всички тези факти не са попречили на г-н Каришев да представи работата така: «несъстоятелният селянин... получава възможност по-добре да задоволява потребностите си от храна чрез известно увеличаване на своята засята площ на чужда земя, взета на изполища» (321). Ето до какви нелепи мисли довежда хората предвзетото прирастание към «натуралното стопанство!» Доказано е, че натуралните аренди са по-скъпи от паричните, че те представляват своего рода trucksistem⁸⁵ в земеделието, че те окончателно разоряват селянина и го превръщат в ратай — а нашият икономист говори за подобряване на храненето! Изполичните аренди, представете си, «ще помагат» «на нуждаещата се... част от селското население да взема» земя под аренда (320). Тук г-н икономистът нарича «помощ» наемането на земя при най-лоши условия, при превръщането му в ратай! Пита се, къде тогава е разликата между руските народници и руските едри земевладелци, които винаги са били готови и винаги са готови да окажат на «нуждаещата се част от селското население» подобна «помощ»? Между другото, ето един интересен пример. В Хотински уезд, Бесарабска губ., средният дневен доход на изполичаря се определя на 60 копейки, а на надничаря през лятото 35—50 копейки («Излиза, че *доходът на изполичаря все пак е по-висок от заплащаната на ратая*» (344; курсивът е на г-н Каришев). Това «все пак» е твърде характерно. Но нали изполичарят има, за разлика от ратая, разходи по стопанството? Нали той трябва да има кон и кола? Защо не са сметнати тези разходи? Ако средната надница през лятото в Бесарабска губерния е равна на 40—77 копейки (1883—1887 и 1888—1892 г.), средната надница на работник с впряг е равна на 124—180 копейки (1883—1887 и 1888—1892 година). Не «излиза» ли по-скоро, че ратаят получава «все пак» повече от изполичаря? Средната надница на работник без коне (средна за цяла година) се определя на 67 копейки за Бесарабска губ. през 1882—1891 г. (ibid., 178).

пояс за 8 години, 1883—1891). Ако пресметнем стойността на същата работа по свободен наем, ще получим 6 рубли и 19 копейки само за труда на работника без добитък, като не смятаме работата на коня (възнаграждението за работата на коня не може да се смята за по-малко от 4 рубли и 50 копейки, I. с., 45). Съставителят с право счита това явление за «съвсем ненормално» (ibid.). Ще отбележим само, че по-високото заплащане на труда при чисто капиталистическото наемане в сравнение с всевъзможните форми на икономически заробващо договориране и други докапиталистически отношения, е факт, установен не само в земеделието, но и в промишлеността, не само в Русия, но и в други страни. Ето по-точни и по-подробни данни на земската статистика по този въпрос («Сборник стат. свед. по Саратовскому уезду», т. I, отд. III, с. 18—19. Цит. по «Аренды» на г-н Каришев, с. 353):

Видове работи	Саратовски уезд				
	Средна цена (в рубли) за обработка на една десетина				
	При догово- ряне през зямата с предплата 80—100% от работната заплата	При обработка срещу аренда на орна земя по писм. условия	При свободно уговорен наем по уговари- не на арен- даторите	на наема- телите	на наема- щите се
Пълна обработка. жътва с превоз и вършитба.....	9,6	—	9,4	20,5	17,5
Същото без вършит- ба (за пролетни- ци).....	6,6	—	6,4	15,3	13,5
Същото без вършит- ба (за есенници)	7,0	—	7,5	15,2	14,3
Обработка.....	2,8	2,8	—	4,3	3,7
Жътва (с превозва- не).....	3,6	3,7	3,8	10,1	8,5
Жътва (без превоз- ване).....	3,2	2,6	3,3	8,0	8,1
Коситба (без превоз- ване).....	2,1	2,0	1,8	3,5	4,0

И така, при отработките (както и при договорното наемане, свързано с лихварство) цените на труда се оказват обикновено два пъти и нещо по-ниски от тези при капи-

талистическото наемане*. Тъй като с отработване може да се земе само местният и при това непременно «осигуреният с надел» селянин, този факт на крайно понижаване на възнаграждението ясно показва значението на надела като натурална работна заплата. Наделът в подобни случаи продължава и днес да служи като средство за «осигуряване» евтина работна ръка на земевладелеца. Но разликата между свободната и «полусвободната»** работа далеч не се изчерпва с различието в заплащането. Много важно е и обстоятелството, че вторият вид работа винаги предполага лична зависимост на наемания от наемателя, предполага винаги повече или по-малко запазване на «извъникономическата принуда». Енгелгард много точно отбелязва, че даването на пари срещу отработване се обяснява с най-сигурната гаранция за плащане на такива дългове: по изпълнителен лист от селянина трудно може да се вземе нещо, «а началството ще застави селянина да изпълни работата, която се е задължил да извърши, та ако ще собствените му ниви да стоят неожънати» (I. с., 216). «Само дългите години на робството, на крепостническия труд за господаря са могли да изработят това хладнокръвие» (само привидно), с което земеделецът оставя под дъжда своето жито, за да отиде да кара чужди снопи (ibid., 429). Без една или друга форма на прикрепване на населението към мястото на живеене, към «общината», без известна гражданска непълноправност отработките като система биха били невъзможни. От само себе си се разбира, че неизбежна последица от описаните черти на отработъчната система е ниската производителност на труда: начините на стопанисване, основано на отработките, могат да бъдат само най-закостенели; трудът на икономически заробенния с договор селянин не може да не се доближава по качество до труда на крепостния.

Поради обединяването на отработъчната и капиталисти-

* Как след всичко това да не определям критиката на капитализма, която прави напр. народникът кн. Василчиков, като реакционна? В самата дума «сволнонаемен» — патетично възкликва той — има противоречие, защото наемането предполага несамостоятелност, а несамостоятелността изключва «свободата». Кокетиращият с народническите идеи помешчик, разбира се, забравя това, че капитализмът замества робската несамостоятелност със свободна несамостоятелност.

** Израз на г-и Каршев, I. с. Напрасно г-и Каршев не е направил назада, че изпolicниите аренти «помагат» «полусвободният» труд да надживее времето си.

ческата система съвременният строй на помещническото стопанство прилича извънредно много по икономическата си организация на онзи строй, който преобладаваше в нашата текстилна индустрия преди появата на едрата машинна индустрия. Там търговецът извършваше част от операциите със свои оръдия и наемни работници (сноване на преждата, боядисване и дообработка на тъканите и пр.), а друга част — с оръдията на селяните-кустари, които му работеха с негов материал; тук част от операциите се извършват от наемни работници, с инвентар на собственика, а друга част — с труда и инвентара на селяните, работещи на чужда земя. Там с промишления капитал се съединяваше търговският и над кустаря освен капитала тегнеше и зависимостта от посредниците, раздаващи работа, truck-sistem и пр.; и тук по същия начин промишленият капитал се съединява с търговския и лихварския, с всевъзможните форми на понижаване на заплатата и засилване на личната зависимост на производителя. Там преходната система се задържа векове поради ръчната примитивна техника и беше разрушена за някакви си три десетилетия от едрата машинна индустрия; тук отработките се държат едва ли не от създаването на Русия (земевладелците са заробвали смердите още през времето на Руската правда⁸⁶), увековечавайки закостенялата техника, и започват бързо да отстъпват място на капитализма едва в следреформената епоха. И тук, и там старата система означава само застой във формите на производство (а следователно и във всички обществени отношения) и господство на азиатщината. И тук, и там новите, капиталистическите форми на стопанство са голям прогрес въпреки всичките им присъщи противоречия.

IV. Изместване на отработъчната система

Пита се сега, в какво отношение се намира отработъчната система към следреформената икономика на Русия?

Преди всичко растежът на стоковото стопанство не може да търпи отработъчната система, тъй като тази система е основана на натуралното стопанство, на неподвижната техника, на неразривната връзка между помещика и селя-

нина. Поради това тази система като цяло е свършено неприложима и всяка крачка в развитието на стоковото стопанство и търговското земеделие подрива условията за нейното прилагане.

След това трябва да се вземе под внимание следното обстоятелство. От казаното по-горе произтича, че отработките в съвременното помешчическо стопанство би трябвало да се разделят на два вида: 1) отработки, които може да извърши само селянин-стопанин с работен добитък и инвентар (например обработка на «кръгова»* десетина, оран и пр.), и 2) отработки, които може да извърши и селският пролетарий, лишен от инвентар (например жътва, коситба, вършитба и т. н.). Очевидно е, че както за селското, така и за помешчическото стопанство отработките от първия и втория вид имат противоположно значение и че последните отработки означават непосредствено преминаване към капитализма, сливайки се с него чрез редица свършено неуловими преходи. Обикновено в нашата литература се говори за отработки въобще, без да се прави такава разлика. А в процеса, при който капитализмът измества отработките, грамадно значение има пренасянето на центъра на тежестта от първия вид върху втория вид отработки. Ето пример от «Сборник статистически сведения за Московска губерния»: «В огромната част от имененията... обработването на нивите и посевите, т. е. работите, от грижливото изпълнение на които зависи реколтата, се извършват от постоянни работници, а прибирането на зърнените храни, т. е. работата, при която най-важни са навременността и бързината, се възлага на околните селяни срещу пари или срещу ползване на земя» (т. V, св. 2, с. 140). В подобни стопанства огромната част от работна ръка се осигурява чрез отработки, но капиталистическата система несъмнено преобладава и «околните селяни» се превръщат всъщност в земеделски работници — като «контрактуваните надничари» в Германия, които също владеят земя и също се наемат за определена част от годината (вж. по-горе, с. 165, забележката**). Рязкото намаляване на конете и увеличаването на домакинствата без коне

* Тоест, извършване целия процес на отработка на една десетина пролетници и една десетина есенници. *Бълг. ред.*

** Настоящия том, с. 165. *Ред.*

под влияние на слабите реколти през 90-те години* не можеше да не окажат силно влияние за ускоряване на този процес, при който отработъчната система се измества от капиталистическата**.

И най-после, като най-главна причина за изместването на отработъчната система трябва да се посочи разслояването на селяните. Връзката на отработките (от първия вид) именно със средната група селяни е ясна и аргументна — както вече отбелязахме по-горе — и може да бъде доказана с данните на земската статистика. Например в сборника за Задонски уезд на Воронежка губерния са дадени сведения за броя на стопанствата в различните групи селяни, които са се наемали на работа на акорд. Ето тези данни в проценти:

Група домакинства	% на стопаните, наемащи се с работа на акорд, към всички сто- панци в групата	% към сбора	
		от всички домакин- ства	от домакин- ства, наема- щи се на работа на акорд
Без коне	9,9	24,5	10,5
С един кон	27,4	40,5	47,6
» 2—3 коня	29,0	31,8	39,6
» 4 »	16,5	3,2	2,3
<i>Общо за уезда</i>		23,3	100

Отгук става ясно, че участието в работата на акорд отслабва в двете крайни групи. Най-много домакинства,

* Преброяването на конете от 1893—1894 г. в 48 губернии установи намаляване на конете у всички притежатели на конес с 9,6% и намаляване броя на притежателите с 28 321 души. В Тамбовска, Воронежка, Курска, Рязанска, Орловска, Тулска и Нижегородска губерния от 1888 до 1893 г. конете са намалели с 21,2%. В седем други черноземни губернии намалението от 1891 до 1893 г. е възлязло на 17%. В 38 губернии на Европ. Русия през 1888—1891 г. е имало 7 922 260 селски домакинства, от които — 5 737 436 с коне; през 1893—1894 г. в тези губернии е имало 8 288 987 домакинства, от които 5 647 233 с коне. Следователно броят на домакинствата с коне е намалял с 89 хиляди, броят на домакинствата без коне се е увеличил с 456 хиляди. Процентът на домакинствата без коне от 27,6% се е покачил на 31,9% («Статистика Росс. империи», ХХХVII, СПб. 1896). (По-горе показахме, че в 48 губернии на Европ. Русия броят на домакинствата без коне се е увеличил от 2,8 млн. в 1888—1891 г. на 3,2 млн. в 1896—1900 г. — т. е. от 27,3% до 29,2%. В 4 южни губернии (Бесарабска, Екатеринославска, Таврическа и Херсонска) броят на домакинствата без коне се е увеличил от 305 800 в 1895 на 341 600 в 1904 г., т. е. от 34,7% на 36,4%). (Забележ. към 2-о изд.).

** Сря. също С. А. Короленко, «Волнонаемният труд и т. н.», с. 46—47. Където, въз основа на преброяванията на конете от 1882 и 1888 г., се припещдат примери за увеличаване броя на конете у частните земеделци едновременно с изместването им в стопанствата на селяните.

наемащи се с работа на акорд, се падат на средната група селяни. Тъй като работата на акорд често се причислява в земските статистически сборници към «страничните занятия» изобщо, следователно тук виждаме пример на типично за средните селяни «странично занятие», също както в предишната глава се запознахме с типичните «странични доходи» в долната и горната група селяни. Разгледаните там видове «странични занятия» са израз на развитието на капитализма (търговско-промишлени заведения и продажба на работна сила), а даденият вид «странични доходи», обратно, изразява изостаналостта на капитализма и преобладаването на отработките (ако приемем, че общо в «работата на акорд» преобладават такъв вид работи, които ние отнасяме към отработките от първия вид).

Колкото повече западат натуралното стопанство и средните селяни, толкова повече капитализмът трябва да измества отработките. Заможните селяни, естествено, не могат да служат за основа на системата на отработките, тъй като само крайната нужда кара селянина да се заема с най-лошо платени и разорителни за неговото стопанство работи. Но и селският пролетариат не е годен за отработъчната система, макар и по друга причина: селският пролетарий, който няма никакво стопанство или има нищожно парче земя, не е така привързан към него, както «средният» селянин, и поради това на него му е много по-лесно да отиде другаде и да се наеме при «свободни» условия, т. е. срещу по-високо заплащане и без всякакви заробващи договори. Оттук — повсеместното недоволство на нашите земевладелци против отиването на селяните в града и въобще на «печалба», оттук и техните оплаквания, че селяните са «слабо привързани» (вж. по-нататък, с. 183*). Развитието на чисто капиталистическата наемна работа подкопава из основи системата на отработките**.

* Настоящия том, с. 237. *Ред.*

** Ето един особено релефен пример. Земските статистики обясняват сравнително голямото разпространение на паричната и натурална аренда в Бахмутски уезд, Екатеринославска губерния, по следния начин:

«Най-много е разпространена паричната аренда. . . край каменноуглените и солните мини, а най-слабо — в степния и чисто земеделски район. Селяните изобщо отиват без желание да работят на чуждо място особено пък в частните имения, където се чувствуват притеснени и получават недостатъчно възнаграждение. Работата в рудниците и въобще работата на миньорите и рудничарите е тежка и вредна за здравето на работника, но тя, общо взето, е по-добре платена и го привлича с перспективата всеки месец или седмица да получава пари,

Много важно е да отбележим, че тази неразривна връзка между разслояването на селяните и изместването на отработките от капитализма — връзка, толкова ясна на теория — отдавна вече е отбелязана от автори, които пишат за селското стопанство и които са наблюдавали различните начини на стопанисване в помешчическите имения. В предговора на своя сборник от статии за руското селско стопанство, написани от 1857 до 1882 г., проф. Стебут посочва, че. . . «В сегашното общинно селско стопанство се извършва процес на *диференциране на селски стопани-промишленици и селскостопански ратаи*. Първите, превръщайки се в притежатели на голяма посевна площ, започват да държат ратаи и обикновено престават да работят на парче, освен ако имат крайна нужда от още земя за посев или от пасище за добитъка, което в повечето случаи не могат да получат другояче освен срещу отработване; другите пък не могат да се наемат с никакво отработване поради липса на коне. *Оттук очевидната необходимост от преминаване към стопанство с ратаи, и то колкото може по-бързо*, защото и онези селяни, които още се наемат с отработване на десетини, поради слабостта на своите коне и многото работа, която им се събира, лошо я вършат и по качеството, и по своевременност на изпълнението» (с. 20).

И в текущата земска статистика се посочва, че разоряването на селяните води до изместване на отработките от капитализма. В Орловска губерния например е отбелязано, че понижаването на цените на зърнените храни е разо-

---

кавято той обикновено не вижда, когато работи в именето, тъй като там или отработва «земица», «сламица», «житце» или е успял вече да вземе предварително всички пари за своите постоянни нужди и т. н. Всичко това кара работника да отбягва работата в «именията, стига да има възможност да припечели другаде. А такава възможност се открива най-вече именно там, където има много мина, в които работниците изкарват «добри» пари. Като спечели «кешичко» в мината, селянинът може да арендува земя, без да се задължава да работи в именето, и по този начин се установява господството на паричната аренда» (цит. по «Обобщени данни на земската статистика», т. II, с. 265). А в степните, непромишлени райони на уезда се установяват скопщината и отработъчната аренда.

И така, селянинът е готов да бяга от отработките дори в мините! Своевременно плащане в суха пара, безличната форма на наемането и редовната го «привличат» така, че той предпочита дори подземните рудници пред същото земеделие, което нашите народници рисуват толкова идни. Работата е именно в това, че селянинът на своя гръб е разбрал колко онези отработки, идеализирани от земевладелците и народниците, и «добри от тях са чисто капиталистическите отношения.

рило много арендатори и собствениците са били принудени да разширят площите, обработвани по стопански начин. «Наред с разширяването на обработката по стопански начин навсякъде се наблюдава стремеж да се замени надничарският труд с ратайски и да се избегне използването на инвентара на селяните. . . стремеж да се усъвършенствува обработването на земята с въвеждане на подобрени оръдия. . . да се промени системата на стопанствата, да се въведе тревосеенето, да се разшири и подобри скотовъдството, като му се придаде продуктивен характер» («Сельскохозяйственный обзор Орловской губ. за 1887/88 г.», с. 124—126. Цит. по «Критически бележки» на П. Струве, с. 242—244). В Полтавска губ. през 1890 г., при ниските цени на зърнените храни, е констатирано «намаляване на арендуването на земя от селяните. . . в цялата губерния. . . В съответствие с това на много места, въпреки рязкото спадане на цените на зърнените храни, са се увеличили размерите на обработваемата земя на земевладелците без даване под аренда» («Влияние на реколтата и т. н.», I, 304). В Тамбовска губ. е отбелязано силно покачване на цените за използване на конска тяга: през трите години, от 1892 до 1894 г. те са били с 25—30% по-високи, отколкото през 1888—1891 г. («Новое слово», 1895, кн. 3, с. 187). Поскъпването на конската теглителна сила — естествен резултат от намаляването на селските коне — не може да не влияе за изместването на отработките от капиталистическата система.

Разбира се, ние съвсем нямаме намерение да доказваме с тези отделни данни изместването на отработките от капитализма: пълни статистически данни за това липсват. Ние само илюстрираме *връзката* между разслояването на селяните и изместването на отработките от капитализма. Общите и масови данни, които неопровержимо доказват това изместване, се отнасят до използването на машини в селското стопанство и прилагането на наемен труд. Но преди да преминем към тези данни, трябва да се спрем накратко на възгледите на икономистите-народници за съвременното частноземевладелско стопанство в Русия.

V. Отношението на народниците към въпроса

Положението, че отработъчната система е най-обикновен остатък от ангарийното стопанство, не се отрича и от народниците. Напротив, то се признава — макар и в недостатъчно обща форма — и от г-н Н.—он («Очерци», § IX), и от г-н В. В. (особено релефно в статията «Нашето селско стопанство и агрономията», «Отеч. Зап.», 1882, кн. 8—9). Толкова по-поразително е обстоятелството, че народниците с всички сили отбягват да признаят простия и ясен факт, че съвременното устройство на частноземевладелското стопанство представлява съединение на отработъчната и капиталистическата система, че, следователно, колкото повече е развита първата, толкова по-слабо е развита втората, и, обратно, бягат от анализа на отношението, в което се намират едната и другата система към производителността на труда, към заплащането труда на работника, към основните черти на следреформената икономика на Русия и пр. Да се постави въпросът на тази почва, на почвата на констатирането на *действително извършващата се «смяна»*, би значило да се признае неизбежността на изместването на отработките от капитализма и прогресивността на това изместване. За да се измъкнат от този извод, народниците не се спират даже пред *идеализирането на отработъчната система*. Тази чудовищна идеализация е основна черта на народническите възгледи за еволюцията на помещическото стопанство. Г-н В. В. стига дотам да пише, че «народът. . . излиза победител в борбата за формата на земеделската култура, макар удържаната победа да засилва още повече неговото разоряване» («Съдбата на капитализма», с. 288). Признаването на *такава «победа»* е по-красноречиво от констатирането на поражение! Г-н Н.—он вижда в даването земя на селянина при ангарийното и отработъчното стопанство «принцип» на «съединяване на производителя със средствата за производство», като забравя едно дребно обстоятелство — че тази земя се дава, за да се осигури на помещичика работна ръка. Както вече посочихме, Маркс, описвайки системите на докапиталистическото земеделие, анализира *всички* форми на икономически отношения, каквито могат да се срещнат и в Русия, и релефно подчертава необходи-

мостта на дребното производство и на връзката на селянина със земята и при отработъчната, и при натуралната, и при паричната рента. Но би ли могло да му дойде наум да издигне това предоставяне земя на зависимия селянин в «принцип» на вековната връзка на производителя със средствата за производство? Забравя ли той дори за миг, че *тази* връзка на производителя със средствата за производство е била източник и условие за средновековната експлоатация, че е обуславяла техническия и обществения застои и по необходимост е изисквала всевъзможни форми на «извъникономическа принуда»?

Съвсем аналогична идеализация на отработките и заробващите икономически договори проявяват и г-да Орлов и Каблуков в «Сборниците» на Московската земска статистика, представяйки стопанството на някоя си г-жа Костинска от Подолски уезд като образцово (вж. Т. V, св. I, с. 175—176 и т. II, с. 59—62, отд. II). Според г-н Каблуков това стопанство доказвало «възможността така да се поставят нещата, че да се изключи (sic!) такава противоположност» (т. е. противоположността между интересите на помешчическото стопанство и стопанството на селянина) «и да се съдействува за процъфтяването (sic!) както на селското, така и на частното земеделско стопанство» (т. V, св. I, с. 175—176). Излиза, че процъфтяването на селяните се състои. . . в отработките и заробващите договорни отношения. Те *нямат пасища и прогони за добитъка* (т. II, с. 60—61) — което не пречи на г-да народниците да ги считат «уредни» стопани — и арендуват тези земи *срещу работа* при земевладелката, вършейки «всичко в нейното именование. . . грижливо, своевременно и бързо»*.

Не би могло да се отиде по-далеч в идеализирането на една стопанска система, която е пряк остатък от ангарията!

Похватите, с които си служат народниците при всички подобни разсъждения, са твърде прости; достатъчно е да забравим, че снабдяването на селянина със земя е едно от условията на ангарийното или отработъчното стопанство, достатъчно е да се абстрахираме от обстоятелството, че

* Сръ. Волгин, спом. съчинение, с. 280—281.

този уж «самостоятелен» земеделец е обременен с отработъчна, натурална или парична рента — и ние ще получим «чистата» идея за «връзката на производителя със средствата за производство». Но действителното отношение на капитализма към докапиталистическите форми на експлоатация ни най-малко не се изменя от простото абстрахиране на тези форми*.

Ще се спрем малко на друго, твърде интересно разсъждение на г-н Каблуков. Видяхме, че той идеализира отработките; но за забелязване е, че когато той като статистик характеризира *действителните* видове *чисто капиталистически* стопанства в Московска губерния, в неговото изложение — въпреки желанието му и в изопачен вид — се отразяват именно онези факти, които доказват прогресивността на капитализма в руското земеделие. Молим за вниманието на читателя и предварително се извиняваме за малко дългите цитати.

Освен старите видове стопанства с волнонаемен труд в Московска губерния има

«нов, отскорошен, зараждащ се вид стопанства, които съвсем са изоставили всяка традиция и гледат на работата просто — така, както се гледа на всяко производство, което трябва да служи за източник на доход. Сега вече на селското стопанство не се гледа като на . . . господарско забавление, като на такова занятие, за което всеки може да се залови. . . Не, тук се признава необходимостта да имаш . . . специални знания. . . Основанието да се мисли така (относно организирането на производството) е същото, както и във всички други видове производство» («Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. V, св. 1, с. 185—186).

* «Казват, че разпространението на отработъчните аренди вместо паричните . . . е регресивен факт. Но нима ние твърдим, че това явление е желателно, изгодно? Ние. . . никога не сме твърдели, че това е прогресивно явление» — заявява г-н Чупров от името на всички автори на книгата «Влиянието на реколтата и пр.» (вж. «Стенографический отчет о прениях в ИВЭО», 1-го и 2-го марта 1897 г.⁸⁷, с. 38). Това изказване е формално и невярно, защото г-н Каришев (вж. по-горе) представя отработките като «помощ» за селското население. А по същността си това изказване противоречи напълно на действителното съдържание на всички народнически теории с тяхната идеализация на отработките. Голямата заслуга на г-да Т.-Барановски и Струве се състои в правилната постановка на въпроса (1897 г.) за значението на ниските цени на зърнените храни: критерий при тяхната оценка трябва да бъде това, съдействуват ли тези цени за изместване на отработките от капитализма или не. Подобен въпрос очевидно е въпрос за свършен факт и в отговора на него ние до известна степен се различаваме от посочените автори. Въз основа на данните, изложени в текста (вж. особено § VII на тази глава и глава IV), ние считаме за възможно и даже за вероятно периодът на ниските цени на зърнените храни да се характеризира с не по-бавно, ако не и с по-бързо изместване на отработките от капитализма, отколкото предшествуваният исторически период на високи цени на зърнените храни.

Г-н Каблуков дори не забелязва, че тази характеристика на новия вид стопанство, «зародило се неотдавна», през 70-те години, доказва именно прогресивността на капитализма в земеделието. Именно капитализмът за пръв път превърна земеделието от «господарско забавление» в обикновена промишленост, именно капитализмът за пръв път накара хората да погледнат на работата просто» — накара ги «да скъсат с традицията» и да се въоръжат със «специални знания». Преди капитализма това беше и ненужно, и невъзможно, защото стопанството на отделните помешчески имения, общини, селски семейства се «самозадоволяваше», без да зависи от другите стопанства, и никаква сила не можеше да го изтръгне от вековния застой. Капитализмът е именно тази сила, която създаде (чрез пазара) обществена проверка на производството на отделните производители, като ги принуди да се съобразяват с изискванията на общественото развитие. В това именно се състои прогресивната роля на капитализма в земеделието на всички европейски страни.

Да видим по-нататък как г-н Каблуков характеризира нашите чисто капиталистически стопанства:

«След това вече се взема под внимание работната сила като необходим фактор за въздействие върху природата, без който никаква организация на имението няма да доведе до нищо. Следователно, съзнавайки цялото значение на този елемент, същевременно не го разглеждат като самостоятелен източник на доход, както това е било при крепостното право или както се прави и сега в онези случаи, когато в основата на доходността на имението се поставя не продуктът на труда, получаването на който е пряката цел на влягането на този труд, не стремежът да се вложи този труд в производството на по-ценни негови продукти и по този начин да се използва резултатът му, а стремежът да се намали оная част от продукта, която работникът получава за себе си, желанието да се сведе стойността на труда за господаря по възможност до нула» (186). Посочва се използването на отрязаните земи на селяните. «При такива условия за доходността не се изискват нито знания, нито специални качества от земевладелеца. Всичко, което се получава от този труд, ще бъде чист доход на притежателя на земята или, най-малкото, доход, получаван почти без влягане на оборотен капитал. Но такова стопанство, разбира се, не може да върви добре и не може да бъде наречено стопанство в строгия смисъл на думата, както не може да се нарече така и даването на всички земи под аренда; тук няма стопанска организация» (186). И привеждайки примери за даване на отрезките под наем срещу отработване, авторът заключава: «Центърът на тежестта на стопанството, начинът, по който се из-

влича доход от земята, се корени във въздействието върху работника, а не върху материята и нейните сили» (189).

Това разсъждение е извънредно интересен образец за изопачено представяне на действително наблюдавани факти от гледище на една погрешна теория. Г-н Каблуков смесва производството с обществения строй на производството. При всеки обществен строй производството се изразява във «въздействие» на работника върху материята и нейните сили. При всеки обществен строй източник на «доход» за земевладелеца може да бъде само принадлежният продукт. И в едното, и в другото отношение отработъчната система на стопанство е напълно еднородна с капиталистическата, противно на мнението на г-н Каблуков. Действителната разлика между тях се състои в това, че отработките неизбежно предполагат най-ниска производителност на труда; затова няма възможност да се увеличи доходът чрез увеличаване количеството на принадлежния продукт, така че остава само едно средство: прилагането на всевъзможни заробващи форми на наемане. Обратно, при чисто капиталистическото стопанство заробващите форми на наемане трябва да отпаднат, защото незакрепеният за земята пролетарий е негоден обект за извъникономическо заробване; повишаването на производителността на труда става не само възможно, но и необходимо като единствено средство да се повиши доходът и да се издържи при ожесточената конкуренция. По такъв начин характеристиката на нашите чисто капиталистически стопанства, дадена от г-н Каблуков, който така усърдно се старае да идеализира отработките, потвърждава напълно факта, че руският капитализъм създава обществените условия, неизбежно изискващи рационализация на земеделието и отпадане на заробващата извъникономическа зависимост, а отработките, обратно, изключват възможността за рационализиране на земеделието, увековечават техническия застой и заробването на производителя. Няма нищо по-лекомыслено от обичайното за народниците ликуване, че капитализмът в нашето земеделие е слаб. Толкова по-лошо, ако е слаб, защото това значи само, че са силни докапиталистическите форми на експлоатация, несравнено по-тежки за производителя.

VI. История на стопанството на Енгелгард

Съвсем особено място заема сред народниците Енгелгард. Да се критикува неговата оценка за отработките и капитализма, би значило да се повтаря казаното в предния параграф. Ние считаме за много по-целесъобразно да противопоставим на народническите възгледи на Енгелгард историята на собственото му стопанство. Такава критика ще има и положително значение, тъй като еволюцията на това стопанство сякаш отразява в миниатюра основните черти на еволюцията на цялото частноземевладелско стопанство в следреформена Русия.

Когато Енгелгард се заел със стопанството, то се основавало на традиционните отработки и на заробващата зависимост, изключващи «правилното стопанство» («Писма от село», 559). При отработките скотовъдството било слабо, земята се обработвала лошо, прилагали се еднообразни остарели системи в полевъдството (118). «Аз видях, че да се стопанисва по стария начин е невъзможно» (118). Конкуренцията на степните зърнени храни подбивала цените и правела стопанството неизгодно (83)*. Ще отбележим, че наред с отработъчната система в стопанството още от началото известна роля играела и капиталистическата система: наемни работници, макар и в твърде ограничен брой, имало и при старото стопанство (говедар и др.) и Енгелгард сам казва, че работната заплата на неговия ратай (селянин с надел) била «баснословно ниска» (11) — ниска поради това, че «повече не можеше и да се даде» при лошото състояние на скотовъдството. Ниската производителност на труда изключвала възможността за повишаване на работната заплата. И така, изходна точка в стопанството на Енгелгард са познатите ни вече черти на всички руски стопанства: отработки, заробваща зависимост, най-ниска производителност на труда, «невероятно евтин» труд, закостенялост на земеделието.

Но в какво се състоят измененията, внесени в тази система от Енгелгард? Той започва да засява лен — търгов-

* Фактът, че конкуренцията на евтините зърнени храни става подбудителна причина за преобразуването на техниката и следователно за заменяне на отработките със свободно наемане, заслужава особено внимание. Конкуренцията на степните зърнени храни се проявява и в годините с високи цени на зърнените храни; а периодът на ниски цени особено засилва тази конкуренция.

ско-промишлено растение, което изисква много работни ръце. Засилва се следователно търговският и капиталистическият характер на земеделието. Но как да се намерят работни ръце? Отначало Енгелгард се опитва да приложи към новото (търговско) земеделие старата система: отработките. Работата не потръгна, работели лошо, «десетинната отработка» не била по силите на селяните, които по всякакъв начин се съпротивявали срещу «общия» труд. «Нужно беше да се измени системата. А в това време аз вече стъпих здраво на краката си, набавих си коне, хамути, каруци, рала, брани и можех да водя стопанство с ратаи. Започнах да обработвам лена отчасти със свои ратаи, отчасти на акорд, като наемах работници за определени работи» (218). И така, преходът към новата система на стопанисване и към търговското земеделие изисквал отработките да се заменят с капиталистическата система. За да повиши производителността на труда, Енгелгард приложил изпитаното средство на капиталистическото производство: работа на парче. Жените се наемали да работят на парче — на купа, на пуд, и Енгелгард (не без известно наивно тържествуване) разказва за успеха на тази система; повишила се стойността на обработката (от 25 рубли за 1 дес. на 35 рубли), но и доходът се повишил с 10—20 рубли, при преминаването от принудителната заробваща работа към волнонаемна производителност на труда на работничките се увеличила (от 20 фунта на 1 пуд за нощ), работничките започнали да изкарват по 30—50 коп. на ден («нещо небивало в нашия край»). Местният търговец на манифактура от сърце похвалил Енгелгард: «благодарение на вашия лен търговията се оживи» (219).

Приложен отначало при отглеждането на едно търговско растение, волнонаемният труд започнал постепенно да обхваща и другите селскостопански операции. Една от първите операции, които капиталът отнел от отработките, била вършитбата. Известно е, че изобщо във всички частно-земевладелски стопанства този вид работа най-често се извършва по капиталистически метод. «Част от земята — пише Енгелгард — давам на селяните за целогодишна обработка, защото иначе трудно бих се справил с жътвата на ръжта» (211). Следователно отработките служат за

пряко преминаване към капитализма, осигурявайки на стопанина надничари през най-усиленото време. Първоначално целогодишната обработка на участъци земя включвала и вършитбата, но и тук лошото качество на работа го принудило да премине към волнонаемен труд. Вършитбата отпаднала от целогодишната обработка и се извършвала отчасти от ратаи, а отчасти се възлагала на предприемач с група наемни работници срещу заплащане на парче. И тук резултатът от заменянето на отработките с капиталистическата система бил: 1) повишаване на производителността на труда: по-рано 16 души овършавали 900 снопа на ден, а сега 8 души — 1100 снопа; 2) увеличило се количеството на овършаното жито; 3) намалила се продължителността на вършитбата; 4) повишило се възнаграждението на работника; 5) увеличила се печалбата на земевладелеца (212).

По-нататък, капиталистическата система обхваща и операциите по обработването на почвата. Въвеждат се плугове вместо старите рала и работата се прехвърля от селянина, който отработва дълга си, върху ратая. Енгелгард, тържествувайки, съобщава за успеха на нововъведението, за добросъвестното отношение на работниците, доказвайки напълно основателно, че обичайните обвинения срещу работника в леност и недобросъвестност са резултат на «крепостното клеймо» и принудителната работа «за господаря», че новата организация на стопанството изисква и от стопанина предприемчивост, познаване на хората и умение да се държи с тях, вещина в работата и нейното измерване, познаване на техническата и търговската страна на земеделието — т. е. качества, каквито обломовците от крепостното или икономически зависимото село не са имали и не биха могли да имат. Измененията в техниката на земеделието са неразривно свързани помежду си и неизбежно водят до преобразуване на икономиката. «Да речем например, че започвате да сеете лен и детелина — веднага ще се наложат много други промени и ако не ги извършите, работата няма да върви. Ще трябва да се сменят сечивата за оран и вместо рало да се употребява плуг, вместо дървена брана — желязна, а това на свой ред изисква други коне, други работници, друга система на стопанството при наемането на работници и т. н.» (154—155).

Изменението на техниката на земеделието по такъв начин се оказало неразривно свързано с изместването на отработките от капитализма. При това особено интересна е постепеността, с която се извършва това изместване: системата на стопанството както преди съчетава отработките с капитализма, но центърът на тежестта малко по малко се измества по посока на капитализма. Ето каква е била организацията на преобразуваното стопанство на Енгелгард:

«Сега аз имам много работа, защото измених цялата система на стопанството. Значителна част от работата се върши от ратаи и надничари. Работите са най-разнообразни: изгарям храстите в пушинаците, за да засея пшеница, изкоренявам брезака, за да сея лен, край Днепър наех ливади и засях детелина, сега и ръжта стана много, и лентът е в изобилие. Нужна е маса работна ръка. За да имаш работници, необходимо е да се погрижиш отрано, защото когато му дойде времето, всички ще бъдат заети или на своето, или в други стопанства. Работниците се вербуват с предплата в пари и жито» (116—117).

Следователно отработките и работенето за дългове се запазват и в «правилно» организираното стопанство, но, първо, те заемат вече подчинено място по отношение на свободното наемане и, второ, самите отработки са се видоизменили; остават предимно отработките от втория вид, които предполагат не селяни-стопани, а селскостопански ратаи и надничари.

И така, собственото му стопанство по-добре от всякакви разсъждения опровергава народническите теории на Енгелгард. Поставил си за цел да организира рационално стопанство, той не е могъл при дадените общественоекономически отношения да направи това другояче освен чрез организиране на стопанство с ратаи. Издигането на техниката на земеделието, изместването на отработките от капитализма са вървели в това стопанство ръка за ръка — също както вървят ръка за ръка изобщо във всички частноземевладелски стопанства в Русия. Най-релефно се проявява този процес при използването на машини в руското селско стопанство.

VII. Използването на машини в селското стопанство

Следреформената епоха се дели на четири периода — според развитието на селскостопанското машиностроене и използването на машини в селското стопанство*. Първият период обхваща последните години преди селската реформа и първите години след нея. Помещиците се нахвърлят да купуват чуждестранни машини, за да не прибегват до «безплатния» труд на крепостните и да отстранят затрудненията при наемането на свободни работници. Тези опити, разбира се, завършват с неуспех: треската скоро затихва и от 1863—1864 г. търсенето на чуждестранни машини спада. От края на 70-те години започва вторият период, който продължава до 1885 година. Този период се характеризира с извънредно закономерен и извънредно бърз растеж на вноса на машини от чужбина; вътрешното производство също се увеличава системно, но по-бавно от вноса. От 1881 до 1884 г. вносът на селскостопански машини се увеличава особено бързо, което се обяснява отчасти с отменянето на безмитния внос на чугун и желязо през 1881 г. за нуждите на заводите, изработващи селскостопански машини. Третият период обхваща времето от 1885 г. до началото на 90-те години. Селскостопанските машини, внасяни дотогава безмитно, оттогава се облагат с мито (50 златни копейки на пуд). Високото мито намалява твърде много вноса на машини, а и вътрешното производство се развива бавно под влияние на селскостопанската криза, която започва именно през този период. Най-сетне, от началото на 90-те години, както изглежда, започва четвъртият период, вносът на селскостопански машини отново се покачва и вътрешното им производство расте особено бързо.

Ще приведем статистически данни, които илюстрират казаното. Ето средния годишен размер на вноса на

* Вж. «Ист.-стат. обзор промышленности в России», т. I. СПб. — 1883 г. (изд. за изложението през 1882 г.), статията на В. Черняев: «Селскостопанско машиностроене». — Също, т. II. СПб. 1886, в група IX. — «Сельское и лесное хозяйство России» (СПб. 1893, изд. за изложението в Чикаго), статията на г.-и В. Черняев: «Земеделски оръдия и машини» — «Производительные силы России». СПб. 1896, изд. за изложението през 1896 г.), статията на г.-и Ленин: «Селскостопански оръдия и машини» (разд. I). — «Вестник Финансов», 1896, кн. 51 и 1897, кн. 21. — В. Раскопин, цит. статия. Само последната статия поставя въпроса върху политико-икономическа основа, всички предидущи са писани от специалистя-агрономи.

селскостопански машини от чужбина през следните периоди:

Периоди	Хиляди пуда	Хиляди рубли
1869—1872 г.	259,4	787,9
1873—1876 »	566,3	2283,9
1877—1880 »	629,5	3 593,7
1881—1884 »	961,8	6 318
1885—1888 »	399,5	2 032
1889—1892 »	509,2	2 596
1893—1896 »	864,8	4 868

За съжаление нямаме такива пълни и точни данни за производството на селскостопански машини и оръдия в Русия. Незадоволителността на нашата фабрично-заводска статистика, смесването на производството на машини изобщо с производството на селскостопански машини, липсата на каквито и да било твърдо установени правила за разграничаване на «фабрично-заводското» и «кустарното» производство на селскостопански машини — всичко това не ни дава възможност да си представим пълната картина на развитието на производството на селскостопански машини в Русия. Като обобщим данните от горепосочените източници, получаваме следната картина за развитието на производството на селскостопански машини в Русия:

*Производство, внос и използване
на селскостопански машини и оръдия*

Год и ни	в Полското кралство*	в 3-те прибалтийски губернии	в 4-те южни степни губ.: Донецка, Екатор., Таурич. и Херсонска	в останалите губ. на Евр. Русия	всичко в 50 губ. на Евр. Русия и в Полското кралство	внос от чужбина на селскостоп. машини	потребление на селскостопан. машини
1876	646	415	280	988	2 329	1 628	3 957
1879	1 088	433	557	1 752	3 830	4 000	7 830
1890	498	217	2 360	1 971	5 046	2 519	7 565
1894	381	314	6 183	2 567	9 445	5 194	14 639

* Официално название в царска Русия на полските земя, получени от Русия по решение на Виенския конгрес. *Бълг. ред.*

От тези данни се вижда с каква сила се проявява процесът на изместване на примитивните селскостопански сечива от подобрените (и следователно процесът на изместване на примитивните стопански форми от капитализма). За 18 години потреблението на селскостопански машини е пораснало повече от $3\frac{1}{2}$ пъти и това е станало главно благодарение на нарастването на вътрешното производство, което се е увеличило повече от 4 пъти. За отбелязване е също изместването на главния център на това производство от висленските и балтийските губернии към южно-руските степни губернии. Докато през 70-те години главен център на земеделския капитализъм в Русия са губерниите в западните краища, през 90-те години се създават още по-развити райони на земеделския капитализъм в чисто руските губернии*.

Във връзка с току-що приведените данни трябва да добавим, че макар и да са основани на официалните (и, доколкото ни е известно, единствени) сведения по разглеждания въпрос, все пак те далеч не са пълни и не са напълно сравними за различните години. За 1876—1879 г. има сведения, *специално* събрани за изложението от 1882 г.; те се отличават с най-голяма пълнота, обхващайки не само «заводското», но и «кустарното» производство на селскостопански оръдия; средно за 1876—1879 г. се наброяват 340 предприятия в Европейска Русия заедно с Полша, докато по данните на «Фабрично-заводската» статистика за 1879 г. в Европейска Русия е имало не повече от 66 завода, изработващи селскостопански машини и оръдия (изчислено по «Указателя на фабриките и заводите» на Орлов за 1879 г.). Огромната разлика между тези цифри се обяснява с това, че към една трета (100) от тези 340 предприятия имат парен двигател, а в повече от половината (196) се използва ръчен труд; 236 предприятия от тези 340 нямат собствени чугунолеярни и са отливали чугунните части другаде («Ист.-стат. обзор», I. с.). За 1890 и 1894 г. сведенията обаче са взети от «Своды данных о фабрично-заводской промышленности в России» (изд. на Департа-

* За да се види как се е изменило положението напоследък, привеждаме данните от «Ежегодник России» (изд. на Центр. стат. ком. СПб. 1906 г.) за 1900—1903 година. Производството на селскостопан. машини в империята се изчислява на 12 058 хил. рубли, а вносът от чужбина през 1902 г. — 15 240 хил. рубли, през 1903 г. — на 20 615 хил. рубли. (Забел. към 2-то издание).

мента на търг. и маниф.)*. Тези сведения не обхващат изцяло даже и «заводското» производство на селскостопански машини и оръдия: например през 1890 г. според «Свода» в Европейска Русия е имало 149 завода за такова производство, докато в «Указателя» на Орлов са посочени повече от 163 завода, произвеждащи селскостопански машини и оръдия; през 1894 г. според първите данни в Европейска Русия е имало 164 завода от този вид («Вестн. Фин.», 1897, кн. 21, с. 544), а в «Списъка на фабриките и заводите» са посочени за 1894—1895 г. над 173 завода, произвеждащи селскостопански машини и оръдия. Що се отнася до дребното, «кустарното» производство на селскостопански машини и оръдия, то изобщо не влиза в тези данни**. Затова няма никакво съмнение, че за 1890 и 1894 г. цифрите в действителност ще бъдат значително по-големи; това се потвърждава и от мнението на специалистите, които смятат, че в началото на 90-те години в Русия са се произвеждали селскостопански машини и оръдия на стойност около 10 млн. рубли («Сельское и лесное хозяйство», 359), а през 1895 г. — на стойност около 20 млн. рубли («Вестн. Фин.», 1896, кн. 51).

Ще приведем малко по-подробни данни за видовете и количеството на произвежданите в Русия селскостопански машини и оръдия. Смята се, че през 1876 г. са били произведени 25 835 оръдия; през 1877 г. — 29 590; през 1878 — 35 226, а през 1879 — 47 892 селскостопански машини и оръдия. Колко много са надминати днес тези цифри се вижда от следните данни. През 1879 година са се произвеждали около 14 500 плуга, а в 1894 г. — 75 500 годишно («Вест. Фин.», 1897, бр. 21). «Ако преди пет години въпросът да се вземат мерки за разпространяване на плуго-

* Във «Вестн. Фин.» от 1897 г., кн. 21, са съпоставени тези данни за 1888—1894 г., но не е посочен точно източникът им.

** Броят на работилниците, които са произвеждали и ремонтирали земеделски оръдия, се изчислява за 1864 г. на 64; за 1871 — на 112; за 1874 — на 203; за 1879 — на 340; за 1885 — на 435; за 1892 — на 400 и за 1895 — приблизително на 400. («Сельское и лесное хозяйство России», с. 358 и «Вестн. Фин.», 1896, кн. 51). А «Сводът» ни дава за 1888—1894 г. само 157—217 (средно за 7 години 183) завода от този род. Ето пример, който илюстрира отношението на «заводското» производство на селскостопански машини към «кустарното» — в Периска губ. през 1894 г. е имало само 4 «завода» с общо производство за 28 хил. рубли, докато «кустарните предприятия» в този отрасъл според преброяването от 1894/95 г. са били 94 с производство на стойност 50 хил. рубли, при което в «кустарните» са включени и такива заведения, които имат например по 6 иаеини работници и производство на стойност над 8 хил. рубли («Очерк состояния кустарной промышленности в Периской губ.», Перм, 1896.)

вете в селското стопанство беше въпрос, който чакаше решение. . . днес той е разрешен от само себе си. Купуването на плугове сред селяните вече не е рядкост, а стана нещо обикновено и сега броят на плуговете, които селяните купуват годишно, се изчислява на хиляди.»* Многобройните примитивни земеделски оръдия, употребявани в Русия, оставят още широко поле за производството и пласирането на плугове**. Прогресът в употребата на плуга постави даже въпроса за използването на електричеството. Според съобщение на «Торгово-Промышленная Газета» (1902, бр. 6), на втория електротехнически конгрес «предизвикал голям интерес докладът на В. А. Ржевски — «Електричеството в селското стопанство». Докладчикът илюстрирал с прекрасни рисунки обработването на земята в Германия с плуг с помощта на електрическа енергия и привел от своя проект цифрови данни за икономичността на обработването на земята по този начин и изчисления, направени от самия докладчик по поръчка от един помещик за имението му в една от южните губернии. Според проекта се предвиждало да се изорават годишно 540 дес., част от които два пъти в годината. Дълбочината на оранта — $4\frac{1}{2}$ — 5 вершока***; земята — чист чернозем. Освен плугове в проекта се предвижда набавяне на машини за други полски работи, както и вършачка и мелница, последната с 25 конски сили при две хиляди часа работа годишно. Стойността на пълното оборудване на имението с шест версти въздушен проводник с диаметър 50 мм била определена от докладчика на 41 000 рубли. Изораването на една десетина, в случай че се инсталира и мелница, щяло да струва 7 рубли и 40 копейки, а без мелница — 8 рубли и 70 копейки. Оказало се, че при местните цени на работната ръка, добитъка и пр. при електрифициране се получава икономия в първия случай 1013 рубли, а във втория случай, при по-малка употреба на енергия без мелницата, икономията възлизала на 966 рубли.

В производството на вършачки и веялки не се забелязва

* «Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России». Издание м-ва гос. имущества, т. I, СПб. 1892, с. 202. Селското производство на плугове в същото време спада, измествано от заводското.

** «Сельское и лесное хозяйство России», с. 360.

*** Вершок — руска мярка за дължина, около 4,40 см. Бълг. ред.

такъв рязък поврат, защото то отдавна е сравнително стабилно*. Създаде се даже специален център на «кустарно» производство на тези оръдия — гр. Сапожок, в Рязанска губерния, и околните села, и местните представители на селската буржоазия натрупаха добри пари от този «занаят» (срв. «Отч. и исслед.», I, 208—210). Производството на жътварки се разширява особено бързо. През 1879 г. са се произвеждали около 780 броя годишно; предполага се, че през 1893 г. са се продавали 7—8 хиляди броя годишно, а през 1894—1895 г. около 27 хил. броя. В 1895 г. например заводът на Д. Гриевз в гр. Бердянск, Таврическа губерния — «най-големият завод в Европа в този отрасъл на производството» («Вест. Фин.», 1896, кн. 51), т. е. в производството на жътварки — е произвел 4464 жътварки. Сред селяните от Таврическа губерния жътварките са се разпространили до такава степен, че някои дори ги използват за специално занятие: жънат чужди жита с машините**.

Такива са данните и за другите, по-малко разпространени земеделски оръдия. Например сеялки, които разпръсват семето, се произвеждат вече от десетки заводи, а по-съвършените редосеялки, които през 1893 г. са се произвеждали само в два завода («Сельское и лесное хозяй-

* В 1879 г. са произведени около 4500 вършачки, през 1894—1895 — около 3500. Последната цифра не обхваща кустарното производство.

** В 1893 г. например «в Успенското имение на Фалц-Файн (собственик на 200 000 десетини) се събраха 700 селски машини, предлагащи своите услуги, и половината от тях си отидоха, тъй като бяха наети само 350» (*Шаховской: «Сельскохозяйственныяе отхожне промыслы», М., 1896, с. 161*). Но в другите степи губернии, особено край Волга, жътварките са разпространени още слабо. Впрочем през последните години и тези губернии усилено се стремят да догонят Новорусия. Така например по железопътна линия Сызран—Вязма са били превозени земеделски машини, локомобили и части за тях в 1890 г. — 75 хил. пуда, в 1891 г. — 62 хил. пуда, в 1892 г. — 88 хил. пуда, в 1893 г. — 120 хил. пуда и в 1894 г. — 212 хил. пуда, т. е. само за пет години превозите са се увеличили почти тройно. От гара Ухолово са изпратени земеделски машини, местно производство, в 1893 г. — около 30 хил. пуда, в 1894 г. — около 82 хил. пуда, а до 1892 г. пратките, включително, и селскост. машини, от тази гара не са достигали и 10 хил. пуда годишно. «От Ухолово се изпращат предимно вършачки, изработвани в село Канино, село Смоково и отчасти в уездния град Сапожок, Рязанска губерния. Край село Канино има три чугунолеярни заводи, които принадлежат на Ермаков, Карев и Голиков и изработват главно части за земеделски машини. С окончателната изработка и сглобяването на машините се занимава почти цялото население на двете гореспоменати села» (Канино и Смоково) («Краткий обзор коммерческой деятельности Сызрано-Вяземской железной дороги за 1894 г.», Вып. IV, Казуга. 1896. с. 62—63). Интересното в този пример е, първо, огромното нарастване на производството именно през последните години, когато цените на зърнените храни са яски; второ, връзката между «фабрично-заводското» и така нареченото «кустарно» производство. Последното е чисто и просто «външно поделение» на фабриката.

ство», 360), сега се произвеждат вече в седем завода («Произв. сили», I, 51), чиито изделия се разпространяват особено широко пак в Южна Русия. Използването на машини обхваща всички отрасли на земеделското производство и всички операции по производството на отделните продукти: в специални прегледи се посочва разпространението на веялките, сортировачките, зърночистачните машини (триори), зърносушилните, пресите за сено, леночукачките и т. н. В изданието на Псковската губ. земска управа: «Допълнение към селскостопанския отчет за 1898 г.» («Северный Курьер», 1899, бр. 32), се констатира разпространението на машини, особено на леночукачки, във връзка с преминаването от потребителско към търговско производство на лен. Расте броят на плуговете. Отбелязва се влиянието на гурбетчиляка върху увеличаването на броя на селскост. машини и повишаването на работната заплата. В Ставрополска губ. (пак там, бр. 33) във връзка с увеличаването на имиграцията усилено се разпространяват селскост. машини. В 1882 г. се наброяват 908; за 1891—1893 година — средно 29 275; за 1894 — 1896 година — средно 54 874; в 1895 г. около 64 хиляди селскост. оръдия и машини.

Растящата употреба на машини естествено предизвиква търсене и на механични двигатели; наред с парните машини «напоследък в нашите стопанства широко се разпространяват» и нафтовите двигатели («Произв. сили», I, 56) и въпреки че първият такъв двигател дойде от чужбина само преди 7 години, у нас има вече 7 завода, които ги произвеждат. В Херсонска губ. през 70-те години имало само 134 локомотила за селското стопанство («Материалы для статистики паровых двигателей в Росс. империи», СПб, 1882), а в 1881 г. те станали около 500 («Ист.-стат. обзор», т. II, раздел земеделски оръдия). През 1884—1886 г. в три околии на губернията (от шест) са били регистрирани 435 парни вършачки. «Сега (1895) броят на тези машини трябва да се смята най-малко два пъти по-голям» (Тезяков: «Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губ.» Херсон, 1896, с. 71). «Вестник Финансов» (1897, кн. 21) пише, че в Херсонска губерния парните вършачки «са около 1150, в Кубанска област броят на парните вършачки

се движат около същата цифра и т. н. . . . Покупко-продажбата на парни вършачки стана в последно време доходно занятие. . . Има случаи, когато за две-три плодородни години предприемачът успява да изплати напълно вършачка за пет хиляди рубли с локомотил и незабавно да вземе нова при същите условия. Така че в неголеми стопанства на Кубанска област често може да се видят по 5 и даже по 10 подобни машини. Там те са станали необходима принадлежност на всяко що-годе уредено стопанство.» «Изобщо в Южна Русия сега са пуснати в употреба над десет хиляди локомотила, предназначени за селскостопански цели» («Произв. сили», IX, 151)*.

Ако си припомним, че през 1875—1878 г. в цяла Европейска Русия са се наброявали в селското стопанство само 1351 локомотила, а в 1901 г. по непълни сведения («Обобщение на отчетите на фабричните инспектори за 1903 г.») — 12 091, в 1902 г. — 14 609, в 1903 г. — 16 021, в 1904 г. — 17 287 селскост. локомотила, ще ни стане ясно каква гигантска революция е извършил в нашето земеделие капитализмът през последните две-три десетилетия. За ускоряването на този процес голяма услуга оказаха земствата. Към началото на 1897 г. «при 11 губернски и 203 уездни земски управи е имало вече земски складове за селскост. машини и оръдия с оборотен капитал общо около един милион рубли» («Вестн. Фин.», 1897, бр. 21). В Полтавска губерния оборотът на земските складове се е повишил от 22 600 рубли в 1890 г. на 94 900 рубли в 1892 г. и на 210 100 рубли в 1895 г. За 6 години са продадени 12 600 плуга; 500 веялки и сортировачки; 300 жътварки; 200 конни вършачки. «Главен купувач на земеделски

* Сръ. кореспонденцията от Перекопски уезд на Таврическа губ. в «Русские Ведомости» от 19 август 1898 г. (бр. 167). «Полските работи, благодарение на голямото разпространение на жътварките и на парните и конските вършачки сред нашите земеделци се извършват извънредно бързо Старият начин на вършеене с «валци» осигури в миналото. Кримският земеделец от година на година увеличава площта на посевите, така че ще не ще трябва да прибегва до усъвършенствувани земеделски оръдия и машини. Докато с валци могат да се овършеят не повече от 150—200 пуда зърно на ден, парната вършачка с 10 к. с. овършава по 2000—2500 пуда на ден, а конната — по 700—800 пуда на ден. Ето защо всяка година търсенето на земеделски оръдия, на жътварки и вършачки се увеличава до такава степен, че заводите и фабриките за земеделски оръдия се оказват без запаси от стока и не могат да задоволят исканията на земеделците, както това се случи и тази година». Една от най-важните причини за разпространяването на подобрените оръдия трябва да се счита понижаването на цените на зърнените храни, което кара селските стопани да намаляват стойността на производството.

оръдия от земските складове са казаците и селяните; на тях се падат 70% от всички продадени плугове и конски вършачки. Сеялки и жътварки се купуват предимно от земевладелци, и то от едрите, с повече от 100 дес. земя» (Вестн. Фин., 1897, бр. 4).

Според отчета на Екатеринославската губернска земска управа за 1895 г. «разпространяването на подобрени земеделски оръдия в губернията върви с твърде бързи крачки». Например в Горноднєпърски уезд са се наброявали:

		1894	1895
Плугове, тежки и леки брани:	у земевладелците	5 220	6 752
» » » » »	у селяните	27 271	30 112
Конски вършачки	у земевладелците	131	290
» »	у селяните	671	838

(«Вестн. Фин.», 1897 г., бр. 6)

По данни на Московската губернска земска управа селяните от Московска губерния са имали в 1895 г. 41 210 плуга; плугове са имали 20,2% от всички домакинства («Вестн. Фин.», 1896, бр. 31). В Тверска губ., според специалното преброяване от 1896 г., е имало 51 266 плуга, което прави 16,5% от общия брой на домакинствата. В Тверски уезд в 1890 г. е имало само 290 плуга, а в 1896 г. — 5581 плуга («Сборник стат. свед. за Тверска губ.», т. XIII, св. 2, с. 91, 94). От това се вижда колко бързо укрепва и се подобрява стопанството на селската буржоазия.

VIII. Значение на машините в селското стопанство

След като установихме като факт извънредно бързото развитие на производството на селскостопански машини и използването на машини в руското следреформено земеделие, сега трябва да разгледаме въпроса за общественоекономическото значение на това явление. От изложеното по-горе за икономиката на селското и помещническото земеделие произтичат следните положения: от една страна, именно капитализмът е факторът, който предизвиква и разширява използването на машини в селското стопанство; от друга страна, прилагането на машини в земеделието

има капиталистически характер, т. е. води към формиране на капиталистически отношения и към по-нататъшното им развитие.

Нека се спрем на първото положение. Видяхме, че отработъчната система на стопанство и неразривно свързаното с нея патриархално селско стопанство по самата си природа са основани на закостеняла техника, на запазването на старите начини на производство. Във вътрешния строеж на този стопански режим няма никакви импулси към преобразуване на техниката; напротив, затвореността и изолираността на стопанството, мизерията и покорството на зависимите селяни изключват възможността за въвеждане на усъвършенствувания. Например ще посочим обстоятелството, че заплащането на труда при отработъчното стопанство е много по-ниско (както видяхме), отколкото при използването на волнонаемен труд; а известно е, че ниската работна заплата е една от най-важните пречки за въвеждането на машини. И фактите говорят, че широкият стремеж към преобразуване на земеделската техника започва едва през следреформения период на развитие на стоковото стопанство и капитализма. Създадената от капитализма конкуренция и зависимостта на земеделеца от световния пазар направиха преобразуването на техниката необходимост, а спадането на цените на зърнените храни особено изостри тази необходимост*.

За да поясним второто положение, трябва да разгледаме поотделно помещическото и селското стопанство. Когато помещикът си набавя машина или подобро оръдие, той заменя инвентара на селянина (който му работи) със свой инвентар; следователно той преминава от отработъчната система на стопанство към капиталистическата. Разпространяването на селскостопанските машини означава изместване на отработките от капитализма. Възмож-

* «През последните две години под влияние на ниските цена на зърнените храни и необходимостта на всяка цена да се поевтини селскостопанското производство. . . жътварските машини залочнаха да се разпространяват толкова бързо, че складовете не са в състояние да задоволят навреме всички поръчки» (Тезяков, I. с., с. 71) Съвременната селскостопанска криза е капиталистическа криза. Като всички капиталистически кризи тя разорвя фермерите и стопаните от един район, от една страна, от един отрасъл на земеделието, довайки в същото време гигантски тласък на развитието на капитализма в друг район, в друга страна, в други отрасли на земеделието. Неразбирането на тази основна черта на съвременната криза и нейната икономическа природа е главната грешка в разсъжденията на тази тема на господата Н.—он, Каблуков и пр. и пр.

но е, разбира се, като условие например при даването на земя под наем да се поставят отработките във формата на наднична работа при жътварската машина, вършачката и пр., но това ще бъдат отработки от втория вид, отработки, които превръщат селянина в надничар. Подобни «изключения» следователно само потвърждават общото правило, че обзавеждането на частноземевладелските стопанства с подобрен инвентар означава превръщане на зависимия («самостоятелния» според народническата терминология) селянин в наемен работник — също както придобиването на собствени оръдия за производство от страна на изкупвача, който раздава работа за в къщи, означава превръщане на зависимия «кустар» в наемен работник. Обзавеждането на помешчическото стопанство със собствен инвентар води неизбежно до подкопаване положението на средните селяни, които припечелват средства за живот чрез отработките. Видяхме вече, че отработките са специфичен «поминък» именно на средните селяни, инвентарът на които следователно е съставна част не само на селското, но и на помешчическото стопанство*. Затова разпространяването на селскостопанските машини и подобрените оръдия и експроприирането на селяните са явления, неразривно свързани помежду си. След изложеното в предната глава едва ли има нужда да се пояснява, че разпространяването на подобрени оръдия сред селяните има същото значение. Системната употреба на машини в селското стопанство измества патриархалния «среден» селянин със същата неумолимост, както парният тъкачен стан измества ръчния тъкач-кустар. Резултатите от прилагането на машини в земеделието потвърждават казаното, разкривайки всички типични черти на капиталистическия прогрес с всички свойствени му противоречия. Машините повишават извънредно много производителността на труда в земеделието, което до съвременната епоха си оставаше

* Г-н В. Я. изразява тази истина (че съществуването на средните селяни се обуславя в значителна степен от съществуването на отработъчната система на стопанство у помешчиците) по следния оригинален начин: «земевладелецът, така да се каже, участва в разноските по издръжката на неговия (на селянина) инвентар». «Излиза» — правилно отбелязва във връзка с това г-н Санин, — «че не работникът работи за земевладельца, а земевладелецът работи за работника». А. Санин, «Несколько замечаний по поводу теории народного производства» — приложено към руския превод на книгата на Гурвич «Экон. полож. русской деревни», М. 1896. с. 47.

почти съвсем настрана от хода на общественото развитие. Затова само фактът, че расте използването на машини в руското земеделие, е вече достатъчен, за да се види пълната несъстоятелност на твърденията на г-н Н.—он за «абсолютния застои» (с. 32 на «Очерци») в производството на зърнени храни в Русия и даже за «понижаване производителността» на земеделския труд. Ние ще се върнем по-долу към това твърдение, което противоречи на общоустановените факти и което е нужно на г-н Н.—он, за да идеализира докапиталистическите отношения.

По-нататък, машините водят към концентрация на производството и към прилагане на капиталистическата кооперация в земеделието. Въвеждането на машините, от една страна, изисква значителен капитал и поради това е достъпно само за едрите земеделски стопани; от друга страна, машината се рентира само при грамадно количество обработваем продукт; разширяването на производството става необходимост при въвеждането на машини. Разпространяването на жътварските машини, на парните вършачки и пр. е доказателство за концентрацията на земеделското производство и ние действително ще видим по-нататък, че този район на руското земеделие, където особено се разви използването на машини (Новорусия), се отличава и с твърде значителни размери на стопанствата. Ще отбележим само, че би било погрешно да си представяме концентрацията в земеделието само във формата на екстензивно разширяване на посевите (както прави г-н Н.—он); в действителност концентрацията на земеделското производство се проявява в най-разнообразни форми, съобразно формите на търговското земеделие (вж. за това следващата глава). Концентрацията на производството е неразривно свързана с широко коопериране на работниците в стопанството. Ние видяхме по-горе пример на едро стопанство, където за прибиране на житата се използват *стотици* жътварски машини едновременно. «Конските вършачки с 4—8 коня изискват от 14 до 23 и повече работници, от които половината са жени и момчета — т. е. половин работници. . . Парните вършачки с 8—10 конски сили, каквито има във всички едри стопанства» (Херсонска губ.), «изискват едновременно от 50 до 70 работници, от които повече от половината са

половин работници, момичета и момчета на възраст от 12 до 17 години» (Тезяков, I. с., 93). «Едрите стопанства, където едновременно се събират по 500—1000 работници, смело могат да бъдат приравнени към промишлените предприятия» — отбелязва правилно същият автор (с. 151)*. Така че докато нашите народници умуваха, че «общината» «би могла лесно» да въведе кооперацията в земеделието, животът си вървеше по своя път и капитализмът, разложил общината на противоположни по своите интереси икономически групи, създаде големи стопанства, основани на широко коопериране на наемните работници.

От казаното дотук е ясно, че машините *създават* вътрешен пазар за капитализма: първо, пазар на средства за производство (на продуктите на машиностроителната, минната промишленост и пр. и пр.) и, второ, пазар на работна сила. Въвеждането на машините, както вече видяхме, води към заменяне на отработките с волнонаемен труд и към създаване на селски стопанства с ратаи. Масовото използване на селскостопански машини предполага наличие на многобройни селскостопански наемни работници. В районите с най-развит земеделски капитализъм този процес на *въвеждане* на наемен труд наред с въвеждането на машините се кръстосва с друг процес, а именно: изместването на наемните работници от машината. От една страна, образуването на селска буржоазия и преминаването на земевладелците от отработките към капитализма *създават* търсене на наемни работници; от друга страна, там, където отдавна стопанството е основано на наемен труд, машините *изместват* наемните работници. Какъв е общият резултат от двата процеса за цяла Русия, т. е. увеличава ли се или намалява броят на селскостопанските наемни работници — за това няма точни и масови статистически данни. Не подлежи на съмнение, че досега този брой се е увеличавал (вж. следващия параграф). Ние предполагахме, че и сега той продължава да расте**:

първо, данни за изместването на наемните работници от

* Сря. също следващата глава, § 2, където са приведени по-подробни данни за размерите на капиталистическите земеделски стопанства в този район на Русия.

** Едва ли е нужно да се пояснява, че в една страна с преобладаваща селска маса абсолютното нарастване на селскостопанските наемни работници е напълно съвместимо не само с относително, но и с абсолютно намаляване на селското население.

машините има само за Новорусия, а за другите райони с капиталистическо земеделие (прибалтийския и западния край, източните покрайнини, някои промишлени губернии) този процес още не е констатиран в широки размери. Остава един грамаден район с преобладаване на отработките и в този район въвеждането на машини създава търсене на наемни работници. Второ, по-интензивното земеделие (напр. въвеждането на кореноплодни) увеличава в грамадни размери търсенето на наемен труд (вж. гл. IV). Естествено абсолютният брой на селскостопанските наемни работници ще намалее (противоположно на промишлените) на известно стъпало в развитието на капитализма, а именно когато селското стопанство в цялата страна се организира напълно по капиталистически и използването на машините за най-различни операции в земеделието стане всеобщо.

Що се отнася до Новорусия, местните изследвачи констатира тук обикновените последици от високо развитие на капитализма. Машините изместват наемните работници и създават в земеделието капиталистическа резервна армия. «Времето на баснословните цени на работната ръка и в Херсонска губерния мина. Благодарение на. . . усиленото разпространяване на селскостопанските оръдия. . .» (и на други причини) *«цените на работната ръка системно се понижават»* (курсивът е на автора). . . «Разпределението на земеделските оръдия, освобождавайки големите стопанства от зависимостта от работниците* и намалявайки в същото време търсенето на работна ръка, поставя работниците в затруднено положение» (Тезяков, I. с., 66—71). Същото констатира и друг земски санитарен лекар, г-н Кудрявцев, в своя труд: «Придошлите селскостопански работници на Николаевския панаир в Каховка, Таврическа губерния, и санитарният надзор над тях през 1896 г.» (Херсон, 1896). — «Цените на работната ръка. . . постоянно падат и значителна част от придошлите работ-

* Г-н Пономарьов казва по този повод следното: «Машините, които уреждали цената на жътварските работи, по всяка вероятност същевременно дигниплирират работниците» (статия в списание: «Сельское хозяйство и лесоводство», чет. по «Вести. Фин.», 1896. бр. 14). Споменете си как «Пиндар на капиталистическата фабрика», д-р Юр (Andrew Ure) привествуваше машините, които въвеждали «ред» и «дисциплина» сред работниците. Земеделският капитализъм в Русия успя да създаде не само «земеделски фабрики», но и «пиндаровци» на тези фабрики.

ници остават ненаети, не получават никакъв доход, т. е. създава се така наречената на езика на икономическата наука резервна работническа армия — «изкуствено излишно население» (61). Предизвиканото от тази резервна армия понижение на цените на труда стига понякога дотам, че «много стопани, които имат собствени машини, предпочитаха» (в 1895) «ръчното прибиране на реколтата пред машинното» (ibid., 66, от «Сборник на Херсонското земство», 1895, август)! Този факт показва по-нагледно и поубедително от всякакви разсъждения цялата дълбочина на противоречията, свойствени на капиталистическото използване на машините!

Друга последица от въвеждането на машини е усиленото използване на женски и детски труд. Формиралото се капиталистическо земеделие е създало въобще известна йерархия на работниците, напомняща твърде много йерархията на фабричните работници. Така например в южно-руските стопанства се различават: а) *пълноценни работници* — възрастни мъже, годни за всякаква работа; б) *половин работници* — жени и мъже до 20 години; половин работниците се делят на две категории: аа) от 12, 13 до 15, 16 години — половин работници в същинския смисъл и бб) *половин работници* с по-голяма сила; на «икономически език «три четвърти» работник»* — от 16 до 20 години, които могат да изпълняват всяка работа на пълноценния работник, с изключение на коситбата. Най-после, в) половин работници *или помагачи*, деца между 8 и 14 години; използват ги като свинари и воловари, карат ги да плевят и да водят конете при оран. Те често работят само за храна и облекло. Въвеждането на земеделски оръдия «обезценява труда на пълноценния работник» и дава възможност да бъде заменен трудът му с по-евтиния труд на жените и юношите. Статистическите данни за идващите от другаде работници потвърждават изместването на мъжкия труд от женския: през 1890 г. в градчето Каховка и град Херсон е регистрирано, че 12,7% от работниците са били жени; в 1894 г. в цялата губерния те са били 18,2% (10 239 от 56 464); в 1895 г. — 25,6% (13 474 от 48 753). Децата през 1893 г. са били 0,7% (от 10 до

* Тезяков, I. с., 72.

14 години), в 1895 г. — 1,69% (от 7 до 14 г.). Сред местните селскостопански работници в Елисаветградски уезд, Херсонска губ., децата са 10,6% (*ibid.*).

Машините увеличават интензивността на труда на работниците. Например най-разпространеният вид жътварски машини (с ръчно изхвърляне) е получил характерното название «парилня», тъй като изисква от работника извънредно голямо напрежение: работникът замества изхвърлящия апарат (срв. «Произв. сили», 1, 52). По същия начин се увеличава напрежението и в работата при вършачките. Използваната по капиталистически машина създава и тук (както навсякъде) огромен импулс за удължаване на работния ден. И в земеделието се появява невиданата досега нощна работа. «В плодородни години. . . в някои чифлици и в много селски стопанства се работи даже и нощем» (Тезяков, I. с., 126), при изкуствено осветление, с факли (92). Най-после, системната употреба на машини води до травматизъм у селскостопанските работници; работенето на момичета и деца при машините води естествено до особено много увреждания. Например в Херсонска губерния земските болници и лечебници през сезона на селскостопанската работа са пълни «почти изключително с контузени» и представляват «своеобразни полевни лазарети за постоянно изважданата от строя огромна армия селскостопански работници — жертви на безпощадната разрушителна работа на селскостопанските машини и оръдия (*ibid.*, 126). Възниква вече специална медицинска литература за уврежданията, причинявани от селскостопанските машини. Правят се предложения за издаване на задължителни наредби във връзка с използването на селскостопански машини (*ibid.*). Едрата машинна индустрия и в земеделието, както и в промишлеността, с желязна сила поставя изискването за обществен контрол и регулиране на производството. За опитите да се установи подобен контрол ще споменем и по-нататък.

Ще отбележим в заключение крайно непоследователното отношение на народниците към въпроса за използването на машини в селското стопанство. Да признаваш ползата и прогресивността на машините, да защитаваши всички мерки, които развиват и улесняват използването им и в същото време да пренебрегваш факта, че машините

в руското земеделие се прилагат по капиталистически метод, значи, че си се смъкнал до гледището на дребните и едрите земевладелци. А нашите народници именно пренебрегват капиталистическия характер на употребата на селскостопанските машини и подобрени оръдия, без да се опитват даже да анализират какъв вид машини се въвеждат в селските и помешчическите стопанства. Г-н В. В. сърдито нарича г-н В. Черняев «представител на капиталистическата техника» («Прогрес. течения», 11). Като че ли именно г-н В. Черняев или някой друг чиновник от М-вото на земеделието е виновен, че машините в Русия се използват по капиталистически начин! Г-н Н.—он — въпреки многословните обещания, че «няма да се отклонява от фактите» («Очерци», XIV), е предпочел да заобиколи факта, че именно капитализмът разви употребата на машините в нашето земеделие, и дори е съчинил забавната теория, че размяната понижавала производителността на труда в земеделието (с. 74)! Да критикуваме тази теория, декретирана без всякакъв анализ на данните, нямаме нито възможност, нито пък е нужно. Ще приведем само един малък пример от разсъжденията на г-н Н.—он. «Ако производителността на труда у нас се беше повишила двойно, то за четвъртина* пшеница сега щеше да се плаща не 12 рубли, а шест, това е всичко» (234). Съвсем не е всичко, почитаеми г-н икономист. «У нас» (както и във всяко общество със стоково стопанство) техниката се увеличава от отделни стопани, а останалите постепенно тръгват по техния път. «У нас» могат да увеличат техниката само селските капиталисти. «У нас» този прогрес на селските предприемачи, дребни и едри, е неразривно свързан с разоряването на селяните и образуването на селски пролетариат. Затова, ако нарасналата техника в стопанствата на селските предприемачи е станала обществено-необходима (само при това условие цената би се понижила двойно), това би значило преминаване на почти цялото земеделие в ръцете на капиталистите, би означавало пълна пролетаризация на милиони селяни, би означавало гигантско увеличение на неземеделското население и на фабриките (за да се повиши двойно производителността

* Стара руска мярка за насипни вещества, равна 209.9 литра. Бълг. ргд.

на труда в нашето земеделие, е необходимо изключително развитие на машиностроенето, на минната промишленост, железопътния транспорт, изграждане на маса селскостопански постройки от нов тип, магазини, складове, канали и т. н. и т. н.). Г-н Н. — он повтаря тук обичайната мъничка грешка в своите разсъждения: той прескача онези последователни крачки, които са необходими при развитието на капитализма, прескача сложния комплекс от обществено-стопански преобразования, който неизбежно придружава развитието на капитализма — и след това роптае и се оплаква от опасността от капиталистическо «крушение».

IX. Наемният труд в земеделието

Преминаваме към главната проява на земеделския капитализъм — използването на волнонаемен труд. Тази черта на следреформеното стопанство се прояви най-силно в южните и източните покрайнини на Европейска Русия, прояви се в масовото движение на селскостопанските наемни работници, което е известно под името «земеделско гурбетчийство». Затова ние ще приведем отначало данни за този главен район на земеделския капитализъм в Русия, а след това ще разгледаме и данните, отнасящи се до цяла Русия.

Оживеното движение на нашите селяни при търсенето на наемна работа е отбелязано отдавна в нашата литература. Посочва го още Флеровски («Положението на работническата класа в Русия», СПб. 1869), който се опитва да определи неговото съответно разпространение в разните губернии. В 1875 г. г-н Чаславски направи общ преглед на «земеделските гурбетчийски поминъци» («Сборник офиц. сведения», т. II) и отбелязва действителното им значение («появи се. . . нещо като полускитническо население. . . нещо като бъдещи ратан»). През 1887 г. г-н Распопин обобщи редица земски статистически данни за това явление и погледна на него не като на «странични занятия» на селяните въобще, а като на процес, в който се образува класа на наемни работници в земеделието. През 90-те години се появиха трудовете на г-дата С. Коро-

ленко, Руднъов, Тезяков, Кудрявцев, Шаховской, благодарение на които явлението беше изследвано несравнено по-пълно.

Главният район, където *прииждат* земеделски наемни работници, са Бесарабска, Херсонска, Таврическа, Екатеринославска, Донска, Самарска, Саратовска (южната част) и Оренбургска губерния. Ние се ограничаваме с Европейска Русия, но трябва да отбележим, че движението се развива все повече (особено напоследък), обхващайки и Северен Кавказ, и Уралската област и т. н. Данни за капиталистическото земеделие в този район (района на търговското зърнено стопанство) ще бъдат приведени в следващата глава; там ще посочим и други места, където *прииждат* земеделски работници. Главен район, отгдето *излизат* земеделски работници, са средните черноземни губернии: Казанска, Симбирска, Пензенска, Тамбовска, Рязанска, Тулска, Орловска, Курска, Воронежска, Харьковска, Полтавска, Черниговска, Киевска, Подолска и Волинска*. Така че движението на работниците се насочва от най-гъсто заселените райони към най-слабо заселените, колонизирани райони; от районите, в които е било най-силно развито крепостното право, към райони, където то е било най-слабо**; от райони с най-голямо развитие на отработките към райони със слабо развитие на отработките и високо развитие на капитализма. Следователно работниците бягат от «полусвободния» труд към свободния труд. Би било погрешно да се мисли, че това бягство се свежда изключително до движение от гъстонаселените към слабонаселените места. Изучаването на движението на работниците (г-н С. Короленко, 1. с.) разкрива едно оригинално и важно явление — че има много места, напускани така масово от работниците, че там възниква недостиг на работници, който се попълва с *прииждането* на работници от други места. Значи отливът на работници изразява не само стремежа на населението да се разпредели равномерно по дадена територия, но и стремежа на работниците

* В глава VIII, където разглеждаме цялостния процес на движение на наемните работници в Русия, ще опишем по-подробно характера и посоката на отлива в различните райони.

** Още Чаславски посочва, че в районите, където *прииждат* работници, процентът на крепостните е бил 4—15%, а в районите, откъдето *излизат* — 40—60%.

да отидат там, където им е по-добре. Този стремеж ще ни стане съвсем ясен, ако си припомним, че в районите на отлива, райони на отработките, заплатата на селските работници е *особено ниска*, а в района, където те се стичат, район на капитализма, работната заплата е несравнено по-висока*.

Колкото до размера на «земеделското гурбетчийство», общи данни за това има само в посочения по-горе труд на г-н С. Короленко, който изчислява излишъка от работници (с оглед на *местното* им търсене) на 6 360 000 души в цяла Европ. Русия, включително 2 137 000 души в споменатите по-горе 15 губернии на отлив на земеделски работници, докато в 8-те губернии, където те прииждат, той определя недостига на работници на 2 173 000 души. Въпреки че начините на изчисляване на г-н С. Короленко далеч не винаги са задоволителни, неговите общи изводи (както неведнъж ще видим по-нататък) трябва да се считат за приблизително верни, а броят на движещите се от място на място работници не само не е преувеличен, а по-скоро е даже по-малък от действителния. Няма съмнение, че част от тези два милиона работници, които отиват на юг, спадат към неземеделските работници. Но г-н Шаховской (I. с.) определя съвсем произволно, на око, че на промишлените работници се пада половината от този брой. Първо, от всички източници знаем, че прииждащите работници в този район са *предимно* земеделски и, второ, земеделските работници идват не само от споменатите губернии. Г-н Шаховской сам дава една цифра, която потвърждава изчисленията на г-н С. Короленко. Именно той съобщава, че в 11-те черноземни губернии (влизаци в очертавания по-горе район на отлив на земеделски работници) са били издадени в 1891 г. 2 000 703 паспорта и билета (I. с., с. 24), докато според изчисленията на г-н С. Короленко броят на работниците, излизаци от тези губернии, се равнява само на 1 745 913. Следователно цифрите на г-н С. Короленко никак не са преувеличени и всички работещи по чужди места селски работници в Русия очевидно ще бъдат повече от 2 милиона**. Тази маса «селяни», напускащи своя дом

* Вж. данните в таблицата за 10 години в гл. VIII, § IV: образуване на вътрешен пазар на работната сила (настоящия том, с. 565. *Ред.*).

** Има още един начин да се провери цифрата на г-н С. Короленко. От цитираните по-горе княга на г-дата Тезяков и Кудрявцев научаваме, че броят на

и наделна земя (който има дом и земя), свидетелствува нагледно за гигантския процес на превръщане на дребните земеделци в селски пролетарии, за огромното търсене на наемен труд от развиващия се земеделски капитализъм.

Пита се сега: каква е числеността на всички селски наемни работници в Европ. Русия, и на гурбетчиите, и на работещите на едно място? Единственият известен ни опит да се отговори на този въпрос е направен в труда на г-н Руднъов: «Поминъци на селяните в Европ. Русия» («Сборник Саратовского земства», 1894 г., кн. 6 и 11). Този извънредно ценен труд дава обобщени данни на земската статистика за 148 уезда на 19 губернии в Европ. Русия. Целият брой на «промишлениците» се определя на 2 798 122 души от 5 129 863 работници от мъжки пол (18—60 години), т. е. на 55% от всички работоспособни селяни*. Към «селскостопанските поминъци» авторът е отнесъл само *наемната* работа в селското стопанство (ратан, надничари, пастири, оборски слуги). Определянето на процента на селскостопанските работници от всички трудоспособни мъже в различните губернии и райони на Русия довежда автора до заключението, че в черноземната област около 25% от всички мъже са заети със селскостопанска наемна работа, а в нечерноземната — около 10%. Това прави 3 395 000 души селскостопански работници в Европ. Русия, или кръгло $3\frac{1}{2}$ милиона (Руднъов, I. с., с. 448. Тази цифра съставлява около 20% от всички трудоспособни мъже). При това трябва да отбележим, че по думите на г-н Руднъов «надничарството и земеделската работа на акорд са отбелязани от статистиците като поми-

селските работници, които при отиване на «печалба» макар и отчасти пътуват по железниците, възлиза на около 1/10 от всички работници (като съберем данните на двамата автори, получаваме, че от 72 635 анкетирани работници само 7827 са изминали макар и част от пътя с железница). А броят на работниците, превозени в 1891 г. по трите най-главни жп линии в разглежданата посока, не превишава 200 000 (170—189 хил.) — както съобщава г-н Шаховской (I. с., с. 71, по данни на железниците). Следователно трябва да се приеме, че всички отиващи на юг работници са около 2 млн. души. Между другото, съвсем незначителният процент селски работници, които пътуват с влак, покочва, че г-н Н. — он греша, като мисли, че тои на пътническото движение по нашите железници дават земеделските работници. . . Г-н Н. — он забравя, че земеделските работници, които получават по високо възнаграждение, пътуват много повече с влак, а тези работници (например строителни, земекопачи, носачи и мн. др.) също заминеваат през пролетта и лятото.

* В тази цифра не влизат следователно масата селяни, за която земеделската наемна работа не е най-главното, но също така важно занятие, както и собственото им стопанство.

яъци само в онези случаи, когато са главно занятие на дадено лице или семейство» (I. с., 446)*.

Тази цифра на г-н Руднъов трябва да се счита за минимална, тъй като, първо, данните от земските преброявания са повече или по-малко остарели, защото се отнасят за 80-те, а понякога даже за 70-те години, и, второ, при определяне процента на селскостопанските работници изобщо не са взети под внимание районите с високоразвит земеделски капитализъм — прибалтийските и западните губернии. Но по липса на други данни налага се да се приеме тази цифра — $3\frac{1}{2}$ млн. души.

Следователно, оказва се, че около една пета от селяните са вече в такова положение, че тяхно «най-главно занятие» е наемната работа у заможните селяни и помещиците. Ние виждаме тук първата група капиталисти, които търсят работната сила на селския пролетариат. Това са селските капиталисти, които наемат *около половината от долната група селяни*. Така че между образуването на класата на селските капиталисти и разширяването на долната група «селяни», т. е. увеличаването броя на селските пролетарии, се наблюдава пълна взаимозависимост. Между тези капиталисти в селото видна роля играе селската буржоазия: напр. в 9 уезда на Воронежка губерния от всички ратаи 43,4% са наети от селяни (Руднъов, 434). Ако приемем този процент като норма за всички селски работници и за цяла Русия, ще се окаже, че селската буржоазия предявява търсене на милион и половина селскостопански работници. Едно и също «селско население» изхвърля на пазара милиони работници, търсещи работодатели, и предявява внушително търсене на наемни работници.

* Към «поминъците» се отнасят, както посочва и г-н Руднъов, всички видове разнообразни занятия на селяните освен земеделието върху своя и арендувана земя. Няма съмнение, че мнозинството от «промишленниците» са наемни работници в земеделието и промишлеността. Затова обръщаме внимание на нашия читател върху близостта на тези данни до определения от нас брой на селските пролетарии: във II глава приехме, че те са около 40% от селяните. (Вж. настоящия том, с. 164. *Ред.*) Тук виждаме 55% «промишленници», от които вероятно повече от 40% са взети с различни видове наемна работа.

Х. Значението на волнонаемния труд в земеделието

Ще се опитаме сега да обрисуваме основните черти на новите обществени отношения, които се формират в земеделието при използването на волнонаемен труд, и да определим тяхното значение.

Селскостопанските работници, които идват масово на юг, спадат към най-бедните селски слоеве. От работниците, които пристигат в Херсонска губерния, $\frac{7}{10}$ идват пеша, тъй като нямат средства да си купят билети за влак, «мъкнат се на стотици и хиляди версти покрай железопътните линии и плавателните реки, любувайки се на красивата гледка на летящите влакове и плавно движещите се параходи» (Тезяков, 35). Работниците вземат със себе си средно около 2 рубли*; често парите не им стигат даже и за паспорт и те вземат за десет копейки месечна карта. Пътуването продължава по 10—12 дни и от тези грамадни разстояния (понякога ходят боси по студената пролетна кал) нозете на пешеходците се подуват, покриват се с мозоли и рани. Около $\frac{1}{10}$ от работниците пътуват с дуби (големи, сковани от дъски лодки, които събират по 50—80 души и обикновено са натъпкани докрай). Трудовете на официалната комисия (на Звегинцев)⁸⁹ отбелязват крайно голямата опасност на този начин на придвижване: «не минава година, без да се случи един, два, а и повече препълнени дуби да отидат на дъното заедно с пътниците» (ibid. 34). Огромното мнозинство работници имат наделна земя, но тя е съвсем нищожна. «Всъщност — правилно отбелязва г-н Тезяков — всички тези хиляди селскостопански работници са безимотни, селски пролетарии, чийто единствен начин на съществуване сега е гурбетчийството. . . Обезземяването се извършва бързо и заедно с това се увеличава числеността на селския пролетариат» (77). Нагледно потвърждение на бързината на този растеж е броят на работниците-новаци, т. е. на онези, които за първи път тръгват да търсят наемна работа. Тези новаци

* Пари за път се получават от продажбата на имущество, даже на покъщнина, от залагане на наделната земя, залагане на вещи, дрехи и пр., даже чрез заеми срещу отработване «от свещенниците, помещниците и местните кулаци» (Шаховской, 55).

са около 30%. Между другото, по тази цифра можем да съдим за бързината на процеса, който създава кадри от *постоянни* земеделски работници.

Масовото движение на работници създаде особени форми на наемане, свойствени на високоразвития капитализъм. В южните и югоизточни области се образуваха множество пазари на работна ръка, където се събират хиляди работници и където се стичат работодатели. Подобни пазари се създават често в градовете, промишлените центрове, търговските селища, на панаирите. Промисленият характер на центровете особено привлича работниците, които с готовност се хващат и на неземеделска работа. Например в Киевска губерния за пазари на работници служат градчетата Пиола и Смела (големи центрове на захарната промишленост) и град Беляя Церков. В Херсонска губерния като работнически пазари служат търговските села (Новоукраинка, Бирзула, Мостовое, където в неделен ден се събират повече от 9 хиляди работници, и мн. др.), железопътните гари (Знаменка, Долинская и др.), градовете (Елисаветград, Бобринец, Вознесенск, Одеса и др.). Одеските еснафи, черноработници и «кадети» (местно прозвище на босяците) през лятото също отиват да се наемат на селскостопанска работа. В Одеса селски работници се наемат на така наречения Середински площад (или «Косарка»). «Работниците се стичат в Одеса, отминавайки другите пазари, с надежда да намерят тук по-добре платена работа» (Тезяков, 58). Градчето Кривой Рог е голям пазар за наемане на работници в земеделието и в мините. В Таврическа губерния особено изпъква пазарът на работници в градчето Каховка, гдето по-рано са се събирали до 40 000 работници, през 90-те години по 20—30 хиляди, а сега, ако се съди по някои данни, още по-малко. В Бессарабска губерния трябва да посочим град Акерман, в Екатеринославска губерния — град Екатеринослав и гара Лозовая; в Донска — Ростов на Дон, където ежегодно идват до 150 хиляди работника. В Северен Кавказ — град Екатеринодар и Новоросийск, гара Тихорецкая и др. В Самарска губ. — предградието Покровская (срещу Саратов), село Балаково и други. В Саратовска губ. — градовете Хвалинск и Волск. В Симбирска губ. — град Сызран. Така че капитализмът е създал в покрайнините нова

форма на «съединяване на земеделието с поминъците», а именно, съединяване на земеделския и неземеделския наемен труд. В широки размери такова съединяване е възможно само в епохата на последния, висш стадий на капитализма — едрата машинна индустрия, която подковава значението на сръчността, на «майсторлъка», улеснява преминаването от едно занятие към друго и нивелира формите на наемане*.

И действително, формите на наемане по тези места са много оригинални и твърде характерни за капиталистическото земеделие. Всички полупатриархални, полуфеодални форми на наемна работа, които са толкова често явление в средночерноземната област, тук отпадат. Остават само отношенията на наематели и наемащи се, само търговската сделка по купко-продажба на работна сила. Както винаги при развити капиталистически отношения, работниците предпочитат да се наемат на надница или на седмица, което им позволява по-точно да регулират заплащането съобразно с търсенето на труда. «Цените се установяват за района на всеки пазар (в радиус 40 версти) с математическа точност и за наемателите е много трудно да намалят цената, тъй като пристигналият мужик по-скоро ще предпочете да кисне на пазара без работа или да продължи нататък, отколкото да се наеме с по-ниска заплата» (Шаховской, 104). От само себе си се разбира, че силните колебания в цената на труда предизвикват безброй нарушения на договора, само че не от едната страна, както уверяват обикновено наемателите, а от двете страни: «стачки се обявяват от двете страни; работниците се стоварят да искат повече, а работодателите — да дадат по-малко (ibid., 107)**». До каква степен в отношенията между

* Г-н Шаховской посочва и друга форма на съединяване на земеделския и неземеделския труд. По Днепър плават към градовете по долното течение хиляди салове. На всеки сал има по 15—20 работници (салджии) — предимно белоруси и великоруси от Орловска губерния. «Те получават за цялото време на плаването буквално грошове», разчитайки главно да успеят да се наемат за жътва и вършитба. Тези надежди се оправдават само в «добри» години.

** «По жътва, при добра реколта, работникът тържествува и е трудно да се спазарши с него. Предлагат му една цена, а той не иска и да чуе; знае си неговото: дай, каквото ти искам, и ще се разберем. И това не е защото работната ръка е малко, а защото, както казват работниците «сега е нашето време». (Съобщение на един общински писар, Шаховской, 125.)

«Ако реколтата е лоша и цената на работната ръка е паднала, наемателят-жулак използва това и уволнява работника преди срока и усиленият сезон минава за работника в търсене на работа в същия район или в пътуване» — призовава един кореспондент-помешчик (ibid., 132).

класите открито цари «безсърдечната сметка», се вижда например от следния факт: «опитните работодатели знаят добре», че работниците «клякат» чак когато изядат всичкия си хляб. «Един стопанин разказваше, че като отиде на пазара да наема работници. . . започва да ходи между тях и с пръчка да опипва торбичките им (sic!): с тези, дето имат хляб, изобщо не разговаря, а си отива и чака, «докато се появят на пазара празни торбички» (из «Сельский Вестник», 1890 г., бр. 15, *ibid.*, 107—108).

Както при всеки развит капитализъм, и тук виждаме, че дребният капитал особено силно души работника. Простата комерческа сметка* принуждава едрия наемател да се откаже от дребните икономии, от които ползата е малка, но които застрашават с големи загуби при конфликт. Затова например едрите наематели (наемащи по 300—800 работници) се стремят да не освобождават работниците след седмица и сами установяват цените съобразно с търсенето на работна ръка; някои даже въвеждат система на добавки към заплатата, когато цената на труда в околността се повиши — по всичко личи, че тези добавки се връщат с лихва чрез по-добрата работа и липсата на стълкновения (*ibid.*, 130—132; 104). Напротив, дребният стопанин не се гнуси от нищо, «Мужиците-хуторяни и немците-колонисти си наемат работници «по избор». . . плащат им 15—20% повече, но пък «изцеждат» от работниците петдесет процента повече» (*ibid.*, 116). «Момичетата» при такъв стопанин не знаят, както сами казват, «кога е ден и кога е нощ». Колонистите, наемайки косачи, карат синовете си на *смени* да вървят по петите им (т. е. да пришпорват работниците!), така че синовете се редуват три пъти на ден с пресни сили и пришпорват работниците: «затова по изтощения вид много лесно можеш да познаеш кой е работил при немците-колонисти». «Изобщо мужиците-хуторяни и немците избягват да наемат работници, които са служили по-рано в имения. «При нас няма да издържите», казват им те направо (*ibid.*)**.

* Срв Fr. Engels. «Zur Wohnungsfrage». Vorwort. (Ф. Енгелс. «По жилищния въпрос». Предговорът. *Ред.*)¹⁰

** Същите черти са характерни и за «казаците» от Кубанска област: «По всякакъв начин казакът се стреми да понижи цената на работната ръка, действайки отделно и с цялата община» (sic! жалко, че нямаме по-подробни сведения за тази най-нова функция на «общината»): «чрез пестене от храната, отбив от заплатата на уреждане на

Едрата машинна индустрия, която концентрира на едно място маса работници, която преобразува начините на производство и разрушава всички традиционни, патриархални прикрития и маски, затъмняващи отношенията между класите, винаги насочва общественото внимание върху тези отношения, предизвиква опити за установяване на обществен контрол и регулиране. Това явление, получило особено нагледен израз във фабричната инспекция, започва да се проявява и в руското капиталистическо земеделие, именно в района на неговото най-голямо развитие. Въпросът за санитарните условия на работниците е бил поставен в Херсонска губерния още в 1875 г. на II губернский конгрес на лекарите от Херсонското земство, след това е повдигнат отново в 1888 г.; в 1889 г. е била съставена програма за проучване положението на работниците. Санитарното обследване, извършено (далеч не в пълни размери) през 1889—1890 г., приповдига крайчеца на завесата, прикриваща условията на труда в затъntenите села. Оказало се например, че жилищни помещения за работниците в повечето случаи липсват; когато има казарми — те в повечето случаи са съвсем нехигиенични, «не са рядкост» и *землянките* — в тях живеят обикновено чобаните (овчари), които страдат много от влагата, теснотията, студа, тъмнината и задушния въздух. Много често храната на работниците е лоша. Работният ден продължава общо взето от 12½ до 15 часа, т. е. много повече от обикновения работен ден в едрата промишленост (11—12 часа). Почивка по време на най-силната жегата се дава само «по изключение» и случаите на мозъчни заболявания не са рядкост. Работата при машините създава професионално разделение на труда и професионални заболявания. Напр. при вършачките работят «храначи» (те хвърлят снопите в барабана; това е най-тежката и много опасна работа; барабанът бълва в лицето на човека прах от сламата) и «подавачите» (те подават снопите; работата е толкова тежка, че се сменят на всеки 1—2 часа). Жените отвяват сламата, която пък момчета отвозват настрана, а 3—5 работници я

сметката, чрез решения на общината, която задължават отделните стопани да не наемат, под страх на глоба, работници със заплатата над определените и т. н.» («Работниците-пришълци» в Кубанския край» от А. Белобородов в «Сев. Вести.», 1896, февруари, с. 6).

трупат на купи. В цялата губерния броят на работещите при вършачките навярно превишава 200 000 души (Тезяков, 94)*. Заключението на г-н Тезяков за санитарните условия на земеделската работа е следното: «Въобще мнението на древните, които са казвали, че трудът на земеделеца е «най-приятното и полезно занятие», не важи много в наше време, когато капиталистическият дух цари в областта на селското стопанство. С въвеждането на машинната обработка в селскостопанската дейност санитарните условия на земеделския труд не се подобриха, а станаха по-лоши. Машинната обработка внесе в селското стопанство слабо известната досега специализация на труда, в резултат на която сред селското население започнаха да се ширят професионални болести и маса сериозни трамви» (94).

В резултат на санитарните обследвания е бил направен опит (след гладната година и холерата) да се открият лечебно-продоволствени пунктове с организиране на регистрация на работниците, санитарен надзор и евтин обед. Колкото и скромни да са размерите и резултатите от тази организация, колкото и несигурно да е нейното съществуване** — тя си остава важен исторически факт, който изяснява тенденциите на капитализма в земеделието. Въз основа на данните, събрани от лекарите, на губернияския конгрес на лекарите от Херсонска губерния било предложено да се признае важността на лечебно-продоволствените пунктове, необходимостта да се подобри тяхната санитарна уредба, да се разшири дейността, така че те да се превърнат в трудова борса, даваща сведения за цените на работната ръка и техните колебания, а санитарният надзор да обхване всички по-едри стопанства със значителен брой работници — «както в промишлените предприятия» (с. 155), да се издадат задължителни наредби относно използването на селскостопанските машини и регистрацията на трамвите, да се повдигне въпросът за правото на работни-

* Ще отбележим, че тази операция — вършитбата — особено често се извършва от наемни работници. По това можем да съдим колко голям трябва да е броят на работещите при вършачките в цяла Русия!

** От 6 уездни земски събрания в Херсонска губ. — отзивите на които организацията на надзора върху работниците ни предава г-н Тезяков — четирите се изказали против тази система. Местните земеделци обвинявали губернияската земска управа, «че тя окончателно ще измързеливи работниците» и т. н.

ците на осигуровка и за подобряване и поевтиняване на железопътния транспорт. Петият конгрес на руските лекари е постановил да се обърне внимание на заинтересованите земства върху дейността на Херсонското земство по организиране на лекарско-санитарен надзор.

В заключение ще се върнем още веднъж към икономистите-народници. По-горе видяхме, че те идеализират отработките, затваряйки си очите пред прогресивността на капитализма в сравнение с тях. Сега трябва да добавим, че те се отнасят отрицателно и към «гурбетчийството», симпатизирайки на *местните* «странични занятия». Ето как изразява този типичен народнически възглед например г-н Н.—он: «Селяните. . . отиват да търсят работа. . . Пита се, колко е изгодно това в стопанско отношение? Не лично за всеки селянин поотделно, а доколко това е изгодно в съвкупност за всички селяни, в държавно-стопанско отношение?. . . Ние имаме предвид чисто икономическата неизгодност на ежегодното скитане бог знае къде през цялото лято, когато навярно би могло да се намери предостатъчно работа наоколо. . .» (23—24).

Ние твърдим, противно на народническата теория, че «чергаруването на работниците не само носи «чисто икономически» изгоди на самите работници, но и въобще трябва да се признае за прогресивно явление; че общественото внимание трябва да бъде насочено не към заменяне на гурбетчийството с «местна работа», а, обратно, към отстраняване на всички пречки за гурбетчийството, към всестранното му улесняване, към поевтиняване и подобряване на всички условия за придвижване на работниците и т. н. Ние се базираме на следното:

1) «Чергаруването» носи «чисто икономическа» изгода на работниците, защото те отиват в места с по-висока работна заплата, в места, където тяхното положение като наемни работници е по-изгодно. Колкото и просто да е това съображение — то много често се забравя от хората, които обичат да се издигат на висша, уж «държавно-стопанска» гледна точка.

2) «Чергаруването» разрушава икономически заробващите форми на наемане и отработките.

Ще напомним например, че по-рано, при слабото развитие на гурбетчийството, южните земевладелци (и други предприемачи) с готовност са се ползвали от следния начин на наемане: пращали свои хора в северните губернии да наемат (с посредничеството на селските власти) селяни с неиздължени данъци при крайно неизгодни за тях условия*. Следователно работодателите са използвали свободата на конкуренцията, а наемащите — не. По-горе посочихме, че селянинът е готов да бяга от отработките и от икономическата зависимост даже в мините.

Затова не е чудно, че по въпроса за «чергаруването» на едно мнение с народниците са и нашите земевладелци. Вземете например г-н С. Короленко. Привеждайки в книгата си редица отзиви на помещиците против гурбетчийството на работниците, той привежда маса «доводи» против това гурбетчийство: «оргии», «буйствуване», «пиянство», «недобросъвестност», «стремеж да се махне от семейството, за да се отърве от семейството и от надзора на родителите», «желание за развлечения и по-весел живот» и т. н. Но особено интересен е доводът: «И най-после, както казва поговорката: «на мястото си и камъкът с мъх обрасва», а човек на мястото си непременно струпва имот и го цени» (I с., с. 84). Поговорката наистина твърде релефно показва как действа на човека прикрепването към едно място. Особено недоволство предизвиква у г-н С. Короленко отбелязаното от нас по-горе явление, че от някои губернии излизат «прекалено» много работници и недостигът им се попълва с прииждащи от други губернии работници. Отбелязвайки този факт например за Воронежка губерния, г-н С. Короленко посочва и една от причините на явлението, а именно: наличието на много селяни с дарствен** надел. «Очевидно, такива селяни, които се намират в сравнително по-лошо материално положение и не се страхуват за мизерния си имот, често не изпълняват поетите задължения и въобще с лека ръка отиват в други губернии даже и тогава, когато биха могли да намерят достатъчно работа в селото си.» «Такива селя-

* Шаховской. I с., 98 и сл. Авторът споменава даже таксата за «възнаграждаване» на писарите и кметовете за изгодно наемане на селяни. — Тезяков: I с., 65. — Трирогов: «Общината и данъците»; статията: «Икономическото заробване в народното стопанство».

** Вж. бел. 70. Бълг. ред.

ни, слабо привързани (sic!) към малкото парче земя, понякога дори без собствен инвентар, по-лесно изоставят своя дом и отиват да търсят късмета далеч от родното село, без да се погрижат за работа в селото си и понякога даже за поетите задължения, тъй като от тях няма какво да се вземе» (ibid.).

«Слабо привързани!» Ето истинската дума.

Би трябвало върху нея да се позамислят онези, които постоянно говорят за неизгодността на «чергаруването», за това, че трябвало да се предпочитат «местните занятия»!^{*}

3) «Чергаруването» означава подвижност на населението. Гурбетчийството е един от най-важните фактори, които пречат на селяните да «обраснат с мъх», какъвто предостатъчно е натрупала върху тях историята. Без подвижност на населението е невъзможно и неговото развитие и би било наивно да се мисли, че някакво си селско училище може да даде на хората онова, което им дава личното запознаване с различните отношения и начин на живот и на юг, и на север, и в земеделието, и в промишлеността, и в столицата, и в най-затъntenите места.

* Ето още един пример за вредното влияние на народническите предразсъдъци Г-н Тезяков, прекрасния труд на когото ние често цитирахме, отбелязва факта, че от Херсонска губерния много местни работници отиват в Таврическа, макар че в първата има голям недостиг на работници. Той нарича това «повече от странно явление»: «губят и стопаните, губят и работниците, които зарязват работата в своя край и рискуват да не намерят такава в Таврия» (33). Ние лък, обратно, намираме това изявление на г-н Тезяков повече от странно. Нима работниците не разбират своята изгода и нямат право да търсят най-изгодните условия за наемане? (В Таврическа губерния заплатата на селските работници е по-висока, отколкото в Херсонска). Нима ние действително трябва да мислим, че за мужика е *задължително* да живее и работи там, където е записан и «осигурен с надея»?

Г Л А В А I V

РАЗРАСТВАНЕ НА ТЪРГОВСКОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ

След като разгледахме вътрешния икономически строеж на селското и помешчическото стопанство, трябва да преминем сега към въпроса за промените в земеделското производство: изразяват ли тези промени разрастване на капитализма и вътрешния пазар?

*I. Общи данни за земеделското производство
в следреформена Русия и за видовете
търговско земеделие*

Да хвърлим поглед преди всичко на общите статистически данни за производството на зърнени храни в Европ. Русия. Поради значителните колебания в добивите данните за отделните периоди или за отделните години са съвсем негодни*. Необходимо е да се вземат различни периоди и данни за редица години. Ние имаме на разположение следните данни: за периода на 60-те години — данните за 1864—1866 г. («Военно-статистически сборник», IV. СПБ, 1871, данни от губернаторските отчети). За 70-те години — данните на департамента на земеделието за цялото десетилетие («Историко-статистически обзор на промишлеността в Русия», т. I, СПБ. 1883). Най-после, за 80-те години — данните за пет години, 1883—1887) «Стат. на Рус. имп.», IV); това петилетие може да представи осемдесетте години изобщо, тъй като средният добив за 10 години, 1880—1889, е даже малко по-голям, отколкото този през петилетието, 1883—1887 г. (вж. «Сельское и

* Доря само по тази причина е свършено неправилен методът на г-н Н. — ом. който прави най-смели изводи от данните за 8 години на едно десетилетие: (1871—1878)

лесное хозяйство России», издание за изложението в Чикаго, с. 132 и 142). По-нататък, за да се види в каква посока е вървяла еволюцията през 90-те години, ние вземаме данните за десетилетието, 1885—1894 («Произв. сили», I, 4). Най-после, от данните за 1905 г. («Ежегодник России», 1906) напълно може да се съди за днешно време. Реколтата през 1905 г. беше съвсем малко под средната за петилетието, 1900—1904 година.

Съпоставяме всички тези данни*:

50 губернии на Европейска Русия**

Периоди	Население от двата пола млн.	Миллион четвъртини				На човек от населението се пада чист добив, в четвъртини		
		Чист добив		Чист добив		Зърнени храни	Картофи	Всичко хлебни храни
		Посевя	всички видове зърнени храни плюс картофи	Посевя	Картофи			
1864—1866	61,4	72,2	152,8	6,9	17,0	2,21	0,27	2,48
1870—1879	69,8	75,6	251,3	8,7	30,4	2,59	0,43	3,02
1883—1887	81,7	80,3	255,2	10,8	36,2	2,68	0,44	3,12
1885—1894	86,3	92,6	265,2	16,5	44,3	2,57	0,50	3,07
(1900—1904)— —1905	107,6	103,5	396,5	24,9	93,9	2,81	0,87	3,68

Оттук виждаме, че до 90-те години следреформената епоха се характеризира с несъмнено увеличаване на производството както на зърнени храни, така и на картофи. Производителността на земеделския труд се повишава: първо, чистият добив расте по-бързо от площта на посеви (с някои частични изключения); второ, трябва да се вземе под внимание, че частта от населението, заето в земеделското производство, постоянно е намалявала през посоченото време поради отклоняването на населението от селското стопанство към търговията и промишлеността, както и поради изселването на селяни извън пределите на Европ. Русия**. Особено показателен е фактът, че расте именно *търговското* земеделие: увеличава се количеството на добиваните

* За периода 1883—1887 г. е взето населението от 1885 г.; прирастът се приема на 1,2%. Разликата между данните от губерниаторските отчети и данните на департамента на земеделието, както е известно, е незначителна. Цифрите за 1905 г. са изчислени с приваждане на пудовите в четвъртини.

** Съвсем погрешно е мнението на г-н Н.—он, който твърди, че «няма никакво основание да се предполага намаляване на техния брой» (броя на лицата, заети в земеделското производство), «тъкмо обратното» («Очерци», 33, забел.). Вж. гл. VIII, § 2.

(след приспадане на семето) храни на човек от населението, а в самото население разделението на обществения труд се развива все повече и повече; увеличава се търговско-промишленото население; земеделското население се разделява на селски капиталисти и селски пролетариат; расте специализацията на самото земеделие, така че количеството на произвежданите за продажба храни се увеличава несравнено по-бързо, отколкото цялото количество на произвежданите в страната храни. Капиталистическият характер на процеса се илюстрира нагледно от растящата роля на картофите в общия размер на земеделското производство*. Увеличаването на площта на картофите означава, от една страна, повишаване техниката на селското стопанство (въвеждане на кореноплоди) и разширяване техническата обработка на селскостопанските продукти (спиртоварство и производство на картофено нишесте). От друга страна, то представлява, от гледище на класата на селските капиталисти, производство на относителна принадена стойност (поевтиняване издръжката на работната сила, влошаване на народното хранене). Данните за десетилетието 1885—1894 г. показват по-нататък, че кризата от 1891—1892 г., която предизвика гигантско засилване на експроприацията на селяните, е довела до значително намаляване производството на зърнени храни и до понижаване на добивите от всички хлебни култури; но процесът на изместване на зърнените храни от картофите е продължавал с такава сила, че производството на картофи на човек от населението се е увеличило въпреки понижаването на добивите. Най-сетне, последното петилетие (1900—1904) показва също така увеличаване на селскостопанското производство, повишаване на производителността на земеделския труд и влошаване положението на работническата класа (увеличаване ролята на картофите).

Чистият добив на картофи на човек от населението се е увеличил във всички без изключение райони на Европ. Русия от 1861—1866 до 1870—1879 година. От 1870—1879 до 1883—1887 г. нарастване е отбелязано в 7 района от II (именно: в прибалтийския, западния, промишления, северозападния, северния, южния, степния, долноволжкия и заволжкия).

Срв. «Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев», вып. VII, СПб, 1897 (изд. на М-во на земеделието)⁸². В 1871 г. в 50 губ. на Европ. Русия с картофи са били засадени 790 хил. дес., в 1881 г. — 1375 хил. дес., в 1895 г. — 2154 хил. дес., т. е. за 15 години площта се е увеличила с 65%. Ако приемем реколтата на картофите в 1841 г. за 100, в следващите периоди получаваме следните цифри: 1861—120; 1871 — 162; 1881 — 297; 1895 — 530.

Както вече отбелязахме, разрастването на търговското земеделие се проявява в специализацията на земеделието. Масовите и най-общи данни за производството на всички хлебни храни могат да дадат само най-обща представа (и то не винаги) за този процес, тъй като специфичните особености на различните райони при тях изчезват. А именно обособяването на различните земеделски райони е една от най-характерните черти на следреформеното селско стопанство в Русия. Така например цитираният вече от нас «Историко-статистически обзор на промишлеността в Русия» (т. I, СПб, 1883) посочва следните селскостопански райони: район на ленопроизводството, «област със преобладаващо значение на скотовъдството» и по-точно със «значително развитие на млечното стопанство», област с преобладаващи зърнени култури и по-точно район на триполната система и район на подобрена угарна или многополно-тревна система (част от степния пояс, която «се характеризира с производството на най-ценно жито, така наречената червенка, предназначено предимно за износ»), район на цвеклото, район на картофите за производство на спирт. «Посочените стопански райони възникнаха на територията на Европейска Русия сравнително неотдавна и всяка година продължават все повече да се развиват и обособяват» (I. с., с. 15)*. Следователно нашата задача сега е да проучим този процес на специализация в земеделието — да видим разраства ли се търговското земеделие в неговите различни видове, образува ли се капиталистическо селско стопанство, характеризира ли се земеделският капитализъм със свойствата, които посочихме по-горе, когато разглеждахме общите данни за селското и помешчицеско стопанство. От само себе си се разбира, че за нашата цел е достатъчно да характеризираме най-главните райони на търговското земеделие.

Но преди да преминем към данните за отделните райони, ще отбележим следното: икономистите-народници, както видяхме, всякак се стремят да заобиколят факта, че след-

* Срв. също «Сельское и лесное хозяйство России», с. 84—88; тук се прибавя и тютюнев район. На картите, съставени от г-да Д. Семьонов и А. Фортунатов, районите са разграничени според преобладаващите в полевъдството култури, например район на ръжта, овеса и лена — Псковска и Ярославска губерния; район на ръжта, овеса и картофите — Гродненска и Московска губерния, и т. н.

реформената епоха се характеризира именно с разрастване на *търговското* земеделие. Естествено, при това те игнорират и обстоятелството, че спадането на цените на зърнените храни ще тласне напред специализацията на земеделието и ще включи в размяната продуктите на селското стопанство. Ето един пример. Авторите на известната книга «Влиянието на реколтата и цените на зърнените храни» изхождат все от предпоставката, че за натуралното стопанство цената на зърнените храни няма значение, и повтарят тази «истина» безброй пъти. Един от тях, г-н Каблуков, отбелязва обаче, че в *общата обстановка на стоковото стопанство* тази предпоставка всъщност е невярна. «Възможно е, разбира се — пише той, — зърнените храни, доставяни на пазара, да са произведени с помалки производствени разходи, отколкото в нечие стопанство, и тогава сякаш и в потребителното стопанство се поражда интерес да премине от производство на зърнени храни към други култури» (или към други занятия — ще добавим ние), «а следователно и за него става важна пазарната цена на зърнените храни, щом тя не съвпада с *неговите* производствени разходи» (I, 98 забел., курсивът е на автора). «Но за нас това не може да бъде аргумент» — декретира той. — Защо пък? Оказва се — защото: 1) преминаването към други култури е възможно «само при наличие на известни условия». С този безсмислен трузизъм (всичко на този свят е възможно само при известни условия!) г-н Каблуков преспокойно заобикаля факта, че следреформената епоха е създавала и създава в Русия именно такива условия, които предизвикват специализация на земеделието и отлив на населението от земеделието. . . . 2) Защото «при нашия климат е невъзможно да се намери продукт, равен по своето продоволствено значение на зърнените храни». Довод, твърде оригинален, който е чисто и просто извъртане. Какво общо има тук продоволственото значение на другите продукти, щом става дума за продажбата на тези други продукти и за купуването на евтини зърнени храни? . . . 3) Защото «зърнените стопанства от потребителски тип винаги имат рационално основание за своето съществуване». С други думи: защото, г-н Каблуков и «другарите му» считат натуралното стопанство за «рационално». Довод, както виждате, необорим,

II. Районът на търговското зърнено стопанство

Този район обхваща южния и източния край на Европейска Русия, степните губернии на Новорусия и Заволжието. Тук земеделието се отличава с екстензивен характер и огромно производство на зърно за продажба. Ако вземем 8 губернии: Херсонска, Бесарабска, Таврическа, Донска, Екатеринославска, Саратовска, Самарска и Оренбургска, ще се окаже, че през 1883—1887 г. тук на население 13 877 000 души са се падали 41,3 млн. четвъртини чист добив зърнени храни (без овеса), т. е. повече от една четвърт от целия чист добив в 50-те губ. на Европейска Русия. Тук най-много се сее пшеница — главната експортна зърнена култура*. Земеделието тук се развива най-бързо (в сравнение с другите райони на Русия) и тези губернии изместват на заден план средночерноземните губернии, които преди бяха на първо място:

Райони по губернии	Чист добив на зърнени храни на човек от населението през периодите**		
	1864—1866	1870—1879	1883—1887
Южни степни	2,09	2,14	3,42
Долноволжки и заволжки	2,12	2,96	3,55
Средночерноземни	3,32	3,88	3,28

По такъв начин се *измества* главният център на производството на зърнени храни: през 60-те и 70-те години средночерноземните губернии са стояли на първо място, а през 80-те години те отстъпват първенството на степните губернии и тези по долното течение на Волга; производството на зърнени храни в тях започва да *намалява*.

Този интересен факт — изключителното увеличаване на земеделското производство в описвания район — се обяснява с това, че степните покрайнини станаха в следреформената епоха *колония* на централна, отдавна заселена

* Освен Саратовска губ. с 14,3% пшенични посеви в останалите посочени губернии ние виждаме 37,6% — 57,8% пшенични посеви.

** Източниците са посочени по-горе. Районите по губернии са дадени по «Ист.-стат. обзор». Районът «долноволжки и заволжки» е съставен несполучливо, защото към степните губернии с огромно производство на зърнени храни е присъединена Астраханска (в нея зърнените храни не достигат) и Казанска и Симбирска, които повече подхождат за средночерноземния пояс.

Европ. Русия. Изобилието на свободни земи привлече грамаден приток от преселници, които бързо разширяваха посевите*. Широкото развитие на *търговските* посеви стана възможно само благодарение на тясната икономическа връзка на тези колонии, от една страна, с Централна Русия, а от друга — с европейските страни, внасящи зърнени храни. Развитието на промишлеността в Централна Русия и развитието на търговското земеделие в покрайнините са в неразривна връзка, те взаимно си създават пазар. Промишлените губернии получаваха от юг зърнени храни, а там пък пласираха изделията на своите фабрики, доставяха на колонните работна ръка, занаятчии (вж. гл. V, §. III, за преселването на дребните промишленици в покрайнините**), средства за производство (дървен материал, строителни материали, оръдия и пр.). Само благодарение на това обществено разделение на труда заселниците в степните райони можеха да се занимават изключително със земеделие и да продават големи количества зърнени храни на вътрешните и особено на задграничните пазари. Само благодарение на тясната връзка с вътрешния и външния пазар беше възможно това толкова бързо икономическо развитие на тези области; и това беше именно капиталистическо развитие, тъй като наред с разрастването на търговското земеделие се извършваше също тъй бързо процес на отклоняване на населението към промишлеността, процес на разрастване на градовете и образуване на нови центрове на едрата промишленост (срв. по-нататък VII и VIII глава)***.

* Вж. у г-н В. Михайловски («Новое Слово», 1897, юни) за огромния приток на населението в покрайнините и преселването — от 1885 до 1897 г. — на стотици хиляди селяни от вътрешните губернии. За разширяването на посевите вж. горепосоченото съчинение на В. Постников, земскостат. сборници за Самарска губ.; В. Григориев: «Преселванията на селяните от Рязанска губерния». За Уфимска губ. вж. Ремезов: «Очерци за живота в дива Башкирия» — живо описание как «колонизаторите» изсичали грамадните гори и превръщали «очистените» от «дивите башкирци полета във «фабрики за пшеница». Това е такава картинка на колониална политика, която може да издържи сравнение с каквито щете подвизи на немците някъде из Африка.

** Настоящият том, с. 322. *Ред.*

*** Срв. Марх. «Das Kapital», III, 2, 289 — един от основните признаци на капиталистическата колония е изобилието на свободни земи, лесно достъпни за преселниците (руският превод на това място, с. 623, е съвсем неверен)⁹³. Вж. също III, 2, 210, рус. прев., с. 553 — огромният излишък на храни в земеделските колонии се обяснява с това, че цялото им население е заето отначало «почти изключително със селско стопанство и специално с неговите масови продукти», които се разменят срещу продуктите на промишлеността. «Сърцевините колонии получават посредством световния пазар наготово продукти, които при други обстоятелства те би трябвало сами да изготвят»⁹⁴.

Що се отнася до въпроса, свързва ли се в този район разрастването на търговското земеделие с технически прогрес в селското стопанство и с формиране на капиталистически отношения — за това вече говорихме по-горе. Във втора глава ние видяхме какви големи посеви имат по тези места селяните, как рязко се проявяват тук капиталистическите отношения даже в самата община. В предната глава видяхме, че в този район особено бързо се е развило използването на машини, че капиталистическите ферми в покрайнините привличат стотици хиляди и милиони наемни работници, развивайки невиджани по-рано в земеделието едри стопанства с широко коопериране на наемните работници и т. н. Сега ни остава да добавим съвсем малко, за да допълним картината.

В степните покрайнини частноземевладелските имения не само се отличават понякога с огромни размери, но и поддържат твърде едро стопанство. По-горе посочихме посеви по 8—10—15 хил. десетини в Самарска губерния. В Таврическа губерния Фалц-Файн има 200 000 дес. Мордвинов — 80 000 дес., двама души — по 60 хил. дес., «и много земевладелци имат от 10 до 25 хиляди десетини» (Шаховской, 42). За размерите на стопанството може да ни даде представа фактът, че например при Фалц-Файн през 1893 г. са работили на сенокос 1100 машини (от тях 1000 принадлежащи на селяните). В Херсонска губ. през 1893 г. посевните площи са заемали 3,3 милиона десетини, от тях 1,3 млн. дес. в частните имения; в пет уезда на губернията (без Одеска) се наброявали 1237 средни стопанства (250—1000 дес. земя), 405 едри (1000—2500 дес.) и 226 стопанства, всяко с повече от 2500 десетини. Според сведенията, събрани в 1890 г. за 526 стопанства, в тях е имало 35 514 работници, т. е. на 1 стопанство средно по 67 работници, от които 16—30 целогодишно наети. През 1893 г. в 100 по-едри стопанства на Елисаветградски уезд е имало 11 197 работници (средно по 112 на 1 стопанство!), включително 17,4% наети за цяла година, 39,5% сезонни и 43,1% надничари*. Ето данните за разпределението на посевните площи във всички земеделски стопанства на уезда — и частноземевладелски, и селски**.

* Тезяков. I. с., 72.

** «Материали за оценка на земите в Херсонска губ.», Т. II, Херсон, 1886. Броят на десетините засята площ за всяка група е определен, като е умножен

		В тях засети площ приблизително в хил. десетиня
Стопанства, които не засяват	15 228	—
» засяващи до 5 дес.	26 963	74,6
» » 5— 10 »	19 194	144
» » 10— 25 »	10 234	157
» » 25— 100 »	2 005	91
» » 100—1000 »	372	100
» » над 1000 »	10	14
	2387	215
<i>Всичко за уезда</i>	74 006	590,6

Така че малко повече от 3 процента от стопаните (а ако смятаме само засяващите — 4 процента) съсредоточават над една трета от всички посеви, за обработката и прибирането на които се изискват маса сезонни работници и надничари.

Най-после, ето данни за Новоузенски уезд, Самарска губерния. Във II глава взехме само руските селяни, влизащи в общината; сега присъединяваме и немците и «хуторяните» (селяни с големи стопанства). За съжаление, не разполагаме със сведения за частноземевладелските стопанства*. [Вж. таблицата на с. 247. *Ред.*]

Очевидно коментирането на тези данни е излишно. По-горе вече имахме случай да отбележим, че описваният район е най-типичният район на земеделския капитализъм в Русия — типичен не в селскостопански, разбира се, а в обществено-икономически смисъл. Тези най-свободно развили се колонии показват какви отношения биха могли и би трябвало да се развият и в останала Русия, ако многобройните остатъци от дореформения бит не забавяха развитието на капитализма. А формите на земеделския капитализъм, както ще видим по-нататък, са извънредно разнообразни.

средният размер на засятата площ по броя на стопанствата. Броят на групите е съкратен.

* Сборник за Новоузенской уезд. — Взета е цялата арендувана земя: в държавната, в частноземевладелската, и наделната. Ето списъка на подобрените оръдия у руските хуторяни: 609 железни плуга, 16 моторни вършачки, 89 конни вършачки, 110 сенокосачки, 64 конни граби, 61 веялки и 64 жътварки. В броя на наетите работници не влизат надничарите.

	Домакинства			Десетини			Главни добитък (всичко) изчислено в едър добитък	Усвоявани земеделски оръдия	Наети работници	На 1 домък. се пада средно		
	Земя			Десетини						Десетини		
	собствена	арендувана	засети площи	собствена	арендувана	засети площи				собствена	арендувана	засети площи
Новоузенски уезд, Самарска губерния	51 348	130 422	751 873	816 133	343 260	13 778	8 278	2,5	14,6	15,9	6,7	
Всичко в уезда	51 348	130 422	751 873	816 133	343 260	13 778	8 278	2,5	14,6	15,9	6,7	
Стопанства с 10 и повече глави работен добитък	3 958	117 621	580 158	327 527	151 744	10 598	6 055	29	146	82	38	
От тях — руски хуторяни с 20 и повече глави работен добитък	218	57 083	253 669	59 137	39 520	1 013	1 379	261	1 163	271	181	

III. Районът на търговското скотовъдство. Общи данни за развитието на млечното стопанство

Преминаваме към другия най-важен район на земеделския капитализъм в Русия, а именно към областта, в която преобладаващо значение има не зърнопроизводството, а продуктите от скотовъдството. Тази област обхваща — освен прибалтийските и западните губернии — северните губернии, промишлените и част от някои централни губернии (Рязанска, Орловска, Тулска, Нижегородска). Продуктивността на добитъка има тук млечно-стопанско направление и целият характер на земеделието се приспособява към получаването на възможно по-голямо количество и възможно по-ценни млечни продукти за пазара*. «Пред очите ни явно се извършва преход от скотовъдство за тор към млечно скотовъдство; то проличава особено през последните 10 години» (цит. в предид. бел. на съч., *ibid.*). Твърде трудно е да се характеризират статистически в това отношение различните области на Русия, защото тук е важен не абсолютният брой на рогатия добитък, а именно броят на млечния добитък и неговото качество. Ако вземем броя на всички добитък на 100 жители, ще се окаже, че в Русия той е най-голям в степните покрайнини, а най-малък — в нечерноземната област («Сельское и лесное хозяйство», 274); ще се окаже, че той постепенно намалява («Произв. сили», III, 6. Срв. «Ист. стат. обзор», I). Следователно, тук се наблюдава същото, което е отбелязано още от Рошер, а именно, че броят на добитъка на единица население се оказва най-голям в районите с «екстензивно скотовъдство» (*W. Rocher* «Nationalökonomik des Ackerbaues», 7-te Aufl. Stuttg., 1873, S. 563—564**). А нас ни интересува интензивното скотовъдство и

* В другите области на Русия скотовъдството има друго значение. Напр. в крайните южни и югоизточни области се е утвърдила най-екстензивната форма на скотовъдството, а именно пасищното месодайно скотовъдство. Пд на север рогатият добитък се ценя като работна сила. Най-после, в средночерноземната област той става «машина за оборски тор». *В. Ковалевский и И. Левитский*: «Статистический очерк молочного хозяйства в северной и средней полосах Европейской России» (СПб. 1879). Авторите на този труд, както и повечето специалисти по селското стопанство проявяват твърде слаб интерес към обществено-стопанската страна на въпроса и към разбирането на тази страна. Съвсем погрешно е например от повишаването на доходността на стопанството непосредствено да се прави заключение за осигуряване на «народно благосъстояние и продоволствие» (с. 2).

** *В. Рошер*. «Икономика на земеделието», 7-о издание. Шутгарт, 1973. с. 563—564. *Ред.*

специално млечното. Затова ще трябва да се ограничим с *приблизителното* изчисление, което са дали авторите на посочения по-горе «Очерк» без претенции за точни данни за явлението: това изчисление показва нагледно отношението между различните области на Русия по степен на развитие на млечното стопанство. Привеждаме това изчисление *in extenso**, допълвайки го с някои изчислени средни цифри и сведения за мандраджийското производство в 1890 г. по данни на «фабрично-заеодската» статистика.

Групи губернии	Население от двата пола в хиляди (1873)	Дойки крави в хиляди	Количество		Средна млекодайност на крава, ведра	На 100 жит. се падат			Произв. на сирене, кашкавал, извара, масло по пригл. изчисл. в 1879 г. хиляди рубли	Производство на сирене и кашкавал в 1890 г.
			мляко в хил. ведра	мляко в хил. пуда		дойки крави	мляко ведра	масло пуда		
I. Прибалтийски и западни (9)	8 127	1 101	34 070	297	31	13,6	420	3,6	7	469
II. Северни (10)	12 227	1 407	60 000	461	35	11,4	409	3,7	3 370,7	563
III. Промислени (нечерноземни) (7)	8 822	662	18 810	154	28	7,5	214	1,7	1 088	295
IV. Средни (черноземни) (8)	12 387	785	16 140	133	20	6,3	130	1,0	242,7	23
V. Южни черн., югозападни, южни и източ. степни (16)	24 087	1 123	20 880	174	18	4,6	86	0,7	—	—
Общо за 50 губернии на Европ. Русия	65 650	5 078	139 900	1 219	27	7,7	213	1,8	4 701,4	1 350

* — вцяло. Ред.

Тази таблица нагледно илюстрира (макар и по твърде остарели данни) обособяването на специални райони с млечно стопанство, развитието на търговско земеделие в тях (продажба на мляко и техническата му обработка) и повишаването на продуктивността на млечния добитък.

За да си съставим представа за развитието на млечното стопанство, ние можем да се възползваме само от данните за масларското и мандраджийското производство. В Русия то се заражда чак в края на 18-и век (1795 г.); помешчическото мандраджийско производство, започнало да се развива през 19-и век, пострада от силната криза през 60-те години, които откриха епохата на селското и търговското мандраджийско производство.

В 50 губ. на Европ. Русия са се наброявали мандраджийски заведения*:

В 1866 г.	72	с	226	работника	и	с	произв.	за	119	хил.	руб.
» 1879 г.	108	»	288	»	»	»	»	»	225	»	»
» 1890 г.	265	»	865	»	»	»	»	»	1350	»	»

И така, за 25 години производството се е увеличило над десет пъти; по тези данни, които са съвсем непълни, може да се съди само за динамиката на явлението. Ще приведем някои по-подробни сведения. Във Вологодска губерния подобряването на млечното стопанство започва всъщност от 1872 г., когато е открита Ярославско-Вологодската жп линия; оттогава «стопаните започнаха да се грижат за подобряването на стадата си, да засяват фуражи, да си набавят усъвършенствувани оръдия. . . стремяха се да поставят млечното производство на чисто комерчески основи». («Статист. очерк», 20). В Ярославска губерния «подготвиха почвата» така наречените «картелни** мандри» от 70-те години и «мандраджийството продължава да се развива като частна инициатива, запазвайки

* Данни от «Военно-стат. сборник» и «Указателя» на г-и Орлов (1 и 3 изд.). За тези източници вж. VII глава (настоящия том, с. 441—442. *Ред.*). Ще отбележим само, че приведените цифри намаляват действителната бързина на развитието, тъй като понятието «завод» в 1879 г. се е употребявало в по-тесен смисъл, отколкото в 1866 г., а в 1890 г. още по-тясно, отколкото в 1879 г. В 3-то изд. на «Указателя» има сведения за времето на основаването на 230 завода: оказва се, че само 26 са основани през 1870 г., 68 — през 70-те години, 122 — през 80-те години и 14 — в 1890 г. И това говори за бързото нарастване на производството. Що се отнася до най-новия «Списък на фабриките и заводите» (СПБ, 1897), в него царя пълен хаос: в две-три губернии мандраджийското производство е регистрирано, а в останалите изобщо е изпуснато.

** — колективни. *Бълг. ред.*

само названието «артелно» (25); «артелните» мандри фигурират — ще добавим ние — в «Указателя на фабриките и заводите» като предприятия с наемни работници. Вместо на 295 хил. рубли авторите на «Очерка» изчисляват по официални сведения производството на сирене, кашкавал и масло на 412 хил. рубли (изчислено по пръснатите из книгата цифри), поправката на тази цифра дава за производството масло и сирене 1600 хил. рубли, а ако прибавим топеното масло и изварата — 4701,4 хил. рубли, без да смятаме нито прибалтийските, нито западните губернии.

За най-новия период ще приведем следните отзиви из цитираното издание на департамента на земеделието: «Волнонаемният труд и т. н.». За промишлените губернии изобщо четем: «Цял преврат е направило в положението на стопанствата в този район развитието на млечното стопанство», то «косвено е повлияло да се подобри там и земеделието», «млечното производство в района от година на година се развива все повече» (258). В Тверска губ. «се появява стремеж към по-добро гледане на добитъка както в частните имения, така и у селяните»; доходът от скотовъдството се изчислява на 10 млн. рубли (274). В Ярославска губерния «млечното стопанство. . . се развива от година на година все повече. . . Мандрите започнаха да придобиват даже известен промишлен характер. . . мляко. . . се изкупува и от съседите, и даже от селяните. Срещат се мандри, които се държат от цяло съдружие» (285). «Общата насока на тукашното частно земевладелско стопанство» — пише един кореспондент от Даниловски уезд, Ярославска губерния — «се характеризира сега със следните признаци: 1) преминаване от триполното сеитбообръщение към пет-седемполно, със засяване на фуражни треви по нивите; 2) разоряване на изоставени земи; 3) въвеждане на млечно стопанство и в резултат на това — по-строг подбор на добитъка и подобряване на отглеждането му» (292). Същото се казва и за Смоленска губерния, в която размерът на производството на сирене, кашкавал и масло се определя на 240 хил. рубли в 1889 г. по отчета на губернатора (по статистиката 136 хил. рубли в 1890 г.). Развитие на млечното стопанство се отбелязва в Калужка, Ковненска, Нижегородска, Псковска, Естонска и Воло-

годска губерния. Производството на масло, сирене и кашкавал в последната губерния се определя на 35 хил. рубли по статистиката от 1890 г., на 108 хил. рубли — по отчета на губернатора и на 500 хил. рубли — по местни сведения от 1894 г., обхващащи 389 завода. «Това е според статистиката. А в действителност заводите са много повече, тъй като според обследванията на вологодската земска управа само във Вологодски уезд се наброяват 224 завода.» А производството е развито и в 3-те уезда и отчасти е проникнало вече и в 4-ия*. По това може да се съди колко пъти трябва да се увеличат приведените по-горе цифри, за да се доближат до действителните. Краткото изказване на специалиста, че сега броят на мандрите «достига няколко хиляди» («Сельское и лесное хозяйство России», 299), ни дават по-вярна представа по този въпрос, отколкото при видно точната цифра: 265 завода.

И така, данните не оставят никакво съмнение в огромното развитие на този особен вид търговско земеделие. Развитието на капитализма и тук се придружава с преобразуване на закостенялата техника. «В мандраджийството» — четем например в изданието «Селско и горско стопанство» — «през последните 25 години в Русия е направено толкова много, колкото едва ли е направено в която и да е друга страна» (301). Същото твърди и г-н Блажин в статията «Успехи на техниката на млечното стопанство» («Произв. сили», III, 38—45). Главното преобразование се състои в това, че прилаганият «от край време» начин на биене на млякото е заменен с отделяне на сметаната чрез центробежни машини (центрофуги)***. Машината направи производството независимо от температурата на въздуха, увеличи извличаното масло с 10%, повиши качеството на продукта, поевтини производството на маслото (при машината се изисква по-малко работа, по-

* «Неделя», 1896 г., бр. 13. Млечното производство е толкова изгодно, че на него се нахвърлят градските търговци, които между другото внасят такива похвати като разплащане със стоки. Един местен земеделец, притежател на голям завод, образува артел със «своевременно заплащане на млякото с пари», за да освободи селяните от зависимостта на търговците-закупчици и да «завладее нови пазари». Характерен пример, който показва истинското значение на артелите и на прословутата «организация на пласмента»: «освобождане» от търговския капитал посредством развитието на промишления капитал.

** До 1887 г. в Русия почти не е имало центрофуги. От 1886 г. те се разпространяват толкова бързо, че изместват окончателно стария способ. През 90-те години се появяват даже центрофуги-маслоекстрактори.

малко помещение, по-малко съдове и лед), предизвика концентрация на производството. Появиха се големи селски маслodobивни заводи, «преработващи до 500 луда мляко на ден, което беше физически невъзможно. . . при обикновеното отделяне на маслото» (ibid.). Подобряват се оръдията за производство (постоянни котли, винтови преси, усъвършенствувани изби), извиква се на помощ бактериологията, която дава чиста култура от бацила на млечната киселина, необходим за заквасване на сметаната.

Следователно в двата описани от нас района на търговско земеделие техническото усъвършенствувание, предизвикано от изискванията на пазара, се насочва преди всичко към операциите, които най-лесно се поддават на преобразуване и които са особено важни за пазара: жътвата, вършитбата, очистването на зърното в търговското зърнено стопанство; техническата преработка на продуктите на скотовъдството в района на търговското скотовъдство. А засега капиталът намира за по-изгодно да остави отглеждането на добитъка на грижите на дребния производител: нека той се грижи «прилежно» и «усърдно» за «своя» добитък (като със своето прилежание докарва г-н В. В. до умиление, вж. «Прогр. течения», с. 73), нека той да поеме основната част от най-тежката, най-черната работа по грижите за машината, която дава мляко. Капиталът има всички най-нови усъвършенствувания и способен не само за отделяне каймака от млякото, но и за отделяне на «каймака» от тази «прилежност», за отделяне на млякото от децата на бедния селянин.

IV. Продължение. Икономиката на помещическото стопанство в описвания район

По-горе вече приведохме твърдения на агрономи и селски стопани, че млечното стопанство в помещическите имения води към рационализация на земеделието. Ще добавим тук, че анализът на земските статистически данни по този въпрос, извършен от г-н Распопин*, напълно по-

* И този въпрос е поставен от г-н Распопин (едва ли не за първи път в нашата литература) от правилна, теоретически издържана гледна точка. Той отбелязва още в началото, че «повишаването на производителността на скотовъдството» — по-специално, развитието на млечното стопанство — се извършва

твърждава това заключение. Като препращаме читателя за по-подробни данни към статията на г-н Распопин, тук ще приведем само неговия главен извод. «Зависимостта между състоянието на скотовъдството, на млечното стопанство и броя на занемарените имения, интензивността на стопанствата е безспорно. Уездите (в Московска губерния) с най-силно развито млечно скотовъдство, млечно стопанство, имат най-малък процент занемарени стопанства и най-голям процент имения с високоразвито земеделие. Навсякъде в Московска губерния орната земя намалява и се превръща в ливади и пасища, зърнените сеитбообръщения отстъпват място на многополно-тревните. Фуражните тревни и млечният добитък, а не зърнените храни играят вече първостепенна роля не само в едрите помещически стопанства на Московска губерния, но и в целия Московски промишлен район» (1. с.).

Размерите на мандраджийското производство имат особено значение именно защото свидетелствуват за пълния преврат в земеделието, което става капиталистическо и скъсва с рутината. Капитализмът подчинява един от продуктите на селското стопанство и към този главен продукт се приспособяват всички останали страни на стопанството. Отглеждането на млекодаен добитък води до засяване на фуражни култури, до преминаване от триполната към многополни системи и т. н. Отпадъците от мандрите отиват за изхранване на добитъка, предназначен за продажба. В предприятието се превръща не само преработката на млякото, а цялото селско стопанство*. Влиянието на мандрите не се ограничава със стопанствата, в които има такива, тъй като млякото се изкупува често от околните селяни и помещици. Чрез изкупуване на млякото капиталът подчинява и дребните земеделци — особено при образуването

у нас по капиталистически начин и е един от най-важните показатели за проникването на капитала в земеделието.

* Д-р Жбанков в своето «Санитарное исследование фабрик и заводов Смоленской губ.» (Смоленск, 1894, в. 1, с. 7) казва, че «броят на работниците, заети пряко в мандрите, е съвсем незначителен. . . Много повече са помощните работници, които едновременно са необходими и за мандрата, и за селското стопанство: това са пастирите, дояките и др.; тези работници във всички (сиренарски) заводи са два, три и даже четири пъти повече, отколкото специалните сиренари.» Ще отбележим между другото, че според описанието на д-р Жбанков условията за работа тук са твърде нехигиенични, работният ден е прекомерно дълъг (16—17 часа) и т. н. Така че и за този район на търговско земеделие е невярна традиционната представа за идиличната работа на земеделца.

на така наречените «изкупвателни млекарници», разпространението на които е било констатирано още през 70-те години (вж. «Очерците» на г-н Ковалевски и г-н Левитски). Това са предприятия, откривани в големите градове или близо до тях, и преработващи много големи количества мляко, докарвано по железниците. От млякото веднага се отделя сметаната, която се продава в прясно състояние, а обезмасленото мляко се пласира на ниска цена между по-бедните купувачи. За да си осигурят продукт от известно качество, тези предприятия сключват понякога договори с доставчиците, като ги задължават да спазват известни правила при храненето на кравите. Лесно е да се види колко голямо е значението на подобни едри предприятия: от една страна, те завладяват масовия пазар (продажбата на бито мляко на небогати граждани), а от друга — разширяват в огромни размери пазара за селските капиталисти. Последните получават извънредно силен подтик за разширяване и подобряване на търговското земеделие, Едрата промишленост, така да се каже, ги подтяга, като изисква продукт от определено качество, изтиквайки от пазара (или предавайки в ръцете на лихваря) онзи дребен производител, който стои по-ниско от «нормалното» равнище. В същата насока действа и разценката на млякото според качеството (напр. по неговата масленост), над което така усърдно работи техниката, изобретявайки разни лактоденсиметри и др. подобни, и в полза на която така горещо се обявяват специалистите (срв. «Произв. сили», III. 9 и 38). В това отношение ролята на млекоизкупвателните предприятия в развитието на капитализма е напълно аналогична на ролята на елеваторите в търговското зърнено стопанство. Сортирайки зърното по качество, елеваторите го превръщат не в индивидуален, а във видов продукт (*res fungibilis**, както казват цивилистите), т. е. за пръв път го приспособяват напълно за размяна (срв. статията на М. Зеринг за търговията със зърнени храни в САЩ в сборника «Земевладението и селското стопанство», с. 281 и сл.). Така елеваторите дават мощен тласък на токовото производство на зърнени храни и по същия начин подтикват техническото му развитие с въвеждането

* — заменима вещ.⁹⁹. Ред.

на разценка според качеството. Този начин на разценка нанася двоен удар на дребния производител. Първо, той установява като норма, узаконява по-високото качество на зърнените храни, произвеждани от едрите земеделци, и с това окончателно обезценява по-долнокачествените зърнени храни на бедните селяни. Второ, организирайки по типа на едрата капиталистическа индустрия сортиране и съхраняване на житото, той поевтинява разходите на едрите земевладелци по това перо, улеснява и опростява за тях продажбата на зърнените храни и с това окончателно предава в ръцете на кулаците и лихварите дребния производител с неговата патриархална и първобитна продажба от колата на пазара. Бързото развитие на строителството на елеватори през последните години означава, следователно, в зърнопроизводството също такава голяма победа на капитала и притискане на дребния производител, както появата и развитието на капиталистическите млекоизкупвателни предприятия.

От приведените данни става ясно, че развитието на търговското скотовъдство *създава* вътрешен пазар*, първо, на средства за производство — съоръжения за обработка на млякото, сгради, постройки за добитъка, усъвършенствувани земеделски оръдия при преминаване от закостенялата триполна система към многополни сеитбообръщения и т. н., и, второ, на работна сила. Поставеното на промишлена основа скотовъдство изисква несравнено повече работници, отколкото старото скотовъдство «за тор». Районът на млечното стопанство — промишлените и северозападните губернии — привлича действително маса земеделски работници. Извънредно много народ отива на селскостопанска работа в Московска, С.-Петербургска, Ярославска и Владимирска губерния; по-малко, но все пак доста отиват в Новгородска, Нижегородска и др.

* Пазарът за търговското скотовъдство се създава главно с увеличаването на индустриалното население, за което по-подробно ще говорим по-нататък (гл. VIII, § II). По въпроса за външната търговия ще се ограничим със следната забележка: износът на сирене и кашкавал в началото на следреформения период е бил много по-малък от вноса, но през 90-те години почти се е изравнил с него (за 4 години, 1891—1894, внос — 41,8 хил. пуда, износ — 40,6 хил. пуда средногодишно; през петилетието 1886—1890 г. износът е бил даже по-голям от вноса). Износът на краве и овче масло винаги е бил много по-голям от вноса; размерът на този износ бързо расте: през 1866—1870 г. са изнасяли средно по 190 хил. пуда годишно, а през 1891—1894 г. — по 370 хил. пуда («Произв. сили», III, 37).

нечерноземни губернии. По сведения на кореспонденти на Департамента на земеделието в Московска и други губернии в частноземвладелското стопанство даже се използват главно работници, дошли отдругаде, този парадокс — прииждането на земеделски работници от земеделските губернии (идват главно от средночерноземните губернии и отчасти от северните) в промишлените губернии в замяна на излизащите оттук маси промишлени работници във висша степен характерно явление (вж. за това явление у С. А. Короленко, I. с.). То показва по-убедително от всякакви изчисления и разсъждения, че жизненото равнище и положението на трудовия народ в средночерноземните, най-малко капиталистически губернии е несравнено по-ниско и по-лошо, отколкото в промишлените, най-капиталистическите; че и в Русия е вече всеобщ факт характерното за всички капиталистически страни явление, че положението на работниците в промишлеността е по-добро от положението на работниците в земеделието (защото в земеделието към натиска на капитализма се прибавя и натискът на докапиталистическите форми на експлоатация). Затова именно бягат от земеделието в промишлеността, докато от промишлените губернии не само няма движение към земеделието (преселвания, например, от тях изобщо няма), но се забелязва даже високомерно отношение към «простите» селски работници, наричани «овчари» (Яросл. губ.), «казаки» (Влад. губ.), «изкопчий» (Моск. губ.).

Важно е освен това да се отбележи, че около добитъка са нужни повече работници през зимата, отколкото през лятото. По тази причина, а също и поради развитието на техническите селскостопански производства търсенето на работници в описвания район не само се засилва, но *се и разпределя по-равномерно през цялата година* и по години. Във връзка с този интересен факт най-сигурен материал представляват данните за работната заплата, ако се вземат за редица години. Привеждаме тези данни, като се ограничаваме с групите великоруски и малоруски губернии. Оставяме настрана западните губернии поради битовите особености и изкуственото струпване на население (райони, извън които не се разрешава на евреите да живеят), а прибалтийските привеждаме само за илюстрация на отно-

шенията, формиращи се при най-развятия капитализъм в земеделието*.

Група губернии	Средни за 10 години (1881—1891)			Средни за 8 години (1883—1891)					
	Заплащане на работник в рубли		% на лятното заплащане към годишното	Заплащане на надничар по жътва в копейки		разлика между тях	Заплащане на надничар в копейки		разлика между тях
	годишен	летен		най-ниско средно	най-високо средно		за сеитба	средно по жътва	
I. Южни и източни покрайнини	78	50	64%	64	181	117	45	97	52
II. Средно-черноморски губернии	54	38	71%	47	76	29	35	58	23
III. Нечерноземни губернии	70	48	68%	54	68	14	49	60	11
Прибалтийски губернии	82	53	65%	61	70	9	60	67	7

Да разгледаме тази таблица, в която трите главни графи са набрани с курсив. Първата графа показва отношението на лятното заплащане към годишното. Колкото *по-малко* е това отношение, колкото повече лятното заплащане се

* В I група (района на капиталистическото зърнено стопанство) влизат 8 губернии: Бесарйбска, Херсонска, Таврическа, Екатеринославска, Донска, Самарска, Саратовска и Оренбургска. Във II група (района на най-слабо развития капитализъм) влизат 12 губернии: Казанска, Симбирска, Пензенска, Тамбовска, Рязанска, Тулска, Орловска, Курска, Воронежска, Харьковска, Полтавска и Черниговска. В III група (района на капиталистическото млеко стопанство и промишления капитализъм) влизат 10 губернии: Московска, Тверска, Калужка, Владимирска, Ярославска, Костромска, Нижегородска, С.-Петербургска, Новгородска и Псковска. Цифрите, определящи размера на работната заплата, са средните за губерниите. Източник — изданието на Департамента на земеделието: «Волнозаемният труд и т. н.»

доближава до полугодишното, толкова по-равномерно се разпределя търсенето на работници през годината, *толкова по-слаба е зимната безработица*. Най-неблагоприятно са поставени в това отношение средночерноземните губернии — районът на отработките и на слабо развития капитализъм*. В промишлените губернии, в района на млечното стопанство търсенето на работна ръка е по-голямо и зимната безработица е по-слаба. И по години тук заплащането е най-постоянно, както се вижда от втората графа, която показва разликата между най-ниското и най-високото заплащане по жътва. Най-после, разликата между заплащането по време на сеитбата и по жътва също е най-малка в нечерноземния пояс, т. е. търсенето на работници е по-равномерно разпределено между пролетта и лятото. Във всички посочени отношения прибалтийските губернии стоят още по-високо от нечерноземните, а степните губернии, с идващи отвън работници и с най-големи колебания в плодородието, се отличават и с най-малко постоянство на работната заплата. И така, данните за работната заплата свидетелствуват, че земеделският капитализъм в описвания район не само създава търсене на наеман труд, но и разпределя това търсене по-равномерно през цялата година.

Най-после, необходимо е да се посочи още един вид зависимост на дребния земеделец в описвания район от едрия земевладелец. Това е подобряването на помешчицките стада чрез купуване на добитък от селяните. Помешчиците намират за по-изгодно да купуват добитък от селяните, принудени да го продават «на загуба», отколкото сами да го гледат — също както нашите изкупвачи в така наречената кустарна промишленост предпочитат често да купуват от кустарите готовия продукт на разорително евтина цена, отколкото да произвеждат този продукт в свои работилници. Този факт, който свидетелствува за крайната приниженост на дребния производител и за това, че дребният производител в съвременното общество може да се крепи само като ограничава до безкрайност потреб-

* Същия извод прави г-н Рудниъв: «В районите, където трудът на целогодишния работник се ценя сравнително високо, работната заплата на летния работник повече се доближава до половината от годишната заплата. И обратно, в западните губернии и почти във всички гъстонаселени централни черноземни губернии трудът на работника лятно време се ценя твърде ниско» (I. с., 455).

ностите си, е превърнат от г-н В. В. в довод в полза на дребното «народно» производство! . . . «Ние имаме право да направим заключението, че нашите едри стопани . . . не проявяват достатъчно самостоятелност. . . А селянинът. . . се оказва по-способен за действително подобряване на стопанството» («Прогр. течения», 77). Тази недостатъчна самостоятелност се проявява в това, че «нашите собственици на млечни стопанства. . . купуват селски (крави) по цена, която рядко достига и половината от стойността на тяхното отглеждане, обикновено не повече от $\frac{1}{3}$ и често даже $\frac{1}{4}$ от тази стойност» (ibid., 71). Търговският капитал на стопаните-скотовъдци е поставил в пълна зависимост дребните селяни, превърнал ги е в свои оборски слуги, отглеждащи за него добитъка срещу нищожно заплащане, превърнал е жените им в доячки на кравите си.* Оттук би трябвало да се направи изводът, че няма смисъл да се спъва преминаването на търговския капитал в промишлен, няма смисъл да се поддържа дребното производство, което води до понижаване жизненото равнище на производителя под равнището на ратая. Но г-н В. В. разсъждава другояче. Той се възхищава от «усърдието» (с. 73, 1. с.) на селянина в грижите му за добитъка; възхищава се колко «добри са резултатите от скотовъдството», водено от жената, «която цял живот прекарва с кравата и овцете» (80). Наистина, каква благодат! «Цял живот с кравата» (млякото от която отива в усъвършенствувания сметаноотделител); и за такъв живот отплатата е «четвърт от стойността» на разходите по отглеждането на тази крава! Е, наистина, как да не се изкажеш тук в полза на «дребното народно производство»!

* Ето два отзъва за жизненото равнище и условията на живот на руския селянин изобщо. М. Е. Салтиков в «Дребноли из живота» пише за «Предприемчивият музик». . . «на музиката всичко му е нужно; но най-нужна му е. . . способността да се съсипва от работа, без да жали личния си труд. . . Предприемчивият музикант чисто и просто мре в нея» (в работата). «И жената, и големите деца — всички се мъчат по-страшно, отколкото на каторга.»

В. Вересаев в статията «Лизар» («Сев. Курьер», 1899, бр. 1) разказва за музикант от Псковска губерния Лизар, който проповядвал употребата на капки и прочие за «съкратяване на човека». «Впоследствие — отбелязва авторът — от много земски лекари и особено от акушерки аз не един път съм слушал, че често чуват подобни молби от селяните — мъже и жени.» «Движейки се в известно направление, животът е използвал всички пътища и в края на краищата е опрял в сляпа улица. Изход от тази улица няма. И тук естествено се набелязва и все повече назрява ново решение на въпроса.»

Положението на селянина в капиталистическото общество действително е безизходно и «естествено» довежда в община Русия, както и в парцелна Франция, до естествено. . . не, разбира се, «решение на въпроса», а до естествено средство да се отсрочи гибелта на дребното стопанство. (*Забел. към 2-рото изд.*)

V. Продължение. Разслояване на селяните в района на млечното стопанство

В отзивите в литературата за влиянието на млечното стопанство върху положението на селяните ние се натъкваме на постоянни противоречия: от една страна, се сочи прогресът на стопанството, увеличаването на доходите, повишаването на техниката на земеделието, снабдяването с по-добри оръдия; от друга страна — влошаването на храненето, възникването на нови видове заробваща зависимост и разоряването на селяните. След изложеното във II глава не бива да ни учудват тези противоречия: ние знаем, че противоположните отзиви се отнасят до противоположни групи селяни. За да бъдат съжденията ни по този въпрос по-точни, ще вземем данните за разпределението на селските домакинства по броя на кравите във всяко домакинство*. [Вж. таблицата на с. 262. *Ред.*]

Така че разпределението на кравите сред селяните в нечерноземната област се оказва твърде близко до разпределението на работния добитък сред селяните в черноземните губернии (вж. II глава). При това концентрацията на млечния добитък в описвания район се оказва по-голяма, отколкото концентрацията на работния добитък. Това явно показва, че разслояването на селяните е в тясна връзка именно с местната форма на търговско земеделие. Същата връзка личи и от следващите данни (за съжаление недостатъчно пълни). Ако вземем сумарните данни на земската статистика (г-н Благовешченски; за 122 уезда на 21 губернии), ще получим средно по 1, 2 крави на домакинство. Следователно в нечерноземната област селяните очевидно са по-богати в това отношение, отколкото в черноземната, а петербургските са още по-богати от селяните в нечерноземната област изобщо. От друга страна, домакинствата

* Данни на земската статистика по «Сводния сборник» на г-н Благовешченски. Около 14 хил. домакинства в тези 18 уезда не са разпределени по броя на кравите. Общо домакинствата не са 289 079, а 303 262. Г-н Благовешченски дава такива следения за още 2 уезда в черноземните губернии, но тези уезди, както изглежда, не са типични. В 11 уезда на Тверска губерния («Сборник стат. свед.», XIII, 2) процентът на домакинствата без крави сред домакинствата с наделна земя не е висок (9,8), но в 21,9% от домакинствата с 3 и повече крави са съсредоточени 48,4% от всички крави. Домакинствата без коне са 12,2%; домакинствата с 3 и повече коня са само 5,1% и те притежават само 13,9% от всички коне. Ще отбележим между другото, че по-малка концентрация на конете (в сравнение с концентрацията на кравите) се наблюдава и в другите нечерноземни губернии.

Группы домакинства	18 уезда на С.-Петербургска, Московска, Тверска и Смоленска губерния					С.-Петербургска губ., 6 уезда				
	Домакин- ства	%	Крави	%	На 1 дом. крав	Домакин- ства	%	Крави	%	На 1 дом. крав
	Домакинства без крави	59 336	20,5	—	—	—	15 196	21,2	—	—
» с 1 крава	91 737	31,7	91 737	19,8	1	17 579	24,6	17 579	13,5	1
» » 2 крави	81 937	28,4	163 874	35,3	2	20 050	28,0	40 100	31,0	2
» » 3 и повече крави	56 069	19,4	208 735	44,9	3,7	18 676	26,2	71 474	55,5	3,8
Всичко	289 079	100	464 346	100	1,6	71 501	100	129 153	100	1,8

без добитък в 123 уезда на 22 губернии са 13%, а във взетите от нас 18 уезда = 17%, в 6-те уезда на Петербургска губ. = 18,8%. Значи разслояването на селяните (в разглежданото отношение) е най-силно в Петербургска губерния, след това в нечерноземната област изобщо. Това показва, че именно *търговското* земеделие е главният фактор за разслояването на селяните.

От приведените данни се вижда, че около половината от селските домакинства (с една крава и без крави) могат да вземат само отрицателно участие в богатата на млечното стопанство. Селянин, който има 1 крава, ще продава мляко само от нужда, влошавайки храненето на своите деца. Обратно, около една пета от домакинствата (с 3 и повече крави) концентрират вероятно повече от половината от цялото млечно стопанство, тъй като в тези домакинства качеството на добитъка и доходността на стопанството трябва да са по-високи, отколкото при «средния» селянин*. Интересна илюстрация на този извод са данните за един район с високо развитие на млечното стопанство и на капитализма въобще. Става дума за Петербургски уезд**. Особено широко е развито млечното стопанство в курортния район на уезда, населен предимно с руси; тук най-много се сеят фуражни треви (23,5% от наделната орна земя срещу 13,7% общо за уезда), овес (52,3% от нивите) и картофи (10,1%). Земеделието се намира под прякото влияние на С.-Петербургския пазар, където се търсят овес, картофи, сено, мляко и конска работна сила (I. с., 168). С млекоарство са заети 46,3% от семействата на регистрираното население. Продава се млякото на 91% от кравите. Доходът от поминъка е равен на 713 470 рубли (203 рубли на семейство, 77 рубли от 1 крава). Качеството

* Необходимо е да имаме предвид тези данни за противоположните групи селяни, когато се сблъскаме например с такива общи изключения: «Доходът от млечното скотовъдство, от 20 до 200 рубли годишно на домакинство представлява на огромната територия на северните губернии не само най-сериозен начин за увеличаване и подобряване на скотовъдството, но е повлиял и за подобряване на земеделието и джже за началаване на гурбетчиството, създавайки работа за населението — както по отглеждане на добитъка, така и по привреждане на изоставените земи в културно състояние. («Пронзв. сили», III, 18). Общо взето, гурбетчиството не намалява, а расте. На отделни места намаляването може да зависи или от нарастващия процент на заможните селяни, или от развитието на «работата в къщи», т. е. наемна работа за местните селски капиталисти.

** «Материали по статистике народного хозяйства в С.-Петербургской губернии». Вып. V, ч. II, СПб. 1887.

на добитъка и гледането му са толкова по-добри, колкото е по-близо до С.-Петербург. Млякото се продава по два начина: 1) на закупчиците на място и 2) С.-Петербург на «млечните ферми» и т. н. Вторият начин е несравнено по-изгоден, но «повечето стопанства, които имат по една или две крави, а понякога и повече, са лишени от възможността да доставят своя продукт непосредствено в С.-Петербург» (240) — липса на коне, неизгодност на превоза на дребно и т. н. А към закупчиците се числят не само търговците по занятие, но и лица, които имат собствено млекарско стопанство. Ето данни за 2 волости в уезда:

Две волости в С.-Петербургски уезд	Брой на семејствата	Брой на кра- вите, прите- жавани от тях	На 1 семеј- ство	Доход на тези семејства от млекарството в рубли	Пада се доход от млекарст- вото	
					на 1 се- мейств- во	от 1 крава
Семејства, продаващи мля- кото на закупчици	441	1 129	2,5	14 884	33,7	13,2
Семејства, продаващи сами млякото в С.-Петербург	119	649	5,4	29 187	245,2	44,9
<i>Всичко</i>	560	1 778	3,2	44 071	78,8	24,7

По това можем да съдим как се разпределят богатата от млечното стопанство между всички селяни в нечерноземната област, сред които, както видяхме, концентрацията на млечния добитък е още по-голяма, отколкото сред тези 560 семейства. Остава да добавим, че 23,1% от селските семейства в С.-Петербургски уезд прибягват до наемане на работници (сред които и тук, както навсякъде в земеделието, преобладават надничарите). «Като се вземе под внимание, че селскостопанските работници се наемат почти изключително от семейства, които имат разностранно развито земеделско стопанство» (а такива в уезда са само 40,4% от всички семейства), «трябва да се направи заключение, че повече от половината такива стопанства не могат без наемен труд» (158).

По този начин в противоположни краища на Русия, в

най-различни области, в Петербургска и в някаква си Таврическа губерния, общественно-икономическите отношения в самата «община» се оказват съвършено еднородни. «Мужиците-орачи» (израз на г-н Н.—он) и там, и тук излъчват едно малцинство от селски капиталисти и маса селски пролетарии. Особеността на земеделието се състои в това, че капитализмът подчинява в един район — една, в друг — друга страна на селското стопанство, затова еднородните икономически отношения се проявяват в най-различни аграрни и битови форми.

След като установихме факта, че и в описвания район селяните се разпадат на противоположни класи, вече лесно ще се ориентираме в противоречивите мнения, които се изказват обикновено за ролята на млечното стопанство. Съвсем естествено е, че заможните селяни получават тласък за развиване и подобряване на земеделието, резултат на което е засяването на по-големи площи с фуражни треви, което става необходима съставна част на търговското скотовъдство. В Тверска губерния например се констатира разпространяване на фуражните култури и в най-напредналия Кашински уезд вече $\frac{1}{8}$ част от домакинствата сеят детелина («Сборник», XIII, 2, с. 171). Интересно е да се отбележи при това, че фуражните култури се засяват повече на собствената орна земя, отколкото на наделната: селската буржоазия предпочита, естествено, частната собственост върху земята пред общинното владение*. В «Обзор на Ярославска губерния» (св. II, 1896) срещаме също маса сведения за разширяване на фуражните посеви, и то пак главно в собствената и арендуваната земя**. В същото издание намираме сведения за разпространението на подобрените оръдия: плугове, вършачки, валяци и пр. Силно се развива мандраджийството и т. н. В Новгородска губерния още в началото на 80-те години е отбелязано, наред с общо влошаване и намаляване на селското ското-

* Съществено подобрене в отглеждането на едрия рогат добитък е отбелязано само там, където се е развило производството на мляко за продажба (с. 219, 224)

** С. 39, 65, 136, 150, 154, 167, 170, 177 и др. Нашата дореформена данъчна система и тук спъва прогреса на селското стопанство. «Сеенето на фуражни култури — пише един кореспондент — благодарение на гъстотата на земеделските стопанства е въведено навсякъде във волостта, обаче детелината се продава за медобори» (91). Данъците в тази губерния понякога са толкова големи, че стопанин, който дава земя под наем, трябва да доплати известна сума на новия владетел на надела.

на добитъка и гледането му са толкова по-добри, колкото е по-близо до С.-Петербург. Млякото се продава по два начина: 1) на закупчиците на място и 2) С.-Петербург на «млечните ферми» и т. н. Вторият начин е несравнено поизгоден, но «повечето стопанства, които имат по една или две крави, а понякога и повече, са лишени от възможността да доставят своя продукт непосредствено в С.-Петербург» (240) — липса на коне, неизгодност на превоза на дребно и т. н. А към закупчиците се числят не само търговците по занятие, но и лица, които имат собствено млекарско стопанство. Ето данни за 2 волости в уезда:

Две волости в С.-Петербургски уезд	Брой на семејствата	Брой на кра- вите, прите- жавани от тях	На 1 семей- ство	Доход на тези семејства от млекарството в рубли	Пада се доход от млекарст- вото	
					на 1 се- мейст- во	от 1 крава
Семејства, продаващи мля- кото на закупчица	441	1 129	2,5	14 884	33,7	13,2
Семејства, прозаваща сами млякото в С.-Петербург	119	649	5,4	29 187	245,2	44,9
<i>Всичко</i>	560	1 778	3,2	44 071	78,8	24,7

По това можем да съдим как се разпределят богатата от млечното стопанство между всички селяни в нечерноземната област, сред които, както видяхме, концентрацията на млечния добитък е още по-голяма, отколкото сред тези 560 семейства. Остава да добавим, че 23,1% от селските семейства в С.-Петербургски уезд прибягват до наемане на работници (сред които и тук, както навсякъде в земеделието, преобладават надничарите). «Като се вземе под внимание, че селскостопанските работници се наемат почти изключително от семейства, които имат разностранно развито земеделско стопанство» (а такива в уезда са само 40,4% от всички семейства), «трябва да се направи заключение, че повече от половината такива стопанства не могат без наемен труд» (158).

По този начин в противоположни краища на Русия, в

най-различни области, в Петербургска и в някаква си Таврическа губерния, общественно-икономическите отношения в самата «община» се оказват свършено еднородни. «Мужиците-орачи» (израз на г-н Н.—он) и там, и тук излъчват едно малцинство от селски капиталисти и маса селски пролетарии. Особеността на земеделието се състои в това, че капитализмът подчинява в един район — една, в друг — друга страна на селското стопанство, затова еднородните икономически отношения се проявяват в най-различни аграрни и битови форми.

След като установихме факта, че и в описвания район селяните се разпадат на противоположни класи, вече лесно ще се ориентираме в противоречивите мнения, които се изказват обикновено за ролята на млечното стопанство. Съвсем естествено е, че заможните селяни получават тласък за развиване и подобряване на земеделието, резултат на което е засяването на по-големи площи с фуражни треви, което става необходима съставна част на търговското скотовъдство. В Тверска губерния например се констатира разпространяване на фуражните култури и в най-напредналия Кашински уезд вече $\frac{1}{8}$ част от домакинствата сеят детелина («Сборник», XIII, 2, с. 171). Интересно е да се отбележи при това, че фуражните култури се засяват повече на собствената орна земя, отколкото на наделната: селската буржоазия предпочита, естествено, частната собственост върху земята пред общинното владение*. В «Обзор на Ярославска губерния» (св. II, 1896) срещаме също маса сведения за разширяване на фуражните посеви, и то пак главно в собствената и арендуваната земя**. В същото издание намираме сведения за разпространението на подобрените оръдия: плугове, вършачки, валяци и пр. Силно се развива мандраджийството и т. н. В Новгородска губерния още в началото на 80-те години е отбелязано, наред с общо влошаване и намаляване на селското ското-

* Съществено подобрене в отглеждането на едрия рогат добитък е отбелязано само там, където се е развило производството на мляко за продажба (с. 219, 224).

** С. 39, 65, 136, 150, 154, 167, 170, 177 и др. Нашата дореформена данъчна система и тук спъва прогреса на селското стопанство. «Съенето на фуражни култури — пише един кореспондент — благодарение на гъстотата на земеделските стопанства е въведено навсякъде във волостта, обаче детелината се продава за «недобори» (91) Данъците в тази губерния понякога са толкова големи, че стопанин, който дава земя под наем, трябва да доплати известна сума на новия владетел на надела.

въдство, подобряването му в някои отделни райони, където има възможност за износна продажба на млякото или където отдавна се отглеждат телета, като се кърмят с мляко (Бичков: «Опит за изследване на икономическото положение и стопанството на селяните в три волости на Новгородски уезд», Новгород, 1882). Откърмването на телета, което също е вид търговско скотовъдство, изобщо е доста разпространен поминък в Новгородска и Тверска губерния и изобщо около столиците (вж. «Волнонаемният труд и т. н.», изд. на Департамента на земеделието). «Този поминък — казва г-н Бичков — по своята същност е доход на и без това заможните селяни със значителен брой крави, тъй като при една крава, а понякога даже и при две с малко мляко, откърмването на телета е немислимо» (I. с., 101)*.

Но най-характерен признак за стопанските успехи на селската буржоазия в описвания район е фактът, че селяните наемат работници. Местните земевладелци чувствуват, че се появяват конкуренти, и в своите съобщения на Департамента на земеделието даже обясняват понякога недостига на работници с това, че им ги отнемат заможните селяни («Волнонаемният труд», 490). Наемане на работници от селяните се отбелязва в Ярославска, Владимирска, С.-Петербургска, Новгородска губ. (I. с., passim). Маса подобни сведения са пръснати и в «Обзора на Ярославска губерния».

Цялото това преуспяване на заможното малцинство пада обаче като тежко бреме върху масата бедни селяни. Ето например в Копринска волост на Рибински уезд, Яросл. губерния, се отбелязва разпространяване на мандрите — по инициатива на «известния основател на артели мандри В. И. Бландов»**. «По-бедните селяни, които имат по една крава, носят. . . млякото (в мандрите), с

* Ще отбележим тук, че разнообразието на «поминъците» сред местните селяни е подтикнало г-н Бичков да разграничи два типа «промишленници» според размера на дохода. Оказва се, че по-малко от 100 рубли получават 3251 души (27,4% от населението): припечеленото от тях е = на 102 хил. рубли, по 31 рубли на човек. Над 100 рубли получават 454 души (3,8% от населението): припечеленото от тях е = на 107 хил. рубли, по 236 рубли на човек. В първата група влизат предимно наемни работници, а във втората — търговци, доставчици на сено, на дървен материал и др.

** «Артели мандри» в Копринска волост фигурират в «Указателя на фабриките и заводите», а фирмата Бландови е най-голямата в мандраджийското производство: през 1890 г. тя е имала 26 завода в шест губернии.

което, разбира се, влошават своята храна»; докато състоятелните подобряват своя добитък (с. 32—33). Между видовете наемна работа се отбелязва и работата в мандрите; от младите селяни се образува контингент от майстори-сиренари. В Пошехонски уезд «броят. . . на мандрите расте от година на година», но «ползата, която принасят на селското стопанство мандрите, едва ли ще компенсира неизгодите от тях в селския живот». Както признават сами, селяните са принудени често да гладуват, тъй като с отбиването на мандра в някой район млечните продукти отиват там и селяните се хранят обикновено с разводнено мляко. Развива се разплащането със стока (с. 43, 54, 59 и др.), така че би трябвало да съжаляваме, че върху нашето «народно» дребно производство не се разпростира действието на закона, който забранява разплащането със стоки в «капиталистическите» фабрики*.

И така, отзивите на лицата, непосредствено запознати с нещата, потвърждават нашия извод, че участието на по-вечето от селяните в прогреса на местното земеделие е чисто отрицателно. Прогресът на търговското земеделие влошава положението на долните групи селяни и окончателно ги изтласква от редовете на земеделците. Ще отбележим, че в народническата литература се посочва това противоречие между прогреса на млечното стопанство и влошаването на храненето на селяните (за пръв път, струва ни се, от Енгелгард). Но именно от този пример се вижда ограничеността на народническото гледище за явленията, които стават в селото и в земеделието. Забелязват противоречие в една форма, в един район и не разбират, че то е свойствено на целия обществено-стопански строй, макар че навсякъде се проявява в различна форма. Забелязват

* Ето характерния отзив на г-ч Стария Маслар: «Който е виждал и знае съвременното село и си спомня какво беше то преди 40—50 години, ще остане поразен от разликата. Някога на село къщите на всички стопани бяха еднообразни и по външен вид, и по вътрешна уредба; а сега редом с колибите се кипрят писани палати, редом с бедняците живеят богаташи, редом с унижените и оскъбените — пируващи и ликуващи. Едно време често се срещаша селища, без нито един ратай, а сега във всяко село ги има по пет, та и по десет. И право да си кажем, мандраджийството е много виновно за това преобразяване на селото. За 30 години мандраджийството обогати мнозина, изписва им къщите като картини, много селяни — доставчици на мляко, през периода на развитието на мандраджийството увеличиха благосъстоянието си, развъдиха повече добитък, на цели общини и поединично накупиха земи, но още повече хора обедняха, в селата се появиха безимотни ратаи и просяци («Жизнь», 1889, кн. 8, цит. от «Сев. Край», 1889, бр. 223). (Бел. към 2 рото изд.)»

противоречивото значение на един «изгоден поминък» — и усилено съветват «да се насаждат» сред селяните всякакви други «местни поминъци». Забелязват противоречивото значение на дадена страна на селскостопанския прогрес — и не разбират, че машините например и в земеделието имат съвсем същото политикоикономическо значение, както и в промишлеността.

VI. Районът на ленопроизводството

Спряхме се доста подробно върху описанието на двата първи района на капиталистическото земеделие поради тяхната обширност и типичността на наблюдаваните там отношения. В по-нататъшното изложение ще се ограничим вече с по-кратки сведения за някои от най-важните райони.

Ленът е най-главното от така наречените «промишлени растения». Самият термин показва, че тук става въпрос именно за *търговско* земеделие. Например в «ленената» Псковска губерния ленът отдавна вече дава на селянина «първите пари», както казват там («Военно-стат. сборник», 260). Производството на лен е просто едно от средствата да се изкарват пари. Следреформената епоха се характеризира изобщо с несъмнено нарастване на търговското ленопроизводство. Така например в края на 60-те години производството на лен в Русия достигаше приблизително 12 милиона пуда влакно (*ibid.*, 260); в началото на 80-те години — 20 млн. пуда влакно («Ист. — стат. обзор на промишлеността в Русия», т. I, СПб. 1883, с. 74); сега в 50-те губернии на Европ. Русия се произвежда повече от 26 млн. пуда лено влакно*. В самия ленопроизводителен

* Средно за 1893—1897 г. се получават 26 291 хил. пуда по данни на Центр. стат. комитет. Вж. «Вести. фин.», 1897, кн. 9. и 1898, кн. 6. За времето преди това статистическите данни за производството на лен се отличават с голяма неточност, поради което ние предпочетохме да вземем приблизителните изчисления, основани върху съпоставянето на най-разнообразни източници от специалистите. По години размерите на производството на лен значително се колебаят. Затова например г-н Н. — он, който се впуска да прави най-смели изводи за «намаляването» на производството на лен и за «ограничаването на ленените посеви» («Очерци», с. 236 и следващите) по данните за някакви *шест* години, изпада в най-курйозни грешки (вж. критиката на П. Б. Струве в «Крит. бел.», с. 233 и следващите). Към изказаното в текста ще добавим, че според данните на г-н Н. — он максималният размер на посежите на лен през 80-те години е бил 1372 хил. дес., а реколтата из влакно — 19 245 хил. пуда, докато през 1896—1897 г. посежите достигат 1617—1669 хил. дес., а добивът на лено влакно — 31 713 — 30 139 хил. пуда.

район (19 губернии в нечерноземната област) площта на посевите с лен се е изменяла напоследък така: 1893—756,6 хил. дес.; 1894 — 816,5 хил. дес.; 1895 — 901,8 хил. дес.; 1896 — 952,1 хил. дес. и 1897 — 967 хил. дес. В цяла Европ. Русия (50 губ.) е имало през 1896 г. 1617 хил. дес., засети с лен, а през 1897 г. — 1669 хил. дес. («Вестн. Фин.», *ibid.*, и 1898, кн. 7) срещу 1399 хил. дес. в началото на 90-те години («Произв. сили» I, 36). И общите отзиви в литературата свидетелствуват за растежа на търговското ленопроизводство. Например за първите две десетилетия след реформата «Ист.-стат. обзор» констатира, че «областта на културата на лена, отглеждан с промишлена цел, се е увеличила с няколко губернии (I. с., 71), за което особено е повлияло разширяването на железопътната мрежа. За Юревски уезд, Владимирска губерния, г-н В. Пругавин пише в началото на 80-те години: «Посевите на лен са получили тук извънредно широко разпространение през последните 10—15 години». «Някои стопани с многочленни семейства продават лен за 300—500 и повече рубли всяка година. . . Купуват» (лен за семе) «в гр. Ростов. . . Тукашните селяни се отнасят извънредно внимателно към избора на семената» («Сельская община, кустарные промыслы и земледельческое хозяйство Юрьевского уезда Владимирской губ.» М. 1884, с. 86—89). В земско-статистическия сборник за Тверска губ. (т. XIII, в. 2) се отбелязва, че «най-важните пролетници — ечемик и овес — отстъпват място на картофите и лена» (с. 151); в някои уезди ленът заема от $\frac{1}{3}$ до $\frac{3}{4}$ от нивите, засявани с пролетници, например в Зубцовски, Кашински и др., «където ленопроизводството е взело ясно изразен спекулативен характер на поминък» (с. 145), развивайки се особено много на арендувани новоразорани земи и угари. При това се наблюдава, че в едни губернии, където има още свободни земи (целини, пустеещи места, изкоренени гори), ленопроизводството особено се разширява, а в някои губернии, отдавна известни като ленопроизводителни, «културата на лена или си остава в предишните размери, или дори отстъпва на някоя нова култура, например на кореноплодните, зеленчуците и т. н.» («Вестн. Фин.», 1898, кн. 6, с. 376 и 1897, кн. 29), т. е. отстъпва място на други видове търговско земеделие.

Що се отнася до износа на лен в чужбина, през първите две десетилетия след реформата той се е увеличавал изключително бързо: от 4,6 млн. пуда средно за 1857—1861 г. на 8,5 млн. пуда през 1867—1871 г. и на 12,4 млн. пуда през 1877—1881 г., но след това износът като че ли се установява в предишния размер и възлиза средно за 1894—1897 г. на 13,3 млн. пуда*. Развитието на търговското ленопроизводство е водело, естествено, до размяна не само между земеделието и промишлеността (продажба на лен и купуване на фабрикати), но и до размяна между *разните видове търговско земеделие* (продажба на лен и купуване на зърнени храни). Ето данни за това интересно явление, което нагледно показва, че вътрешният пазар за капитализма се създава не само чрез отлив на населението от земеделието към промишлеността, но и чрез специализация на търговското земеделие**:

Движение на товари по жп линиите
за Псковска («ленената») губерния и от нея.
(Средни цифри в хил. пуда)

Период	Изнесен лен	Внесени зърн. храни и брашно
1860—1861	255,9	43,4
1863—1864	551,1	464,7
1865—1866	793,0	842,6
1867—1868	1 053,2	1 157,9
1869—1870	1 406,9	1 809,3

Как се отразява този растеж на търговското ленопроизводство върху селяните, които, както е известно, са главният производител на лен?*** «Ако пътуваме из Псковска губерния и се вглеждаме в нейния икономически бит, не можем да не забележим, че наред с редките много богати единици, села и селца се срещат крайно бедни единици; *тези крайности са характерна черта на стопанския живот в ленения район.*» «Посевите на лен започнаха да се увели-

* Данни за износа на лен, ленени къдели и кълчища. Вж. «Истор. стат. обзор», П. Струве, «Крит. бел.», и «Вестн. Фин.», 1897, кн. 26 и 1898, кн. 36.

** Вж. Н. Строчкин. «Дъководство Псковской губ.». СПб. 1882. Авторът е взел тези данни от «Трудовете» на данъчната комисия.

*** От 1399 хил. дес. ленени посеви 745 400 дес. се падат на нечерноземната област, където само 13% принадлежат на земевладелци. В черноземната област от 609 600 дес. посеви 44,4% принадлежат на земевладелци («Пронзв. сили», т. 36).

чават много бързо» и «по-голямата част» от дохода от лена «остава у търговците и у тези, които дават земята под аренда за сеене на лен» (Строкин, 22—23). Разорителните арендни цени представляват истинска «парична рента» (вж. по-горе) и масата от селяните се намират в пълна и безнадеждна зависимост» (Строкин, *ibid.*) от закупчиците. Търговският капитал господства в този край отдавна* и отликата на следреформената епоха се състои в гигантската концентрация на този капитал, в подкопаването на монополния характер на предишните дребни закупчици, в образуването на «ленени кантори», които са взели в свои ръце цялата търговия с лен. «Значението на ленопроизводството — казва г-н Строкин за Псковска губерния — се изразява . . . в съсредоточаване на капиталите в ръцете на шепа хора» (с. 31). Превръщайки ленопроизводството в азартна игра, капиталът разорява масата дребни земеделци, които влошават качеството на лена, изтощават земята, стигат дотам, че дават надела си под аренда, и в края на краищата увеличават броя на гурбетчиите. А незначителното малцинство заможни селяни и търговци е получило възможност — и е било принудено от конкуренцията — да въвежда технически усъвършенствувания. Започват да се разпространяват мъналните машини на Куте, както ръчните (цена до 25 руб.), така и конните (три пъти по-скъпи). В 1869 г. в Псковска губ. са се наброявали само 557 такива машини, а в 1881 г. — 5710 (4521 ръчни и 1189 конни**). «Днес — четем в «Ист.-стат. обзор» — всяко добре уредено селско домакинство, занимаващо се с производство на лен, има ръчна мъналка Куте, която е получила даже названието «псковска мъналка» (1. с., 82—83). В какво отношение се намира това малцинство на «уредните» стопани, работещи с машини, към останалите селяни — това вече видяхме във II глава. Вместо първобитните веялки, които очистват семето съвсем лошо, псковското земство започва да въвежда усъвършенствувани зърночистачни машини (триори) и «по-заможните селяни-промишленици» намират вече за изгодно сами да

* Още «Военно-стат. сборник» посочва, че «ленът, заслужава от селяните, в действителност твърде често е собственост на булчините» (местно название на дребните закупчици), «а селянинът е само работник на собствената си земя» (695). Срв. «Ист.-стат. обзор», с. 88.

** Строкин, 12.

купуват такива машини и да ги дават под наем на производителите на лен («Вестн. Фин.», 1897, бр. 29, с. 85). По-едриите закупчици на лен строят сушилни, набавят преси, наемат работници за сортиране и мънене на лена (вж. пример у г-н Пругавин, 1. с., 115). Най-после, необходимо е да добавим, че обработването на лененото влакно изисква особено много работна ръка: счита се, че за обработването на 1 десетина лен са необходими 26 дни за чисто земеделска работа и 77 дни за отделяне на влакното от стеблата («Ист. -стат. обзор», 72). Затова развитието на ленопроизводството води, от една страна, до по-голяма заетост на земеделеца през зимата; от друга страна, то кара помешчиците и заможните селяни, които засяват лен, да прибегват до наемен труд (вж. пример за това в глава III, § VI).

И така, и в района на ленопроизводството нарастването на търговското земеделие води към господство на капитала и разслояване на селяните. Грамадна пречка за този процес са несъмнено разорително високите арендни цени на земята*, натискът на търговския капитал, закрепеността на селяните за надела и големите вноски за изплащане на наделната земя. Затова колкото повече земя купуват селяните** и колкото повече се развива гурбетчийството***, колкото повече се разпространяват усъвършенствуванията оръдия и начини на земеделие — толкова по-бързо търговският капитал ще се измества от промишления капитал, толкова по-бързо ще се образува селска буржоазия сред селяните и отработъчната система на помешчицкото стопанство ще се измества от капиталистическата.

* Сега арендните цени на земята, засявана с лен, падат поради падането на цените на лена, но площта на ленените посеви, напр. в псковския ленопроизводителен район в 1896 г., не се е намалила («Вестн. Фин.», 1897, кн. 29).

** Псковска губерния е на едно от първите места в Русия по размера на купуваната от селяните земя. По данни на «Сводни статист. материали за иконом. положение на селското население» (изд. на канцел. на минист. на мн. инстр.) тук купените от селяните земи съставляват 23% спрямо наделната обработваема земя; това е максимум за всички 50 губ. Към 1 януари 1892 г. на едно лице от мъжки пол сред селското население се падат 0,7 дес. собствена земя; в това отношение само Новгородска и Таврическа губерния превъзхождат Псковска

*** Гурбетчийството сред мъжете в Псковска губ., по данни на статистиката, от 1865—1875 г. до 1896 г. се е увеличило почти 4 пъти («Промыслы крестьянского населения Псковской губ.», Псков, 1898, с. 3).

VII. Техническата обработка на селскостопанските продукти

По-горе вече имахме случай да отбележим (гл. I, § I), че авторите на трудове за селското стопанство, разделяйки системите на селското стопанство по главния пазарен продукт, отнасят към отделен вид заводската или техническата система на стопанство. Нейната същност се състои в това, че земеделският продукт, преди да отиде за потребление (лично или производително), се подлага на техническа преработка. Предприятията, които извършват тази преработка, са или част от тези стопанства, в които се добива суровият продукт, или принадлежат на отделни промишленици, изкупващи продуктите от селските стопани. В политико-икономическо отношение разликата между тези два вида е несъществена. Разрастването на селскостопанските технически производства има твърде важно значение по въпроса за развитието на капитализма. Първо, това разрастване е една от формите на развитие на търговското земеделие, и то именно такава форма, която особено релефно показва превръщането на земеделието в един от отраслите на промишлеността в капиталистическото общество. Второ, развитието на техническата обработка на селскостопанските продукти е обикновено неразделно свързано с техническия прогрес в селското стопанство: от една страна, вече самото производство на суров материал за преработка често изисква подобряване на земеделието (например засяване на кореноплодни); от друга страна, отпадъците, получавани при обработката, често се оползотворяват в земеделието, повишавайки неговата резултатност, възстановявайки, макар и отчасти, равновесието, взаимозависимостта между земеделие и промишленост, нарушаването на които е едно от най-дълбоките противоречия на капитализма.

Следователно ние трябва да характеризираме сега развитието на техническите селскостопански производства в следреформена Русия.

1) Производство на спирт и спиртни напитки

Ние разглеждаме тук производството на спирт само от гледна точка на селското стопанство. Затова не е необходимо да описваме колко бързо е вървяла концентрацията на спиртопроизводството в големите заводи (отчасти поради изискванията на акцизната система), колко бързо е прогресирала заводската техника, поевтинявайки производството, как увеличаването на акциза е изпреварвало това поевтиняване и с прекалено големия си размер е спъвало увеличаването на потреблението и производството.

Ще приведем данни за «селскостопанското» спиртопроизводство в цялата Руска империя*:

Спиртоварни заводи. в 1896/97 г.	Брой на заводите	Произведен спирт, хил. ведра**
Селскостопански.....	1 474	13 521
Смесени	404	10 810
Промишлени	159	5 457
Всичко		29 788

Така че повече от $\frac{9}{10}$ от всички спиртоварни заводи (даващи повече от $\frac{4}{5}$ от цялото производство) са непосредствено свързани със селското стопанство. Като едри капиталистически предприятия тези заводи придават такъв характер и на всички помешчически стопанства, в които има такива (спиртоварните заводи принадлежат почти изключително на помешчици и главно на дворяни). Разглежданият вид търговско земеделие е особено развит в средночерноземните губернии, в които са съсредоточени повече от $\frac{1}{10}$ от всички спиртоварни заводи в Руската империя (239 в 1896/97 г., включително 225 селскостопански и смесени), които произвеждат повече от една четвърт от общото количество спирт (7785 хил. ведра в 1896/97 г.,

* Законът от 4 юни 1890 г. установява следните признаци на селскостопанското спиртопроизводство: 1) времето на производството на спирт, именно от 1 септември до 1 юни, когато няма полска работа; 2) съответствието между количеството на получения спирт и десетинните орна земя в имението. Заводите, които се занимават отчасти със селскостопанско, отчасти с промишлено производство на спирт, се наричат смесени (срв. «Вести. Фин.», 1896, кн. 25 и 1898, кн. 10).

** — 1 ведро = около 12 литра. Бълг. ред.

от които 6828 произведени в селскостопанските и смесените заводи). Следователно в района, където преобладават отработките, търговският характер на земеделието най-често (в сравнение с другите райони) се проявява в производството на водка от зърнени храни и картофи. Производството на спирт от картофи се е развило особено бързо в следреформената епоха, както се вижда от следните данни, отнасящи се до цялата Руска империя*:

Използвани материали за производство на спирт, в хиляди пуда

	Всичко зърнени храни и картофи	В това число картофи	% на картофите
В 1867 г.	76 925	6 950	9,1
Средно за 10 години } 1873/74—1882/83	123 066	65 508	53
} 1882/83—1891/92	128 706	79 803	62
В 1893/94 година	150 857	115 850	76
» 1896/97 »	144 038	101 993	70,8

Така че докато количеството на зърнените храни и картофите, използвани за производство на спирт, се е увеличило два пъти, само количеството на картофите се е увеличило 15 пъти. Този факт потвърждава нагледно установеното по-горе (в § I на тази глава) положение, че огромното увеличаване на посевите и добива на картофи означава нарастване именно на търговското и капиталистическото земеделие наред с подобряването на техниката на земеделието, със замяната на триполната система с многополна и т. н.** Районът с най-развито производство на спирт се отличава и с най-голям (в руските губернии, т. е. без прибалтийските и западните губернии) чист добив на картофи на човек от населението. Така например в северночерноземните губернии този добив е бил за периодите 1864—1866, 1870—1879 и 1883—1887 г. — 0,44 — 0,62 — 0,60 четвъртини⁸⁶, докато за цяла Евр. Русия (50 губернии) съответните цифри са били: 0,27 — 0,43 — 0,44 четвъртини. Още в началото на 80-те години «Ист.-стат. обзор» по-

* Източници: «Военно-стат. сборник», 427; «Пронзв. сили», IX, 49, и «Вести. Фин.», 1898, кн. 14.

** Срв. Распопин, I, с. — «Ист.-стат. обзор», I, с. 14. Отпадъците от спяртотварното производство (кашата) се оползотворяват често (даже от комерческите, а не само от селскостопанските заводи) за търговско месно скотовъдство. — Срв. «Селскостоп. стат. свед.», св. VII, с. 122 и passim.

сочва, че «областта, в която се забелязва най-голямо разширяване на площите с картофи, обхваща всички губернии на средната и северната част на черноземния пояс, поволжките, заволжките и средните нечерноземни губернии» (I. с., с. 44)*.

Разширяването на площите на картофите у помешчиците и заможните селяни означава увеличаване на търсенето на наеман труд; обработването на една десетина картофи поглъща значително по-голямо количество труд**, отколкото обработването на една десетина зърнени храни, а използването на машини например в средночерноземния район още е твърде слабо. Следователно, докато броят на работниците, заети пряко в производството на спирт, намалява***, от друга страна, изместването на отработките от капиталистическата система на стопанство с културата на кореноплодните повишава търсенето на селски надничари.

2) Производство на захар от цвекло

Преработката на цвеклото в захар е още по-силно концентрирана в големи капиталистически предприятия, отколкото производството на спирт, и е принадлежност също на помешчицеските (главно дворянски) имения. Главен район на това производство са югозападните, след това

* С каква гигантска бързина е нараствало именно в централните земеделски губернии използването на картофите за получаване на спирт, се вижда от следните данни. В 6 губернии — Курска, Орловска, Тулска, Рязанска, Тамбовска и Воронежска, за спирт са отивали средно за 1864/65—1873/74 г. по 407 хил. пуда картофи годишно; за 1874/75—1883/84 г. — по 7482 хил. пуда; за 1884/85 — 1893/94 г. — по 20 077 хил. пуда. За цяла Европейска Русия съответните цифри ще бъдат: 10 633 хил. пуда, 30 699 хил. пуда и 69 620 хил. пуда. Заводите, използвани за производство на спирт картофи, в посочените губернии са били средно за 1867/68—1875/76 г. — 29 в годината; за 1876/77—1884/85 г. — 130; за 1885/86—1893/94 г. — 163. За цяла Евр. Русия съответните цифри са: 739—979—1195 (вж. «Селскостоп. стат. свед.», св. VII).

** Напр. в земско-статист. сборник за Балахински уезд, Нижегородска губерния, се изчислява, че обработването на 1 дес. картофи изисква 77,2 работни дни, включително 69,2 работни дни на една работничка за садене, окопаване, плевене и вадене. Най-много се разширява, следователно, търсенето на местни селянки за наднична работа.

*** В 1867 г. в Европейска Русия е пресметнато, че в спиртоварните заводи работят 52 660 работници («Военно-стат. сборник». В VII глава ще докажем, че този източник изобщо преувеличава много броя на фабрично-заводските работници), а в 1890 г. — 26 102 (по «Указателя» на Орлов). Работниците, заети пряко в спиртоварното производство, не са много на брой и при това слабо се отличават от селските работници. «Всички работници в селските заводи — казва например д-р Жбанков — и то заводи, които не работят постоянно, тъй като работниците през лятото отиват на полска работа, — се отличават рязко от постоянните фабрични работници: те ходят в селски дрехи, запазват селските си привички и не придобиват особено дустро, характерно за фабричните работници» (I. с., II, [21]).

южночерноземните и средночерноземните губернии. Засятата с цвекло площ е възлизала през 60-те години на около 100 хил. дес.* , през 70-те — на около 160 хил. дес.** , през 1886—1895 г. — на 239 хил. дес.*** , през 1896—1898 г. — на 369 хил. дес.**** , в 1900 г. — на 478 778 дес., в 1901 г. — на 528 076 дес. («Торг.-Пром. Газета», 1901 г., бр. 123), в 1905/06 г. — на 483 272 дес. («Вестн. Фин.», 1906, кн. 12). Следователно, през следреформения период размерите на засетите площи са се увеличили повече от пет пъти. Несравнено по-бързо се е увеличавало количеството на произвежданото и обработвано цвекло: средно за 1860—1864 г. са били преработени в империята 4,1 млн. берковеца⁹⁷ цвекло, през 1870—1874 г. — 9,3 млн.; през 1875—1879 г. — 12,8 млн.; през 1890—1894 г. — 29,3 млн.; през 1895/96—1897/98 г. — 35 млн. берковеца*****. Количеството на преработваното цвекло се е увеличило от 60-те години насам над 8 пъти. Следователно, извънредно много са се повишили добивите на цвеклото, т. е. производителността на труда в едрите, капиталистически организирани имения*****. Въвеждането в сентбообръщението на такава кореноплодно растение като цвеклото е неразривно свързано с преминаването към по-съвършена система на земеделие, с подобряването на обработката на земята и храненето на добитъка и т. н. «Обработването на почвата, засята с цвекло — четем в «Ист.-стат. обзор» (т. I) — изобщо доста сложно и трудно — е доведено у нас в много цвеклопроизводителни стопанства до висока степен на съвършенство, особено в югозападните и крайвисленските губернии. За обработването се употребяват в отделните райони различни, повече или по-малко съвършени оръдия и плугове; в отделни случаи е въведено даже угарно оране» (с. 109).

Този прогрес на едрото капиталистическо земеделие е свързан с твърде значително увеличаване на търсенето на

* «Ежег. м-ва фин.», вып. I — «Военно-стат. сборник». — «Ист.-стат. обзор», т. II.

•• «Ист.-стат. обзор», I.

••• «Пронзв. сили», I, 41.

•••• «Вестн. Фин.», 1897, кн. 27, и 1898, кн. 36. В Европейска Русия без Полското кралство е имало през 1896—1898 г. 327 хил. дес. засети с цвекло.

••••• Освен горепосочените източници вж. «Вестн. Фин.», 1898, кн. 32.

•••••• Средно за 1890—1894 г. — от 285 хил. дес. засети с цвекло в империята, на заводите са принадлежали 118 хил. дес., а на плантаторите — 167 хил. дес. «Пронзв. сили», IX, 44).

селскостопански наемни работници, ратаи и особено надничари, при което женският и детският труд се прилага особено широко (срв. «Ист.-стат. обзор», II, 32). Сред селяните от околните губернии се е създал особен вид гурбетчийство — работа «на захарта» (ibid., 42). Счита се, че за пълната обработка на един морг (= $\frac{2}{3}$ дес.) цвекло са нужни 40 работни дни («Волнонаемният труд», 72). В «Сводни материали за положението на селското население» (изд. на комит. на министр.) се сочи, че обработването на 1 десетина, засята с цвекло, изисква с машина 12, а ръчно — 25 мъжки работни дни, без да се броят жените и юношите (с. X—XI). Така че обработването на всички засети с цвекло площи в Русия ангажира вероятно не по-малко от 300 хил. селски надничари и надничарки. Но от увеличението на броя на десетините, засети с цвекло, не може да се добие пълна представа за търсенето на наемен труд, тъй като някои работи се заплащат на берковец цвекло. Ето какво четем например в «Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России» (изд. на М-во на държ. имущество, т. II, СПб. 1894, с. 82).

«Женското население както в града, така и в уезда» (става дума за град Кролевец в Черниговска губерния) «цени работата на нивите, засети с цвекло; наесен плащат за чистене на цвеклото по 10 коп. на берковец, две жени очистват от шест до десет берковеца на ден, но някои се договарят да работят и по време на растежа: да плевят и окопават; тогава за пълна обработка с ваденето и очистването получават по 25 коп. за берковец очистено цвекло. Положението на работниците в плантациите с цвекло е най-тежко. Напр. в «Лекарска хроника на Харьковска губерния» (1899, септ., цит. по «Рус. Вед.», 1899, бр. 254) са приведени «редица от печални по-печални факти за положението на *работещите на плантациите, засети с цвекло*. Така например земският лекар Подолски от с. Котелва, Ахтирски уезд, пише: «През есента начални признаци на тиф обикновено се забелязват у *младежите, които работят в плантациите с цвекло на заможните селяни*. Бараките, предназначени за почивка и ношуване на работниците, са много мръсни, сламата, на която спят, към края на работата се превръща буквално в гюбре, тъй като никога не се сменя: тук именно се развива огнището

на заразата. Случвало се е да констатираме тиф едновременно у 4—5 болни, докарани от една и съща плантация.» Според същия лекар «главният контингент сифилистици идва от плантациите с цвекло». Г-н Фейнберг отбелязва съвършено основателно, че «не по-малко вредна от работата във фабриките както за самите работници, така и за околното население работата в плантациите е особено гибелна поради това, че там са заети маса жени и юноши и че работниците са лишени от най-елементарната защита на обществото и държавата»; във връзка с това авторът изцяло се присъединява към мнението на доктор Романенко, изказано на VII конгрес на лекарите от Харковска губ., че «при издаването на *задължителни* постановления трябва да се помисли и за *положението на работниците в плантациите с цвекло*. Тези работници са лишени от най-необходимото, живеят с месеци под открито небе, хранят се от общ казан.»

Следователно, увеличаването на производството на цвекло повишава в огромни размери търсенето на селски работници, превръщайки околните селяни в селски пролетариат. Увеличаването на броя на селските работници само в незначителна степен спада поради неговият намаление на броя на работниците, заети пряко в производството на захар от цвекло.*

3) Производство на нишесте

От техническите производства, които са изключително съсредоточени в помещическите стопанства, преминаваме към такива, които са достъпни повече или по-малко на селяните. Към тях спада преди всичко преработването на картофите (отчасти и на пшеница и други храни) в нишесте и гликоза. Нишестеното производство особено бързо нараства в следреформената епоха поради грамадното разрастване на текстилната промишленост, нуждаеща се от нишесте. Район на разпространение на това производство са главно нечерноземните, промишлените,

* В Евр. Русия в 1867 г. са били заети 80 919 работници в захарните заводи и рафинерии («Ежег. м-ва фин.», I. «Воен.-стат. сборник» и тук увеличави цифрата на 92 хил., като брой вероятно едни и същи работници два пъти). В 1890 г. съответната цифра е 77 875 («Указателят» на Орлов).

отчасти северните черноземни губернии. «Ист.-стат. обзор» (т. II) счита, че към 1865 г. е имало около 60 завода с производство на стойност 270 хил. рубли, а в 1880 г. — 224 завода с производство на стойност 1317 хил. рубли. В 1890 г. според «Указателя на фабриките и заводите» е имало 192 завода с 3418 работници и производство на стойност 1760 хил. рубли* «Нишестеното производство през последните 25 години се е увеличило 4 1/2 пъти по броя на заводите — се казва в «Ист.-стат. обзор» — и 10 3/4 пъти по стойността на изготвения продукт; въпреки това тази производителност далеч не покрива търсенето на нишесте» (с. 116) — за което свидетелствува увеличаването на вноса на нишесте от чужбина. Анализирайки данните по губернии, «Ист.-стат. обзор» стига до извода, че картофено-нишестеното производство има у нас (в противоположност на пшенично-нишестеното) селскостопански характер, съсредоточено е в ръцете на селяни и помещици. «Обещавайки широко развитие» в бъдеще, «то и сега носи на нашето селско население добри приходи» (126).

Ние след малко ще видим кой получава тези приходи. Но първо ще отбележим, че в развитието на нишестеното производство е необходимо да различаваме два процеса: от една страна, появяване на нови дребни заводчета и увеличаване на селското производство, а от друга — концентрация на производството в големи парни фабрики. Напр. в 1890 г. е имало 77 парни завода, съсредоточаващи 52% от всички работници и 60% от цялото производство. От тези заводи само 11 са основани преди 1870 година, 17 — през 70-те години, 45 — през 80-те години и 2 — в 1890 година («Указателят» на г-н Орлов).

За да се запознаем с икономиката на селското произ-

* Ние вземаме данните от «Ист.-стат. обзор» като най-сравними и еднородни. «Сборник сведений и материалов по ведомству м-ва финансов» (1866, кн. 4, април) изчислява, по официални данни на Департамента на търговията и мани-фактурата, че в 1864 г. в Русия е имало 55 нишестени заводи с производство на стойност 231 хил. рубли. «Военно-стат. сборник» наброява в 1866 г. 198 заводи с производство за 563 хил. рубли, но тук визват несъмнено дребни заведения, които сега не се причисляват към фабриките. Въобще статистиката на това производство е твърде незадоволителна: дребните заводи ту се броят, ту (много по-често) се изпускат. Напр. в Ярославски губ. «Указателят» на Орлов наброява в 1890 г. 25 заводи («Списъкът» за 1894/95 г. — 20), а според «Обзор на Ярославска губерния» (св. II, 1896) също в Ростовски уезд е имало 810 картофено-гликозни заводи. Затова приведените в текста цифри могат да характеризират само динамиката на явлениято, но ни най-малко действителното развитие на производството.

водство на нишесте, нека се отнесем до местните изследвания. В Московска губерния през 1880—1881 г. нишестеното производство е обхващало 43 селища в 4 уезда*. Броят на заведенията се е изчислявал на 130 със 780 работници и с производство за не по-малко от 137 хил. рубли. Това производство се разпространява главно след реформата, като техниката му постепенно прогресира, създават се поедри предприятия, изискващи по-голям основен капитал и отличаващи се с по-висока производителност на труда. Ръчните рендета се заменят с подсбрани, след това се появяват конни двигатели и най-после се въвежда *барбанът* — апарат, който значително подсбръява и поевтинява производството. Ето обработените от нас данни от домакинското преброяване на «кустарите» по размерите на предприятията:

Разреди предприятия**	Брой на предприятията	Брой на работниците			Работници в 1 предприятие			Среден брой на работници	Стойност на производство в рубли		
		Семейни	Наемни	Всичко	Семейни	Наемни	Всичко		Всичко	На 1 предприятие	На 1 работн. за 4 седми.
Дребни	15	30	45	75	2	3	5	5,3	12 636	842	126
Средни	42	96	165	261	2,2	4	6,2	5,5	55 890	1 331	156
Големи	11	26	67	93	2,4	6	8,4	6,4	61 282	5 571	416
<i>Всичко</i>	68	152	277	429	2,2	4,1	6,3	5,5	129 808	1 908	34 1

И така, тук имаме дребни капиталистически предприятия, в които заедно с разширяването на производството се увеличава прилагането на наемен труд и се повишава производителността на труда. На селската буржоазия тези предприятия носят значителна печалба, а същевременно издигат и техниката на земеделието. Но положението на

* «Сборник стат. свед. за Моск. губерния», т. VII, [св. 1], М., 1882.

** Вж. приложението към V глава, промишленост № 24.

работниците в тези заводчета е твърде лошо поради крайно нехигиеничните условия на работа и продължителния работен ден*.

Земеделieto на онези селяни, които имат «стъргални» заведения, е поставено в твърде благоприятни условия. Площите с картофи (на наделна и главно на арендувана земя) дават значително по-голям доход, отколкото посевиите на ръж и овес. За да разширят стопанството си, собствениците на заводи усилено наемат наделна земя от бедните селяни. Например в с. Цибино (Броницки уезд) 18 собственици на нищестени заводи (от 105 живеещи в селището стопани) арендуват наделна земя от селяните, които са отишли на гурбет, а също и от селяните без коне, присъединявайки по такъв начин към своите 61 надела още 133 надела, взети под аренда; в тях са съсредоточени всичко 194 надела, т. е. 44, 5% от всички надели в това селище. «Съвсем същите явления — четем в сборника — се срещат и в другите селища, в които повече или по-малко е развито нищестеното производство» (I. с., 42)**.

Собствениците на заводи за нишесте държат двойно повече добитък, отколкото останалите селяни: средно на 1 домакинство по 3,5 коня и 3, 4 крави срещу 1,5 коня и 1,7 крави у местните селяни изобщо. От 68-те собственици на заводи (обхванати от домакинското преброяване) 10 имат собствена земя, 22 арендуват извъннаделна земя и 23 — наделна. С една дума, това са типични представители на селската буржоазия.

Съвършено аналогични отношения срещаме в нищестеното производство в Юревска околия, Владимирска губерния (В. Пругавин, I. с., с. 104 и сл.). И тук собствениците на заводи произвеждат главно с помощта на наеман труд (от 128 работници в 30 завода — 86 наемни); и тук собствениците на заводи стоят несравнено по-високо от останалите селяни по своето скотовъдство и земеделие, при което те използват картофеното кюспе за храна на добитъка. Сред селяните се появяват даже истински фермери.

* I. с., с. 32. Работният ден в селските заводчета се равнява на 13—14 часа, а в големите заводи от същия отрасъл на промишлеността (според Деметиев) преобладава 12-часовият работен ден**.

** Сравнете с това общото мнение на В. Орлов за цялата Московска губерния (т. IV на сборника, св. I, с. 14): заможните селяни често арендуват наделите на бедните, съсредоточавайки понякога в свои ръце по 5—10 арендувани надела.

Г-н Пругавин описва стопанството на един селянин, който има нишестен завод (струващ около 1500 рубли) с 12 наемни работници. Той произвежда картофите в своето стопанство, разширено с арендувана земя. Сеитбо-обръщението е седемполно със засяване на детелина. За земеделието държи 7—8 работници, наемани от пролетта до есента («до свършване»). Кюспето отива за храна на добитъка, а с водата от промиването стопанинът смята да полива нивите.

Г-н В. Пругавин уверява, че този завод се намира в «свършено изключителни условия». Разбира се, във всяко капиталистическо общество селската буржоазия винаги ще е незначително малцинство от селското население и в този смисъл ще бъде, то се знае, «изключение». Но от това не изчезва фактът, че и в района на нишестеното производство, и във всички други райони на търговско земеделие в Русия се образува класа на селски предприемачи, които организират капиталистическо земеделие*.

4) Маслобойно производство

Добиването на масло от лен, коноп, слънчоглед и пр. също не е рядко селскостопанско техническо производство. За развитието на маслобойното производство в следреформената епоха можем да съдим по това, че в 1864 г. маслобойното производство е възлизало на стойност 1619 хил. рубли, в 1879 г. — на 6486 хил. рубли, а в 1890 г. — на 12 232 хил. рубли**. И в това производство се наблюдава двойк процес на развитие: от една страна, в селата възникват дребни селски маслобойни (понякога и помешчически), които произвеждат продукт за продажба. От друга страна,

* За куртиоз ще отбележим, че и г-н Пругавин (I. с., 107), и авторът на описанието на московския помникъ (I. с., 45), и г-н В. В. («Очерци за куст. пом.», 127) виждат «колективно начало» (или «принцип») в това, че някои заведения за стъргане на картофи принадлежат на няколко стопани. Нашите промишлени народници са открили някакво особено «начало» в съдружието на селските предприемачи и не са забелязали никакви нови обществено-икономически «начала» в самото съществуване и развитие на класата на селските капиталисти.

** «Сборник сведений и материалов по ведомству м-ва финансов», 1866, кн. 4. «Указателъ» на Орлов. 1-во и 3-то издание. Ние не привеждаме данните за броя на заводите, защото нашата фабрично-заводска статистика смесва дребните селскостопански и големите промишлени маслобойни, като за различните губернии в различно време ту смята, ту не смята първите. За 60-те години на пример към «заводите» са причислени маса дребни маслобойни.

се развиват големи парни заводи, които концентрират производството и изместват дребните предприятия*. Тук ни интересува само селскостопанската преработка на маслодайни растения. «Собствениците на конопени маслобойни — четем в «Ист.-стат. обзор» (т. II) — принадлежат към заможните представители на селяните», те особено ценят маслобойното производство заради възможността да получат отлична храна за добитъка (кюспе). Г-н Пругавин (I. с.), отбелязвайки «широкото развитие на производството на масло от ленено семе» в Юревски уезд, Владимирска губерния, констатира, че селяните имат от него «немалка полза» (с. 65—66), че селското стопанство и скотовъдството на селяните, които имат маслобойни, значително превъзхождат стопанствата на масата селяни, при което някои собственици на маслобойни прибъгват и до наемане на селски работници (I. с., таблиците, с. 26—27, 146—147). Пермското кустарно преброяване през 1894—1895 г. показва също така, че у кустарите, собственици на маслобойни, стопанството е много по-добро, отколкото у масата селяни (по-големи посеви, значително повече добитък, по-добри добиви и пр.) и че това подобряване на земеделието се придружава от наемане на селски работници**.

Във Воронежка губерния в следреформения период особено се разпространиха *търговските* посеви на слънчоглед, преработван от местните маслобойни. За 70-те години се смята, че в Русия е имало около 80 хил. дес., засети със слънчоглед («Ист.-стат. обзор», I), за 80-те — около 136 хил. дес., $\frac{2}{3}$ от които са принадлежали на селяни. «Оттогава обаче, като съдим по някои данни, засятата площ с това растение се е увеличила значително — на някои места със 100 на сто и даже повече» («Произв. сили», I, 37). «Само в голямото село Алексеевка» (Бирюченски уезд, Воронежка губ.) — четем в «Ист.-стат. обзор», ч. II — «се

* Напр. в 1890 г. 11 заводи от 383 са имали производство на стойност 7170 хил. рубли от общо 12 232 хил. рубли. Тази победа на индустриалците над селските предприемачи предизвиква дълбоко недоволство у нашите земевладелци (напр. г-н С. Короленко. I. с.) и у нашите народници (напр. г-н Н.-он, с. 241—242 на «Очерци»). Ние не споделяме тяхното мнение. Големите заводи повишават производителността на труда и обобществяват производството. Това — от една страна. А от друга, положението на работниците в големите заводи ще бъде навярно по-добро — и не само в материално отношение, — отколкото в дребните селскостопански маслобойни.

** Р. Илсин. «Економическите етюди и статъи». СПб, 1899, с. 139—140. (Съч., т. 2, с. 406.)

наброяват над 40 маслобойни, а и самата Алексеевка е забогатяла само благодарение на слънчогледа и се е превърнала от жалко селце в голямо богато село, с къщи и дюкяни, покрити с ламарина» (с. 41). Как се е отразило това забогатяване на селската буржоазия върху масата селяни, се вижда от това, че в 1890 г. в Алексеевка от 2273 включени в преброяването семейства (с 13 386 души от двата пола) 1761 не са имали работен добитък, 1699 не са имали инвентар, 1480 не са обработвали земя и само 33 семейства не са се занимавали със странична работа*.

Въобще трябва да отбележим, че селските маслобойни обикновено фигурират в земските преброявания по домакинства сред онези «търговско-промишлени заведения», за разпределението и ролята на които говорихме вече във II глава.

5) Тютюнопроизводство

В заключение ще приведем кратки сведения за развитието на тютюнопроизводството. Средно през 1863—1867 г. в Русия са се произвеждали 1923 хил. пуда от 32 161 дес.; през 1872—1878 г. — 2783 хил. пуда от 46 425 дес.; през 80-те години — 4 млн. пуда от 50 хил. десетини***. Броят на плантациите се определя за същите периоди на 75—95—650 хил., което явно показва, че твърде значително се е увеличил броят на дребните земеделци, включили се в търговското земеделие от този вид. Отглеждането на тютюна изисква значителен брой работници. Затова между видовете земеделски гурбет се отбелязва отиването на работа в тютюневите плантации (особено в губерниите в южните покрайнини, където тютюневата култура напоследък се разпространява особено бързо). В литературата се сочи, че положението на тютюневите работници в тютюневите плантации е най-тежко***.

* «Сборник стат. свед. за Бирюченски уезд, Воронежска губ.» — Промишлените заведения в селото са били 153. Според «Указателя» на Орлов за 1890 г. в това село е имало 6 маслобойни с 34 работници и с производство на стойност 17 хил. рубли, а според «Списъка на фабриките и заводите» от 1894/95 г. — 8 завода с 60 работници и с производство на стойност 151 хил. рубли.

** «Ежег. м.-ва фин.», I. — «Ист.-стат. обзор», т. I. — «Пронзв. сили», IX, 62. Засадените с тютюн площи силно се менят по години: напр средно за 1889—1894 г. са били 47 813 дес. (4180 хил. пуда добив), а през 1892—1894 г. — 52 516 дес. при 4878 хил. пуда добив. Вж. «Сборник сведения за Русия», 1896, с. 208—209.

*** Белобородов, цитираната статия в «Сев. Вести.», 1896, бр. 2. «Русск. Вед.», 1897 г., бр. 127 (от 10 май): разглеждането на съдебното дело по иску на

По въпроса за отглеждането на тютюн като отрасъл на търговското земеделие има особено подробни и интересни данни в «Обзор табаководства в России» (вып. II и III. СПб, 1894, печатан по нареждане на департ. на земеделието). Г-н В. С. Шчербачов, описвайки отглеждането на тютюн в Малорусия, привежда изключително точни сведения за три уезда на Полтавска губерния (Прилукски, Лохвицки и Роменски). Тези сведения, събрани от автора и обработени от статист. бюро на Полтавската губ. земска управа, обхващат 25 089 отглеждащи тютюн селски стопанства и в трите уезда, с площ на тютюневите насаждения 6844 дес. и със зърнени храни 146 774 дес. Разпределението на тези стопанства е следното:

За три уезда на Полтавска губерния (1888 г.)

Групи стопанства по размера на посевите на житни култури	Брой на стопанствата	Засяват в десетини:	
		тютюн	зърнени култури
По-малко от 1 дес.	2 231	374	448
От 1—3 »	7 668	895	13 974
» 3—6 »	8 856	1 482	34 967
» 6—9 »	3 319	854	22 820
Над 9 »	3 305	3 239	74 565
<i>Всичко</i>	<i>25 089</i>	<i>6 844</i>	<i>146 774</i>

Виждаме грамадна концентрация и на тютюневите, и на житните площи в капиталистическите стопанства. По-малко от една осма от стопанствата (3 хиляди от 25) съсредоточават повече от половината от всички посеви на зърнени храни (74 хил. от 147), като средно на стопанство се падат почти по 25 десетини. От тютюневите площи в тези стопанства се намират почти половината (3,2 хил. от 6,8 хил.), при което средно на 1 стопанство се пада повече от една десетина тютюневи площи, докато във всички останали групи размерът на тютюневите площи не превишава една-две десети от десетината на домакинство.

20 работнички срещу един собственик на тютюнева плантация в Крим довело до това, че «в съда се изяснили множество факти, разкриващи невероятно тежкото положение на застите в плантацията работници».

Г-н Шчербачов дава освен това данни за групирането на същите стопанства по размерите на тютюневите площи:

Г р у п и т ю т ю н е в и п л а н т а ц и и	Брой на плантаците	Тютюневи площи, десетини
0,01 дес. и по-малко	2 919	30
От 0,01 до 0.10 дес.	9 078	492
» 0,10 » 0,25 »	5 989	931
» 0,25 » 0,50 »	4 330	1 246
» 0,50 » 1,00 »	1 834	1 065
» 1,00 » 2,00 »	615	720
» 2,00 и повече	324	2 360
<i>Всичко</i>	25 089	6 844

Оттук се вижда, че концентрацията на тютюневите площи е значително по-голяма от концентрацията на зърнените посеви. Отрасълт на специалното търговско земеделие в този район е съсредоточен в ръцете на капиталистите, в по-голяма степен, отколкото земеделието изобщо. В 2773 стопанства от 25 хил. са съсредоточени 4145 дес. тютюневи площи от 6844, т. е. повече от три пъти. 324 най-едри тютюнопроизводители (малко повече от една десета от общия брой) имат 2360 дес. с тютюн, т. е. повече от една трета от общата площ. Това прави средно за едно стопанство *над 7 десетини с тютюн*. За да разберем от какъв тип е това стопанство, ще напомним, че тютюневата култура изисква твърде голям брой работни ръце. Авторът пресмята, че за 1 десетина са нужни *не по-малко от двама работници* за срок от 4 до 8 летни месеца според сорта на тютюна.

Следователно, притежателят на седем десетини с тютюн трябва да има не по-малко от 14 работници, т. е. несъмнено трябва да устрои стопанството си на базата на наемен труд. За някои сортове тютюн се изискват не двама, а трима сезонни работници за 1 десетина и освен това надничари за допълнителна работа. С една дума, виждаме съвсем нагледно, че колкото по-търговско става земеделието, толкова по-развита е неговата капиталистическа организация.

Преобладаването на дребните и съвсем дребните стопанства между тютюнопроизводителите (11 997 стопанства от

25 089 имат тютюн *на една десета* от десетината) ни най-малко не опровергава капиталистическата организация на този отрасъл на търговското земеделие, защото в тази маса съвсем дребни стопанства се намира нищожна част от производството (в 11 997, т. е. почти половината стопанства, се намират само 522 дес. от 6844, т. е. по-малко от една десета). Също така и «средните» цифри, с които тъй често се ограничават, не дават представа за положението (средно на 1 стопанство се пада малко повече от $\frac{1}{4}$ десетина, засадена с тютюн).

В отделни уезди развитието на капиталистическото земеделие и концентрацията на производството са още по-напреднали. Например в Лохвицки уезд 229 стопанства от 5957 имат по 20 и повече десетини със зърнени храни. На тези стопани се падат 22 799 дес. зърнени храни от всичко 44 751, т. е. повече от половината. Всеки стопанин има почти по 100 дес. посеви. Те притежават 1126 дес. тютюневи площи от всичко 2003 десетини. А ако вземем групирането по размерите на тютюневите площи, в този уезд 132 стопани от всичко 5957 имат по две и повече десетини с тютюн. У тези 132 стопани се намират 1441 дес. с тютюн от всичко 2003, т. е. 72% , над *десет* десетини тютюн на едно стопанство. На другия полюс в същия Лохвицки уезд имаме 4360 стопанства (от 5957), които имат до $\frac{1}{10}$ дес. тютюн, всичко 133 десетини от 2003, т. е. 6% .

От само себе си е ясно, че капиталистическата организация на *производството* се придружава тук с най-голямо развитие на *търговския* капитал и всевъзможни видове експлоатация извън сферата на производството. Дребните тютюнопроизводители нямат постройки за сушене на тютюн, нямат възможност да оставят тютюна да ферментира и да го продадат (след 3—6 седмици) в готов вид. Те го продават суров *на половин цена* на закупчиците, които често сами засаждат тютюн на арендувани земи. Закупчиците «по всевъзможни начини изнудват дребните тютюнопроизводители» (с. 31 на цит. издание). Търговско земеделие—търговско капиталистическо производство, това съотношение може явно да се проследи (стига да умеем да изберем правилни способности) и в дадения отрасъл на селското стопанство.

VIII. Промисленото градинарство и овощарство; крайградското стопанство

С премахването на крепостното право «помешчическото, овощарство», което е било доста развито, «изведнъж и бързо запада почти в цяла Русия»*. Прокарването на железници изменя положението, давайки «грамаден тласък» на развитието на новото, търговското овощарство, и извършва «пълен преврат към по-добро» в дадения отрасъл на търговското земеделие**. От една страна, докарването на евтини плодове от юг подкопава овощарството в предишните центрове на неговото разпространение*** — от друга страна, промисленото овощарство се развива например в Ковненска, Вилненска, Минска, Гродненска, Могилевска, Нижегородска губерния наред с разширяването на пазарите за продажба****. Г-н В. Пашкевич посочва, че изследването на състоянието на овощарството през 1893—1894 г. е показало значителното му развитие като промислен отрасъл в последното десетилетие, увеличеното търсене на овощари и овощарски работници и т. н.***** Статистическите данни потвърждават това мнение: превозът на овощия по руските железници нараства*****; вносът на овощия от чужбина, който се е увеличил в първото десетилетие след реформата, намалява*****

От само себе си се разбира, че търговското градинарство, което дава предмети за потребление за несравнено по-големи маси от населението, отколкото овощарството, се развива още по-бързо и още по-широко. Промислените зеленчукови градини достигат значително развитие, първо, около градовете*****; второ, около фабричните и търговско-промислените селища*****, а също край железопътните линии; трето, в отделни селища, пръснати по цяла

• «Ист.-стат. обзор», I, с. 2.

• Ibid.

• Напр. в Московска губерния. Вж. С. Кароленко, «Волнонаемният труд и т. н.», с. 262.

• Ibid., с. 335, 344 и т. н.

• «Произв. сил», IV, 13.

• Ibid., с. 31 и «Ист.-стат. обз.», с. 31 и сл.

• През 60-те години са се внасяли около 1 млн. пуда; през 1878—1880 г. — 3,8 млн. пуда; през 1886—1890 г. — 2,6 млн. пуда; през 1889—1893 г. — 2 млн. пуда.

• Като избързае малко, ще посочим, че в 1863 г. в Евр. Русия е имало 13 града с население по 50 хил. и повече, а в 1879 г. — 44 (вж. гл. VIII, § 2).

• Вж. примери за селища от този тип в VI и VII глава.

Русия и получили известност с производството на зеленчуци*. Необходимо е да отбележим, че търсене на този род продукти предявява не само индустриалното, но и земеделското население: щепомним, че в бюджетите на воронежките селяни разходът за зеленчук е 47 копейки на човек от населението, при което повече от половината от този разход отива за *купуване* на зеленчуци.

За да се запознаем с общественоекономическите отношения, които се създават в търговското земеделие от този вид, трябва да се обърнем към данните от местните изследвания в районите с особено развито градинарство. Край Петербург например е широко развито парниковото и оранжерийното градинарство, упражнявано от градинари, дошли от Ростовско. Парниковите рамки у едрите градинари се изчисляват на хиляди, у средните — на стотици. «Някои едри градинари произвеждат десетки хиляди пуда кисело зеле за снабдяване на войската»**. По данни на земската статистика в Петербургски уезд 474 домакинства от местното население са заети с градинарство (около 400 рубли доход на 1 домакинство) и 230 — с овощарство. Капиталистическите отношения са развити твърде широко както във формата на търговски капитал («поминъкът се подлага на най-жестока експлоатация от прекупвачите»), така и във формата на наемане на работници. Сред придошлото отвън население например се наброяват 115 стопани-градинари (с доход над 3 хил. рубли на 1 стопанин) и 711 работници-градинари (с доход по 116 рубли)***.

Към тези типични представители на селската буржоазия принадлежат и селяните-градинари край Москва. «По приблизително изчисление на московските пазари постъпват годишно повече от 4 милиона пуда зеленчуци. Някои села правят голяма търговия с туршии: «Ногатинска волост продава около един милион ведра кисело зеле по фабриките и казармите, изпращайки даже в Кронщат. . .

* Вж. сведенията за подобни селища във Вятска, Костромска, Владимирска, Тверска, Московска, Калужка, Пензенска, Нижегородска и мн. др. губернии, без да говорим за Ярославска, в «Ист.-стат. обз.», I, с. 13 и сл. и в «Произв. сили», IV, 38 и сл. Срв. също земските статистически сборници за Семьоновска, Нижегородска и Балахнинска уезд на Нижегородска губерния.

** «Произв. сили», IV, 42.

*** «Материали по стат. на нар. стоп. в С.-Петербургска губ.», св. V, В деф. съставлятелност градинарите са много повече, отколкото е посочено в текста, защото повечето от тях са причислени към частноземеваделското стопанство, а приведените данни се отнасят само до селското стопанство.

Търговски зеленчукови градини има във всички московски уезди, предимно близо до градовете и фабриките»*. «Зелето се кълца от наемни работници, идващи от Волоколамски уезд» («Ист.-стат. обзор», I, с. 19).

Свършено еднородни отношения имаме в известния район на градинарството в Ростовски уезд, Ярославска губерния, който обхваща 55 градинарски села, Поречие, Угодици и др. Цялата земя освен пасбищата и ливадите тук отдавна е заета от зеленчуковите градини. Широко е развитата техническата преработка на зеленчука — консервното производство.** Заедно с продукта на земята се обръща в стока и самата земя, и работната сила. Въпреки «общината» неравномерността в земеползването, например в село Поречие, е твърде голяма: у одного на 4 души се падат 7 «градини», у друго на 3 души — 17; това се обяснява с обстоятелството, че основно преразпределяне на земята тук не става; правят се само частични преразпределения, при което селяните «свободно разменят» своите «градини» и «дялове» («Обзор на Яросл. губ.» 97—98)***. «Голяма част от полските работи. . . се извършват от надничари и надничарки, които през летния сезон прииждат масово в Поречие както от съседните селища, така и от съседните губернии» (ibid., 99). В цялата Ярославска губерния се наброяват 10 322 души (от тях 7689 ростовци), заети в «селскостопанско и градинарско» *гурбетчийство* — т. е. в повечето случаи наемни работници от дадената професия****. Гореприведените данни за прииждане на селски работници в столичните губернии, в Ярославска и т. н. трябва да бъдат поставени във връзка с развитието не само на млечното стопанство, но и на търговското зеленчукопроизводство.

* «Произв. сили», VI, 49 и сл. Интересно е, че различни села се специализират в производството на различни видове зеленчук.

** «Ист.-стат. обзор», I. — «Указател фабрик» на г-и Орлов. — «Трудове на комисията по обследване на кустарната промишленост», св. XIV, статията на г-и Столпянски. — «Произв. сили», IV, 46 и сл. — «Обзор на Ярославска губ.», св. 2, Ярославль 1896. Сравняването на данните на г-и Столпянски (1885) и на «Указателя» (1890) показва значително увеличение на фабричното производство на консерви в този район.

*** Следователно, споменатото издание напълно потвърждава изказаното от г-и Волгин «съмнение», че «често се преразпределя земята, заета със зеленчукови градини» (посоч. съч., 172, забел.).

**** И тук се наблюдава характерната специализация на земеделците: «За отбелязване е, че в местата, където градинарството стана специално занятие на част от населението, другите селяни почти изобщо не отглеждат зеленчуци, а ги купуват по пазарите и панаирите» (С. Короленко, I с. 285)

Към зеленчукопроизводството се отнася и парниковото отглеждане на зеленчуци — поминък, който бързо се развива сред заможните селяни в Московска и Тверска губерния*. В първата губерния преброяването от 1880—1881 г. установява 88 заведения с 3011 парникови рамки; 213 работници, от които наемни 47 (22,6%); производство за 54 400 рубли. Средният собственик на парници трябвало да вложи в «предприятието» не по-малко от 300 рубли. От 74-те стопани, за които са дадени сведения по домакинства, 41 имат собствена земя и арендуват още толкова; на 1 стопанин се падат 2,2 коня. Оттук е ясно, че парниковото производство е достъпно само за представителите на селската буржоазия**.

В Южна Русия към разглеждания вид търговско земеделие спада и промишленото бостанджийство. Ще приведем кратки сведения за неговото развитие в един от районите, описани в интересната статия във «Вестн. Фин.» (1897, кн. 16) за «промишленото производство на дини». Това производство възникнало в село Биково (Царевски уезд, Астраханска губ.) в края на 60-те и началото на 70-те години. Продуктът, който отначало отивал само в Поволжието, след прокарването на жп линия се насочил към столиците. През 80-те години производството се «увеличило най-малко 10 пъти» благодарение на грамадните печалби (150—200 рубли на 1 дес.), които получавали инициаторите на работата. Като истински дребни буржоа те по всевъзможни начини се стремели да попречат на увеличаването на броя на производителите, като пазели необикновено грижливо от съседите «тайната» на новото доходно занятие. Разбира се, всички тия героични усилия на «мужика-орач»*** да удържи «съдбоносната конкуренция»**** се оказали безсилни и производството се разпространи и в Саратовска губ., и в Донска област. Спадането на цените на

* «Промыз. сили», IV, 50—51. — С. Короленко, I, с., 273. — «Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VII, св. 1. — «Сборник стат. свед. за Тверска губ.», т. VIII, св. 1, Тверски уезд: преброяването от 1886—1890 г. установява тук у 174 селяни и 7 частни земевладелци над 1431 рамки за оранжерии, т. е. средно на 1 стопанин около 25 рамки. «В селското стопанство тоя (този поминък) представлява значителна подкрепа, но само за имотните селяни. . . Ако парникът е с повече от 20 рамки, тогава се наемат работници» (с. 167).

** Вж. данните за това производство в приложението към V глава, промишленост № 9.

*** Израз на г-н Н. — он за руския селянин.

**** Израз на г-н В. Пругавин.

зърнените храни през 90-те години дава особено силен тласък на производството, «като принуждава местните земеделци да търсят изход от затрудненото положение в плодосменните системи на сеитбообръщение»*. Разширяването на производството рязко повишава търсенето на наеман труд (обработката на бостаните изисква твърде значително количество труд — обработването на една десетина струва 30—50 рубли) и още повече повишава печалбата на предприемачите и поземлената рента. Около гара «Лог» (Грязе—Царицинската жп линия) са били засети с дини в 1884 г. — 20 дес., в 1890 г. — 500—600 дес., в 1896 г. — 1400—1500 дес. и арендата за 1 дес. земя през посочените години се повишила от 30 копейки на 1 рубли и 50 копейки — 2 рубли и на 4—14 рубли. Трескавото разширяване на посевите довежда най-после в 1896 г. до свръхпроизводство и криза, които окончателно санкционират капиталистическия характер на дадения отрасъл на търговското земеделие. Цените на дините падат дотолкова, че не успяват да покрият превоза по железницата. Дините остават неприбрани по бостаните. След като вкусили от гигантските печалби, предприемачите се запознали сега и със загубите. Но най-интересно е средството, което те избрали за борба с кризата: това средство се състои в завладяване на нови пазари, в такова поевтиняване на продукта и железопътните разходи, че продуктът «от предмет на разкош се превърнал в предмет за потребление на населението» (а в местата на производството — и в храна за добитъка). «Търговското бостанджийство — уверяват предприемачите — върви по пътя на по-нататъшното развитие; за бъдещия му растеж освен таксата за превоза няма други препятствия. Обратно, строящата се сега царицинско-тихорецка жп линия открива пред търговското бостанджийство нов значителен район.» Каквато и да е по-нататъшната съдба на този «поминък», във всеки случай историята на «динената криза» е твърде поучителна, тя представлява, макар и мъничка, но затова пък твърде ярка картина на капиталистическата еволюция на земеделието.

Остава ни още да кажем няколко думи за *крайградското*

* Отглеждането на дини изисква добра обработка на почвата и я прави по-производителна при следващо засяване със зърнени храни.

стопанство. Отликата му от гореописаните видове търговско земеделие се състои в това, че там цялото стопанство се приспособява към някой главен, пазарен продукт. А тук дребният земеделец търгува с всичко по малко: и със своя дом, давайки го под наем на летовници и квартиранти, и със своя двор, и с коня си, и с всевъзможните продукти на своето селско и дворно стопанство — с хляб, с фураж за добитъка, с мляко, месо, зеленчуци, плодове, риба, дърва и пр., търгува с млякото на своята жена (кърмачките в околностите на столиците), печели пари от всякакви (дори не винаги удобни за описване) услуги, които оказва на гражданите*, и т. н. и т. н.** Пълното капиталистическо преобразуване на някогашния земеделец от патриархален тип, пълното подчиняване на този земеделец на «властта на парите» се изразява тук толкова ярко, че народникът обикновено отделя крайградския селянин, казвайки, че това «вече не е селянин». Но отликата на този тип от всички предишни се ограничава само във формата на явлението. Политико-икономическата същност на това цялостно преобразуване, на което капитализмът подлага дребния земеделец, навсякъде е свършено еднородна. Колкото по-бързо расте броят на градовете, броят на фабричните и търговско-промишлените селища, броят на железопътните гари, толкова по-широко се развива превръщането на нашия «общинник» в този тип селянин. Не трябва да забравяме казаното още от Адам Смит, а именно — че усъвършенствуванияте съобщителни пътища се стремят да превърнат всяко село в крайградско***. Пущиците и затынтените кътчета, които и сега вече са изключени, с всеки изминат ден стават все по-голяма антикварна рядкост и земеделецът все по-бързо се превръща в «про-

* Срв. Успенский, «Селски дневник».

** Ще се позовем за илюстрация на горечитираните «Материали» за селското стопанство в Петербургски уезд. Всевъзможните видове търгашество са взети тук форма на различни «поминъци» — даване на квартири под наем, продажба на мляко, зеленчуци, плодове, превозни услуги, отглеждане на кърмачета, ловене на раци, риба и т. н. Съвсем същите са и поминъците на крайградските селяни от Тулски уезд: вж. статията на г-н Борисов в IV св. на «Трудове на комисията по обследване на кустарната промишленост».

*** «Good roads, canals and navigable rivers, by diminishing the expense of carriage, put the remote parts of the country more nearly upon a level with those in the neighbourhood of the town». L. c., vol. 1, p. 228—229 («Добрите пътища, каналите и плавателните реки, намалявайки разходите за превоза, поставят отдалечените части на страната на едно равнище с околностите на града.» Цитираното съчинение, том I, с. 228—229. *Ред.*.)

мишленик», подчинен на общите закони на стоковото производство.

Завършвайки прегледа на данните за развитието на търговското земеделие, смятаме, че не е излишно да повторим тук, че си поставихме за задача да разгледаме най-главните (а не всички) форми на търговското земеделие.

IX. Изводи за значението на капитализма в руското земеделие

В главите II—IV въпросът за капитализма в руското земеделие беше разгледан от две страни. Отначало разгледахме дадения строй на общественно-икономическите отношения в селското и помешчическото стопанство — строй, който се е формирал в следреформената епоха. Оказва се, че селяните се разслояват с грамадна бързина на незначителна по численост, но силна по своето икономическо положение селска буржоазия и на селски пролетариат. В неразривна връзка с този процес на «разселячване» се намира преминаването на земевладелците от отработъчната система на стопанство към капиталистическата. След това погледнахме на същия процес от друга страна; взехме за изходна точка формата на превръщане на земеделието в стоково производство и разгледахме онези общественно-икономически отношения, с които се характеризира всяка от най-главните форми на търговското земеделие. Оказва се, че през цялото разнообразие на селскостопански условия като червена нишка преминават едни и същи процеси в селското и частноземеделското стопанство.

Да разгледаме сега изводите, които произтичат от всички изложени по-горе данни.

1) Основна черта на следреформената еволюция в земеделието е, че то взема все повече търговски, предприемачески характер. По отношение на частноземевладелското стопанство този факт е толкова очевиден, че не са нужни особени пояснения. Но по отношение на селското земеделие това явление не се констатира така леко, първо, защото използването на наеман труд не е безусловно необходим белег на дребната селска буржоазия. Както вече

отбелязахме, в тази категория влиза всеки дребен, покриващ своите разходи от самостоятелното стопанство стокопроизводител, при условие че общият строй на стопанството е основан на капиталистическите противоречия, които бяха разгледани във II глава. Второ, дребният селски буржоа (и в Русия, както и в другите капиталистически страни) се съединява чрез редица преходни степени с парцелния «селянин» и със селския пролетарий, снабден с парче земя. Това обстоятелство е една от причините за жизнеността на теориите, които не различават в «селячеството» селска буржоазия и селски пролетариат*.

2) Поради самата природа на земеделието превръщането му в стоково производство се извършва по специфичен начин, който не прилича на съответния процес в индустрията. Обработващата промишленост се състои от отделни, съвсем самостоятелни отрасли, занимаващи се изключително с производството на един продукт или на част от продукта. Земеделската промишленост обаче не се различава от съвършено отделни отрасли, а само се специализира в производство на един или друг пазарен продукт, при което останалите страни на селското стопанство се приспособяват към този главен (т. е. пазарен) продукт. Затова формите на търговското земеделие се отличават с твърде голямо разнообразие, видоизменяйки се не само в различните райони, но и в различните стопанства. Ето защо при разглеждането на въпроса за развитието на търговското земеделие не бива да се ограничаваме с общите данни за цялото земеделско производство**.

* Върху игнорирането на посоченото обстоятелство е построена между другото любимата за икономистите-народници теза, че «руското селско стопанство в повечето случаи е стопанство чисто натурално» («Влияние на реколтата и житните цени», I, 52). Достатъчно е да вземем «средните» цифри, които сливат ведно селската буржоазия и селския пролетариат — и тезата ще мине за доказана!

** Имено с такива данни се ограничават например авторите на посочената в горната забележка книга, когато говорят за «селячеството». Те допускат, че всеки селянин сее именно онези зърнени храни, които потребява, сее всички онези видове храни, които потребява, сее ги именно в онези пропорции, в която се потребяват. Не се изисква след това особен труд, за да се и справи от такива «допушания» (които противоречат на фактите и игнорират основната черта на следреформената епоха) «извод» за преобладаването на натуралното стопанство.

В народническата литература можем да срещнем и такива остроумни разсъждения: всеки отделен вид търговско земеделие е «изключение» — в сравнение с цялото селско стопанство. Затова и цялото търговско земеделие изобщо трябва да се счита за изключение, а за общо правило трябва да се признае натуралното стопанство! В гимназиалните учебници по логика, в раздела за софизмите, могат да се намерят много аналогични примери на подобно разсъждение.

3) Развитието на търговското земеделие създава вътрешен пазар за капитализма. Първо, специализацията на земеделието предизвиква размяна между различните земеделски райони, между различните земеделски стопанства, между различните земеделски продукти. Второ, колкото повече се въвлеча земеделието в стоковото обръщение, толкова по-бързо расте търсенето от страна на селското население на продукти на обработващата промишленост, служещи за лично потребление; трето, толкова по-бързо расте търсенето на средства за производство, защото със старите «селски» оръдия, постройките и пр. и пр. нито дребният, нито едрият селски предприемач не може да развива новото, търговското земеделие. Най-после, четвърто, възниква търсене на работна сила, тъй като образуването на дребна селска буржоазия и преминаването на земевладелците към капиталистическо стопанство предполага образуване на контингент от селскостопански ратаи и надничари. Само с факта, че се разраства търговското земеделие, може да се обясни обстоятелството, че следреформената епоха се характеризира с разширяване на вътрешния пазар за капитализма (развитие на капиталистическо земеделие, развитие на фабрична промишленост изобщо и по-специално развитие на производството на селскостопански машини, развитие на така наречените селски «земеделски поминъци», т. е. наемна работа, и т. н.).

4) Капитализмът в огромна степен разширява и изостря сред земеделското население онези противоречия, без които въобще не може да съществува този начин на производство. Но въпреки това земеделският капитализъм в Русия по своето историческо значение е голяма прогресивна сила. Първо, капитализмът превърна земеделеца от «господар-помещик», от една страна, и патриархален, зависим селянин, от друга страна, в също такъв *промишленик*, какъвто е и всеки друг собственик на предприятие в съвременното общество. Преди капитализма земеделието в Русия беше работа на помещиците, господарско забавление за едни, задължение, повинност — за други, и затова то не можеше да съществува другояче освен по вековната рутина, неизбежно обуславяйки пълната откъснатост на земеделеца от всичко, което става извън чертите на него-

вото село. Отработъчната система — този жив остатък от старото време в съвременното стопанство — потвърждава нагледно тази характеристика. За пръв път капитализмът скъса със съсловността на земевладението, като превърна земята в стока. Продуктът на земеделеца постъпи в продажба, започна да се подлага на обществена проверка отначало на местния, след това на националния и най-после на международния пазар и по този начин предишната откъснатост на подивелия земеделец от целия останал свят беше премахната окончателно. Ще не ще, пред опасността от разорение, земеделецът трябва да се съобразява с цялата съвкупност на обществените отношения и в своята страна, и в другите страни, свързани със световния пазар. Даже отработъчната система, която по-рано осигуряваше на Обломов сигурен доход без всякакъв риск от негова страна, без всякакво влагане на капитал, без всякакви изменения във вековната рутина на производството, се оказва сега безсилна да го спаси от конкуренцията на американския фермер. Ето защо и за следреформена Русия напълно важи това, което преди половин век бе казано за Западна Европа, а именно, че земеделският капитализъм «беше тази движеща сила, която вмъкна идилията в историческото движение»*.

Второ, за пръв път земеделският капитализъм подкопа вековния застои в нашето селско стопанство, даде грамаден тласък за преобразуване на неговата техника, за развитие на производителните сили на общественения труд. Извършващите се от няколко десетилетия капиталистически промени направиха в това отношение повече, отколкото цели векове в предшестващата история. Еднообразието на закостенялото натурално стопанство беше сменено от

* «Misère de la philosophie» (Paris, 1896), p. 223 («Нищета на философията» (Париж, 1896), с. 223. *Ред.*); авторът презрително нарича реакционни фермиери владенията на онези, които жадуват за връщането на добрия патриархален живот, на простите нрави и т. н., които осъждат «подчиняването на земята на законите, управляващи другите клонове на промишлеността»**.

Ние напълно разбираме, че целият припеден в текста аргумент може да се стори на народниците не само неубедителен, но направо неясен. Но би било твърде неблагоприятна задача да се разглеждат подробно такива например мнения като това, че мобилизацията на земята е «ненормално» явление (г-н Чупров в разискванията за цените на зърнените храни; с. 39 на стеногр. отчет), че неотчуждаемостта на селските надели е институция, която може да бъде защитавана, че отработъчната система на стопанство е по-добра или поне не по-лоша от капиталистическата, и т. н. Цялото изложение дотук опровергава тези политико-икономически доводи, които народниците привеждат за оправдане на подобни мнения.

разнообразните форми на търговското земеделие; първобитните земеделски оръдия започнаха да отстъпват място на усъвършенствувани оръдия и машини; неподвижността на старинните системи на земеделие беше подкопана от новите начини на обработване. Процесът на всички тези изменения е неразривно свързан с посоченото по-горе явление — специализацията на земеделието. По самата си природа капитализмът в земеделието (както и в промишлеността) не може да се развива равномерно: той тласка напред в едно място (в една страна, в един район, в едно стопанство) една страна от селското стопанство, в друго място — друга, и т. н. Той преобразува техниката в един случай на едни, в друг — на други селскостопански операции, откъсвайки ги от патриархалното селско стопанство или от патриархалните отработки. Тъй като целият този процес се извършва под ръководството на капризни, дори не винаги известни на производителя изисквания на пазара, капиталистическото земеделие във всеки отделен случай (нерядко във всеки отделен район, понякога даже във всяка отделна страна) става по-едностранчиво в сравнение с предишното, но затова пък, общо взето, то става неизмеримо по-разностранно и рационално, отколкото патриархалното земеделие. Образоването на специални видове търговско земеделие прави възможни и неизбежни капиталистическите кризи в земеделието и случаите на капиталистическо свръхпроизводство, но тези кризи (както и всички капиталистически кризи изобщо) дават още посилен тласък за развитието на световното производство и на обобществяването на труда*.

Трето, капитализмът за пръв път създаде в Русия едро земеделско производство, основано на използването на машини и широко коопериране на работниците. Преди капитализма производството на земеделски продукти винаги се извършваше в неизменна, мизерно дребна форма — както в случая, когато селянинът работеше за себе-си, така и в случая, когато работеше на помещика — и никаква «общинност» на земевладението не беше в състояние да

* Западноевропейските романтици и руските народници усърдно подчертават в този процес едностранчивостта на капиталистическото земеделие, създаването от капитализма неустойчивост и кризи — и на това основание отричат прогресивността на капиталистическото движение напред в сравнение с докапиталистическия застој.

премахне тази гигантска раздробеност на производството. Неразделно свързана с тази раздробеност на производството беше и разединеността на самите земеделци*. Приковани към своя надел, към своята мъничка «община», те бяха рязко отделени даже от селяните в съседната община поради принадлежността към различни разреди (бивши земевладелски, бивши държавни и т. н.), разликите в големината на земевладението и различните условия, при които се е извършила тяхната еманципация (а тези условия са се определяли понякога просто от личните качества на помешчиците и от техните прищевки). Капитализмът за пръв път разчупи тия чисто средновековни прегради — и много добре направи, че ги разчупи. Сега вече различията между разредите селяни, между категориите по наделно земевладение се оказват несравнено помаловажни, отколкото икономическите различия вътре във всеки разред, във всяка категория, във всяка община. Капитализмът разрушава местната затвореност и ограниченост, заменя дребното средновековно делене на земеделците с едро, обхващащо цялата нация разделение на класи, които заемат различно място в общата система на капиталистическото стопанство.** Докато преди самите производствени условия обуславяха прикрепването на

* Затова, въпреки различните форми на земевладение, за руския селянин малко важно това, което Маркс казва за дребния френски селянин: «Дребните (парцелни) селяни съставляват огромна маса, членовете на която живеят в еднакви условия, без обаче да влизат в разнообразни отношения един към друг. Техният начин на производство ги изолира един от друг, вместо да установява взаимно общуване между тях. Тази изолираност се засилва и от лошите френски пътища, и от бедността на селяните. Тяхната производствена площ (Produktionsfeld), парцелът, не позволява никакво разделение на труда при неговото обработване, никакво прилагане на науката, а следователно и никакво разнообразие на развитието, никаква разновидност на талантите, никакво богатство на обществените отношения. Всяко отделно селско семейство почти само се задоволява, произвежда непосредствено по-голямата част от това, което консумира, набавяйки по такъв начин своите средства за живот повече чрез обмен с природата, отколкото чрез връзки с обществото. Парцел, селянин и семейство; редом до тях друг парцел, друг селянин, друго семейство. Известен брой от тези единици образуват село, а известен брой села образуват департамент. Така гъмадната маса на френската нация се образува чрез простото събиране на едноименни величини, както картофите в един чувал образуват чувал с картофи» [«Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte», Hamb. 1885, S. 98—99. («Осемнадесети Брюмер на Луи Бонапарт», Хамбург, 1885, с. 98—99. *Ред.*)].¹⁰⁰

** «Нуждата от съюз, от обединение в капиталистическото общество не е отслабнала, а, напротив, тя е пораснала неизмеримо много. Но да се взема старата мярка за задоволяване на тази нужда на новото общество е съвсем нееловно. Това ново общество изисква вече, първо, съюзът да не бъде местен, съсловен, разреден; второ, неговата изходна база да бъде онова различие в положението на интересите, което е създадено от капитализма и от разслояването на селяните» [В. Ильин, I, с. 91—92, забел. (Съч. т. 2, с. 218)].

масата земеделци към мястото, където живеят, образуването на различни форми и различни райони на търговско и капиталистическо земеделие не можеше да не предизвика движение на грамадни маси от населението по цялата страна; а без движение на населението (както вече отбелязахме по-горе) е немислимо развитието на неговата съзнателност и предприемчивост.

Най-после, четвърто, за пръв път земеделският капитализъм в Русия подкопа изкорен отработките и личната зависимост на земеделеца. Отработъчната система на стопанство е господствувала напълно в нашето земеделие от времето на «Русская Правда», та чак до съвременната обработка на частноземевладелските земи със селски инвентар; неин неизбежен спътник са изостаналостта и дивотията на земеделеца, онеправдан ако не от крепостния, то от «полусвободния» характер на своя труд; без известна гражданска непълноправност на земеделеца (като принадлежността му към низшето съсловие; телесните наказания; принудителния обществен труд; прикрепянето към надела и т. н.) отработъчната система би била немислима. Затова замяната на отработките с волнонаемен труд е голяма историческа заслуга на земеделския капитализъм в Русия*. Резюмирайки казаното по-горе за прогресивната историческа роля на руския земеделски капитализъм, можем да кажем, че той обобществява селскостопанското производство. Наистина, и обстоятелството, че земеделието се превърна от привилегия на висшето съсловие и повинност за низшето съсловие в обикновено търговско-промишлено занятие; и това, че продуктът на труда на земеделеца започна да се подлага на обществена проверка на пазара; и това, че закостенялото еднообразно земеделие се превръща в технически преобразени и разнообразни форми на търговско земеделие; и това, че се разрушават

---

* От безчислените жалби и въздишки на г-н Н—он по повод на извършващата се у нас капиталистически прелом една заслужава особено внимание: «... Нито феодалните безредици, нито татарщината не са засегнали формите на нашия стопански живот» (284 с. на «Очерци»), само капитализмът прояви «пренебрежително отношение към собственото историческо минало» (283). Свещена истина! Именно затова е прогресивен капитализмът в руското земеделие, защото прояви «пренебрежително отношение» към установените «от край време», «осветени от вековете» форми на отработки и икономическа зависимост, които действително не можаха да бъдат разрушени от никакви политически бури, дори от «феодалните безредици» и «татарщината» включително.

местната затвореност и разединеност на дребните земеделци; и това, че разнообразните форми на икономическа и лична зависимост се изместват от безличните сделки на покупко-продажба на работна сила — всичко това са звена на един процес, който обобществява земеделския труд и изостря все повече противоречието между анархията и пазарните колебания, между индивидуалния характер на отделните селскостопански предприятия и колективния характер на едрото капиталистическо земеделие.

Така че (повтаряме още веднъж), подчертавайки прогресивната историческа роля на капитализма в руското земеделие, ние ни най-малко не забравяме нито исторически преходния характер на този икономически режим, нито присъщите му дълбоки обществени противоречия. Напротив, ние доказахме по-горе, че именно народниците, които знаят само да се оплакват от капиталистическия «прелом», крайно повърхностно оценяват тези противоречия, като потулят разслояването на селяните, игнорират капиталистическия характер на използването на машини в нашето земеделие и прикриват с такива изрази като «земеделски поминъци» или «припечелване» образуването на класата на селскостопански наемни работници

Х. Народническите теории за капитализма в земеделието. «Освобождаване на зимното време»

Гореизложените положителни изводи за значението на капитализма трябва да се допълнят с разбор на някои разпространени в нашата литература особени «теории» по този въпрос. Нашите народници в повечето случаи изобщо не са могли да схванат основните възгледи на Маркс за земеделския капитализъм. По-откровените от тях направо заявяват, че теорията на Маркс не обхваща земеделието (г-н В. В. в «Нашите направления»), докато други (като г-н Н.—он) предпочитат дипломатично да заобикалят въпроса за отношението на своите «построения» към теорията на Маркс. Едно от тези най-разпространени сред народническите икономисти построения е тео-

рията за «освобождаването на зимното време». Същността ѝ се състои в следното*.

При капиталистическия строй земеделието се превръща в специален отрасъл на промишлеността, без връзка с другите. При това то заема не цялата година, а само 5—6 месеца. Затова капитализацията на земеделието води до «освобождаване на зимното време», до «свеждане работното време на земеделската класа до част от работната година», което именно е «основната причина за влошаване стопанското положение на земеделските класи» (Н.—он, 229), за «намаляване на вътрешния пазар» и за «прахосване на производителните сили» на обществото (г-н В. В.).

Ето ви я цялата прословута теория, която гради най-широки историко-философски изводи единствено върху великата истина, че в земеделието работата се разпределя през годината крайно неравномерно! Да се вземе само тази черта, да се доведе с помощта на абстрактни предположения до абсурд, да се отхвърлят всички останали особености на сложния процес, който превръща патриархалното земеделие в капиталистическо — такива са простите похвати на този най-нов опит да се реставрират романтичните учения за докапиталистическото «народно производство».

За да докажем колко ограничено е това абстрактно построение, ще посочим накратко онези страни на действителния процес, които или съвсем се изпускат, или се подценяват от нашите народници. Първо, колкото повече се развива специализацията на земеделието, толкова повече намалява земеделското население, съставяйки все по-малка част от цялото население. Народниците забравят това, а в същото време в своите абстракции довеждат специализацията на земеделието до такава степен, каквато земеделието почти никъде не достига в действителност. Те смятат, че в специален отрасъл на промишлеността са се превърнали само операциите по засяването и прибирането на зърнените храни; обработването на почвата и торенето, обработката и превозването на продукта, скотовъдството, лесовъдството, ремонтът на постройките и инвен-

* В. В. «Очерци по теоретическа икономия», с. 108 и сл. Н.—он. «Очерци», с. 214 и сл. Същите идеи срещаме и у г-н Каблуков: «Лекция по икономии селското стопанство», М., 1897, с. 65 и сл.

тара и т. н. и т. н. — всичко това се е превърнало в *специални* капиталистически отрасли на промишлеността. Прилагането на подобни абстракции към съвременната действителност едва ли допринася много за нейното изясняване. Второ, допускането на такава пълна специализация на земеделието предполага чисто капиталистическа организация на земеделието, пълно разграничаване между фермери-капиталисти и наемни работници. Да се говори при такова положение за «селянина» (както прави г-н Н.—он, с. 215) е връх на нелогичността. Чисто капиталистическата организация на земеделието предполага на свой ред по-равномерно разпределение на работата през годината (поради редуването на различни култури през различните години, рационалното скотовъдство и т. н.), съчетаване в много случаи на земеделието и техническата обработка на продукта, прилагане на по-голямо количество труд за предварителна подготовка на почвата и т. н.* Трето, капитализмът предполага пълно отделяне на земеделските от промишлените *предприятия*. Но от какво следва, че това отделяне не допуска съединяване на земеделската и промишлената *наемна работа*? Във всяко развито капиталистическо общество ние виждаме подобно съединяване. Капитализмът отделя опитните работници

* За да не бъдем голословни, ще приведем примери за нашите частноземеделчески стопанства, организацията на които най-много се доближава до чисто капиталистическия тип. Вземаме Орловския губерния («Земско-стат. сборник по Кромскому уезду», т. VI, в. 2. Ор. 1892). Именното на дворянина Хлюстин — 1129 дес., 562 дес. орна земя, 8 постройки, разнообразни подобрени оръдия. Изкуствено сеене на треви. Конезавод. Развъждане на добитък. Пресушаване на блатата чрез канали и дренаж («пресушаването на блатата се извършва в повечето случаи през свободното време», с. 146). През лятото работниците са 30—80 души дневно, а през зимата — до 30 души. В 1888 г. е имало 81 работници, от тях 25 — летни. В 1889 г. са работили 19 дърводелци. — Именното на граф Рибопер. 3000 дес. — 1293 ниви, 898 се дават под аренда на селяните. Дванадесетполно септбообръщение. Добиване на торф за торене, добив на фосфорити. От 1889 г. се въвежда опитно поле от 30 десетини. Извозване на тора през зимата и пролетта. Засяване на фуражни култури. Правилна експлоатация на горите (наема 200—300 сечачи от октомври до март). Развъжда се рогат добитък. Развива се млечното стопанство. Служещи в 1888 г. — 90 души, от тях 34 летни. — Именното на Меншичков в Московска губ. («Сборник», т. V, св. 2) 23 000 десетини. Работна сила — срещу отрезките и свободно наемани. Горско стопанство. «През лятото конете и постоянните работници са заети в полето, в късна есен и пролетта, през зимата те превозват картофи и нишесте в сушилницата и в нишестения завод, карат дърва от гората до гарата; благодарение на всичко това трудът е разпределен през годината доста равномерно» (с. 145), което се вижда, между другото, от ведомостта за броя на работните дни по месеци: конски дни средно 293 в месеца, колебания: от 223 (април) до 362 (юни). Мъжки дни средно 216, колебания: от 126 (февруари) до 279 (ноември). Женски дни средно — 23, колебания: от 13 (януари) до 27 (март). Прилича ли тази действителност на абстракцията, с която се занимават народниците?

от простите, общи работници, които преминават от едни занятия към други, ту привлечани от някое голямо пред-приятие, ту изхвърляни в редовете на безработните*. Колкото повече се развиват капитализмът и едрата индустрия, толкова по-силни стават въобще колебанията в търсенето на работници не само в земеделието, но и в промишлеността**. Затова, когато предполагаме максимално развитие на капитализма, ние трябва да предположим и най-лесно преминаване на работниците от земеделски към неземеделски занятия, трябва да предположим образуването на обща резервна армия, от която черпят работна сила всевъзможните капиталисти. Четвърто. Ако вземем съвременните селски капиталисти, не можем да отречем, разбира се, че те изпитват понякога затруднения в снабдяването на стопанството си с работна сила. Но не трябва да забравяме също, че те имат и средство да вържат работниците за своето стопанство, а именно — да им дадат парче земя и пр. Селскостопанският ратай или надничар с наделна земя е тип, характерен за всички капиталистически страни. Една от главните грешки на народниците се състои в това, че те игнорират формирането на подобен тип в Русия. Пето. Съвършено неправилно е да се поставя въпросът за освобождаването на зимното време на земеделеца независимо от общия въпрос за капиталистическото свръхнаселение. Образуването на резервна армия от безработни е свойствено на капитализма въобще и особеностите на земеделието обуславят само особените форми на това явление. Затова например авторът на «Капиталът» засяга въпроса за разпределението на работите в земеделието във връзка с въпроса за «относителното свръхнаселение»***,

* Едрата капиталистическа промишленост създава подавжна работническа класа. Тя се образува (т селското население, но е заета предимно с промишлени работи. Това е «лекаят пехота на капитала, който според своите потребности я хвърля ту в една, ту в друга точка. . . Скитащите работници се използват в различни строителни и дренажни работи, в производството на тухли, при печене на вар, при строеж на железници и т. н.» («Das Kapital», I², S. 692)¹⁰¹. «Изобщо такива големи предприятия като железниците отнемат от пазара на труда определено количество сили, които могат да бъдат доставени само от някои отрасли, като например селското стопанство. . .» (Ibid., II, B., S. 303)¹⁰².

** Напр. московската санитарна статистика изчислява в тази губерния 114 381 фабрично-заводски работници; това е наличният брой; най-големият е 146 338, най-малкият — 94 214 («обща сводка» и т. н., т. IV, ч. 1, с. 98). В проценти: 128% — 100% — 82%. Увеличавайки въобще колебанията в броя на работниците, капитализмът изглажда и в това отношение различията между промишлеността и земеделието.

*** Например по повод на английските земеделски отношения Маркс казва: «Земеделските работници винаги са твърде много за средните и винаги твърде

а също и в специалната глава за разликата между «работния период» и «времето на производството» («Das Kapital», II, В., 13-а глава). Работен период се нарича времето, през което продуктът се подлага на въздействието на труда; време на производството е това време, през което продуктът се намира в производството, включително и периодът, когато той не се подлага на въздействието на труда. Работният период не съвпада с времето на производството в твърде много отрасли на промишлеността, между които земеделието е само най-типичният, но съвсем не единственият*. В сравнение с другите европейски страни в Русия разликата между работния период в земеделието и времето на производство е особено голямо. «Когато капиталистическото производство по-късно завършва отделянето на манифактурата от земеделието, селският работник става все по зависим от чисто случайни странични занятия и от това неговото положение се влошава. За капитала. . . всички различия в оборота се изглаждат. За работника — не» (ib., 223—224)¹⁰⁶. И така, единственият извод, който произтича от особеностите на земеделието в разглежданото отношение, е, че положението на земеделския работник ще бъде още по-лошо, отколкото това на промишления. Оттук е още много далеч до «теорията» на г-н Н. — он, според която освобождаването на зимното време е «главната причина» за влошаване положението на «земеделските класи» (?!). Ако работният период в нашето земеделие се равняваше на 12 месеца, процесът на развитието на капитализма би вървял точно така, както и сега; цялата разлика щеше да е в това, че положението на земе-

малко за изключителните или временните нужди на земеделието» (I^o, §. 725), така че, въпреки постоянното «относително свръхнаселение», селото се оказва недостатъчно населено. С овладяването на земеделието от капиталистическото производство — казва Маркс на друго място — се образува излишно селско население. «Част от селското население е винаги готово да мине към градския или манифактурен пролетариат» (ib., 668)¹⁰⁵; тази част от населението вечно страда от безработица; нейните занятия са във висша степен непостоянни и най-лошо се заплащат (напр. работа в къщи за магазините и пр.).

* Специално заслужава да споменем тук забележката на Маркс, че и в земеделието има начини търсенето на труд «да се разпредели по-равномерно в течение на годината», а именно производството на по-разнообразни продукти, смяна на триполната система с плодосменната, засяването на кореноплодни, фуражни тревни и т. н. Но всички тези начини «низисват увеличаване на вложения в производството оборотен капитал, изразходван за работна заплата, торове, семена и пр.» (ibid., S. 225—226)¹⁰⁴.

делския работник би се доближило донякъде до положението на промишления работник*.

Така че «теорията» на г-да В. В. и Н.—он не дава абсолютно нищо даже по общия въпрос за развитието на земеделския капитализъм въобще. Колкото до особеностите на Русия, тя не само че не ги разяснява, а, напротив, дори ги замъглява. Зимната безработица на нашия селянин зависи не толкова от капитализма, колкото от недостатъчното развитие на капитализма. Ние показахме вече (§ IV на тази глава), чрез данни за работната заплата, че сред великоруските губернии с най-голяма зимна безработица се отличават губерниите с най-слабо развитие на капитализма, с преобладаване на отработките. И това е съвсем естествено. Отработките забавят развитието на производителността на труда, спъват развитието на промишлеността и земеделието, а следователно и търсенето на работна сила — и в същото време, като прикрепват селянина към надела, те не му осигуряват нито работа през зимата, нито възможност да съществува от своето мизерно земеделие.

ХІ. Продължение. — Общината. — Възгледите на Маркс за дребното земеделие. — Мнението на Енгелс за съвременната селскостопанска криза

«Общинното начало пречи на капитала да сложи ръка на земеделското производство» — така изразява г-н Н.—он (с. 72) другата разпространена народническа теория, построена също така абстрактно, както и предишната. Във II глава ние приведохме редица факти, които доказват неверността на тази общоразпространена предпоставка. А сега ще добавим следното. Въобще е погрешно да се мисли, че за самото възникване на земеделския капитализъм се изисква известна особена форма на земевладение. «Формата, в която зараждащият се капиталистически начин на производство заварва поземлената собственост, не отговаря на този начин. Съответстващата му форма за пръв път се създава от самия него чрез подчиняване

* Кавваме «донякъде», защото положението на земеделския работник се влошава далеч не само от непостоянността на работата му.

земеделието на капитала; така и феодалната поземлена собственост, и клановата собственост¹⁰⁸, и дребната селска собственост със землената община* (Markgemeinschaft) се превръщат в съответстващата на този начин на производство икономическа форма, колкото и да са различни техните юридически форми» («Das Kapital», III, 2, 156). Така че никакви особености на земевладението не могат да бъдат всъщност непреодолима пречка за капитализма, който приема различни форми съобразно различните селскостопански, юридически и битови условия. Оттук може да се види колко неправилна е самата постановка на въпроса у нашите народници, които създадоха цяла литература на тема: «община или капитализъм?». Определи ли някой сиятелен англоман премия за най-добро съчинение по въвеждане на фермерството в Русия, предложи ли някое научно дружество проект за разселване на селяните по чифлиците, съчини ли някой скучаещ чиновник проект за участъци по 60 десетини — народникът веднага поема хвърлената ръкавица и се хвърля в бой против тези «буржоазни проекти» за «въвеждане на капитализъм» и разрушаване палладиума на «народното производство» — общината. На ревностния народник и наум не му идва, че докато се съчиняваха и опровергаваха всевъзможни проекти, капитализмът вървеше по своя път и общинното село се превръщаше и се е превърнало** в село на дребни земевладелци.

Ето защо ние се отнасяме твърде равнодушно към въпроса за формата на селското земевладение. Каквато и да е формата на земевладение, отношението на селската буржоазия към селския пролетариат по същество никак няма да се измени. Действително важният въпрос изобщо не се отнася до формата на земевладението, а до онези остатъци

* На друго място Маркс посочва, че «общинната собственост (Gemeineigentum) навсякъде е допълнение към парцелното [дребното] земеделие» («Das Kapital», III, 2, 341)¹⁰⁷.

** Ако ни кажат, че избързваме с подобно твърдение, бихме отговорили следното. Пред този, който иска да изобрази някое живо явление в неговото развитие, неизбежно и необходимо се поставя дилемата: или да избърза, или да изостане. Средно положение няма. И ако всички данни показват, че характерът на обществената еволюция е именно такъв, че тази еволюция е отишла вече твърде далеч (вж. II глава), ако при това са точно посочени обстоятелствата и институциите, които забавят дадената еволюция (прекомерно високите данъци, съсловната затвореност на селяните, липсата на пълна свобода за мобилизация на земята, за придвижвания и преселвания — тогава в подобно избързване няма никаква грешка.

от чисто средновековното старо време, които продължават да тегнат над селяните: съсловната затвореност на селските общини, солидарната отговорност, прекомерно високото данъчно облагане на селската земя, което далеч не може да се сравнява с облагането на земите в частно владение, липсата на пълна свобода за мобилизация на селските земи, за придвижване и преселване на селяните*. Всичките тези остарели институции, без да гарантират ни най-малко селяните срещу разслояването, водят само до увеличаване на различните форми на отработка и икономическа зависимост и изключително много спъват цялото обществено развитие.

В заключение трябва да се спрем и на оригиналния опит на народниците да изтълкуват известни изказвания на Маркс и Енгелс в III том на «Капиталът» в полза на своето гледище за превъзходството на дребното земеделие над едрото, за това, че земеделският капитализъм не играе прогресивна историческа роля. Особено често цитират за тази цел следното място от III том на «Капиталът»:

«Поуката на историята, която може също да се извлече и чрез разглеждане на земеделието от друга гледна точка, се състои в това, че капиталистическата система противоречи на рационалното земеделие или че рационалното земеделие е несъвместимо с капиталистическата система (макар последната да способствува за неговото техническо развитие) и изисква или ръката на дребния, живеещия от своя труд (*selbst arbeitenden*) земеделец, или контрола на асоциираните производители» (III, 1, 98. Рус. прев., 83)¹⁰⁸.

Какво произтича от това твърдение (което, ще отбележим между другото, представлява съвършено изолиран откъс, попаднал в главата, разглеждаща влиянието на измененията в цените на суровините върху печалбата, а не в VI отдел, който специално се занимава с въпоса за земеделието)? Че капитализмът е несъвместим с рационалната организация на земеделието (както и на промишлеността) — това е отдавна известно и не за това е спорът с народниците. Но прогресивната *историческа* роля на

* В защитата на няком от тези институции се проявява особено нагледно реакционният характер на възгледите на народниците, които постепенно ги сближават с едрите земевладелци.

капитализма в земеделието Маркс специално подчертава тук. Остават само думите на Маркс за «дребния, живеещ от своя труд земеделец». Никой от позоваващите се на тези думи народници не се е потрудил да обясни в какъв смисъл ги разбира, не се е потрудил да постави тези думи във връзка, от една страна, с контекста, а от друга — с общото учение на Маркс за дребното земеделие. — В цитирания абзац на «Капиталът» става дума за това, колко силно се колебаят цените на суровите материали, как тези колебания нарушават пропорционалността и системността на производството, нарушават съответствието на земеделието с промишлеността. *Само в това отношение* — по пропорционалност, системност, планомерност на производството — Маркс приравнява дребното селско стопанство към стопанството на «асоциираните производители». В това отношение и дребната средновековна промишленост (занаятът) е сходна със стопанството на «асоциираните производители» (срв. «*Misère de la philosophie*», цит. изд., р. 90)¹⁰⁹, а капитализмът се отличава от тези две системи на обществено стопанство с анархията на производството. Но по каква логика може да се направи оттук изводът, че Маркс признавал жизненоспособността на дребното земеделие*, че той не признавал прогресивната историческа роля на капитализма в земеделието? Ето как се е изказал Маркс по този въпрос в специалния отдел за земеделието, в специалния параграф за дребното селско стопанство (гл. 47, § V):

«Дребната поземлена собственост по самата си природа изключва развитие на обществените производителни сили на труда, обществени форми на труда, обществена концентрация на капиталите, скотовъдство в голям мащаб, прогресивно прилагане на науката.

Лихварството и данъчната система навсякъде необходимо я водят към гибел. Употребата на капитала за покупка на земя изтегля този капитал от агрикултурата. Безкрайно раздробяване на средствата за производство и обособяване на самите производители. Огромно прарасване на

* Напомяне, че Енгелс не много преди смъртта си, а то по време, когато земеделската криза във връзка с падането на цените се прояви напълно, счете за необходимо да се обяви решително против френските «ученици», които направили известни отстъпки на доктрината за жизненоспособността на дребното земеделие¹¹⁰.

човешка сила. Прогресивно влошаване на условията за производство и поскъпване на средствата за производство са необходим закон на дребната собственост. За този начин на производство плодородните години са нещастие» (III, 2, 341—342. Рус. прев., 667)¹¹¹.

«Дребната поземлена собственост предполага, че грамадното мнозинство от населението живее в селата и че преобладава не общественият, а изолираният труд; че следователно при такива обстоятелства се изключва разнообразие и развитие на възпроизводството, т. е. и на материалните, и на духовните му условия, изключват се условията за рационална обработка» (III, 2, 347. Рус. прев., 672)¹¹².

Авторът на тези редове не само не си затваря очите пред противоречията, свойствени на едрото капиталистическо земеделие, а, напротив, безпощадно ги разкрива. Но това не му пречи да оцени *историческата* роля на капитализма.

«. . . Един от големите резултати на капиталистическия начин на производство се състои в това, че той, от една страна, превръща земеделието от емпирично, механично предавано по наследство занятие на най-неразвитата част на обществото в съзнателно научно прилагане на агрономията, доколкото това изобщо е възможно при условията на частната поземлена собственост; че той, от една страна, напълно отделя земевладението от отношенията на господство и робство, а, от друга страна, напълно отделя земята като условие за производство от земевладението и от земевладелеца. . . От една страна, рационализация на земеделието, за пръв път създаваща възможност за неговото обществено ръководене, от друга страна, свеждане до абсурд на поземлената собственост — това са големите заслуги на капиталистическия начин на производство. Както и всичките си други исторически заслуги, той изкупва и тази с цената на пълното обедняване на непосредствените производители» (III, 2, 156—157. Рус. прев., 509—510)¹¹³.

Би рекъл човек, при такава категоричност на изказванията на Маркс не може да има две мнения относно гледището му по въпроса за прогресивната историческа роля на земеделския капитализъм. Обаче г-н Н.—он е намерил още нещо, за което да се залови: той цитира мнението на

Енгелс за съвременната селскостопанска криза, което опровергавало тезата за прогресивната роля на капитализма в земеделието.*

Да видим какво всъщност казва Енгелс. Като обобщава главните положения на теорията на Маркс за диференциалната рента, Енгелс установява закона, че «колкото повече капитал се влага в земята, колкото по-високо е развитието на земеделието и на цивилизацията изобщо в дадена страна, толкова по-високо нараства рентата както на акър, така и цялата сума на рентите, толкова по-огромна става тази дан, която обществото плаща на едрите земевладелци във форма на добавъчна печалба» («Das Kapital», III, 2, 285, Рус. прев., 597)¹⁴. Този закон — казва Енгелс — обяснява «удивителната жизнена издръжливост на класата на едрите земевладелци», които натрупват маса дългове и въпреки това при всички кризи «се изправят на крака» — например в Англия отменянето на житните закони, което понижи цените на зърнените храни, не само че не разори лендлордовете, а, напротив, извънредно много ги обогати.

Следователно човек би могъл да си помисли, че капитализмът не е в състояние да отслаби силата на монопола, какъвто представлява поземлената собственост.

«Но нищо не е вечно» — продължава Енгелс. — Презокеанските параходи, железопътните линии в Северна и Южна Америка, както и в Индия предизвикаха появата на нови конкуренти. Северноамериканските прерии, аржентинските степи и т. н. затрупаха световния пазар с евтини зърнени храни. «И срещу тази конкуренция — конкуренцията на девствената степна почва и на руските и индийските селяни, задушавачи се от непосилни данъци — европейският арендатор и селянин не можеше да

* Вж. «Новое Слово», 1866 г., кн. 5, февруари, писмо до редакцията от г-н Н.—он, с. 256—261. Тук именно е и «цитатът» относно «морала на историята». Заслужава да се отбележи, че нито г-н Н.—он, нито кой да е друг от многобройните народнически икономисти, които са се опитвали да се позовават на съвременната земеделска криза за опровергаване на теорията за прогресивната историческа роля на капитализма в земеделието, нито веднъж не са поставили въпроса направо, върху почвата на дадена икономическа теория; нито веднъж не са изложили основанията, които са накарвали Маркс да признае прогресивната историческа роля на земеделския капитализъм и не са посочили определено кои именно от тези основания те отричат и защо именно ги отричат. И в този, както и в другите случаи, икономистите-народници предпочитат да не се обявяват направо против теорията на Маркс, а се ограничават с неопределени намеци и с упреци по адрес на «руските ученици». Спирайки се в настоящото съчинение само на икономиката на Русия, ние мотивирахме по-горе нашето мнение по дадения въпрос.

устой при старите ренти. Една част от земята в Европа окончателно се оказва неспособна да конкурира в производството на зърнени храни, рентите навсякъде спаднаха, за Европа стана общо правило нашият втори случай, втори вариант, а именно: спадща цена на житото и понижаваща се производителност на добавъчните капиталовложения. Оттук и воплите на аграриите от Шотландия до Италия и от Южна Франция до Източна Прусия. За щастие, още далеч не всички степни земи са разорани; има още достатъчно, за да разорят цялото европейско едро земевладение, а отгоре на това и дребното» (ib. 260. Рус. прев., 598 с пропуск на думите «за щастие»)¹¹⁵.

Ако читателят внимателно е прочел това място, ще му стане ясно, че Енгелс казва тъкмо обратното на това, което иска да му натрапи г-н Н.—он. Според Енгелс съвременната земеделска криза понижава рентата и даже се стреми съвсем да я премахне, т. е. земеделският капитализъм осъществява присъщата му тенденция да унищожи монопола на поземлената собственост. Не, на нашия г-н Н.—он положително не му върви с неговите «цитати». Земеделският капитализъм прави още една нова, грамадна крачка напред; той разширява необятно търговското производство на земеделски продукти, като извежда на световната арена редица нови страни; той изтласква патриархалното земеделие от последните му убежища, например Индия и Русия; той създава невиджано досега в земеделието чисто фабрично производство на зърнени храни, основано върху кооперирането на маса работници, снабдени с най-усъвършенствувани машини; той изостря извънредно много положението в старите европейски страни, понижава рентата, подкопавайки по такъв начин най-устойчивите на пръв поглед монополи и довеждайки поземлената собственост «до абсурд» не само на теория, но и на практика; той с такава релефност поставя въпроса за необходимостта от обобществяване на земеделското производство, че тази необходимост на Запад вече се чувствува дори от представителите на имотните класи*. И Енгелс,

* Нима не са характерни найстина такива «знамения на времето» като известния Antrag Kanit* (предложение на Каняц. Ред.) в германския Райхстаг¹¹⁶ или плана на американските фермери да се превърнат всички елеватори в държавна собственост?

с характерната за него бодра ирония, *приветствува* последните крачки на световния капитализъм: за щастие — казва той, — има още доста неразорани степи, за да върви работата така и по-нататък. А добрият г-н Н.—он, *à propos des bottes**, въздиша за някогашния «мужик-орач», за «осветения от вековете». . . застой на нашето земеделие и всевъзможните форми на земеделска икономическа зависимост, които не са могли да бъдат разклатени «нищо от феодалните безредици, нищо от татарщината» и които сега този чудовищен капитализъм — о, ужас! — започна най-решително да разклаща! О, *sancta simplicitas!***

* — ни в клин, ни в ръкав. *Ред.*

** — О, свещена простота! *Ред.*

Г Л А В А V
ПЪРВИТЕ СТАДИИ НА КАПИТАЛИЗМА
В ПРОМИШЛЕНОСТТА

Преминаваме сега от земеделието към промишлеността. Нашата задача и тук се формулира така, както и относно земеделието: да анализираме формите на промишлеността в следреформена Русия, т. е. да изследваме дадения строй на общественно-икономическите отношения в обработващата промишленост и характера на еволюцията на този строй. Ще започнем от най-простите и примитивни форми на промишлеността и ще проследим тяхното развитие.

*I. Домашната промишленост
и занаятът*

Домашна промишленост наричаме преработването на суровите материали в същото стопанство (селското семейство), което ги добива. Домашната преработка е необходима принадлежност на натуралното стопанство, остатъци от което почти винаги се запазват там, където има дребни селяни. Затова естествено е, че в руската икономическа литература често се срещат данни за този вид промишленост (домашна изработка на изделия от лен, коноп, дърво и пр. за собствено потребление). Но сравнително по-широко разпространение на домашната промишленост сега можем да констатираме само в редки, най-затънтени места; едно от тях доскоро беше например Сибир. Промишленост като професия в тази форма още няма: преработката тук е неразделно свързана със земеделието в едно цяло.

Първата форма на промишлеността, която се откъсва от патриархалното земеделие, е занаятът, т. е. производство-

то на изделия по поръчка на потребителя*. При това материалът може да принадлежи на потребителя, който поръчва, или на занаятчията, а трудът на занаятчията се заплаща или с пари, или в натура (помещение и издръжка на занаятчията, възнаграждаване с част от продукта, напр. брашно и т. н.). Необходима съставна част на градския бит, занаятът е значително разпространен и в селата, където служи за допълнение на селското стопанство. Известен процент от селското население представляват специалисти-занаятчи, занимаващи се (понякога изключително, понякога във връзка със земеделието) с обработка на кожи, направа на обувки и дрехи, ковашка работа, боядисване на домашни тъкани, обработване на селски сукна, преработване на зърното в брашно и т. н. Поради крайно незадоволителното състояние на нашата икономическа статистика нямаме никакви точни данни за степента на разпространение на занаятите в Русия, а отделните сведения за тази форма на промишлеността са разхвърляни едва ли не по всички описания на селското стопанство, в изследванията на така нар. «кустарна» промишленост**, срещат се даже и в официалната фабрично-заводска статистика***. Земските статистически сборници, регистрирайки селските поминъци, обособяват понякога отделна група «занаятчи» (срв. Руднъов, I. с.), но към нея причисляват (съгласно разпространената употреба на думата) всички строителни работници. От политико-икономическа гледна точка това смесване е съвсем неправилно, тъй като масата строителни работници не се отнасят към самостоятелните промишленници, които работят по

* Kundenproduktion. Срв. *Karl Bücher*, «Die Entstehung der Volkswirtschaft», Tüb. 1893 (Производство по поръчка. Срв. *Karl Bücher*, «Възникване на народното стопанство», Тюб. 1893. *Ред.*)¹¹.

** Би било невъзможно да се приведат тук цитати за потвърждение на казаното: толкова много сведения за занаятите са пръснати във всички изследвания на кустарната промишленост, макар че — според най-разпространеното мнение — занаятчиите, работещи по поръчка на потребителя, не се числят към кустарите. Ние ще имаме случая да видим още много пъти колко безнадеждно неопределен е този термин «кустарничество».

*** Хаотичното състояние на тази статистика се илюстрира особено нагледно от това, че тя и досега не е изработила начини за разграничаване на занаятчиите от фабрично-заводските заведения. В 60-те години напр. към тях се причисляват селските бояджийници от чисто занаятчиийски тип («Ежег. м.-ва фин.», т. I, с. 172—176). В 1890 г. — селските тепавници се смесват със сукнарските фабрики («Указателят на фабр. и зав.» на Орлов, 3-то изд., с. 21) и т. н. От тази бъркотия не се е освободил и най-новият «Перечень фабрик и заводов» (СПБ. 1897). Вж. примери в нашите «Етюди», с. 270—271. (Вж. Съч. Т. 4, с. 9—10. *Ред.*)

поръчка на потребителите, а към наемните работници, наети от предприемачи. Разбира се, не винаги е лесно да се отличи селският занаятчия от дребния стокопроизводител или от наемния работник; за това е необходим икономически разбор на данните за всеки дребен промишленник. Забележителен опит за строго отделяне на занаята от останалите форми на дребната промишленост представлява обработката на данните на пермското преброяване на кустарите от 1894/95 г.*. Броят на местните селски занаятчии, работещи по поръчка на потребителя, е изчислен приблизително на един процент от селското население, при което (както би следвало да се очаква) процентът на тези занаятчии е най-голям в уездите, които се отличават с най-слабо развитие на промишлеността. В сравнение с дребните стокопроизводители занаятчиите се отличават с най-здрава връзка със земята: на 100 такива занаятчии се падат 80,6 земеделци (за останалите «кустари» този процент е по-малък). Използване на наемен труд се среща и при занаятчиите, работещи по поръчка на потребителя, но при промишлениците от този вид то е развито по-слабо, отколкото при останалите. Размерите на заведенията (по броя на работниците) на занаятчиите са също най-малки. Средният доход на такъв занаятчия-земеделец от занаята е 43,9 рубли годишно, а на неземеделец — 102,9 рубли.

Ние се ограничаваме с тези кратки сведения, тъй като подробното разглеждане на занаята не влиза в нашата задача. В тази форма на промишлеността още няма стоково производство; тук стоково обръщение се появява само когато на занаятчията плащат в пари или той продава получената срещу работата част от продукта, купувайки си сурови материали и оръдия за производство. Продуктът на труда на занаятчията не се появява на пазара, почти не излиза от областта на натуралното стопанство на селянина**. Затова е естествено, че занаятът се характеризира

* Ние посветихме на това преброяване специална статия в нашите «Етюди», с. 113—199. [Съч., т. 2, с. 373—482. Ред.] Всички приведени в текста факти за пермските «кустари» са взети от тази статия.

** Близостта на занаята до натуралното стопанство на селяните предизвиква понякога опити от тяхна страна да организират занаятчийския труд за цялото селище: селяните осигуряват издръжката на занаятчията, като го задължават да работи за всички жители от даденото селище. Сега подобна организация на промишлено производство може да се срещне само като изключение или в най-

със същата закостенялост, раздробеност и ограниченост, както и дребното патриархално земеделие. Единственият елемент на развитие, присъщ на тази форма на промишлеността, е занаятчийското гурбетчийство. Това гурбетчийство е било доста развито в нашите села, особено в миналото; обикновено то е довеждало до това, че в местата, където са отивали да работят, занаятчиите са откривали самостоятелни занаятчийски работилници.

II. Дребните стокопроизводители в промишлеността. Цеховият дух в дребните поминъци

Вече споменахме, че занаятчията се появява на пазара, макар и не с продукта, който той произвежда. Естествено е, че щом веднъж влезе в допир с пазара, той преминава след време и към производство за пазара, т. е. става *стокопроизводител*. Това преминаване се извършва постепенно, отначало като опит: продава продукти, случайно останали у него или изработени през свободното време. Постепенността на прехода се засилва и от това, че пазарът за продажба на изделия е първоначално крайно ограничен, тъй че разстоянието между производителя и потребителя се увеличава твърде незначително, и продуктът, както преди, преминава непосредствено от ръцете на производителя в ръцете на потребителя, при което продажбата на продукта се предшества понякога от размяна срещу селскостопански продукти*. По-нататъшното развитие на стоковото стопанство се изразява в разширяване на търговията, в поява на специалисти търговци-закупчици; пазар за продажба на изделията става не малкият селски пазар или панаир** , а цялата област, след това цялата страна, а

затънтените покрайнини (напр. в някои села на Закавказието е организиран по такъв начин ковашкият занаят. Вж. «Отчети и изследвания на кустарната промишленост в Русия», т. II, с. 321).

* Напр. размяна на грънчарски съдове срещу зърнени храни и пр. При евтини зърнени храни за еквивалент на едно гърне се е считало понякога количеството жито, което може да събере гърнето. Срв. «Отч. и изсл.», I, 340. — «Пом. във Влад. губ.», V, 140. — «Трудове на куст. ком.», I, 61.

** Изследването на един от тези селски панаири е показало, че 31% от целия оборот на панаира (около 15 хил. рубли от 50 хил. рубли) се падат именно на «кустарните» изделия. Вж. «Трудове на куст. ком.», I, 38. Колко стеснен е първоначално пазарът за дребните стокопроизводители, се вижда например от това, че полтавските обушари продават изделията си едва на около 60 версти от своето селище. «Отч. и изсл.», I, 287.

понякога дори и други страни. Производството на продукти на промишлеността във вид на стока поставя първата основа за отделяне на промишлеността от земеделието и за взаимна размяна между тях. Г-н Н.—он, със собствената си шаблонност и абстрактност на разбирането, обявява «отделянето на промишлеността от земеделието» чисто и просто за свойство на «капитализма» въобще, без да си направи труд да разгледа нито различните форми на това отделяне, нито различните стадии на капитализма. Затова е важно да отбележим, че още най-дребното стоково производство при селските поминъци започва да отделя промишлеността от земеделието, макар че промишленникът на този стадий на развитието в повечето случаи още не се е отделил от земеделеца. По-нататък ще докажем как по-развитите стадии на капитализма водят до отделяне на промишлените предприятия от земеделските, до отделяне на промишлените работници от земеделците.

При зачатъчните форми на стоковото производство конкуренцията между «кустарите» е още твърде слаба, но с разширяването на пазара във все по-големи райони тази конкуренция става все по-силна, нарушавайки патриархалното благополучие на дребния промишленник, основано върху неговото фактически монополно положение. Дребният стокопроизводител чувствава, че неговите интереси, противоположно на интересите на останалото общество, изискват да бъде запазено това монополно положение, ето защо той се *бои* от конкуренцията. Той полага всякакви усилия, както лични, така и колективни, за да попречи на конкуренцията, да «не пусне» съперници в своя район, да затвърди осигуреното си положение на дребен собственик на предприятие, който има определен кръг купувачи. Този страх от конкуренцията така релефно изяснява истинската обществена природа на дребния стокопроизводител, че ние считаме за необходимо да се спрем по-подробно на отнасящите се към този въпрос факти. Първо ще приведем един пример за занаятите. Калужките кожари ходят в други губернии да обработват овчи кожи; след отмяната на крепостното право този занаят запада; помешчиците, които са пускали на работа «по овчите кожи» срещу голям оброк, зорко следели майсторите-кожари да си знаят «мястото» и да не позволяват на други майстори

да навлизат в чужд район. Организираният по този начин занаят бил толкова доходен, че «тезгяхите» се отстъпвали за 500 и 1000 рубли и навлизането на занаятчия в чужд район довеждало понякога до кървави сблъсквания. Отмяната на крепостното право подкопава това средновековно благополучие; «удобството на движението по железниците също помага в този случай на конкуренцията»*. Към явленията от този род се отнася констатираният за редица занаяти и положително имащ характер на общо правило стремеж на дребните промишленици да скриват техническите изобретения и подобрения, да крият от другите изгодното занятие, за да не допуснат «пагубната конкуренция». Основателите на нов занаят или лицата, които са въвели в стария занаят някакви усъвършенствования, упорито скриват изгодните занятия от селяните си, служат си за това с различни хитрости (напр. за заблуда запазват старата уредба на заведението), не пускат никого в работилниците си, работят на скрито място, не казват нищо за производството даже на родните си деца**. Бавното развитие на четкарството в Московска губерния «се обяснява обикновено с нежеланието на сегашните производители да си създадат конкуренти. Казват, че, те се стремят по възможност да не показват на външни лица своята работа, така че външни ученици държи при себе си само един производител»***. За известното със своите метални изделия село Безводное, Нижегородска губерния, четем: «За отбелязване е, че жителите на Безводное и досега» (именно до началото на 80-те години; поминъкът съществува от началото на 50-те години) «грижливо крият своето майсторство от съседните селяни. Не един път те са се опитвали да прокарат решение във волостното управление да се налага наказание на всеки, който предаде занаята в друго селище; тъй като не успели да го наложат

* «Трудове на куст. ком.», II, 35—36.

** Вж. «Трудове на куст. ком.», II, 81, V, 460; IX, 2526. — «Пом. в Моск. губ.», т. VI, св. 1, 6—7; 253; т. VI, св. 2, 142; т. VII, св. 1, ч. 2, за основателя на «печатарския занаят». — «Пом. във Влад. губ.», I, 145, 149. — «Отч. и изсл.» I, 89. — *Григорьев*: «Кустарное замочноежовое производство Павловского района» (приложение към изданието «Волга», М., 1881), с. 39. — Г.-и В. В. привежда някои от тези факти в своите «Очерки за куст. пом.» (СПБ, 1886), с. 192 и сл.; той прави оттук само извода, че кустарите не бягат от нововъведенията; и през ум не му минава, че тези факти характеризират класовото положение на дребните стокпроизводители в съвременното общество и техните класови интереси.

*** «Пом. в Моск. губ.», VI, 2, 193.

по официален път, решението сякаш нравствено тегне над всеки от тях, поради което те не дават дъщерите си на момци от съседните села и, доколкото е възможно, не вземат оттам девойки за жени на синовете си.»*

Икономистите-народници не само се стремят да оставят в сянка факта, че масата дребни селски промишленици принадлежат към стокопроизводителите, но създадоха даже цяла легенда за някакъв дълбок антагонизъм, който уж съществувал между икономическата организация на дребните селски занаяти и едрата промишленост. Несъстоятелността на този възглед се вижда между другото и от приведените по-горе данни. Ако едрият промишленик не се спира пред никакви средства, за да си осигури монопол, то «кустарят»-селянин в това отношение му е роден брат; дребният буржоа се стреми със своите нищожни средства да отстоява фактически същите класови интереси, за защитата на които едрият фабрикант иска протекционизъм, премии, привилегии и пр.**

III. Развитие на дребните промишлености след реформата. Двете форми на този процес и неговото значение

От казаното по-горе произтичат и други свойства на дребното производство, които заслужават внимание. Появяването на нов поминък означава, както вече отбелязахме, процес на развитие на общественото разделение на труда. Затова този процес неизбежно се извършва във всяко капиталистическо общество, тъй като в него в една или друга степен още се запазват селяните и полунатуралното земеделие, тъй като различните институции и традиции на старото време (поради лошите пътни съобщения и пр.) пречат на едрата машинна индустрия да заеме непосредствено мястото на домашната промишленост. Всяка крачка в развитието на стоковото стопанство неизбежно води към това, че от средата на селяните излизат нови

* «Трудове на куст. ком.», IX, 2404.

** Чувствавайки, че конкуренцията ще го погуби, дребният буржоа се стреми да ѝ прегради пътя — също както неговият идеолог, народникът, чувствава, че капитализмът погубва милите на сърцето му «устои» и затова се стреми да го «предотврати», да не го допусне, да го забави и пр. и пр.

и нови промишленици; този процес разорава, така да се каже, нова почва, подготвя нови области в най-изостаналите части на страната или в най-изостаналите отрасли на промишлеността за обхващането им от капитализма. Същият растеж на капитализма се проявява в други части на страната или в други отрасли на промишлеността по съвсем друг начин; не в увеличаване, а в намаляване броя на дребните работилници и на работещите за капиталиста по домовете си, тъй като фабриката ги поглъща. Ясно е, че при изучаване развитието на капитализма в промишлеността на дадена страна е необходимо най-строго да се различават тези процеси; тяхното смесване не може да не доведе до пълно объркване на понятията*.

В следреформена Русия развитието на дребните промишлености, изразяващо началните стъпки в развитието на капитализма, се е проявявало и се проявява двояко: първо, в преселването на дребните промишленици и на занаятчиите от централните, отдавна населени и в икономическо отношение най-развити губернии в покрайнините; второ, в създаването на нови дребни промишлености и разширяване на вече съществуващите промишлености сред местното население.

Първият процес е една от проявите на колонизацията на покрайнините, която ние посочихме по-горе (гл. IV, § 2). Селянинът-промишленик в Нижегородска, Владимирска, Тверска, Калужка и др. губернии, чувствайки засилването на конкуренцията с увеличаването на населението и заплашващия дребното производство растеж на капиталистическата манифактура и фабриката, отива на юг, където «майсторите» са още малко, доходите от занаята високи, а животът евтин. На новото място се основава

* Ето един интересен пример, как в една и съща губерния, по едно и също време, в един и същ поминък тези два различни процеса се извършват едновременно. Предачното производство (във Вятска губ.) е допълнение на домашното производство на тъкани. Развитието на този поминък показва зараждането на стоково производство, обхващащо изработването на едно от средствата за производство на тъкани. И ето, виждаме, че в затътените места на губернията, в северния и край, самопредачката почти не е известна («Материали по описанию промыслов Вятской губ.», II, 27), и там, «поминъкът би могъл телърва да възникне», т. е. би могъл да направи първия пробив в патриархалното натурално стопанство на селяните. А в другите части на губернията този поминък вече запада и като вероятна причина за упадъка му изследователите считат «все по-разпространяващата се сред селяните употреба на фабрични памучни тъкани» (с. 26). Тук следователно развитието на стоковото производство и на капитализма се проявява вече в изместване на дребната промишленост от фабриката.

дребно заведение, то поставя началото на нова селска промишленост, която се разпространява след това в даденото селище и в неговите околности. Централните области на страната, които имат вековна промишлена култура, са помагали по този начин за развитието на същата култура в заселваните тепърва нови части на страната. Капиталистическите отношения (свойствени, както ще видим по-долу, и на дребните селски промишлености) се пренасят по този начин в цялата страна*.

Преминаваме към фактите, които изразяват втория от посочените по-горе процеси. Ще отбележим предварително, че констатирайки нарастване на дребните селски заведения и промишлености, ние още не засягаме въпроса за икономическата им организация: от по-нататъшното изложение ще се види, че тези промишлености или водят към образуване на проста капиталистическа кооперация и търговски капитал, или представляват съставна част на капиталистическата манифактура.

Кожухарството в Арзамаски уезд, Нижегородска губерния, се е зародило в гр. Арзамас и след това постепенно е преминавало в крайградските селища, обхващайки все по-голям район. Отначало в селата е имало малко кожухари и те са държали повече наемни работници; работниците били евтини, защото се наемали на работа, за да се учат. След като се изучели, те се разотивали и отваряли малки работилници, подготвяйки по този начин по-широка почва за господството на капитала, който подчинява днес по-голямата част от промишленниците**. Ще отбележим въобще, че това изобилие на наемни работници в първите заведения на възникващия занаят и превръщането на тези наемни работници след това в дребни стопани е най-разпространеното явление, което има характер на общо

* Вж. напр. С. А. Короленко, I, с., за движението на промишлените работници към покрайнините, където част от работниците се заселват. «Трудове на куст. ком.», св. I (за преобладаването на дошлите от централните губернии промишленници в Ставрополска губ.); в. III, с. 33—34 (за преселването на вездновските обущари от Нижегород. губ. в градовете по долното течение на Волга); в. IX (кожарите от село Богородское от същата губерния са основали завод по цяла Русия). «Пом. във Влад. губ.», IV, 136 (владимирските грънчари са пренесли своето производство в Астраханска губ.). Срв. «Отч. и изсл.», т. I, с. 125, 210; т. II, 160—165, 168, 222 — общата забележка за преобладаването на дошлите от великоруските губернии промишленници «в целия юг».

** «Трудове на куст. ком.», III.

правило*. Очевидно, би било най-голяма грешка да се прави оттук изводът, че «противно на разните исторически съображения. . . не едрите предприятия поглъщат дребните, а дребните израстват от едрите»**. Големите размери на първите предприятия съвсем не изразяват никаква концентрация на съответната промишленост; те се обясняват с единичния характер на тези предприятия и със стремежа на околните селяни да се изучат в тези работилници на доходен занаят. Що се отнася до процеса на разпространение на селските промишлености от старите центрове в околните селища, този процес се наблюдава в твърде много случаи. Така например в следреформената епоха са се развивали (и по броя на обхванатите от съответната промишленост селища, и по броя на промишлениците, и по стойност на производството) следните най-важни по значение промишлености: павловското стоманошлосерство, кожаро-обущарството в село Кимра, плетенето на обувки в гр. Арзамас и в околностите¹¹⁶, производството на метални изделия в село Бурмакино, шапкарството в село Молвитино и неговия район, стъкларството, шапкарството, изработването на дантели в Московска губерния, златарството в Красноселския район и т. н.***. Авторът на статията за кустарните промишлености в 7 волости на Тулски уезд констатира като общо явление «увеличаване броя на занаятчиите след селската реформа», «поява на кустари и занаятчици на такива места, където преди реформата не ги е имало»****. Подобен отзив дават и московските статистици****. Ние можем да подкрепим това мнение

* Напр. същото явление е констатирано в бояджийството в Московска гуо. (Пом. в Моск. губ., VI, I, 73—99), в шапкарството (ibid., VI, а. 1), в кожухарството (ibid., VII, в. I, ч. 2), в павловското стоманожелезарство (Григорьев, I, с., 37—38) и др.

** Такъв извод не е пропуснал да направи по повод на един от фактите от посочения характер и г-н В. В. в «Съдбата на капитализма», 78—79.

*** А. Смирнов: «Павлово и Ворсма», М. 1864. — Н. Лабзин: «Исследования промишленности кожевой и т. д.», СПб. 1870. — Григорьев, I, с. — Н. Аненский. «Доклад и т. д.» в бр. 1 на «Нижегородский Вестник Пароходства и Промышленности» от 1891 г. — «Материали» на земската стат. за Горбатовски уезд, Нижний = Новгород, 1892. — А. Н. Потресов, доклад пред С.-Петербургското отделение на комитета на спестовните дружества в 1895 г. — «Статистический Временник Росс. империи» II, в. 3. СПб. 1872. — «Трудове на куст. ком.», VIII. — «Отч. и изсл.», I, III. — «Трудове на куст. ком.», VI, XIII. — «Пом. в Моск. губ.», VI, св. I, с. 111, ib. 177; VII, в. II, с. 8. — «Ист.-стат. обзор на промишлеността в Русия», II, гр. VI, производство I. — «Вестн. Фин.», 1898, кн. 42. Срв. също «Пом. във Владим. губ.», III, 18—19 и др.

**** «Трудове на куст. ком.», IX, 2303—2304.

***** «Пом. в Моск. губ.», VII, св. I, ч. 2, 196.

със статистически данни за времето на възникването на 523 кустарни заведения в 10 промишлености на Московска губерния*.

Всичко предприятия	Брой на предприятията, основани								
	неизвестно кога	отдавна	в XIX век, през годините:						
			10-те	20-те	30-те	40-те	50-те	60-те	70-те
523	13	46	3	6	11	11	37	121	275

И пермската кустарна статистика също сочи (по данни за времето на възникване на 8884 дребни занаятчийски и кустарни работилници), че следреформената епоха се характеризира с особено бърз растеж на дребните промишлености. Интересно е да се разгледа по-отблизо този процес на възникване на нови промишлености. Производството на вълнени и полукопринени материи във Владимирска губерния е възникнало неотдавна, в 1861 година. Отначало това производство е било гурбетчийски занаят, а след това се появяват и в селата «майсторчета», които точат прежда. Един от първите «фабриканти» преди това търгувал с разни видове булгур, купувайки го от тамбовските и саратовските «степи». С прокарването на железници цените на храните се изравнявали, търговията със зърнени храни се концентрирала в ръцете на милионери и нашият търговец решил да вложи своя капитал в промишлено тъкачно предприятие; той постъпил във фабрика, запознал се с работата и станал «майстор»*. Така че възникването на новия «поминък» в дадените места било предизвикано от това, че общото икономическо развитие на страната е измествало капитала от търговията и го е

* Данните за занаятите: четкарство, производство на карфици, резета, шапки, нишесте, обушарство, очиларство, сарачество, реснарство и изработка на мебели, са взети от преброяванията на кустарите по домакинства, резултатите от които са дадени в «Пом. Моск. губ.» и в книгата на г-н Исаев, която има същото заглавие.

** «Пом. във Влад. губ.», III, 242—243.

насочвало към промишлеността*. Изследвачът на дадената от нас за пример промишленост посочва, че описаният от него случай далеч не е единичен: селяните, които живеят от гурбетчийство, «са били пионери на всевъзможни занаяти, донасяли своите технически познания в родното си село, отвеждали на гурбет нови работници, а богатите мъжици се запалвали от техните разкази за баснословните печалби, които занаятът носи на собственика на домашна тъкачница и на майстора. Богатият мъжик, който трупа пари или се занимава с търговия на зърнени храни, се заслушвал в тези разкази и се впускал в промишлени начинания» (ibidem.). Обущарската и плъстената промишленост в Александровски уезд, Владимирска губерния, са възниквали в някои места по следния начин: стопаните на тъкачници за платно или на дребни тъкачни предприятия, виждайки западането на ръчното тъкачество, отваряли работилници за друго производство, като наемали понякога майстори, за да се запознаят с работата и да обучат децата си**.

С изместването на дребния капитал от едрата промишленост в едно производство този капитал се насочва в други производства, на които дава тласък за развитие в същата насока.

Тези общи условия в следреформената епоха, които са предизвиквали развитието на дребните промишлености в селото, са характеризирани извънредно релефно от изследвачите на московските промишлености. «От една страна, през това време условията на селския бит се влошиха значително — четем в описанието на дантеленото производство, — а, от друга страна, потребностите на населението — на тази негова част, която се намира в по-благоприятни условия — се увеличиха значително.»*** И авторът констатира, по данни за взетата от него област, увеличаване броя на селяните без коне и на онези, които не се занимават със земеделие, наред с нарастващия брой на селяните с много коне и общия брой на добитъка у селяните. Така че, от една страна, се е увеличил броят на

* В своето изследване върху историческата съдба на руската фабрика М. И. Т. Барановски доказва, че търговският капитал е бил необходимо историческо условие за образуването на едра промишленост. Вж. неговата книга: «Фабриката я т. н.», СПб., 1898.

** «Пом. във Влад. губ.», II, 26, 270.

*** «Пом. в Моск. губ.», т. VI, св. II, с. 8 и следващите.

лицата, нуждаещи се от «странично занятие», търсещи промишлен поминък — от друга страна, малкото заможни семейства са богатеели, трупали са «спестявания», получавали са «възможност да наемат някой и друг работник или да раздават работа по домовете на бедните селяни». «Тук ние, разбира се — пояснява авторът, — не засягаме случанте, когато от такива семейства излизат личности, известни под името кулаци, изедници, а разглеждаме само най-обикновените явления сред селското население.»

И така, местните изследвачи посочват връзката между разслояването на селяните и развитието на дребните селски промишлености. И това е напълно естествено. От данните, изложени във II глава, произтича, че разслояването на селяните-земеделци по необходимост се допълва с развитието на дребните селски промишлености. С упадъка на натуралното стопанство разните видове обработка на суровини една след друга се превръщат в специални отрасли на промишлеността; образуването на селска буржоазия и селски пролетариат увеличава търсенето на продуктите на дребните селски промишлености, доставяйки в същото време и свободна работна ръка за тези промишлености, и свободни парични средства.*

IV. Разслояване на дребните стокопроизводители. Данни от преброяванията на кустарите по домакинства в Московска губерния

Да видим сега какви са общественно-икономическите отношения, които се създават между дребните стокопроизводители в промишлеността. Задачата да се определи характерът на тези отношения е еднородна със задачата, която беше поставена по-горе, във II глава, относно дребните земеделци. Вместо размерите на земеделското стопанство трябва да вземем сега за основа размерите на про-

* Основната теоретическа грешка на г-н Н. — он в разсъжденията му за «капитализацията на поминъците» се състои в това, че той игнорира първите стъпки на стокното производство и капитализма в неговите последователни стадии. Г-н Н. — он прескача направо от «народното производство» към «капитализма» — и след това със забавна наивност се учудва, че капитализмът се оказва безпочвен, изкуствен и т. н.

мишлените стопанства; да групираме дребните промишленници по размерите на тяхното производство, да разгледаме ролята на наемния труд във всяка група, състоянието на техниката и т. н.* Необходимите за такъв анализ преброявания на кустарите по домакинства имаме за Московска губерния** За редица промишлености изследвачите привеждат точни статистически данни за производството, понякога и за земеделието на всеки отделен кустар (когато е основано заведението, броят на собствените и наемните работници, стойността на годишното производство, броят на конете, притежавани от кустаря, начинът на обработване на земята и т. н.). При това изследвачите не дават никакви групови таблици и ние трябваше сами да съставяме тези таблици, разделяйки кустарите от всеки вид промишленост на разрези (I-долен; II-среден и III-горен) по броя на работниците (и собствени, и наемни) на едно заведение, понякога по размерите на производството, по техническата му организация и т. н. Изобщо основанията за разпределяне на кустарите на разрези се определяха съобразно всички данни, приведени в описанието на дадената промишленост; при това беше необходимо в различните промишлености да се взема различна основа за разделяне на кустарите на разрези, напр. в съвсем дребните промишлености да отнесем към долния разред заведенията с 1 работник, към средния — с 2, към горния — с 3 и повече, а в по-едрите промишлености към долния — заведенията с 1—5 работници, към средния — с 6—10 и т. н. Ако не бяхме прилагали различни

* Г-я Варзер, като описва «кустарята» промишленост в Черниговска губерния, констатира «разнообразие на икономическите единици» (от една страна, семейства с доход 500—800 рубли, а от друга — «почти бедняци») и прави следната забележка: «При такива условия статистическото изследване на отделните стопанства и групирането им в известен брой средни типове стопанства с цялата им стопанска обстановка е единственото средство да се разкрие изцяло картината на икономическия бит на кустарите. Всичко останало ще бъде или фантазия, изградена върху случайни впечатления, или кабинетна работа с аритметични изчисления, основани на всевъзможни средни норми. . .» («Трудове на куст. ком.», св. V, с. 354).

** «Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VI и VII, «Пом. в Моск. губ.» и А. Исеев: «Поминъците в Моск. губ.», М., 1876—1877, 2 т. За неголям брой промишлености такива сведения са напечатани и в «Пом. във Влад. губ.» От само себе си се разбира, че в настоящата глава ние разглеждаме само промишлености, в които дребните стокопроизводители работят за пазара, а не за търговците закупвачи — поне в полечето случаи. Работата за закупчика е по-сложно явление, което ще разгледаме специално по-нататък. Преброяванията на кустарите, които работят за закупчици, са негодни за изясняване на отношенията между дребните стокопроизводители.

начини на групиране, ние не бихме могли да представим за всяка промишленост данни за заведенията с различна големина. Съставената по такъв начин таблица е дадена в приложение (вж. прилож. 1); в нея е посочено по какви признаци кустарите от всяка промишленост са разделени по разреди, за всеки разред във всяка промишленост е даден абсолютният брой на заведенията, на работниците (и собствени, и наемни заедно), стойността на производството, заведенията с наемни работници, наемните работници; за характеристика на земеделието на кустарите е изчислен средният брой коне на 1 стопанин във всеки разред и процентът на кустарите, обработващи земята «с работник» (т. е. прибягващи към наемане на селски работници). Таблицата обхваща всичко 37 промишлености с 2278 заведения, с 11 833 работници и със стойност на производството повече от 5 милиона рубли, а като се извадят 4-рите промишлености, изключени от общия сбор поради непълнотата на данните или изключителния им характер* — всичко 33 промишлености, 2085 заведения, 9427 работници и стойност на производството 3466 хил. рубли, а с поправката (за 2 промишлености) — около $3\frac{3}{4}$ млн. рубли.

Тъй като изобщо не е необходимо и би било много обременително да разглеждаме данните за всичките 33 промишлености, ние ги разделихме на 4 категории: 1) 9 промишлености със среден брой работници (и собствени, и наемни заедно) на 1 заведение от 1,6 до 2,5; 2) 9 промишлености със среден брой работници от 2,7 до 4,4; 3) 10 промишлености със среден брой работници от 5,1 до 8,4 и 4) 5 промишлености със среден брой работници от 11,5 до 17,8. Следователно във всяка категория са събрани промишлености, доста близки по броя на работниците на 1 заведение, и в по-нататъшното изложение ние ще се ограничаваме с данните за тези 4 категории промишлености. Привеждаме *in extenso* тези данни.

* На такова основание е изключена от списъка порцелановата «промишленост», в която в 20 предприятия има 1817 наемни работници. За господстващата у нас бъркотия в понятията е характерно, че московските статистици са включили и тази промишленост в броя на «кустарните» промишлености (вж. сборните таблици в III св. на VII том, I. с.).

Категории промышленности	Абсолютни цифри в а) предприятия б) работници в) работници на производството в рубль	% ко-разпределение*			а) % на предприятията с наемни работници б) % на наемните работници			Средна стойност на производството в рубль а) на 1 предприятие б) на 1 работник			Среден брой работя. на 1 предприятие а) собствени б) наемни в) всички					
		по разреди			по разреди			по разреди			по разреди					
		о	х	в	о	х	в	о	х	в	о	х	в			
1-ва (9 промышленности)	831	57	30	13	2	19	40	430	243	527	1 010	1,9	1,28	2,4	3,3	
	1 776	35	37	28	12	19	40	430	243	527	1 010	0,2	0,02	0,2	1,2	
	357 860	100	33	37	31	11	9	27	202	182	202	224	2,1	1,3	2,6	4,6
2-ра (9 промышленности)	348	47	34	19	41	25	43	76	1 484	791	1 477	3 291	2,5	1,79	2,9	3,7
	1 242	30	35	35	41	25	43	76	1 484	791	1 477	3 291	1,0	0,3	0,8	3,0
	516 268	100	25	34	41	28	13	21	45	350	389	489	3,5	2,2	3,7	6,7
3-та (10 промышленности)	804	53	33	14	64	35	95	100	2 503	931	2 737	8 063	2,4	2,0	2,7	2,3
	4 893	26	37	38	64	35	95	100	2 503	931	2 737	8 063	3,7	0,8	3,9	14,9
	2 013 918	100	20	37	43	61	25	59	86	411	411	468	6,1	2,8	6,6	17,2
4-та (5 промышленности)	102	38	33	29	84	61	97	100	5 666	1 919	3 852	12 714	2,1	2,2	2,1	2,1
	1 516	15	24	61	84	61	97	100	5 666	1 919	3 852	12 714	12,7	3,5	8,7	29,6
	•••677 930	100	13	23	64	85	60	81	93	381	363	401	14,8	6,7	10,8	31,7
Общо за всички категории (33 промышленности.)	2 085	53	32	15	40	21	67	74	1 664	651	1 766	5 029	2,2	1,8	2,6	2,9
	9 427	26	35	39	40	21	67	74	1 664	651	1 766	5 029	2,3	0,4	2,2	9,0
	3 466 008	100	21	34	45	51	20	48	75	292	362	421	4,5	2,2	4,8	11,9

* Буквите а) б) в) означават, че цифрите, които имат посоченото в заглавието на графата значение, са поставени в графите една над друга.

•• Това е процентът от всички предприятия и работници в дадената категория промышленности или в дадения разред.

••• За две промышленности вместо стойността на продукта (= стойността на производството) са дадени сведения за стойността на суровия материал, постъпващ за обработка. Това намалява стойността на производството с около 300 хиляди.

В тази таблица са сумирани главните данни за отношенията между горните и долните разреди кустари, които ще ни послужат за по-нататъшните изводи. Общите данни за четирите категории можем да илюстрираме с диаграма, построена също като диаграмата, с която илюстрирахме във II глава разслояването на земеделското население. Определяме за всеки разред процента, който му се пада от всички предприятия, от всички собствени работници — членове на семейството, от всички предприятия с наемни работници, от всички работници (и собствени, и наемни заедно), от цялата стойност на производството и от всички наемни работници и нанасяме тези проценти (по описания във II глава начин) на диаграмата*.

Да разгледаме сега изводите от тези данни.

Започваме с ролята на наемния труд. Във всичките 33 промишлености наемният труд преобладава над семейния: 51% от всички работници принадлежат към наемниците; за «кустарите» в Московска губерния този процент е даже по-малък от действителния. Ние изчислихме данните за 54 промишлености в Московска губерния, за които е даден точният брой на наемните работници, и получихме 17 566 наемници от 29 446 работници, т. е. 59,65%. За Пермска губерния процентът на наемните работници сред всички кустари и занаятчии, взети заедно, възлиза на 24,5%, а само сред стокопроизводителите — 29,4—31,2%. Но тези общи цифри обхващат, както ще видим по-нататък, не само дребните стокопроизводители, а и капиталистическата манифактура. Затова много по-интересен е изводът, че *ролята на наемния труд се засилва успоредно с разширяването на размерите на заведенятия*: това се наблюдава и при сравняване на една категория с друга, и при сравняване на различните разреди от една и съща категория. Колкото по-големи са размерите на заведенятията, толкова по-висок е процентът на заведенятията с наемни работници, толкова по-висок е процентът на наемните работници. Икономистите-народници се ограничават обикновено с твърдението, че сред «кустарите» преобладават дребните заведения, изключително със собствени работ-

* Вж. настоящия том, с. 333. Ред.

ниици — членове на семейството, при което за потвърждение привеждат често «средни» цифри. Както се вижда от посочените данни, тези «средни» цифри са негодни за характеристика на явлението в даденото отношение и численото преобладаване на дребните заведения със собствени работници ни най-малко не премахва основния факт, че *дребното стоково производство има тенденция към все по-голямо използване на наеман труд, към образуване на капиталистически работилници*. Освен това приведените данни опровергават и друго, не по-малко разпространено твърдение на народниците, именно, че наемният труд в «кустарното» производство всъщност «допълва» труда на семейството, че към него не се прибъгва с цел за печалба, и т. н.* А в действителност се оказва, че и сред дребните промишленици — също както и сред дребните земеделци — *растящото прилагане на наеман труд върви успоредно с увеличаване броя на работниците от семейството*. В повечето промишлености виждаме, че от долния към горния разред използването на наеман труд се увеличава, *въпреки че се увеличава и броят на собствените работници, които се падат на едно заведение*. Прилагането на наеман труд не изглажда различията в семейния състав на «кустарите», а ги засилва. Диаграмата показва нагледно тази обща черта на дребните промишлености: горният разред концентрира граматна маса наемни работници, *въпреки че той е най-добре осигурен със собствени работници*. Следователно, *«семејната кооперация» е основа на капиталистическата кооперация***. От само себе си се разбира, че този «закон» е валиден само за най-дребните стокопроизводители, само за наченките на капитализма; този закон доказва, че тенденцията на селяните се състои в превръщането им в дребна буржоазия. Щом веднъж са се създали работилници с доста голям брой наемни работници, значението на «семејната кооперация» неизбежно ще намалява. И ние действително виждаме от нашите данни, че посоченият закон не важи за най-големите разреди от горните категории. Когато «кустарят» се превръща в истински капиталист и държи от 15 до 30 наемни работ-

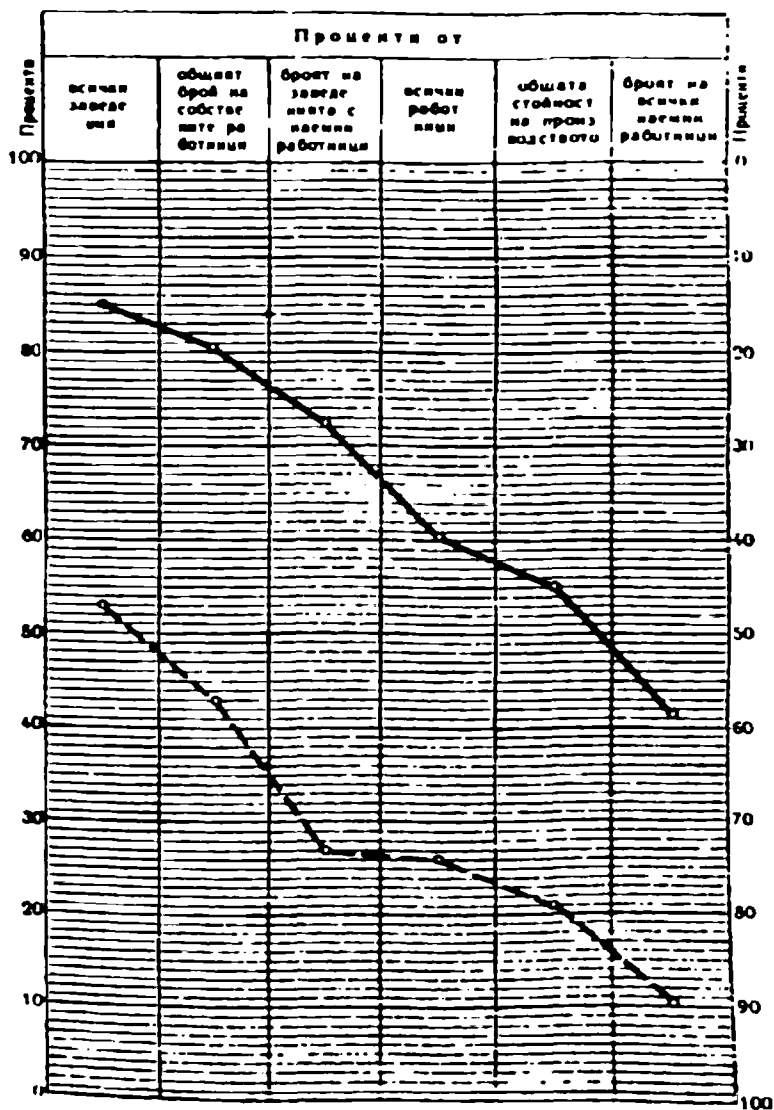
* «Вж. напр. «Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VI, св. 1, с. 21.

** Същият извод произтича от данните за пермските «кустари»; вж. нашите «Етюди», с. 126—128. (Вж. Съч., т. 2, с. 389—391. *Ред.*)

ДИАГРАМА НА ОБЩИТЕ ДАННИ ОТ ПРЕДИДУЩАТА ТАБЛИЦА

————— Непрекъснатата линия показва в проценти (смятано от горе на долу) частта на горния, третия, разред кустари в общия брой на заведенията, работниците и т. н. за 33-те промишлености.

----- Пунктираната линия показва в проценти (смятано от долу на горе) частта на долния, първия, разред кустари в общия брой на заведенията, работниците и т. н. за 33-те промишлености.

ници, ролята на семейния труд в неговите работилници отпада, изразява се в съвсем нищожна величина (напр. в горния разред на горната категория собствените работници са само 7% от всички). С други думи: доколкото «кустарните» промишлености имат такива дребни размери, че в тях преобладаваща роля играе «семейната кооперация», дотолкова тази семейна кооперация е най-сигурният залог за развитието на капиталистическата кооперация. Следователно, тук съвсем нагледно личи диалектиката на стокното производство, която превръща «живеенето от собствен труд» в живеене от експлоатация на чужд труд.

Преминаваме към данните за производителността на труда. Данните за стойността на производството, която се пада във всеки разред на 1 работник, показват, че *с увеличаване размерите на заведенията се повишава производителността на труда*. Това се наблюдава в огромното мнозинство промишлености и във всички без изключение категории; диаграмата илюстрира нагледно този закон, показвайки, че на горния разред се пада по-голям процент от цялата стойност на производството, отколкото процентът от общия брой на работниците; в долния разред това отношение е обратно. Стойността на производството, която се пада на един работник в заведенията от горните разреди, се оказва с 20—40% по-висока от съответната цифра в заведенията от долния разред. Наистина, големите предприятия имат обикновено по-продължителен работен период и понякога обработват по-ценен материал, отколкото дребните, но и двете обстоятелства не могат да отстранят факта, че производителността на труда в големите работилници е значително по-висока, отколкото в дребните.* Това не може и да бъде другояче. Големите заведения имат 3—5 пъти повече работници (и собствени, и наемни), отколкото дребните, а прилагането на кооперацията в по-широки размери не може да не влияе за повишаване производителността на труда. Големите работилници винаги са по-добре уредени в техническо отношение, снабдени са с по-добри инструменти, оръдия, приспособления, машини

* За нищестеното производство, което влиза в нашите таблици, има данни за продължителността на работния период в заведенията с различни размери. Оказва се (както видяхме по-горе), че и при еднакъв период един работник в голямо заведение дава по-голямо количество продукти, отколкото в дребно.

и т. н. Например в четкарското производство в «правилно организираната работилница» трябва да има до 15 работници, в производството на телени копчета — 9—10 работници. В производството на играчки повечето кустари си служат за сушене на стоката с обикновени печки, по-едрите стопани имат специални сушилни пещи, а най-едрите — специални постройките — сушилни. В производството на метални играчки от всичко 16 собственици 8 имат отделни работилници, а по разреди: I) 6-има — 0; II) 5-има — 3; III) 5-има — 5. От 142 производители на огледала и рамки 18 имат отделни работилници, а по разреди: I) 99 — 3; II) 27 — 4 и III) 16 — 11. В производството на сита плетенето се извършва ръчно (I разред), а тъкането — механично (II и III разред). В шивашкото производство на I стопанин се падат шевни машини по разреди: I) 1,3; II) 2,1 и III) 3, 4 и т. н. При изследване на мебелното производство г-н Исаев констатира, че онези, които работят сами, страдат от следните неща: 1) нямат пълен комплект оръдия; 2) стеснен е кръгът на изработваните стоки, защото за обемисти изделия няма място в помещението; 3) много по-скъпо е да се купуват материалите на дребно (по-скъпо с 30—35%); 4. необходимост да се продава стоката по-евтино отчасти поради недоверие към дребния «кустар», отчасти поради нуждата му от пари*. Известно е, че съвсем аналогични явления се наблюдават не само в мебелната, но и в преобладаващата част от дребните селски промишлености. И най-последно, необходимо е да добавим, че повишаване стойността на изделията, произвеждани от един работник, се наблюдава не само от долния разред към горния в повечето промишлености, но и от дребните промишлености към едрите. В I-вата категория промишлености един работник произвежда средно за 202 рубли, във 2-рата и 3-тата — за 400 рубли, а в 4-тата за повече от 500 рубли (цифрата 381, по споменатата по-горе причина, трябва да се увеличи около един път и половина). Това обстоятелство показва връзката между поскъпването на суровия материал и процеса на изместване на дребните заведения

* Дребният производител се бори с тези неблагоприятни условия, като удължава работния ден и засилва напрежението на труда (I. с., с. 38). При стопанското дребнопроизводство дребният производител и в земеделието, и в промишлеността се крепи само като ограничава потребностите си.

от едрите. Всяка крачка в развитието на капиталистическото общество неизбежно се придружава от поскъпване на такива продукти като дървения материал и т. н. и следователно ускорява гибелта на дребните предприятия.

От изложеното по-горе следва, че и в дребните селски промишлености огромна роля играят сравнително едрите капиталистически предприятия. Те са малка част от общия брой на предприятията, но концентрират твърде голяма част от общия брой на работниците и още по-голяма част от общата стойност на производството. Така например в 33 промишлености на Московска губерния заведенията от горния разред, които са 15% от всички, концентрират 45% от цялата стойност на производството; а на заведенията от долния разред, които са 53% от всички, се падат само 21% от цялата стойност на производството. От само себе си се разбира, че разпределението на чистия доход от промишленостите трябва да бъде несравнено по-неравномерен. Данните от пермското кустарно преброяване от 1894/95 г. илюстрират нагледно това. Като отделим в 7 промишлености най-едрите заведения, получаваме следната картина за взаимоотношенията между дребните и едрите заведения:*

Пред- прия- тия	Брой на предприя- тията	Брой на работниците			Брутен доход		Работна заплата		Чист доход	
		собствени	поемни	всичко	всичко	на 1 работн.	всичко	на 1 наемн работн.	всичко	на 1 собствен работн.
Всичко пред- прия- тия	735	1 587	837	2 424	239 837	98,9	28 985	34,5	69 027	43
Едри	53	65	336	401	117 870	293	16 216	48,2	22 529	346
Останалите	632	1 522	501	2 023	121 967	60,2	12 770	25,4	46 498	30,5

* Вж. нашите «Етюди», с. 153 и сл. (Съч., т. 2, с. 425 и следващите. Ред.), където са приведени данни за всяка промишленост поотделно. Ще отбележим, че всички тези данни се отнасят до кустарите-земеделци, които работят за пазара.

Нищожна част от едрите предприятия (по-малко от $\frac{1}{10}$ от всички), които имат около $\frac{1}{3}$ от всички работници, съсредоточават почти половината от цялото производство и около $\frac{2}{3}$ от целия доход (като се смята общо и работната заплата на работниците, и доходът на собствениците). Дребните занаятчий-собственици получават чист доход, който значително отстъпва на работната заплата на наемните работници в едрите предприятия; на друго място ние доказахме подробно, че това явление не е изключение, а общо правило за дребните селски промишлености*.

Резюмирайки изводите, които произтичат от разгледа-ните данни, трябва да кажем, че икономическият строй на дребните селски промишлености е типичен дребнобур-жоазен строй — същият, какъвто констатирахме по-горе сред дребните земеделци. Разширяването, развитието и подобряването на дребните селски промишлености не може да става при дадените обществено-стопански усло-вия другояче, освен чрез излъчване на малцинство от дребни капиталисти, от една страна, а от друга — на мно-зинство от наемни работници или от такива «самостоятелни кустари», които живеят по-тежко и по-лошо дори от наем-ните работници. Следователно в най-дребните селски про-мишлености виждаме най-явни наченки на капитализма — същия капитализъм, който разни икономисти-Манилов-ци¹¹⁹ представят като нещо откъснато от «народното произ-водство». И от гледна точка на теорията за вътрешния пазар значението на разгледаните факти е немаловажно. Развитието на дребните селски промишлености води до това, че по-състоятелните промишлености разширяват тър-сенето на средства за производство и на работна сила, коя-то се взема от редовете на селския пролетариат. Броят на наемните работници у селските занаятчий и дребни

* От приведените в текста данни се вижда, че в дребните селски промишле-ности огромна и даже преобладаваща роля играят предприятията с обща стоф-ност на производството над 1000 рубли. Ще припомним, че подобни предприя-тия винаги са се причислявали в нашата официална статистика и продължават да се причисляват към «фабриките и заводите» (срв. «Етюди», с. 267, 270 (вж. Съч., т. 4, с. 5, 9. *Ред.*) и глава VII, § II). Следователно, ако на икономиста е позволено да си служи с общоприетата традиционна терминология, от която нашите народници не са направили крачка напред, ние можем да установим следния «закон»: сред селските, «кустарни» предприятия преобладаваща роля играят «фабриките и заводите», които не влизат в официалната статистика по-ради нейната незадоволителност.

промишленци в цяла Русия трябва да е доста внушителен, щом например само в Пермска губерния те са около 6500*.

V. Капиталистическата проста кооперация

Създаването на сравнително големи работилници от дребни стокопроизводители е преход към по-висока форма на промишлеността. От разпокъсаното дребно производство израства *капиталистическата проста кооперация*. «Капиталистическото производство фактически започва там, където един и същ индивидуален капитал използва едновременно по-голям брой работници, следователно, където трудовият процес разширява своя обем и произвежда продукт в по-голямо количество. Едновременната дейност на по-голям брой работници на едно и също място (или ако искате, в едно и също поле на труда), за производството на един и същ вид стока, под командата на един и същ капиталист и исторически, и логически представлява изходна точка на капиталистическото производство. Така например по отношение на самия начин на производство манифактурата в своите наченки едва ли се различава от цеховото занаятчийско производство по нещо друго освен по по-големия брой работници, заети едновременно от един и същ капитал. Работилницата на цеховия майстор е само разширена» («Das Kapital», I², S. 329)¹²⁰.

Именно тази изходна точка на капитализма се наблюдава в нашите дребни селски («кустарни») промишлености. Различната историческа обстановка (липса или слабо развитие на цеховия занаят) видоизменя само формите на проява на едни и същи капиталистически отношения.

* Ще добавим, че и в другите губернии, освен Московска и Пермска, източниците констатираат съвършено аналогични отношения сред дребните стокопроизводители. Вж. например «Пом. във Влад. губ.», св. II, преброяването по домакинства на обущарите и тепавичарите; «Трудове на куст. ком.», св. II — за коларите от Медински уезд; св. II — за кожарите в същия уезд; св. III — за кожухарите в Арзамаски уезд; св. IV — за тепавичарите в Семьоновски уезд и за кожарите във Василски уезд, и т. н. Срв. «Нижегородски сборник», т. IV, с. 137 — общата оценка на А. С. Гациски за дребните промишлености констатира създаване на големи работилници. Срв. доклада на Анепски за павловските кустари (посоч. по-горе), за групите семейства по размера на седмичното привлечелване и т. н. и т. н. Всички тези данни се отличават от разгледаните от нас данни на преброяванията по домакинства само по своята непълнота и оскъдност. А същността им навсякъде е еднаква.

Отликата на капиталистическата работилница от работилницата на дребния промишленик се изразява отначало само в броя на едновременно заетите работници. Затова първите капиталистически заведения, които са още малко на брой, като че ли се губят в общата маса дребни заведения. Обаче използването на по-голям брой работници неизбежно води към последователни изменения и в самото производство, към постепенно преобразуване на производството. При ръчната първобитна техника разликите между отделните работници (по сила, сръчност, майсторство и т. н.) винаги са твърде големи; дори само по тази причина положението на дребния промишленик става крайно несигурно; неговата зависимост от пазарните колебания получава най-тежки форми. А при наличието на няколко работници в предприятието индивидуалните различия между тях се изглаждат в самата работилница; «съвкупният работен ден на един по-голям брой едновременно заети работници. . . представлява сам по себе си един ден на среден обществен труд»¹²¹ и по силата на това производство и продажбата на продуктите на капиталистическата работилница придобиват несравнено по-голяма равномерност и стабилност. Става възможно по-пълно да се използват постройките, складовете, инструментите и оръдията на труда и пр.; а това води до поевтиняване на производството в по-големите работилници*. За да се произвежда в по-широки размери и да бъдат заети едновременно много работници, се изисква доста значителен капитал, който се образува често не в сферата на производството, а в сферата на търговията и пр. Размерът на този капитал определя формата на лично участие на собственика в предприятието: дали и самият той ще работи, ако него-

* Например за варахчиите^{121а} във Владимирска губ. четем: «При по-голям брой работници може да се постигне значително намаляване на разходите: тук трябва да се отнесат разходите за осветление, за преси, каменни плочи и уреди» («Пом. във Влад. губ.», III, 188). В медникарството в Пермска губ. работещият самостоятелно занаятчия се нуждае от пълен комплект инструменти (16 вида); при двама работници е нужна «съвсем незначителна добавка». «За работилница с 6—8 души колекцията от инструменти трябва да бъде увеличена тройно или четворно. Стругарският стан всякога е един, дори и за работилница с 8 души». («Трудове на куст. ком.», X, 2939). Основният капитал в голямата работилница се изчислява на 466 рубли, в средната — на 294 рубли, в малката — на 80 рубли, а стойността на производството — на 6200 рубли — 3656 рубли — 871 рубли. Значи в дребните предприятия размерът на производството 11 пъти надхвърля сумата на основния капитал, в средните — 12 пъти, в едрите — 14 пъти.

вият капитал е още твърде малък, или ще се откаже от личния си труд и ще се специализира в търговско-организаторските функции. «Може да се свърже положението на собственика на работилница с броя на неговите работници» — четем например в описанието на мебелното производство. «Двама-трима работници дават на собственика толкова малък излишък, че той работи заедно с тях. . . Петима работници вече дават на собственика толкова, че той до известна степен вече се освобождава от ръчния труд, започна да го домързява и изпълнява главно двете последни господарски роли» (т. е. купуване на материали и продажба на стоките). «Щом наемните работници достигнат 10 или превишат тази цифра, собственикът не само изоставя ръчния труд, но даже почти прекратява своя надзор над работниците: той наема главен майстор, който надзирава работниците. . . . Тук той става вече мъничък капиталист, «истински господар» (Исаев, «Пом. в Моск. губ.», I, 52—53). Приведените статистически данни потвърждават нагледно тази характеристика, показвайки намаляването на броя на работниците от семейството при появата на значителен брой наемни работници.

Авторът на «Капиталът» характеризира по следния начин общото значение на капиталистическата проста кооперация в развитието на капиталистическите форми на промишлеността:

«Исторически капиталистическата форма на кооперация се развива в противоположност на селското стопанство и на независимото занаятчийство, все едно дали последното има или няма цехова форма. . . . Както повишилата се благодарение на кооперацията обществена производителна сила на труда се явява като производителна сила на капитала, така и самата кооперация се явява като специфична форма на капиталистическия производствен процес, в противоположност на производствения процес на отделните работници или и на дребните майстори. Това е първата промяна, която претърпява самият трудов процес, когато бъде подчинен на капитала. . . . Нейната предпоставка — едновременното ангажиране на по-голям брой наемни работници в един и същ трудов процес, е изходната точка на капиталистическото производство. . . . Затова ако, от една страна, капиталистическият начин на производство се

представя като историческа необходимост за превръщането на трудовия процес в обществен процес, от друга страна, тази обществена форма на трудовия процес се представя като метод, с който капиталът си служи, за да експлоатира по-доходно този процес чрез повишаване на неговата производителна сила.

В разглежданата досега проста форма на кооперацията тя съвпада с производство в широк мащаб, но не образува трайна, характерна форма на една отделна епоха в развитието на капиталистическия начин на производство. Най-много, което може да се каже за нея, е, че тя играе приблизително същата роля в занаятчийските наченки на манифактурата. . .» («Das Kapital», I², 344—345).¹²³

По-нататък ще видим колко тясно се свързват в Русия дребните «кустарни» заведения, които имат наемни работници, с несравнено по-развитите и по-широко разпространени форми на капитализма. А колкото до ролята на тези заведения в дребните селски промишлености, по-горе вече доказахме статистически, че те създават доста широка капиталистическа кооперация в замяна на предишната раздробеност на производството и в значителни размери повишават производителността на труда.

Нашият извод за огромната роля на капиталистическата кооперация в дребните селски промишлености и за прогресивното ѝ значение коренно противоречи на широко разпространената народническа доктрина за преобладаването на разнообразните прояви на «колективно начало» в дребните селски промишлености. В действителност е тъкмо обратното — дребната промишленост (и занаятът) се отличава с най-голяма разединеност на производителите. В потвърждение на противоположния възглед народническата литература не може да даде нищо освен подбор от единични примери, огромната част от които изобщо не се отнасят до кооперацията, а до временни миниатюрни сдружения на по-едри и по-дребни собственици за общо купуване на суров материал, за постройка на обща работилница и пр. Подобни сдружения ни най-малко не засягат преобладаващото значение на капиталистическата кооперация*. За да си представим точно колко широко в

* Считаме за излишно да потвърждаваме казаното в текста с примери, каквито можем в изобилие да посочим в книгата на г-н В. В.: «Артель в кустар-

действителност е приложението на «колективното начало», не е достатъчно да се позоваваме на взети оттук-оттам примери; за това е необходимо да се вземат данните за някой напълно изследван район и да се разгледа сравнителното разпространение и значение на едни или други форми на кооперация. Такива са например данните на пермското «кустарно» преброяване от 1894/95 г. и ние доказахме вече на друго място («Етюди», с. 182—187*) каква поразителна разединеност на дребните промишленници констатира това преброяване и колко голямо е значението на твърде малобройните големи предприятия. Направеният по-горе извод за ролята на капиталистическата кооперация е основан не на единични примери, а на точните данни от преброяванията по домакинства, които обхващат десетки най-разнообразни промишленности в различни райони.

VI. Търговският капитал в дребните промишленности

Както е известно, дребните селски промишленности създават в много случаи особени закупчици, които се занимават специално с търговските операции по продажбата на продуктите и купуването на суровини и които обикновено подчиняват в една или друга форма дребните промишленници. Да видим каква е връзката на това явление с общата система на дребните селски промишленности и какво е неговото значение.

Основната стопанска операция на закупчика е да купува стока (продукт или суров материал) за препродаването ѝ. С други думи, закупчикът е представител на търговския капитал. Изходен пункт на всеки капитал — както промишлен, така и търговски — е образуването на

ном промысле» (СПБ. 1895). Г-н Волгин разгледа вече истинското значение на дадените от г-н В. В. примери (посоч. съч., с. 182 и следващите) и доказва пълната неубедителност на «колективното начало» в нашата «кустарна» промишленост. Ще отбележим само следното твърдение на г-н В. В.: «...обединяването на няколко самостоятелни кустари в една производителна единица... не се налага от условията на конкуренцията, което се доказва от това, че в повечето промишленности липсват сравнително големи работилници с наемни работници» (93). Голословно да се прави подобно обобщение е, разбира се, много по-лесно, отколкото да се анализират наличните данни по този въпрос, от преброяванията по домакинства.

* Вж. Съч. Т. 2, с. 458—465. Ред.

свободни парични средства в ръцете на отделни лица (под свободни разбираме такива парични средства, за които не съществува необходимост да бъдат изразходвани за лично потребление и пр.). По какъв начин се извършва тази имуществена диференциация в нашето село — това беше подробно разкрито по-горе въз основа на данните за разслояването на заетото в земеделието и извън него селско население. Тези данни изясняват едно от условията, които предизвикват появата на закупчика, именно: разединеността, изолираността на дребните производители, съществуващата стопанска вражда и борба между тях. Другото условие се отнася до характера на функциите, които изпълнява търговският капитал, т. е. до продажбата на изделията и купуването на сурови материали. При нищожно развитие на стоковото производство дребният производител се ограничава с продажбата на изделия на съвсем малкия местен пазар, понякога даже с продажба непосредствено на потребителя. Това е низшият стадий в развитието на стоковото производство, едва отделящо се от занаята. С разширяването на пазара тази откъслечна продажба на дребно (напълно съответстваща на дребното, раздробено производство) става *невъзможна*. На големия пазар продажбата трябва да бъде голяма, масова. И ето че дребният характер на производството влиза в непримиримо противоречие с необходимостта от широка продажба на едро. При дадените общественостопански условия, при изолираността на дребните производители и тяхното разслояване това противоречие може да се разреши само по един начин: представителите на малката заможна част вземат в ръцете си продажбата, концентрират я. Изкупувайки изделия (или суровини) в масови размери, закупчиците по такъв начин намаляват разходите по продажбата, превръщат продажбата от дребна, случайна и нередовна в едра и редовна — и това чисто икономическо предимство на продажбата на едро неизбежно довежда дотам, че дребният производител се оказва откъснат от пазара и беззащитен пред властта на търговския капитал. Следователно при условията на стоковото стопанство дребният производител неизбежно попада под зависимостта на търговския капитал по силата на чисто икономическото превъзходство на едра, масова продажба над разпокъса-

ната дребна продажба*. От само себе си се разбира, че в действителност печалбата на закупчиците често пъти далеч не се ограничава с разликата между стойността на масовата и дребната продажба — също както печалбата на промишления капиталист често пъти се състои от недоплащането на нормалната работна заплата. Въпреки това, за да обясним печалбата на промишления капиталист, ние трябва да приемем, че работната сила се продава по действителната си стойност. Също така, за да обясним ролята на закупчика, трябва да приемем, че покупко-продажбата на продуктите се извършва от него по общите закони на стоковата размяна. Само тези икономически причини на господството на търговския капитал могат да ни дадат ключ за разбиране на разнообразните форми, които той взема в действителност и сред които постоянно се среща (това не подлежи на никакво съмнение) и най-обикновено мощеничество. Да се постъпва по обратния начин, както обикновено правят народниците, т. е. да се сочат само разните машинации на «кулаците» и на това основание да се отстранява напълно въпросът за икономическата природа на явлението, значи да се застане на гледището на вулгарната политическа икономия**.

За да потвърдим нашата теза за необходимата причинна връзка между дребното производство за пазара и господството на търговския капитал, ще се спрем по-подробно на едно от най-добрите описания за появата на закупчиците и тяхната роля. Имаме предвид изследването на производството на дантели в Московска губерния («Пом.

* По въпроса за значението на търговския капитал в развитието на капитализма изобщо отприщаме читателя към III том на «Капиталът». Вж. специално III, I. S. 253—254 (рус. прев., 212) за същността на стокос-търговския капитал; S. 259 (рус. прев., 217) за поевтиняването на продажбата от търговския капитал; S. 278—279 (рус. прев., 233—234) за икономическата необходимост на явлението, състоящо се в това, че «коишен» разията в търговското предприятие се явява по рязко, отколкото в промишлената работилница; S. 308 (рус. прев., 259) и S. 310—311 (рус. прев., 260—261) за историческата роля на търговския капитал като необходимо «условие за развитието на капиталистическия начин на производство»¹⁴.

** Предметната гледна точка на народниците, които идеализират «кустарияте» промишлености и представят търговския капитал като някакво печално отклонение, а не като необходима принадлежност на дребното производство за пазара, се е отразила за съжаление и върху статистическите изследвания. Така например, имаме редица преброявания на кустарите по домачинства (за Московска, Владимирска, Пермска губерния), които точно изследват стопанството на всеки дребен промишленик, но изпускат въпроса за *стопанството* на закупчиците, за това, как се натрупва чеговият капитал и от какво се определя размерът му, каква е стойността на продажбата и покупката за закупчика и т. н. Сръ. нашите «Етюди», с. 169 (вж. Съч. Т. 2, с. 442. *Ред.*).

в Моск. губ.», т. VI, св. II). Процесът на възникване на «търговките» е следният. През 20-те години на миналия век, т. е. по времето, когато възниква занаятът, и по-късно, когато плетачките на дантели са били все още малко, главни купувачи са били помешчиците, «господарите». Потребителят е бил близо до производителя. С разпространението на занаята селяните започнали да пращат дантели в Москва «при сгоден случай», напр. по гребенарите. Неудобството на тази примитивна продажба проличало много скоро: «къде може мужикът, който не се е занимавал с такава работа, да ходи по къщите?» Започнали да възлагат продажбата на някоя от плетачките на дантели, възнаграждавайки я за изгубеното време. «Тя докарвала и материал за плетене на дантели.» Така че неизгодността на изолираната продажба довежда до отделяне на търговията като специална функция, изпълнявана от едно лице, което събира изделията от много работнички. Патриархалната взаимна близост на тези работнички (роднини, съседки, съселянки и пр.) предизвиква отначало опит за другарска организация на продажбата, опит да се възложи продажбата на една от майсторките. Но паричното стопанство незабавно прави пробив в старинните патриархални отношения, незабавно довежда до явленията, които констатирахме по-горе по масовите данни за разслояването на селяните. Производството на продукт за продажба приучва хората да пресмятат времето в пари. Става необходимо да се възнагради посредничката за загубеното време и труд; посредничката свиква със своето занятие и постепенно го превръща в професия. «Именно подобни пътувания, повтарящи се по няколко пъти, изработиха типа на търговката» (I. с., 30). Лицето, което е отивало по няколко пъти в Москва, установява там постоянни връзки, които са толкова необходими за редовната продажба. «Създава се необходимост и навик у нея да живее с припечеленото от комисионерство.» Освен комисионерско възнаграждение търговката «се стреми да повиши цената на материала, памучната прежда, конците», задържа за себе си от полученото от дантелите свръх определената цена; търговките казват, че са продали стоката на по-ниска цена от определената: «ако щеш давай, ако не щеш — не давай». «Търговките започват. . . да доставят

стоки от града и да си докарват от това значителна печалба.» Комисионерката се превръща следователно в самостоятелна търговка, която вече започва да монополизира продажбата и да използва своя монопол, за да подчини напълно плетачките. Наред с търговските операции се появяват и лихварските, даването на пари в заем на плетачките, вземането на стока от плетачките на пониски цени и т. н. «Момичетата плащат за продажбата 10 копейки на рубли, при което много добре разбират, че търговката освен това печели от тях, като продава дантелите по-скъпо. Но те положително не знаят как иначе да се оправят. Когато им казах да отиват сами в Москва, като се редуват, те отговаряха, че ще бъде по-лошо, че не знаят на кого да продават, а търговката вече добре знае всички места. Търговката продава готовата им стока и донася поръчки, материал, модели (мотиви) и пр.; търговката винаги им дава и пари в аванс или в заем и на нея даже могат да продадат част от стоката веднага, ако стане нужда. От една страна, търговката става най-нужният, най-необходимият човек, а от друга — тя постепенно се превръща в личност, която в голяма степен експлоатира чужд труд — превръща се в кулачка» (32). Необходимо е да се добави още, че подобни типове се формират в средата на самите дребни производители: «Където и да запитвахме, навсякъде се оказваше, че търговките преди сами са плели дантели и следователно познават самото производство; те са излезли от средата на същите плетачки на дантели; първоначално не са притежавали никакъв капитал и едва като позабогатеели от комисионерството, започвали малко по малко да търгуват и с басма, и с други стоки» (31)*. И тъй, не подлежи на съмнение, че при условията на стоковото стопанство дребните производители неизбежно излъчват от своята среда не само по-заможни промишленици изобщо, но и по-специално — представители на търговския капитал**.

* Формирането на закупчици сред самите дребни производители е общо явление, което се констатира от изследвачите почти винаги когато те засягат дадения въпрос. Вж. напр. същата бележка за «раздавачките» на материал за шие на кожени ръкавици («Пом. в Моск. губ.», т. VII, св. II, с. 175—176), за закупчиците в павловските занаяти (Григориев, I, с. 92) и мн. др.

** Още Корсак («За формиите на промишлеността») отбелязва съвършено правилно връзката между неизгодността на дребната продажба (както и купуването на суров материал на дребно) и «общия характер на дребното разпокъсано производство» (с. 23 и 239).

шом веднъж са се появили последните, изместването на дребната изолирана продажба от продажбата на едро става неизбежно*. Ето няколко примера, как на практика се организира продажбата от по-едрите стопани измежду «кустарите», които са в същото време и закупчици. Продажбата на търговски сметала от кустарите в Московска губерния (вж. статистическите данни за тях в нашата таблица; приложение I) се извършва главно на панаирите по цяла Русия. За да търгуваш сам на панаира, необходимо е да имаш, 1-во, значителен капитал, тъй като на панаирите се търгува само на едро; 2-ро, необходимо е да имаш свой човек, който да изкупува изделията на място и да ги изпраща на търговеца. На тези условия отговаря «единствено търговецът-селянин», който е и «кустар», има значителен капитал и се занимава с оформяване на сметалата (т. е. със сглобяването им от рамки и кокалчета) и с продажбата им; «само с търговия се занимават» неговите б сина, тъй че за обработването на земята трябва да се наемат двама работници. «Не е чудно — отбелязва изследвачът, — че той има възможност със своите стоки да участва на всички панаири, а сравнително по-дребните търговци продават стоката си обикновено по-наблизо» («Пом. в Моск. губ.», VII, св. I, ч. 2, с. 141). В този случай представителят на търговския капитал е още толкова недиференциран от общата маса «мужици-орачи», че даже е запазил своето наделно стопанство и голямо патриархално семейство. Очиларите от Московска губерния се намират в пълна зависимост от промишлениците, на които продават своите изделия (рамки за очила). Тези закупчици са в същото време и «кустари» със собствени работилници; те дават в заем на бедните суров материал при условие, че те доставят изделията си на «стопанина», и т. н. Някои дребни промишленици са се опитвали сами да продават произведенията си в Москва, но са претърпявали неуспех: оказвало се, че няма никаква сметка да се продава на дребно, за някакви си 10—15 рубли (*ibid.*, 263). В производството на дантели в Рязанска губерния

* Твърде често едрите стопани сред кустарите, за които вече говорихме подробно, са донякъде и закупчици. Например купуването на изделията на дребните промишленици от едрите е твърде разпространено явление.

търговките получават печалба 12—50% върху изработеното от плетачките. «Солидните» търговки поддържат редовни връзки с центровете за продажба и изпращат стоката по пощата, което им спестява пътните разноски. До каква степен е необходима продажбата на едро, се вижда от това, че търговците смятат, че разходите по продажбата не се покриват даже при продажба за 150—200 рубли («Трудове на куст. ком.» VII, 1184). Организацията на продажбата на белевските дантели е следната. В гр. Белево има три разреда търговки: 1) «прекупвачки», които раздават дребни поръчки, сами обикалят майсторките и предават стоката на едри търговки. 2) Търговки, които правят поръчки лично или купуват стоката от прекупвачките и я откарват в столицата, и пр. 3) Едри търговки (2—3 «фирми»), които са свързани вече с комисионери, изпращат им стока и получават големи поръчки. За провинциалните търговки е «почти невъзможно» да отнасят своята стока в големите магазини: «магазините предпочитат да имат работа със закупвачки на едро, които доставят дантели на цели партии — с най-разнообразни плетки»; търговките трябва да продават на тези именно «доставчици»; «от тях узнават всички обстоятелства около търговията; те определят и цените; с една дума, без тях са заникъде» («Трудове на куст. ком.», X, 2823—2824). Можем да приведем още много подобни примери. Но и тези са напълно достатъчни, за да се види, че дребната разпокъсана продажба при производство за големи пазари е абсолютно невъзможна. При разединеността на дребните производители и пълното им разслояване* едрата продажба може да бъде организирана само от едрият капитал, който поради това поставя кустарите в положение на пълна безпомощност и зависимост. По това може да се съди за нелепостта на разпространените народнически теории, които препоръчват да се помогне на «кустаря» чрез «организиране на продажбата». От чисто теоретическо гледище подобни теории спадат към дребнобуржоазните утопии,

* Г-н В. В. уверява, че подчиненият на търговския капитал кустар «по-вяся загуби, по същество съвършено излишни» («Очерки за куст. пром.», 150). Не смята ли г-н В. В., че разслояването на дребните производители е «съвършено излишно» явление «по същество», т. е. по същността на стокото стопанство, в условията на което живее този дребен производител?

основани върху неразбирането на неразривната връзка между *стоковото* производство и *капиталистическата* продажба*. Що се отнася до данните за руската действителност, те просто се игнорират от съчинителите на подобни теории: игнорира се разединеността на дребните стокопроизводители и пълното им разслояване; игнорира се фактът, че именно от тяхната среда са излизали и продължават да излизат «закупчиците»; че в капиталистическото общество продажбата може да бъде организирана само от едрия капитал. Ясно е, че като се извадят от сметката всички тези черти на неприятната, но несъмнена действителност, вече не е трудно да се фантазира in's Blaue hinein** ***.

Ние нямаме възможност тук да описваме подробно как именно се проявява търговският капитал в нашите «кустарни» производства и в какво безпомощно и жалко положение поставя той дребния промишленник. При това в следващата глава ще имаме случай да характеризираме господството на търговския капитал в по-високия стадий

* «Работата не е в кулака, а в недостатъчните капитали на кустарите» — заявяват пермските народници («Очерк за съст. на куст. пром. в Пермска губ.», с. 8). А какво е кулакът, ако не кустар с капитал? Тъкмо в това е бедата, че народниците не искат да изследват процеса на разслояване на дребните производители, в които от тях се излъчват посредници и «кулаци».

*** — във въздуха; празно фантазиране. *Ред.*

... Към quasi-икономическите (лъжеикономическите. *Ред.*) обосновки на народническите теории принадлежат разсъжденията за незначителността на «основния» и «оборотния» капитал, необходими за «самостоятелния кустар». Ето в какво се състоят тези извънредно разпространени разсъждения. Кустарните производства носят голяма полза на селянина и затова е желателно да се въвеждат нашироко. (Ние не се спираме на заблнатна идея, че на масата разоряващи се селяни можело да се помогне чрез превръщане на известен брой от тях в дребни стокопроизводители). А за да се въведат нашироко производствата, трябва да се знае колко голям «капитал» е необходим на кустаря, за да работи. Ето едно от многобройните изчисления от този род. На павловския кустар — поучава ни г-н Григориев — е нужен основен «капитал» в размер на 3—5 рубли, 10—13—15 рубли и т. н., като се сложи в сметката стойността на оръдията на труда, а оборотен «капитал» 6—8 рубли, като се счита *редмичният* разход за продоволствие и сурови материали. «И така, размерите на основния и оборотния капитал (sic!) в Павловския район са така незначителни, че там много лесно може да се набавят инструменти и материал, необходими за самостоятелно («sic!») производство» (I. с., 75). И наистина, какво по-лесно от подобно разсъждение? С едно драсване на перото павловският пролетарий е превърнат в «капиталист» — стига само да наречем «капитал» седмичната му издръжка и едните му инструменти. А от действителния капитал на едрите закупчици, които са монополизирали продажбата, които единствени могат да бъдат de facto «самостоятелни» и които разполагат с огромни капитали, от този действителен капитал авторът просто се абстрахира! Наистина, чудни хора са тези заможни павловци: от поколения са трупали по позволен и не позволен начин и продължават да трупат огромни капитали, когато според най-новите открития се оказва, че са достатъчни и няколко десетки рубли «капитал», за да бъде всеки от тях «самостоятелен!»

на развитие, когато той (като придатък на манифактурата) организира в масови размери домашно производство за капиталиста. Тук само ще посочим основните форми, които взема търговският капитал в дребните промишлености. Първа и най-проста форма е купуването на изделия от страна на търговеца (или собственика на голяма работилница) от дребните стокопроизводители. При слабо развитие на изкупуването или при изобилие на конкуриращи се закупчици продажбата на стоката на търговеца може да не се отличава от всяка друга продажба; но в повечето случаи местният закупчик е единственото лице, на което селянинът може постоянно да продава изделията си, и тогава закупчикът използва своето монополно положение, за да понижава без мярка цената, която плаща на производителя. Втората форма на търговския капитал е съединяването му с лихварството: постоянно нуждаещият се от пари селянин заема пари от закупчика и след това му дава срещу дълга стоката си. Продажбата на стоката в този случай (който е твърде широко разпространен) винаги става по изкуствено понижени цени, които не оставят в ръцете на кустаря често и толкова, колкото би могъл да получи наемният работник. При това отношенията на кредитор към длъжник неизбежно водят до лична зависимост на последния, до икономическо заробване, до това, че кредиторът използва затрудненията на длъжника, и т. н. Трета форма на търговския капитал е плащането за изделията със стоки, което е един от обикновените похвати на селските закупчици. Особеността на тази форма се състои в това, че тя е свойствена не само на дребните промишлености, а и на всички въобще неразвити стадии на стоковото стопанство и капитализма. Само едрата машинна индустрия, която обобществява труда и радикално скъсва с всяка патриархалност, измества тази форма на икономическо заробване и налага законодателната ѝ забрана в едрите промишлени предприятия. Четвърта форма на търговския капитал е плащане с онези именно видове стоки, които са необходими на «кустаря» за производството (сурови или спомагателни материали и т. н.). Продажбата на материали за производство на дребния промишленик може да бъде и самостоятелна операция на търговския капитал, напълно еднородна с операцията на

изкупване на изделията. Ако пък закупчикът на изделия-та започне да плаща с онези сурови материали, които са нужни на «кустаря», това означава много голяма крачка в развитието на капиталистическите отношения. След като е откъснал дребния промишленник от пазара на готовите изделия, закупчикът го откъсва сега и от пазара на суровите материали и с това окончателно подчинява кустаря. От тази форма остава вече само една крачка до повисшата форма на търговския капитал, при която закупчикът направо раздава материал на «кустарите» за преработване срещу определено заплащане. Кустарят се превръща *de facto* в наемен работник, който работи в дома си за капиталиста; търговският капитал на закупчика преминава тук в промишлен капитал*. Създава се капиталистическо домашно производство. В дребните промишлености то се среща повече или по-малко спорадично; масовото му прилагане се отнася към следващия, по-висш стадий на капиталистическото развитие.

VII. «Промисленост и земеделие»

Така обикновено се озаглавяват специалните отдели в описанията на селските промишлености. Тъй като на този първоначален стадий на капитализма, който разглеждаме, промишленникът още почти не се е диференцирал от селянина, връзката му със земята е явление, действително твърде характерно и изискващо специално разглеждане.

Ще започнем с данните на нашата таблица (вж. приложение I). За характеристика на земеделието на «кустарите» тук са приведени, първо, данни за средния брой на конете, притежавани от промишлениците от всеки разред. Като сумираме онези 19 промишлености, за които са налице данни от този род, получаваме, че на един промишленник (собственик на по-малко или по-голямо предприятие) се

* Чистата форма на търговския капитал се състои в купуването на стока за продажба на същата стока с печалба. Чистата форма на промишления капитал се състои в купуването на стока за продаването ѝ в преработен вид, следователно в купуването на сурови материали и пр. и купуването на работна сила, която подлага материала на преработка.

падат средно по 1,4 коня, а по разреди: I) 1,1; II) 1,5 и III) 2,0. Така че, колкото по-горе стои стопанинът по размера на своето промишлено стопанство, толкова по-горе стои той и като земеделец. Най-едрите промишленици превъзхождат почти 2 пъти дребните по брой на работния добитък. Но и най-дребните промишленици (I разред) стоят по-високо от средния селянин по състояние на земеделието, защото изобщо в Московска губерния в 1877 г. са се падали на 1 селско домакинство по 0,87 коня*. Следователно промишленици — собственици на по-едри или по-дребни предприятия, стават само сравнително заможните селяни. А бедните селяни в голямата си част не са стопани-промишленици, а работници-промишленици (наемни работници при «кустарите», гурбетчи и пр.). За съжаление, за повечето от московските производства няма сведения относно земеделието на наемните работници, заети в дребните промишлености. Изключение прави шапкарството (вж. общите данни за него в нашата таблица, приложение I). Ето извънредно поучителните данни за земеделието на шапкарите — собственици на предприятия, и на работниците-шапкари.

Положение на шапкарите	Брой на домакинствата	Брой на добитъка на 1 домакинство			Брой на личните надели	От тях		Брой на домакинствата			Брой на шапкарите без коне	Недостиг в рубли
		коне	краве	овце		обработва се	пустее	Брой на домакинствата		не се занимават със земеделие		
								обработващи надел	с наемни работ.			
Собственици на предприятия	18	1,5	1,8	2,5	52	46	6	17	—	1	—	54
Работници	165	0,6	0,9	0,8	389	249	140	84	18	63	17	2402

Следователно промишленниците — собственици на заведения, принадлежат към твърде «уредните» земеделци, т. е.

* Вж. «Свод стат. материалов об эконом. положенія сельскаго населенія». Изд. на х-та на министрите. Прил. I: Данные земских подворных обследований, с. 372—373.

към представителите на селската буржоазия, докато наемните работници се набират от масата разорени селяни* . . . Още по-важни за характеристиката на описваните отношения са данните за начина на обработване на земята от собствениците-промишленици. Московските изследвачи различават три начина на обработване на земята: 1) с личния труд на стопанина; 2) «с наемане», т. е. с наемане на някой съсед, който със свой инвентар обработва земята на «западналия» стопанин. Този начин на обработка характеризира слабосъстоятелните, разоряващи се стопани. Противоположно значение има третият начин: обработване «с работник», т. е. наемане на селскостопански («кърски») работници; тези работници се наемат обикновено за цяло лято, като по времето на най-усилената работа стопанинът обикновено им праща на помощ и работниците от работилницата. «Така че обработването на земята чрез «кърски» работник е доста изгодно» («Пом. в Моск. губ.» VI, I, 48). В нашата таблица ние сме сумирали сведенията за този начин на обработка на земята за 16 промишлености, от които в 7 изобщо няма стопани, наемащи «кърски работници». Във всички тези 16 промишлености собствениците-промишленици, които наемат селски работници, са 12%, а по разреци: I) 4,5%; II) 16,7% и III) 27,3%. Колкото по-състоятелни са промишлениците, толкова по-често между тях се срещат селски предприемачи. Анализът на данните за селяните, заети в неземеделски поминъци, следователно разкрива същата картина на успоредно разслояване и в промишлеността, и в земеделието, която видяхме във II глава въз основа на данните за земеделското население.

Наемането на «кърски работници» от «кустарите» — собственици на заведения, е въобще твърде разпространено явление във всички промишлени губернии. Срещаме например сведения за наемане на земеделски ратай от богатите производители на рогозки в Нижегородска губерния. Кожухарите от същата губерния наемат земеделски работници, които идват обикновено от чисто земедел-

* Характерно е, че авторът на описанието на шапкарското производство даже и тук «не е забелязал» разслояването сред селяните и в земеделието, и в промишлеността. Както всички народници, и той се е ограничил в изводите със съвсем безсмислената баналност: «производството не преци да се занимават със земеделие» («Пом. в Моск. губ.», VI, I, с. 231). По такъв начин той благополучно е злюбил или обществено-икономическите противоречия и в системата на производствата, и в системата на земеделието.

ските околни селища. Занимаващите се с обушарство «селяни-общинници от Кимрска волост намират за изгодно да наемат за обработка на своите ниви ратаи и работнички, които принждат в Кимра от Тверски уезд и съседните райони». Бояджиите на съдове от Костромска губерния изпращат своите наемни работници в свободното от промишлена работа време на полето*. «Самостоятелните собственици на заведения» (варакчите от Владимирска губ.) «имат специални, полски работници»; затова тяхната земя в повечето случаи е добре обработена, макар че те самите «съвсем не умеят нито да орат, нито да косят»**. В Московска губерния към наемане на «кърски работници» прибъгват много промишленници — не само тези, данни за които са приведени в нашата таблица, напр. производителите на карфици, на плъстена материя, на играчки, изпращат своите работници на полска работа; производителите на украшения от цветни стъкла¹²⁶, варакчите, производителите на копчета, на фуражки, сарачите държат земеделски ратаи и т. н.***. Значението на този факт — наемането на *земеделски работници* от селяните-*промишленници* — е много голямо. Той показва, че даже в дребните селски промишлености започва да се забелязва явлението, което е свойствено на всички капиталистически страни и което потвърждава прогресивната историческа роля на капитализма, а именно: повишаване жизненото равнище на населението, повишаване на неговите потребности. Промисленникът започва да гледа от високо на «простия» земеделец с неговата патриархална изостаналост и се стреми да се освободи от най-тежката и най-зле платената селскостопанска работа. В дребните промишлености, които се отличават с най-слабо развитие на капитализма, това явление още е съвсем слабо; промишленият работник тепърва започва да се диференцира от селскостопанския работник. На следващите стадии в развитието на капиталистическата промишленост това явление се наблюдава, както ще видим, в масови размери.

Значението на въпроса за «връзката на земеделието с промишлеността» ни заставя да се спрем по-подробно на

* «Трудове на куст. ком.», III, 67; 112; VIII, 1354; IX, 1931, 2093, 2186.
** «Пом. във Влад. губ.», III, 187, 190.
*** «Пом. в Моск. губ.», L, 8.

данните, които се отнасят до други губернии освен Московската.

Нижегородска губерния. У по-голямата част от производителите на рогозки земеделците запада и те изоставят земята; «пустеещите земи» са около $\frac{1}{3}$ от площта, засявана с есенници, и $\frac{1}{2}$ от тази с пролетници. Но за «заможните мужици» «земята вече не е зла мащеха, а майка-кърмачка»: имат достатъчно добитък, тор, арендуват земя, стараят се да изключат своята земя от преразпределянето и по-добре се грижат за нея. «Сега нашият богат мужик е станал помешчик, а другият мужик — беднякът, е в крепостна зависимост от него» («Трудове на куст. ком.», III, 65). Кожухарите са «лоши земеделци», но и тук трябва да се отделят по-едрите стопани, които «арендуват земя от бедните си съселяни», и т. н.; ето сборните данни за типичните бюджети на кожухарите от разните групи. [Вж. таблицата на с. 357. *Ред.*].

Успоредното разслояване на земеделците и промишленниците тук е съвсем очевидно. За ковачите изследвачът казва, че «занаятът е по-важен от земеделците», от една страна, за богатшите-стопани, от друга — за «бобилите» — работници (*ibid.*, IV, 168).

В «Поминъците във Владимирска губерния» въпросът за съотношението между промишлеността и земеделците е разработен несравнено по-обстойно, отколкото в което да е друго изследване. За редица промишлености са дадени точни данни за земеделците не само на «кустарите» въобще (подобни «средни» цифри, както се вижда от всичко изложено по-горе, са съвсем фиктивни), а за земеделците на различните разрези и групи «кустари», като: едри стопани, дребни стопани, наемни работници; притежатели на домашни тъкачни работилници и тъкачи; промишленици-стопани и останалите селяни; домакинства, заети с местни поминъци и гурбетчийство, и т. н. Общият извод от тези данни, направен от г-н Харизоменов, гласи, че ако разделим «кустарите» на три категории: 1) едри промишленици; 2) дребни и средни промишленици; 3) наемни работници, забелязваме *влошаване на земеделците* от първата категория към третата, намаляване на земята и добитъка, увеличаване процента на «западналите» стопанства и т. н.*

* Вж. «Юрид. Вестн.», 1883, т. XIV, кн. 11 и 12.

Типове семейства по състоятелност	Брой на член. от дв. п.	Работници от мъжки пол	Наемни работници	Земя в десетини	земя		Доход в рубли		Разход в рубли				Процент на паричния разход			
					Арендувана	Ледена под аренда	в натура	в пари	от		в натура	в пари		всичко	Баланс	
									земеделяето	кожукар-срвото						всичко
Богати	14	3	2 наети	19	5	—	212,8	697	409,8	500	909,8	212,8	503	715,8	+194	70
Средни	10	2	—	16	—	—	88*	120	138	70	208	88	124	212	-4	58
Бедни	7	2	сами работят като наемници	6	—	6	15*	75	50	40	90	15	111	126	-36	88

* Трудове на куст. ком., III, 38 и следващите. Посочените цифри са определени приблизително, по данните на автора за колко време стигат произведените собствени храни.

За съжаление, г-н Харизоменов е погледнал на тези данни твърде тясно и едностранчиво, като не е взел под внимание паралелния и самостоятелен процес на разслояване на селяните-земеделци. Затова той не е направил от тези данни неизбежно следващия от тях извод, а именно, че селяните и в земеделието, и в промишлеността се разпадат на дребна буржоазия и на селски пролетариат*. Затова в описанията на отделните производства той нерядко изпада в традиционните народнически разсъждения за влиянието на «промишлеността» въобще върху «земеделнието» въобще (вж. напр. «Пом. във Влад. губ.», II, 288; III, 91), т. е. игнорира дълбоките противоречия в самата система и на промишлеността, и на земеделието, които самият той би трябвало да констатира. Другият изследвач на промишленостите във Владимирска губерния, г-н В. Пругавиц, е типичен представител на народническите възгледи по дадения въпрос. Ето например как разсъждава той. Памукотъкачната промишленост в Покровски уезд «въобще не може да се смята за вредно начало (sic!) в селскостопанския живот на тъкачите» (IV, 53). Данните свидетелствуват за лошото земеделие на масата тъкачи и за това, че у собствениците на домашни тъкачни работилници земеделието е много над обдото равнище (вж. пак там); от таблиците се вижда, че някои собственици на домашни тъкачни наемат и селски работници. Извод: «промишлеността и земеделието вървят ръка за ръка, обуславяйки взаимно развитието и процъфтяването си» (60). Един малък пример за фразите, с които се за-

* Колко близо е бил г-н Харизоменов до този извод, се вижда от следната характеристика на следреформеното икономическо развитие, която той дава в описанието на копринарството: «Крепостното право нивелираше икономическото равнище на селяните: то връзваше ръцете на богатия селянин, крепешо бедняка, пречеше на разделянето на семействата. Натуралното стопанство твърде много стесняваше арената за търговско-промишлена дейност. Местният пазар не даваше достатъчно широк просор за предприемчивия дух Търговецът или промишленникът-селянин трупаше пари ивистина без риск, но затова пък! крайно бавно, мудоно — трупаше и слагаше в гърнето. От 60-те години условията се изменят. Крепостното право свършва; кредитът и железниците, създаващи обширен и отдалечен пазар, откриват простор пред предприемчивия селянин-търговец и промишленник. Всичко, което е било над средното икономическо равнище, бързо се изправя на крака, развива търговия и промишленост, разпростира количествено и качествено своята експлоатация. Всичко, което е било под това равнище, пропада, попълва редовете на непритежаващите земя, стопанство, коне. Селяните се разпадат на групи — кулаци, средно заможен и бечимотен пролетариат. Кулашкият елемент сред селяните бързо усвоява всички привички на културната среда; той живее на господарска нога; от него се образува граждана по численост класа от полукултурни слоеве на руското общество» (III, 20—21).

мъглява фактът, че развитието и процъфтяването на селската буржоазия върви ръка за ръка и в промишлеността, и в земеделието*.

Данните на пермското кустарно преброяване от 1894/95 г. разкриват същите явления: у дребните стокопроизводители (собственици и съвсем дребни собственици) земеделието е на най-високо равнище и се срещат селски работници; у занаятчиите земеделието е на по-ниско равнище, а у кустарите, които работят за закупчиците, състоянието на земеделието е най-лошо (за земеделието на наемните работници и различните групи собственици данни, за съжаление, не са събрани). Преброяването установява също, че «кустарите»-неземеделци се отличават от земеделците: 1) с по-висока производителност на труда; 2) с несравнено по-голям чист доход от занаята; 3) с по-високо културно равнище и грамотност. Всичко това са явления, които потвърждават направения по-горе извод, че даже на първия стадий на капитализма се наблюдава тенденцията на промишлеността да повдига жизненото равнище на населението (вж. «Етюди», с. 138 и следващите)**.

Най-после с въпроса за отношението на промишлеността към земеделието е свързано и следното обстоятелство. По-едрите предприятия имат обикновено по-продължителен работен период. Напр. в мебелното производство на Московска губерния при дърводелците работният период е 8 месеца (средният състав на работилницата тук е 1,9 работници), при работещите вита мебел — 10 месеца (2,9 работници на едно заведение), при дърводелците, изработващи едра мебел — 11 месеца (4,2 работници на I заведение). В общарството на Владимирска губ. работният период в 14 дребни работилници е 40 седмици, а в 8 големи (9,5 работници на I заведение срещу 2,4 в дребните) — 48 седмици, и т. н.*** Ясно е, че това явление е

* С подобия фрази се ограничава по този въпрос и г-н В. В. в VIII глава на своите «Очерци за куст. пом». «Земеделието се подкрепя от промишлеността» (206) «Кустарните производства са една от най-сигурните опори на земеделието в промишлените губернии» (219). Доказателства? — Колкото щете: вземете напр. *собствениците* на предприятия — кожари, производители на нишесте, собственици на маслобойни (ib., 224) и т. н. — и ще видите, че земеделието у тях стои по-високо, отколкото у масата!

** Вж. Съч., т. 2, с. 405 и следващите. *Ред.*

*** Източниците са посочени по-горе. Същото явление се установява и от преброяването по домакинства на кошничарите, майсторите на китарь. произ-

свързано с по-големия брой работници (собствени, наемни промишлени и наемни земеделски) в големите предприятия и че то обяснява по-голямата им устойчивост и тяхната тенденция да се специализират в промишлена дейност.

Сега ще направим изводи от изложените данни за «промишлеността и земеделието». В разглеждания от нас низш стадий на капитализма промишленникът обикновено още почти не се е диференцирал от селянина. Съединяването на промишлеността със земеделието играе твърде важна роля в процеса на изостряне и задълбочаване на разслояването на селяните: заможните и богатите стопани откриват работилници, наемат работници от средата на селския пролетариат, натрупват парични средства за търговски и лихварски операции. Обратно, представителите на селската сиромашия дават из средата си наемни работници, кустари, които работят за закупчиците, и низши групи кустари — дребни стопани, които са най-потиснати от търговския капитал. Следователно съединяването на промишлеността със земеделието заякчава и развива капиталистическите отношения, разпростирайки ги от промишлеността върху земеделието и обратно*. Свойственото на капиталистическото общество отделяне на промишлеността от земеделието се проявява на дадения стадий още в съвсем зародишен вид, но то вече се проявява и — което е особено важно — проявява се съвсем не така, както си го представят народниците. Като казва, че промишлеността не «вреди» на земеделието, народникът вижда тази вреда в изоставянето на селското стопанство заради изгодната промишленост. Но подобна представа за нещата е измислица (а не извод от фактите), и то лоша измислица, защото тя игнорира противоречията, от които е просмукан целият стопански строй на селото. Отделянето на промиш-

водителите на вишесте в Московска губ. Пермското кустарно преброяване също дава сведения за по-продуктивен работен период в големите работилници. (Вж. «Очерк за куст. пом. в Пермска губ.», с. 78. Точни данни в това отношение за съжаление не са приведени.)

* Напр. във вълнарството във Владимирска губ. едрите «фабриканти» и работодатели се отличават с най-високо равнище на земеделието. «В моменти на застои в производството богатите промишленици се стремят да купят имение, да се заемат със стопанството и съвсем да изоставят промишлеността» («Пом. във Влад. губ.», II, 131). Заслужава да се отбележи този пример, тъй като подобни факти дават понякога повод на народниците да заключават, че «селяните отново се връщат към земеделието», че «прокудените трябва да се върнат към земята» (г.-и В. В. в кн. 7 на «Вести. Евр.» от 1884 г.).

леността от земеделието съпътствува разслояването на селяните и става по различен начин в двата полюса на селото: шепата заможни откриват промишлени предприятия, разширяват ги, подобряват земеделието, наемат за земеделието ратаи, посвещават на промишлеността все по-голяма част от годината и — на известна степен от развитието на промишлеността — намират за по-удобно да отделят промишленото предприятие от земеделското, т. е. да предадат земеделието на други членове на семейството или да продадат постройките, добитъка и пр. и да се превърнат в еснафи, в търговци*. Отделянето на промишлеността от земеделието се предшества в този случай от създаването на предприемачески отношения в земеделието. На другия полюс в селото отделянето на промишлеността от земеделието се състои в това, че бедните селяни се разоряват и превръщат в наемни работници (промишлени и земеделски). На този полюс в селото не изгодата от промишлеността, а нуждата от разорението заставят селяните да изоставят земята, и не само земята, но и самостоятелния промишлен труд, процесът на отделяне на промишлеността от земеделието се състои тук в експроприация на дребния производител.

VIII. «Съединяване на промишлеността със земеделието»

Такава е любимата народническа формула, с помощта на която г-да В. В., Н.—он и К° смятат да решат въпроса за капитализма в Русия. «Капитализмът» отделя промишлеността от земеделието; «народното производство» ги съединява в типичното и нормално селско стопанство — това плиткоумно противопоставяне е основната част на тяхната теория. Ние имаме сега възможност да направим заключение по въпроса, как в действителност нашите селяни «съединяват промишлеността със земеделието», тъй като по-горе подробно разгледахме типичните отношения и сред земеделското, и сред промишленото селско население.

* «Селяните обясниха, че напоследък някои заможни стопани-промишленци се преселили в Москва, за да се занимават с промишленост». «Четкарството по изследв. от 1895 г.», с. 5.

Ще изброим разнообразните форми на «съединяване промишлеността със земеделието», които се наблюдават в икономиката на руското селско стопанство.

1) Патриархалното (натуралното) земеделие се съединява с домашната промишленост (т. е. с обработката на суровите материали за собствено потребление) и с ангарийната работа за земевладелеца.

Този вид съединяване на селските «промишлености» със земеделието е най-типичен за средновековния стопански режим и е негова необходима съставна част*. В следреформена Русия от това патриархално стопанство, в което още съвсем няма нито капитализъм, нито стоково обръщение, са останали само отломки, именно: домашната промишленост на селяните и отработките.

2) Патриархалното земеделие се съединява с промишлеността във вид на занаят.

Тази форма на съединяване е още твърде близо до предходната и се отличава само с това, че тук се появява стоково обръщение — в случаите, когато на занаятчията плащат в пари и той отива на пазара да купува оръдия, сурови материали и пр.

3) Патриархалното земеделие се съединява с дребното производство на промишлени изделия за пазара, т. е. със стоковото производство в промишлеността. Патриархалният селянин се превръща в дребен стокопроизводител, който се стреми, както посочихме, към използване на наемен труд, т. е. към капиталистическо производство. Условието за това превръщане е вече една необходима степен на разслояване на селяните: ние видяхме, че дребните и съвсем дребните стопани в промишлеността принадлежат в повечето случаи към заможната или състоятелната група селяни. На свой ред и развитието на дребното стоково производство в промишлеността дава по-нататъшен тласък на разслояването на селяните-земеделци.

4) Патриархалното земеделие се съединява с наемната работа в промишлеността (а също и в земеделието)**.

* Корсак в IV глава на посочената по-горе книга привежда исторически сведения, например: «игуменът раздаваше лен за предеи в селото», селяните били задължени «да жънат, да косят и да вършат други земеделски работи за собственика на земята.»¹¹⁸

** Както показваме по-горе, в нашата икономическа литература и икономическа статистика господства такава бъркотия в терминологията, че към «поминъците» на селяните се отнасят и домашната промишленост, и отработките.

Тази форма е необходимо допълнение на предишната: там стока става продуктът, тук — работната сила. Дребното стоково производство в промишлеността по необходимост се придружава, както видяхме, от появата на наемни работници и кустари, които работят за закупчика. Тази форма на «съединяване на земеделието с промишлеността» е свойствена на всички капиталистически страни и една от най-релефните особености на следреформената история на Русия се състои в извънредно бързото и извънредно широкото ѝ разпространение.

5) Дребнобуржоазното (търговското) земеделие се съединява с дребнобуржоазните промишлености (дребното стоково производство в промишлеността, дребната търговия и пр.).

Огликата на тази форма от третата се състои в това, че дребнобуржоазните отношения обхващат тук не само промишлеността, но и земеделието. Като най-типична форма на съединяване на промишлеността със земеделието в стопанството на дребната селска буржоазия тази форма е присъща на всички капиталистически страни. Само на руските икономисти-народници се падна честта да открият капитализъм без дребна буржоазия.

6) Наемната работа в земеделието се съединява с наемната работа в промишлеността. По-горе вече казахме как се проявява *тук* съединяване на промишлеността със земеделието и какво е значението му.

И така, формите на «съединяване на земеделието с промишленостите» в нашето село се отличават с извънредно голямо разнообразие: има такива, които изразяват най-примитивен стопански строй с господство на натуралното стопанство; има и такива, които изразяват високо развитие на капитализма; има и редица преходни степени между едните и другите. Ако се ограничим с общи формули

и занаятът, и дребното стоково производство, и търговията, и наемната работа в промишлеността, и наемната работа в земеделието, и пр. Ето например как народниците използват тази бъркотия. Г-н В. В. възпявайки «съединяването на земеделието с промишлеността», посочва за илюстрация и «дърводобивната промишленост», и «черната работа»: «той (селянинът) е силен и е привикнал на тежък труд, поради което е способен на всякаква черна работа» («Очерци за куст. пом.», 26). И подобен факт фигурира сред други за потвърждаване на следния извод: «ние виждаме протест против обособяването на занаятите», «устойчивост на организацията на производството, създадена още през периода, когато е преобладавало натуралното стопанство» (41). Така че даже превръщането на селянина в работник по дърводобива и черноработник се взема между другото, като доказателство за устойчивостта на натуралното стопанство!

(такива като: «съединяване на промишлеността със земеделието» или «отделяне на промишлеността от земеделието»), не можем да направим нито крачка напред в изясняването на действителния процес на развитието на капитализма.

IX. Няколко бележки за докапиталистическата икономика на нашето село

Същността на въпроса за «съдбата на капитализма в Русия» у нас често се представя така, сякаш главно значение има въпросът: *колко бързо?* (т. е. колко бързо се развива капитализмът?). А в действителност несравнено по-важно значение има въпросът: *как именно?*, и въпросът: *откъде?* (т. е. какъв е бил докапиталистическият стопански строй в Русия?). Основните грешки на народническата икономия се състоят в неправилния отговор именно на тези два въпроса, т. е. в невярното изобразяване на капиталистическото развитие в Русия, във фалшивата идеализация на докапиталистическите отношения. Във II (отчасти в III) и в настоящата глава ние разгледахме най-примитивните стадии на капитализма в дребното земеделие и в дребните селски промишлености; при такова разглеждане ние трябваше неизбежно многократно да посочваме чертите на докапиталистическите отношения. Ако сега се опитаме да ги обобщим, ще стигнем до извода, че докапиталистическото село е представлявало (в икономическо отношение) *мрежа от дребни местни пазари, които свързват малките групи дребни производители, разединени и от своето обособено стопанство, и от многобройните средновековни прегради между тях, и от остатъците на средновековната зависимост.*

Колкото до разединеността на дребните производители, тя изпъква най-релефно в тяхното разслояване, което беше констатирано по-горе и в земеделието, и в промишлеността. Но разединеността далеч не се ограничава с това. Обединени от общината в съвсем малки административно-фискални и земевладелски съюзи, селяните са откъснати един от друг поради всевъзможните деления на разреди и категории по големина на надела, по размерите на пла-

тежите и пр. Да вземем например земско-статистическия сборник за Саратовска губерния; селяните се делят тук на следните разреди: дарственици, собственици, пълни собственици, държавни, държавни с общинно владение, държавни с четвъртинно владение¹²⁷, държавни от помешчическите, царски, арендатори на държавни участъци, селяни без земя, собственици — бивши помешчически, с откупена извънобщинна земя, собственици — бивши царски, поселници-собственици, преселници, дарствени — бивши помешчически, собственици — бивши държавни, доброволно освободени, безоброчни, свободни земеделци¹²⁸, временно задължени, бивши фабрични и т. н., а още и селяни, зачислени към учреждение или предприятие, пришълци и пр. Всички тези разреди се различават по историята на аграрните си отношения, по големината на наделите и платежите и пр. и пр. И в самите разреди има маса подобни различия: понякога даже селяните от едно и също село са разделени на две съвършено различни категории, «бивши на г-н NN» и «бивши на г-жа М. М.».-Цялата тази пъстрота е била естествена и необходима в средните векове, в далечното минало; но днес запазването на съсловната затвореност на селските общини е крещящ анахронизъм и извънредно много влошава положението на трудещите се маси, без ни най-малко да ги гарантира срещу тегобите на новата, капиталистическа епоха. Народниците обикновено си затварят очите за тази раздробеност и когато марксистите изказват мнението си за прогресивността на разслояването на селяните, народниците се ограничават с шаблонни възклицания против «привържениците на обезземяването», прикривайки с тях абсолютната погрешност на своите представи за докапиталистическото село. Достатъчно е само да си представим поразителната разединеност на дребните производители, която беше неизбежно следствие от патриархалното земеделие, за да се убедим в прогресивността на капитализма, който разрушава из основи старинните форми на стопанство и живот с тяхната вековна неподвижност и закостенялост, разрушава уседналостта на застиналите в своите средновековни прегради селяни и създава нови обществени класи, по необходимост стремящи се към връзка, към обединение, към активно участие в целия икономиче-

ски (и не само икономически) живот на държавата и на целия свят.

Вземете селяните като занаятчи или дребни промишленици и вие ще видите същото. Техните интереси не излизат извън пределите на малкия район, обхващащ околните селища. Поради нищожните размери на местния пазар те не влизат в допир с промишленците от други райони; те се боят като от огън от «конкуренцията», която безпоощадно разрушава патриархалния рай на дребните занаятчи и промишленици, необезпокоявани от нищо и никого във вековната им дрямка. По отношение на тези дребни промишленици конкуренцията и капитализмът вършат полезна историческа работа, като ги измъкват от затътеността и поставят пред тях всички ония въпроси, които са вече поставени пред по-развитите слоеве на населението.

Необходима принадлежност на дребните местни пазари освен примитивните форми на занаята са и примитивните форми на търговския и лихварския капитал. Колкото по-затънено е селото, колкото по-далеч е то от влиянието на новите капиталистически отношения, от железниците, големите фабрики, едрото капиталистическо земеделие, толкова по-силен е монополът на местните търговци и лихвари, толкова по-подчинени са околните селяни и толкова по-груби форми взема това подчинение. Тези дребни пиявици са безброй (в сравнение с оскъдния продукт на селяните) и те имат какви ли не местни прякори. Спомнете си всички тези прасоли*, шибай, щетинници***, маяки, иваши, булини и т. н. и т. н. Преобладаването на натуралното стопанство, което обуславя редкостта и ценността на парите в селото, води до това, че значението на всички тези «кулаци» се оказва несравнено по-голямо от размерите на капитала им. Зависимостта на селяните от притежателите на пари придобива неизбежно формата на икономическо заробване. Както не можем да си представим развит капитализъм без едър стоково-търговски и парично-търговски капитал, така е немислимо и докапиталистическото село без дребните търговци и закупчици, които са «госпо-

* — търговци на едро (на добитък, месо, рибя). Българ. ред.

** — Щетинник — търговец на четина. Българ. ред.

дари» на дребните местни пазари. Капитализмът събира ведно тези пазари, съединява ги в голям национален, а след това и в световен пазар, разрушава първобитните форми на икономическа и лична зависимост, развива в дълбочина и ширина противоречията, които в зародишен вид се наблюдават и в общинното село, и по такъв начин подготвя тяхното разрешаване.

Г Л А В А V I

КАПИТАЛИСТИЧЕСКАТА МАНИФАКТУРА
И КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ДОМАШНО ПРОИЗВОДСТВО*I. Образуване на манифактурата
и нейните основни черти*

Под манифактура се разбира, както е известно, кооперация, основана върху разделението на труда. По своето възникване манифактурата се приближава непосредствено до описания по-горе «пръв стадий на капитализма в промишлеността». От една страна, работилниците с по-значителен брой работници въвеждат постепенно разделение на труда и по този начин капиталистическата проста кооперация прераства в капиталистическа манифактура. Приведените в предната глава статистически данни за московските промишлености показват нагледно процеса на възникване на манифактурата: по-големите работилници от всички промишлености в четвърта категория, някои промишлености в трета категория и единични промишлености във втора категория прилагат системно разделението на труда в широки размери и затова трябва да бъдат причислени към образците на капиталистическата манифактура. По-долу ще бъдат приведени по-подробно данни за техниката и икономиката на някои от тези промишлености.

От друга страна, ние видяхме как търговският капитал в дребните промишлености, достигайки по-висока степен на развитие, вече свежда производителя до положението на наемен работник, който обработва чужди сурови материали срещу заплащане на парче. Ако по-нататъшното развитие води към това, че в производството се въвежда системно разделение на труда, което преобразува техниката на дребния производител, ако «закупчикът» отделя някои частични операции и ги извършва с наемни работници в своята работилница, ако наред с раздаването на работа по домовете и в неразделна връзка с нея се появяват големи работилници с разделение на труда (принадлежащи често на същите тези закупчици), тогава имаме друг

род процес на възникване на капиталистическата манифактура*.

В развитието на капиталистическите форми на промишлеността голямо значение има манифактурата, която е междинно звено между занаятчийското производство и дребното стоково производство с примитивни форми на капитала, от една страна, и едрата машинна индустрия (фабриката), от друга страна. Сходството между дребните промишлености и манифактурата е в това, че нейна база си остава ръчната техника, че големите заведения не могат поради това радикално да изместят дребните, не могат да откъснат напълно промишленника от земеделието. «Манифактурата не е могла нито да обхване общественото производство в целия му обем, нито да го преобразува из основи (in ihrer Tiefe). Като архитектурно украшение на икономическото здание тя се е възвишавала върху широката основа на градския занаят и на селската домашна промишленост.»** Близостта между манифактурата и фабриката се изразява в образуването на голям пазар, на големи заведения с наемни работници, на едър капитал, който напълно подчинява масата безимотни работници.

В руската литература толкова широко е разпространен предразсъдъкът за откъснатостта на така нар. «фабрично-заводско» производство от «кустарното», за «изкуствеността» на първото и «народния» характер на второто, че ние считаме за особено важно да разгледаме отново данните за всички най-важни отрасли на обработващата промишленост и да покажем каква е била тяхната икономическа организация от момента, когато надрастват стадия на дребните селски промишлености, до момента, когато едрата машинна индустрия ги преобразува.

II. Капиталистическата манифактура в руската промишленост

Ще започнем с промишлеността, която обработва влакна.

* За такъв процес на възникване на капиталистическата манифактура виж, у Маркс «Das Kapital», III, 318—320. рус. прев. 267—270.¹²⁰ «Не в недра на старите корпорации се е зародила манифактурата. Начело на новата работилница е стоял търговецът, а не старият цехов майстор.» («Misére de la phil.», 190)¹²⁰. Ние имаме случай да изброим на друго място главните признаци на, поиятнето манифактура според Маркс. («Етюди», 179. (Съч. Т. 2, с. 454—455 ред.))

** «Das Kapital», I², S. 383.¹²¹

1) Тъкачни промишлености

Тъкането на платна, вълнени, памучни, копринени платове, сърмени ширити и пр. е имало у нас навсякъде следната организация (до появата на едра машинна индустрия). Начело на тази промишленост стоят големи капиталистически работилници с десетки и стотици наемни работници; собствениците на тези работилници, притежаващи големи капитали, купуват сурови материали в голямо количество, като отчасти ги преработват в своите предприятия, а отчасти раздават вътък и основа на дребните производители (собственици на домашни тъкачници, заглоди¹³², посредници, възлагачи работа, селяни-«кустари» и пр.), които тъкат у дома си или в дребни предприятия срещу заплащане на парче. Основата на самото производство е ръчният труд, при което между отделните работници се разпределят следните отделни операции: 1) боядисване на преждата; 2) намотаване на преждата (в тази операция са се специализирали често жените и децата); 3) сноване на преждата (работници-«сновачи»); 4) тъкане; 5) намотаване на вътъка за тъкачите (работа на масурджините, в голямата си част деца). Понякога в големите работилници има и специални работници «вдевачи» (които прокарват нишката на преждата през нищелките и бърдото на стана)*. Разделението на труда се практикува обикновено не само при отделни манипулации, но и по отношение на стоката, т. е. тъкачите се специализират в производство на отделен вид тъкани. Отделянето на някои операции на производството за извършване у дома не променя, разбира се, абсолютно нищо в икономическата организация на този тип промишленост. Домашните тъкачни работилници или къщите, в които работят тъкачите, представляват само външни отделения на манифактурата. Техническата основа на подобна промишленост е ръчното производство с широко и системно разделение на труда; в икономическо отношение ние виждаме образуването на грамадни капитали, които се разпореждат с купуването на сурови материали и продажбата на изделията на твърде обширния (национален) пазар и в пълно подчинение на които се намира масата пролетарии-

* Сръ. «Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VII, св. III (М., 1883), с. 63—64.

тъкачи; малобройните едри предприятия (манифактури в тесния смисъл) господствуват над масата дребни. Разделението на труда води до отделянето на специалистите-майстори от селяните; възникват неземеделски центрове на манифактурата като например село Иваново, Владимирска губерния (от 1871 г. — гр. Иваново-Вознесенск; сега — голям център на едрата машинна индустрия); село Великое, Ярославска губерния, и много други села в Московска, Костромска, Владимирска и Ярославска губерния, които сега вече са се превърнали във фабрични селища*. Организираната по такъв начин промишленост обикновено в нашата икономическа литература и статистика се разкъсва на две части: селяните, които работят по домовете си или в не особено големи домашни тъкачници, работилници и т. н., се отнасят към «кустарната» промишленост, а по-големите домашни тъкачници и работилници попадат сред «фабриките и заводите» (и то съвсем случайно, тъй като няма никакви точно установени и еднообразно прилагани правила за отделяне на дребните предприятия от едрите, на домашните тъкачници от манифактурите, на работещите по домовете от работниците, заети в работилниците на капиталиста)** . Ясно е, че подобна класификация, която слага на една страна някои наемни работници, а на друга — някои собственици, които наемат (освен работниците в своето предприятие) именно тези наемни работници, от научна гледна точка е *pop-sens**** .

Ще илюстрираме изложеното с подробни данни за един от видовете «кустарно тъкачество», а именно копринотъкачеството във Владимирска губерния**** . «Коприненото производство» е типична капиталистическа манифактура. Ръчното производство преобладава. Дребните предприятия са мнозинство сред общия брой на предприятията (179 предприятия от 313, т. е. 57% от всички имат по 1—5 работници), но те в голямата си част са несамостоятелни и

* Вж списъка на най-важните селища от този тип в следващата глава.

** Причери за подобна бъркотия ще приведем в следващата глава.

*** — безсмислица. *Ред.*

**** Вж. «Пом. във Влад. губ.», III. Да се приведат подробните данни за всички тъкачни занаяти, описани в литературата за нашата кустарна промишленост, е и невъзможно, и излишно. При това днес в повечето от тези производства господства вече фабриката. За «кустарното тъкачество» вж. още «Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VI и VII — «Трудове на куст. ком.» — «Материали по статистика на ръчния труд». «Отчети и изследвания». — Корсак, I. с.

далеч отстъпват на големите по своето значение в общата продукция на промишлеността. Предприятията с 20—150 работници са 8% от всички (25), но в тях са съсредоточени 41,5% от всички работници и те дават 51% от общата стойност на производството. От всички работници в производството (2823) наемните са 2092, т. е. 74,1%. «В производството се среща разделение на труда и по вида на стоката, и по детайли». Тъкачите рядко съчетават уменията да работят и «кадифе», и «гладка материя» (двата главни вида стоки в това производство). «Разделението на труда по детайли на производството в самата работилница е най-строго проведено само в големите фабрики» (т. е. в манифактурите) «с наемни работници». Напълно самостоятелните собственици са само 123, единствено те купуват сами материала и продават продукта; имат 242 собствени работници — членове на семейството и 2498 наемни работници, на които се плаща в повечето случаи на парче» — всичко следователно 2740 работници, или 97% от всички работници. Оттук е ясно, че раздаването на работа по домовете от тези манифактуристи посредством притежателите на малки домашни тъкачници съвсем не е специфична форма на промишлеността, а само една от операциите на капитала в манифактурата. Г-н Харизоменов основателно отбелязва, че «голямата част от дребните предприятия (57%) при нищожния брой на големите (8%) и незначителния брой на работния персонал, падащ се средно на едно предприятие ($7\frac{1}{2}$ души), прикриват истинския характер на производството» (I. с., 39). Специализацията на занаята, свойствена на манифактурата, се проявява тук нагледно в отделянето на промишлениците от земеделците (изоставят земята, от една страна, осиромашелите тъкачи, от друга — едрите манифактуристи) и в образуването на особен тип промишлено население, което живее несравнено «по-чисто», отколкото земеделците и гледа на мужика отвисоко (I. с., 106). Нашата фабрично-заводска статистика е регистрирала винаги само случайно доловената частица от дадена промишленост.*

* «Военно-стат. сборник» изброява във Владим. губ. за 1866 г. 98 копринени фабрики(1) с 98 работници и с производство на стойност 4000 рубли (1). Според «Указателя» за 1890 г.: 35 фабрики — 2112 работници — 936 хил. рубли. Според «Списъка» за 1894-95 г.: 98 фабрики — 2281 раб. — 1918 хил. рубли и още 2477 работници «извън предприятието, странични». Опитайте се сега да разграничите «кустарите» от «фабрично-заводските работници»!

«Сърмено-галонената промишленост» в Московска губ. представлява капиталистическа манифактура с напълно аналогична организация.* Също такава е и басмаджийската промишленост в Камишински уезд, Саратовска губерния. Според «Указателя» от 1890 г. тук е имало 31 «фабрики» с 4250 работници, с производство на стойност 265 хил. рубли, а според «Списъка» — 1 «раздавателна кантора» с 33 работници в предприятието с производство на стойност 47 хил. рубли. (Значи в 1890 г. не са отделяли работниците в предприятията от работещите извън тях!) Според местните изследвания производството на басма е заемало в 1888 г. около 7000 стана** с производство за 2 млн. рубли, при което «цялата работа се управлява от няколко фабриканти», за които именно работят «кустарите», включително и деца по на 6—7 години за 7—8 копейки на ден («Отч. и изсл.», т. I)***. И т. н.

2) Други отрасли на текстилната индустрия. Плъстеното производство

Ако съдим по официалната фаб.-зав. статистика, плъстеното производство представлява твърде слабо развитие на «капитализма»: в цяла Европ. Русия има всичко 55 фабрики с 1212 работници и с производство за 454 хил. рубли. («Указ.» за 1890 г.). Но тези цифри показват само случайно взет откъс от широко развитата капиталистическа промишленост. Нижегородска губерния заема първо място по развитие на «фабрично-заводското» плъстено производство, а в тази губерния главен център на дадената промишленост са град Арзамас и предградието Виездная Слобода (в тях има 8 «фабрики» с 278 работници

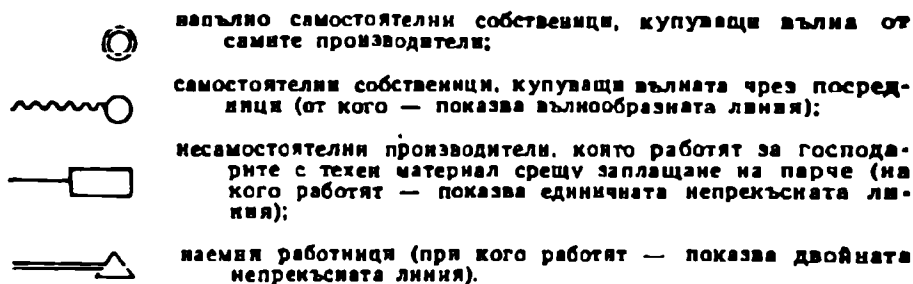
* Според «Указателя» за 1890 г. извън Москва е имало около 10 фабрики за сърмени ширити с 303 раб. и произв. на стойност 58 хил. рубли. А според «Сборник стат. свед. за Моск. губ.» (т. VI, св. II) — 400 заведения с 2619 работници (от тях 72,8% наемни), с произв. на стойност 963 хил. рубли.

** «Свод отчетов фабр. инспекторов за 1903 г.» (СПБ, 1906) изчислява в цялата Саратовска губерния 33 раздавателни кантори с 10 000 работници. (Бел. към 2-рото изд.)

*** Център на това производство е Сосновският район, в който земската статистика установява в 1886 г. 4626 домакинства и численост на населението 38 хил. души от двата пола; промишлени предприятия — 291. Всичко за района 10% домакинства бездомни (срещу 6,2% за целия уезд), 44,5% домакинства без посеви (срещу 22,8% за целия уезд). Вж. «Сборник стат. свед. за Саратов. губ.», т. XI. — Следователно капиталистическата манифактура и тук е създавала промишлени центрове, които откъсват работниците от земята.

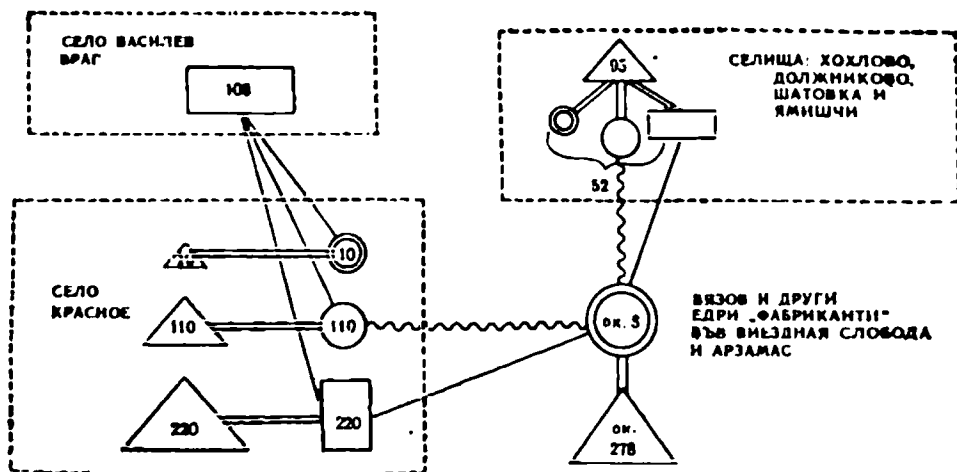
и с производство за 120 хил. рубли; в 1879 г. — 3221 жит., а в с. Красное — 2835). Тъкмо в околностите на тези центрове е развито «кустарното» плъстено производство, което обхваща около 243 предприятия, 935 работници с производство за 103 847 рубли («Трудове на куст. ком.», V). За да покажем нагледно икономическата организация на плъстеното производство в този район, ще си послужим с една графика, като означим със специални знаци производителите, които заемат особено място в общата организация на това производство.

Графично изображение на организацията на плъстеното производство

Цифрите означават броя на работниците (приблизително) *

Данните, поставени вътре в очертаните с пунктирна линия четириъгълници, се отнасят до така наречената «кустарна» промишленост, а останалите — до така наречената «фабрично-заводска»

* Източниците са посочени в текста. Броят на предприятията е приблизително два пъти по-малък от броя на самостоятелните работници (52 предприятия във Василев Враг, 5+55+110 в село Красное и 21 предприятия в 4-рите малки села) Насреща цифрата 8 за гр. Арзамас и Въздна Сlobода означава броя на «фабриките», а не на работниците.

Ясно е следователно, че отделянето на «фабрично-заводската» от «кустарната» промишленост е чисто изкуствено, че ние имаме пред себе си единна и цялостна структура на промишлеността, която напълно се покрива с понятието капиталистическа манифактура*. Откъм техническата страна това е ръчно производство. Откъм организацията на работата е кооперация, основана на разделението на труда, което се наблюдава тук в двойка форма: и по произвежданите стоки (едни селища изработват плъст, други — ботуши, шапки, хастар и пр.), и по детайли на продукта (напр. цялото село Василев Враг *валя* шапки и подплата за с. Красное, гдето полуфабрикатът окончателно се доизработва, и т. н.). Тази кооперация е капиталистическа, защото начело на нея стои едрият капитал, който е създал едри манифактури и е подчинил (посредством сложна мрежа от икономически отношения) масата дребни предприятия. Огромното мнозинство производители са се превърнали вече в *детайлни работници*, работещи за капиталиста при крайно нехигиенични условия**. Продължителното съществуване на промишлеността и напълно оформилите се капиталистически отношения са причина за отделянето на промишленците от земеделието: в с. Красное земеделието е в пълен упадък и битът на жителите се отличава от земеделския***.

Свършено аналогична е организацията на плъстеното производство и в редица други райони. В Семьоновски уезд на същата губерния в 363 общини през 1889 г. в това производство са били заети 3180 домакинства с 4038 ра-

* Ще отбележим, че приведеното графично изображение е типично изображение изобщо на всички руски промишлености, организирани по типа на капиталистическата манифактура: навсякъде виждаме начело на промишлеността големи предприятия (причислявани понякога към «фабриките и заводите») и пълно подчинение на масата дребни предприятия — с една дума, капиталистическа кооперация, основана на разделението на труда и ръчното производство. По същия начин манифактурата образува земеделски център и в повечето други производства.

** Работят голи при температура 22—24°R. Във въздуха се носят дребен и едрър прах, вълна и всякакви нечистотии от нея. Подът на «фабриките» е пръстен (именно в перялните) и т. и.

*** Не е безинтересно да отбележим тук особения жаргон на красноселци; това е характерна черта на териториалната затвореност, свойствена на манифактурата. «В Красное село фабриките по *матройски* се наричат *кухни*. . . *Матройският* език принадлежи към многобройните клонове на *офенския*, от които главни са три: *самият офенски*, който се говори предимно във Владимирска губерния, *галивонски* — в Костромска, и *матройски* — в Нижегородска и Владимирска губерния» («Трудове на куст. ком.», V, с. 165). Едва едрата машина индустрия напълно разрушава земеделския характер на обществения връзки и поставя на тяхно място националните (и интернационалните) връзки,

ботници. От 3946 работници само 752 са работили за продажба, 576 са били наемни работници и 2618 са работили за собствениците в повечето случаи с техен материал. 189 домакинства са раздавали работа на 1805 домакинства. Едрите собственици имат работилници с наемни работници, броят на които стига до 25, и купуват вълна за около 10 хил. годишно*. Едрите собственици са наричани *хилядници*; техният оборот достига 5—100 хил. рубли; те имат собствени складове за вълна и магазини за продажба на изделия**. В Казанска губерния според «Списъка» е имало 5 плъстени «фабрики» със 122 работници, с производство за 48 хил. рубли и с 60 работници извън «фабриката». Очевидно последните фигурират и в броя на «кустарите», за които четем, че те нерядко работят за «закупчици» и че има предприятия с около 60 работници***. От 29 плъстени «фабрики» в Костромска губерния 28 са съсредоточени в Кинешемски уезд; там има 593 работници в заведенията и 458 извън тях («Списък», с. 68—70; две заведения използват само работещи навън. Появяват се и парни двигатели). От «Трудове на ком.» (XV) знаем, че от 3908 дръндари и производители на плъстена тъкан в тази губерния 2008 са съсредоточени именно в Кинешемски уезд. Костромските производители на плъстена тъкан в по-голямата си част са несамостоятелни или работят като наемни работници в крайно нехигиенични работилници****. В Калязински уезд, Тверска губерния, виждаме, от една страна, домашно производство за «фабрикантите» («Списъка», 113), а от друга — именно този уезд е гнездо на «кустарите»-плъстари; от този уезд излизат около 3000 души «кустари», които преминават през пустошта «Зимняк»¹⁸³ (през 60-те години тук се намирала сукнената фабрика на Алексеев), образувайки «грамаден работнически пазар на дръндари и плъстари»*****. В Ярославска губерния също срещаме работене извън предприятието за «фабрикантите» («Списъка», 115) и «кустари», които работят на търговците с тяхна вълна, и т. н.

* «Материалы к оценке земель Нижегородской губ.», т. XI. Н.-Н. 1893. с. 211—214.

•• «Трудове на куст. ком.», VI.

••• «Отч. и исл.», III.

•••• «Пом. във Влад. губ.», II.

••••• «Пом. във Влад. губ.», II, с. 271.

3) Шапкарското и конопено-въжарското производство

По-горе дадохме статистически данни за шапкарската промишленост в Московска губерния*. От тях се вижда, че $\frac{2}{3}$ от цялото производство и от всички работници са съсредоточени в 18 предприятия, които имат средно по 15,6 наемни работници**. «Кустарите»-шапкари извършват само част от операциите на производството на шапки: те изработват *калпаците*, продавани на московските търговци, които имат свои «предприятия за гарниране»; за «кустарите»-шапкари на свой ред работят по домовете си «стригачки» (жени, които подстригват вълната). Така че, общо взето, тук виждаме капиталистическа кооперация, основана на разделението на труда и уплетена в цяла мрежа разнообразни форми на икономическа зависимост. В центъра на занаята (с. Кленово, Подолски уезд) ясно се вижда отделянето на промишлениците (главно наемни работници) от земеделието*** и повишаването на равнището на потребностите на населението: живеят «много по-чисто», обличат се в басма и дори в сукно, имат самовари, изоставят старите обичаи и пр., предизвиквайки с това горчивите оплаквания на местните почитатели на старото****. Новата епоха предизвиква дори появата на шапкари-гурбетчи.

Типична капиталистическа манифактура представлява шапкарското производство в с. Молвитино, Буйски уезд, Костромска губерния*****. «Главното... занятие в с. Молвитино и в 36 по-малки села е шапкарският занаят.» Хората изоставят земеделието. След 1861 г. занаятът се развил широко; разпространили се шевните машини. В Молвитино 10 работилници работят през цялата година и имат по 5—25 майстора и 1—5 майсторки. «Най-добрата работилница има годишен оборот към 100 хил. рубли.»***** Раздава се и работа за в къщи (напр. жените

* Вж. првл. I към V гл., пром. № 27.

** Някои от тези предприятия попадат понякога при «фабриките и заводите». Вж. напр. «Указателя» от 1879 г., с. 126.

*** Св. по-горе, гл. V, § VII.

**** «Сборник стат. свед. за Моск. губ.», VI, в. I, с. 282—287.

***** Вж. «Трудове на куст. ком.», IX, и «Отч. и изсл.», III.

По някаква случайност такива работилници досега не са попаднали сред «фабриките и заводите».

изработват по домовете си материала за дъната на шапките). Разделението на труда осакатява хората, работещи при най-нехигиенични условия и обикновено заболяват от туберкулоза. Продължителното съществуване на тази промишленост (повече от 200 години) е създало необикновено изкусни майстори: молвитинските майстори са известни и в столиците, и в далечните покрайнини.

Център на производството на конопени изделия в Медински уезд, Калужка губерния, е с. Полотняний завод. То е голямо село (според преброяването от 1897 г. — 3685 жители) с население без земя и твърде промишлено (над 1000 «кустари»); това е центърът на «кустарните» промишлености в Медински уезд*. Производството на конопени изделия е организирано така: едрите собственици на предприятия (те са трима; най-големият е Ерохин) имат работилници с наемни работници и повече или по-малко значителни оборотни капитали за купуване на суров материал. Конопът се влачи във «фабриките», преди се по къщите от предачки, усуква се във фабриките и по домовете. Снове се във фабриките, а се тъче и там, и по домовете. През 1878 г. в производството на конопени изделия е имало 841 «кустари»; Ерохин се смята и за «кустар», и за «фабрикант», декларираше 94—64 работници в 1890 и 1894/95 г.; според «Отч. и изсл.» (т. II, с. 187) за него работят «стотици селяни». В Нижегородска губерния център на производството на въжа са също неземеделските промишлени села Нижний и Верхний Избилец, Горбатовски уезд.** Според данните на г-н Карпов («Трудове на ком.», св. VIII) това е един Горбатово-Избилецки въжарски район; част от жителите на гр. Горбатов също се занимават с този занаят, а и селата В. и Н. Избилец са «почти част от гр. Горбатов» и жителите им живеят по градски, пият всеки ден чай, обличат се с купешки дрехи, ядат бял хляб. В занаята са заети всичко около $\frac{2}{3}$ от населението на 32 селища, именно около 4701 работници (2096 мъже и 2605 жени) с производство за около $1\frac{1}{2}$ млн. рубли. Занаятът

* «Трудове на куст. ком.», II.

** Според земската статистика (св. VII на «Материалите», Н.-Н., 1892) в 1889 г. там е имало 341 и 119 домакинства, 1277 и 540 души от двата пола. Домакинствата с надели са 263 и 103. Домакинствата, упражняващи занаята, са 284 и 91, от тях 264 и 32 не се занимават със земеделие. Селяни без коне — 218 и 51. Наделите си дават под наем 237 и 53.

съществува около 200 години и сега запада. Организацията му е следната: всички работят за 29 собственици на предприятия с техен материал, срещу заплащане на парче, и се намират «в пълна зависимост от собствениците», работейки по 14—15 часа на ден. По данни на земската статистика (1889 г.) в занаята са заети 1699 работници мъже (плюс 558 жени и мъже, прехвърлили трудоспособната възраст). От 1648 работници само 197 работят за продажба, 1340 — за собственика* и 111 са наемни работници в работилниците на 58 собственици. От 1288 наделни домакинства само 727, т. е. малко повече от $\frac{1}{2}$, обработват сами цялата орна земя. От 1573 работници с наделна земя 306, т. е. 19,4%, изобщо не се занимават със земеделие. Поставяйки си въпроса, какви са «собствениците», ще трябва да преминем от областта на «кустарната» промишленост към «фабрично-заводската». Според «Списъка» от 1894/95 г. тук е имало две въздени фабрики с 231 работници и 1155 работещи извън предприятието, с производство на стойност 423 хил. рубли. И двете предприятия вече са имали механични двигатели (какви то не е имало нито в 1879, нито в 1890 г.), следователно тук ясно виждаме преграждането на капиталистическата манифактура в капиталистическа машинна индустрия, превръщането на «кустарите», раздаващи работа и купуващи изделия, в същински фабриканти.

В Пермска губерния кустарното преброяване от 1894/95 г. е регистрирало в губернията 68 въздарски селски предприятия с 343 работници (от тях 143 наемни), с производство за 115 хил. рубли** . Начело на тези дребни предприятия стоят включените в общия брой едри манифактури: 6 собственици на предприятия със 101 работници (91 наемни) и с производство за 81 хил. рубли.*** Организацията на производството на тези големи предприятия може да служи за най-релефен образец на «органична манифактура» (според Маркс)¹³⁴, т. е. на таква манифактура, в която различните работници изпълняват различни опе-

* Сръ. «Нижегор. сборник», т. IV, статията на свещ. Рославлев.

** «Очерк за съст. на кустарната пром. в Пермской губ.», с. 158; в сборозете на таблицата има грешка при изчислението или печатна грешка.

*** Ibid., с. 40 и 189 от табл. По всичко изглежда, че същите тези предприятия фигурират и в «Списъка», с. 152. За да сравним едрите предприятия с дребните, ние отделихме земеделците-стокпроизводители, аж. «Етюди», с. 156. [Вж. Съж. Т. 2, с. 426—427. Ред.]

рации от *последователната* преработка на суровия материал: 1) мънене на конопа; 2) влачене; 3) предене; 4) навиване; 5) насмоляване; 6) размотаване на барабан; 7) прокарване на нишките от стана в надупчената дъска; 8) прокарване нишките в чугунената втулка; 9) усукване на вървите, навиване въжетата и събирането им*.

Както изглежда, еднородна е и организацията на конопообработващата промишленост в Орловска губерния: от значителния брой дребни селски предприятия се отделят едри манифактури, предимно в градовете, и се нареждат сред «Фабриците и заводите» (според «Указателя» от 1890 г. в Орловска губерния е имало 100 конопообработвателни фабрики с 1671 раб. и с производство за 795 хил. рубли). В производството на конопени изделия селяните работят «за търговците» (вероятно за същите тези манифактуристи) с техен материал, срещу заплащане на парче, при което работата се дели на специални операции: «мъначите» мънат конопа; «предачите» предават; «разчесвачите» очистват от пъздера; «въртачите» въртят колелото за усукване. Работата е много трудна; мнозина заболяват от охтика, получават «бодежи». Толкова е прашно, че «ако не си свикнал, не можеш изтърпя и $\frac{1}{4}$ час». Работи се в обикновени бараки от тъмно до тъмно, от май до септември**.

4) Д ъ р в о о б р а б о т в а щ о т о п р о и з в о д с т в о

Най-типичен образец на капиталистическа манифактура в тази област е производството на ракли. Според данните например на пермските изследвачи «неговата организация е такава: няколко едри собственици, които имат работилници с наемни работници, купуват материал, изработват *отчасти* изделията в своите работилници, но главно раздават материал на дребните работилници, изработващи отделните части, а в своите работилници сглобяват частите

* «Куст. пом. на Перм. губ. на Сиб.-Уралското изложение», св. III/с. 47 и следващите.

** Вж. земско-статист. сборници за Трубчевски, Карачевски и Орловски уезд на Орловска губерния. Връзката на едрите манифактури с дребните селски предприятия се вижда и от това, че и в последните се развива прилагането на наемен труд: напр. в Орловски уезд 16 селяни — собственици на предачници, имат 77 работници.

на раклата и след окончателната изработка изпращат стоката на пазара. Разделението на труда. . . се прилага в производството в широки размери: изработката на цялата ракла се разделя на 10—12 операции, всяка от които се извършва поотделно от детайлисти-кустари. Организацията на производството се състои в обединяване на работниците на детайли (*Teilarbeiter*, както се наричат в «Капиталът») под командата на *капитала**. Това е хетерогенна манифактура (*heterogene Manufaktur*, според Маркс¹³⁵), в която различните работници не изпълняват последователни операции по преработката на суровия материал в продукт, а изработват отделните части на продукта, които след това се сглобяват. Това, че капиталистите предпочитат домашната работа на «кустарите», се обяснява отчасти с посочения характер на тази манифактура, отчасти (и главно) с по-евтиния труд на домашните работници**. Ще отбележим, че сравнително големите работилници в това производство попадат понякога и сред «фабриките и заводите»***.

По всяка вероятност така е организирано и производството на ракли във Владимирска губерния, Муромски уезд, където «Списъкът» посочва 9 «фабрики» (всичките с ръчен труд) с 89 раб. в предприятията и 114 *вън от тях*, с производство на стойност 69 810 рубли.

Аналогична е организацията на производство на карети — напр. в Пермска губерния: от масата дребни предприятия се открояват монтажни работилници с наемни работници; дребните кустари са работници на детайли, които изработват частите на каретите както със свой материал, така и с материал на «закупчиците» (т. е. собствениците на монтажните работилници)****. За полтавските «кустари», производители на карети, четем, че в селището Ардони има работилници с наемни работници и с раздаване работа за в къщи (по-едрите собственици имат по двадесетина външни работници)*****. В Казанска губерния в

* В. Ильин, «Етюди», с. 176. (Вж. Съч. Т. 2, с. 452. *Ред.*)

** Вж. точните данни на пермската кустарна статистика, пак там, с. 177. (Вж. Съч. Т. 2, с. 453. *Ред.*)

*** Вж. «Указ.» и «Списъка» за същата Пермска губ., за същото село Невянский завод (неземеделско), което е център на «кустарната промишленост».

**** Срв. нашите «Етюди», с. 177—178. (Вж. Съч. Т. 2, с. 452. *Ред.*)

***** «Отч. и насл.», 1.

производството на градски карети се забелязва разделение на труда по вида на каретите: в едни селища се произвеждат само с плазове, в други — само на колела, и т. н. «Градските карети, напълно сглобени в селото (но без обковка, без колела и без стръки), отиват при казанските търговци, които са ги поръчали, а от тях при кустаритековачи за обковаване. След това тези изделия отново се връщат в градските магазини и работилници, където окончателно се оформят, т. е. тапицират се и се боядисват. . . Казан, където по-рано са се обковавали градските карети, малко по малко е предал тази работа на кустарите, които работят по-евтино от градските майстори. . .»* Следователно, капиталът предпочита да раздава работа за в къщи, тъй като с това се поевтинява работната сила. Организацията на производството на карети, както се вижда от приведените данни, в повечето случаи е система от кустари-детайлисти, подчинени на капитала.

Голямото промишлено село Воронцовка, Павловски уезд, Воронежска губерния (в 1897 г. — 9541 жители), сякаш е една манифактура за дървени изделия («Трудове на ком. и т. д.», св. IX, статията на свещ. Митр. Попов). В промишлеността са заети повече от 800 къщи (и още някои домакинства от селището Александровка, което има над 5000 жители). Изработват се талиги, брички, колела, ракли и др. общо на стойност до 267 хил. рубли. Самостоятелните стопани са по-малко от една трета; наемни работници в работилниците на стопаните се срещат рядко** . Повечето работят по поръчка на местните селяни-търговци срещу заплащане на парче. Работниците са задължени на работодателите и се съсипват от работа: народът става по-нездрав. Населението на селището е промишлено, не от селски тип, със земеделие почти не се занимава (освен със зеленчукопроизводство), притежава нищожни надели. Промислеността съществува отдавна, отклонява населението от земеделието и засилва все повече разликата между богатите и бедните. Населението се

* *ibid.*, III.

** Едни търговци на дърв. материал — 14 души. Те притежават *парни работилници* за извняване на дървени части (на стойност около 300 руб.); в селото те са всичко 24 и във всяка такава работилница работят по 6 работници. Същите тези търговци раздават и материал на работниците, и ги заробват даване пари в аванс.

храни оскъдно, облича се «по-контешки, отколкото в миналото», «но не според средствата си» — във всичко купешко. «Населението е обзето от промишлен и търговски дух». «Почти всеки, който няма занаят, търгува с нещо. . . Под влияние на промишлеността и търговията селянинът е станал въобще по-отворен, което го е направило по-съобразителен и хитър.»*

Прочутата лъжичарска промишленост на Семьоновски уезд, Нижегородска губерния, по своята организация се доближава до капиталистическата манифактура; наистина тука няма големи работилници, които да изпъкват сред масата дребни и да господствуват над тях, но затова пък тук виждаме дълбоко вкоренило се разделение на труда и пълно подчиняване на масата детайлни работници от капитала. До изработването си в окончателен вид лъжичката преминава през не по-малко от десет ръце, при което закупчиците извършват някои операции или чрез наемни работници, или като ги възлагат на специалисти-работници (напр. шарките); някои селища се специализират в отделни детайлни операции (напр. с. Дяково в оглаждане на лъжиците, което се извършва по поръчка на търговеца срещу заплащане на парче, с. Хвостиково, Дианово, Жужелки — в шарките на лъжиците, и т. н.). Закупчиците купуват дървения материал на едро в Самарка и др. губернии, изпращайки там групи наемни работници, имат си складове за суровия материал и за изделията, дават на кустарите за обработка най-ценните видове материал и пр. Масата работници на детайли образуват един сложен производителен механизъм, напълно подчинен на капитала. «За лъжичарите е все едно дали работят като наемници на издръжка на работодателя и в негово помещение или се трудят, сврени в къщурките си, защото в този отрасъл, както и в другите, всичко вече е претеглено, измерено и пресметнато. Лъжичарят изкарва толкова, колкото да преживее.»** Съвсем естествено е, че при такива условия

* Тук е уместно да се отбележи изобщо процесът на развитие на капитализма в търговията с дървен материал. Доставчиците на дървен материал не продават стоката си в суров вид, а нямат работници, възлагат им обработката на дървения материал и изготвянето на разни дървени изделия, след което продават тези изделия. Вж. «Трудове на ком. и т. н.», VIII, с. 1268, 1314. Също «Сборник стат. свед. за Орл. губ., Трубчевски уезд».

** «Трудове на куст. ком.», св. II, 1879 г. — Вж. също земско-стат. «Материали» за Семьоновски уезд, св. XI, 1893.

капиталистите, господстващи над цялото производство, не бързат да откриват работилници и производството, основано на ръчното майсторство и на традиционното разделение на труда, вегетира в своята изостаналост и закостенялост. Вързаните за земята «кустари» сякаш са застинали в своята рутинна: както в 1879 г., така и в 1889 г. те продължават все още да броят парите по старому в асигнация, а не в сребро.

Начело на производството на играчки в Московска губерния стоят също така предприятия от типа на капиталистическата манифактура*. От 481 работилници 20 имат над 10 работници. В производството твърде широко се прилага разделиението на труда и по вид на стоките, и по детайли, което твърде много повишава производителността на труда (с цената на осакатяването на работника). Например доходността на една дребна работилница се определя на 26% от продажната цена, а на едрата — на 58%**. Разбира се, едрите собственици на предприятия имат и значително по-голям основен капитал; срещат се и технически приспособления (напр. сушилни). Център на промишлеността е едно неземеделско селище, Сергиевски посад (в него работниците са 1055 от всичко 1398, то дава производство за 311 хил. рубли от общата стойност 405 хил. рубли; според преброяването от 1897 г., жителите са 15 155). Авторът на очерка за това производство, посочвайки преобладаването на дребните работилници и т. н., счита преминаването на занаята в манифактура за вероятно, отколкото във фабрика, но все пак за малко вероятно. «И в бъдеще — казва той — дребните производители винаги ще имат възможност повече или по-малко успешно да конкурират едрото производство» (I. с., 93). Авторът забравя, че в манифактурата техническа база винаги си остава същото ръчно производство, както и в дребните промишлености; че разделиението на труда никога не може да бъде толкова решително предимство, че да измести напълно дребните производители, особено ако те прибягват до такива средства като удължаване на ра-

* Приведените от нас статистически данни (прилож. I към V гл., промишл. № 2, 7. 26) обхващат само една малка частца от всички производители на играчки; но тези данни показват появата на работилници с 11—18 работници.

** «Сборник стат. след. за Моск. губ.», т. VI, св. II, с. 47.

ботния ден и т. н.; че манифактурата никога не може да обхване цялото производство и си остава само надстройка над масата дребни предприятия.

5) Производства по обработка
на животински продукти.
Кожарство и кожухарство

Най-големите райони на кожарската промишленост са особено релефен пример за пълно свиване на «кустарната» и фабр.-заводската промишленост, пример за твърде развита (и в дълбочина, и на ширина) капиталистическа манифактура. Характерно е дори и това, че в губерниите, които изпъкват с размерите на «фабр.-заводската» кожарска промишленост (Вятска, Нижегородска, Пермска, Тверска), особено много са развити «кустарните» производства от този отрасъл.

В село Богородское, Горбатовски уезд, Нижегородска губерния, според «Указателя» от 1890 г. е имало 58 «фабрики» с 392 раб. и с производство за 547 хил. рубли, а според «Списъка» от 1894/95 г. — 119 «завода» с 1499 раб. в предприятията и 205 работещи извън предприятията при производство за 934 хил. рубли (последните цифри обхващат само обработката на животински продукти — главния отрасъл на местната промишленост). Но тези данни показват само *върха* на капиталистическата манифактура. Г-н Карпов сочи за 1879 г. в това село и неговия район над 296 предприятия с 5669 работници (от тях твърде много работят в къщи за капиталистите) с производство за около 1490 хил. рубли* в отраслите: кожарство, лепене токове на обуща от кожени отпадъци, плетене на кошници (за стоки), седларство, сарачество, ръкавичарство и заемащия особено положение отрасъл — грънчарство. Земската статистика от 1889 г. посочва в този район 4401 промишленици, при което от 1842 работници, за които са дадени подробни сведения, 1119 са заети с наемна работа в чужди работилници, а 405 работят по домовете си за собствениците на предприятия** . «Богородское с неговото 8-хилядно население представлява един грамаден кожар-

* «Трудове на куст. ком.» IX.

** «Материали за оценка на земята» за Горбатовски уезд.

ски завод, работещ непрекъснато.»* По-точно, това е «органична» манфактура, подчинена на неголям брой едри капиталисти, които купуват суровия материал, обработват кожите, произвеждат от тях разнообразни изделия, като наемат за производството няколко хиляди напълно безимотни работници и господствуват над дребните предприятия**. Този отрасъл съществува твърде отдавна, от XVII век; в историята на отрасъла особено се помнят помешчиците Шереметиеви (началото на 19 век), които допринесли значително за развитието на отрасъла между другото от край време защищавали възникналия тук пролетариат от местните богаташи. След 1861 г. отрасълът се развил силно и по-специално израсли големи предприятия, измествачи дребните; вековната промишлена дейност е създала сред населението прекрасни майстори, които разнесли занаята из цяла Русия. Затвърдилите се капиталистически отношения довели до отделяне на промишлеността от земеделието: с. Богородское не само почти не се занимава със земеделие, но откъсва от земята и околните сѐляни, които се преселват в този «град»***. Г-н Карпов констатира в това село «пълна липса на каквото и да било селско у жителите», «изобщо не ти идва наум, че се намираш в село, а не в град». Това село оставя далеч зад себе си и Горбатов, и всички останали уездни градове в Нижегородска губерния, с изключение може би на Арзамас. Това е «един от най-значителните търговски и промишлени центрове на губернията, който произвежда и търгува за милиони». «Районът на промишленото и търговското влияние на Богородское е твърде обширен; но с богородската промишленост най-тясно е свързана промишлеността в неговите околности, приблизително в ра-

* «Трудове на хуст. ком.», 1X.

** Напр. в сараечеството на чело място стоят 13 едри собственици на работилници, които имат по 10—30 наемни работници и по 5—10 работници извън предприятието. Едрите ръкавичари кроят ръкавици в своите работилници (с 2—3 наемни работници) и ги раздават за шие на 10—20 жени; тези жени се делят на пръстичарки и шивачки; първите вземат работа от работодателите и я раздават на вторите, като при това ги експлоатират (свед. от 1879 г.).

*** В 1889 г. от 1812 домакинства (с 9241 жители) 1469 не са имали посеви (в 1897 г. — 12 342 жит.). Селата Павлово и Богородское се отличават от останалите селща в Горбатовски уезд по съвсем слабо изселване на жители: напротив, от всички отсъстващи сѐляни на Горбатовски уезд 14,9% живеят в Павлово, а 4,9% — в Богородское. От 1858 до 1889 г. в целия уезд населението е нараснало с 22,1%, а в село Богородское — с 42% (вж. зем. стат. «Материали»).

диус 10—12 версти. Тази промишлена околност е нещо като продължение на самото Богородское.» «Богородските жители никак не приличат на обикновените прости mužiци: това са еснафи-занаятчии, народ изобретателен, опитен, който презира селяка. Битът и нравствените понятия на богородския жител са изцяло еснафски.» Към това остава да добавим, че промишлените села в Горбатовски уезд се отличават със сравнително висока грамотност на населението: така например процентът на грамотните и учещите се мъже и жени за с. Павлово, Богородское и Ворсма е 37,8% и 20,0%, а за останалите части на уезда — 21,5% и 4,4% (вж. земско-стат. «Материали»).

Съвсем аналогични отношения (само че в по-малък мащаб) срещаме и в промишленостите по обработка на кожи в селата: Катунки и Городец, Балахнински уезд, Большое Мурашкино, Княгинински уезд, Юрино, Василски уезд, Тубанаевка, Спаское, Ватрас и Латишиха в същия уезд. Същите неземеделски центрове с «окръжение» от земеделски селища, същите разнообразни промишлености и много дребни предприятия (а също и работещи по домовете), подчинени на едри предприемачи, чиито капиталистически работилници понякога попадат сред «фабриките и заводите»*. Без да се впускаме в статистически подробности, които не съдържат нищо ново в сравнение с изложеното по-горе, ще приведем само следната извънредно интересна характеристика за село Катунки**:

«Известна патриархална простота в отношенията между собствениците на предприятията и работниците, която впрочем не бие на очи от пръв поглед, и която, за съжаление (?), от година на година изчезва, говори за кустарния характер на поминъка (?). Както поминъкът, така и населението започва да придобива фабричен характер едва напоследък, особено под влияние на града, връзките с който са улеснени след създаване на параходството. Сега селото има вече напълно вид на промишлено селище: нито следа от селско

* Вж. земско-стат. «Материали» за посоч. уезди. — «Трудове на куст. ком.», IX и VI. — «Указател» и «Списък». — «Отч. и изсл.», II.

** В 1889 г. то е имало 380 домакинства (всички без посеви) и 1305 жители. В целия Катунски район 90,6% домакинства са заети в промишлеността; 70,1% от работниците са заети само в промишлеността (т. е. не се занимават със земеделство). По грамотност този район стои много по-високо от средното равнище за уезда, отстъпвайки в това отношение само на Черноречка волост — също неземеделска и с твърде развито производство на лодки. В с. Б. Мурашкино през 1887 г. е имало 856 домакинства (от тях 853 без посеви) и 3473 жители от двата поля. Според преброяването от 1897 г. Городец е имал 6330 жит., Б. Мурашкино — 5341, Юрино — 2189, Спаское — 4494, Ватрас — 3012.

стопанство, къщите по градски се строят една до друга, каменните палати на богатите и редом с тях жалките колиби на бедняците, струпаните в центъра на селището дълги дървени и каменни здания на заводите — всичко това рязко отличава Катунки от съседните селища и ясно показва промишления характер на местното население. С някои черти на своя характер самите жители също напомнят вече оформилия се в Русия «фабричен» тип: известна показност в домашната обстановка, в облеклото, в маннерите, разгулен живот в повечето случаи и слаба загриженост за утрешния ден, смела, понякога витневата реч, известно високомерие към селския мужик — всички тези черти ги обединяват с останалото фабрично население в Русия.»*

В гр. Арзамас, Нижегородска губерния, «фабр. заводската» статистика установява за 1890 г. всичко 6 кожарски завода с 64 работници («Указателят»); но това е само малка частица от капиталистическата манифактура, която обхваща кожухарското, обущарското и др. производства. Собствениците на заводи възлагат работа по домовете и в гр. Арзамас (в 1878 г. на около 400 души), и в 5-те близки околни селища, където от 360 къщи на кожухари 330 работят за арзамаските търговци с техен материал, трудейки се по 14 часа на ден за 6—9 руб. месечно**; затова именно кожухарите са хора бледи, слаби, израждащи се. В крайградското селище Виездная Слобода от 600 къщи на обущари 509 работят за собствениците на предприятия, от които получават скроени ботуши. Занаятът е много стар, от около 200 години, и все расте и се развива. Със земеделие жителите почти не се занимават и целият облик на живота им е чисто градски, живеят «разкошно». Същото се отнася и до гореспоменатите кожухарски селища, жителите на които «гледат с презрение на селянина-зеделец, когото наричат «майка-селянния.»***.

Съвсем същото виждаме и във Вятска губерния. Вятски и Слободски уезд са центрове и на «фабр.-заводското», и на «кустарното», кожарско и кожухарско производство. Във Вятски уезд кустарните кожарски заводи са съсредоточени в околностите на града, «допълвайки» промишлената дейност на големите заводи****, напр. работейки за собстве-

* «Трудове на куст. ком.», IX, с. 2567. Свед. от 1880.

** Положението на работниците в арзамаските фабрики е по-добро от положението на селския работник («Трудове на куст. ком.», III, с. 133).

*** Ibid., с. 76.

**** «Трудове на куст. ком.», в. XI, с. 3084 (срв. «Указателят» от 1890). Сред кустарите е попаднал селянският-зеделец Долгушин, който има завод с 60 работници. А тези кустари са няколко.

ниците на големи заводи; за тях работят в повечето случаи занаятчиите-сарачи и производители на лепило. Притежателите на кожухарски заводи имат стотици работници, които шият по домовете си овчите кожи. Това е една обща капиталистическа манифактура с поделения: дъбилно-кожухарско, кожарско-седларско и т. н. Още по-релефно са се очертали отношенията в Слободски уезд (център на промишленостите тук е крайградското селище Демянка): тук виждаме шепа едри собственици на заводи*, които стоят начело на кустарите-кожари (870 души), обушари и ръкавичари (855 души), преработвачи на овчи кожи (940 души), шивачи (309 души шият полушубки по поръчка на капиталистите). Въобще тази организация на производството на кожарските изделия е разпространена, както се вижда, твърде широко: напр. в гр. Сарапул, Вятска губерния, според «Списъка» има 6 кожарски завода, които същевременно изработват и обувки, ангажирайки освен 214 работници в предприятията си още 1080 работници навън (с. 495). Какво би останало от нашите «кустари», тези превъзнасяни от всевъзможните маниловци представители на «народната» промишленост, ако всички руски търговци и фабриканти така подробно и точно пресмятаха наеманите от тях работници извън предприятието!***

Тук следва да се спомене и промишленото село Расказово в Тамбовски уезд и губерния (през 1897 г. — 8283 жит.) — център и на «фаб.-заводска» промишленост (сукнени, сапунени, кожарски, спиртни заводи), и на «кустарна», тясно свързана с първата; производства — кожарско, плъстено (около 70 собственици на предприятия, има предприятия с по 20—30 раб.), туткалено, обушарско, чорапено (няма къща, където да не се плетат чорапи от вълна, раздавана на тегло от «закупчиците») и т. н. Близо до това

* Според «Указателя» от 1890 г. — около 27 собственици на заводи с повече от 700 работници.

** Сръ. също «Списъка», с. 489, за известното «кустарно» село Дунилово, Шуяски уезд, Владимирска губерния. Според «Указателя» в 1890 г. тук е имало 6 кожухарски завода със 151 работници, а по данни на «Трудове на хуст. ком.» (в. X) в този район са заети около 2200 кожухари и 2300 производители на шуби; в 1877 г. са изчислени около 5 1/2 хил. «кустари». Вероятно по същия начин е било организирано в този уезд производството на сита от влакна, което обхваща около 40 села и към 4000 души, така наречените «мардасци» (название на целия район)⁶³. Еднородната организация на кожухарския и обушарския занаят в Периска губерния ни сме описали с «Етюди», с. 171 в сл. (Вж. Съч. Т. 2, с. 446 и следващите. Ред.)

село е селището Беляя Поляна (300 къщи), известно с производства от същия род. В Моршански уезд център на занаятите е село Покровское-Василевское, което в същото време е и център на фаб.-заводската промишленост (вж. «Указателя» и «Отч. и изсл.», т. III). В Курска губерния като промишлени селища и центрове на «кустарни» занаяти са известни Велико-Михайловка (Новоосколски уезд, в 1897 г. — 11 853 жит.), Борисовка (Грайворонски уезд, 18 071 жит.), Томаровка (Белгородски уезд, 8716 жит.), Мирополе (Суджански уезд, над 10 хил. жит. Вж. «Отч. и изсл.», т. I, свед. за 1888—1889 г.). В същите селища ще намерите и кожарски «заводи» (вж. «Указателя» от 1890 г.). Главното «кустарно» производство е кожаро-обущарското. То възниква още през първата половина на 18-и в. и към 60-те години на 19-ия век се развива до такава степен, че се превръща в «здрава организация с чисто търговски характер». Цялата работа е била монополизирана от доставчиците, които са купували кожите и са ги раздавали на кустарите за обработка. Железниците премахват този монополен характер на капитала и капиталистите-доставчици прехвърлят капиталите си в по-доходни предприятия. Сега организацията е следната: едрите предприятия са около 120; те имат работилници с наемни работници и раздават работа за в къщи; дребните самостоятелни кустари (които обаче купуват кожи от едрите) са около 3000; работещи в къщи (за собствениците на едри предприятия) са 400 души, толкова са и наемните работници; освен това има и чираци. Обущарите са всичко над 4000. Освен това тук има кустари-грънчари, майстори на иконостаси, иконописци, тъкачи на покривки и т. н.

Крайно характерна и типична капиталистическа манифактура е обработването на кожи от катерици в Каргополски уезд, Олонецка губерния — занаят, който е описан с такава вещина, с такава правдиво и безхитростно възпроизвеждане на целия живот на промишленото население от един майстор-учител в «Трудове на куст. ком.» (св. IV). Според неговото описание (1878 г.) занаятът съществува от началото на 19 век: 8 собственици на предприятия държат 175 работници, за тях работят още около 1000 шивачки в къщи и около 35 семейства кожухари (по села-

та), всичко 1300—1500 души, с общо производство за 336 хил. рубли. За куриоз трябва да се отбележи, че когато това производство е процъфтявало, то не е било включвано във «фабрично-заводската» статистика. В «Указателя» от 1879 г. няма сведения за него. А когато започнало да запада, е било включено в статистиката. Според «Указателя» от 1899 г. в гр. Каргопол и уезда има 7 завода със 121 раб., с производство за 50 хил. рубли, а според «Списъка» — 5 завода със 79 раб. (навън 57 раб.), с общо производство за 49 хил. рубли.* Отношенията в тази капиталистическа манифактура са твърде поучителни като образец на това, което става в нашите открайвременни, чисто самобитни «кустарни промишлености», в едно от многобройните затънтени места в Русия. Майсторите работят по 15 часа на ден при крайно нехигиенични условия и изкарват по 8 рубли месечно, по-малко от 60—70 рубли годишно. Доходът на собствениците на предприятия е около 5000 рубли годишно. Отношенията между работодателите и работниците са «патриархални»: по стар обичай господарят дава даром квас и сол, които работниците изпросват от господарската готвачка. В знак на благодарност към господаря (че им «дава» работа) работниците идват безплатно да скубят катеричите опашки и да чистят кожата след привършване на работата. Майсторите живеят през цялата седмица в работилниците и господарите уж на шега ги понатупват (с. 218, 1. с.), карат ги да вършат всякаква работа — да разтърсват сеното, да ринат сняг, да носят вода, да плакнат прането и пр. Работната ръка е поразително евтина и в самия Каргопол, а селяните в околностите «са готови да работят почти даром». Производството е ръчно, със системно разделение на труда, с продължително чиракуване (8—12 години); лесно можем да си представим каква е съдбата на чираците.

* Ети сведения за «кустарите», отнасящи се за 1894 година. «С шиеето на обработени катеричи мижки се занимават най-бедните гражданки на Каргопол и селянките от Павловска волост. Плащат им най-ниската цена», така че шивачката изкарва на месец само 2 рубли и 40 копейки — 3 рубли за своята издръжка, а за такова заплащане (на парче) тя трябва да седи, без да изправи гръб, по 12 часа на ден «Работата твърде много изтощава силите поради извънредно голямото напрежение и неподвижност». Броят на шивачките сега е около 200 («Кустарная промышленность в Олонцевой губ.», очерк на г-да Благовещенский и Гарязин. Петрозаводек, 1895, с. 92—93).

б) Останалите производства по обработка на животински продукти

Особено ярък пример на капиталистическа манифактура представлява прочутият обушарски занаят на село Кимри, Корчевски уезд, Тверска губерния, и неговите околности*. Този занаят е много стар, съществува от 16-и век. В следреформената епоха той продължава да расте и се развива. Плетньов включва в района на този занаят в началото на 70-те години 4 волости, а в 1888 г. се включват вече 9 волости. Основата на организацията на занаята се състои в следното. Начело на производството стоят собствениците на големи работилници с наемни работници, които дават скроени кожи за шиене навън. Г-н Плетньов изчислява 20 такива собственици със 124 работници и 60 чираци с производство за 818 хил. рубли, при което авторът определя броя на работещите у дома си за тези капиталисти приблизително на 1769 работници и 1833 чираци. След това идват собствениците на дребни предприятия с 1—5 наемни работ. и с 1—3 чираци. Тези собственици продават стоката си предимно на пазарите в село Кимри; техният брой е 224 с 460 работници и 301 чираци; производството им възлиза на 187 хил. рубли. Следователно, общо има 224 собственици на предприятия, 2353 работници (включително 1769 работещи по домовете) и 2194 работници-чираци (включително 1833 работещи по домовете), с производство за 1005 хил. рубли. Освен това има и работилници, които извършват разни детайлни операции: чистене на кожата с рукам; лепене на отпадъците от чистенето; специални превозвачи за стоката (4 предприятия с 16 работници и около 50 коня); специални дърводелци (за изработване на сандъци за опаковка) и т. н.** Плетньов изчислява производството за целия район

* Вж. «Статист. времяянк Росс. империя», II вып., III. СПб. 1872. Материали за изучаване кустарната промишленост и ръчния труд в Русия. Обработ. от Л. Майков. Статията на В. А. Плетньов. Този труд е най-добрият по яснота на описанието на цялата организация на занаята. По-късните трудове дават ценни статистически и битови данни, но не разясняват толкова добре икономическата структура на този сложен занаят. Вж. още «Трудове на куст. ком.», св. VIII, статията на г-в Покровски — «Отчети и изследвания», т. I.

** Св. «Отч. и изсл.»: 7 групи промишленци: 1) търговци на кож. стока; 2) закупчици на обувки; 3) собственици на големи работилници (5—6 души), които доставят материал на го раздават за изработване в къщи; 4) собственици на

на 4,7 млн. рубли. В 1881 г. са преброени 10 638 кустари, а заедно с гурбетчините — 26 000 души, а производството е изчислено на стойност 3,7 млн. рубли. Относно условията на работата е важно да отбележим прекомерно дългия работен ден (14—15 часа) и крайно нехигиеничните условия на работа, плащането със стока и т. н. Центърът на занаята, село Кимри, «по-скоро прилича на малък град» («Отч. и изсл.», I, 224); жителите са лоши земеделци, заети през цялата година със занаята; само селските кустари оставят занаята през време на сенокоса. Къщите в с. Кимри са градски и жителите се отличават с градски навици на живот (напр. с «контешко» облекло). Във фаб.-заводската статистика това производство доскоро не се отбелязваше, навярно защото собствениците на предприятия «на драго сърце се наричат» кустари (ibid., 228). В «Списъка» са влезли за пръв път 6 работилници за обувки от Кимрския район с 15—40 работници, без външните работници. Разбира се, тук имаме маса пропуски.

Към манифактурата спада и производството на копчета в Броницки и Богородски уезд на Московска губерния — производство на копчета от копита и овнешки рога. В това производство са заети 487 работници в 52 предприятия; производството възлиза на 264 хил. рубли. Предприятията с по-малко от 5 души са 16; с 5—10 души — 26; с 10 и повече — 10. Само 10 собственици на предприятия, които работят за едри собственици с техен материал, нямат наемни работници. Напълно самостоятелни са само едрите промишленици (които, както се вижда от приведените цифри, имат по 17—21 раб. в предприятие). Очевидно, именно те фигурират в «Указателя» като «фабриканти» (вж. с. 291: 2 предприятия с 4 хил. рубли производство и със 73 работници). Това е органична манифактура; рогата първо се размекват на пара в така наречената «ковачница» (селска къща с ковашко огнище), след това се предават в *работилницата*, режат се на преса, върху тях се щанцова фигурата и накрая се дооформят, полират се на специална машина.

дребни работилници с наемни работници: те също раздават работа за в къщи: 8) майстори, които работят сами или за пазара, или за собствениците на предприятия [sic (под. Ред.) 3 и 4]; 6) наемни работници (майстори, калфи, чираци); 7) «майстори на калъпи, хроячи, а също собственици и работници в работилниците за опъване и изстъргване на кожата, за смазване и слепяване на стружките»¹⁹⁷ (с. 227, i. с.). Жителите на с. Кимри според преброяването от 1897 г. са 7617.

В предприятията има чираци. Работният ден продължава 14 часа. Обикновено се плаща в стока. Отношенията между господарите и работниците са патриархални, именно: господарят нарича работниците «деца», а книгата за заплатите се нарича «книга за децата»; при плащането собственикът на предприятието чете нотации на работниците и никога не изпълнява напълно техните молби за пари.

От същия тип е и производството на рогови изделия, което влиза в нашата таблица за «дребните промишлености (прил. I към гл. V, промишленост № 31 и 33). «Кустари» с десетки наемни работници фигурират и в «Указателя», като «фабриканти» (с. 291). В производството се прилага разделение на труда; раздава се и работа за в къщи (за изглаждане и дообработване на гребените). Център на производството в Богородски уезд е голямото село Хотенчи, в което земеделието вече отстъпва на втори план (в: 1897 г. — 2494 жители). В изданието на Моск. земство: «Кустарните производства в Богородски уезд, Моск. губ. през 1890 г.», се казва съвсем правилно, че това село «не е нищо друго освен голяма манифактура за производство на гребени» (с. 24, курс. наш). През 1890 г. в това село е имало повече от 500 промишленици с производство от 3,5 до 5,5 млн. гребени. «Най-често продавачът на рога е едновременно и закупчик на изделията, а нерядко е и едър гребенар.» Особено лошо е положението на онези стопани, които са принудени да вземат рогата «на парче»: «фактически тяхното положение е по-лошо даже от положението на наемните работници в едрите предприятия. Нуждата ги принуждава да експлоатират безпощадно труда на цялото си семейство и да удължат работния ден, да карат и децата си да работят. През зимата в Хотенчи работата започва още в един часа през нощта и трудно може да се каже с точност кога свършва тя в дома на «самостоятелния» кустар, който работи «на парче». Много разпространено е плащането със стока. «Тази система, с толкова усилия вече изкоренена във фабриките, все още се прилага с пълна сила в дребните кустарни предприятия» (27). Вероятно същата е и организацията на производството на рогови изделия в Кадниковски уезд на Вологодска губерния, в района на село Устие (така нар. «Устиянщина») с 58 села. Г-н В. Борисов («Трудове на

куст. ком.», в. IX) установява тук 388 кустари с производство на сума 45 хил. руб.; всички кустари работят на капиталистите, които закупуват рога в С.-Петербург, а черупки от костенурки — от чужбина.

На челно място в четкарското производство в Московска губ. (вж. прил. I към V гл., пром. № 20) виждаме едри предприятия с голям брой наемни работници и със системно прилагано разделение на труда.* Интересно е да се отбележи тук промяната, настъпила в организацията на тази промишленост от 1879 до 1895 г. (вж. изд. на Моск. земство: «Четкарството по изследване от 1895 година»). Някои заможни промишленици са пренесли предприятията си в Москва. Броят на промишлениците се е увеличил със 70%, при което особено се е увеличил броят на жените (+170%) и момичетата (+159%). Броят на големите работилници с наемни работници е намалял; процентът на предприятията с наемни работници е намалял от 62% на 39%. Този факт се обяснява с това, че предприемачите са преминали към *раздаване на работа в къщи*. Въвеждането на свределната машина в обща употреба (за провъртване дупки в дървената основа) е ускорило и облекчило един от главните процеси в изработването на четките. Засилва се търсенето на «кустовшчиците» (майстори, които «саят» четината в дървото) и тази операция, специализираща се все повече и повече, се прехвърля на жените като поевтина работна сила. Жените започват у дома си да поставят четината срещу заплащане на парче. Следователно засилването на домашното производство е било предизвикано тук от прогреса в техниката (свределната машина), от прогреса в разделието на труда (жените правят само това — поставят четината), от прогреса на капиталистическата експлоатация (трудът на жените и момичетата е поевтин). От този пример особено ярко се вижда, че *домашното производство съвсем не отстранява понятието капиталистическа манифактура*, а, напротив, понякога е даже *признак на нейното по-нататъшно развитие*.

* «Резачът» изрязва дървената основа на четките; «провъртвачът» провъртва дупчици; «чистачът» изчиства четината; «кустарникът» «сади» четината; «дърводелецът» залепа фурнира на четките («Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VI, св. 1, с. 18).

7) Производства по обработка на минерални продукти

В отдела керамични производства пример на капиталистическа манифактура са производствата в Гжелския район (25 села в Броницки и Богородски уезд на Московска губерния). Статистическите данни за тях са включени в нашата таблица за дребните промишлености (прилож. I към гл. V, пром. № 15, 28 и 37). От тези данни се вижда, че въпреки огромните разлики между трите гжелски промишлености: грънчарска, порцеланова и декоративна — преходите между отделните разреди на предприятията във всяка промишленост изглаждат тези различия и ние получаваме цяла редица работилници, последователно увеличаващи се по размери. Ето средния брой работници в едно предприятие по разреди в тези три производства: 2,4 — 4,3 — 8,4 — 4,4 — 7,9 — 13,5 — 18 — 69 — 226,4. Т. е. от най-дребната работилница редицата достига до най-едрата. Принадлежността на едрите предприятия към капиталистическата манифактура (ако вече не са въвели машини и не са се превърнали във фабрики) е извън всяко съмнение, но важно е не само това, а и фактът, че *дребните предприятия са свързани с едрите*, че тук виждаме *единна организация на промишлеността*, а не отделни работилници ту с един, ту с друг тип икономическа организация. «Гжел образува едно икономическо цяло» (Исаев, I. с., 138) и големите работилници в района са се образували бавно и постепенно, израствайки от дребните (*ibid.*, 121). Производството е ръчно* със значително прилагане на *разделението на труда*: у грънчарите виждаме работници на грънчарско колело (специализиращи се по видове съдове), работници, които изпичат изделията, и пр., а понякога и специален работник за приготвяне на боите. В порцелановите работилници разделението на труда е извънредно голямо: мелачи, работници на колелото, подавачи, пещари, рисувачи и т. н. Работещите на грънчарското колело се

* Ще отбележим, че в това производство, както и в гореописаните тъкачни производства, капиталистическата манифактура представлява всъщност икономика на вчерашния ден. Следреформената епоха се характеризира с превръщането на тази манифактура в едра машинна индустрия. Броят на гжелските заводи с парни двигатели е бил: през 1866 г. — 1, през 1879 г. — 2, през 1890 г. — 8 (по данни на «Ежег. м-ва фин.», св. I и «Указателя» от 1879 и 1890 г.).

специализират даже по отделни видове съдове (срв. Исаев, I. с., 140: в един случай разделението на труда повишава производителността на работата с 25%). Работилниците за изписване на съдове работят за собствениците на порцеланови работилници и следователно са само отделения на тяхната манифактура, изпълняващи специална детайлна операция. Характерно за формираната се капиталистическа манифактура е, че специалност става тук и физическата сила. Така например в Гжел населението на някои села се занимава (едва ли не поголовно) с копаене на глина; за тежката и груба работа (мелачи) се наемат почти изключително работници, дошли от Тулска и Рязанска губерния, които превъзхождат слаботелесните гжелци по сила и издръжливост. Много разпространено е плащането със стока. Земеделието е в лошо състояние. «Гжелци са изродено поколение» (Исаев, 168) — с хълтнали гърди, тесни в рамената, слаботелесни, рисуващите рано изгубват зрението си и т. н. Капиталистическото разделение на труда изражда човека и го осакатява. Работният ден продължава по 12—13 часа.

8) Производства по обработка на метали.

Павловските промишлености

Прочутите павловски стомано-шлосерски промишлености обхващат целия район на Горбатовски уезд от Нижегородска губерния и Муромски уезд от Владимирска губерния. Тези промишлености са се зародили в далечното минало. Смирнов посочва, че още в 1621 г. в Павлово според имуществената данъчна книга¹³⁸ е имало 11 ковачници. В средата на 19 в. тези промишлености вече са представлявали широко развита мрежа от напълно оформени капиталистически отношения. След реформата промишленостите в този район продължавали да се развиват и на ширина, и в дълбочина. Според земското преброяване от 1889 г. в Горбатовски уезд са били заети в промишлените производства в 13 волости и 119 селища 5953 домакинства, 6570 работници от мъжки пол (54% от всички работници в тези селища) и 2741 старци, юноши и жени, всичко 9311 души. В Муромски уезд г-н Григориев набро-

ява за 1881 г. 6 промишлени волости, 66 селища, 1545 домакинства и 2205 работници от мъжки пол (39% от всички работници в тези селища). Образували се не само големи, незанимаващи се със земеделие промишлени села (Павлово, Ворсма), но и околните селяни се откъсвали от земеделието: освен Павлово и Ворсма в Горбатовски уезд с промишленостите са били заети 4492 работници, от които 2357, т. е. *повече от половината*, не се занимавали със земеделие. Животът на центрове като Павлово е станал напълно градски, като е създад несравнено по-развити потребности, по-културна обстановка, облекло, начин на живот и т. н., отколкото у околните «прости» земеделци.*

Преминавайки към въпроса за икономическата организация на павловските промишлености, трябва преди всичко да отбележим несъмнения факт, че начело на «кустарите» стоят типични капиталистически манифактури. Например предприятието на Заявлови (които още през 60-те години са държали в работилницата си над 100 работници, а сега са въвели и парен двигател) джобното ножче преминава през 8—9 ръце: над него работят ковачът, работникът, който прави острието, работникът, който прави дръжката (обикновено работещ у дома си), работникът, който калява острието, оглаждачът, излъсквачката, украсвачът, точиларят, работникът, който поставя фабричната марка. Това е широка капиталистическа кооперация, основана на разделението на труда, при което значителна част от детайлните работници са заети не в работилницата на капиталиста, а работят по домовете си. Ето данните на г-н Лабзин (1866) за най-големите предприятия в селата Павлово, Ворсма и Вача във всички отрасли на производството на този район: 15 собственици на предприятия са имали 500 работници в работилниците си и 1134 работници навън; всичко 1634 души, при производство за 351,7 хил. рубли. До каква степен тази характеристика на икономическите отношения е приложима към целия район в днешно време се вижда от следните данни**:

* Вж. по-горе за по-високата грамотност на населението в Павлово и Ворсма и за преселването на селяните от околността в тези центрове.

** Данните са от земско-стат. «Материали» и «Доклада» на г-н Анемски, в същю от изследванията на А. Н. Потресов (цит. по-горе). За Муромския район цифрите са приблизителни. Броят на жителите според преброяването от 1897 г. е бил във Ворсма 4674, в Павлово — 12 431.

Р а й о н и	Брой на работници, зети в промишленостите, и работещи:					Прибл. стойност на произ- водството, в млн. рубли
	за пазара	за ра- бото- дателя	като наем- ници	за работо- дателя и като наемници	Всичко	
Павловски	3 132	2 819	619	3 438	6 570	} 2
Район на с. Селитба	41	60	136	196	237	
Муромски	500	?	?	2 000	2 500	1
<i>Всичко</i>	3 673	—	—	5 634	9 307	8

Така че очертаната от нас организация на промишлеността преобладава във всички райони. Общо взето, около *три пети* от всички работници са зети капиталистически. И тук следователно виждаме, че манифактурата заема господстващо положение в общата организация на промишлеността* и държи в подчинение масата работници, без да може обаче да изтръгне из корен дребното производство. Сравнително голямата издръжливост на дребното производство напълно се обяснява, 1-во, с това, че в някои отрасли на павловската промишленост изобщо не е въведено още механично производство (напр. в изработката на катинари и брави; 2-ро, с това, че дребният производител се бори срещу разоряването си с такива средства, че се смъква много по-ниско от наемния работник. Тези средства са удължаване на работния ден, понижаване на жизненото равнище и равнището на потребностите. «Онази група кустари, които работят за собствениците на предприятия, са изложени на не по-малки колебания в доходите» (Григориев, 1. с., 65); у Завялов напр. най-малко получава работникът, който прави дръжките на ножче-

* Приведените данни далеч не изразяват напълно това господстващо положение: по-нататък от текста се вижда, че кустарите, които работят за пазара, са подчинени *още повече* на капитала, отколкото работещите за собствениците на предприятия, а те пък *още повече*, отколкото наемните работници. Павловските занаяти показват особено релефно неравнотата връзка между търговския и промишления капитал, свойствено въобще на капиталистическата манифактура в нейното отношение към дребните производители.

тата: «той работи у дома си и поради това се задоволява с най-ниско заплащане» (68). Работещите «за фабрикантите» кустари «получават възможност да изкарат малко повече от средния доход на кустаря, който продава своя продукт на пазара. Увеличаването на дохода е особено забележимо при работниците, които живеят в самите фабрики» (70)*. Работният ден във «фабриките» продължава 14½—15 часа, максимум 16. «А работният ден на кустарите, които работят у дома си, никога не е по-малък от 17 часа, а понякога достига до 18 и даже до 19 часа на денонощие» (Ibid). Не би било никак чудно, ако законът от 2 юни 1897 г.¹³⁹ предизвика тук засилване на домашното производство; отдавна е време подобни «кустари» да насочат всичките си грижи и усилия, за да накарат работодателите си да открият фабрики! Нека си спомни читателят и прословутия павловски «кредит», «замяната», «залагането на жените» и други подобни видове заробване и лични унижения, с които е притиснат quasi-самостоятелният дребен производител.** За щастие бързо развиващата се едра машинна индустрия не се помирява толкова лесно, колкото манифактурата, с тези най-лоши форми на експлоатация. Ще избързаме малко напред и ще приведем данни за нарастването на фабричното производство в този район***. [Вж. таблицата на с. 401. *Ред.*]

По такъв начин виждаме, че едрите предприятия, които преминават към употреба на машини, привличат все по-голям брой работници****.

* За понижаването на дохода важна роля играе и връзката със земята. Селските кустари «изобщо изкарат по-малко от павловските майстори на катинари и брави» (Аненски, «Доклад», с. 61). Нанстина трябва да се вземе под внимание, че първите имат собствени зърнени храни, но все пак «положението на обикновения селски кустар едва ли може да се смята за по-благоприятно от положението на средния павловски майстор на катинари и брави» (61).

** При кризи се случва да работят буквално даром, разменят «бяло за черно», т. е. готови изделия за суров материал, и това става «доста често» (Григориев, Ibid., 93).

*** Данни за «Указ.» и «Списъка» за целия район, включително за селата Селитба и Ваца с околните райони. «Указателят» от 1890 г. несъмнено е включил в общия брой фабрично-заводски работници и работещите извън работилниците; ние определихме броя на работещите навън приблизително, като се ограничихме с поправка за двете най-големи предприятия (Завялови и Ф. Варпалаев). За да сравним броя на «фабричните и заводските» според «Списъка» и според «Указателя», трябва да вземем само предприятията с 15 и повече работници (вж. за това по-подробно в нашите «Етюди», статията «По въпроса за нашата фабр.-зав. статистика»). (Вж. Съч. Т. 4. *Ред.*)

**** В един отрасъл на павловската промишленост, а именно производството на катинари и брави, обратно, броят на работилниците с наемни работници намалява. А. Н. Петресов (l. c.), който констатира този факт в подробности,

Година	Брой на фабриките и заводите	Брой на работниците			Стойност на производството (в мил. рубли)	Брой на предприятията с парни двигатели	Брой на предприятията с 15 и повече работници
		в предприятия	извън предприятия	Всичко			
1879	31	?	?	1 161	498	2	12
1890	38	ок. 1 206	ок. 1 155	2 361	594	11	24
1894/95	31	1 905	2 197	4 102	1 134	19	31

9) Други производства по обработка на метали

Към капиталистическата манифактура спадат и промишленостите в село Безводное, Нижегородска губерния и уезд. То също е едно от промишлените села, голяма част от жителите на което изобщо не се занимават със земеделие и което е център на промишлен район от няколко селища. Според земското преброяване от 1889 г. («Материали», св. VIII, Н.-Н., 1895) в Безводненската волост (581 домакинства) 67,3% от домакинствата не са имали посеви, 78,3% от домакинствата са били без коне, 82,4% от домакинствата са се занимавали с различни производства, 57,7% от домакинствата са имали грамотни и учащи се членове (срещу 44,6% средно за уезда). Безводненските промишлености обхващат изработването на разни метални изделия: вериги, въдици, метални мрежи; производството се изчислява на 2 1/2 млн. рубли в 1883 г.*, на 1 1/2 млн. рубли в 1888/89 г.** Организацията на отрасъла е следната: работи се за собствениците на предприятия с техен материал, като работата е разпределена между редица работници на отделни детайли и се извършва отчасти в

е посочил и неговата причина: конкуренцията на фабриката за кватинари в бра и в Ковненска губерния (фабриката на бр. Шнит — в 1890 г. — 500 работници, 500 хил. рубли производство; в 1894/95 г. — 625 раб., 730 хил. рубли).

* «Трудове на куст. ком.», IX. Жителите на с. Безводное през 1897 г. са наброявали 3296.

** «Отч. и изсл.», т. 1. — «Списъкът» посочва в този район 4 фабрики с 21 раб. в предприятието и с 29 раб. навън и с произв. за 68 хил. рубли.

работилниците на предприемачите, отчасти в къщи. Например в производството на въдици различните операции се изпълняват от «огъвачи», «зъбчици» (работят в отделно помещение) и «изострячи» (жени и деца, които изострят въдиците у дома си), при което всички те работят за капиталиста срещу заплащане на парче и огъвачът от своя страна раздава работа на зъбчиците и изострячите. «Изтеглянето на желязната тел сега се извършва посредством конни скрипци; по-рано телта е била изтегляна от слепци, събиращи се тук в голям брой. . .» Една от «специалностите» на капиталистическата манифактура! «По условия това производство се отличава рязко от всички останали. Хората работят в задушна атмосфера, пропита от зловредните изпарения на натрупващия се конски тор»*. По същия тип капиталистическа манифактура в Московска губерния са организирани решетарският**, карфичарският*** и сърмаджийският****¹⁴⁰ занаят. В последния отрасъл в началото на 80-те години е имало 66 предприятия с 670 работници (от които 79% наемни) и с производство на стойност 368 1/2 хил. рубли, като някои от тези капиталистически предприятия са попадали понякога и в списъците на «фабриките и заводите»*****.

От същия тип по всяка вероятност е и организацията на шлосерските занаяти в Бурмакинска волост (и околните волости) на Ярославска губерния и уезд. Във всеки случай тук виждаме същото разделение на труда (ковачи, духачи, шлосери), същото широко развитие на наемния труд (от 307 ковачници в Бурмакинска волост 231 са с наемни работници), същото господство на едрият капитал над всички тези работници на отделни части (закупчиците стоят на челно място; за тях работят ковачите, за ковачите — шлосерите), същото съединяване на изкупването и производството на изделията в капиталистически работилници, някои от които попадат понякога в списъците на «фабриките и заводите»*****.

* «Отч. и изслед.» I, с. 186.

•• Прил. I към V глава, пром. № 29.

••• Ibid., № 32.

•••• «Сборник стат. свед. за Московска губ.», т. VII, в. I, ч. 2 и «Пром. на Богор. уезд в 1890 г.»

••••• Вж. напр. «Списъка», № 8819.

•••••• «Трудовете на куст. ком.», св. VI, изслед. от 1880 г. — «Отч. и изсл.» т. I (1888—1889), срв. с. 271: «почти цялото производство е съсредоточено в

В приложението към предишната глава бяха приведени статистически данни за производството на подноси и медни изделия* в Московска губ. (последното в района, наречен «Загаре»). От тези данни се вижда, че наемният труд играе преобладаваща роля в тези производства, че челно място в тях заемат големите работилници средно с по 18—23 наемни работници и производство за 16—17 хил. рубли. Ако добавим към това, че разделението на труда се прилага тук в много широки размери**, ще стане ясно, че това е капиталистическа манифактура***. «Дребните промишлени единици, които са аномалия при съществуващите условия на техниката и разделението на труда, могат да се държат наред с големите работилници само поради удължаването на труда до крайни предели» (Исаев, I. с., с. 33) — напр. у производителите на подноси до 19 часа. Работният ден въобще тук е 13—15 часа, а в малките работилнички — 16—17 ч. Много разпространено е плащането със стока (и в 1876, и в 1890 г.)****. Ще добавим, че продължителното съществуване на това производство (то е възникнало не по-късно от началото на 19 в.) при широката специализация на занятията е създало и в дадения случай извънредно искусни работници: загарци се славят със своето майсторство. В производството са се появили и такива специалности, които не изискват предварителна подготовка и са достъпни направо за малолетни работници. «Самата тази възможност — правилно забелязва г-н Исаев, — още от малолетен да станеш работник и да овладееш занаята без специално обучение, показва, че духът на занаята, който изисква възпитаване на работната сила, изчезва; елементарността на много от отделните операции е признак за превръщането на занаята в мани-

работилници с наемни работници». Срв. също «Обзор на Яросл. губ.», св. II, Яр. 1896, с. 8, 11 — «Списъка», с. 403.

* Прилож. I към гл. V, пром. № 19 и 30.

** При бекърджините са нужни в работилницата 5 изпълнители на различни операции: при производителите на подноси minimum — 3, а «нормалната работилница» има нужда от 9 работници. «В големите заведения се прилага «още по-тънко разделение» (на труда), което има за цел увеличаването на производителността» (Исаев, I. с., 27 и 31).

*** «Указателят» от 1890 г. изчислява в района Загаре 14 завода със 166 работници и производство за 37 хил. рубли. Сравненито на тези цифри с гореприведените данни на земската статистика показват, че фабрично-заводската статистика и в този случай е обхващала само върховете на широко развитата капиталистическа манифактура.

**** Срв. «Куст. пром. в Богод. везл».

фактура» (I. с., 34). Ще отбележим само че «духът на занаята» винаги до известна степен си остава в манифактурата, защото нейна база е същото ръчно производство.

10) Производството на ювелирни изделия, самовари и хармоники

Село Красное в Костромска губерния и уезд е едно от промишлените села — центрове на нашата «народна» капиталистическа манифактура. Това голямо село (2612 жители в 1897 г.) има чисто градски характер, жителите живеят като градски еснафи и не се занимават със земеделие (със съвсем малки изключения). Село Красное е център на ювелирното производство, което обхваща 4 волости и 51 селища (включително Сидоровската волост в Нерехтски уезд) а в тях 735 къщи и около 1706 работници*. «За главни представители на ювелирното производство — казва г-н Тило — безспорно трябва да смятаме едрите промишленици от село Красное: търговците Пушилови, Мазови, Сорокини, Чулкови и други. Те купуват материал — злато, сребро, мед, издържат майстори, купуват готовите изделия, възлагат поръчки за изработка по домовете, доставят мостри и т. н.» (2043). Едрите промишленици имат работилници — «работорни» (лаборатории), където се коват и топят металите, които след това се раздават за обработка на «кустарите»; те имат технически приспособления — «преци» (преси, щампи за изрязване на изделията), «бойни» (за отпечатване на фигурите), «валси» (за изтегляне на метала), тезгяхи и пр. Разделението на труда се прилага широко в производството: «Почти всяко изделие преминава през няколко чифта ръце по установен ред. Така например, за да се направят обици, среброто първо отива в работилницата на промишленика-собственик, където една част се валцува, а друга се изтегля на тел; след това материалът се дава на отделен майстор и ако той има семейство, изпълнението на дадената работа се разпределя между няколко души: един с

* «Трудове на хуст. ком.», св. IX, статията на г-н А. Тило. — «Отч. в изсл.», т. III (1893 г.). Производството все повече се развива. Срв. кореспонденцията в «Русск. Вед.» от 1897 г., бр. 231. «Вестн. Фин.», 1898, бр. 42. Производството възлиза на повече от 1 млн. рубли, от които около 200 хил. рубли получават работниците и около 300 хил. рубли — закупчиците и търговците

щампа пресува върху сребърната пластинка фигурата или формата на обичата, друг свива от тел пръстенчето, с което обичата влиза в ухото, трети запоява тези части, най-после четвърти полира готовата обича. Цялата тази работа не е трудна и не изисква голяма подготовка, много често със запояването и полировката се занимават жени и деца на 7—8 години» (2041)*. Работният ден и тук е прекомерно продължителен, като достига обикновено до 16 часа. Практикува се заплащане с хранителни продукти.

Следващите статистически данни (публикувани съвсем наскоро от инспектора по пробите на ювелирните изделия) представят нагледно икономическата организация на това производство¹⁴¹.

Г р у п и м а й с т о р и	Брой на майсто- рите	%	Брой на всички ра- ботници (приблизит.)	%	Количе- ство из- делия (пудове)	%
Недеклариращи изделия	404	} 66,0	1 000	58	{ — 11	— 1,3
Деклариращи до 12 фунта изделия	81					
Деклариращи 12—120 фунта	194	26,4	500	29	235	28,7
Деклариращи 120 и повече фунта	56	7,6	206	13	577	70,0
<i>Всичко</i>	735	100	1 706	100	824	100

«Двете първи групи (около две трети от всички майстори) по-скоро могат да се приравнят не към кустарите, а към фабричните работници, работещи у дома си.» В горната група «наемният труд се среща все по-често. . . Майсторите започват вече да прекупуват чужди изделия», в горните слоеве на групата «изкупването преобладава» и «четирима закупчици изобщо нямат работилници»**.

* «Искри вид изделие и даже всяка част на изделието си има свои майстори между красноселските кустари и затова твърде рядко в една къща се работят напр. пръстени и обичи, гривани и брошки и т. н.; обикновено едно и също изделие се приготвя на части от работници-специалисти, живеещи не само в различни къщи, но даже и в различни селища» («Отч. и изсл.», т. III, с. 76).

** «Вести. Фин.», 1898 г., кн. 42

Производствата на самовари и хармоники в гр. Тула и околностите му са извънредно типичен образец на капиталистическа манифактура. Въобще «кустарните» производства в този район се отличават с голямата си старинност: те водят началото си от XV век*. Особено много се развиват те от средата на 17 в.; оттогава според г-н Борисов започва вторият период в развитието на тулските промишлености. В 1637 г. бил построен първият чугунолеярнен завод (от холандеца Виниус). Тулските оръжейници образували отделен ковашки квартал, те представлявали отделно съсловие със специални права и привилегии. В 1669 г. в Тула е основан първият чугунолеярнен завод, създаден от прочут тулски ковач, и промишлеността преминава в Урал и Сибир**. Оттогава започва третият период в историята на тулските промишлености. Майсторите започват да откриват собствени предприятия, учейки и околните селяни на занаята. През 1810—1820-те години се появяват първите самоварни фабрики. «В 1825 г. в Тула вече е имало 43 различни фабрики, принадлежащи на оръжейници, а и от съществуващите днес почти всички принадлежат на някогашни оръжейници — сега тулски търговци» (I. с., 2262). Тук следователно виждаме непосредствена приемственост и връзка между старите цехови майстори и собствениците на капиталистически манифактури от по-късно време. В 1864 г. тулските оръжейници били освободени от крепостна зависимост¹⁴² и причислени към градските еснафи; доходите им спаднали поради силната конкуренция на селските кустари (което именно предизвикало обратно преселване на промишлениците от града в селото); работниците се насочили към производствата на самовари, брави, катинари, ножове, хармоники (първите тулски хармоники се появили през 1830—1835 г.).

Сега самоварното производство е организирано по следния начин. Челно място заемат едрите капиталисти, които имат работилници с десетки и стотици наемни работници, като много от детайлните операции възлагат и на работещи по домовете си — и в града, и по селата; тези изпъл-

* Вж. статията на г-н В. Борисов в «Трудове на куст. ком.», св. I X.

** Тулският ковач Никита Демидов Антуфев спечелва благоволенieto на Петър Велики с това, че организира завод срещу гр. Тула и получава в 1702 г. Невянския завод. Негови потомци са известните уралски рудопромишленци Демидови.

нителни на детайлни операции понякога сами имат работилници с наемни работници. Разбира се, наред с големите работилници има и дребни с всички последователни степени на зависимост от капиталистите. Разделението на труда е общата основа на цялата организация на това производство. Процесът на изработване на самовари се дели на следните операции: 1) извиване на медния лист на тръби (огъване); 2) спояването им; 3) изпилване на ръбовете; 4) прикрепване на подставката; 5) коване на изделията (така нареченото «очукване»); 6) почистване от вътрешната страна; 7) оглаждане на самоварите и шийките на струг; 8) калайдисване; 9) пробиване с преса отдушници на подставките и камфорките; 10) сглобяване на самовара. Освен това отделно се отливат дребните медни части: а) формуване и б) отливане*. При раздаване на работа за в къщи всяка от тези операции може да се превърне в отделен «кустарен» занаят. Един от тези «занаяти» е описан от г-н Борисов в VII книга на «Трудове на куст. ком.». Този занаят (огъване на медта, за да се направи тялото на самовара) се състои в това, че селяните извършват срещу заплащане на парче, с материал на търговците, една от описаните от нас детайлни операции. След 1861 г. кустарите се преселват от гр. Тула по селата; там животът е по-евтин и равнището на потребностите е по-ниско (I. с., с. 893). Г-н Борисов правилно обяснява тази жизнеспособност на «кустаря» със запазването на ръчното коване на самоварите: «селският кустар винаги ще бъде по-изгоден за фабриканта, който прави поръчките, защото той работи с 10—20% по-евтино от градския занаятчия» (916).

Г-н Борисов определя размерите на самоварното производство през 1882 г. приблизително на 5 млн. рубли при 4—5 хил. работници (кустари). Фабрично-заводската статистика и в този случай обхваща само една малка част от цялата капиталистическа манифактура.¹ Според «Указателя» в 1879 г. в Тулска губерния е имало 53 самоварни «фабрики» (всичките с ръчен труд) с 1479 раб. и производ-

* «Трудове на куст. ком.», св. X. прекрасно описание на самоварното производство в Суксун, Пермска губерния, дадено от г-н Манохин. Организацията е същата, както в Тулска губерния. Срв. пак там, св. IX, статията на г-н Борисов за кустарните производства на изложението през 1882 година.

ство за 836 хил. рубли. За 1890 г. в «Указателя» фигурират 162 фабрики — 2175 раб. и производство за 1100 хил. рубли, при което обаче в поименния списък са включени само 50 фабрики (1 парна) — 1326 раб. и производство за 698 хил. рубли. Очевидно е, че към «фабриките» са причислени този път и стотина дребни заведения. Най-после «Списъкът» дава за 1894—1895 г. 25 фабрики (4 парни) с 1202 раб. (+607 външни) и произв. за 1613 хил. рубли. Въз основа на тези данни не можем да сравняваме (по споменатата вече причина, както и поради смесването за предишните години работниците в предприятието и външните работници) нито броя на фабриките, нито броя на работниците. Несъмнено е само прогресивното изтласкване на манифактурата от едрата машинна индустрия: в 1879 г. 2 фабрики са имали по 100 и повече работници; в 1890 г. — 2 (едната парна), в 1894/95 г. — 4 (трите парни)*.

Съвсем същата организация има производството на хармоники, което се намира на по-нисък стадий на икономическо развитие**. «В производството на хармоники участвуват повече от 10 отделни специалности» («Трудове на куст. ком.», IX, 236); изработването на различните части на хармониките или извършването на някои детайлни операции е предмет на отделни, quasi-самостоятелни «кустарни» производства. По време на застои всичките кустари работят за фабриките или за повече или по-малко значителни работилници, от собствениците на които получават и материал; а през периоди на усилено търсене на хармоники се появяват маса дребни производители, които изкупуват от кустарите отделни части, сами сглобяват хармониките и ги предлагат на местните магазини, където хармониките в такива времена твърде много се купуват» (ibid.).

* Както се вижда, има аналогични черти в организацията на шлосгерските професии в гр. Тула и околностите. Г-н Борисов е изчислил, че в 1882 г. в тези професии са били заети 2—3 хил. работници, които са произвеждали изделия на стойност около 2 1/2 млн. рубли. Зависимостта на тези «кустари» от търговския капитал е много голяма. Фабриките за дребна железария в Тулска губерния също имат понякога външни работници (срв. «Списък», с. 393—395).

** Развитие на производството на хармоники е интересно и като процес на изместване първобитните народни инструменти, и като процес на създаване широк национален пазар: без такъв пазар не би могло да има детайлно разделение на труда, а без разделение на труда не би се постигнало посатиняване на продукта. «Благодарение на това, че са естествени, хармониките почти навсякъде са изместили първобитния струнен народен инструмент — балалайката» («Трудове на куст. ком.», св. IX, с. 2276).

Г-н Борисов изчислява за 1882 г. в този отрасъл 2—3 хил. работници и производство за около 4 млн. рубли; фабрично-заводската статистика посочва за 1879 г. две «фабрики» с 22 раб. — с производство за 5 хил. рубли; за 1890 г. — 19 фабрики с 275 раб., с произв. за 82 хил. рубли; за 1894/99 г. — 1 фабрика с 23 работници (плюс 17 външни), с производство за 20 хил. рубли.* Парни двигатели изобщо не се прилагат. Всички тези скокове в цифрите показват чисто случайното регистриране на отделни предприятия, които влизат като съставна част в сложния организъм на капиталистическата манифактура.

III. Техниката в манифактурата. Разделението на труда и неговото значение

Нека направим сега изводи от гореизложените данни и да видим дали те характеризират един действително особен стадий в развитието на капитализма в нашата промишленост.

Обща черта на всички разгледани от нас промишлености е запазването на ръчното производство и системното, широко прокарано разделение на труда. Производственият процес се дели на няколко детайлни операции, изпълнявани от различни майстори — специалисти. Подготовката на такива специалисти изисква доста продължително обучение и поради това естествен спътник на манифактурата е *чиракуването*. Известно е, че в общата обстановка на стоковото стопанство и капитализма това явление води до най-лошите видове лична зависимост и експлоатация**. Изчезването на чиракуването е свързано с по-високото

* Преброяването в гр. Тула от 29 ноември 1891 г. установява в града 36 предприятия, които търгуват с хармоникки, и 34 работилници за хармоникки (вж. «Пявятная книжка Тульской губ. на 1895 г.», Тула, 1895).

** Ще се отграничим с един пример. В село Борисовка, Грязворонски уезд, Курска губерния, съществува иконописен занаят, в който са заети около 500 човека. Майсторите работят в повечето случаи без наемни работници, но държат чираци, които работят по 14—15 часа на ден по нощие. Тези майстори по-срещнали ершидство гредлженнето за сномояние на рисувално училище, опъчевийки се, че ще се лишат от бесплатната работна сила на чираците («Отч. и изсл.» I. 33). При домашното производство положението на децата в капиталистическата манифактура никак не е по-добро от положението на чираците, защото домашният работник е принуден до нес plus ultra (до краен предел. *Ред.*) да удължава работния ден и да кара семейството си да напруга всички сили.

развитие на манифактурата и със създаването на едра машинна индустрия, когато машините намаляват до *mini-mum* периода на обучение или когато се разграничават толкова прости детайлни операции, че те стават достъпни и за децата (вж. по-горе примера със Загаре).

Запазването на ръчното производство като база на манифактурата обяснява сравнителната ѝ неподвижност, която е особено очебийна при съпоставянето ѝ с фабриката. Развитието и задълбочаването на разделението на труда се извършва твърде бавно, тъй че манифактурата цели десетилетия (и даже векове) запазва веднъж приетата форма: ние видяхме, че твърде много от разгледаните промишлености са се зародили отдавна и въпреки това в повечето от тях доскоро не се забелязваше никакъв голям преврат в начина на производство.

Що се отнася до разделението на труда, тук няма да повтаряме общоизвестните положения от теоретическата икономия за неговата роля в процеса на развитието на производителните сили на труда. На базата на ръчното производство друг процес на техниката освен във формата на разделение на труда не би могло и да има*. Ще отбележим само две най-важни обстоятелства, които изясняват необходимостта от разделение на труда като подготвителен стадий на едрата машинна индустрия. Първо, само разчленяването на производствения процес на редица съвсем прости, чисто механични операции дава възможност да се въведат машини, които се прилагат отначало към най-простите операции и постепенно овладяват по-сложните. Например в тъкачното производство механичният стан отдавна вече е обхванал производството на прости тъкани, докато коприната продължава да се тъче предимно на ръчни станове; в шлосерската работа машината се прилага преди всичко при една от най-простите операции — шлифовката и т. н. Но това раздробяване на производството на съвсем прости операции, което е необходима подготвителна крачка към въвеждането на едро машинно производство, води същевременно до развитие на дребните

* «Домашната форма на едрото производство и манифактурата са неизбежни и до известна степен даже желателен изход за дребната самостоятелна промишленост, когато тя обхваща грамаден район» (Харизоменов в «Юрид. вѣсти.», 1883, кн. 11, с. 435).

промишлености. Околното население получава възможност да извършва тези детайлни операции у дома си било по поръчка на манифактуристите с техен материал (поставянето на четината в четкарската манифактура, шиенето на овчи кожи, шуби, ръкавици, обувки и пр. в кожарското производство, източването на зъбците в гребенарската манифактура, «огъването» на тялото на самовара и пр.), било даже като купува «самостоятелно» материал, изработва отделните части на продукта и ги продава на манифактуристите (производството на шапки, карети, хармоники и т. н.). Това изглежда парадоксално: развитие на дребните (понякога даже «самостоятелни») занаяти като израз на развитието на капиталистическата манифактура, и все пак то е факт. «Самостоятелността» на такива «кустари» е съвсем фиктивна. Тяхната работа не би могла да съществува, техният продукт в някои случаи дори не би имал никаква потребителна стойност *извън връзката* с другите детайлни работи, с другите части на продукта. А тази връзка може да бъде създадена* и беше създадена само от *едрия капитал*, господстващ (в една или друга форма) над масата работници на детайли. Една от основните грешки на народническата икономия се състои в игнорирането или замъгляването на факта, че «кустарят», производител на детайли, е съставна част от капиталистическата манифактура.

Второто обстоятелство, което трябва особено да се подчертае, е подготвянето на изкусни работници от манифактурата. Едрата машинна индустрия не би могла толкова бързо да се развие в следреформения период, ако не беше продължителната епоха, когато манифактурата подготвяше работниците. Например изследвачите на «кустарното» тъкачество в Покровски уезд, Владимирска губерния, отбелязват изключителната «техническа сръчност и опитност» на тъкачите от Кудикинска волост (в нея се намират село Орехово и известните фабрики на Морозови): «никъде. . . не срещаме такова напрежение в труда. . . тук винаги се практикува строго разделение на труда между

* Защо само капиталът може да създаде тази връзка? Защото стокното производство, както видяхме, разединява дребните производители и води до пълното им разслояване, защото дребните занаяти са оставили в наследство на манифактурата капиталистически работилница и търговски капитал.

тъкача и масурджията. . . Миналото. . . е изработило у кудикинци. . . свършени технически производствени похвати. . . умение да се ориентират при всевъзможни затруднения* . «Фабриците не могат да се строят къде да е и в произволен брой» — четем за копринотъкачеството: «фабриката трябва да отиде подир тъкачите в онези селища, където чрез гурбета» (или, ще добавим, чрез домашното производство) се е образувал «контингент от опитни работници»**. Предприятията като петербургската фабрика за обувки^{143***} не биха могли толкова бързо да се развият, ако, да речем, в района на село Кимри не се бяха създали в течение на векове изкусни работници, които сега работят в града; и т. н. Ето защо, между другото, твърде голямо значение има обстоятелството, че манифактурата създаде редица големи райони, които се специализират в известно производство, в които израснаха маса изкусни работници****.

Разделението на труда в капиталистическата манифактура води до физическо израждане и осакатяване на работника, включително и на «кустаря», изработващ отделни части на изделието. Появяват се виртуози и изроди на разделението на труда, първите — като редки единици, предизвикващи изумление у изследвачите*****; вторите — като масов тип на «кустаря» с хлътнали гърди, с прекомерно развити ръце и «гърбица»***** и т. н., и т. н.

* «Пом. във Влад. губ.», IV, 22.

** Ibid., III, 63.

*** В 1890 г. — 514 раб., 600 хил. рубли производство; в 1894/95 г. — 845 раб., 1288 хил. рубли.

**** Много сполучливо се характеризира това явление с термина «масови занаяти». «От XVII столетие — четем у Корсак — селската промишленост започнала да се развива по-бързо: цели села, особено край Москва, до големите пътища, се захванали с някакъв занаят; жителите на едни села станали кожари, други — тъкачи, трети — бояджии, колари, ковачи и т. н. Към края на миналото столетие тези масови занаяти, както ги наричат някои, се развили в Русия твърде много» (I. с., 119—121).

***** Ще се ограничим с два примера: Хворов, прочутият павловски майстор на катинари и бравн, правил катинари, 24 парчета от които тежели един волотник (1 золотник = 4,26 грама. Бъле ред); някои от частите на тези катинари били колкото топлийка (Либзин, и I. с. 44). Един производител на играчки в Мссковска губерния почти цял живот изработвал колички с кончета и стигнал дотам, че изработвал на ден до 400 парчета («Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VI, св. II, с. 38—39).

***** Г-н Григориев характеризира павловските кустари по следния начин: «Аз срещнах един от тези работници, който е работил 6 години на една и съща преса и е прогрил наполовина дъската на пода с босия си ляв крак; той каза с горчива ирония, че господарят смята да го изгони, когато протрне дъската докрай» (посоч. съч., с. 108—109).

IV. Териториално разделение на труда и отделяне на земеделието от промишлеността

В непосредствена връзка с разделението на труда изобщо се намира, както вече отбелязахме, териториалното разделение на труда, специализацията на отделни райони в производството на един продукт, понякога на един вид от дадения продукт и дори на отделна част от продукта. Преобладаването на ръчното производство, съществуването на маса дребни предприятия, запазването на връзката на работника със земята, приковаването на майстора към известна специалност — всичко това неизбежно обуславя затвореността на отделните промишлени райони на манифактурата; понякога тази местна затвореност стига до пълна откъснатост от останалия свят*, с който са в допир само търговците-собственици на предприятия.

В следващата по-долу тирада г-н Харизоменов омаловажава значението на териториалното разделение на труда: «Грамадните разстояния в империята са свързани с резки различия в природните условия: един край е богат на гори и дивеч, друг — на добитък, трети изобилствува с глина или желязо. Тези природни особености са определили и характера на промишлеността. Големите разстояния и неудобните пътища са направили невъзможно или крайно скъпо превозването на суровия материал. Поради това промишлеността по необходимост е трябвало да се приюти там, където е имало под ръка изобилен суров материал. Оттук именно е произлязла характерната черта на нашата промишленост — специализация на стоковото производство по огромни и компактни райони» («Юрид. Вестн.», I. с., с. 404).

Териториалното разделение на труда е характерна черта не на нашата промишленост, а на манифактурата (и в Русия, и в другите страни); дребните промишлености не са създавали такива големи райони, фабриката е нарушила тяхната затвореност и е улеснила прехвърлянето на предприятия и маси работници в други места. Манифактурата не само създава компактни райони, но и въвежда специализация в самите райони (разделение на труда по вида на

* Обработката на катеричи кожа в Каргополски уезд, производството на лъжници в Семьоновское.

стоките). Наличието на сурови материали в даден край съвсем не е задължително за манифактурата и едва ли дори е общо явление за нея, защото манифактурата предполага вече доста широки търговски връзки*.

С описаните черти на манифактурата е свързано и обстоятелството, че на този стадий в капиталистическата еволюция е свойствена особена форма на отделяне на земеделието от промишлеността. Най-типичен промишленник сега вече не е селянинът, а «майсторът», който не се занимава със земеделие (на другия полюс стоят търговецът и собственикът на работилница). В повечето случаи (както видяхме по-горе) организираният по манифактурен тип производства имат неземеделски центрове: или градове, или (много по-често) села, жителите на които почти не се занимават със земеделие, и които трябва да бъдат причислени към селищата с търговско-промишлен характер. Отделянето на промишлеността от земеделието има тук дълбоки основи, които се коренят и в техниката на манифактурата, и в нейната икономика, и в нейните битови (или културни) особености. Техниката приковава работника към една специалност и затова го прави, от една страна, негоден за земеделие (слаботелесен и пр.), а, от друга страна, изисква непрекъснато и продължително упражняване на занаята. За икономическата организация на манифактурата е характерна несравнено по-дълбока диференциация на промишлениците, отколкото при дребните промишлености, а ние видяхме, че в дребните промишлености успоредно с разслояването в промишлеността се извършва разслояване и в земеделието. При пълното обедняване на масата производители, което е условие и следствие на манифактурата, нейният работен персонал не може да се набира сред що-годе уредните земеделци. Към културните особености на манифактурата се отнасят, първо, твърде продължителното (понякога вековно) съществуване на производството, което слага особен отпечатък върху населението; второ, по-високото жизнено равнище на населението**. На последното обстоятелство ще се спрем след

* С вносен (т. е. не местен) суров материал работят тъкачните производства: павловските, гжелските, гериските кожарски и ии. др. промишлености (срв. «Етюдн», с. 122—124). (Еж. Съв. Т. 2, с. 383—386. *Про*).

** Г-н В. В. уверява в своите «Очерки за куст. пом.», че «у нас. . . има твърде малко кустарни кътчета, където селското стопанство е напълно изоста-

малко по-подробно, но първо ще отбележим, че манифактурата не води до пълно отделяне на промишлеността от земеделието. При ръчната техника големите предприятия не могат да изместят напълно дребните предприятия, особено ако дребните кустари удължават работния ден и понижават равнището на своите потребности: при такива условия манифактурата, както видяхме, даже развива дребните промишлености. Естествено е поради това, че около неземеделския манифактурен център в повечето случаи възниква цял пояс от земеделски селища, жителите на които също се занимават с промишленост. Следователно и в това отношение изпъква релефно преходният характер на манифактурата между дребното ръчно производство и фабриката. След като дори на Запад манифактурният период на капитализма не можа да доведе до пълно отделяне на промишлените работници от земеделието*, в Русия, където са се запазили много от институциите, които закрепят селяните за земята, това отделяне не можеше да не се забави. Затова, повтаряме, най-типичен за руската капиталистическа манифактура е неземеделският център, който привлича населението от околните села — жителите на които са полужемеделци, полупромишленици — и заема ръководно положение по отношение на тези села.

Особено знаменателен е фактът, че културното равнище на населението на такива неземеделски центрове е по-високо. По-високата грамотност, значително по-високото равнище на потребностите и бита, рязкото отделяне от «простата» «селяния» са обикновените отличителни черти на жителите на тези центрове***. Ясно е какво грамадно

вено» (36) — по-горе ние доказвахме, че те, напротив, са твърде много — и че «незислаби прояви на разделение на труда, които наблюдаваме в нашето отечество, трябва да бъдат приписани не толкова на енергията на промишления прогрес, колкото на неизменните размери на селското земевладение...» (40). Г-н Н. В. не забелязва, че тези «кустарни кътчета» се отличават с особен характер на техниката, икономиката и културата, че те характеризират особен стадий в развитието на капитализма. Важното било, че «промишлените сили» в по-голямата си част получили «най-малък надел» (39) — (в 1861 г., когато техният промишлен живот се е измервал с десетки, а някъде и със стотици години!) — и, разбира се, ако не било това небрежно отношение на властите, нямало да има и капитализъм.

•• «Das Kapital», I^o 779—780¹⁴⁴.

•• Важността на този факт ни заставя да допълним приведените в § II данни със следващите по-долу. Село Бутурлиновка, Бобровски уезд, Воронежска губерния, е един от центровете на кожарското производство. Има 3681 домакинства, от които 2383 не се занимават със земеделие. Жителите са повече от 21 хиляди. Домакинствата с грамотни членове са 53% срещу 38% общо за уезда (земско-стат. сборник за Бобровски уезд). Село Покровское и село Балаково,

значение има този факт, който нагледно свидетелствува за прогресивната историческа роля на капитализма, и то на чисто «народния» капитализъм, за «изкуствеността» на който едва ли би се решил да заговори и най-запаленият народник, защото огромното мнозинство от описаните от нас центрове се отнасят обикновено към «кустарната» промишленост! Преходният характер на манифактурата се проявява и тук, тъй като тя само започва преобразуването на духовния облик на населението, а го завършва едрата машинна индустрия.

У. Икономическата организация на манифактурата

Във всички разгледани производства, организирани по типа на манифактурата, грамадната маса от работници са несамостоятелни, подчинени на капитала, получават само работна заплата, без да притежават нито суровите материали, нито готовия продукт. Всъщност огромното мнозинство работници в тези «занаяти» са *наемни работници*, макар че това отношение никога да не достига в манифактурата онази завършеност и чистота, която е присъща на фабриката. В манифактурата с промишления капитал по най-различни начини се преплита търговският капитал и зависимостта на работника от капиталиста придобива маса форми и нюанси, като се започне от наемната работа в чужда работилница и през домашното производство за «господаря» се стигне до зависимостта при купуването на суровия материал или продажбата на продукта. Наред с масата зависими работници при манифактурата винаги

Смърска губерния, имат по повече от 15 хил. жит., от които особено много са дошлите от дрягата. Без стопанства са 50% и 42%. Грамотността е по-висока от средната. Статистиката отбелязва, че търговско-промишлените селища *изобщо* се отличават с по-голяма грамотност и с «масова поява на домакинства без стопанства» (земско-стат. сборници за Новоузенски и Николаевски уезд). — За по-високото културно равнище на «кустарите» срв. още «Трудове на кустком», III, с. 42; VII, с. 914; Смирнов, I, с. с. 59; Григориев, I, с. с. 106 и сл. Аменски, I, с. с. 61; «Нижегородски сборник», т. II, с. 223—239; «Отч. и изсл.», II, с. 243; III, 151. Освен това — в «Пом. във Влад. губ.», III, с. 109 — живо предаденият разговор на изследвача г-н Харизоменов с каруцаря си — тъкач на коприна. Този тъкач ожесточено и рязко нападнал «жалкия» живот на селяните, ниското равнище на техните потребности, тяхната неравност и пр. иакрая възкликнал: «Ех, господи, като си помислиш за какво ли живеят хората!» Отдавна е забелязано, че руският селянин е най-беден откъм съзнание за своята бедност. За занаятчийския работник в капиталистическата манифактура (а да не говорим за фабриката) трябва да се каже, че *в това отношение* той е човек сравнително богат.

продължават да съществуват и значителен брой quasi-самостоятелни производители. Но цялата тази пъстрота от форми на зависимост само прикрива основната черта на манифактурата — че в нея вече деленето на представители на труда и капитала се проявява с пълна сила. По времето, когато бяха освободени селяните, това разделение в най-големите центрове на нашата манифактура вече е било затвърдено от приемствеността на няколко поколения. Във всички разгледани по-горе «промишлености» виждаме маса от населението, която не притежава други средства за живот освен работата, зависеща от представителите на имотната класа, а от друга страна — малка група заможни промишленици, които държат в ръцете си (в една или друга форма) почти цялото производство на района. Този основен факт именно придава на нашата манифактура рязко изразен капиталистически характер за разлика от предишния стадий. Зависимост от капитала и наемна работа е имало и там, но те още не са се проявявали в трайна форма, още не са обхващали масата промишленици, масата от населението, не са предизвиквали разцепление между различните групи на участващите в производството лица. И самото производство в предишния стадий още си запазва дребните размери — разликата между собственика и работника е сравнително малка, едри капиталисти (които винаги стоят начело на манифактурата) почти няма, няма и работници, произвеждащи само отделни части на изделието, приковани към една операция, а с това приковани и към капитала, обединяващ тези детайлни операции в един производствен механизъм.

Ето разказа на един стар автор, който релефно потвърждава тази характеристика на данните, приведени от нас по-горе: «В село Кимри, както и в другите така наречени богати руски села, напр. в Павлово, половината от населението са бедняци, които се хранят само от милостиня. . . Ако работникът се разболее и при това живее сам, той рискува следващата седмица да остане без къшей хляб.»*

Така че още през 60-те години напълно се проявява ос-

* Н. Овсянников. «Отношението на горната част на Поволжието към Нижегородския панаир.» Статия в «Нижег. сборник», т. II (Н.-Н., 1869). Авторът се опира на данните за с. Кимри от 1865 година. Той разглежда панаира, като същевременно прави характеристика на обществено-икономическите отношения в промишленостите, представени на панаира.

новната черта в икономиката на нашата манифактура: противоположността между «богатството» на редица «прочути» «села» и пълната пролетаризация на грамадното мнозинство «кустари». С тази черта е свързано обстоятелството, че най-типичните работници на манифактурата (именно занаятчийските работници напълно или почти напълно скъсали със земеделието) вече тежнеят към следващия, а не към предишния стадий на капитализма, стоят по-близо до работника от едрата машинна индустрия, отколкото до селянина. Приведените данни за културното равнище на кустарите релефно показват това. Но тази оценка не може да се разпростре върху цялата маса на работния персонал в манифактурата. Запазването на маса дребни предприятия и собственици на миниатюрни заведения, запазването на връзката със земята и извънредно широкото развитие на работата в къщи — всичко това води до такова положение, че твърде много «кустари» в манифактурата още теглят към селянина, към превръщане в дребни собственици, към миналото, а не към бъдещето*, зальгват се с всевъзможни илюзии за възможност (чрез крайно напрегната работа, чрез пестеливост и съобразителност) да се превърнат в самостоятелни стопани** . Ето една изключително правилна оценка на тези дребнобуржоазни илюзии, дадена от изследвача на «кустарните поминъци» във Владимирска губерния:

«Окончателната победа на едрата промишленост над дребната, събирането на работниците, пръснати из многобройните домашни работилнички, в една копринена фабрика е само въпрос на време и колкото по-скоро настъпи тази победа, толкова по-добре за тъкачите.

Съвременната организация на копринената промишленост се характеризира с неустойчивост и неопределеност на икономическите категории, с борба на едрото производство с дребното и със земеделието. Тази борба завлича дребния собственик на предприятие и тъкача във вълните на ажитацията, без да им даде каквото и да било, откъсва ги от земеделието, вкарва ги в дългове и се стоварва върху тях с цялата си тежест през периоди на застой. Концентрацията на производството няма да понижи работната заплата на тъкача, но тя ще направи излишни зальгването и обвързването на работниците, привличането им с аванси, които не съответствуват

* Досуц както и техните идеолози-народняци.

** За единични герои на частната инициатива (като Дужкин в «Павловските очерци» на В. Короленко) подобно превръщение през манифактурния период още е възможно, но, разбира се, не и за масата безимотни работници.

на техния годишен доход. С отслабването на взаимната конкуренция фабрикантите ще загубят интерес да харчат значителни суми, за да уплитат тъкача с дългове. При това едрото производство толкова ясно противопоставя интересите на фабриканта и работниците, богатството на единия и мизерията на другите, че у тъкача не може да възникне стремеж самият той да стане фабрикант. Дребното производство не дава на тъкача повече от едрото, но то няма такъв устойчив характер като него и затова много по-дълбоко покварява работника. Пред очите на тъкача-кустар се мерзелееят разни фалшиви перспективи, той очаква момента, когато ще заработи на *собствен стан*. За постигането на този идеал той напъга всичките си сили, затыва в дългове, краде, лъже, в своите колеги вижда вече не другари по нещастие, а врагове, конкуренти за същия този жалък стан, който му се привижда в далечното бъдеще. Дребният собственик не разбира своето икономическо нищожество, подмазва се на закупчици и фабриканти, крие от другарите си къде и как купува суровия материал и продава фабриката. Въобразявайки си, че е самостоятелен собственик на предприятие, той става доброволно и жалко оръдие, играчка в ръцете на едрите търговци. Неуспял още да се измъкне от калта, сдобил се с 3—4 стана, той вече говори за тежкото положение на господаря, за леността и пиянството на тъкачите, за необходимостта да се осигури фабрикантът срещу загуба от дълговете. Дребният собственик е типично олицетворение на промишленото лакейство, както в доброто старо време икономът и домакинът бяха живо олицетворение на крепостното лакейство. Когато оръдията на производството не са отделени напълно от производителя и пред него се очертава възможност да стане самостоятелен собственик на предприятие, когато мост над икономическата пропаст между закупчика и тъкача са фабрикантите, дребните притежатели на предприятията и посредници, които управляват и експлоатират по-долните икономически категории и сами са подложени на експлоатация от по-горните, тогава общественото съзнание на работниците се замъглява, а тяхното въображение се развъртава от фикции. Появява се конкуренция там, където би трябвало да има солидарност, а интересите на враждебни по същество икономически групи се обединяват. Съвременната организация на коприненото производство не се ограничава само с икономическата експлоатация, а намира свои агенти сред експлоатираните и на тях възлага задачата да замъгляват съзнанието и да развъртават сърцата на работниците («Пом. във Влад. губ.», св. III, с. 124—126).

VI. Търговският и промишленият капитал в манифактурата. «Закупчик» и «фабрикант»

От приведените по-горе данни се вижда, че наред с големите капиталистически работилници винаги на дадената степен в развитието на капитализма срещаме и твърде значителен брой дребни предприятия; числено обикновено те

дори преобладават, но играят съвършено подчинена роля в общия обем на производството. Това запазване (и даже, както видяхме по-горе, развитие) на дребните предприятия при манифактурата е напълно естествено явление. При ръчното производство големите предприятия нямат решително предимство пред дребните; разделението на труда, което създава най-прости детайлни операции, улеснява появата на дребни работилници. Затова *типичен* за капиталистическата манифактура е именно неголемият брой на сравнително едрите предприятия наред със значителния брой дребни. Има ли някаква връзка между едните и другите? Разгледаните по-горе данни не оставят съмнение, че връзката между тях е най-тясна, че едрите предприятия израстват именно от тези дребни, че дребните предприятия представляват понякога само външни подразделения на манифактурата, че в грамадното мнозинство случаи за връзка между едните и другите служи търговският капитал, принадлежащ на едрите собственици на предприятия и подчиняващ дребните. Собственикът на голяма работилница *трябва* да извършва в широки размери купуването на сурови материали и продажбата на изделията; колкото по-значителен е търговският му оборот, толкова по-малки стават (на единица продукт) разходите за купуване и продажба на стоката, за нейното бракуване, съхраняване и пр., и пр. и ето че се явява препродажба на материал на дребно на дребните собственици на предприятия, както и изкупване на техните изделия, които манифактуристът препродава като свои собствени*. Когато тези операции по продажбата на суров материал и изкупването на изделията се съчетават (както често става) с икономическа зависимост и лихварство, ако дребният собственик взема материали на кредит и дава изделията си за погася-

* Към горното ще прибавим още един пример. В мебелното производство на Московска губерния (свед. за 1876 г. от книгата на г-и Исаев) най-едрите промишленци са Зенини, които са въвели производството на скъпи мебели и са «възпитали цели поколения изкусни занаятчии». В 1845 г. те открили дъско-резен завод (в 1894/95 — 12 хил. рубли, 14 работници, парен двигател). Ще отбележим, че по онова време в тази промишленост е имало всичко 708 предприятия и 1979 работници, от които 846 — 42,7% наемни, и производство за 459 хил. рубли. От началото на 60-те години Зенини започват да купуват суров материал на едро от Н.-Новгород: купуват бичени дъски с вагони по 13 руб. стоте, като ги продават на дребните кустари по 18—20 рубли. В 7 села (в които има 116 работници) продават мебелите си предимно на Зенин, който има в Москва склад за мебели и фурнир с оборот до 40 хил. рубли (основан в 1874 г.). За Зенини работят около 20 отделни кустари.

ване на дълга, едрият манифактурист получава такава висока печалба от своя капитал, каквато никога не би могъл да получи от наемни работници. Разделението на труда дава нов тласък за развитието на такива отношения на зависимост на дребните собственици от едрите: последните или раздават материал за изработка по домовете (или за извършване на известни детайлни операции), или купува от «кустарите» части от продукта, определени видове от дадения продукт и т. н. С една дума, *тясната и неразривна връзка между търговския и промишления капитал* е една от най-характерните особености на манифактурата. «Закупчикът» тук почти винаги се преплита с манифактуриста («фабриканта» според разпространената неправилна употреба на думата, която отнася всяка по-голяма работилница към «фабриките»). Поради това в граматната част от случаите данните за размерите на производството на големите предприятия *не дават никаква представа* за действителното им значение в нашите «кустарни производства»*, защото собствениците на такива предприятия се разпореждат не само с труда на работниците в своите предприятия, но и с труда на маса домашни работници и даже (de facto) с труда на маса quasi-самостоятелни собственици на работилнички, по отношение на които те играят ролята на «закупчици»**. Следователно чрез данните за руската манифактура се разкрива особено релефно установеният от автора на «Капиталът» закон, според който степента на развитие на търговския капитал е обратно пропорционална на степента на развитие на промишления капитал¹⁴⁶. И действител-

* Ето един пример за илюстрация на казаното. В село Негяно, Трубчевски уезд, Орловска губерния, има маслобойна с 8 работници и производство за 2 хил. рубли («Указателя» от 1890 година). На пръв поглед този мънищък завод показва, че ролята на капитала в местното маслобойно производство е твърде малка. Но слабото развитие на промишления капитал означава само граматно развитие на търговския и лихварския капитал. От земско стат. сборник ние узнаваме за даденото селище, че от 186 домакинства 160 са изцяло зърбени от собственика на местната маслобойна, която даже *плаща вместо тях всички данъци*, отпуска им на кредит *всичко необходимо* (и това е така от много години), получавайки срещу дълговете коноп на по-ниска цена. В подобна икономическа зависимост се намират масата селяни в Орловска губерния. Можем ли при тези условия да се радоваме на слабото развитие на промишления капитал?

** Можем да си представим как ще изглежда икономическата организация на подобни «кустарни промишлености», ако отделим едрите манифактуристи настрана (нали това не е кустарна, а фабрично-заводска промишленост), а «закупчиците» представим като явление, «в действителност съвсем излишно и предизвикано само от неуредеността на продажбата на продуктите» (г-н В. В. «Очерци за куст. пром.», 150)

но, ние можем да характеризираме всички описани в § II промишлености по следния начин: колкото по-малко са в тях големите работилници, толкова по-силно е развито «изкупването» и, обратно; изменя се само формата на капитала, който господства и в единия, и в другия случай и поставя «самостоятелния» кустар често пъти в несравнено по-лошо положение от наемния работник.

Основната грешка на народническата икономия се състои именно в това, че тя игнорира или замъглява връзката между едрите и дребните предприятия, от една страна, и между търговския и промишления капитал, от друга. «Фабрикантът от Павловския район не е нищо друго освен закупчик в усложнен вид», казва г-н Григориев (I. с., с. 119). Това е вярно не само за Павлово, но и за повечето производства, организирани по типа на капиталистическата манифактура; вярно е и обратното: закупчикът в манифактурата е «фабрикант» в усложнен вид; това между другото е една от съществените отлики на закупчика в манифактурата от закупчика в дребните селски промишлености. Но да се вижда в този факт — връзката между «закупчика» и «фабриканта» — някакъв довод в полза на дребната промишленост (както смятат г-н Григориев и много други народници), значи да се прави съвсем произволно заключение, като се изнасилват фактите в угода на предвзета идея. Редица данни показват, както видяхме, че присъединяването на търговския капитал към промишления изключително много влошава положението на непосредствения производител в сравнение с положението на наемния работник, удължава работния му ден, понижава дохода му, забавя икономическото и културното развитие.

VII. Капиталистическата работа в къщи както придатък на манифактурата

Капиталистическата работа в къщи, т. е. домашната преработка на материала, получен от предприемача срещу заплащане на парче, се среща, както посочихме в предишната глава, и в дребните селски промишлености. По-долу ще видим, че тя се среща (и то в широки размери) и наред с фабриката, т. е. с едрата машинна индустрия. Така че

капиталистическата работа в къщи се среща на всички стадии в развитието на капитализма в промишлеността, но е най-характерна именно за манифактурата. И дребните селски промишлености, и едрата машинна индустрия лесно могат да минат и без възлагане на работа по домовете. Но трудно, почти невъзможно е да си представим манифактурния период в развитието на капитализма — със собственото му запазване на връзката на работника със земята, с изобилието на дребни предприятия около едрите — без раздаване на работа за в къщи*. И руските данни действително свидетелствуват, както видяхме, че в производствата, организирани по типа на капиталистическата манифактура, раздаването на работа за в къщи се практикува в особено широки размери. Ето защо ние считаме за най-правилно именно в тази глава да разгледаме характерните особености на капиталистическата работа в къщи, макар че някои от приведените по-долу примери не могат да бъдат отнесени специално към манифактурата.

Ще посочим преди всичко изобилието на посредници между капиталиста и работника при работата в къщи. Едрият предприемач не може сам да раздава материал на стотици и хиляди работници, пръснати понякога в различни селища; появява се нужда от посредници (в някои случаи даже йерархия от посредници), които вземат материала на едро и го раздават на дребно. Възниква истинска sweating system, потосмукачна система, система на най-напрегната експлоатация: близкостоящият до производителя посредник [«мастерок»] (или «светьолочник»**, или «търговката» в дантеленото производство и пр., и пр.) умее да използва даже особените затруднения на производителя и да изнамира такива похвати на експлоатация, които биха били немислими в голямото предприятие и които отстраняват напълно възможността за какъвто и да било контрол и надзор***.

* И в Западна Европа, както е известно, манифактурният период на капитализма се е отличавал с широко развитие на работата в къщи, например в тъкачеството. Интересно е да отбележим, че Маркс, описвайки като класически пример на манифактура часовникарското производство, посочва, че циферблатът, пружината и кутийката на часовника рядко се изработват в самата манифактура, че въобще работникът на детайли често работи у дома си («Das Kapital», I, 2-te Aufl., S. 353—354)¹⁴⁸.

** — притежател на «светьолка» — домашна тъкачна работилница. Българска реч.

*** Именно затова между другото фабриката води борба против подобни посредници, напр. против «пареджините» — работници, които от своя страна

Наред със sweating system и може би като една от нейните форми следва да се постави truck-system, плащането с хранителни продукти, която се преследва във фабриките и продължава да цари в кустарните производства, особено при раздаването на работа в къщи. По-горе в описанието на отделните производства дадохме примери за това разпространено явление.

По-нататък капиталистическата работа в къщи е неизбежно свързана с извънредно нехигиенична обстановка. Пълната нищета на работника, пълната невъзможност да се регулират с каквито и да било наредби условията на труда, съединяването на жилищното и работното помещение — такива са условията, които превръщат жилищата на тези работници в огнища на санитарни безобразия и професионални болести. В големите предприятия борбата против аналогични явления все пак е възможна, но работата в къщи в това отношение е най-«либералният» вид капиталистическа експлоатация.

Прекомерната продължителност на работния ден е също едно от неизбежните свойства на работата в къщи за капиталиста и на дребните производства изобщо. По-горе вече дадохме някои примери за сравнителната продължителност на работния ден във «фабриките» и у «кустарите».

При работата в къщи почти винаги в производството се включват жените и децата от най-ранна възраст. За илюстрация ще приведем някои данни от описанията на женските занаяти в Московска губерния. С размотаване на памучна прежда са заети 10 004 жени; децата започват да работят от 5—6 години (1), дневното възнаграждение е 10 копейки, годишното — 17 рубли. Работният ден в женските производства изобщо стига до 18 часа. В плетачното производство започват да работят от 6 години, дневно изкарват по 10 копейки, годишно — по 22 рубли. Общите цифри на женските производства са: работнички — 37 514; започват да работят от 5—6 години (в 6 отрасли от общо 19, при което тези 6 отрасли обхващат 32 400 работнички);

вземат помощни работници. Срв. Кобеляцки: «Справочная книга для фабрикантов и пр.» СПб. 1897, с. 24 и следващите. От факти, които свидетелствуват за неограничената експлоатация на кустарите от посредниците при раздаване на работа за дома, гъмжи цялата литература за кустарните производства. Ще посочим за пример общия отзыв на Корсак, I. с., с. 258, описанията на «кустарното» качество (цит. по-горе), описанията на женските производства в Моск.-губ. («Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VI и VII) и ми. др.

средно на ден изкарват по 13 копейки, годишно — по 26 рубли и 20 копейки.*

Една от най-вредните страни на работата в къщи за капиталиста е, че тя води до понижаване равнището на потребностите на работника. Предприемачът получава възможност да си избира работници в такива затънтени места, където жизненото равнище на населението е особено ниско и където връзката със земята позволява да се работи на безценица. Например един собственик на селска работилница за чорапи обяснява, че в Москва са скъпи квартирите, пък и майсторките «трябва. . . да бъдат хранени с бял хляб. . . А у нас си работят в къщи и ядат чер хляб. . . Къде ще се мери Москва с нас?»** В работата по размотаване на памучна прежда извънредно ниското възнаграждение се обяснява с това, че за селските жени, дъщери и т. н. това е само страничен източник на доход. «Така че съществуващата система в това производство за лицата, които живеят изключително с доходите от него, понижава работната заплата до невъможна степен, застава я да спада, смъква я под minimum-а на потребностите на лицата, живеещи изключително от фабричен труд, или пък задържа повишаването на тяхното равнище. И едното, и другото създава крайно ненормални условия»***. «Фабриката търси евтин тъкач — казва г-н Харизоменов — и такъв тя намира в неговото родно село, далеч от центровете на промишлеността. . . Понижаването на работната заплата от центровете на промишлеността към периферията е факт, който не подлежи на съмнение.»**** Предприемачите следователно умеят да използват прекрасно условията, които изкуствено задържат населението в селата.

Разпиляността на работниците, работещи в къщи за капиталиста, е не по-малко вредна страна на тази система. Ето релефна характеристика на тази страна на въпроса, която ни обръща към самите закупчици: «Операциите и на едните, и на другите» (дребните и едрите закупчици на

* Г-жа Горбунова, която е описала женските производства, погрешно зачислява 18 копейки в 37 рубли и 77 копейки, като борава само със средни данни за всеки отрасъл и не взема под внимание различния брой работнички в разните отрасли!¹.

** «Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VII, св. II, с. 104.

*** Ibidem, с. 285.

**** «Пом. във Влад. губ.», III, 63. Сра. Ibidem. 250.

гвозден от твърските ковачи) «са построени на еднакви начала — при събирането на гвоздеите да се плаща отчасти с пари, отчасти с желязо и винаги да имаш под ръка за по-голяма сговорчивост ковачи, работещи у дома си»*. В тези думи се съдържа простото обяснение на «жизнеспособността» на нашата «кустарна» промишленост!

Разпиляността на работниците, заети с работа в къщи за капиталиста, и изобилието на посредници естествено водят към процъфтяване на икономическото заробване, към всевъзможни форми на лична зависимост, съпътстващи обикновено «патриархалните» отношения в затънтите села. Задлъжнялостта на работниците към работодателите е най-разпространено явление в «кустарните» производства изобщо и при работата в къщи по-конкретно**. Работникът обикновено е не само Lohnsklave***, но и Schuldklave****. По-горе дадохме някои примери за положението, в което «патриархалността» на селските отношения поставя работника*****.

Премавайки от характеристиката на работата в къщи за капиталиста към условията на нейното разпространение, трябва да отбележим преди всичко връзката на тази система с прикрепеността на селянина към надела. Липсата на свобода на придвижване, необходимостта селянинът да понася понякога парични загуби, за да се отърве от земята (именно когато данъчните и др. тежести върху земята превишават дохода от нея, така че даващият земята под аренда доплаща на арендатора), съсловната затвореност на селската община — всичко това разширява изкуствено областта на прилагане на работата в къщи за капиталиста, изкуствено приковава селянина към тези най-лоши форми

* «Отч. и вкл.», I, 218. Сръ. *ibid.*, 280; твърдението на фабриканта Иродов, че за него е по-изгодно да раздава работа на тъкачи, работещи ръчно по домовете си.

** Примери за задлъжнялостта на работниците към работодателите дават четкарската промишленост в Московска губ. («Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VI, св. I, с. 32), гребенарската (*ibid.*, 261), производството на играчки (VI, св. II, 44), обработката на мозаични камъни и т. в. В коприкотъкачеството тъкачът е задлъжнял до гуша на фабриканта, който му плаща и данъците. И изобщо «наема тъкача под аренда, както се арендува земята», и пр. («Пом. във Влад. губ.», III, 51—55).

*** — наеман роб. *Ред.*

**** — роб поради задлъжнялост. *Ред.*

***** — «Разбира се — четем ние за ковачите в Нижегородска губ. — и тук собственикът на предприятието експлоатира труда на работника, но в по-малки размери (?), и при това той го върши някак патриархално, с взаимно съгласие (!), без каквато и да било недоразумения» («Трудове на куст. ком.», IV, 199).

на експлоатация. Остарелите институции и просмуканите изцяло от съсловността аграрни отношения оказват следователно крайно вредно влияние и в земеделието, и в промишлеността, задържайки технически изостаналите форми на производството, свързани с най-голямо развитие на икономическото заробване и личната зависимост, с най-тежко и най-безпомощно положение на трудещите се*.

Освен това несъмнена е и връзката на работата в къщи за капиталистите с разслояването на селяните. Широкото разпространение на работата в къщи предполага две условия: 1) наличие на масов селски пролетариат, *принуден* да продава своята работна сила и при това да я продава евтино; 2) наличие на добре запознати с местните условия *заможни* селяни, които биха могли да поемат ролята на агенти при раздаването на работа. Изпратеният от търговеца агент далеч не винаги успява да се справи с тази роля (особено в по-сложните производства) и едва ли изобщо би могъл да я изпълни така «артистично», както местният селянин, «своят човек»**. Едрите предприемачи вероятно не биха могли да извършат и половината от своите операции по раздаване на работа за в къщи, ако нямаха на свое разположение цяла армия от дребни предприемачи, на които могат да поверят стока на кредит или на комиссионна и които се вкопчват във всяка възможност да разширят дребните си търговски операции.

Най-после изключително важно е да посочим значението на капиталистическата работа в къщи в теорията за излишното население, създавано от капитализма. Никой не е говорил толкова много за «освобождението» на работниците от руския капитализъм, както г-да В. В., Н.—он и другите народници, но никой от тях не се е потрудил да анализира конкретните форми на «резервната армия» от

* Разбира се, във всяко капиталистическо общество винаги ще има селски пролетариат, съгласен да взема работа за в къщи при най-лоши условия; но остарелите институции засилват областта на прилагане на работата в къщи и затрудняват борбата с нея. Още Корсаков в 1861 г. изтъква връзката между огромното разпространение на работата в къщи и нашите аграрни отношения (I. с., 305—307).

** Вече видяхме, че едрите собственици-промишленци, закупчиците, собствениците на малки домашни тъкачници, посредниците, раздаващи работа, са в същото време и заможни земеделци. «Посредникът, раздаващ работа — четем напр. в описанието на тъкането на ширити в Моск. губ. («Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VI, св. II, с. 147) — е също такъв селянин, както и тъкачът, само че за разлика от него си има къща, кон, крава и може би възможност да пие чай с цялото си семейство два пъти на ден.»

работници, форми, които са се създали и се създават в Русия в следреформената епоха. Никой от народниците дори не забелязва една дреболия — че работещите в къщи представляват едва ли не най-голямата част от нашата «резервна армия» на капитализма*. Чрез раздаването на работа за в къщи предприемачите получават възможност незабавно да увеличават производството до желаните размери, без да изразходват значителни капитални и значително време за строеж на работилници и т. н. А такова незабавно разширяване на производството твърде често се изисква от условията на пазара, когато усиленото търсене е последица от оживлението в някой голям отрасъл на промишлеността (напр. железопътното строителство) или поради такива обстоятелства като война и др.** Затова другата страна на този процес, който ние характеризирахме във II глава като образуване на милионен селскостопански пролетариат, се изразява между другото в огромно развитие на работата в къщи за капиталиста в следреформената епоха. «Къде се дяха ръцете, освободени от занятията на домашното, в същинския смисъл на думата натурално стопанство, което задоволяваше нуждите на семейството и малобройните потребители на съседния пазар? Фабриците, препълнени с работници, *бързото разширяване на едрото домашно производство* дават ясен отговор» («Пом. във Влад. губ.», III, 20. Курсивът наш).

* Тази грешка на народниците е още по-груба, защото повечето от тях искат да се придържат към теорията на Маркс, който категорично изтъква капиталистическия характер на «съвременната работа в къщи» и *специално посочва, че тези домашни работници са една от формите на откозителното саръхмаселение, свойствено на капитализма* («Das Kapital», I, S. S. 503 u. ff.; 668 u. ff.; гл. 23, особено § 4)¹⁴⁶.

** «Един малък пример. В Моск. губерния е широко разпространен шивашкият занаят (според земската статистика в края на 70-те години в губернията е имало всичко 1123 местни шивачи и 4291 дошли отвън), при което по-голямата част от шивачите работят за московските търговци на готови дрехи. Център на шивашкия занаят е Перхушевска волост, Звенигородски уезд (вж. данните за перхушевските шивачи в прилож. I към V гл., промишленост № 36). Особено добра работа са имали перхушевските шивачи през време на войната в 1877 година. Работели са военни палатки по поръчка на специални доставчици в посредниците, раздаващи работа, получавали при това «полза» по 5—6 рубли на ден — при 3 шевни машини и 10 надничарки. На надничарките плащали по 20 копейки на ден. «Казват, че по онова време на усилено производство в Шадрино (главно село в Перхушевска волост) е имало повече от 300 надничарки от разните околни селища» («Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VI, св. II, I, с., 256). «В това време перхушевските шивачи — собственици на работилници, успели да спечелят толкова много, че почти всички се обзавели отлично» (Ibid.). Тези стотици надничарки, заети може би веднъж на 5—10 години в трескава работа, трябва да бъдат постоянно под ръка, в редовете на резервната пролетарска армия.

Колко голям е днес в Русия броят на работещите в къщи за предприемачите в промишлеността ще се види от цифрите, които даваме в следващия параграф.

VIII. Какво представлява «кустарната» промишленост?

В двете предни глави се занимавахме главно с промишлеността, която у нас е прието да се нарича «кустарна»; сега можем да се опитаме да отговорим на поставения в заглавието въпрос.

Ще започнем с някои статистически данни, за да видим кои именно от анализираните по-горе форми на промишлеността се причисляват в литературата към общата маса «кустарни промишлености».

Московските статистици в заключителната част на своето изследване на селските «поминъци» правят равносметка на всички и всякакви неземеделски занятия. Те изчисляват в местните поминъци (изготвящи стоки) 141 329 души (т. VII, св. III), като тук влизат обаче и занаятчиите, работещи по поръчка на потребителя (част от обушарите, стъklarите и мн. др.), дъскорезачите и пр., и пр. Не помалко от 87 хиляди от тях (според нашето изчисление за отделните промишлености) са домашни работници, произвеждащи за капиталистите*. Наемните работници в 54 промишлености, за които ние можахме да съберем данни, са 17 566 от 29 446, т. е. 59,65%. За Владимирска губ. получаваме следните общи цифри (според петте книги на «Пом. във Влад. губ.»): всичко 18 286 работници в 31 промишлености; от тях 15 447 в промишленостите с господство на капиталистическата работа в къщи (включително 5504 наемни работници, т. е. наемници, така да се каже, от втора степен). След това 150 селски занаятчици (от тях 45 наемни) и 2689 дребни стокотриизводители (от тях 511 наемни). Сборът на капиталистически заетите работници е $(15447 + 45 + 511) = 16003$, т. е. 87,5%**.

* Ще напомним, че г-н Харизоменов (в цит. по-горе статия) е изчислил, че от 102 245 работници в 42-те промишлености на Москов. губерния 66% са заети в отрасли с безусловно господство на домашната система на едро производство.

** За съжаление, ние нямаме възможност да се запознаем с най-новия труд за кустарната промишленост в Ярославска губ. («Кустарните поминъци».

Костромска губ. (въз основа на таблиците на г-н Тилов «Трудове на куст. ком.») се сочат 83 633 местни промишленици, от които 19 701 са дървари (и това ми било «кустари»!), 29 564 души са домашни работници, произвеждащи за капиталистите; около 19 954 души са заети в промишлености, в които преобладават дребните стокотпроизводители, и около 14 414 са селски занаятчии*. За 9 уезда във Вятска губ. се изчисляват (според същите «Трудове») 60 019 местни промишленици; от тях 9672 са мелничари и собственици на маслобойни; 2032 са занаятчии от чист тип (бойдисване на тъкани); 14 928 — отчасти занаятчии, отчасти стокотпроизводители с огромно преобладаване на самостоятелния труд; 14 424 са заети в промишлености, отчасти подчинени на капитала; 14 875 са заети в промишлености, напълно подчинени на капитала; 4088 — в промишлености с пълно преобладаване на наемния труд.* По данните на «Трудовете» за останалите губернии ние съставихме таблица на онези промишлености, за организацията на които има по-подробни данни. Получихме 97 промишлености със 107 957 работници, с производство за 21 151 хил. рубли. От тях в промишленостите с преобладаване на наемн труд и капиталистическа работа в къщи са заети 70 204 раб. (18 621 хил. рубли); в промишленостите, в които наемните работници и работещите в къщи за капиталистите са малцинство, има 26 935 раб. (1706 хил. рубли); и най-послед в промишленостите с почти пълно преобладаване на самостоятелния труд — 10 818 раб. (824 хил. рубли). По данни на земско-статистическите материали 7-те промишлености на Горбатовски и Семьоновски уезд, Нижегородска губ., обхващат 16 303 кустари, от които 4614 работят за пазара; 8520 — «за господаря» и 3169 като наемни работници; т. е. 11 689 капиталистически използващи работници. По данните на пермското кустарно пре-

Изд. на стат. бюро на Яросл. губ. земство, Ярослав, 1904). Ако се съди по обстойната рецензия в «Русск. Вед.» (1904, бр. 248), това е извънредно ценно изследване. В губернията се изчисляват около 18 000 кустари. (Фабрично-заводските работници през 1903 г. се изчисляват на 33 898.) Промисленостите западат. Предприятията с наемни работници са $\frac{1}{6}$. Наемни работници са $\frac{1}{4}$ от всички кустари. В предприятията с 5 и повече работници са заети 15% от всички кустари. Точно половината от всички кустари работят за собственици на предприятия с техен материал. Земеделието е в упадък: $\frac{2}{3}$ от кустарите са без коне и крави; $\frac{1}{2}$ обработват арендувана земя; $\frac{2}{3}$ не засяват. Доходът на кустаря е $1\frac{1}{2}$ рубли на седмица! (Забел. към 2-рото изд.)

* Всички тези цифри са приблизителни, защото точни данни източниците не дават. Сред селските занаятчии влизат мелничари, ковачи и пр., и пр.

брояване от 1894/95 г. от 26 хил. кустари 6,5 хил. (25%) са наемни работници и 5,2 хил. (20%) работят за закупчика, т. е. 45% са капиталистически използвани работници*.

Колко и да са откъслечни тези данни (други нямаме на разположение), те все пак показват ясно, че, общо взето, сред «кустарите» попадат *маса капиталистически използвани работници*. Напр. работещите в къщи за капиталистите (според приведените данни) са *повече от 200 хил. души*. Това е за някакви 50—60 уезда, от които далеч не всички са изследвани горе-долу пълно. В цяла Русия такива работници има вероятно около два милиона**. А като прибавим към тях наемните работници при «кустарите» — броят на тези наемни работници, както се вижда от приведените данни, съвсем не е толкова малък, както мислят понякога у нас, — ще трябва да признаем, че цифрата 2 млн. промишлени работници, капиталистически заети извън така наречените «фабрики и заводи», е по-скоро минимална цифра***.

На въпроса «какво представлява кустарната промишленост» изложените в двете последни глави данни ни карат да отговорим така: това е абсолютно негодно за научно изследване понятие, към което обикновено се привеждат

* Вж. «Етюди», с. 181—182. При «кустарите» са влезли и занаятчиите (26%). Като изключим занаятчиите, ще получим 29,3% наемни работници и 29,5% работещи за закупчика (с. 122), т. е. 58,8% капиталистически използвани работници. (Вж. Съч. Т. 2, с. 459 и 382. *Ред.*)

** Напр. в конфекционната индустрия капиталистическата работа в къщи е особено разпространена, а тази индустрия бързо се развива. «Търсенето на такъв предмет от първа необходимост, какъвто са готовите дрехи, всяка година се увеличава» («Вестн. Фин.», 1897, бр. 52, преглед на Нижег. паншир). Още през 80-те години това производство се е развило в огромни размери. Само сега в Москва се изработват готови дрехи за не по-малко от 16 млн. рубли от около 20 хил. работници. Предполага се, че в цяла Русия това производство достига 100 млн. рубли. («Успехи русской промышленности по обзором экспертных комиссий». СПб, 1897, с. 136—137). В С.-Петербург преброяването от 1890 г. установява в конфекционното производство (група XI, класове 116—118) 39 912 души, като се смятат и семействата на промишленците, включително 19 хил. работници и 13 хил. отделни занаятчи с семействата си («С.-Петербург според преброяването от 15 декември 1890 година»). Според преброяването от 1897 г. в Русия са заети в производството на дрехи всичко 1 158 866 души, към тях членовете на семействата им 1 621 511; всичко 2 780 376 души. (*Забел. към 2-рото изд.*)

(Бележка: («*Забел. към 2-рото изд.*») се отнася само към последната фраза — от думите: «Според преброяването от 1897 г. . .»; останалата част от забележката я има и в първото издание. *Ред.*)

*** Ще припомним, че броят на «кустарите» в Русия се изчислява на не по-малко от 4 милиона (цифра на г-н Харизоменов. Според г-н Андреев те са 7 1/2 млн., но неговите методи на изчисление са прекалено разтегливи)¹⁰⁰; следователно приведените в текста сборни данни обхващат около 1/10 от общия брой на «кустарите».

всевъзможни форми на промишлеността, като се почне от домашните производства и занаятите и се свърши с наемната работа в много големите манифактури*. Това смесване на най-разнородни типове икономическа организация, господстващо в маса описания на «кустарните поминъци**», икономистите-народници са заимствували безкритично и безсмислено, правейки гигантска крачка назад в сравнение напр. с автори като Корсак, и са се възползвали от господстващата бъркотия в понятията, за да създадат най-курнозни теории. «Кустарната промишленост» се разглежда като нещо икономически еднородно, равно само на себе си, и се *противопоставя* (sic!) на «капитализма», под който, без каквото и да било уточняване, се разбира «фабрично-заводската» промишленост. Вземете напр. г-н Н. — он. На с. 79 на «Очерци» ще прочетете заглавие «капитализация (?) на промишленостите»*** и след това направо без всякакви уговорки или пояснения «данни за фабриките и заводите». . . Както виждате, трогателна простота: «капитализъм» = на «фабрично-заводска промишленост», а фабрично-заводска промишленост = на онова, което се означава с това заглавие в официалните издания. И *въз основа* на този толкова дълбок «анализ» от капитализма се приспадат онези маси капиталистически заети работници, които попадат в категорията на «кустарите». *Въз основа* на такъв «анализ» напълно се заобикаля

* Срв. «Етюди», с. 179 и следващите. (Вж. Съч. Т. 2, с. 455 и следващите. *Ред.*)

** Желанието да се запази терминът «кустарничество» за научно определяне на формите на промишлеността доведе в нашата литература до чисто схоластични разсъждения дефиниции на това «кустарничество». Един учен «разбира» под кустари само стокопроизводителите, друг включва и занаятчиите, работещи по поръчка на потребителя; един счита за необходим признак връзката със земята, друг допуска изключения; един изключва наемния труд, друг го е допускал в размер напр. до 16 работници и т. н., и т. и. От само себе си е ясно, че от подобни разсъждения (вместо изследване на различните форми на промишлеността) не може да излезе нищо смислено. Ще отбележим, че жизнеспособността на особения термин «кустарничество» се обяснява най-вече със съсловността на руското общество: «кустарят» е промишленик от низшите съсловия, който може да бъде опекунтуван и за когото може без стеснение да се фантазира произволно; при това не се взема предвид каква е формата на промишлеността. Рядко отнасят обаче към «кустарите» търговеца и дворянина (дори да са дресби промишленници). «Кустарни» производства обикновено са всевъзможните производства на селското и само на селското население.

*** Терминът «капитализация», толкова предпочитан от г-дата В. В. и Н. — он, е допуснат във вестническа статия, за краткост, но е съвършено неуместен в икономическо изследване, целта на което е да анализира различните форми и стадии на капитализма, тяхното значение, тяхната връзка, тяхното последователно развитие. Под «капитализация» може да се разбира какво ли не; и наемането на едно «работниче», и изкупването, и парната фабрика. Опитът се след това да разбереш нещо, щом всичко е събрано в един кюп!

въпросът за различните форми на промишлеността в Русия. Въз основа на такъв «анализ» се създава един от най-нелепите и вредни предразсъдъци — за противоположността между нашата «кустарна» и «фабрично-заводска» промишленост, за откъснатостта на втората от първата, за «изкуствеността» на «фабрично-заводската» промишленост и т. н. Това е именно предразсъдък, защото никога никога не се е опитвал дори да се докосне до данните, които във всички отрасли на промишлеността показват най-ясна и неразделна връзка между «кустарната» и «фабрично-заводската» промишленост.

Задачата на тази глава се състоеше тъкмо в това — да докаже в какво именно се състои тази връзка и какви именно особени черти на техниката, икономиката и културата има онази форма на промишлеността, която в Русия стои между дребната промишленост и едрата машинна индустрия.

parel", wie in den meisten übrigen Gewerken, die Umwälzung der Manufaktur, des Handwerks und der Hausarbeit in Fabrikbetrieb, nachdem alle jene Formen, unter dem Einflusse der grossen Industrie gänzlich verändert, zersetzt, entstellt, bereits längst alle Ungeheuerlichkeiten des Fabriksystems ohne seine positiven Entwicklungsmomente reproducirt und selbst übertrieben hatten³⁷³⁾.

gegen
Wirkung

N. B.

Diese naturwüchsig vorgehende industrielle Revolution wird künstlich beschleunigt durch die Ausdehnung der Fabrikgesetze auf alle Industriezweige, worin Weiber, junge Personen und Kinder arbeiten. Die zwangsmässige Regulation des Arbeitstags nach Länge, Pausen, Anfangs- und Endpunkt, das System der Ablösung für Kinder, der Ausschluss aller Kinder unter einem gewissen Alter u. s. w. ermüthigen einerseits vermehrte Maschinerie³⁷⁴⁾ und Ersatz von Muskeln durch Dampf als Triebkraft³⁷⁵⁾. Andererseits, um im Raum zu gewinnen, was in der Zeit verloren geht, findet Streckung der gemeinschaftlich vernutzten Produktionsmittel statt, der Oefen, Baulichkeiten u. s. w., also in einem Wort grössere Konzentration der Produktionsmittel und entsprechende grössere Konglomeration von Arbeitern. Der leidenschaftlich wiederholte Haupteinwand jeder mit dem Fabrikgesetz bedrohten Manufaktur ist in der That die Nothwendigkeit

³⁷³⁾ „Tendency to factory system.“ (l. c. p. LXVII.) „The whole employment is at this time in a state of transition, and is undergoing the same change as that effected in the lace trade, weaving etc.“ (l. c. n. 405.) „A complete Revolution.“ (l. c. p. XLVI, n. 318.) Zur Zeit der „Child. Empl. Comm.“ von 1840 war die Strumpfwirkerlei noch Handarbeit. Seit 1846 wurde verschiedenartige Maschinerie eingeführt, jetzt durch Dampf getrieben. Die Gesamtzahl der in der englischen Strumpfwirkerlei beschäftigten Personen beiderlei Geschlechts und aller Altersstufen vom 3. Jahr an betrug 1862 ungefähr 120,000 Personen. Davon, nach Parliamentary Return vom 11. Februar, 1862 doch nur 4063 unter der Botmässigkeit des Fabrikakts.

³⁷⁴⁾ So z. B. in der Töpferei berichtet die Firma Cochrane von der „British Pottery, Glasgow“: „To keep up our quantity, we have gone extensively into machines wrought by unskilled labour, and every day convinces us that we can produce a greater quantity than by the old method.“ („Report of Insp. of Fact. 31. Oct. 1863“, p. 12.) „Die Wirkung des Fabrikakts ist im weiteren Einführung von Maschinerie zu treiben.“ (l. c. p. 13, 14.)

³⁷⁵⁾ So nach Einführung des Fabrikakts in die Töpferei grosse Zunahme der power jiggers statt der handmoved jiggers.

ГЛАВА VII

РАЗВИТИЕТО НА ЕДРАТА МАШИННА ИНДУСТРИЯ

1. Научното понятие фабрика и значението на «фабрично-заводската» статистика¹⁶⁰

Преминавайки към едрата машинна (фабрична) промишленост, трябва преди всичко да отбележим, че научното понятие за нея съвсем не съответствува на обичайното, общоразпространено значение на този термин. У нас в официалната статистика и в литературата изобщо под фабрика се разбира всяко по-едро промишлено предприятие с повече или по-малко значителен брой наемни работници. А теорията на Маркс нарича едра машинна (фабрична) индустрия само определено, именно висшето стъпало на капитализма в промишлеността. Основният и най-съществен признак на този стадий е, че за производството се използва система от машини*. Преходът от манифактурата към фабриката се характеризира с пълен технически преврат, който изхвърля трупаното от векове ръчно изкуство на майстора, а след този технически преврат неизбежно идват най-рязкото преобразуване на обществените производствени отношения, окончателното разцепление между различните групи участващи в производството лица, пълното скъсване с традицията, изострянето и разширяването на всички тъмни страни на капитализма, а заедно с това и масовото обобществяване на труда от капитализма. Следователно едрата машинна индустрия е последна дума на капитализма, последна дума на неговите отрицателни и «положителни моменти»**.

Оттук става ясно, че именно преходът от манифактурата към фабриката има особено важно значение по въпроса за развитието на капитализма. Който смесва тези два стадия, той се лишава от възможността да разбере преобразува-

* «Das Kapital», I, гл. 13.
 ** Ibid., I², S. 499.¹⁶¹

щата, прогресивната роля на капитализма. Именно тази грешка правят нашите икономисти-народници, които, както вече видяхме, наивно отъждествяват капитализма изобщо с «фабрично-заводската» промишленост, които смятат да решат въпроса за «мисията на капитализма» и дори за неговото «обединяващо значение»* чрез проста справка с данните на фабрично-заводската статистика. Без да говорим за това, че по въпросите за фабрично-заводската статистика тези автори проявяват (както ще покажем подробно по-нататък) удивително невежество, още по-дълбока тяхна грешка е поразително шаблонното и ограничено разбиране на теорията на Маркс. Първо, смешно е да се свежда въпросът за развитието на едрата машинна индустрия само до фабрично-заводската статистика. Това е въпрос не само на статистика, а въпрос за формите и стадията, през които минава развитието на капитализма в промишлеността на дадена страна. Само след като са изяснени същността на тези форми и техните отличителни особености, има смисъл да се илюстрира развитието на една или друга форма с обработени по съответен начин статистически данни. А ограничаването с данните на родната статистика неизбежно ще води до смесване на най-различни форми на капитализма, до затуляне на главното от дреболиите. Второ, да се свежда цялата мисия на капитализма до увеличението брой на «фабрично-заводските» работници, значи да се проявява такава дълбоко разбиране на теорията, каквото е проявил г-н Михайловски, който се учудва защо хората приказват за обобществяване на труда от капитализма, когато цялото това обобществяване се свеждало до положението, че няколко стоци или хиляди работници бичат, секат, режат, рендосват и т. н. в едно помещение**.

В по-нататъшното изложение си поставяме двойна задача: от една страна, ще разгледаме подробно въпроса за състоянието на нашата фабрично-заводска статистика и въпроса за годността на нейните данни. Тази до голяма степен отрицателна работа е необходима поради това, че в нашата литература направо се злоупотребява с цифрите

* Г-н Н.—ия в «Русск. Богатство» от 1894 г., кн. 6, с. 103 и 119. — Вжж също неговите «Очерци» и «Съдбата на капитализма» из г-н В. В. — *passim*.

** «Отеч. Зап.», 1883 г., кн. 7; Писмо до редакцията от г-н Постороний.

на статистиката. От друга страна, ще разгледаме данните, които говорят за растежа на едрата машинна индустрия в следреформената епоха.

II. Нашата фабрично-заводска статистика

Главен източник на фабрично-заводската статистика в Русия са ведомостите, представяни ежегодно от фабрикантите и собствениците на заводи в Департамента на търговията и манифактурата, съгласно изискванията на закона, издаден още в началото на нашето столетие*. Най-подробните предписания на закона относно сведенията, давани от фабрикантите, си остават само добро пожелание и фаб.-зав. статистика запазва и досега старата си, чисто дореформена организация и е чисто и просто придатък към губернаторските отчети. Няма никакво точно определение на понятието «фабрика и завод» и затова органите на губернкската и дори на уездната администрация прилагат този термин по най-различен начин. Няма никакъв централен орган, който да ръководи правилното еднообразно събиране на сведения и проверката им. Разпределянето на промишлените предприятия между различните ведомства (минно, Департамента на търговията и манифактурата, Департамента на необложените с данъци приходи и т. н.) още повече увеличава бъркотията**.

В приложение II ние привеждаме данните за нашата фабрично-заводска промишленост в следреформената епоха, които намираме в официалните издания, именно за 1863—1879 и 1885—1891 година. Тези данни се отнасят само до производствата, които не са обложени с акциз, като за различните години се дават сведения за различен брой производства (най-пълни са данните за 1864—1865 и 1885 и сл. години); затова ние отделихме 34 производства, за които има сведения за 1864—1879 и 1885—1890 година, т. е. за 22 години. За да преценим стойността на

* Обстоен преглед на източниците на нашата фабрично-заводска статистика вж. в «Статистический Временник Росс. империи», серия II, вып. 6. СПб. 1872. «Материалы для статистики ф.-з. промышленности в Европейской России за 1868 г.». Обработени от г.-и Бок. Введение, с. 1—XXIII.

** Вж. статията «Към въпроса за нашата фабрично-заводска статистика» в «Етюди», гдето подробно е разглеждано най-новото издание на Д-та на търгов. и маниф. за нашата ф.-з. промишленост. (Вж. Съч. Т. 4. Ред.)

тези данни, ще разгледаме преди всичко най-важните издания на нашата фабрично-заводска статистика. Да започнем от 60-те години.

Съставителите на фабрично-заводската статистика през 60-те години са съзнавали напълно, че обработваните от тях данни са крайно незадоволителни. Те са единомдушни, броят на работниците и стойността на производството се намаляват значително в сведенията на фабрикантите; че «не съществува даже по губернии единно определение на фабриката и завода, тъй като в много губернии включват в тази категория например вятърните мелници, тухларните работилници и дребните промишлени предприятия, а други ги изключват от сметката, поради което дори сравнителното посочване на общия брой на фабриките и заводите в различните губернии губи значението си»*. Още по-рязко се изказват Бушен, Бок и Тимирязев**, които посочват освен това, че към фабричните работници се причисляват и работещите в къщи; че някои фабриканти посочват само работниците, които живеят в самата фабрика, и т. н. «Вярна официална статистика на манифактурната и заводската промишленост, казва г-н Бушен, няма и не ще има, докато не се изменят основните принципи на събиране на първоначалния материал***.» «При много производства в таблиците за фабриките и заводите са попаднали очевидно по недоразумение голям брой занаятчийски и кустарни заведения, които изобщо нямат заводски и фабричен характер.»**** Поради това редакцията на «Ежегодника» се е отказала даже да направи равносметка по напечатаните данни, «тъй като не желае да поднася на публиката неверни и явно преувеличени цифри»*****». За да дадем на читателя точна представа за размерите на това явно преувеличение, ще се обърнем към данните на «Ежегодника», който се отличава в положителен смисъл от всички останали източници, тъй като дава поименен списък на фабриките и заводите с производство за повече от 1000 рубли. В днешно време (от 1885 г.)

* П. Семьонов в предговора към «Стат. Временник», I, 1866 г., с. ХХVII.

** «Стат. атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов». 3 вып.. СПб. 1869, 1870 и 1873.

*** «Ежегодник м-ва фин.», I, с. 140.

**** Ibid., с. 306.

***** «Ежегодник м-ва фин.», I, с. 306.

предприятията с по-малко производство се изключват от категорията на фабриките. Като се преброят тези дребни заведения според «Ежегодника», излиза, че от тях в общия брой на фабриките са влезли 2366 със 7327 работници и производство за 987 хил. рубли. А всички фабрики, по «Ежегодника», за 71 производства са: 6891 с 342 473 раб. и производство за 276 211 хил. рубли. Следователно дребните са 34,3% от всички предприятия, имат 2,1% от всички работници и 0,3% от цялата стойност на производството. От само себе си се разбира, че е абсурд тези толкова дребни заведения (средно по 3 работници и нещо и производство за по-малко от 500 рубли) да се смятат за фабрики и че за що-годе пълната им регистрация не може и дума да става. А в нашата статистика подобни заведения не само че попадат в категорията на фабриките, но има даже случай, когато стотици кустари съвсем изкуствено и произволно да се обединяват като една «фабрика». Напр. същият «Ежегодник» посочва във въжарското производство в Избиленска волост, Горбатовски уезд, Нижегородска губерния, фабриката на «селяните от Избиленска волост: работници — 929; предачни колела — 308; производство за 100 400 рубли» (с. 149); или в с. Ворсма, същия уезд, фабриката на «временно задължените селяни на граф Шереметиев: ковачници — 100, тезгяхи (по къщите) — 250, точиларски колела конни — 3, ръчни — 20; работници — 902; производство за 6610 рубли» (с. 281). Можем да си представим каква представа за действителността дава подобна статистика!*

Особено място сред източниците на фабр.-зав. статистика от 60-те години заема «Военно-стат. сборник» (вып.

* Колкото до намаления брой на работниците и стойността на производството в сведенията на фабрикантите, в това отношение, споменатите по-горе източници дават два интересни опита за проверка. Тимирязев е сравнил сведенията на повече от сто едри фабриканти, дадени за официалната статистика, с техните сведения, дадени за изложението от 1865 година. Вторите цифри се оказали по-големи от първите с 22% (I. с., I. с. IV—V). В 1868 г. Централният стат. комитет направил за опит специално обследване на фабр.-зав. промишленост в Московска и Владимирска губ. (в тези 2 губ. са били съсредоточени през 1868 г. почти половината както от всички фабр.-зав. работници, така и от цялото производство на фабриките и заводите в Европейска Русия). Като отделни производства, за които са налице данни и на М-то на фин., и на Центр. стат. комитет, получаваме следните цифри: по свед. на М-то на фин. фабриките са 1749, работниците — 186 521, стойността на производството — 131 568 хил. рубли, а според обследването на Центр. стат. комитет съответно 1704 фабрики, 196 315 работници в предприятията плюс 33 485 раб. напълн. и производство за 137 758 хил. рубли.

IV, Россия. СПб, 1871 г.). Той дава сведения за всички заводи и фабрики в Руската империя, включително минните и акцизните, и изчислява, че в Европейска Русия през 1866 г. е имало ни повече, ни по-малко, а 70 631 фабрики, 829 573 работници и производство за 583 317 хил. рубли!! Тези курнозни цифри са се получили, първо, поради това, че са взети не от ведомостите на М-во на фин., а от специалните сведения на Централния стат. комитет (при което те не са били напечатани в нито едно от изданията на комитета и от кого, как и кога са били събрани и обработени — не е известно)*; второ, поради това, че съставителите на «Военно-стат. сборник» никак не са се колебали да причисляват към фабриките и най-малките заведения («Военно-стат. сборник», с. 319) и при това са допълвали основните сведения с други материали: и със сведенията на Департамента на търговията и манифактурата, и със сведенията на интендантствата, и със сведенията на артилерийското и морското ведомство, и най-после, със сведения «от най-разнообразни източници» (Ibid., с. XXIII)**. Затова, като са се ползвали от данните на «Военно-стат. сборник» за сравнение със съвременните данни, г-да Н.—он***, Каришев**** и Каблуков***** са проявили пълно непознаване на основните източници на нашата фаб.-зав. статистика и съвсем некритично отношение към тази статистика.

През време на разискванията в ГИД дружество по повод доклада на М. И. Т.-Барановски, който посочил пълната погрешност на цифрите във «Военно-стат. сборник», някои заявили, че дори и да има грешка в броя на работниците, тя е твърде малка, 10—15%. Така се изказал

* Твърде възможно е тези сведения да са взети просто от губернаторските отчети, които, както ще видим по-долу, винаги извънредно много преувеляват броя на фабриките и заводите.

** Колко широко се разбира понятието фабрика във «Военно-стат. сборник» личи особено ясно от следното: статистиката на «Ежегодника» в него се нарича «статистика на нашите едри предприятия» (с. 319, курсив на авторите). Както виждаме, $\frac{1}{3}$ от тези «едри» предприятия имат производство за по-малко от 1000 рубли!! Ние оставяме настрана по-подробните доказателства, че цифрите на «Военно-стат. сборник» не бива да се използват за сравнение със съвременните данни на фабрично-заводската статистика, тъй като тази задача вече беше изпълнена от г-н Туган-Барановски (вж. неговата книга «Фабриката и т. н.», с. 336 и следващите). Срв. «Етюди», с. 271 и 275. (Вж. Съч. Т. 4, с. 11—12 и 16. *Ред.*)

*** «Очерци», с. 125. и «Русск. Богатство», 1894 г., кн. 6.

**** «Юрид. Вести», 1889 г., кн. 9, и «Материалы по русскому народному хозяйству». Москва, 1898 г.

***** «Лекции по экономии сельского хозяйства». Москва, 1897 г., с. 13.

напр. г-н В. В. (вж. стеногр. отчет за разискванията. СПб, 1898, с. 1). Към него се «присъединил» и г-н В. Покровски, който се е ограничил също с едно голословно изявление (с. 3). Без дори да се опитат да разгледат критично различните източници на нашата фабрично-заводска статистика, тези лица и техните привърженици се измъкват с общи приказки за незадоволителността на фабрично-заводската статистика, за това, че напоследък нейните данни като че ли стават по-точни (??) и пр. Основният въпрос за грубата грешка на г-да Н.—он и Карисhev следователно просто се *замазва*, както отбелязва съвършено правилно Л. Б. Струве (с. 11). Ето защо ние намираме, че не е излишно да изчислим преувеличенията в данните на «Военно-стат. сборник», които лесно би могъл и би трябвало да забележи всеки, който се отнася внимателно към източниците. За 71 производства има паралелни данни за 1866 г. и от М-то на финансите («Ежегодник М-ва фин.», I), и от неизвестен източник («Военно-стат. сборник»). За тези производства, с изключение на металургичните, «Военно-стат. сборник» е преувеличил броя на фабр.-заводските работници в Европейска Русия с *50 хил.* По-нататък за производства, за които «Ежегодник» дава само общи цифри за цялата империя, отказвайки се от детайлната им разработка поради «явното преувеличение» на тези цифри (с. 306 на «Ежегодник»), «Военно-стат. сборник» дава *още 95 хил. работници в повече.* За тухларното производство броят на работниците е преувеличен *минимум с 10 хил.*; за да се убедим в това, достатъчно е да сравним данните по губернии във «Военно-стат. сборник», както и данните на «Сборник сведений и материалов по ведомству М-ва фин.», 1866 г., кн. 4, и 1867 г., кн. 6. За металургичните производства «Военно-стат. сборник» е преувеличил *броя на работниците с 86 хил.* в сравнение с «Ежегодника», като е включил очевидно част от минните работници. За производства, облагани с акциз, преувеличението на «Военно-стат. сборник» достига, както ще покажем в следващия параграф, *около 40 хил. души.* Общото преувеличение се равнява на *280 хил. души!* Това е *минималната* и непълна цифра, защото за проверка на данните на «Военно-стат. сборник» за всички производства нямаме материал. По това

може да се съди колко осведомени са по дадения въпрос лицата, които твърдят, че грешката на г-да Н.—он и Ка-ришев не била голяма!

През 70-те години е направено значително по-малко за събиране и обработка на данните на фабрично-заводската статистика, отколкото през 60-те години. В «Ежегодник м-ва фин.» са отпечатани сведения само за 40 производства (необложени с акциз) за 1867—1879 г. (св. VIII, X и XII, вж. прил. II), като изключването на останалите производства е мотивирано с «крайната незадоволителност на материала» за онези производства, «които са свързани със селскостопанския бит или пък спадат към занаятчийските и кустарните производства» (св. VIII, с. 482; също св. X, с. 590). Най-ценен източник за 70-те години е «Указателят на фабриките и заводите» на г-н П. Орлов (1-во издание, СПб, 1881 г., сведения за 1879 г., взети от същите ведомости, представяни от фабрикантите в Департамента на търг. и маниф.). Това издание дава поименен списък на всички предприятия с производство за не по-малко от 2 хил. рубли. Останалите предприятия като дребни и неотделими от кустарните, не са включени в поименния списък, но са влезли в общите данни, които дава «Указателят». Тъй като за предприятията с производство за 2 хил. рубли и повече не са дадени отделни сборове по групи, общите данни на «Указателя», също както и в изданията преди него, смесват дребните предприятия с едрите, при което в различните производства и различните губернии в статистиката попада (чисто случайно, разбира се) нееднакъв брой дребни предприятия*. Относно производствата, свързани със селското стопанство, «Указ.» повтаря (с. 396) уговорката на «Ежегодника», като се отказва да определи *«дъже приблизително резултатите»* (курс. на автора) поради неточността и непълнотата на данните**. Това решение (както ще видим по-долу, напълно основателно) не е попречило обаче да се включат в общите сборове на «Указателя» всички тези особено недостоверни данни, смесени по такъв начин с данните,

* Примеря ще дадем в следния параграф. Тук ще се позовам на с. 679 в следващите на «Указателя»; като прочете написаното там, всеки лесно ще се убеди в правотата на казаното в текста.

** В 3-тото издание на «Указ.» (СПб. 1894 г.) тази уговорка не е повтарена и напразно, защото данните ся остават все така незадоволителни.

които са сравнително достоверни. Ще приведем общите данни на «Указателя» за Европейска Русия с бележката, че тези данни обхващат, за разлика от предидущите, и производствата, обложени с акциз (2-рото издание на «Указ.» от 1887 г. дава сведения за 1884 г.; 3-тото, 1894 г. — за 1890 г.):

Год и ни	Брой на фабриките и заводите	Стойност на производството в хил. рубли	Брой на работниците
1879*	27 986	1 148 134	763 152
1884	27 235	1 329 602	826 794
1890	21 124	1 500 871	875 764

Ние ще покажем по-нататък, че в действителност фабриките съвсем не са намалели толкова, колкото излиза от данните; цялата работа е в това, че в различно време различен брой дребни заведения са попадали в категорията на фабриките. Напр. в 1884 г. е пресметнато, че има 19 277 предприятия със стойност на производството над 1000 рубли, а в 1890 г. — 21 124; с производство за 2 хил. рубли и повече: в 1884 г. — 11 509, а в 1890 г. — 17 642**.

От 1889 г. Департаментът на търг. и маниф. започва да издава специални «Сводни данни за фабрично-заводската промишленост в Русия» (за 1885 и следващите години). Тези данни се основават на същия материал (ведомостите на фабрикантите), разработени обаче съвсем незадоволително, по-лошо и от данните в посочените по-горе издания от 60-те години. Единственото подобрение е, че дребните заведения, т. е. тези с производство под 1000 рубли, се изключват от броя на фабриките и заводите и сведенията за тези дребни заведения се дават отделно, без разпределение по производства***. Разбира се, този признак на «фабриката» е съвсем недостатъчен: за пълна регистрация на предприятията с производство над 1000 рубли не може

* Някои липсващи данни са попълнени приблизително; вж. «Указателя», с. 695.

** Вж. групирането на фабриките по стойност на производството във 2-рото и 3-тото издание на «Указателя».

*** От само себе си се разбира, че данните за тези дребни заведения са чисто случайни: в едни губернии и през едни години те се изчисляват на стотици и хиляди, в други — на десетки и единици. Напр. в Бесарабска губ. от 1887 до 1890 г.: 1479—272—262—1684, в Пензенска — от 1885 до 1891 г.: 4—15—0—1127—1135—2148—2264 и т. н., и т. н.

да става и дума при съвременните начини за събиране на сведения; определянето на «фабриките» по производства, свързани със селското стопанство, се прави съвсем случайно, напр. водните и вятърните мелници в едни губернии и в едни години се включват в категорията на фабриките, а в други — не*. Съставителят на статията «Общи резултати на фабр.-зав. промишленост на Русия за 1885—1887 година» (в «Свода» от тези години) неведнъж изпада в грешки, като забравя нееднородността и несравнимостта на данните за различните губернии. Най-после към характеристиката на «Сводовете» ще добавим, че до 1891 г. включително те обхващат само производства, необложени с акциз, а от 1892 г. — всички производства, включително и минните, и облаганите с акциз; при това не са дадени отделно данни, които биха могли да се сравняват с предишните, и изобщо не са обяснени начините на включване на минните предприятия в общия брой на фабриките и заводите (напр. минната статистика никога не е давала стойността на производството на минните предприятия, а само количеството на продукта. Как са определяли съставителите на «Сводовете» стойността на производството — не е известно).

Към 80-те години се отнася още един източник на сведения за нашата фабр.-заводска промишленост, който заслужава внимание поради своите отрицателни качества и поради това, че именно от неговите данни се е ползвал г-н Каришев**. Това е «Сборник сведений по России за 1884/85 г.» (СПБ, 1887. Изд. Центр. стат. ком.), който дава в една от своите таблици «стойността на производството на заводско-фабричната промишленост в Европейска Русия» (табл. XXXIX); броят на фабриките и работниците е даден само за цяла Русия, без разпределение по губернии. Източник на сведенията са «данните от отчетите

* Срв. примерите в «Етюди», с. 274. (Вж. Съч. Т. 4, с. 13—14. Ред.) Г-н Т.-Барановски изпада в малка грешка, като твърди, че броят на истинските фабрики е намалял от 1885 до 1891 г. («Фабриката», с. 350), сравнявайки средния брой на работниците в една фабрика в различни производства през различно време (16., 355). Данните на «Свода» са твърде хаотични, за да бъдат използвани без специална обработка за подобни изводи.

** Н. А. Каришев. «Статистически преглед за разпространението на най-главните отрасли на обработващата промишленост в Русия.» «Юрид. Вести.», 1889 г., кн. 9, септември. Наред с най-новото произведение на г-н Каришев, разглеждано от нас в «Етюди», тази статия е образец как не трябва да си служим с данните на нашата фабрично-заводска статистика.

на г-да губернаторите» (с. 311). Данните обхващат всички производства, включително акцизните и минните, като за всяко производство се изчисляват «средният» брой работници и стойността на производството на един завод за цяла Европейска Русия. Тези именно «средни» се е заел да «анализира» г-н Каришев. За да се прецени тяхното значение, ще съпоставим данните на «Сборника» и «Свода» (за такова съпоставяне трябва да се отделят от първите данни металургичните, облагаемите с акциз, рибното и «прочие» производство; ще останат 53 производства; данните за Европейска Русия са):

Източници	Б р о я		Стойност на произв. в хил. рубли
	на фабрик.	на работн.	
«Сборник свед. за Русия»	54 179	559 476	569 705
«Свод. на д-та на търг. и маниф.»	14 761	499 632	672 079
	+39 418	+59 844	-102 374
	+267%	+11.9%	-15.2%

Така че в губернаторските отчети към «фабриките» са причислени десетки хиляди дребни селскостопански и кустарни заведения! Разбира се, тези заведения са попаднали в категорията на фабриките съвсем случайно за отделни производства, за отделни губернии и уезди. Ето примери за броя на заводите според «Сборника» и според «Свода» в някои производства: кожухарско — 1205 и 259; кожарско — 4079 и 2026; производство на кешевирени чували — 562 и 55; нишестено-глюкозеното — 1228 и 184; мелничарско — 17 765 и 3940; маслобойно — 9341 и 574; катранено — 3366 и 328; тухларно — 5067 и 1488; грънчарско и керамично — 2573 и 147. Можем да си представим каква «статистика» ще се получи, ако съдим за «размера на предприятията»* в нашата фабрично-заводска промишленост по «средните цифри», основани на подобно изчисление на «фабриките»! А г-н Каришев прави именно това, като отнася към едрата промишленост само онези произ-

* Параграф IV на статията на г-н Каришев. Ще отбележим, че вместо «Свода» за сравнение със «Сборника» би могло да се вземе и «Указателя» на г-н Орлов, 2-рото издание на който (за 1884 г.) се цитира и от г-н Каришев.

водства, за които споменатият «среден брой» на работниците в един завод (за цяла Русия) е по-голям от сто. Чрез този феноменален метод се стига до извода, че «едрата промишленост, разбираана в казаните по-горе размери», дава само $\frac{1}{4}$ от цялата стойност на производството!! (с. 47 на цит. статия)*. По-нататък ние ще докажем, че в действителност фабриките със 100 и повече работници концентрират повече от половината от цялата стойност на производството на нашата фабрично-заводска промишленост.

Тук му е мястото да отбележим, че данните на местните губернтски статистически комитети (използвани за губернаторските отчети) винаги се характеризират с пълна неопределеност на понятието «фабрика и завод» и със случайна регистрация на дребните предприятия. Напр. в Смоленска губ. за 1893/94 г. в едни уезди се причисляват десетки дребни маслобойни към фабриките, в други — нито една; в губернията се сочат 152 катранджийски «завода» (по «Указ.» за 1890 г. — нито един), със същата случайна регистрация по уезди и т. н.**. В Ярославска губ. през 90-те години местната статистика установява 3376 фабрики и заводи (срещу 472 според «Указ.» за 1890 г.), включвайки (по уезди) стотици мелници, ковачници, дребни заводи за нишесте и пр.***

Съвсем наскоро в нашата фабрично-заводска статистика се извърши реформа, която измени програмата за събиране на сведения, измени понятието за «фабрика и завод» (включени бяха нови признаци: наличие на механични двигатели или не по-малко от 15 работници), привлече в събирането и проверката на сведенията фабричната инс-

* «Така че $\frac{1}{4}$ от последното «цялото годишно производство» дават предприятията от сравнително дребен тип. Корените на това явление могат да се открият в множество съществено важни елементи на руското народно стопанство. Тук следва да отнесем между другото *земеустройството на масата селско население*, жизнеспособността на общината (sic!), която според силите си пречи за развитието на професионална класа на фабрично-заводски работници у нас. С това се комбинира (1) и разпространението на *домашната форма на преработка на продуктите* именно в същата тази (средна) област на Русия, която е главното местонахождение на нашите фабрики и заводи» (ibid., курсивът е на г-н Карншев). Нещастията «община»! Тя трябва сама да отговаря за всичко, даже за статистическите грешки на нейните учени поклонници!

** Данните са от книгата на г-н Д. Жбанков: «Санитарное исследование фабрик и заводов Смоленской губ.» (Смол., I вып., 1896).

*** «Обзор Яросл. губ.», вып. 11, Яр. 1896. Срв. също «Памятная книжка Тульской губ. на 1895 г.» (Тула, 1895), отд. VI, с. 14—15: «ведомость о фабриках и заводах в 1893 г.».

пекция. За подробности насочваме читателя към гореспоменатата статия в нашите «Етюди»*, където подробно е разгледан «Списъкът на фабриките и заводите» (СПБ, 1897)**, съставен по новата програма, и където е доказано, че въпреки реформата подобренieto в нашата фабрично-заводска статистика е почти незабележимо; че понятието «фабрика и завод» си остава съвършено неопределено; че данните, както и преди, са съвсем случайни и затова се изисква най-голяма предпазливост при боравенето с тях***. Само правилно по-европейски организирано индустриално преброяване може да изведе нашата промишлена статистика от хаотичното състояние.****

От прегледа на нашата фабр.-зав. статистика следва, че нейните данни в огромната си част не могат да се използват без специална обработка и че главната цел на тази обработка трябва да бъде отделянето на сравнително годното от абсолютно негодното. В следващия параграф ще разгледаме в това отношение данните за най-важните производства, а сега ще поставим въпроса: увеличава ли се или намалява броят на фабриките в Русия? Главната трудност на този въпрос е, че понятието «фабрика» се прилага в нашата фабрично-заводска статистика най-

* Вж. Съч. Т. 4. Ред.

** Според изчислението на в-я Кариев крайният резултат от данните на «Списъка» за Европейска Русия е следният: 14 578 фабрики с 885 555 работници и производство за 1 345 346 хил. рубли.

*** В сборниците с отчети на фабричните инспектори, издавани от Министертвото на търговията и промишлеността (за 1901—1903 г.), има сведения за броя на фабриките и заводите, както и за работниците в тях (за 64 губ. на Русия) с разпределение на фабриките и заводите в групи по броя на работниците (до 20; 21—50; 51—100; 101—500; 501—1000; над 1000). Това е голяма крачка напред за нашата фабр.-зав. статистика. Данните за големите работилници (с 21 и повече работници) вероятно поне до известна степен са верни. Данните за «фабриките» с по-малко от 20 работници са явно случайни и абсолютно негодни. Напр. за 1903 г. в Нижегородска губ. се съчат 266 фабрики с по-малко от 20 работници; в тях има общо 1975 работници, т. е. средно по-малко от 8 работници. В Пермска — 10 такива фабрики със 159 работници! Разбира се, това е смешно. Сборовете за 1903 г. за 64 губернии са: 15 821 фабрики с 1 640 406 работници, а ако махнем фабриките и заводите с по-малко от 20 работници, ще получим 10 072 фабрики и заводи с 1 576 754 работници. (Забел. към 2-рото изд.)

**** Сра. «Вести. Фин.», 1896 г., кн. 35. Отчети за докладите и разискванията на Нижегородския конгрес. Г-я Михайловски е характеризирал твърде рельефно хаотичното състояние на фабрично-заводската статистика, като е описал как странствува въпросникът «включително до най-низшия полицейски чин, който най-после го доставя срещу подпис, разбира се, в онези промишлени предприятия, които според него заслужават внимание, а най-често в онези, където и миналата година е посыл» — как този въпросник се попълва е отговори, било «както миналия път» (достатъчно е да се разгледат «Сводовете на Департамента на търгов. и манифакт. за отделните производства по губернии, за да се убеди човек колко явно е това), било съвсем безсмислени и т. н.

хаотично; затова отрицателните отговори на този въпрос, които, давани понякога въз основа на данните на фабрично-заводската статистика (напр. от г-н Каришев), не могат да имат никакво значение. Необходимо е преди всичко да се установи някакъв точен признак на понятието «фабрика» — иначе би било абсурдно да се илюстрира развитието на едрата машинна индустрия с данните за предприятия, в категорията на които по различно време попадат различен брой малки мелници, маслобойни, тухларници и пр., и пр. Ако вземем за такъв признак наличието най-малко на 16 работници в предприятие, ще видим, че такива промишлени предприятия в Европейска Русия е имало в 1866 г. тахитим 2,5—3 хиляди, в 1879 г. те са били около 4,5 хиляди, в 1890 г. — около 6 хиляди, в 1894/95 г. — около 6,4 хиляди, в 1903 г. — около 9 хиляди.* Следователно, броят на фабриките в Русия през следреформената епоха се увеличава, и то доста бързо.

III. Разбор на историко-статистическите данни за развитието на едрата промишленост

По-горе вече отбелязахме, че за да можем да съдим за развитието на едрата промишленост по данните на фабрично-заводската статистика, трябва да отделим сравнително годния материал в нея от абсолютно негодния. Ще разгледаме за тази цел най-главните производства в нашата обработваща промишленост.

* Данните се отнасят за всички производства (т. е. включително и за облекчащите с акция) освен минните. За 1879, 1890 и 1894/95 г. данните са изчислени от нас по «Указателя» и «Списъка». От данните на «Списъка» са изключени печатниците, които преди не са били включени във фабрично-заводската статистика (вж. «Етюди», с. 273). (Вж. Съч. Т. 4, с. 13—14. *Ред.*) През 1866 г. по данните на «Ежегодника» за 71 производства от всички 6891 предприятия 1861 са имали по 16 и повече работници; в 1890 г. тези 71 производства са били около $\frac{1}{2}$ от предприятията с 16 и повече работници. Ние смятаме взетия от нас признак на понятието «фабрика» за най-точен, тъй като принадлежността на предприятията с 16 и повече работници към категорията на фабриките е била извън всяко съмнение за най-различните програми на нашата фабрично-заводска статистика и за всички производства. Несъмнено е, че фабр.-зав. статистика никога не е могла, а и сега не може да регистрира всички предприятия с 16 и повече работници (вж. примерите в VI глава, § 11), но ние нямаме никакво основание да смятаме, че по-рано пропуските са били повече, отколкото сега. За 1903 г. данните са от «Сборник отчети на фабр. инсп.». В 50 губ. на Европейска Русия имае 8856 фабрики и заводи с повече от 20 работници.

1) Текстилни производства

Най-главното производство по обработка на вълна е сукненото, което е дало в 1890 г. производство за повече от 35 млн. рубли и е имало 45 хил. работници. Историко-статистическите данни за това производство показват, че значително е намалял броят на работниците, именно от 72 638 в 1866 г. на 46 740 в 1890 година.* За оценката на това явление трябва да се вземе под внимание, че до 60-те години включително сукненото производство е имало особена, оригинална организация: то е било съсредоточено в сравнително големи предприятия, които обаче съвсем не са спадали към капиталистическата фабрична индустрия, а са били основани върху труда на крепостните или временно-задължените селяни. Затова в прегледите на «фабрично-заводската» промишленост за 60 те години ще срещнем делене на сукнените фабрики на: 1) помешчически или дворянски и 2) търговски. Първите са произвеждали предимно армейско сукно, при което държавните доставки са се разпределяли по равно между фабриките по броя на апаратите. Задължителният труд е обуславял изостаналостта на техниката в подобни предприятия и използването на несравнено по-голям брой работници, отколкото в търговските фабрики, основани на волнонаемния труд**. Броят на работниците в сукненото производство най-рязко намалява именно в помешчическите губернии; така например в 13 помешчически губернии (посочени в «Обзор на маниф. пром.») броят на работниците от 32 921 е спаднал на 14 539 (1866 и 1890 г.), а в 5 търговски губернии (Московска, Гродненска, Лифландска, Черниговска и С.-Петербургска) от 31 291 на 28 257. Оттук става ясно, че се касае за две противоположни течения и двете обаче изразяващи развитието на капитализма, именно: от една страна, упадък на помешчическите предприятия от вотчин-

* Във всички случаи, където няма специални уговорки, вземаме за 1866 г. данните на «Ежегодника», а за 1879 и 1890 г. — данните на «Указателя» — «Ист. стат. обзор» (т. II) дава годишни сведения за сукненото производство от 1855 до 1879 г.: ето средния брой на работниците за петилетията от 1855—1859 до 1875—1879: 107 433; 96 131; 92 117; 87 960 и 81 458.

** Вж. «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности в России», т. I, СПб., 1862, особ. с. 165 и 167. Срв. също «Военно-стат. сборник», с. 357 и следващите. В днешно време в списъците на фабрикантите на сукно рядко ще срещнем знаменитите дворянски фамилии, които са преобладавали през 60-те години.

но-посеснонен характер, а, от друга страна, израстване на чисто капиталистически фабрики от търговските заведения. Значителна част от работниците в производството на сукно през 60-те години изобщо не са били *фабрични работници* в точния смисъл на този термин; те са били зависими селяни, работещи за помещиците.* Производството на сукно е пример за едно самобитно явление в руската история за прилагането на крепостния труд в промишлеността. Тъй като тук се ограничаваме със следреформената епоха, за нас са достатъчни приведените по-горе кратки сведения за отражението на това явление във фабрично-заводската статистика** . За да се види развитието именно на едрата машинна индустрия в дадения отрасъл, ще приведем и следните данни от статистиката на парните двигатели: в 1875 — 1878 г. в Европейска Русия във вълнопредачното и сукненото производство е имало 167 механични предприятия с 209 пар. машини с общо 4632 кон. сили, а в 1890 г. — 197 предприятия с 341 пар. маш. с 6602 кон. сили. Следователно използването на парата не е прогресирало много бързо, което се обяснява отчасти с традициите на помещическите фабрики, отчасти с изместването на сукнените тъкани от по-евтините камгарни вълнени и смесени тъкани*** . Във вълненотъкачното производство през 1875—1878 г. е имало 7 мех. предприятия с 20 пар. маш. с 303 кон. сили, а в 1890 г. — 28 мех. предприятия с 61 пар. маш. с 1375 кон. сили**** .

* Ето два примера от земската статистика. За сукнената фабрика на Н. П. Гладков във Волски уезд, Саратов. губ. (в 1866 г. — 306 работници), четем в земско-стат. сборник за този уезд (с. 275), че селяните били заставяни да работят във фабриката на господаря. «Във фабриката работеха, докато се оженият, а след това ставаха тяглови» (селяни, които плащали данъци за обработваната помещическа земя. *Бълг. ред.*). В с. Рясн, Рязанбургски уезд, Рязанска губ., е имало в 1866 г. сукнена фабрика със 180 работници. Селяните отбивали ангарията, работейки във фабриката, която била закрыта в 1870 година («Сборник стат. свед. по Ряз. губ.», т. II, в. I, М., 1882, с. 330).

** Вж. *Нисселович*. «История заводско-фабричного законодательства Российской империи.» Ч. I и II. СПб. 1883—1884. — *А. Семенов*. «Исследование исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности.» СПб. 1858—1859, 3 части. — *В. И. Сегаевский*. «Крестьяне в царствование Екатерины II.» СПб. 1881. — «Сборник стат. свед. по Моск. губ. Отд. санитар. стат.», т. IV, ч. I (общая сводка). М. 1890, статията на *А. В. Лагожева*. «За вочино-посеснонные фабрики в Моск. губ.» — *М. Т. Барановский*. «Русская фабрика.» СПб. 1898, т. I.

*** Срв. «Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий.» СПб. 1897, с. 60.

**** Данните за парните двигатели и в този случай, и по-нататък са взети от «Материалы для статистики паровых двигателей в Росс. империи», изд. Центр. стат. ком. СПб. 1882; за 1890 г. — от «Свод данных о ф. з. промышленности»; а за броя на механическите предприятия от «Указателя».

От производствата по обработка на вълна ще отбележим още плъстеното производство, при което особено релефно изпъква несравнимостта на данните на фабр.-зав. статистика за различни периоди: в 1866 г. са изчислени 77 фабрики с 295 раб., в 1890 г. — 57 с 1217 работници. В първия случай дребните заведения с производство по 2 хил. рубли са 60 със 137 раб., а във втория — 1 с 4 работници; 39 дребни заведения се сочат за 1866 г. в Семьоновски уезд, Нижегородска губ., където и сега е силно развито плъстеното производство, което обаче се причислява към «кустарното», а не към «фабрично-заводското» (вж. гл. VI, § II, 2*).

По-нататък особено видно място сред текстилните производства заема обработката на памука, която ангажира сега повече от 200 хил. работници. Тук се сблъскваме с една от най-големите грешки на нашата фабрично-заводска статистика, а именно: смесване на капиталистически заетите домашни работници с фабричните работници. Развитието на едрата машинна индустрия и тук (както и в много други случаи) се е изразило в събирането на домашните работници във фабриката. Ясно е в какъв изопачен вид ще бъде представен този процес, ако към «фабриките» се причислят раздавателните кантори и дребните домашни тъкачници, ако домашните работници се смесят с фабричните! За 1866 г. (по «Ежегодника») ние изчислихме около 22 хиляди домашни работници, включени в броя на фабричните (цифрата е далеч непълна, защото за Московска губ. в «Ежегодника» — изглежда по чисто случайни причини — са изпуснати забележките за «работата по селата», които са толкова изобилни за Владимирска губерния). За 1890 г. (по «Указателя») изчислихме само около 9 хил. такива работници. Ясно е, че цифрите на фабрично-заводската статистика (1866 г. — 59 хил. работници в памукотъкачните фабрики, в 1890 г. — 75 хил.), дават по-малка цифра за увеличението на фабричните работници от действителната**. Ето данни как различни

* Вж. настоящия том, с. 373—374. Ред.

** Срв. Т. Барановски, I. с., с. 420. — Семьонов определя всички ръчни тъкачи, зети капиталистически по селата за 1859 г., приблизително на 385 857 души (I. с., III, 273); към тях той прибавя още 200 хил. работници, зети по селата «в други фабрични производства» (302 с., ibid.). Сега, както видяхме по-горе, броят на капиталистически заетите домашни работници е несравнено по-голям.

предприятия са попадали в различно време в категорията на памукотъкачните «фабрики»*:

Година	Брой на всички памукотъкачни «фабрики»	В това число		
		фабрики	кантори	светълки
1866	436	256	38	142
1879	411	209	66	136
1890	311	283	21	7

Така че показаното от «статистиката» намаляване на «фабриките» означава в действителност изместване на канторите и дребните домашни тъкачници от фабриката. Ще илюстрираме това с пример за две фабрики:

Година	Фабрика на И. М. Терентиев в гр. Шуя						Фабрика на И. Н. Гарелин в гр. Иваново-Вознесенск						
	С ръчен труд	Брой на механич. тък. станове	Брой на работниците			Производство в хил. рубли	Раздавателни кант.	С парни двигатели	Брой на механич. тък. станове	Брой на работниците			Производство в хил. рубли
			в предприятия	навън	всичко					в предприятия	навън	всичко	
1866	—	—	205	670	875	130	—	—	?	1917	1917	158	
1879	С парни двигатели	648	920	—	920	1346	С парни двигатели	893	1274	—	1274	2137	
1890	»	1502	1043	—	1043	1244	»	1141	1483	—	1483	2058	
1894/95	»	?	1160	—	1160	1878	»	?	2134	—	2134	2933	

* Към малките домашни тъкачници (светълки) са отнесени заведения за производство за по-малко от 2000 рубли. В данните от специалното обследване

Следователно, за да се прецени развитието на едрата машинна индустрия в даден отрасъл, най-удобно е да се вземат данните за броя на механичните тъкачни станове. През 60-те години те са били около 11 хил.*, в 1890 — около 87 хил. Следователно едрата машинна индустрия се е развивала с огромна бързина. В производството на памучна прежда и тъкани през 1875—1878 г. са регистрирани 148 механ. предприятия с 481 пар. машини с общо 20 504 кон. сили, а в 1890 г. — 168 мех. предприятия с 554 пар. маш. с общо 38 750 кон. сили.

Съвсем същата грешка прави нашата статистика и в производството на платна, като неправилно сочи намаляване на броя на фабр.-зав. работници (1866: 17 171; 1890: 15 497). В действителност през 1866 г. от 16 900 стана на фабрикантите на платна само 4749 са били в предприятията, а останалите 12 151 — у тъкачи, работещи в малки домашни тъкачници**. Сред фабричните работници са попаднали следователно в 1866 г. около 12 хил. домашни работници, а в 1890 г. само около 3 хил. (изчислено по «Указ»). Броят на механичните тъкачни станове се е увеличил от 2263 в 1866 г. (изчислено по «Военно-стат. сборник») на 4041 в 1890 г., а на вретената — от 95 495 на 218 012. В производството на ленена прежда и тъкани през 1875—1878 г. е имало 28 мех. зав. с 47 пар. маш. с общо 1604 кон. сили, а през 1890 — 48 мех. зав. с 83 пар. маш. с общо 5027 кон. сили***.

Най-после сред текстилните производства трябва да се отбележат още боядисването, щамповането и импрегнирането на платове, където фабр.-зав. статистика смесва с фабриките най-дребните занаятчийски заведения, които имат по 1—2 работници и производство на няколко стотин

на фабриките и заводите в Московска и Владимирска губ., извършено в 1868 г. от Центр. стат. комитет, се посочва неведнъж, че стойността на производството на дребните тъкачни предприятия е просто заплащането за работата. Къч камторите са причислени предприятията, които раздават работа за в къщи. Посоченият за 1866 г. брой на тези предприятия е далеч непълен поради явните пропуски за Московска губерния.

* «Военно-стат. сборник», 380. — «Обзор мануфактурной промышленности», 11 т. СПб., 1863, с. 451. — В 1898 г. са изчислени 100 630 механ. тъкачни стана в памукотъкачеството (вероятно за цялата империя). «Успехи на руск. пром.», с. 33.

** «Военно-стат. сборник», с. 367—368; сведения на интендантството.

*** В копринотъкачеството в 1879 г. е имало 495 механични тъкачни станове и 5996 ръчни («Ист.-стат. обзор»), а в 1890 г. първите са били 2899, а вторите — над 7500.

рубли*. Естествено, това създава голяма бъркотия и не може да се види ясно бързият растеж на едрата машинна индустрия. Ето данните за този растеж: във вълноперачното, бояджийското, избелвачното и апретурното производство през 1875—1878 г. е имало 80 мех. зав. с 255 пар. маш. с 2634 кон. сили, а в 1890 г. — 189 мех. зав. с 858 пар. маш. с 9100 кон. сили.

2) Дървообработващи производства

В този отдел най-достоверни са данните за дъскорезното производство, макар в миналото и тук да са били включвани дребни предприятия**. Грамадното развитие на това производство в следреформената епоха (в 1866 г.: 4 млн. руб.; в 1890 г.: 19 млн. руб.), придружаващ се със значително увеличаване на работниците (4 и 15 хил.) и на предприятията с парни двигатели (26 и 430), е особено интересно поради това, че то релефно показва разрастването на дървообработващата промишленост. Дъскорезното производство е само една от операциите на дървообработващата промишленост, която е необходим спътник на първите крачки на едрата машинна индустрия.

Колкото до останалите производства от този отдел — мебелно-дърводелското, производството на кеневир и лико, смоларско-катранджийското, — те се отличават с особено хаотични данни на фабрично-заводската статистика. Дребните предприятия, които са толкова многобройни в тези производства, произволно са били причислявани в миналото към «фабриките», а и сега понякога ги причисляват***.

* Напр. в 1879 г. в тези производства са регистрирани 729 фабрики; от тях 466 фабрики са имали 977 разб. и производство за 170 хил. рубли. Може и сега да се изброят много подобни «фабрики» — напр. в описанието на кустарите промишлености във Вятска и Пермска губерния.

** Срв. «Военно-стат. сборник», с. 389. «Обзор на маниф. пром.», I, 309.

*** Напр. от 91 фабрики за кеневир и лико в 1879 г. 39 са имали производство за по-малко от 1000 рубли (Срв. «Етюди», с. 155). (Вж. Съч. Т. 2, с. 426—428; *Ред.*) В смоларско-катранджийското производство са регистрирани в 1890 г. 140 завода, всички с производство над 2 хил. рубли; в 1879 г. са регистрирани 1033 завода, от които 911 са имали производство за по-малко от 2 хил. рубли; в 1866 г. са регистрирани 669 завода (за цялата империя), а според «Военно-стат. сборник» даже 316411 (срв. «Етюди», с. 156 и 271.) (Вж. Съч. Т. 2, с. 428 и т. 4, с. 11. *Ред.*)

3) Химически производства, обработка на животински продукти и керамични производства

Данните специално за химическото производство се отличават със сравнителна достоверност. Ето сведения за неговия растеж: в 1857 г. в Русия са се потребявали химически произведения за 14 млн. рубли (3,4 млн. рубли производство и 10,6 млн. рубли внос); в 1880 г. — за 36 $\frac{1}{4}$ млн. рубли (7 $\frac{1}{2}$ млн. рубли произв. и 28 $\frac{3}{4}$ внос); 1890 г. — за 42,7 млн. рубли (16,1 млн. рубли произв. и 26,6 внос)*. Тези данни са особено интересни, защото химическите производства имат извънредно важно значение, тъй като изработват спомагателни материали за едрата машинна индустрия, т. е. предмети за *производително* (а не лично) потребление. Относно производството на поташ и селитра ще отбележим, че броят на фабриките е недостовирен пак поради включването на дребни предприятия**.

Промислеността, преработваща лой, се характеризира с несъмнен упадък в следреформената епоха. Така например производството на лоени свещи и топенето на лой се е изчислявало през 1866—1868 г. на 13,6 млн. рубли, а в 1890 г. — на 5 млн. рубли***. Този упадък се обяснява с растящата употреба на минерални масла за осветление, които изместват старовремските лоени свещи.

При кожарското производство (1866 г.: 2308 зав. с 11 463 раб. и производство за 14,6 млн. рубли; 1890 г.: 1621 зав. с 15 564 раб. и произв. 26,7 млн. рубли.) статистиката постоянно смесва заводите и дребните предприятия. Сравнително високата стойност на материала, която обуславя висока стойност на производството, и обстоятелството, че това производство изисква твърде ограничен брой работници, прави особено трудно разгранича-

* «Военно-стат. сборник», «Ист.-стат. обзор» и «Промш. сила», IX, 16. — Броят на работниците в 1866 г. е 5615; в 1890 — 25 471; през 1875—1878 г. — 38 механ. зав. с 34 пар. маш., 332 кон. сили, а в 1890 г. — 141 мех. зав. с 208 пар. маш., 3319 кон. сили.

** Свж. «Учитель» за 1879 и 1890 г. за поташното производство. Производството на селитра е съсредоточено сега в един завод в Петербург, докато през 60-те и 70-те години е имало буртово производство на селитра (бурти — купн тор).

*** И тук към заводите през 60-те и 70-те години са били причислявани и дребни предприятия.

ването на занаятчийските и заводските предприятия. През 1890 г. в общия брой на заводите (1621) са попаднали само 103 с производство за по-малко от 2 хил. рубли; в 1879 г. — 2008 от общо 3320*; в 1866 г. от 2308** завода 1042 са имали производство под 1000 рубли (тези 1042 зав. имали 2059 раб. и производство за 474 хил. рубли). Следователно броят на предприятията е растял, макар че фабрично-заводската статистика сочи намаляване. Дребните кожарски предприятия и сега са твърде много: напр. изданието на М-то на фин. «Фабрично-заводская промышленность и торговля России» (СПБ, 1893) дава цифрата 9 1/2 хил. кустарни завода с 21 000 работници и производство за 12 млн. рубли. Тези «кустарни» предприятия са значително по-големи от онези, които през 60-те години са били отнасяни към «фабрично-заводските». Тъй като дребните предприятия попадат в категорията на «фабриките и заводите» в нееднакъв брой в различните губернии и през различните години, към статистическите данни за това производство е необходимо да се отнасяме с голяма предпазливост. Статистиката на парните двигатели дава за това производство през 1875—1878 г. цифрите 28 мех. зав. с 33 пар. маш. с 488 кон. сили, а за 1890 г. — 66 мех. зав. с 82 пар. маш. с 1112 кон. сили. В тези 66 завода са съсредоточени 5522 работници (повече от една трета от всички) и произв. на сума 12,3 млн. рубли (46% от цялото), така че концентрацията на производството е твърде значителна и производителността на труда в най-големите предприятия е несравнено по-висока от средната***.

Керамичните производства се делят на два разреда по характера на данните на фабрично-заводската статистика: в едни почти не се наблюдава смесване на едрото производство с дребното. Затова данните на статистиката са

* В 1875 г. проф. Китари в своята «Карта на кожарското производство в Русия» дава цифрата 12 939 зав. с произв. на стойност 47 1/2 млн. рубли, а фабрично-заводската статистика дава 2764 зав. с произв. на стойност 26 1/2 млн. рубли («Ист.-стат. обзор»). В друго производство от дадения отдел, кожухарското, се наблюдава също такова смесване на фабриките с дребните предприятия: срв. «Указ» от 1879 и от 1890 г.

** «Военно-стат. сборник» дава дори цифрата 389011

*** Ако разпределим посочените в «Указ» от 1890 г. заводи по време на основаването им, ще получим, че от 1506 завода неизвестно кога са основани 97, до 1850 г. — 331; през 50-те години — 147; през 60-те — 239; през 70-те — 320; през 80-те — 351; в 1890 г. — 21. Във всяко следващо десетилетие са се основавали повече заводи, отколкото в предишното.

сравнително достоверни. Тук спадат стъklarското, порцелановото и фаянсовото, алабастровото и циментовото производство. Особено забележителен е бързият растеж на последното производство, който свидетелствува за развитието на строителната промишленост: производството в 1866 г. е възлизало на 530 хил. рубли («Военно-стат. сборник»), в 1890 г. — на 3826 хил. рубли; през 1875—1878 г. е имало 8 предприятия с механични двигатели, в 1890 г. — 39. Обратно, в грънчарското и тухларското производство се включват извънредно много дребни предприятия и затова данните на фабрично-заводската статистика са особено незадоволителни; те са особено преувеличени за 60-те и 70-те години. Напр. в грънчарското производство в 1879 г. са регистрирани 552 предприятия с 1900 раб., с произв. за 538 хил. рубли, в 1890 г. — 158 предприятия, 1978 раб., с произв. за 919 хил. рубли. Като изключим дребните предприятия (с произв. под 2 хил. рубли), получаваме за 1879 г.: 70 предприятия с 840 раб., с произв. за 505 хил. рубли; за 1890 г.: 143 предприятия с 1859 раб., с произв. за 857 хил. рубли. Тоест вместо соченото от статистиката намаляване на «фабриките» и застой в броя на работниците в действителност значително са се увеличили и едните, и другите. В тухларното производство официалните данни за 1879 г. са: 2627 предприятия с 28 800 раб. и произв. за 6963 хил. рубли; за 1890 г. — 1292 предприятия с 24 334 раб., с произв. за 7249 хил. рубли, а без дребните предприятия (с произв. под 2 хил. рубли) за 1879 г. — 518 предприятия с 19 057 раб., с произв. за 5625 хил. рубли, за 1890 г. — 1096 предприятия с 23 222 раб. и произв. за 7240 хил. рубли.*

4) Металургични производства

Във фабрично-заводската статистика за металургичните производства източник на объркване е, първо, включването на дребни предприятия (особено през 60-те и 70-те го-

* Дребните заведения в тези производства сега се отнасят към кустарните. Срв. за образец таблицата за дребните промишлености (прилож. I) иля «Етюди», с. 158—159. (Вж. Съч. Т. 2, с. 429—434.) «Ежегодник и-ва фин.» (св. 1) се отназва да сумира данните за тези производства поради явното преувеличение на тези данни. Прогресът в статистиката от онова време насам се изразява в по-голямата смелост и безгрижност по отношение достоверността на материала.

дини)*, а, второ, и главно — «подведомствеността» на минните заводи не на Департамента на търг. и маниф., а на минния департамент. Сведенията на М-вото на финансите изключват обикновено «по принцип» минните заводи, во никога не е имало никакви единни и неизменни правила за отделяне на минните заводи от останалите (лък и едва ли е възможно да се установят такива). Затова изданията на М-вото на фин. по фабрично-заводската статистика винаги включват отчасти и минните заводи, при което размерът на това включване не е еднакъв по губернии и по години** . Общи данни за това, как се е увеличило след реформата прилагането на парните двигатели в металургията, ще приведем по-долу, когато разглеждаме минната промишленост.

5) Производства на хранителни продукти

Тези производства заслужават особено внимание по интересуващия ни въпрос, защото объркаността на данните на фабрично-заводската статистика достига тук най-високата си степен. А в общия баланс на нашата фабр.-зав. промишленост тези производства заемат видно място. Така например по «Узак.» от 1890 г. от всички 21 124 фабр. в Европейска Русия с 875 764 работн., при производство за 1501 млн. рубли на тези производства са се падали 7095 фабрики с 45 хил. работн. и произв. за 174 млн. рубли. Работата е там, че главните производства от този отдел — мелничарското, булгуреното и маслобойното — представляват преработка на селскостопански продукти. Дребните предприятия, заети с тази обработка, в Русия са стотици и хиляди във всяка губерния и тъй като няма никакви общоустановени правила за отделяне на «фабриките и заводите» от тези предприятия, то и статистиката

* Напр. през 60-те години към «железообработващите заводи» са били причислявани в някои губернии десетки ковачници. Вж. «Сборник свед. и материалов по ведомству мин. финансов», 1866 г., кн. 4, с. 406; 1867 г., № 6, с. 384 — «Стат. временник». Сер. II, вып. 6 — Срв. и приведенния по-горе (§ 11) пример за включване в «Ежегодник» от 1866 г. дребните кустари от Павловския район при «фабриките».

** Вж. примерите в «Етюдн», с. 269 и с. 284 (Съч. Т. 4, с. 8—9 и 27) — разбора на грешката, в която е изпаднал г-н Киршев, игнорирайки това обстоятелство. «Указателят» от 1879 г. включва напр. кулебякския и викуский минен завод или техни отделения (с. 366 и 374), които са изключени в «Указ.» от 1890 година.

обхваща *съвсем случайно* тези дребни предприятия. Затова броят на «фабриките и заводите» за различните години и в различните губернии прави чудовищни скокове. Ето напр. броя на заводите в мелничарското производство за различни години според разни източници: 1865 г. — 857 («Сборник свед. и материалов по ведомству м-ва финансов»); 1866 г.: 2176 («Ежегодник»); 1866 г.: 18 426 («Военно-стат. сборник»); 1885 г.: 3940 («Свод»); 17 765 («Сборник свед. за Русия»); 1889, 1890 и 1891 г.: 5073, 5605 и 5201* («Свод»); 1894/95 г.: 2308 («Списък»). От 5041 мелници, регистрирани в 1892 г. («Свод»), 803 са били парни, 2907 водни, 1323 вятърни и 8 конни! В едни губернии са включвани само парните мелници, в други — и водните (на брой от 1 до 425), в трети (малка част) и вятърните (от 1 до 530), и конните. Можем да си представим какво значение имат подобна статистика и изводите, основани на доверчивата употреба на нейните данни!** Очевидно е, че, за да можем да съдим за растежа на едрата машинна индустрия, ние трябва предварително да установим определен признак на понятието «фабрика». Вземаме за такъв признак наличието на парен двигател: парните мелници са характерен спътник на епохата на едрата машинна индустрия***.

Получаваме следната картина за развитието на *фабричното* производство в този отрасъл****:

50 губернии на Европейска Русия

Година	Парни мелници	Работници	Производство в хиляди рубли
1866	126	?	?
1879	205	3 621	21 353
1890	649	10 453	67 481
1892	803	11 927	80 559

* И освен това 32 957 «дребни мелници», невключени в броя на «фабриките и заводите».

** Вж примери на подобни изводи у г-н Каришев в цитираната по-горе статия в «Етюди». (Вж. Съч. Т. 4. Ред.)

*** Големите водни мелници имат, разбира се, също характер на фабрика, но ляпсват данни за отделянето им от дребните. По «Указателя» от 1890 г. име изчислихме 250 водни мелници с 10 и повече работници. В тях е имало общо 6378 работници.

**** «Военно-стат. сборник», «Указателят» и «Сводът». Според «Списъка» от 1894/95 г. в Европейска Русия са регистрирани 1192 парни мелници. Статистиката на парните двигатели ни дава за 1875—1878 г. 294 парни мелници в Европейска Русия.

По същата причина е незадоволителна и статистиката на маслoбoйнoтo пpoизвoдствo. Напp. в 1879 г. са регистрирани 2450 завода със 7207 работн. и произв. за 6486 хил. рубли, а в 1890 г. 383 зав. с 4746 работн. и произв. за 12 232 хил. рубли. Но това намаляване на броя на заводите и броя на работниците е само привидно. Ако направим данните за 1879 и 1890 г. сравними, т. е., ако изключим предприятията с производство под 2 хил. рубли (невлезли в поименните списъци), ще получим за 1879 г. 272 зав. с 2941 раб. и производство за 5771 хил. рубли, а за 1890 г. 379 зав. с 4741 раб. и производство за 12 232 хил. рубли. Че едрата машинна индустрия се е развивала в това производство не по-малко бързо, отколкото в мелничарското, се вижда напр. от статистиката за парните двигатели: през 1875—1878 г. е имало 27 пар. завода с 28 пар. маш. с общо 521 кон. сили, а в 1890 г. — 113 мех. зав. със 116 пар. маш. с общо 1886 кон. сили.

Останалите производства от дадения отдел са сравнително дребни. Ще отбележим, че напр. в производството на горчица и в рибното производство статистиката през 60-те години включва стотици такива дребни предприятия, които нямат нищо общо с фабриките и сега не се причисляват към тях. От какви корекции се нуждаят данните на нашата фабрично-заводска статистика за различните години се вижда от следното: с изключение на мелничарското производство «Указ.» от 1879 г. дава за този отдел 3555 зав. с 15 313 раб., а за 1890 г. — 1842 зав. с 19 159 работници. В 7 производства* за 1879 г. са включени 2487 дребни предприятия (с произв. за по-малко от 2 хил. рубли) с 5176 раб. и производство за 916 хил. рубли, а за 1890 г. седем предприятия с десет работници и производство за две хиляди рубли! Следователно, за да можем да сравняваме данните, трябва да извадим в единия случай пет хиляди работници, а в другия — десет души!

* Маслобoйнoтo, няшестенoтo, глyкoзeнoтo, мaлцoвoтo, слaдкapскoтo, кoнсервнoтo и oцeтнoтo.

б) Акцизните и останалите производства

В някои акцизни производства наблюдаваме намаление на броя на фабрично-заводските работници от 60-те години насам, но размерът на това намаление далече не е такъв, както посочва г-н Н.—он*, който вярва сляпо на всяка напечатана цифра. Работата е там, че единствен източник на сведения за повечето акцизни производства е «Военно-статистическият сборник», който, както знаем, преувеличава изключително много общите цифри на фабрично-заводската статистика. Но ние имаме за съжаление малко материал за проверка на неговите данни. В спиртното производство «Военно-стат. сборник» дава за 1866 г. 3836 зав. с 52 660 раб. (в 1890 г.: 1620 зав. с 26 102 раб.), при което броят на заводите не съответствува на данните от М-вото на фин., изчисляващо за 1865/66 г. 2947 работещи завода, а за 1866/67 г. — 3386**. Ако съдим по това, броят на работниците е преувеличен с 5—9 хиляди. В ракиеното производство «Военно-стат. сборник» изчислява 4841 завода с 8326 раб. (1890 : 242 зав. с 5266 раб.); от тях в Бесарабска губ. се намират 3207 зав. с 6873 работници. Абсурдността на тази цифра е очебийна. И действително от сведенията на М-вото на фин.*** знаем, че действителният брой на ракиените заводи в Бесарабска губ. е бил 10—12, а в цяла Европейска Русия 1157. Броят на работниците следователно е преувеличен минимум с 6 хиляди. Преувеличението явно се дължи на това, че бесарабските «статистики» са причислили към собствениците на заводи и притежателите на лозя (вж. по-долу за тютюневото производство). В производството на бира и медовина «Военно-стат. сборник» дава 2374 зав. с 6825 раб. (1890 : 918 зав. с 8364 раб.), докато «Ежегодник м-ва фин.» изчислява за Европейска Русия в 1866 г. 2087 завода. Броят на работниците и тук е преувеличен****. В производството на обикновена и рафинирана захар от цвекло «Военно-стат. сбор-

* «Русск. Богатство», 1894, кн. 6, с. 104—105.

** «Ежег. м-ва фин.», I, с. 76 и 82. Броят на всички заводи (включително и неработещите) е бил 4737 и 4646.

*** «Ежегодник», I, с. 104.

**** Напр. за Симбирска губ. «Военно-стат. сборник» дава 218 завода(!) с 299 раб. и произв. за 21,6 хил. рубли (По «Ежегодника» в тази губ. е имало 7 завода). Вероятно това са дребни домашни или селски заведения.

ник» увеличава броя на работниците с *11 хиляди*, като изчислява 92 126 души срещу 80 919 по данни на «Ежегодник м-ва фин.» (1890 г.: 77 875 работници). В тютюневото производство «Венно-стат. сборник» изчислява 5327 фабрики (I) с 26 116 раб. (1890 : 281 фабрики с 26 720 раб.); от тях 4993 фабрики с 20 038 раб. се намират в Бесарабска губерния. В действителност в Русия през 1866 г. е имало 343 тютюневи фабрики, а в Бесарабска губ. — 13*. Преувеличението при броя на работниците се равнява на *около 20 хиляди* и дори самите съставители на «Военно-стат. сборник» отбелязват, че «фабриките, посочени в Бесарабска губ., . . . не са нищо друго освен тютюневи плантации» (с. 414). Г-н Н.—он изглежда е намерил за излишно да надникне в текста на статистическото издание, от което се е ползвал; затова той не е забелязал грешката и разсъждава най-сериозно за «незначителното увеличение на броя на работниците в тютюневите фабрики» (цит. статия, с. 104)! Г-н Н.—он взема направо сборните цифри за работниците в акцизните производства според «Военно-стат. сборник» и според «Указ.» от 1890 г. (186 053 и 144 332) и изчислява процента на намалението. . . «За 25 години значително е спаднал броят на заетите работници, те са намалели с 22,4%». . . «Тук» (т. е. в акцизните производства) «ние виждаме, че за прираст и дума не може да става, броят на работниците просто се е намалил с $\frac{1}{4}$ в сравнение с предишния» (ibid.). Действително какво «по-просто» от това! Вземаш първата попаднала ти цифра и изчисляваш процента! А мъничкото обстоятелство, че цифрата във «Военно-стат. сборник» е преувеличена с *около четиридесет хиляди работници*, може да остане незабелязано.

7) Изводи

Изложената в двата последни параграфа критика по адрес на нашата фабрично-заводска статистика поражда следните най-главни изводи:

* «Ежегодник м-ва фин», с. 61. Срв. «Обзор мануф. пром.» (т. II, СПб., 1863), където са дадени подробни сведения за 1861 г.: 534 фабрики с 6937 раб., а в Бесарабска губ. 31 фабрики със 73 работници. Броят на тютюневите фабрики се колебае силно за различните години.

1. Броят на фабриките в Русия бързо се увеличава в следреформената епоха.

Обратният извод, който произтича от цифрите на нашата фабрично-заводска статистика, е погрешен. Работата е в това, че при фабриките попадат у нас дребни занаятчийски, кустарни и селскостопански предприятия, при това колкото по-назад се връщаме, толкова по-голям се оказва броят на дребните предприятия сред фабриките.

2. Броят на фабрично-заводските работници и размерите на производството на фабриките и заводите еднакво се преувеличават в миналото от нашата статистика. Това се дължи, 1-во, на обстоятелството, че по-рано са били включвани повече дребни предприятия. Поради това особено недостоверни са данните за производствата, които имат връзка с кустарните производства.* 2-ро, това се дължи на обстоятелството, че преди в броя на фабрично-заводските работници са били включвани повече капиталистически заети домашни работници, отколкото сега.

3. У нас е прието обикновено да се мисли, че щом цифрите се вземат от официалната фабрично-заводска статистика, те трябва да се смятат сравними с другите цифри от същата статистика, трябва да се смятат повече или по-малко достоверни, докато не е доказано обратното. От това, което изложихме по-горе, произтича обратното: именно че всяко сравняване на данни на нашата фабрично-заводска статистика за различно време и за различни губернии трябва да се смята за недостоверно, докато не е доказано обратното.

IV. Развитието на минната промишленост**

В началния период на следреформеното развитие на Русия главен център на минната промишленост е бил Урал.

* Ако се вземат общите данни за всички производства в за големи периоди, преувеличението, произлизащо от посочената причина, не ще бъде голямо, защото дребните предприятия дават малък процент от всички работници и от цялата стойност на производството. Разбира се, това предполага сравняване на данни, взети от еднакви източници (за сравнение на сведенията на М-вото на фин. със сведенията на губернаторските отчети или сведенията на «Военно-стат. сборник» не може и дума да става).

** Източници: Семенова. «Изучение ист. свед. о рос. торг. и промышл.» т. III. СПб. 1859, с. 323—339. — «Военно-стат. сборник», отделът за мини-

Образувайки район, доскоро рязко отделен от Централна Русия, Урал представлява в същото време оригинална система на промишлеността. В основата на «организацията на труда» в Урал отдавна е залегнало крепостното право, което и досега, чак до края на 19-и век, се чувствава в твърде важни страни на минно-заводския бит. Някога крепостното право е било основа на най-големия разцвет на Урал и на господството му не само в Русия, но отчасти и в Европа. В 18-и век желязотс е било едно от главните пера в износа на Русия; в 1782 г. се изнасяли около 3,8 млн. пуда желязо, през 1800—1815 г. — 2—1 $\frac{1}{2}$ млн. пуда, през 1815—1838 г. — около 1 $\frac{1}{2}$ млн. пуда. Още «през 20-те години на 19-и век Русия е добивала 1 $\frac{1}{2}$ пъти повече чугун от Франция, 4 $\frac{1}{2}$ пъти повече от Прусия, 3 пъти повече от Белгия». Но същото крепостно право, което е помогнало на Урал да се издигне така високо в епохата на зародишното развитие на европейския капитализъм, станало причина за упадък на Урал в епохата на разцвета на капитализма. Развитието на железодобивната промишленост в Урал вървяло много бавно. В 1718 г. Русия добила около 6 $\frac{1}{2}$ млн. пуда чугун, в 1767 г. — около 9 $\frac{1}{2}$ млн. пуда, в 1806 г. — 12 млн. пуда, през 30-те години — 9—11 млн. пуда, през 40-те години — 11—13 млн. пуда; през 50-те години — 12—16 млн. пуда, през 60-те години — 13—18 млн. пуда, в 1867 г. — 17 $\frac{1}{2}$ млн. пуда. За сто години производството не е успяло да се удвои и Русия се оказва много по-назад от другите европейски страни, в които едрата машинна индустрия е предизвикала гигантско развитие на металургията.

Главна причина за застоя на Урал е крепостното право; минните промишленици са били и помещици, и собственици на заводи, основаващи господството си не на капи-

те. — «Ежегодник м.-ва фин.», в. 1. СПб. 1869. — «Сборник стат. свед. по горной части за 1864—1867 гг.» СПб. 1864—1867 (изд. ученого ком-та корпуса горных инженеров). — Н. Боголюбский. «Опыт горной статистики Росс. империи.» СПб. 1878. — «Историко-статистический обзор промышленности России». СПб. 1883, т. 1 (статията на Кепен). — «Сборник стат. свед. о горнозав. промышленности России в 1890 г.», СПб. 1892. — Същото за 1901 (СПб. 1904) и за 1902 г. (СПб. 1905). — К. Скалковский. «Горнозаводская производительность России в 1877 г.» СПб. 1879 г. — «Горнозаводская промышленность в России». Изд. горн. д-та для выставки в Чикаго. СПб. 1893 (сост. Кепенем). — «Сборник стат. свед. по России за 1890 г.» Изд. Центр. стат. к-та. СПб. 1890. — Същото за 1896 г. СПб. 1897. — «Пронзв. силы России». СПб. 1896, отд. VII. — «Вести. Фин.» от 1896—1897 г. — Сборници земско-стат. свед. за Екатеринбургски и Красноуфински уезд на Периска губ. и др.

тала и конкуренцията, а на монопола* и на своето владетелско право. Уралските собственици на заводи и сега са едни от най-едрите земевладелци. В 1890 г. към всички 262 железни завода на империята са се числили 11,4 млн. дес. земя (включително 8,7 млн. дес. гора), от които 10,2 млн. дес. са се числили към 111 уралски завода (гора 7,7 млн. десетини). Следователно всеки уралски завод владее грамадни латифундии, средно по стотина хиляди дес. земя. И досега от тези владения още се дават надели на селяните. Средство за набавяне на работна ръка в Урал е не само наемането, но и *отработките*. Земската статистика напр. на Красноуфимски уезд, Пермска губ., регистрира хиляди селски стопанства, които се ползват от принадлежаща на заводите земя, пасища, гора и пр. или безплатно, или срещу намалена такса. От само себе си се разбира, че това безплатно ползване всъщност струва твърде скъпо, защото благодарение на него се понижава извънредно много работната заплата; заводите получават «свои» вързани за завода и евтини работници**. Ето как характеризира тези отношения г-н В. Д. Белов:

Урал е силен — разказва г-н Белов — с работника, възпитан от «самобитната» история. «Работникът в задграничните и дори в петербургските фабрики и заводи е чужд на техните интереси: днес е тук, а утре на друго място. Фабриката работи и той работи; но почне ли да губи, той си нарамва торбичката и си отива толкова бързо и лесно, както е дошъл. Той и собственикът на фабриката са вечни врагове. . . В съвсем друго положение е работникът от уралските заводи: той е местен жител, който има при завода и своя земя, и свое стопанство, най-последно и свое семейство. С благосъстоянието на завода е тясно, неразделно свързано и собственото му благо-

* При освобождението на селяните уралските минни промишленници особено настоявали и наложили да се запази законът, който забранявал откриването в заводските райони на боровещи с огън предприятия. Вж. някои подробности в «Эткды», с. 193—194. (Еж. Съч., т. 2, с. 473—474.)

** Уралският работник е наполовина земеделец, така че минната работа му служи като добра подкрепа в стопанството, макар да се заплаща по-ниско, отколкото в останалите минни райони («Вестн. Фин.», 1897, кн. 8). Както е известно, условията на освобождението на уралските селяни от крепостна зависимост са били съобразени именно с отношението на селяните към минната работа; минно-заводското население се деляло на майстори, които нямали земя и били длъжни цялата година да се занимават със заводска работа, а на селски работници, които имали надел и били длъжни да изпълняват спомагателни работи. Във висша степен характерен е терминът, който се е запазил и досега за уралските работници, именно, че те се «задължават» да работят. Когато четеш напр. в земската статистика «сведения за работническата група, задължена да работи в цеховете на Артинския завод», неволно поглеждаш корицата и правих спривка за датата: няма наистина това става в деветдесет и четвърта, а не, да речем, в четиридесет и четвърта година?¹⁶²

състояние. Върви ли заводът добре — и той е добре; върви ли зле — в той е зле; а не може да се махне оттук (sic!); то не е само да се грабне торбичката (sic!); да се махне, значи да разруши целия свой свят, да зареже и земята, и стопанството, и семейството. . . И той е готов да търпи година, готов е да работи за половин заплата или, което е същото, половината време да стои без работа, за да даде възможност и на друг местен работник като него да изкара парче хляб. С една дума, той е готов на всякакви споразумения със своя господар само и само да остане тук, при завода. . . Така че между уралските работници и заводите има неразкъсваема връзка; отношенията им са същите, каквито са били и по-рано, преди освобождаването им от крепостната зависимост; променила се е само формата на тези отношения, не повече. Принципът на предишната закрепостеност се е сменил с великия принцип на взаимната полза.»*

Този велик принцип на взаимната полза се проявява преди всичко в особено голямото понижаване на работната заплата. «На юг. . . работникът струва двойно и даже тройно по-скъпо, отколкото в Урал» — напр. по данните за няколко хиляди работници 450 руб. (годишно за един работник) срещу 177 рубли. На юг «при първа възможност за сносен доход от полска работа в родното място или въобще където и да било работниците напускат заводите, забоите и рудниците» («Вестн. Фин.», 1897, кн. 17, с. 265). На Урал не може и да се мечтае за сносно възнаграждение.

Ниската работна заплата и зависимото положение на уралския работник се намират в естествена и неразривна връзка с техническата изостаналост на Урал. В Урал преобладава добиването на чугун с дървесно гориво в старовремски високи пещи, в които се вкарва студен или слабо нагрят въздух. В 1893 г. 37 от 110 високи пещи в Урал са имали духала за студен въздух, а в Южна Русия — 3 от 18. Една висока пещ с минерално гориво е давала средно 1,4 млн. пуда годишно, а с дървесно — 217 хил. пуда. В 1890 г. Кепен пише: «Ковашкият начин на фасониране на желязото все още се държи здраво в уралските заводи, докато в другите части на Русия той вече напълно се измества от пудлинговането.»¹⁵⁹ Използването на парни двигатели в Урал е много по-слабо, отколкото в южните области. Най-последно не може да не се отбележи и затво-

* «Труды комиссии по иссл. куст. пром.». Вып. XVI, СПб. 1887, с. 8—9 в следващите. Същият автор говори по-долу за «здрава народна» промишленост!

реността на Урал, откъснатостта му от центъра на Русия поради грамадното разстояние и липсата на релсов път. Доскоро доставката на продукцията от Урал до Москва се извършваше главно чрез примитивно спускане със савлове по реките веднъж в годината*.

И така най-непосредствени остатъци от дореформените отношения, силно развитие на отработките, прикрепеност на работниците, ниска производителност на труда, изоставадост на техниката, ниска работна заплата, преобладаване на ръчното производство, примитивна и хищнически първобитна експлоатация на природните богатства на този край, монополи, ограничаване на конкуренцията, затвореност и откъснатост от общото търговско-промишлено движение на времето — такава е общата картина на Урал.

Южният миннопромишлен район** представлява в много отношения диаметрална противоположност на Урал. Колкото Урал е стар и господстващите в Урал отношения — «осветени от вековете», толкова Южният район е млад и се намира в период на формиране. Чисто капиталистическата промишленост, израсла тук през последното десетилетие, не познава ни традиции, ни съсловност, ни националност, ни затвореност на определено население. В Южна Русия са се прехвърлили и се прехвърлят цели маси чужди капитали, инженери и работници, а в съвременната трескава епоха (1898) тук се пренасят от Америка цели заводи***. Международният капитал без особени трудности се пресели зад митническата стена и се настани на «чужда» почва: *ubi bene, ibi patria*****. . . Ето статистически данни за изместването на Урал от Южния минен район¹⁶⁴:

* Сря. описанието на това спускане в разказа «Бойци» от г-и Мамия-Сибиряк. В произведенията на този писател изпълва релефно особенният бит на Урал. Близки до дореформенния, с безправие, невежество и безработността на вързано за заводите население, с «добросъвестния детски разврат» на «господарите», с липсата на среден слоен хора (разночинци, интелигенция), който е така характерен за капиталистическото развитие на всички страни, включително и на Русия.

** В минната статистика под «Южна и Ю.-З. Русия» се разбират Волинска, Донска, Екатеринославска, Киевска, Астраханска, Бессарабска, Подолска, Таврическа, Харьковска, Херсонска и Черниговска губернии. За тях именно се отнасят приведените цифри. Всичко, което се отнася по-долу за Южна Русия, може да се каже (с малки изменения) и за Полша, която образува друг изпълващ в следреформенния период минен район.

*** «Вестн. Фин.», 1897 г., кн. 16: никопол-мариуполското дружество започнало в Америка и превозило оттам в Русия завод за железни тръби.

**** — където е добре, там е отечеството. *Ред.*

Години	Добив на чугун в хиляди пуда						Добити каменни въглища в империята млн. пуда
	Всичко в империята	%	В Урал	%	В Южна Русия	%	
1867	17 028	100	11 084	65,1	56	0,3	26,7
1877	24 579	100	16 157	65,7	1 596	6,5	110,1
1887	37 389	100	23 759	63,5	4 158	11,1	276,8
1897	114 782	100	41 180	35,8	46 349	40,4	683,9
1902	158 618	100	44 775	28,2	84 273	53,1	1 005,21

От тези цифри се вижда ясно каква техническа революция се извършва сега в Русия и каква огромна способност за развитие на производителните сили има едрата капиталистическа индустрия. Господството на Урал беше равносилно на господство на принудителния труд, на техническата изостаналост и на застой*. Напротив, сега виждаме, че развитието на минната промишленост върви в Русия по-бързо, отколкото в Зап. Европа, отчасти даже по-бързо, отколкото в Сев. Америка. В 1870 г. Русия е дала 2,9% от световното производство на чугун (22 млн. пуда от 745), а в 1894 г. — 5,1% (81,3 млн. пуда от 1584,2 млн.) («Вестн. Фин.», 1897, кн. 22). През последните 10 години (1886—1896) добивът на чугун в Русия се е утроил (32 1/2 и 96 1/2 млн. пуда), докато Франция напр. е напра-

* От само себе си се разбира, че уралските минни промишленици представят работата малко по-иначе. Ето как красноречиво са се оплаквали те на миналогодишните си конгреси: «Историческите заслуги на Урал са известни на всички. В течение на двеста години цяла Русия ореше и жънеше, ковеше, копаеше и сечеше с изделията от неговите заводи. Тя носеше на гърди кръстовете от уралска мед, лътуваше с уралски оси, стреляше с пушки от уралска стомана, печеше палачници в уралски тигани, дрънкаше в джоба си уралски петачета. Урал задоволяваше нуждите на целия руски народ. . .» (който почти не потребяваше желязо. В 1851 г. потреблението на чугун в Русия е изчислено на около 14 фунта на жител, в 1895 г. — на 1,13 пуда, в 1897 г. — на 1,33 пуда) «. . .изработвайки продукти според неговите нужди и вкус. Той щедро (?) изливаше своите природни богатства, без да тица подир модата, без да се увелича във фабрикация на релси, каминни решетки и монументи. И за тази му вековна служба в един прекрасен ден той беше забравен и изоставен» («Вести. Фин.», 1897, бр. 32: «Резултати от конгресите на минните промишленици в Урал»). Наистина какво пренебрежение към «осветените от вековете» устои! Виновен е тук все този копарен капитализъм, който внесе такава «неустойчивост» в нашето народно стопанство. Да да си живеехме като едно време, «без да се увеличаваме във фабрикация на релси», и да продължаваме да си печем палачници в уралски тигани!

вила подобна крачка за 28 години (1852—1880), С. щати за 23 години (1845—1868), Англия за 22 (1824—1846), Германия за 12 (1859—1871; вж. «Вестн. Фин.», 1897, кн. 50). Развитието на капитализма в младите страни се *ускорява* значително от примера и помощта на старите страни. Разбира се, последното десетилетие (1888—1898) е период на особена треска, която, както и всяко капиталистическо процъфтяване, неизбежно води към криза; но капиталистическото развитие изобщо не може да се извършва другояче освен със скокове.

Използването на машини в производството и увеличаването на работниците е вървяло в Южноруския район много по-бързо, отколкото в Урал*:

Година	Парни машини и мощност в мивното производство						Брой на мин. работници (без заетите в добива на сол)		
	в цяла Русия		в Урал		в Южна Русия		в цяла Русия	в Урал	в Южна Русия
	парни маш.	конски сили	парни маш.	конски сили	парни маш.	конски сили			
1877	895	27 880	268	8 070	161	5 129	256 919	145 455	13 866
1893	2 853	115 429	660	21 330	685	30 759	444 646	238 630	64 670

Така че в Урал броят на парните конски сили се е увеличил само $2\frac{1}{2}$ пъти, а в Южния минен район *шест пъти*; броят на работниците в Урал — $1\frac{2}{3}$ пъти, а в Южния район почти *четири пъти*** . Следователно именно капиталистическата едра промишленост увеличава бързо броя на работниците заедно с огромното повишаване на производителността на техния труд.

Наред с Южноруския район следва да споменем и Кавказ, който също се характеризира с поразителен растеж

* Г-н Боголюбски изчислява, че в 1868 г. в мивната промишленост са били използвани 526 парни машини с 13 575 кон. сили.

** Работниците в железодобивното производство в Урал са били в 1886 г. 145 910 души, в 1893 г. — 164 126; в Южна Русия — 5956 и 16 467. Увеличението е $1\frac{1}{2}$ (приблизително) и $2\frac{3}{4}$ пъти. За 1902 г. липсват данни за броя на парните машини и конските сили. Броят на минните работници (без заетите в добива на сол) е бил в 1902 г. в цяла Русия 604 972, включително 249 805 в Урал и 145 280 в Южна Русия.

на минната промишленост през следреформения период. Добивът на нефт, който през 60-те години не е достигал и 1 млн. пуда (557 хил. в 1865 г.); в 1870 г. е възлизал на 1,7 млн. пуда, в 1875 г. — на 5,2 млн. пуда, в 1880 г. — на 21,5 млн. пуда, в 1885 г. — на 116 млн. пуда, в 1890 г. — на 242,9 млн. пуда, в 1895 г. — на 384 млн. пуда, в 1902 г. — на 637,7 млн. пуда. Почти всичкият нефт се добива в губернията на Баку и град Баку «от незначителен град се превърна в първокласен промишлен център на Русия със 112 хил. жители»*. Грамадното развитие на добиване и обработката на нефт засили в Русия потреблението на газ, която измести напълно американския продукт (увеличаване на личното потребление с поевтиняването на продукта при фабричната преработка) и още повече потреблението на нефтени остатъци като гориво във фабриките, заводите и железниците (увеличаване на производителното потребление)**.

Броят на заетите в минната промишленост на Кавказ се е увеличил също извънредно бързо именно от 3431 в 1877 г. на 17 603 в 1890 г., т. е. увеличил се е пет пъти.

За илюстрация на структурата на промишлеността на Южноруския район вземаме данните за каменовъгленото производство в Донецкия басейн (тук средният размер на рудниците е по-малък, отколкото във всички останали райони на Русия). Ако групираме рудниците по брой на работниците, получаваме следната картина***. [Вж. таблицата на с. 473.]

Така че в този район (и само в него) има извънредно дребни, селски рудници, които обаче въпреки своята многобройност играят съвсем нищожна роля в общото производство (104 дребни рудника дават едва 2% от целия добив на въглища) и се отличават с извънредно ниска производителност на труда. Обратно, 37 най-големи руд-

* «Вести. Фия», 1897 г., кн. 21. В 1863 г. в Баку е имало 14 хил. жит., в 1885 г. — 45,7 хиляди.

** В 1882 г. над 62% от локомотивите са използвали дърва за гориво, а в 1895/96 г. — с дърва са работили 28,3%, с нефт — 30%, с каменни въглища — 40,9%. («Произв. сили», Х VII, 62) Завоювала вътрешния пазар, нефтената промишленост се хвърля да търси външни пазари и износът на нефт за Азия расте много бързо («Вести. Фия», 1897 г., кн. 32), въпреки априорните предсказания на някои руски икономисти, обичащи да приказват за липсата на външни пазари за руския капитализъм.

*** Данните са взети от преброяването на рудниците в «Сборник свед. за минната пром. в 1890 г.».

Групи рудници по брой на работниците	В Донецкия басейн										Паде се на 1 рудник		
	Брой			Добити кам. вълг. хмл. пудл.		Брой на парките		Работници	Камени вълг. хмл. пудл.	парки		На един работник кам. вълг. хмл. пудл.	
	рудници	шахти и минни	работн.	вълг. хмл. пудл.	машини	конски	машини			конски			
I. Рудници с до 10 работници	27	31	172	178	—	—	6,4	6,6	—	—	1,0		
II. » с 10— 25 »	77	102	1 250	3 489	8	68	16,2	45,3	0,1	0,8	2,8		
III. » » 25— 100 »	119	339	5 750	28 693	62	766	48,3	241,1	0,5	6,4	4,9		
IV. » » 100— 500 »	29	167	6 973	59 130	87	1 704	240,4	2 038,9	3	58,7	8,4		
V. » » 500—1 000 »	5	67	3 698	23 164	24	756	739,6	4 632,8	4,8	151,2	6,3		
VI. » » 1000 и повече работници	3	16	5 021	53 605	29	1 724	1 673,7	17 868,3	9,6	574,6	10,6		
Рудници с неизвестен брой работници	9	40	(2 296)	15 008	18	808							
Всичко	269	762	25 167	183 267	228	5 826	93,5	681,3	0,9	21,6	7,3		

ника заемат около $\frac{3}{5}$, от всички работници и дават над 70% от целия добив на въглища. Производителността на труда се повишава с увеличаване размерите на рудниците даже независимо от употребата на машини (срв. напр. V и III разред рудници по броя на парните кон. сили и по размера на производството на един работник). Концентрацията на производството в Донецкия басейн се увеличава все повече: така например за 4 години, 1882—1886, от 512 доставчици на въглища 21 са изпратили над 5000 вагона (т. е. 3 млн. пуда) всеки един, всичко 229,7 хил. вагона от 480,8, т. е. по-малко от половината. А за четирите години, 1891—1895, от 872 доставчици 55 са изпратили над 5000 вагона всеки един, всичко 925,4 хил. вагона от 1178,8, т. е. над $\frac{8}{10}$ от всички*.

Изложените данни за развитието на минната промишленост са особено важни в две отношения: 1-во, те показват много нагледно същността на онази смяна на общественоекономическите отношения, която се извършва в Русия във всички области на народното стопанство, 2-ро, те илюстрират теоретическото положение, че в развиващото се капиталистическо общество особено бързо нарастват онези отрасли на промишлеността, които произвеждат средства за производство, т. е. предмети не за лично, а за производително потребление. Смяната на двата строя на общественое стопанство се проявява в минната промишленост особено нагледно поради това, че тук типични представители на двата строя са отделни райони: в единия район може да се наблюдава докапиталистическото минало с неговата примитивна и закостеняла техника, с личната зависимост на прикрепеното към мястото си население, със здравите съсловни традиции, монополи и пр., в другия район — пълно скъсване с всяка традиция, технически преврат и бързо развитие на чисто капиталистическата машинна индустрия**. Този пример показва

* Из данните на Н. С. Авдаков: «Краткий статистический обзор донецкой каменноугольной промышленности». Харьков, 1896 г.

** Напоследък и Урал започва да се преобразува под влияние на новите условия на живот и това преобразуване ще тръгне още по-бързо, когато той се свърже още по-тясно с «Русия» чрез релсови пътища. В това отношение особено важно значение ще има проектираната железопътна линия между Урал и Юга за размяна на уралската руда с донецките каменни въглища. Досега Урал и Южноруският район почти не се конкурират, тъй като работят за различни лазари и живеят главно от държавните поръчки. Но обилните дъждове на държавните поръчки не са вечни.

особено ясно грешката на икономистите-народници. Те отричат прогресивността на капитализма в Русия, като сочат, че нашите предприемачи в земеделието с готовност прибягват към отработките, в промишлеността — към раздаване на работа по домовете, в минната промишленост се стремят да закрепят работника, да забранят със закон конкуренцията между дребните предприятия и пр., и пр. Нелогичността на подобни разсъждения и крещящото нарушаване на историческата перспектива в тях са очевидни. Откъде всъщност следва, че този стремеж на нашите предприемачи да се ползват от изгодите на докапиталистическите начини на стопанисване трябва да бъде приписан на нашия капитализъм, а не на онези остатъци на старото, които задържат развитието на капитализма и които се крепят в много случаи по силата на закона? Можем ли да се учудваме, че напр. южните минни промишленици жадуват за прикрепване на работниците и за законодателна забрана на конкуренцията на дребните предприятия, щом в друг район на минната промишленост това прикрепване и тези забрани съществуват от край време, щом в другия район собствениците на заводи при ниска техника, при по-евтин и покорен работник получават от чугуна без усилия «копейка от копейка и даже понякога една и половина копейка от копейка»*? Не следва ли, обратно, да се учудваме, че при тези условия се намират хора, способни да идеализират докапиталистическия стопански ред в Русия, хора, които си затварят очите за най-насъщната и назряла необходимост — да бъдат премахнати всички остарели институции, които пречат на развитието на капитализма**?

От друга страна, данните за растежа на минната промишленост са важни, защото показват нагледно по-бързото развитие на капитализма и на вътрешния пазар поради търсенето на предметите за производително потребление в сравнение с растежа на производството на предмети за лично потребление. Това обстоятелство се игнорира напр. от г-н Н.—он, който разсъждава, че задоволяването

* Статия на Егунов в «Отч. и изслед. на куст. промшл.», т. III, с. 130.

** Напр. г-н Н.—он е насочил всичките си оплаквания изключително срещу капитализма (срв. по-специално за южните минни промишленици, с. 211 и 296 на «Очерците») а по този начин съвсем е изопачил отношението на руския капитализъм към докапиталистическия строй на нашата минна промишленост.

На цялото вътрешно търсене на продукцията на минната промишленост «ще настъпи вероятно твърде скоро». («Очерци», 123). Работата е там, че размерът на потреблението на метали, каменни въглища и пр. (на 1 жител) не остава и не може да остане неизменен в капиталистическото общество, а по необходимост се *увеличава*. Всяка нова верста от железопътната мрежа, всяка нова работилница, всеки плуг, с който се е снабдил селският буржоа, *увеличават* търсенето на продукцията на минната промишленост. От 1851 до 1897 г. потреблението напр. на чугун в Русия се е увеличило от 14 фунта на 1 жител на $1\frac{1}{3}$ пуда; но то има още много да расте, за да се доближи до размера на търсенето на чугун в напредналите страни (в Белгия и Англия над 6 пуда на 1 жител).

У. Увеличава ли се броят на работниците в едрите капиталистически предприятия?

След като разгледахме данните за фабрично-заводската и минната промишленост, сега можем да се опитаме да отговорим на този въпрос, който толкова много занимава икономистите-народници и който те решават отрицателно (г-н В. В., Н.—он, Каришев, Каблуков твърдят, че броят на фабрично-заводските работници в Русия се увеличава по-бавно — ако изобщо се увеличава, — отколкото населението). Ще отбележим, първо, че въпросът трябва да се постави или така — увеличава ли се търговско-промишленото население за сметка на земеделското (за това по-долу), или пък така — увеличава ли се броят на работниците в едрата машинна индустрия. Не може да се твърди, че броят на работниците в дребните промишлени предприятия или в манифактурата трябва да се увеличава в развиващото се капиталистическо общество, защото фабриката постоянно измества по-примитивните форми на промишлеността. А данните на нашата фабрично-заводска статистика, както доказахме подробно по-горе, съвсем не винаги се отнасят до *фабриката* в научното значение на този термин.

За да разгледаме данните по интересувания ни въпрос, трябва да вземем, 1-во, сведенията за всички производ-

ства; 2-ро, сведения за голям промеждутък от време. Само при тези условия сравнимостта на данните е гарантирана повече или по-малко. Вземаме 1865 и 1890 г. — двадесет и пет годишен период от следреформената епоха. Да направим равносметка на наличните статистически данни. Фабрично-заводската статистика дава за 1865 г. най-пълни сведения, като изчислява в Европейска Русия 380 638 фабрично-заводски работници във всички производства, с изключение на спиртното, пивоварното, захарното и тютюневото*. За да определим броя на работниците в тези производства, принудени сме да вземем единствените налични данни на «Военно-стат. сборник», при което тези данни, както доказахме по-горе, трябва да бъдат поправени. Ако прибавим 127 935 работници в посочените производства**, ще получим общия брой на фабрично-заводските работници в Европейска Русия в 1865 г. (в производства, обложени и необложени с акциз) — 508 573***. За 1890 г. съответната цифра ще бъде 839 730****. Увеличението е 65%, т. е. по-голямо от прираста на населението. Необходимо е обаче да имаме предвид, че в действителност увеличението е несъмнено по-голямо, отколкото показват тези цифри: по-горе доказахме подробно, че данните на фабрично-заводската статистика за 60-те години са преувеличени поради включването на дребни занаятчийски и селскостопански заведения, както и на домашни работници. За съжаление не можем да дадем пълна поправка на всички тези преувеличени цифри поради липса на достатъчен материал, а от частични поправки предпочитаме да се откажем, още повече че по-долу ще дадем по-точни данни за броя на работниците в най-големите фабрики. Преминаваме към минната статистика. За 1865 г. е даден само броят на минните работници в производството

* «Сборник свед. и материалов по ведомству м-ва фин.», 1867, кн. 6. По-горе вече посочихме, че за сравняване със съвременните данни могат да се вземат само данни от същия източник, т. е. данни на Министерството на финансите.

** В пивоварното производство 6825 души; преувеличение има и тук, но за поправяне липсват данни; в захарното — 68 334 (по «Ежег. м-ва фин.»), в тютюневото — 6116 (поправено), и в спиртното 46 660 (поправено).

*** Г-и Т.-Барановски привежда за 1866 г. цифрата на г-и Вешняков — 493 371 души («Фабриката», с. 339). Ние не знаем по какъв начин е получена тази цифра, която се различава съвсем незначително от приведената от нас.

**** По «Указателя» за 1890 г. От 875 764 души трябва да се извадят работниците, повторени в минната статистика, именно: 291 в асфалтовото производство, 3468 в производството на сол и 32 275 в релсовото.

на мед и желязо, а също в златните и платинените рудници; за Европейска Русия — *133 176 души**. В 1890 г. в същите производства е имало *274 748 работници***, т. е. над два пъти повече. Последната цифра се равнява на 80,6% от всички минни работници в Европейска Русия в 1890 г.; ако приемем, че посочените производства са обхващали в 1865 г. също 80,6% от всички минни работници***, ще получим, че общият брой на минните работници в 1865 г. е бил *165 203*, а в 1890 г. — *340 912*. Увеличението е 107%.

По-нататък към работниците в едрите капиталистически предприятия спадат и железопътните работници. В 1890 г. в Европейска Русия заедно с Полша и Кавказ те са били *252 415 души*****. Броят на железопътните работници в 1865 г. е неизвестен, но той може да бъде определен с достатъчна приблизителност, тъй като броят на железопътните работници, които се падат на 1 верста от мрежата, се мени твърде слабо. Като сметнем по 9 работници на верста, ще получим, че броят на железопътните работници в 1865 г. е бил *32 076******.

Да сумираме резултатите от нашето изчисление.

* Вж. за броя на минните работници през 60-те години: «Стат. вестник», 1, 1866 г. — «Ежегодник м-ва фин.», 1. — «Сборник стат. сведения за минния отрасъл» за 1864—1867 г. СПб. 1864—1867, изд. на минния науч. ком-т.

** «Сборн. стат. свед. за минната пром. в 1890 г.» СПб. 1892. Общият брой според този «Сборник» е 342 166 работници в Европейска Русия, а след като извадим работниците от петролните заводи (пресметнати по «Указателя») и след като поправим някои дребни грешки — 340 912 души.

*** Сред останалите минни производства има такива, в които броят на работниците вероятно се е увеличил слабо (в добива на сол); има такива, в които броят на работниците трябва да се е увеличил твърде много (каменновъгленото, каменоломното); има и такива, които изобщо не са съществували през 60-те години (напр. добивът на живак).

**** «Статистический обзор железных дорог и внутренних водных путей». СПб. 1893, с. 22. Изд. м-ва путей сообщения. За съжаление ние нямаме данни отделно за Европейска Русия. За железопътни работници считаме не само постоянните, но и временните (10 447 души) и надничарите (74 504). Средният годишен разход на временния работник е 192 рубли, а на надничаря — 235 рубли. Средното дневно възнаграждение е 78 копейки. Следователно и временните, и надничарските работници са заети през по-голямата част от годината и затова е неправилно да се изпускат, както прави г-н Н.—он («Очерки», 124).

***** На 1 верста са се падали железопътни работници: в 1866 г. — 9,0; в 1890 г. — 9,5; в 1893 г. — 10,2; в 1894 г. — 10,6; в 1895 г. — 10,9; така че този брой има явна тенденция към увеличаване. Вж. «Сборник свед. за Русия» от 1890 и 1896 г. и «Вестник фин.», 1897, бр. 39. — Ще отбележим, че в настоящия параграф сравняваме само данните за 1865 и 1890 г.; затова няма никакво значение дали ще вземем броя на железопътните работници за цялата империя, или само за Европейска Русия; дали ще вземем по 9 души на една верста, или по-малко; дали ще вземем всички отрасли на минната промишленост, или само тези от тях, за която има данни за 1865 година.

**Брой на работниците в едрите капиталистически
предприятия (в хиляди)**

Год и ни	Във фабр. зав. промишленост	В минната промиш- леност	По жп линии	В с и ч к о
1865	509	165	32	706
1890	840	340	252	1 432

Така че броят на работниците в едрите капиталистически предприятия се е увеличил за 25 години над два пъти; т. е. не само много по-бързо, отколкото населението въобще, но даже по-бързо от градското население*. Следователно отклоняването на все повече работници от земеделието и дребните промишлености към едрите промишлени предприятия е несъмнено**. За това говорят данните на същата тази статистика, към която тъй често прибавят и с която така злоупотребяват нашите народници: Но кулминационна точка на техните злоупотреби със статистиката е следният наистина феноменален похват: взема се отношението на броя на *фабрично-заводските работници към цялото население* (I) и въз основа на получената цифра (около 1%) се тръби колко нищожна е тази «шепа»*** работници! Г-н Каблуков напр., повтаряйки това изчисление на процента на «фабричните работници в Русия»**** към населението, продължава така: «А за Запад (II) работниците, заети в обработващата промишленост. . .» (не е ли очевидно за всеки гимназист, че това съвсем не е едно и също: «фабрични работници» и «работници, заети в обработващата промишленост»?). . . «представяват съвсем друг процент от цялото население», именно от 53% в Англия до 23% във Франция. «Не е

* В Европейска Русия в 1863 г. градското население е възлизало на 6,1 млн., а в 1897 г. — на 12,0 млн. души.

** Най-новите данни за броя на работниците в едрите капиталистически предприятия са следните. За 1900 г. има данни за броя на ф.-з. работници в предприятията, необложени с акциз; за 1903 г. — за акцизните предприятия. За минните работници има данни за 1902 г. Броят на жп работници може да се определи, като се смятат по 11 души на 1 верста (сведен. към 1 ян. 1904). Вж. «Ежег. России», 1906, и «Сборник свед. за минната пром.» за 1902 година.

Сумирайки тези данни, ще получим: в 50 губ. на Европейска Русия през 1900—1903 г. имаме фабр.-зав. работници 1 261 571; минни — 477 025; жп — 468 941. Всичко — 2 207 537. В цялата Руска империя фабр.-зав. — 1 509 516; минни работници — 626 929; жп — 655 929. Всичко 2 792 374. Казаното в текста се потвърждава напълно и от тези цифри. (Бел. към 2-рата изд.)

*** Н. — он, I. с., с. 326 и др.

**** «Лекции по економии селското хозяйство», М., 1897, с. 14.

трудно да се види, че разликата между тамошната класа на фабричните работници (II) и нашата е толкова голяма, че не може да става и дума за отъждествяване хода на нашето развитие със западноевропейското.» И това го пише професор и статистик по специалност! С необикновена храброст той извършва на един дъх две фалшификации: 1) подменя фабричните работници с работниците, заети в обработващата промишленост; 2) тях пък подменя с населението, заето в обработващата промишленост. Ще поясним на нашите учени статистики значението на тези различия. Във Франция според преброяването от 1891 г. работниците, заети в обработващата промишленост, са били 3,3 милиона — по-малко от една десета от населението (36,8 млн. разпределено по занятия население; 1,3 млн. неразпределени по занятия). Това са работниците във всички промишлени заведения и предприятия, а не само във фабричните. А населението, заето в обработващата промишленост, е било 9,5 млн. (около 26% от цялото население); към броя на работниците са прибавени тук собственици на предприятия и пр. (1 млн.), след това служещи — 0,2 млн., членове на семейства — 4,8 млн. и прислуга — 0,2 млн.*. За да илюстрираме съответните отношения в Русия, ще трябва да вземем като пример отделни центрове, защото у нас няма статистика за занятията на цялото население. Вземаме един градски и един селски център. В Петербург според фабрично-заводската статистика в 1890 г. е имало 51 760 фабрично-заводски работници (по «Указателя»), а според преброяването в С.-Петербург от 15 дек. 1890 г. в обработващата промишленост са били заети 341 991 души от двата пола, разпределени по следния начин**. [Вж. таблицата на с. 481.]

Друг пример: в село Богородское, Горбатовски уезд, Нижегородска губерния (което, както видяхме, не се занимава със земеделие и представлява «като че ли един кожарски завод»), според «Указ.» в 1890 г. е имало 392 фабр.-зав. работници, докато промишленото население,

* «The Statesman's Yearbook», 1897, page 472 («Политически ежегодник», 1897, с. 472. *Ред.*).

** «С.-Петербург по переписи 1890 г.». СПб. 1893 г. Взет е сборът само на групите II—XV на търг.-промишлените занятия. Всичко с търг.-промишлените занятия са заети 551 700 души, от тях 200 748 души в търговията, превоза, връчките и хановете. — Под «едноличници» се разбират дребни производители, които нямат наемни работници.

	Лица от двата пола		
	Самостоятелни (т. е. такива, които сами се издър- жат)	Членове на семејства- та и при- слуга	Всичко
Собственици на предпр.....	13 853	37 109	50 962
Администрация (служещи)	2 226	4 574	6 800
Работници	148 111	61 098	209 209
Едноличници	51 514	23 506	75 020
Всичко	215 704	126 287	341 991

според земското преброяване от 1889 г. е било около 8 хиляди (цялото население е 9241; семействата с неземеделски професии са повече от $\frac{9}{10}$). Нека помислят над тези цифри г-н Н.—он, Каблуков и Сне!

Допълнение към второто издание. Сега имаме резултатите от данните на общото преброяване от 1897 г. за статистиката на цялото население по занятия. Ето обработените от нас данни за цялата Руска империя* (в милиони). Вж. таблицата на с. 482.]

Излишно е да се казва, че тези данни потвърждават напълно казаното по-горе за несъстоятелността на народническия похват да се сравнява броят на фабрично-заводските работници с цялото население.

Приведените данни за разпределението на цялото население на Русия по занятия е интересно да се групират преди всичко за илюстрация на *общественото разделение на труда* като основа на цялото стоково производство и на капитализма в Русия. От тази гледна точка цялото население трябва да бъде разделено на три големи подразделения: I. Селскостопанско население. II. Търговско-промишлено население. III. Непроизводително (по-точно: неучастващо в стопанската дейност) население. От приведените девет групи (а — и) само една група не може да бъде пряко и изцяло отнесена към нито едно от тези три основни подразделения. Това е именно група ж: частна служба, прислуга, надничари. Тази група трябва да се разпредели

* «Общи резултати за империята, разработени въз основа на данните от всеобщото преброяване на населението от 28. I. 1897 г.». Изд. на Центр. стат. ком., т. II, таблица ХХI, с. 296. Групите занятия у мене са съставени така: а) 1, 2 и 4; б) 3 и 5—12; в) 14 и 15; г) 16 и 83—85; д) 46—62; е) 41—45; ж) 13; з) 17—21; и) 22—40.

Занятия	Самостоя-	Членове на	Всичко
	телни	семејствата	население
	От двата пола		
а) Чиновници и войска.....	1,5	0,7	2,2
б) Духовенство и своб. професии.....	0,7	0,9	1,6
в) Рентнери и пенсионери.....	1,3	0,9	2,2
г) Лишени от свобода, проститутки, неопред. неизвестни.....	0,6	0,3	0,9
<i>Всичко непроевод. насе-</i> <i>ление</i>	<i>4,1</i>	<i>2,8</i>	<i>6,9</i>
д) Търговия.....	1,6	3,4	5,0
е) Пътища в съобщения.....	0,7	1,2	1,9
ж) Частна служба, прислуга, над- ничаря.....	3,4	2,4	5,8
<i>Всичко полупроевод. насе-</i> <i>ление</i>	<i>5,7</i>	<i>7,0</i>	<i>12,7</i>
з) Селско стопанство.....	18,2	75,5	93,7
и) Промышленост.....	5,2	7,1	12,3
<i>Всичко проиевод. население</i>	<i>23,4</i>	<i>82,6</i>	<i>106,0</i>
<i>Всичко</i>	<i>33,2</i>	<i>92,4</i>	<i>125,6</i>

приблизително между търговско-промишленото и селскостопанското население. Ние отнесохме към първото онази част на групата, за която е посочено, че живее в градовете (2,5 млн.), а към втората — живеещите в уездите (3,3 млн.). Така получаваме следната картина за разпределението на цялото население на Русия:

Селскостопанско население на Русия.....	97,0 млн.
Търговско-промишлено.....	21,7 »
Непроизводително.....	6,9 »
<i>Всичко</i>	<i>125,6 млн.</i>

От тази картина се вижда ясно, от една страна, че стокното обръщение и следователно стокното производство е здраво установено в Русия. Русия е капиталистическа страна. От друга страна, оттук се вижда, че Русия е още

твърде изостанала в своето икономическо развитие в сравнение с другите капиталистически страни.

По-нататък. След анализа, който направихме в това съчинение, статистиката за занятията на цялото население в Русия може и трябва да бъде използвана за *приблизително* определяне на *основните* категории, на които се дели цялото население на Русия по *класово* положение, т. е. по своето положение в обществения строй на производството.

Възможност за такова — разбира се, само *приблизително* — определяне ни дава обстоятелството, че знаем общото делене на селяните на основни икономически групи. А цялата маса селскостопанско население в Русия може напълно да се приеме за селско, защото броят на помещиците в общия сбор е съвсем нищожен. При това немалка част от помещиците са регистрирани като рентниери, чиновници, висши сановници и т. н. В селската маса от 97 милиона е необходимо да различаваме три основни групи: долна — пролетарски и полупролетарски слоеве от населението; — средна — най-бедните дребни собственици; и горна — заможните дребни собственици! Основните икономически признаци на тези групи като различни *класови* елементи ние анализирахме подробно по-горе. Долната група е население безимотно и живеещо главно или наполовина *от продаване на своята работна сила*. Средната група са най-бедните дребни собственици, защото средният селянин дори и в най-добра година едва свързва двата края, но *главният* източник на съществуване тук е «самостоятелното» (привидно самостоятелно, разбира се) *дребно стопанство*. Най-после, горната група са заможните дребни собственици, които експлоатират повече или по-малко значителен брой ратаи, надничари с надел и всякакви наемни работници въобще.

Приблизителният относителен дял на тези групи в общия сбор е: 50%, 30% и 20%. По-горе ние навсякъде вземахме относителния дял от общия брой на домакинствата или стопанствата. Сега ще вземем относителния дял от населението. От това изменение се увеличава долната и се намалява горната група. Но именно такова изменение несъмнено се е извършвало в Русия през изтеклото десетилетие, както неоспоримо свидетелствуват увеличе-

ният брой на селяните без коне, разоряването им, засилването на мизерията и безработицата в селата и т. н.

Значи от селскостопанското население около 48,5 милиона са пролетарско и полупролетарско население; около 29,1 милиона са най-бедни дребни стопани и техните семейства и около 19,4 милиона — заможни дребни стопанства.

По-нататък възниква въпросът, как да разпределим търг.-пром. и непронизводителното население. В последното има елементи явно едробуржоазни: всички рентиери («живеещи от доходи от капитали и недвижимо имущество» — първото подразделение на 14-а група в нашата статистика — 0,9 млн.), след това част от буржоазната интелигенция, висши военни и граждански чиновници и т. н. Тук ще влязат всичко около 1 $\frac{1}{2}$ милиона. На другия полюс в същото това непронизводително население стоят низшите чиновци от армията, флотата, жандармите, полицията (около 1,3 млн.), прислугата и многобройните служители (всичко около $\frac{1}{3}$ млн.), почти $\frac{1}{2}$ млн. просяци, скитници и т. н. и т. н. Тук можем само приблизително да разпределим групите, които най-много се доближават до основните икономически типове: около 2 милиона към пролетарското и полупролетарското население (отчасти лумпени), около 1,9 млн. към най-бедните дребни собственици и около 1,5 млн. към заможните дребни собственици, като смятаме в това число по-голямата част от служещите, администрацията, буржоазната интелигенция и т. н.

И най-после сред търговско-промишленото население несъмнено най-много е пролетариатът, най-дълбока е пропастта между него и едрата буржоазия. Но статистиката не дава никакви данни за разпределението на това население на собственици на предприятия, едноличници, работници и т. н. Остава да вземем за образец приведените погоре данни за промишленото население на Петербург, разпределено по положението му в производството. Въз основа на тези данни можем да отнесем приблизително около 7% към едрата буржоазия, 10% към заможната дребна, 22% към най-бедните дребни собственици и 61% към пролетариата. В цяла Русия дребното производство в промишлеността, разбира се, е много по-устойчиво, от-

колкото в Петербург, но затова пък ние не отнасяме към полупролетарското население масата едноличници и кустарите, които работят в къщи за работодателите. Така че, общо взето, посочените отношения вероятно малко ще се отличават от действителните. За търговско-промишленото население ще получим тогава около 1,5 млн. едра буржоазия, около 2,2 млн. заможни, около 4,8 млн. нуждаещи се дребни производители и около 13,2 млн. пролетарски и полупролетарски слоеве от населението.

Като съберем заедно селскостопанското, търговско-промишленото и непроизводителното население, ще получим за цялото население на Русия следното приблизително разпределение по класово положение.

	Всичко население от двата пола
Едра буржоазия, помешчици, висши чикове и пр.	около 3,0 млн.
Заможни дребни собственици	» 23,1 »
Най-бедни дребни собственици	» 35,8 »
Пролетарии* и полупролетарии	» 63,7 »

Всичко около 125,6 млн.

Ние не се съмняваме, че нашите кадетски и кадетстващите икономисти и политици ще възроптаят срещу подобна «опростена» представа за икономиката на Русия. За тях наистина е толкова удобно, толкова изгодно да замазват дълбоките икономически противоречия при детайлния анализ и в същото време да се оплакват от «грубостта» на социалистическия възглед за тези противоречия като цяло. Подобна критика срещу извода, до който стигнахме, е лишена, разбира се, от научно значение.

Относно *степената на приблизителност* на едни или други цифри са възможни, разбира се, частични разногласия. Интересно е да се отбележи от тази гледна точка трудът на г-н Лосицки: «Етюди за населението на Русия според преброяването от 1897 г.» («Мир Божий», 1905, кн. 8). Авторът се е ползвал от непосредствените данни на преброяването, отнасящи се до броя на работниците и прислугата. В тези данни той определя пролетарското насе-

* Те са не по-малко от 22 милиона. Вж. по-долу.

ление в Русия на 22 млн.; — селското и земеделското — на 80 млн., собствениците на предприятия и служещите в търговията и промишлеността — на около 12 млн. и населението, неупражняващо стопански професии — на около 12 милиона.

Числеността на пролетариата по тези данни много се доближава до нашите изводи*. Да отричаме съществуването на грамадна маса полупролетарско население сред селските бедняци, които зависят от «припечелването» от странични поминъци, сред кустарите и т. н. — би значило да се надсмиваме над всички данни за икономиката на Русия. Достатъчно е да си спомним онези 3 1/4 млн. *домакинства* без коне само в Европейска Русия, 3,4 млн. домакинства с по един кон, съвкупните данни на земската статистика за арендата, за «припечелването» от странични поминъци, за бюджетите и пр., за да не се съмняваме в огромната численост на полупролетарското население. Да се приеме, че пролетарското и полупролетарското население заедно образуват половината от селяните, значи, вероятно, да се намалява, а съвсем не да се преувеличава неговата численост. А без земеделското население процентът на пролетарските и полупролетарските слоеве е безусловно още по-голям.

По-нататък, към заможните дребни собственици е необходимо да отнесем, ако не искаме да заменим цялостната икономическа картина с дреболии, значителна част от търг.-промишлената администрация, служещите, буржоазната интелигенция, чиновничеството и т. н. Тук ние постъпихме може би извънредно предпазливо, като посочихме за това население твърде голяма цифра: напълно възможно е да се наложи да увеличим броя на най-бедните дребни собственици и да намалим броя на заможните. Но подобни деления не претендират, разбира се, за безусловна статистическа точност.

Статистиката трябва да илюстрира установените чрез всестранен анализ обществено-икономически отношения, а не да се превръща в самоцел, както твърде често се случва у нас. Да се замазва фактът за многочислеността на

* Тук не е място да навлизаме в подробности относно статистиката за работниците и прислугата, от която се е ползвал г-н Лосицки. Тазв статистика, по всичко изглежда, значително намалява броя на работниците.

дребнобуржоазните слоеве в населението на Русия би значило направо да се фалшифицира картината на нашата икономическа действителност.

VI. Статистика на парните двигатели

Използването на парни двигатели в производството е един от най-характерните признаци на едрата машинна индустрия. Затова е интересно да разгледаме наличните данни по този въпрос. За 1875—1878 г. броят на парните двигатели е даден в «Материалы для стат. паров. двигателей в Российской империи» (СПБ. 1882 г. Изд. Центр. стат. ком.)*. За 1892 г. имаме цифрите в «Сводни данни за фабр.-зав. промишленост», които обхващат всички фабрично-заводски и минни производства. Ето съпоставка на тези данни:

Брой на парните двигатели в промишлеността

	1875—1878 г.			1892 г.		
	Парни котли	Парни маш.	Конски сили	Парни котли	Парни маш.	Конски сили
Европ. Русия (50 губ.)	7 224	5 440	98 888	11 272	10 458	256 460
Полша	1 071	787	14 480	2 328	1 978	81 346
Кавказ	115	51	583	514	514	5 283
Сибир и Туркестан	100	75	1 026	134	135	2 111
<i>Всичко в империята</i>	8 510	6 353	114 977	14 248	13 085	345 209

За 16 години броят на парните двигатели се е увеличил по количество на конските сили общо за Русия *тройно*, а за Европейска Русия — $2\frac{1}{2}$ пъти. Броят на парните машини се е увеличил в по-малки размери, така че средната мощност на една парна машина се е покачила значително, именно: в Европейска Русия от 18 кон. сили на

* От 13 групи производства изваждаме, за сравнение с 1892 г., групите: I (селско стопанство), XII (печатници и литографи) и XIII («водопроводни» и пр.). Локомотивите са сметнати заедно с парните машини.

24 кон. сили, а в Полша от 18 кон. сили на 41 кон. сили. Следователно едрата машинна индустрия се е развивала през дадения период твърде бързо. По количество на парните кон. сили през 1875—1878 г. следните губернии са били на челно място: С.-Петербургска (17 808 кон. сили), Московска (13 668), Киевска (8363), Пермска (7348), Владимирска (5684) — всичко в тези 5 губернии е имало 52 871 кон. сили, около $\frac{3}{5}$ от цялата парна мощност в Европейска Русия — след това Подолска (5480), Пьотрковска (5071), Варшавска (4760). В 1892 г. този ред се изменя: Пьотрковска (59 063), С.-Петербургска (43 961), Екатеринославска (27 839), Московска (24 704), Владимирска (15 857), Киевска (14 211) — в последните 5 губернии имаме 126 572 кон. сили, т. е. почти $\frac{1}{2}$ от цялата парна мощност в Европейска Русия — след това Варшавска (11 310) и Пермска (11 245). Тези цифри показват нагледно образуването на два нови индустриални центъра: в Полша и на Юг. В Пьотрковска губ. броят на парните кон. сили се е увеличил 11,6 пъти, в Екатеринославска и Донска заедно* от 2834 на 30 932 кон. сили, т. е. 10,9 пъти. Тези толкова бързо израсли индустриални центрове са се придвижили от последните на първите места и са изместили старите промишлени центрове. Ще отбележим, че и от тези данни се вижда особено бързият растеж на промишлеността, която изработва предмети за *производително* потребление, именно минната и металургичната промишленост. През 1875—1878 г. в нея са се използвали 1040 пар. маш. с 22 966 кон. сили (в Европейска Русия), а в 1890 г. — 1960 пар. маш. със 74 204 кон. сили, т. е. увеличението за 14 години е по-голямо от увеличението на броя на всички парни двигатели в цялата промишленост за 16 години. Промишлеността, която произвежда средства за производство, има по-голям дял от цялата промишленост**.

* Ние събираме тези губернии заедно поради изменението на техните граници след 1878 година.

** Колко е напреднала употребата на парни двигатели в Русия след 1892 г., се вижда от това, че в 1904 г. според отчетите на фабричните инспектори, в 64 губернии са сметнати 27 679 фабрично-заводски парни котела, а всичко, освен селскостопанските, 31 887 парни котела. (Забел. към 2-рото изд.).

VII. Развитие на големите фабрики

Доказаната по-горе незадоволителност на данните на нашата фабрично-заводска статистика ни накара да прибягнем до по-сложни изчисления, за да определим как се е развивала след реформата едрата машинна индустрия в Русия. От данните за 1866, 1879, 1890 и 1894/95 г. ние подработихме тези за най-големите фабрики, именно със 100 и повече работници в предприятието*. Работещите извън предприятието са строго отделени само в «Списъка» от 1894/95 г.; тъй че възможно е за предишните години (особено за 1866 и 1897) данните да са останали все пак донякъде преувеличени въпреки поправките, за които споменахме в забележката.

Привеждаме сведения за тези най-големи фабрики. [Вж. таблицата на с. 490.]

Да започнем анализа на тази таблица с данните за 1866—1879—1890 година. Общият брой на големите фабрики се е изменял през тези години така: 644—852—951, или в проценти: 100—132—147. За 24 години броят на големите фабрики се е увеличил, следователно, почти един път и половина. При това, ако вземем данните за отделните разреди на големите фабрики, ще видим, че колкото по-големи са фабриките, толкова по-бързо се увеличава техният брой (А: 512—641—712 фабрики; В: 90—130—140; С: 42—81—99). Това показва растящата концентрация на производството.

Броят на механичните предприятия нараства по-бързо, отколкото общият брой на фабриките; така в проценти имаме: 100—178—226. Все по-голям брой едри предприя-

* Източници: «Ежегодник м-ва фин.», I (данни само за 71 производства); «Указатели», 1-во и 3-то изд. — данни за всички производства, също както и в «Списъка»; но за да се сравнят данните на «Списъка» и «Указателя», от производства, влизащи в списъците на последния, трябва да се извади релсовото производство. Предприятията, за които при фабр. зав. работници са включени и домашните, огладнаха. Понякога за включването на домашните работници е направена уговорка в забележките към посочените издания; понякога то проличава при съпоставяне на данните за различни години: срв. напр. данните за памухотъкачното производство в Саратовска губ. за 1879, 1890 и 1894/95 г. (Срв. гл. VI. § II, 1). — *Sinzheimer* («Ueber die Grenzen der Weiterbildung des fabrik mässigen Grossbetriebes in Deutschland» Stuttg., 1893) [*Зинцхаймер* («Относно границите на разпространение на едрото фабрично производство в Германия», Штутгарт, 1893). *Ред.*] отнася към големите фабрични предприятия, тези, които имат по 50 и повече работници. Тази норма съвсем не ни се струва ниска, но поради трудността при изчислението на руските данни трябваше да се ограничим само с най-големите фабрики.

Най-големите фабрики в Европейска Русия през годините:

Групи фабрики по броя на работниците	1866			1879			1890			1894/95			
	Брой на фабрик.		Производство в хил. рубли	Брой на фабрик.		Производство в хил. рубли	Брой на фабрик.		Производство в хил. рубли	Брой на фабрик.		Производство в хил. рубли	
	всичко	от тях с пар- ни двигатели		всичко	от тях с пар- ни двигатели		всичко	от тях с пар- ни двигатели		всичко	от тях с пар- ни двигатели		
А) със 100—499 раб.	204	109 061	99 830	641 354	141 727	201 542	712	455	156 699	186 289	/	/	
В) > 500—999 >	90	59 867	48 359	130 119	91 887	117 830	140	140	94 305	148 546	/	/	
С) > 1000 и повече раб.	42	62 801	52 877	81 76	156 760	170 533	99	99	213 333	253 130	/	/	
Всичко	644	307 231	201 066	852 549	390 374	489 905	951	694	464 337	587 965	/	/	
А) със 100—499 раб.	/	/	/	981 534	219 735	289 006	1 133	769	252 656	355 258	/	/	
В) > 500—999 >	/	/	/	166 145	115 586	142 648	183	183	121 553	190 265	/	/	
С) > 1000 и повече раб.	/	/	/	91 83	174 322	198 272	115	115	248 937	313 065	/	/	
Всичко	/	/	/	1 239 762	509 643	629 926	1 431	1 067	623 146	858 588	/	/	
А) със 100—499 раб.	/	/	/	979 532	219 436	288 759	1 131	767	252 063	352 526	1 136	935	
В) > 500—999 >	/	/	/	164 144	113 936	140 791	182	182	120 936	186 115	215	212	
С) > 1000 и повече раб.	/	/	/	86 78	163 044	177 537	109	108	226 207	276 512	117	117	
Всичко	/	/	/	1 229 754	496 416	607 087	1 421	1 057	599 206	815 153	1 468	1 264	
												655 670	955 233

* Данни за 1866—1879—1890 г. — за 71 производства, за които има сведения за 1866 г.

** Данни за 1879—1890 г. — за всички производства, както обложих с акциз, така и необложени.

Данни 1879—1890 г. за всички производства, с изключение на релсовото (стоманолепарното).

тия преминават към употреба на парни двигатели. Колкото по-големи са фабриките, толкова повече са между тях предприятията с механични двигатели; като изчислим процента на тези предприятия към общия брой на фабриките от дадения разред, получаваме следните цифри: А) 39%—53%—63%; В) 75%—91%—100%; С) 83%—94%—100%. Използването на парните двигатели е тясно свързано с растящите размери на производството, с разширяването на кооперацията в производството.

Броят на работниците във всички големи фабрики се е изменял в проценти така: 100—168—200. За 24 години броят на работниците се е удвоил, т. е. изпреварил е нарастването на общия брой «фабрично-заводски работници». Средният брой работници в една голяма фабрика по години е: 359—458—488 души, а по разреди: А) 213—221—220; В) 665—706—673; С) 1495—1935—2154. Най-големите фабрики концентрират, следователно, все по-голяма част от работниците. В 1866 г. във фабриките с 1000 и повече работници са работили 27% от всички работници в големите фабрики; в 1879 г. — 40%; в 1890 г. — 46%.

Изменението на стойността на производството на всички големи фабрики ще се изрази в проценти така: 100—243—292, а по разреди: А) 100—201—187; В) 100—245—308; С) 100—323—479. Следователно, стойността на производството на всички големи фабрики се е увеличила почти три пъти, при което колкото по-големи са фабриките, толкова по-бързо е вървяло това нарастване. Но ако сравним производителността на труда за всяка отделна година в различните разреди, ще видим нещо по-друго. Средната величина на производството, която се пада на един работник във всички големи фабрики, ще бъде: 866 рубли — 1250—1260, а по разреди: А) 901—1410—1191; В) 800—1282—1574; С) 841—1082—1188. Следователно, не всяка година се наблюдава повишаване стойността на производството (падаща се на един работник), като се върви от долния разред към горния. Това се дължи на обстоятелството, че в разните разреди попадат в неравно отношение фабрики от разни производства, отличаващи се с различна стойност на суровия материал, а, следова-

телно, и с различен размер на годишното производство на един работник*.

Ние намираме за излишно да разглеждаме толкова подробно данните за 1879—1890 г. и за 1879—1890—1894/95 г., тъй като това би означавало да повтаряме при малко по-други процентни отношения всичко казано по-горе.

Напоследък в «Сборник отчети на фабричните инспектори» се привеждат данни за разпределението на фабриките и заводите на групи по броя на работниците. Ето тези данни за 1903 година:

Групи фаб.-зав. предприятия	В 64 губ. на Русия		В 50 губ. на Евр. Русия ^{***}	
	Брой на предприятия	Брой на работниците	Брой на предприятия	Брой на работниците
С по-малко от 20 раб.	5 749	63 652	4 533	51 728
21— 50 раб.	5 064	158 602	4 253	134 194
51— 100 »	2 271	156 789	1 897	130 642
101— 500 »	2 095	463 366	1 755	383 000
501—1 000 »	404	276 486	349	240 440
над 1 000 »	238	521 511	210	457 534
<i>Всичко</i>	15 821	1 640 406	12 997	1 397 538

Тези данни могат да се сравнят с гореприведените само ако допуснем известна, макар и незначителна, неточност. Във всеки случай тези данни показват, че броят на големите (с повече от 99 или повече от 100 работници) фабрики и броят на работниците в тях бързо нарастват. Нараства и концентрацията на работниците — а следователно и на производството — в най-големите от тези големи фабрики.**

Съпоставяйки данните за големите фабрики с данните за всички «фабрики и заводи» в нашата официална статистика, виждаме, че в 1879 г. големите фабрики, които са

* Напр. за 1866 г. в разряда А са влезли 17 захарни рафинерии, в които на един работник се падат около 6 хил. рубли годишно производство, докато в текстилните фабрики (влизващи в горните разреди) се падат по 500—1500 рубли годишно производство на един работник.

** Двама последни абзаца — от думата: «Напоследък. . .», са добавени във второто издание на «Развитието на капитализма в Русия» (1908 г.). По-късно на един екземпляр от това издание В. И. Ленин собственоръчно е направил следното допълнение в полето на страницата (за яснота повтаряме на-

100 — 201 — 147; B) 100 — 245 — 308; C) 100 — 320 — 477. Слѣд, сумма производства всѣхъ крупныхъ фабрикъ возрасла почти втрое, причемъ чѣмъ крупнѣе фабрики, тѣмъ быстрее шло это возрастаніе. Но если мы сравним производительность труда за каждый отдѣльный годъ по различнымъ разрядамъ, то увидимъ нѣсколько иное. Средняя величина суммы производства, приходящаяся на одного рабочаго во всѣхъ крупныхъ фабрикахъ, будетъ: 866 руб.—1.250—1.260, а по разрядамъ: А) 401—1.410—1.191; B) 800—1.282—1.574; C) 841—1.082—1.168 Слѣд., за каждый отдѣльный годъ не наблюдается повышения суммъ производства (приходящейся на одного рабочаго) отъ низшаго разряда къ высшему. Происходитъ это отъ того, что въ разные разряды попадаютъ въ неравномѣрн отношеніи фабрики разныхъ производствъ, отличающихся различной стоимостью сырого материала, а, слѣдовательно, и различной величиной годового производства на одного рабочаго *).

Разбирать столь же подробно данныя за 1879—1890 гг. и за 1879—1890—1894—5 гг. мы находимъ лишнимъ, такъ какъ это значило бы повторять по поводу нѣсколько иныхъ процентныхъ отношеній все сказанное выше.

Въ послѣднее время въ „Сводѣ отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ“ приводятся данныя о распредѣленіи фабрикъ и заводовъ на группы по числу рабочихъ. Вотъ эти данныя за 1903-й годъ:

Въ 64 губ. Россіи.		Въ 50 губ. Евр. Росс.	
Число заведе-ній	Число рабочихъ	Число заведе-ній	Число рабочихъ
5749	63 652	4 533	51 724
5184	154 062	4 251	134 194
2 271	156 789	1 897	130 642
2 095	483 366	1 755	383 000
404	276 396	349	240 440
238	521 511	210	457 534
Всего . . .		15 821	1 640 400
		12 997	1 397 538

Данныя эти могутъ быть сравнимы съ вышеприведенными лишь при допущеніи нѣкоторой невѣрности, правда, ничтожной. Но всякомъ случаѣ эти данныя показываютъ, что число крупныхъ

*) Ни при, за 1866 г въ разрядъ А вошло 17 сахарорафинадныхъ заводовъ, въ которыхъ на 1 рабочаго приходится около 6 тыс. руб. годового производства, тогда какъ на текстильныхъ фабрикахъ (вошедшихъ въ высшіе разряды) приходится 500—1,500 р. годового производства на одного рабочаго.

1908 { фаб. и завод. инд. 1902 } 1903
 2981 - 144035 { фаб. и завод. инд. 1903 } 2737 - 1261263

били 4,4% от всички «фабрики и заводи», са съсредоточавали 66,8% от всички фабрично-заводски работници и 54,8% от цялото производство. В 1890 г. големите фабрики са били 6,7% от всички «фабрики и заводи», а са съсредоточавали 71,1% от всички фабрично-заводски работници и 57,2% от цялото производство. В 1894/95 г. големите фабрики са били 10,1% от всички «фабрики и заводи», съсредоточавали са 74% от всички фабрично-заводски работници и 70,8% от цялото производство. В 1903 г. големите фабрики с повече от 100 работници са били в Европейска Русия 17% от всички фабрики и заводи и са съсредоточавали 76,6% от всички фабрично-заводски работници*. Така че големите, предимно парни фабрики, въпреки незначителния си брой, съсредоточават преобладаващата и все по-нарастваща част от работниците и от общото производство на «фабриките и заводите». Видяхме вече колко бързо растат тези големи фабрики в следреформената епоха. Привеждаме сега и данни за също такива големи предприятия в минната промишленост**.

Знаенията на групите на фабрично-заводските предприятия, като ги поставяме в квадратни скоби):

В 1908 г. (66 губ. в Русия)

Брой на предприятия	Работници	[Групи на фаб.-зав. предприятия]
5 403	— 63 954	[Под 20 раб.]
4 669	— 152 408	[21 — 50 »]
2 112	— 150 888	[51 — 100 »]
2 169	— 496 329	[101 — 500 »]
433	— 280 639	[501 — 1 000 »]
299	— 663 881	[Над 1 000 »]

14 985 — 1 808 109 [Всичко]

Фабр. и зав. със 100 и повече работници

1908

1903

предприятия работници предприятия работници

2 901 — 1 444 859 2 737 — 1 261 363

* Общите данни за нашата фабрично-заводска промишленост по «Указателя» и «Списъка» приведохме по-горе, в § II [срв. «Етюди», с. 276]. (Вж. Съч. Т. 4, с. 14.) Ще отбележим, че увеличението на процента на големите фабрики сред всички «фабрики и заводи» показва преди всичко постепено стесняване на това понятие в нашата статистика.

** Данните са изчислени по «Сборник стат. свед. за минната пром. в 1890 г.», но са изключени заводите, влезли в «Указателя». По този начин общият брой в минните работници в Европейска Русия се намалява с 35 хил. (340 — 35 = 305 хиляди).

**Най-едри промишлени предприятия в Европейска Русия
в 1890 година**

Групи фабрики, за- води, рудници, мини и пр. по броя на работниците	В минната промишленост			Във фабр.-запод- ската и в минната промишленост		
	Брой на предприятията		Брой на работни- ците	Брой на пред- приятията		Брой на работ- ниците
	Всич- ко	От тях с парни двиг.		Всич- ко	От тях с парни двиг.	
А) със 100—499 раб.	263	89	58 249	1 369	858	310 906
В) » 500—999 »	73	38	50 607	256	221	172 160
С) » 1 000 и повече »	71	49	149 098	186	164	398 035
<i>Всичко</i>	380	176	257 954	1 811	1 243	881 101

В минната промишленост концентрацията на работниците в големите предприятия е още по-голяма (макар процентът на предприятията, използващи в производството парни двигатели, да е по-малък); 258 хил. работници от 305 хил., т. е. 84,5% от минните работници са съсредоточени в предприятия със 100 и повече работници; почти половината от минните работници (145 хил. от 305 хил.) са заети в малко на брой най-големи заводи, които имат по 1000 и повече работници. От всички фабрично-заводски и минни работници в Европейска Русия (1180 хил. в 1890 г.) *три четвърти* (74,6%) са съсредоточени в предприятия, които имат по 100 и повече работници; почти половината (570 хил. от 1180) са съсредоточени в предприятия, които имат по 500 и повече работници*.

Смятаме, че не е излишно да засегнем тук повдигнатия от г-н Н.—он въпрос за «забавянето» на развитието на капитализма и нарастването на «фабрично население» през периода 1880—1890 г. в сравнение с 1865—1880 година**.

* Преброяването на промишлените предприятия от 1895 г. установява в цялата промишленост в Германия, включително и министроителната, която в Русия не се регистрира — 248 предприятия с 1000 и повече работници; в тези предприятия е имало всичко 430 286 работници. Следователно, най-големите руски фабрики са по-големи от германските.

** «Русск. Богатство», 1894, кн. 6, с. 101 и сл. Приведените от нас данни за големите фабрики свидетелствуват също за по-малкия процент на нарастване в 1879—1890 г. в сравнение с 1866—1879 година.

От това забележително откритие г-н Н.—он се е изхи-трил благодарение на своята самобитна логика да направи звода, че «фактите напълно потвърждават» твърдението у в «Очерците», че «капитализмът, достигнал известни редели на своето развитие, стеснява вътрешния си пазар». — Първо, абсурдно е от «забавянето на развитието да се прави заключение, че се стеснява вътрешният пазар. Щом броят на фабр.-зав. работници расте по-бързо от населението (а това е именно така според данните на същия -н Н.—он: увеличението от 1880 до 1890 г. е 25%) — начи, че населението се откъсва от земеделието и въ-трешният пазар расте — даже този на предмети за лично отребление. (А да не говорим за пазара на средства за производство.) Второ, в капиталистическа страна на известна степен от развитието винаги по необходимост става «забавяне, отслабване на нарастването», изразено проценти, защото дребните величини винаги растат по-бързо в проценти, отколкото големите: От факта, че началните стъпки в развитието на капитализма се извършват особено бързо, може да се направи извод само за стремежа на младата страна да догони по-старите. Да се взема роцентното увеличение за наличния период като норма за следващите периоди е неправилно. Трето, *самият факт за «отслабване на нарастването» ни най-малко е се доказва при сравняване на взетите от г-н Н.—он периоди.* Капиталистическата промишленост не може да се развива другояче освен циклично; затова при сравняване на различни периоди е необходимо да се вземат данни а цяла редица години*, за да изпъкнат отчетливо годи-ите на особено процъфтяване и подем и годините на упа-ък. Г-н Н.—он не е направил това и е изпаднал в дъл-бока грешка, като не е забелязал, че 1880 г. е била го-дина на особен подем. Нещо повече, г-н Н.—он не се е освенил даже да «съчини» обратното твърдение. «Трябва да забележим още — разсъждава той, — че междинната» между 1865 и 1890 г.) «1880 г. беше неплодородна, поради което броят на работниците, регистрирани през тази година, бе по-малък от нормалния!» (ibid., 103—104 с.)

* Както е направил напр. г-н Т.-Барановски в своята «Фабрика», с. 307 диаграмата. От диаграмата ясно се вижда, че 1879 и още повече 1880 и 1881 са били години на особен подем.

Достатъчно е било г-н Н.—он да погледне в текста на същото това издание, от което е извлякъл цифрите за 1880 г., («Указателя», 3-то издание), и той би могъл да прочете там, че 1880 г. се отличава със «скок» на промишлеността, особено за кожарското и машиностроителното производство (с. IV), че това е зависело от усиленото търсене на изделия след войната и усилените държавни поръчки. Достатъчно е да се прелисти «Указателят» от 1879 г. за да се получи нагледна представа за размерите на този скок*. Но г-н Н.—он не се спира пред пряко изопачаване на фактите в интерес на своята романтична теория.

VIII. Териториално разпределение на едрата промишленост

Освен въпроса за концентрацията на производството в най-големите предприятия за характеристиката на едрата машинна индустрия е важен и въпросът за концентрацията на производството в отделни центрове на фабрично-заводската промишленост и за различните видове фабрични центрове. За съжаление, нашата фабрично-заводска статистика не само дава незадоволителен и несравняем материал, но го и разработва далеч недостатъчно: напр. в съвременните издания териториалното разположение на промишлеността се дава само за цели губернии (а не по градове и уезди, както е направено в по-добрите издания от 60-те години, в които и с карти илюстрират териториалното разпределение на фабрично-заводската промишленост). Но за да дадем точна представа за териториалното разпределение на едрата промишленост, необходимо е да вземем данните за отделните центрове, т. е. за отделните градове, фабрични селища или групи фабрични селища, разположени близо едно до друго; губерниите или уездите са твърде големи териториални единици**. Поради

* Вж. напр. сухнеяото производство — усилено производство на армейски сухна; кожарското производство — грамадно оживление; изделията от кожа — една голяма фабрика произвежда за 2,5 млн. рубли «за военното ведомство» (с. 288). Ижевският и Сестрорецкият завод произвеждат артилерийски изделия за 7 1/2 млн. руб. срещу 1 1/4 млн. рубли в 1890 г. В бакъреното производство прави впечатление изработването на изделия за войската и военни принадлежности (с. 388—389); барутните заводи работят с пълна капацитет и т. н.

** «... По територията на уездите (в Московска губерния) фабриките и заводите се разпределят съвсем неравномерно: в уезди с твърде развита промиш-

това ние сметохме за необходимо да изчислим от «Указателя» за 1879 и 1890 г. данните за концентрацията на нашата фабрично-заводска промишленост в най-важните центрове. В таблицата, дадена като приложение (приложение III), влязоха данните за 103 фабрични центъра на Европейска Русия, обхващащи около половината от всички фабрично-заводски работници*.

Таблицата ни показва три главни типа фабрични центрове в Русия: 1) Градове. Те стоят на първо място и се отличават с най-голяма концентрация на работниците и на предприятията. Особено изпъкват в това отношение големите градове. Столиците концентрират по 70 хиляди фабрично-заводски работници (заедно с предградията), Рига — 16 хил., Иваново-Вознесенск — 15 хил., Богородск — 10 хил. работници в 1890 г., останалите градове — по-малко от 10 хиляди. Достатъчно е да хвърлим бегъл поглед на официалните данни за броя на фабрично-заводските работници в някои големи градове (Одеса — 8,6 хил. в 1890 г., Киев — 6 хил., Ростов на Дон — 5,7 хил., и т. н.), за да се убедим, че тези цифри са смешно малки. Приведеният по-горе пример със С.-Петербург показва колко пъти би трябвало да се увеличат тези цифри, за да се получи пълният брой на промишлените работници в подобни центрове. Наред с градовете трябва да се посочат и предградията. Предградията на големите градове често са значителни промишлени центрове, но по нашите данни ние можахме да отделим само един такъв център — предградията на С.-Петербург, в които за 1890 г. се изчисля-

---

леност наред с районите, които поради повече или по-малко значителното струпване на фабрични предприятия могат да бъдат наречени истински фабрични центрове, се срещат цели волости почти без всякаква фабрична промишленост — и, обратно, в уездите, които са въобще бедни откъм фабрики и заводи, се срещат райони, в които в по-голяма или по-малка степен се е развил един или друг занаят, при което наред със занаятчийските дюкянчета и дребни домашни работилници са възникнали и по-големи предприятия с всички атрибути на едрото производство» («Сборник стат. свед. за Моск. губ.» Отд. санит. стат., т. IV, ч. I, М., 1890, с. 141). Това издание, най-доброто в съвременната литература за фабрично-заводската статистика, илюстрира териториалното разпределение на едрата промишленост чрез подробна карта. За пълната картина на териториалното разпределение на фабрично-заводската промишленост липсва само групиране на централите по броя на фабриките и работниците и по стойност на производството.

* В таблицата влизат само предприятия с производство, не по-малко от 2 хил. рубли, а от мелиниците — само парните. Работещите извън предприятието са отпаднали навсякъде, където имаше данни, че са включени при фабричните; това е отбелязано със звездичка (*). Индустралният подем в 1879 г. не можеше да не даде отражение и в тези данни.

ват 18,9 хил. работници. Някои селища в Московски уезд, които влизат в нашите таблици, също в действителност са предградия*.

Вторият тип центрове са фабричните селища, които са особено много в Московска, Владимирска и Костромска губерния (от всичките 63 най-важни селски центрове, влизащи в нашата таблица, 42 се намират в тези губернии). Начело на тези центрове стои селището Орехово—Зуево (в таблицата са дадени отделно Орехово и Зуево, но това е един център); по броя на работниците то отстъпва само на столиците (26,8 хил. в 1890 г.)**. В посочените три губернии, а също в Ярославска и Тверска губерния повечето селски фабрични центрове се образуват около големи текстилни фабрики (памукопредачно-тъкачни, за платно, за вълнени тъкани и пр.). В миналото в почти всички такива селища е имало раздавателни кантори, т. е. центрове на капиталистическата манифактура, на която са били подчинени масата околни ръчни тъкачи. В случаите, когато статистиката не смесва домашните и фабричните работници, данните за развитието на подобни центрове показват релефно растежа на едрата машинна индустрия, която събира на едно място хиляди селяни от околностите и превръща тези селяни във фабрични работници. По-нататък, значителен брой селски фабрични центрове се образуват около големите минни и металургични заводи (Коломенския в с. Боброво, Юзовския, Брянския и пр.); повечето от тях спадат към минната промишленост и затова не влизат в нашата таблица. Захарните заводи, намиращи се в селата и градчетата на югозападните губернии, образуват също доста селски фабрични центрове; за пример вземем един от най-големите — селището Смела в Киевска губерния.

* «... Голямото московско село Черкизово представлява, по думите на местните жители, една голяма фабрика и е в буквалния смисъл на думата продължение на Москва. . . В непосредствено съседство, зад Семьоновската застава. . . се гущат също така множество различни фабрики. . . А недалеч оттук виждаме село Измайлово с неговите тъкачни предприятия и с огромната Измайловска текстилна фабрика.» Това е на север от Москва. На юг «след Серпуховската застава виждаме преди всичко огромната Данилова текстилна фабрика, която сама представлява цяло градче. . . По-нататък, един след друг се редят големи тухларни заводи, които образуват цял пръстен», и т. н. (посоч. «Сборник стат. свед.», IV, ч. I, с. 143—144). Така че в действителност концентрацията на фабрично-заводската промишленост е по-значителна, отколкото можахме да я представим в нашата таблица.

** Според изчисленията от 1879 г. тук е имало само 10,9 хиляди. Очевидно използвани са различни начини на регистрация.

Третият тип фабрични центрове са «кустарните» села, най-големите предприятия в които се смятат често за «фабрики и заводи». Образец на такива центрове в нашата таблица са селата Павлово, Ворсма, Богородское, Дубовка. Сравнение на броя на фабрично-заводските работници в такива центрове с цялото им промишлено население беше направено по-горе за с. Богородское*.

Групирайки влизащите в нашата таблица центрове по броя на работниците във всеки център и по вида на центрoвете (градове и фаб. селища), получаваме следните данни [вж. таблицата на с. 502].

От таблицата се вижда, че в тези 103 центъра са били съсредоточени в 1879 г. 356 хил. работници (от всичко 752 хил.), а в 1890 г. — 451 хил. (от 876 хиляди). Следователно, броят на работниците се е увеличил с 26,8%, докато в големите фабрики въобще (със 100 и повече работници) увеличението е било само с 22,2%, а общият брой на фабрично-заводските работници е нараснал за същото време с 16,5%. Следователно, работниците се съсредоточават в най-големите центрове. В 1879 г. само 11 центъра са имали повече от 5 хил. работници, а в 1890 г. вече 21 центъра. Особено очебийно е увеличението на броя на центрoвете с 5—10 хил.; това е ставало по две причини: 1) поради бързото нарастване на фабричната промишленост на юг (Одеса, Ростов на Дон и пр.); 2) поради разрастването на фабричните села в централни губернии.

Сравнението на градските и селските центрове показва, че последните са обхващали в 1890 г. *около една трета* от всички работници в най-важните центрове (152 хил. от 451). За цяла Русия това отношение трябва да е по-високо, т. е. повече от една трета от фабрично-заводските работници трябва да се намират извън градовете. И наистина, всички по-големи градски центрове влизат в нашата таблица, докато освен споменатите от нас има много и много селски центрове с по няколкостотин работници (селищата със стъкларски, тухларски, спиртоварни, захарни заводи и пр.). Минните работници също се намират главно извън градовете. Затова можем да смятаме, че от всички фабрично-заводски и минни работници в Европейска Русия не

* Вж. настоящия том, с. 480—481. Ред.

Най-важните центрове на фабрично-заводската промишленост в Европейска Русия

Разредя центрo- ве по броя на работниците по вида на центровете	1879				1890				Брой на работниците	Производство в млн. рубли	Брой на фабри- ките и заводи	Производство в млн. рубли	Брой на работниците
	Брой на центрo- вете		Брой на фабри- ките и заводи	Брой на работниците	Брой на центрo- вете		Брой на фабри- ките и заводи	Брой на работниците					
	Градове	Фабр. селща			Всичко	Градове							
Центрове с 10 000 и повече работници	4	1	5	1 983	279 988	159 670	6	1	7	1 644	361 371	208 862	
Центрове с 5—10 хиляди работници	6	—	6	148	65 974	49 340	10	4	14	931	151 029	90 229	
Центрове с 1—5 хиляди работници	22	37	59	1 029	174 171	133 712	17	48	65	804	186 422	144 255	
Всичко Центрове с хиляда раб. и повече	32	38	70	2 570	519 543	341 722	33	53	86	3 379	698 822	441 346	
Центрове с по-малко от хиляда работници	8	20	28	260	17 144	14 055	6	10	16	259	9 159	9 898	
Центрове без работ- ници	—	5	5	1	—	—	1	—	1	—	—	—	
Всичко	40	63	103	2 831	536 587	355 777	40	63	103	3 638	708 981	451 244	
Градове (и предградия)	40	—	40	2 574	421 310	257 181	40	—	40	3 327	535 085	298 651	
Фабр. със селща	—	63	63	257	115 377	98 596	—	63	63	311	171 896	152 593	

по-малко (а може би и повече) от половината са извън градовете. Този извод има важно значение, защото той показва, че *индустриалното* население на Русия значително превишава по численост *градското* население.*

Обръщайки се към въпроса за сравнително бързото развитие на фабрично-заводската промишленост в градските и селските центрове, виждаме, че последните са безусловно по-напред в това отношение. Броят на градските центрове с 1000 и повече работници се е увеличил през дадения период съвсем малко (от 32 на 33), а броят на селските центрове — твърде много (от 38 на 53). Броят на работниците в 40 градски центъра се е увеличил само с 16,1% (от 257 на 299 хил.), а в 63 селски центъра — с 54,7% (от 98 1/2 на 152 1/2 хиляди). Средният брой на работниците в един градски център се е покачил от 6,4 хил. само на 7,5 хил., а на един селски център от 1,5 хил. на 2,4 хиляди. И така, фабричната промишленост има очевидно тенденция да се разпространява с особена бързина извън градовете; да създава нови фабрични центрове и да ги тласка напред по-бързо, отколкото градските; да прониква в най-затънтените села, откъснати на пръв поглед от света на големите капиталистически предприятия. Това във висша степен важно обстоятелство показва, първо, с каква бързина едрата машинна индустрия преобразува общественно-икономическите отношения. Това, което по-рано се е създавало с векове, сега се извършва за някакви си десетина години. Достатъчно е да се сравни напр. образуването на такива неземеделски центрове като посочените в предишната глава «кустарни села»: Богородское, Павлово, Кимри; Хотейчи, Великое и пр. — с процеса на създаване на нови центрове от съвременната фабрика, която веднага привлича хиляди от селското население в индустриалните селища**. Общественото разделение на труда получава огромен

* Преброяването на населението от 28 януари 1897 г. потвържда напълно този извод. Градското население в цялата империя се определя на 16 828 395 души от двата пола. Търговско-промишленото население, както показahme погоре, е 21,7 милиона. (Забел. към 2-рото изд.)

** «В селището Кривой Рог от 1887 до 1896 г. населението се е увеличавало от 6000 на 17 000 души; в каменския завод на Днепровското дружество — от 2000 на 18 000; около гара Дружковка, където в 1892 г. е имало също гарови постройки, сега е израсло селище с 6000 души; в гданцевския завод има 3500 души, около гара Константиновка, където са построени цяла редица заводи, се е образувало ново селище; в Юзовка е възникнал град с 29 000 души население; . . . в Нижни-Днепровск при Екатеринбург, в пустинната пясъчна местност, където сега се намират редица заводи, се е образувало ново селище»

тласък. Необходимо условие за стопанския живот става подвижността на населението вместо предишната уседналост и затвореност. Второ, преместването на фабриките в селата показва, че капитализмът преодолява пречките, които му създава съсловната затвореност на селската община, и извлича даже полза за себе си от тази затвореност. Основаването на фабрики в селата е свързано с доста неудобства, затова пък то осигурява евтин работник. Щом не пускат мужика да отиде във фабриката — фабриката отива при мужика*. Мужикът няма пълна свобода (благодарение на взаимното поръчителство и ограниченията за напускане на общината) да търси най-изгодния работодател, но работодателят отлично знае къде да намери най-евтин работник. Трето, значителният брой селски фабрични центрове и техният бърз растеж показват колко неоснователно е мнението за откъснатостта на руската фабрика от селското население, за слабото влияние на фабриката върху него. Особеността на териториалното разпределение на нашата фабрична промишленост показва, обратно, че нейното влияние е твърде широко и че то далеч не свършва между стените на предприятието**.

Но, от друга страна, посочената особеност на териториалното разпределение на нашата фабрична промишленост не може да не влияе и за временно забавяне на преобразуващото действие, оказвано от едрата машинна индустрия върху заетото в нея население. Превръщайки *изведнџж* мужика от затънтеното село в работник, фабриката може

с 6000 души. Заводът в Мариупол създаде ново селище от 10 000 души и т. н. При каменовъглените мини се образуват населени центрове» («Вестн. Фин.», 1897, кн. 50). Според «Русск. Вед.» (1897 г., бр. 322 от 21 ноември) Бяхмутското уездно земско събрание ходатайствува за преименуването на търговските селища с 1000 души население в градчета, а с 5000 население — в градове «У нас се наблюдава безпримерен растеж на търговските и заводските селища. . . Наброяват се вече около 30 селища, възникващи и растящи с чисто американска бързина. . . Във Волинцево, където се строи и в първите дни на ноември ще бъде пуснат в действие грандиозен металургичен завод с 2 високи пещи, със стоманолеярен и релсепрокатен отдел, има около 5—6 хиляди жители, които застрояват почти безлюдната до неотдавна степ. С прилива на работническо население се наблюдава и наплив на търговци, занаятчии, въобще на дребни промишленци, които разчитат на лесна и бърза продажба на всевъзможни стоки сред работническото население».

* «Фабриката търси евтин тъкач и го намира в родното му село. . . Фабриката трябва да върви подир тъкача. . .» («Пом. във Влад. губ.», III, 63).

** Напоминане приведения по-горе (гл. III, § VI, с. 146, забел.) (вж. настоящия том, с. 195—196. *Ред.*) факт за влиянието на минната промишленост в Бяхмутски уезд, Екатеринбург. губ., върху местните земеделски отношения. — Характерни са също така обичайните оплаквания на земеделците, че фабриките «развалят» населението.

за известно време да си осигури най-евтини, най-малко развити и най-невзискателни «ръце». Очевидно е обаче, че подобна задръжка може да бъде само краткотрайна и че тя се купува с цената на още по-голямо разширяване на полето, върху което се проявява влиянието на едрата машинна индустрия.

IX. Развитие на дърводобивната и строителната промишленост

Едно от необходимите условия за растежа на едрата машинна индустрия (и извънредно характерен спътник на нейния растеж) е развитието на промишлеността, която дава гориво и материал за строеж, както и строителната промишленост. Да започнем с дърводобивната промишленост.

Сеченето на гората и първоначалната обработка на дървения материал за собствена употреба от край време са били занятие на селяните, влизащо почти навсякъде в общия кръг на работите на земеделеца. Но под дърводобивна промишленост ние разбираме изключително приготвянето на дървен материал за продажба. Следреформената епоха се характеризира с особено разрастване на тази промишленост: дървен материал все повече се търси и като предмет за лично потребление (разрастването на градовете, увеличаването на неземеделското население в селата, лишаването на селяните от техните гори при еманципирането им), и особено като предмет за производително потребление. Развитието на търговията, промишлеността, градския живот, военното дело, железниците и пр. и пр. — всичко това води до грамадно увеличаване на търсенето на дървен материал за потребление не от хора, а от капитала. Например в промишлените губернии цената на дървата расте «не с дни, а с часове»: «през последните 5 години» (до 1881 г.) «цената на дървата се увеличи повече от два пъти»*. «Цената на дървения материал започна да нараства с гигантски крачки.»** В Костромска губ. «с консумацията на дърва от фабриките цената на дървата

* «Пом. във Влад. губ.», I, 61.

** Ibid., IV, 80.

за 7 години се покачи двойно* и т. н. Износът на дървен материал в чужбина се покачва от 5947 хил. рубли в 1856 г. на 30 153 хил. рубли в 1881 г. и на 39 200 хил. рубли в 1894 г., т. е. нараства в пропорция 100:507:659**. По вътрешните водни пътища на Европейска Русия за периода 1866—1868 г. са превозвани средно по 156 млн. пуда дървен строителен материал и дърва годишно***, а през 1888—1890 г. средно по 701 млн. пуда годишно****, т. е. размерите на превоза са се увеличили над четири пъти. По железниците са превозвани през 1888—1890 г. средно по 290 млн. пуда*****, докато през 1866—1868 г. вероятно са превозвани не повече от 70 млн. пуда*****. Т. е. целият превоз на дървен материал през 60-те години е възлизал на около 226 млн. пуда, а през 1888—1890 г. — на 991 млн. пуда — над четири пъти повече. Така че няма съмнение за грамадното разрастване на дърводобивната промишленост именно в следреформената епоха.

Каква е организацията на тази промишленост? — Чисто капиталистическа. Предприемачите-«дърводобивни промишленици» купуват сечища от земевладелците и наемат работници за изсичане, за рязане, за свличане на дървения материал по реките и пр. Например в Московска губ. земските статистики изчисляват само 337 горски промишленици от 24 хил. селяни, заети в горските поминъци*****. В Слободски уезд, Вятска губ., се сочат 123 горски промишленици («дребните са в голямата си част доставчици на едрите», а последните са само 10), а работниците, заети в дърводобива, са 18 865 души с възнаграждение по 19 1/2 рубли на човек*****. Г-н С. Короленко смята, че в цяла Европейска Русия в дърводобива са заети

* Жбанков. «Влияние отхожих заработков на движение населения». Кострома, 1887, с. 26.

** «Промзв. сили. Външната търговия на Русия», с. 39. Износът на дървен материал в 1902 г. е 55,7 млн. руб., в 1903 г. — 66,3 млн. рубли (Заб. към 2-ро издание.)

*** «Военно-стат. сборник», с. 486—487.

**** «Стат. обзор жел.-дор. и внутр. водн. путей». СПб. 1893 (изд. мин-ва путей, сообщения), с. 40.

***** Ibid., с. 26.

***** Приблизително около 1/2 от всички железопътни товари («Военно-стат. сборник», с. 511; срв. 518—519).

***** «Сборник стат. свед. за Моск. губ.», т. VII, св. I, ч. 2. Много често у нас в горското стопанство не се прави строга разлика между работодателя и работници и последните също се наричат дърводобивни промишленици.

***** «Трудове на куст. ком.», XI, 397.

около два милиона селяни* и тази цифра едва ли е преувеличена, щом напр. за 9 уезда на Вятска губ. (от 11) са изчислени около 56 430 горски работници, в цяла Костромска губ. — около 47 хиляди**. Работата в дърводобива е една от най-лошо платените; хигиенните условия са отвратителни и здравето на работниците е подложено на най-силно разрушение; работниците, захвърлени в горските пушинаци, са съвсем беззащитни и в този отрасъл на промишлеността царят с пълна сила икономическата робия, truck-system и др. подобни спътници на «патриархалните» селски поминъци. За потвърждение на тази характеристика ще приведем няколко отзива на местни изследвачи. Московските статистици посочват «задължителното купуване продукти на кредит от лавката», което понижава обикновено в значителна степен възнаграждението на горските работници. Костромските горски работници «живеят в горите на работни групи в струпани как да е колиби, в които няма печки, а се отопляват с огнища. Лоша храна от лоши продукти и хляб, който за една седмица става на камък, отвратителен въздух. . . вечно влажни дрехи. . . всичко това се отразява пагубно върху здравето на горските работници». Народът в «горските» волости живее «много по-мръсно», отколкото гурбетчийските (т. е. във волостите с преобладаващи гурбетчийски поминъци)***. За Тихвински уезд, Новгородска губ., четем: «Земеделieto е страничен източник за доход, макар че във всички официални източници ще прочетете, че народът се занимава със земеделие. . . Всичко необходимо за насъщните си потребности селянинът изкарва от сеченето и свличането на дървен материал по реките, работейки за горските промишленици. Но скоро ще настане криза: след 5—10 години вече няма да има гори. . .» Горският работник е по-скоро бурлак; зимата той изкарва на стан в горските пушинаци. . . а напролет, тъй като е отвикнал от работата в стопанството, вече го тегли към реката, да свлича дървения материал; само жътвата, вършитбата и сенокосът го карат да се

* «Волноземният труд».

** Изчислено по «Трудове на хуст. ком.».

*** I. с., с. 19—20. 39. Срв. свършено аналогичния отзив в «Трудове на хуст. ком.», XII, 265.

държи на едно място. . . » Селянинът е «вечен длъжник» на горските промишленици.* Вятските изследвачи отбелязват, че за наемане за горската работа се използва обикновено времето, когато се събират данъците, че вземането на хранителни припаси на кредит от работодателите значително понижава заплащането на труда. . . «Както дървосекачите, така и резачите получават през лятото около 17 копейки на ден и около 35 копейки, ако работят с кон. . . Такова нищожно заплащане е недостатъчно възнаграждение за труда, като се има предвид, че то се върши при най-антихигиенични условия»** и т. н. и т. н.

И така, горските работници са една от големите съставни части на селския пролетариат, който има нищожно парче земя и е принуден да продава своята работна сила при най-неизгодни условия. Това занятие е във висша степен нередовно и непостоянно. Горските работници образуват поради това онази форма на резервната армия (или относителното свръхнаселение в капиталистическото общество), която в теорията се нарича *скрита****: известна (и, както видяхме, немалка) част от селското население трябва да бъде постоянно готова да се заеме с подобна работа, трябва постоянно да се нуждае от нея. Това е условие за съществуването и развитието на капитализма. С постепенното унищожаване на горите при хищническата им експлоатация от страна на горските промишленици (а този процес напредва с изключителна бързина) все по-силно се чувствава нуждата от заместване на дървата с каменни въглища, все по-бързо се развива каменовъглената промишленост, която единствена може да бъде здрава база на едрата машинна индустрия. Наличие на евтино гориво, което да може да се добива по всяко време

* «Трудове на куст. ком.», VIII, с. 2—1372—1373, 1474. «Поради нуждите на горската промишленост в Тихвински уезд се развило ковачното, кожарското, кожухарското и отчасти ботушарското производство; първото доставя канджи, а другите — ботуши, полушубки и ръкавици.» Между другото тук виждаме пример, как изработването на средства за производство (т. е. нарастването на I подразделение в капиталистическото стопанство) дава тласък на изработването на предмети за потребление (т. е. II подразделение). Не производството върви след потреблението, а потреблението след производството.

** «Трудове на куст. ком.», XI, 399—400, 405, 147. Сръ. многобройните данни в земския сборник на Трубчевски уезд, Орловска губ. във връзка с това, че «земеделието има второстепенно значение», а главна роля играят другите поминъци, особено горският («Сборник стат. свед. за «Трубчевски уезд», Орел, 1887, особ. забележките за заселищата).

*** «Das Kapital» I^o. S. 668.¹⁰⁶

и във всякакво количество на определена и малко изменяща се цена — такава е изискването на съвременната фабрика. Дърводобивната промишленост не е в състояние да задоволи това изискване*. Затова преобладаването на дърводобивната над каменовъглената промишленост в доставянето на гориво съответствува на капитализма в слаборазвито състояние. Колкото до обществените отношения на производството, в тази насока отношението между дърводобивната и каменовъглената промишленост е приблизително същото, както между капиталистическата манифактура и едрата машинна индустрия. Дърводобивната промишленост означава най-примитивно състояние на техниката, експлоатираща природните богатства по първобитен начин; каменовъглената промишленост води до пълен преврат в техниката и до широко внедряване на машини. Дърводобивната промишленост оставя производителя селянин, каменовъглената промишленост го превръща във фабричен работник. Дърводобивната промишленост оставя почти напълно непокътнат целия стар, патриархален строй на живота, като уплита запилените в горския пущинак работници с най-лоши видове робия, използвайки тяхното невежество, тяхната беззащитност и разединеност. Каменовъглената промишленост създава подвижност у населението, образува големи индустриални центрове и неизбежно води към обществен контрол над производството. С една дума, описваната смяна има същото прогресивно значение, както заменянето на манифактурата от фабриката**.

* Ето илюстрация за това в данните на «Отчет членов комисии по изследованию фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском» (СПБ. 1888, ч. 1). Каменните въглища в Полша са два пъти по-евтини, отколкото в Москва. Средният разход на гориво за 1 луд прежда в Полша е 16—37 копейки, а в Московски окръг — 50—73 копейки. В Московски окръг се трупат запаси от гориво за 12—20 месеца, а в Полша — за не повече от три месеца, нап- често дори за 1—4 седмици.

** Г-н Н. — он, засягайки въпроса за заместването на дърводобивната промишленост с каменовъглената («Очерци», 211, 243), както обикновено не отива по-далеч от оплакванията. Ношият романтик се мъчи да отмени една дребна подробност — че преди да дойде капиталистическата каменовъглена промишленост, съществувала пак капиталистическа дърводобивна промишленост, която се отличава с несравнено по-лоши видове експлоатация. Но, виж когато стига до «броя на работниците», гневът му с неударжим! Какво значат някакви си 600 хиля. английски въглекопачи в сравнение с милионите безработни селяни? — казва той (211). На това ние отговаряме: образуването на относително свръхнаселение от капитализма не подлежи на съмнение, но г-н Н. — он изобщо не разбира връзката на това явление с потребностите на едрата машинна индустрия. Сравняването на броя на селяните, заети макар и временно, и нередовно в различни работи, с броя на специалните-рудокопачи, заети само в добива

Строителството първоначално също е влизало в кръга на домашните работи на селянина — влиза и досега, доколкото се запазва полунатуралното селско стопанство. В резултат на по-нататъшното развитие строителните работници се превръщат в специалисти-занаятчии, които работят по поръчка на потребителите. В селата и в малките градове тази организация на строителната промишленост е значително развита и в днешно време; занаятчията запазва обикновено връзката си със земята и работи за твърде тесен кръг дребни потребители. С развитието на капитализма става невъзможно да се запази тази система на промишлеността. Развитието на търговията, фабриките, градовете, железниците предявява търсене на съвсем други постройки, които не приличат нито по архитектура, нито по големина на старите сгради от патриархалната епоха. Новите постройки изискват най-разнообразни и скъпи материали, изискват коопериране на маса работници от най-разнообразни специалности, изискват продължително време за своето завършване; териториалното разпределение на тези нови постройки никак не се съобразява с традиционното разпределение на населението: те се строят в големите градове или предградия, сред незаселени места, покрай строящи се жп линии и т. н. Местният занаятчия се превръща в гурбетчийски работник, наеман от предприемача-доставчик, който постепенно се вмъква между потребителя и производителя и се превръща в същински капиталист. Скокообразното развитие на капиталистическото стопанство, смяната на продължителни лоши години с периоди на «строителна треска» (подобна на преживяваната сега, в 1898 г.) дава грамаден тласък за разширяване и задълбочаване на капиталистическите отношения в строителството.

Такава е, според данните на руската икономическа литература, следреформената еволюция на разглежданата промишленост*. Особено релефно тази еволюция се изра-

да камени въглища, е свършено безсмислено. От подобни похвати г-н Н. — он се ползва само за да замаже разрушаващия неговата теория факт — че и фабричните, и минните работници, и изобщо цялото търговско-промишлено население в Русия бързо напаства.

* Както вече имаме случай да отбележим, констатирането на тази еволюция се затруднява от това, че в нашата литература строителните работници въобще се наричат често «занаятчии», като към тази категория се причисляват свършено неправилно и наемните работници. — За аналогичното развитие

заява в териториалното разделение на труда, в образуването на отделни обширни райони, в които работническото население се специализира в един или друг вид строителни работи*. Подобна специализация на районите предполага вече образуване на големи пазари на строителни работи, а във връзка с това и формиране на капиталистически отношения. За илюстрация ще приведем данните за един от тези райони. Покровски уезд във Владимирска губерния отдавна се слави с дърводелците, които още в началото на столетието са били повече от половината от населението. След реформата дърводелството продължава да се засилва**. «В дърводелския район елемент, аналогичен на майсторите, раздаващи работа, и на фабрикантите, са предприемачите», които обикновено излизат измежду най-ловките членове на дърводелските работни групи. «Не са редки случаите предприемач за 10 години да натрупа 50—60 хил. и повече чиста печалба. Някои предприемачи имат по 300—500 дърводелци и са се превърнали вече в истински капиталисти. . . Ненапразно тукашните селяни казват, че *«няма по-изгодна от търговията с дърводелци»****. Трудно е по-релефно да се характеризира самата същност на съвременната организация на този отрасъл! «Дърводелството е сложило дълбок отпечатък върху целия начин на живот на тукашния селянин. . . Селянинът-дърводелец малко по малко отвиква от земеделието, а впоследствие и съвсем го изоставя. «Животът в столицата е сложил културен отпечатък върху дърводелеца: той живее несравнено по-чисто от околните селяни и се отличава рязко със своята «интелигентност», «със сравнително високата степен на умствено развитие»****.

на организацията на строителната промишленост на Запад вж. напо.: Weeb. «Die Geschichte des britischen Trade Unionismus. Stuttgart, 1895, S. 7. (Уеб. «История на британския трейдюнионизъм», Щутгарт, 1895, с. 7. Ред.)»¹⁰¹.

* Напр. в Ярославска губ. Даниловски уезд се слави особено много с майстори на печки, мазачи и каменари, при което различни мейни волости дават предимно майстори от една от тези професии. Бояджии излизат особено много от заволжкия район на Ярославски уезд, дърводелци — от средния район на Мологски уезд, и т. н. («Обзор на Ярос. губ.», в. II. Ярославл. 1896, с. 135 и др.).

** В края на 50-те години от Аргунския район (Аргунска волост е център на занаята) са излезли около 10 000 дърводелци. През 60-те години от 648 села на Покровски уезд в 503 са живеели дърводелци («Пом. във Влад. губ.», IV, с. 161 и следващите).

*** Ibid., с. 164—165. Курсивът наш.

**** Ibid., 166. Същата характеристика дават и други източници. Вж. Жбанков: «Влияние отхожих заработков на движение народонаселения Костромской губ., 1866—1883 гг.» Костр., 1887. — «За градските гурбетчи от Со-

Всички строителни работници в Европейска Русия навярно са твърде много на брой, ако се съди по наличните откъслечни данни. В Калужка губ. са посочени за 1896 г. 39 860 строителни работници — и местни, и гурбетчии. В Ярославска губ. в 1894/95 г. — по официалните данни — е имало 20 170 гурбетчии. В Костромска губ. — около 39 $\frac{1}{2}$ хил. гурбетчии. В 9 уезда на Вятска губ. (от 11) около 30 $\frac{1}{2}$ хил. гурбетчии (през 80-те години). В 4 уезда на Тверска губ. (от 12) — 15 585 и местни, и гурбетчии. В Горбатовски уезд, Нижегородска губ. — 2221 и местни, и гурбетчии. От Рязанска губ., по официални данни за 1875—1876 г., са излизали годишно не по-малко от 20 хил. само дърводелци. В Орловски уезд на Орловска губ. има 2 хил. строителни работници. В 3 уезда на Полтавска губ. (от 15) — 1440. В Николаевски уезд, Самарска губ. — 1339*. Като се съди по тези цифри, строителните работници в Европейска Русия трябва да *не са по-малко от 1 милион***. Тази цифра трябва по-скоро да се смята за минимална, защото всички източници свидетелствуват, че броят на строителните работници в следреформената епоха се увеличава бързо***. Строителните работници са формиращ се промишлен пролетариат, чинто връзки със земята сега вече са твърде слаби**** и с

лягалич. уезд, Костр. губ.» «Юрид. Вести», 1890, кн. 9. — «Бабя сторона», Костр., 1891. — «Опыт общей программы для исследования отхожих заработков». — «Отхожие промыслы в Смол. губ. в 1892/95 г. г.», Смол., 1896. — «Влиянието на гурбетчиството върху движението на населението». «Врач», 1895, кн. 25. — Вж. също цит. «Обзор на Ярослав. губ.», «Трудове на комисията за куст. пром.», «Стат. обзор на Калужка губ. за 1896 г.», Калуга, 1897; «Селскост. обз. на Нижегород. губ. за 1896 г.», Н.-Н., 1897 и други земско-стат. изданиа.

* Източниците освен споменатите в предната забележка са и земските сборници Г.-и В. В. («Очерци за куст. пом.», 61) привежда данни за 13 уезда на Полтавска, Курска и Тамбовска губерния. Строителните работници (г.-и В. А. неправилно ги отнася изцяло към «дребните промишленци») са всичко 28 644, от 2,7 до 22,1% от цялото възрастно мъжко население на уездите. Ако вземем средния процент (8,8%) за норма, ще получим за Европейска Русия 1 $\frac{1}{2}$ милиона строителни работници (смятайки 15 млн. възрастни работници от мъжки пол). А споменатите губернии са по средата между губерниите с най-много и губерниите с най-малко развити строителни занаяти.

** Според преброяването от 28 януари 1897 г. («Общий свод», 1905 г.) в цялата империя *самостоятелното* население (което само изкарва средствата си за живот), заето в строителната промишленост, е възлизало на 717 хил. души плюс 469 хил. души земеделци, заети в тази промишленост странично. (Забел. към 2-рото изд.)

*** За размерите на строителната промишленост може да се съди отчасти по данните за стойността на застрахованите срещу пожар построения. В 1884 г. тази стойност е била 5968 млн. рубли, в 1893 г. — 7854 млн. рубли («Пронзв. сили», XII, 65). Това дава ежегодно прираст от 188 млн. рубли.

**** Напр. в Ярославска губ. 11—20% от цялото население, т. е. 30—56% от работоспособните мъже отиват на работа по други места; 68,7% от замива-

всяка година отслабват все повече. По своето положение строителните работници се отличават рязко от горските работници и са по-близо до фабричните. Те работят в големите градски и промишлени центрове, които, както видяхме, значително издигат тяхното културно равнище. Докато западащата дърводобивна промишленост характеризира слабо развитите форми на капитализма, който още се примирява с патриархалния начин на живот, развиващата се строителна промишленост характеризира един по-висш стадий на капитализма, води до образуване на нова класа промишлени работници и бележи дълбокото разложение на старото село.

Х. Придатък на фабриката

Придатък към фабриката наричаме онези форми на наемен труд и на дребна промишленост, съществуването на които е непосредствено свързано с фабриката. Тук спадат преди всичко (в известна своя част) горските и строителните работници, за които вече говорихме и които понякога направо влизат в промишленото население на фабричните центрове, а понякога принадлежат към населението на околните села*. Освен това тук спадат работниците от торфените блата, разработвани понякога от самите притежатели на фабриките**; колари, товарачи, крепачи и въобще така наречените черноработници, които винаги са доста голяма част от населението на фабричните центрове. В Петербург напр. според преброяването от 15 дек. 1890 г. са регистрирани 44 814 души (от двата пола) в групата «надничари, черноработници»; след това

ващите отсъствуват цяла година («Обзор на Яросл. губ.»). Очевидно е, че всички тези хора «само официално се смятат за селяни» (с. 117).

* Напр. в Рязанска губ. «само в Хлудовата фабрика» (1894—1895 г. 4849 раб., 6 млн. рубли производство) «през зимата с превоз на дърва са заети до 7000 коня, голяма част от които принадлежат на селяните от Егоревския уезд» («Трудове на куст. ком.», VII, с. 1109—1110).

** В статистиката на торфеното производство също царя хаос. Обикновено не го отнасят към «фабрично-заводските» производства (срв. Кобеляцкий, «Справ. книга», с. 15), но понякога го причисляват и към тях, напр. «Списъка» сочи 12 разработки с 2201 раб. във Владимирска губ., но само в тази губерния, макар че торф се добива и в други губернии. Според Сиверский («Фабриците и заводите във Влад. губ.») през 1890 г. в добива на торф във Влад. губ. са били заети 6038 души. Броят на всички работници в Русия, заети в разработването на торфа, трябва да е многократно по-голям.

51 хил. души (от двата пола) в превоза, от които до 9¹/₂ хил. се занимават специално с превоз на тежки товари и багаж. По-нататък някои спомагателни работи за фабриката се извършват от дребни «самостоятелни» промишленици; във фабричните центрове в околностите им се появяват такива производства като изработване на бурета за маслобойните и спиртоварните заводи*, плетене на кошници за пренасяне на стъклария**, изработване на кошове за опаковка на дребна железария и шлосерски изделия, изработване на дръжки за дърводелски и шлосерски инструменти***, изработване на обущарски клечки, «дъбило» за кожарските заводи и пр.****, плетене на рогозки за опаковка на фабрични изделия (в Костромска и други губернии), изработване на «клички» за кибрит (в Рязанска, Калужка и други губернии), лепене на картонени кутийки за тютюневите фабрики (в околностите на Петербург)*****, изработване на дървесен прах за оцветните заводи*****, преработване на отпадъчната прежда в дребни предачници (в Лодз) — производство, което по-късно се разраснало поради нуждите на големите фабрики*****, и т. н. и т. н. Всички тези дребни промишленици също както и посочените по-горе наемни работници принадлежат или към промишленото население на фабричните центрове, или към полузеделското население на околните селища. По-нататък, когато фабриката се ограничи с производството на полуфабрикат, тя предизвиква понякога появата на дребни промишлености, с които се извършва по-нататъшна обработка на полуфабриката; напр. механичното производство на прежда е дало тласък на кустарното тъкачество, около минните заводи се появяват «кустари», които произвеждат метални изделия, и пр. Найсетне, и работата в къщи за капиталиста често е придатък на фабриката*****. Епохата на едрата машинна индустрия

* «Трудове на куст. ком.», VI св.

•• Ibid, VIII св., в Новгородска губ.

••• Ibid, IX св., в крайградските волости на Тулски уезд.

•••• В Пермска губ., около гр. Кунгур; в Тверска — в с. Кимри и пр.

••••• Вж. «Отчет на земската управа на С.-Петербургски уезд за 1889 г.». Отчет на г.-и Войнов за V медиц. участък.

•••••• «Отчети я изслед.», I, с. 360.

••••••• «Отчети по изследованию ф.-я. промышленности в Царстве Польском». СПб. 1888, с. 24.

•••••••• По «Списъка» изброихме 16 фабрики, които имат по 1000 и повече работници в предприятията, а също и външни работници — 7857 души. В 14 фабрики с 600—999 работници има 1362 външни работници навън. В «Спи-

се характеризира във всички страни с широко развитие на капиталистическата работа в къщи в такива отрасли на промишлеността като напр. производството на конфекция. По-горе вече говорихме колко разпространен е този вид работа в Русия, с какви условия се отличава и защо ние смятаме за по-правилно да я опишем в главата за манифактурата.

За едно донякъде пълно описание на придатак на фабриката е необходима пълна статистика на занятията на населението или монографични описания на целия икономически живот на фабричните центрове и техните околности. Но и тези откъслечни данни, с които трябваше да се ограничим, показват колко неправилно е разпространеното у нас мнение за откъснатостта на фабричната промишленост от другите видове промишленост; — на фабричното население от населението, незаето в самите фабрики. Формите на промишлеността, както изобщо на всички обществени отношения могат да се развиват само съвсем постепенно, чрез маса преплитащи се, преходни форми и привидно връщане към миналото. Напр. разрастването на дребните промишлености може да изразява (както видяхме) прогрес на капиталистическата манифактура; сега виждаме, че и фабриката може да развива понякога дребните промишлености. Работата за «закупчика» също понякога е придатак и на манифактурата, и на фабриката. За да оценим правилно значението на подобни явления, необходимо е да ги поставим във връзка с цялата структура на промишлеността на дадения стадий в нейното развитие и с основните тенденции на това развитие.

XI. Пълно отделяне на промишлеността от земеделието

Пълно отделяне на промишлеността от земеделието се извършва *само* от едрата машинна индустрия. Руските

съща» регистрацията на зърнените работници е чисто случайна и съдържа много пропуски. «Сборните отчети на фабричните инспектори» наброяват за 1903 г. 632 раздавателни кантори с 65 115 работници. Тези данни, разбира се, са крайно непълни, но характерно е все пак, че по-голямата част от канторите и заетите в тях работници се падат на централите на фабричната промишленост (Моск. окръг: 503 кантори, 49 345 работници. Саратов. губерния — производство на басма — 33 кантори, 10 000 работници). (*Забел. към 2-рата изд.*)

данни потвърждават напълно това положение, установено от автора на «Капиталът» за другите страни*, но игнорирано обикновено от икономистите-народници. Г-н Н.—он и когато трябва, и когато не трябва, говори в своите «Очерци» за «отделяне на промишлеността от земеделието», без обаче да му дойде наум да анализира, въз основа на точни данни, как всъщност се извършва този процес и какви различни форми взема той. Г-н В. В., посочвайки връзката на нашия промишлен работник със земята (*в манифактурата* нашият автор не счита за нужно да разграничи отделните стадии на капитализма, макар и да си дава вид, че следва теорията на автора на «Капиталът»!) — декламира по този повод за «позорната (*sic!*) зависимост» *«на нашето* (курсивът е на автора) капиталистическо производство» от работника-земеделец и т. н. («Съдбата на капит.», 114 и др.) Г-н В. В. изглежда не е чувал, че не само у «нас», но и навсякъде на Запад капитализмът преди едрата машинна индустрия не е могъл да разкъса окончателно връзката на работника със земята, а ако е чувал, забравил е! Най-после, г-н Каблуков и досега поднася на студентите следното поразително изопачаване на фактите: «Докато на Запад трудът във фабриките е за работника единствен източник за съществуване, у нас, *със сравнително малко изключения* (*sic!!!*), работникът счита труда във фабриката за странично занятие, него повече го влече към земята.»**

Фактическа разработка на този въпрос дава московската санитарна статистика, именно трудът на г-н Дементиев за «връзката на фабричните работници със земеделието»***. Систематично събраните данни, които обхващат около 20 хил. работници, показват, че от фабричните работници на селска работа отиват едва 14,1%. Но още по-важен е доказаният най-обстойно в посочения труд факт, че *именно механичното производство откъсва работниците от земята*. От редицата приведени в потвърждение на това цифри вземаме следните най-релефни****:

* «Das Kapital», I^o, S. 779—780.¹⁰⁰

** «Лекции по экономии селского (*sic!*) хозяйства», издание для студентов. М., 1897, с. 13. Може би ученият статистик смята за възможно да причисли към «сравнително малкото изключения» 85% от всички случаи (вж. по-долу в текста)?

*** «Сборник стат. свед. по Моск. губ.» Отдел санит. стат., т. IV, ч. II. М. 1893. Препечатано в известната книга на г-н Дементиев: «Фабриката и т. н.»

**** «Сборник стат. свед.», I. с., с. 292. «Фабриката», 2-ро изд., с. 36.

Фабрики и заводи	Процент на отиващите на полска работа	
Ръчни памукотъкачни с бояджийници	72,5	} Ръчно производство
Копринотъкачни	63,1	
Порцеланово-фаянсови	31,0	
Ръчни басмиджийско-шампов. и канто- ри за раздаване на основа	30,7	
Сукнарски (пълно производство)	20,4	} Механично производство
Памукопредачни и тъкачни	13,8	
Тъкачни за басми с шамповане и апрет- тура	6,2	
Машиностроителен завод	2,7	
За шамповане на басми и апретура.....	2,3	

Ние добавихме към таблицата на автора разпределението на 8-те производства на ръчни и механични производства. Относно 9-тото производство, сукнарското, ще отбележим, че то се извършва отчасти ръчно, отчасти по механичен начин. И ето, от тъкачите във фабриките с ръчно производство на полска работа отиват около 63%, а от тъкачите, които работят на механични тъкачни станове, *не отива никой*, от работниците в онези отделения на сукнарските фабрики, които работят с механична сила, отиват 3,3%. «Следователно, най-важната причина, която кара фабричните работници да скъсат връзката си със земята, е преминаването на ръчното производство в механично. Въпреки сравнително доста значителния все още брой на фабриките с ръчно производство броят на работниците в тях в сравнение с броя на заетите във фабриките с механично производство е съвсем нищожен, поради което именно получаваме такъв незначителен процент на отиващите на полска работа — 14,1 за всички възрастни работници изобщо и 15,4 за възрастните изключително от селското съсловие.»* Щепомним, че данните на санитарното обследване на фабриките в Московска губерния дават следните цифри: с механични двигатели — 22,6% от всички фабрики (включително 18,4% с парни двигатели); в тях са съсредоточени 80,7% от всички работници. Ръчни фабрики — 69,2%, а в тях работят само 16,2% от работниците. В 244 фабрики с механични двига-

* Сборн., с. 280. «Фабриката», с. 26.

тели имаме 92 302 работници (на 1 фабрика — 378 работници), а в 747 ръчни — 18 520 раб. (на 1 фаб. — 25 работници)*. Ние показахме по-горе колко значителна е концентрацията на всички руски фабрични работници в най-едрите, предимно механични предприятия със средно 488 и повече работници. Г-н Дементиев е изследвал подробно влиянието на месторождението на работниците за скъсването със земята, разликите между местните и дошлите отвън, съсловните различия (градски еснафи и селяни) — и се е оказало, че всички тези различия се заличават под влияние на основния фактор: прехода на ръчното производство в механично**.

«Каквито и причини да са способствували за преобразуването на предишния земеделец във фабричен работник, тези специални работници вече съществуват. Те само се числят към селяните, но са свързани със селото само чрез данъците, които внасят при смяната на паспорта, защото в действителност нямат на село стопанство, а дори в повечето случаи и къща, която обикновено е продадена. Даже правото си върху земята те запазват, тъй да се каже, само юридически и фабричните безредици през 1885—1886 г. показаха на много места, че тези работници сами се смятат за съвсем чужди на селото, както и селяните на свой ред гледат на тях като на чужди пришълци, въпреки че са потомци на техни съселяни. Пред нас, следователно, е вече оформила се класа на работници, които нямат покрив, нямат фактически никаква собственост, класа, която не е свързана с нищо и живее ден за ден. И тя не се е образувала вчера. Тя вече има своя фабрична генеалогия и за доста от своите представители брой вече трето поколение***. Най-последно, по въпроса за откъсването на фабриките от земеделието интересен материал дава най-новата фабрич-

* Сборн., т. IV, ч. I, с. 167, 170, 177.

** Г-н Жбанков в своето «Санитарно обследване на фабр. и завод. в Смоленска губ.» (Смол. 1894—1896) определя броя на работниците, които отиват на полска работа, приблизително едва на 10—15% само за Ярцевата текстилна фабрика (т. II, с. 307, 445; Ярц. текстилна фабрика е имала през 1893—1894 г. 3 106 работници от 8810 фабрично-заводски работници в Смол. губерния). Непостоянните работници в тази фабрика са били 28% мъже (за всички фабрики общо — 29%) и 18,6% жени (за всички фабрики — 21%). Вж. т. II, с. 469). Необходимо е да отбележим, че към непостоянните работници са причислени: 1) тези, които са постъпили във фабриката за по-малко от година; 2) които през лятото си отиват на село; 3) които «въобще са прекратявали работата в завода по каквато и да било причина за няколко години» (II, 445).

*** Сборник, с. 296. «Фабриката», с. 46.

но-заводска статистика. В «Списъка на фабриките и заводите» (сведения за 1894/95 г.) са дадени сведения за броя на работните дни в годината за всяка фабрика. Г-н Касперов е побързал да използва тези данни в полза на народническите теории, като е изчислил, че «средно руската фабрика работи 165 дни в годината», че 35% от фабриките у нас работят по-малко от 200 дни в годината»*. От само себе си се разбира, че поради неопределеността на понятието «фабрика» подобни общи цифри нямат почти никакво значение, щом не е посочено какъв брой работници са заети толкова и толкова дни в годината. Ние направихме изчисление въз основа на съответните данни в «Списъка» за големите фабрики (със 100 и повече работници), които ангажират, както видяхме по-горе (§ VII), около $\frac{3}{4}$ от всички фабрично-заводски работници. Оказа се, че средният брой на работните дни в годината по разреди е: А) 242; В) 235; С) 273**, а за всички големи фабрики — 244. А ако определим средния брой на работните дни на един работник, ще получим 253 работни дни в годината — средно за работник в голяма фабрика. От всички 12 отдела, на които са разделени производствата в «Списъка», само в един средният брой на работните дни се оказва за долните разреди под 200, а именно в XI отдел (хранителни продукти): А) 189; В) 148; С) 280. Във фабриките от разредите А и В на този отдел са заети 110 588 работници = 16,2% от всички работници в големите фабрики (655 670). Ще отбележим, че в този отдел са включени на едно място съвсем разнородни производства, напр. захарното и тютюневото, спиртоварното и мелничарското и пр. В останалите отдели средният брой на работните дни на една фабрика е следният: А) 259; В) 271; С) 272. Така че колкото по-голяма е фабриката, толкова повече дни работи в годината. Общите данни за всички най-големи фабрики в Европейска Русия потвърждават, следователно, изводите на московската санитарна статистика и доказват, че фабриката създава класа на постоянни фабрични работници.

И така, данните за руските фабрични работници по-

* «Стат. промышленного развития России». Доклад члена ИВЭ Общества М. И. Т. Барановского и прения по этому докладу в заседаниях III отделения. СПб. 1898, с. 41.

** Ще припомним, че разред А обхваща фабрики със 100—499 раб., В — с 500—999, и С — с 1000 и повече.

твърждават напълно теорията, развита в «Капиталът», че именно едрата машинна индустрия извършва пълен и решителен преврат в условията на живота на промишленото население, като го отделя окончателно от земеделието и свързаните с него вековни традиции на патриархалния живот. Но разрушавайки патриархалните и дребнобуржоазните отношения, едрата машинна индустрия създава, от друга страна, условия, които сближават наемните работници в земеделието и промишлеността: първо, тя пренася изобщо в селото този търговско-промишлен облик на живота, който се формира отначало в неземеделските центрове; второ, тя създава подвижност у населението и големи пазари за наемане както на селски, така и на промишлени работници; трето, въвеждайки машините в земеделието, едрата машинна индустрия докарва в селото изкусни промишлени работници, които се отличават с най-високо жизнено равнище сред работниците.

XII. Трите стадия в развитието на капитализма в руската промишленост

Нека сега сумираме основните изводи, произтичащи от данните за развитието на капитализма в нашата промишленост*.

Главните стадии в това развитие са три: дребно стоково производство (дребни, предимно селски промишлености) — капиталистическа манифактура — фабрика (едра машинна индустрия). Фактите напълно опровергават разпространения у нас възглед за откъснатостта на «фабрично-заводската» от «кустарната» промишленост. Напротив, разделянето им е чисто изкуствено. Връзката и приемствеността на посочените форми на промишлеността са най-непосредствени и най-тесни. Фактите показват съвсем ясно, че основната тенденция на дребното стоково производство се състои в развитието на капитализма, по-точно — в образуването на манифактурата, а манифактурата пред очите ни с изключителна бързина прераства в едра

* Ограничавайки се, както казахме в предговора, в рамките на следреформената епоха, ние оставяме настрана онези форми на промишлеността, които са се основавали на труда на крепостното население.

машинна индустрия. Може би една от най-релефните прояви на тясната и непосредствена връзка между последователните форми на промишлеността е фактът, че редица едри и най-едри фабриканти сами са били най-дребни от дребните промишленици и са преминали през всички степени от «народното производство» до «капитализма». Сава Морозов е бил крепостен селянин (откупил се в 1820 г.), овчар, колар, тъкач-работник, тъкач-кустар, който е ходил пеша до Москва да продава стоката си на закупчици, след това собственик на дребно предприятие — на раздавателна кантора, после на фабрика. Умрял в 1862 г., когато той и многобройните му синове имали 2 големи фабрики. В 1890 г. в 4-те фабрики, принадлежащи на неговите потомци, са работили 39 хиляди работници, произвеждащи изделия за 35 млн. рубли*. В коприненото производство на Владимирска губ. редица едри фабриканти са израсли от тъкачи-работници и тъкачи-кустари**. Най-едрите фабриканти в Иваново-Вознесенск (куваеви, фокини, зубкови, кокушкини, боброви и мн. др.) са излезли от кустарите***. Брокатните**** фабрики в Московска губ. са били все кустарни домашни работилници*****. Фабрикантът от Павловския район Завилов още в 1864 г. «като днес си спомнял времето, когато самият той бил прост работник при майстора «Хабаров»*****. Фабрикантът Варипаев е бил дребен кустар*****; Кондратов е бил кустар, ходел пеша до Павлово с торба свои изделия*****. Фабрикантът Асмолов е бил коняр у амбулантни търговци, след това дребен търговец, собственик на малка работилница за тютюневи изделия — след това фабрикант с многомилionни обороти*****. И т. н. и т. н. Интересно би било да се види как биха определили икономистите-народници в тези и по-

* «Пом. във Влад. губ.», IV, 5—7. — «Указ.» за 1890 г. — *Шишмарев*: «Краткий очерк промышленности в районе Нижегородской и Шуайско-Ивановской жел. дорог». СПб. 1892, с. 28—32.

** «Пом. във Влад. губ.», III, с. 7 и следващите.

*** Шишмарев, 56—62.

**** Брокат — пълтен копринен плат със златист или сребрист цвят. *Бълг. ред.*

***** «Сборник стат. свед. по Моск. губ.», т. VII, в. III. М. 1883, с. .

***** А. Смирнов, «Павлово и Ворсма», с. 14.

***** Лабзин, I. с., с. 66.

***** Григорьев, I. с., 36.

***** «Ист. стат. обзор», т. II, с. 27.

добни случаи началото на «изкуствения» капитализъм и края на «народното» производство?

Трите основни форми на промишлеността, посочени по-горе, се отличават преди всичко с различна организация на техниката. Дребното стоково производство се характеризира със съвършено примитивна, ръчна техника, която си остава неизменна едва ли не от незапомнени времена. Промисленикът си остава селянин, който възприема по традиция начините на обработване на суровината. Манифактурата въвежда разделение на труда, внасящо съществено преобразование в техниката, което превръща селянина в промишлен работник, в «детайлен работник». Но ръчното производство си остава и на тази база прогресът в начините на производство неизбежно се отличава с много бавни темпове. Разделението на труда се формира стихийно, усвоява се също така по традиция, както и селската работа. Едва едрата машинна индустрия внася радикална промяна, изхвърля ръчното изкуство, преобразува производството върху нови, рационални начала, системно прилага в производството данните на науката. По времето, когато капитализмът не беше организиран в Русия едра машинна индустрия, а и в онези отрасли на промишлеността, където той още не я е организиран, наблюдаваме почти пълен застой на техниката, виждаме все същия ръчен стан, същата водна или вятърна мелница, използвани в производството от векове. Обратно, в онези отрасли на промишлеността, които фабриката е подчинила, виждаме пълен технически преврат и извънредно бърз прогрес в начините на машинното производство.

В съответствие с различния характер на техниката разграничаваме етапите в развитието на капитализма. Дребното стоково производство и манифактурата се характеризират с преобладаване на дребните предприятия, от които се излъчват съвсем малък брой големи. Едрата машинна индустрия окончателно измества дребните предприятия. Капиталистически отношения се създават и в дребните промишлености (във вид на работилници с наемни работници и на търговски капитал), но тук те са още слабо развити и не се фиксират в резки противоположности между групите на участващите в производството лица. Няма още нито едри капитали, нито широки пролетарски

слоеве. В манифактурата виждаме образуване и на едното, и на другото. Пропастта между собственика на средствата за производство и работника достига вече значителни размери. Израстват «богати» промишлени селища, в които масата от жителите се състои от съвършено безимотни работници. Шепя търговци, които боравят с грамадни суми при купуването на суров материал и продажба на продуктите — и маса живеещи ден за ден «детайлни» работници, такава е общата картина на манифактурата. Но изобилнето на дребни предприятия, запазването на връзката със земята, запазването на традицията в производството и в целия начин на живот — всичко това създава маса междинни елементи между крайностите на манифактурата и спъва развитието на тези крайности. В едрата машинна индустрия всички тези задръжки отпадат; крайностите на обществените противоположности достигат най-високото си развитие. Всички тъмни страни на капитализма сякаш се концентрират в една точка: машината дава, както е известно, грамаден импулс за безмерно удължаване на работния ден; в производството се въвлечат жените и децата; образува се (и поради условията на фабричното производство трябва да се образува) резервна армия от безработни и т. н. Обаче обобществяването на труда, извършвано от фабриката в огромни размери, и преобразуването на чувствата и понятията на обхванатото от нея население (по-специално разрушаването на патриархалните и дребнобуржоазните традиции) предизвикват реакция: едрата машинна индустрия, за разлика от предишните стадии, наложително изисква планомерно регулиране на производството и обществен контрол над него (една от проявите на тази тенденция е фабричното законодателство)*.

Самият характер на развитието на производството се изменя на различните стадии на капитализма. В дребните промишлености това развитие следва развитието на селското стопанство; пазарът е крайно ограничен, разстоянието от производителя до потребителя е малко, нищож-

* По въпроса за връзката на фабричното законодателство с условията и отношенията, пораждани от едрата машинна индустрия, вж. гл. II от втората част на книгата на Г.-н Т.—Барановски «Руската фабрика» и специално статията в «Новое Слово» от юли 1897 година.

ните размери на производството лесно се приспособяват към слабо колебаещото се местно търсене. Затова промишлеността на този си стадий се характеризира с най-голяма устойчивост, но тази устойчивост е равносилна на застой в техниката и на запазване на патриархалните обществени отношения, преплетени с всевъзможни остатъци от средновековните традиции. Манифактурата работи за голям пазар, понякога за цялата нация, и съобразно с това производството придобива присъщия на капитализма неустойчив характер, проявяващ се най-силно при фабриката. Едрата машинна индустрия не може да се развива другояче освен чрез скокове, чрез редуване на периоди на процъфтяване и на кризи. Разоряването на дребните производители се засилва извънредно много от този скокообразен растеж на фабриката; фабриката ту масово привлича работници през периоди на трескав подем, ту ги изхвърля. Условие за съществуването и развитието на едрата машинна индустрия става образуването на грамадна резервна армия от безработни, готови да се заловят за всякаква работа хора. Във II глава ние показахме от какви слоеве на селяните се набира тази армия, а в следващите глави бяха отбелязани и най-главните видове занятия, за които капиталът държи готови тези резерви. «Неустойчивостта» на едрата машинна индустрия винаги е предизвиквала и предизвиква реакционни протести у хората, които продължават да гледат на нещата с очите на дребния производител и забравят, че само благодарение на тази «неустойчивост» предишният застой се е сменил с бързо преобразуване на начините на производство и на всички обществени отношения.

Една от проявите на това преустройство е отделянето на промишлеността от земеделието, освобождаването на обществените отношения в промишлеността от онези традиции на крепостния и патриархалния строй, които тегнат над селското стопанство. В дребното стоково производство промишленникът още не се е излюпил напълно от черупката на селянина; той си остава в повечето случаи земеделец и тази връзка между дребната промишленост и дребното земеделие е толкова дълбока, че ние наблюдаваме интересния закон за паралелното разслояване на дребните производители в промишлеността и в земеделието. Излъчването на

дребна буржоазия и наемни работници върви ръка за ръка в двете области на народното стопанство, подготвяйки по този начин, на двата полюса на разложението, откъсването на промишленника от земеделието. В манифактурата това откъсване вече е твърде напреднало. Образуват се редица промишлени центрове, които не се занимават със земеделие. Главен представител на промишлеността става вече не селянинът, а търговецът и манифактуристът, от една страна, занаятчийският работник — от друга. Промишлеността и сравнително развитите търговски връзки с останалия свят повдигат жизненото равнище на населението и неговата култура; работникът от манифактурата вече гледа отвисоко на селянина-земеделец. Едрата машинна индустрия довършва това преобразуване, отделя окончателно промишлеността от земеделието, създава, както видяхме, особена класа от населението, свършено чужда на някогашния селянин, отличаваща се от него с друг начин на живот, с други семейни отношения, с по-високо равнище на потребностите както материални, така и духовни*. В дребните промишлености и в манифактурата винаги виждаме остатъци от патриархалните отношения и от разнообразните форми на лична зависимост, които в общата обстановка на капиталистическото стопанство извънредно много влошават положението на трудещите се, унижават ги и ги покриват. Едрата машинна индустрия, която концентрира на едно място маса работници, събиращи се често от различни краища на страната, абсолютно никак не може вече да се помирява с остатъците на патриархалността и личната зависимост, наистина проявява «пренебрежително отношение към миналото». Тъкмо това скъсване с остарелите традиции е едно от съществуващите условия, създали възможността и предизвикали необходимостта от регулиране на производството и от обществен контрол над него. По-конкретно, когато казваме, че фабриката преобразува условията за живот на населението, трябва да отбележим, че привличането на жените и подра-

* За «фабричния» тип срв. по-горе, гл. VI, § II, 5, с. 317 (настоящия том с. 387—388. *Ред.*). Също «Сборник стат. свед. по Моск. губ.», т. VII, в. III, М., 1883, с. 58 (фабричният тип е резоньор, «многознайко»). — Нижегород. сборник», I, с. 42—43; т. IV, с. 335. — «Пом. във Влад. губ.», III, 113—114 и др. — «Новое Слово», 1897 г., октомври, с. 63. — Срв. също споменатите съчинения на Г-и Жбанков, характеризиращи работниците, които отиват на търговско-промишлена работа в града.

стващите момчета и момичета в производството* е явление в основата си прогресивно. Безспорно е, че капиталистическата фабрика поставя тези разреди от работническото население в особено тежко положение, че за тях е особено необходимо да се намали и регулира работният ден, да се осигурят хигиенични условия на работа и пр., но стремежът да се забрани напълно работата на жените и подрастващите момчета и момичета в промишлеността или да се поддържа онзи патриархален начин на живот, който изключва такава работа, би бил реакционен и утопичен. Разрушавайки патриархалната затвореност на тези разреди от населението, които по-рано не са излизали от тесния кръг на домашните, семейните отношения, привличайки ги за непосредствено участие в общественото производство, едрата машинна индустрия тласка напред тяхното развитие, повишава тяхната самостоятелност, т. е. създава такива условия на живот, които стоят несравнено по-високо от патриархалната неизменност на докапиталистическите отношения**.

Първите два стадия в развитието на промишлеността се характеризират с уседналост на населението. Дребният

* По данни на «Указателя» във фабриките и заводите на Европейска Русия са били заети в 1890 г. всичко 875 764 работници, от които 210 207 (24%) жени, 17 793 (2%) момчета и 8216 (1%) момичета.

** «Бедната жена-тъкачка отива във фабриката след бащата и мъжа, работи наред с тях и независимо от тях. И тя, както и мъжът, храни семейство». «Във фабриката жената е... съвършено самостоятелен производител независимо от своя мъж.» Грамотността на фабричните работници расте особено бързо («Пом. във Влад. губ», III, 113, 118, 112 и др.). Напълно правилен е следният извод на г-н Харизоменов: промишлеността унищожава «стопанската зависимост на жената от семейството... и от мъжа... в чуждата фабрика жената се изравнява с мъжа; това е равенството на пролетария... Капитализацията на промишлеността играе важна роля в борбата на жената за нейната самостоятелност в семейството.» «Промислеността създава за жената ново и съвършено независимо от семейството и мъжа положение» («Юрид. Вестн.» 1883 г., кн. 12, с. 582, 596). В «Сборник стат. свед. по Моск. губ.» (т. VII, в. II, М., 1882 г., с. 152, 138—139) изследователите сравняват положението на работничката в ръчното и в машинното производство на чорапи. Надницата при ръчното производство е около 8 копейки, при машинното — 14—30 копейки. В машинното производство положението на работничката е описано така: «... Пред нас е вече свободна девойка, неограничавана от никакви прегради, еманципирана се от семейството и от всички, което е условие за съществуването на жената-селянка, девойка, която всеки момент може да се премести от едно място на друго — от работодателя към работодателя, и всеки момент може да остане без работа... без парче хляб... При ръчното производство плетачката има най-оскъдна надница, надница, която не би стигнала дори за покриване на насъщните разходи за храна, надница, която е възможна само при условие че тя, като член на семейство със собствено стопанство, със земя, се ползва отчасти от продуктите на тази земя; при машинното производство фабричната работничка освен храната и чая има надница, която ѝ позволява да живее във от семейството и да не се ползва вече от семейния доход от земята... В същото време възнаграждението на фабричната работничка при машинното производство, при съществуващите условия, е по-осигурено.»

промишленник, оставайки си селянин, е прикрепен към своето село чрез земеделското стопанство. Промисленият работник в манифактурата обикновено е прикован към неголемия, затворен промишлен район, който се създава от манифактурата. В самото устройство на промишлеността в първия и втория ѝ стадий на развитие няма нищо, което да нарушава тази уседналост и затвореност на производителя. Контактите между различните райони на промишлеността са редки. Пренасянето на промишлеността на други места се извършва само по пътя на преселването на отделни дребни производители, които основават нови дребни промишлености в покрайнините на държавата. Напротив, едрата машинна индустрия по необходимост раздвижва населението; търговските връзки между отделните райони се разширяват изключително много, железниците улесняват придвижването. Търсенето на работници изобщо се увеличава, като ту се покачва през периоди на възход, ту спада по време на криза, така че прехвърлянето на работниците от едно предприятие в друго, от един край на страната в друг става необходимост. Едрата машинна индустрия създава редица нови индустриални центрове, които с невиджана дотогава бързина възникват понякога в незаселени места — явление, което би било невъзможно без масовите придвижвания на работниците. Ние ще се спрем по-нататък на размерите и значението на така наречените гурбетчийски неземеделски поминъци. Сега само накратко ще посочим данни от земската санитарна статистика за Московска губерния. Анкетата сред 103 175 фабрично-заводски работници е показала, че от работниците, родени в даден уезд, във фабриките на същия уезд работят 53 238 души, т. е. 51,6%. Следователно, почти половината от всички работници са се преселили от един уезд в друг. Работниците, родени в Московска губерния, се оказали 66 038 души — 64%*. Над една трета от работниците са дошли от други губернии (главно от губерниите на централната промишлена област, съседни на Московската). При това сравняването на отделните уезди показва, че най-про-

* В по-малко промишлената Смоленска губерния анкетата сред пет хиляди фабр.-зав. работници е показала, че от тях 80% са родени в Смоленска губерния (Жбанков, I. с., II, 442).

мишлените уезди се отличават с най-малък процент местни работници: напр. в слабо развитите в промишлено отношение Можайски и Волоколамски уезд 92—93% от фабрично-заводските работници са родени в същия уезд, където работят. В силно развитите в промишлено отношение: Московски, Коломенски и Богородски уезд, процентът на работниците от същия уезд спада до 24%—40%—50%. Изследвачите правят оттук извода, че «значителното развитие на фабричното производство в уезда благоприятствува прииждането на външни елементи в тези {уезди}*». Тези данни показват също (добавяме ние), че предвижването на промишлените работници се характеризира със същите черти, които констатирахме относно предвижването на земеделските работници. А именно — и промишлените работници напускат не само местата, където има излишък на работници, но и местата, където няма достатъчно работници. Напр. Броницки уезд привлича 1125 работници от другите уезди на Московска губерния и от други губернии, като дава в същото време 1246 работници за по-промишлени уезди: Московски и Богородски. Работниците отиват следователно в други места не само защото не намират «местен поминък», но и защото се стремят да отидат там, където е по-добре. Колкото и да е елементарен този факт, не пречи да го припомним още веднъж на народниците-икономисти, които идеализират местните занятия и осъждат гурбетчийството, игнорирайки прогресивното значение на подвижността на населението, създавана от капитализма

Описаните по-горе характерни черти, които отличават едрата машинна индустрия от предишните форми на промишлеността, могат да се резюмират с думите: обобществяване на труда. Действително, и производството за грамадия национален и интенационален пазар, и развитието на тесни търговски връзки с различните райони на страната и с различни страни за купуване на сурови и спомагателни материали, и огромният технически прогрес, и концентрацията на производството и на населението колосални предприятия, и разрушаването на остарелите традиции на патриархалния бит, и създаването на подвижност сред населението, и по-високото равнище на потреб-

* Сборник стат. свед. по Моск. губ., отд. санит. стат., т. IV, ч. I (м., 1890), с. 240.

остите и развитието на работника — всичко това са елементи на капиталистическия процес, който все повече обобществява производството на страната, а заедно с това участниците в производството*.

По въпроса за отношението на едрата машинна индустрия в Русия към вътрешния пазар за капитализма изложените по-горе данни пораждаат следния извод. Бързото развитие на фабричната промишленост в Русия създава грамаден непрекъснато разширяващ се пазар на средства за производство (строителни материали, гориво, метали пр.), увеличава особено бързо тази част от населението, оято е заета с изработването на предмети за производително, а не за лично потребление. Но и пазарът на предмети за лично потребление бързо се увеличава поради растежа на едрата машинна индустрия, която откъсва от земеделието все по-голяма част от населението и я привлича в търговско-промишлените занятия. Що се отнася до вътрешния пазар за продуктите на фабриката, процесът на образуване на този пазар бе подробно разгледан в първите глави на настоящия труд.

* Изложените в трите последни глави данни показват според нас, че класификацията на капиталистическите форми и стадии на промишлеността, направена от Маркс, е по-правилна и по-съдържателна от разпространената днес класификация, която смесва манифактурата с фабриката и отделя работата за закупчика като особена форма на промишлеността (Хелд, Бюхер). Да се смесва манифактурата с фабриката, значи да се вземат за основа на класификацията чисто външни признаци и да не се виждат онези съществени особености на техниката, икономиката и бита, които отличават манифактурния от машинния период на капитализма. Колкото до работата за закупчика в къщи за капиталиста, я, несъмнено, играе твърде важна роля в механизма на капиталистическата промишленост. Несъмнено е също, че работата за закупчикъ е особено характерна именно за домашния капитализъм, но тя се среща (и в немалки размери) най-различни периоди от развитието на капитализма. И селанинът, който плете кошове по поръчка на селския дюканджия, и павловският чиренчик, който изработва у дома си чиренчета за ножове по поръчка на Завялов, и работничката, която шие дрехи, обувки, ръкавици, която лепи кутийки по поръчка на едри фабриканти или търговци — всички те работят за закупчика, но работата в къщи за капиталиста има във всички тези случаи различен характер и различно значение. Ние съвсем не отричаме, разбира се, заслугите напр. на Бюхер в изследването на докапиталистическите форми на промишлеността, но неговата класификация на капиталистическите форми на промишлеността считаме за неправилна. — възгледите на г-н Струве (вж. «Мир Божий», 1898, кн. 4) не можем да се съгласим дотолкова, доколкото той приема теорията на Бюхер (в посочената част) и я прилага към руското «кустарничество». (От времето, когато са пи-ни тези редове — 1899 г. — г-н Струве успя да завърши цикъла на научното политическото си развитие. От колебещ се между Бюхер и Маркс, между либералната и социалистическата икономическа наука той се превърна в най-чист тип либерален буржоа. Пишещият тези редове се гордее, че според силите си е спомогнал за очистването на социалдемократията от подобни елементи. Забел. към 2-рото изд.)

Г Л А В А VIII

ОБРАЗУВАНЕ НА ВЪТРЕШЕН ПАЗАР

Остава ни сега да обобщим данните, които бяха разглеждани в предишните глави, и да се опитаме да дадем представа за взаимозависимостта между различните области на народното стопанство в тяхното капиталистическо развитие.

I. Разширяване на стоковото обръщение

Както е известно, стоковото обръщение предшества стоковото производство и е едно от условията (но не единственото условие) за неговото възникване. В настоящия труд ние ограничихме своята задача с разбор на данните за стоковото и капиталистическото производство и затова нямаме намерение да се спираме подробно на важния въпрос за разширяването на стоковото обръщение в следреформена Русия. За да дадем обща представа за бързината, с която вътрешният пазар расте, ще бъдат достатъчни следните кратки сведения.

Руската железопътна мрежа нараства от 3819 километра в 1865 г. на 29 063 км в 1890*, т. е. повече от 7 пъти. Съответната крачка Англия е направила за по-продължителен период (1845 г. — 4082 км, 1875 г. — 26 819 км, увеличение 6 пъти), Германия — за по-кратък период (1845 г. — 2143 км, 1875 г. — 27 981 км, увеличение 12 пъти). Дължината на въвеждане годишно версти жп линии се мени силно за различните периоди: напр. за 5-те години, 1868—1872, са въведени 8806 версти, а за 5-те години, 1878—

* «Uebersichten der Weltwirtschaft», I. с. («Обзор на световното стопанство», цит. място. *Ред.*). В 1904 г. — 64 878 км в Европейска Русия (с Полша, Кавказ и Финландия) и 8351 в Азиатска Русия. (*Бел. към 2-рото изд.*)

1882 — само 2221*. По размерите на тези колебания можем да съдим каква огромна резервна армия от безработни е необходима за капитализма, който ту разширява, ту намалява търсенето на работници. В развитието на железопътното строителство в Русия има два периода на изключителен подъем: краят на 60-те (и началото на 70-те) години и втората половина на 90-те години. От 1865 до 1875 г. средното годишно нарастване на руската железопътна мрежа възлиза на 1 1/2 хил. километра, а от 1893 до 1897 г. — на около 2 1/2 хил. километра.

Превозът на товари по железниците се определя в следните размери: 1868 г. — 439 млн. пуда; 1873 г. — 1117 млн. пуда; 1881 г. — 2532 млн. пуда; 1893 г. — 4846 млн. пуда; 1896 г. — 6145 млн. пуда; 1904 г. — 11 072 млн. пуда. Не по-малко бързо е нараствало и пътническото движение: 1868 г. — 10,4 млн. пътници; 1873 г. — 22,7; 1881 г. — 34,4; 1893 г. — 49,4; 1896 г. — 65,5; 1904 г. — 123,6**.

Водният транспорт се е развивал, както следва (данни за цяла Русия)***:

Година	Параходи		Брой на плав. съдове без парен двиг.	Полезен товар на корабите в млн. пуда			Стойност на корабите в млн. рубль			Брой на служителите на корабите		
	Брой	Конски сили		с парен двиг.	без парен двиг.	Всичко	с парен двиг.	без парен двиг.	Всичко	с парен двиг.	без парен двиг.	Всичко
1868	646	47 313	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1884	1 246	72 105	20 095	6,1	362	368,1	48,9	32,1	81	18 766	94 099	112 865
1890	1 824	103 206	20 125	9,2	401	410,2	75,6	38,3	113,9	25 814	90 356	116 170
1895	2 539	129 759	20 580	12,3	526,9	539,2	97,9	46,0	143,9	32 689	85 608	118 297

* В. Михайловский. «Развитие на руската железопътна мрежа». «Тр. ИВЭ Общ.», 1898 г., кн. 2.

** «Военно-стат. сборник», 511. — Г-и Н.—ои, «Очерци», прилож. — «Прозв. сила», XVII, 67 с. — «Вестн. Фин.», 1898, кн. 43. «Ежегодник России», 1906 г. СПб. 1906.

*** «Военно-стат. сборник», 446. — «Прозв. сила», XVII, 42. — «Вестн. Фин.», 1898, кн. 44.

По вътрешните водни пътища на Европейска Русия в 1881 г. са били превозени 899,7 млн. пуда товари; в 1893 г. — 1181,5 млн. пуда; в 1896 г. — 1553 млн. пуда. Стойността на тези товари е била 186,5 млн. рубли; — 257,2 млн. рубли; — 290 млн. рубли.

Търговската флота на Русия се е състояла в 1868 г. от 51 парахода с вместимост 14,3 хил. ласти¹⁶⁰ и от 700 платноходни кораба с вместимост 41,8 хил. ласти, а в 1896 г. — от 522 парахода с вместимост 161,6 хил. ласти*.

Развитието на търговското корабоплаване във всички пристанища на външните морета е било следното. За петилетието 1856—1860 г. броят на корабите, пристигнали и заминали, е бил средно по 18 901, с вместимост 3783 хил. тона; средно за 1886—1890 г. — 23 201 кораба (+23%), с вместимост 13 845 хил. тона (+266%). Вместимостта се е увеличила следователно 3 ²/₃ пъти. За 39 години (от 1856 до 1894) вместимостта се е увеличила 5,5 пъти, при което, ако се вземат поотделно руските и чуждите кораби, ще се окаже, че броят на първите се е увеличил за тези 39 години 3,4 пъти (от 823 на 2789), а вместимостта им — 12,1 пъти (от 112,8 хил. тона на 1368 хил. тона), докато броят на вторите се е увеличил с 16% (от 18 284 на 21 160), а вместимостта им. — 5,3 пъти (от 3448 хил. тона на 18 267 хил. тона)**.

Ще отбележим, че вместимостта на пристигащите и заминаващите кораби се мени по години също твърде значително (напр. 1878 г. — 13 млн. тона, 1881 г. — 8,6 млн. т), а по тези колебания може да се съди отчасти за колебанията в търсенето на общи работници, пристанищни работници и пр. Капитализмът и тук изисква наличие на маса хора, винаги нуждаещи се от работа и готови при първа покана да се заловят за нея, колкото и непостоянна да е тази работа.

Развитието на външната търговия се вижда от следните данни***: [Вж. таблицата на с. 533. Ред.]

За размерите на банковите обороти и натрупването на капитала обща представа ни дават следните данни. Общата сума на отпуснатите заеми от Държав. банка се е увели-

* «Военно-стат. сборник», 758, и Ежег. м-ва фин., I. 363. — «Произв. сили», XVII. 30.

** «Произв. сили» Външната търговия на Русия, с. 56 и следващите.

† Ibid., с. 17. «Ежегодник России» за 1904 г. СПб. 1905.

Година	Брой на жителите на Русия без Финландия, в милиони	Внос и износ, заедно взети, в млн. кредитни рубли	Общ оборот на външната търговия на един жител, в рубли
1856—1860	69,0	314,0	4,55
1861—1865	73,8	347,0	4,70
1866—1870	79,4	554,2	7,00
1871—1875	86,0	831,1	9,66
1876—1880	93,4	1 054,8	11,29
1881—1885	100,6	1 107,1	11,00
1886—1890	108,9	1 090,3	10,02
1897—1901	130,6	1 322,4	10,11

чила от 113 млн. рубли в 1860—1863 г. (170 млн. рубли в 1864—1868 г.) на 620 млн. рубли в 1884—1888 г., а сумата на влоговете по текуща сметка — от 335 млн. рубли в 1864—1868 г. на 1495 млн. рубли в 1884—1888 година.* Оборотите на кредитно-спестовните дружества и каси (селски и промишлени) са нараснали от 2 ³/₄ млн. рубли в 1872 г. (21,8 млн. рубли в 1875 г.) на 82,6 млн. рубли в 1892 г. и 189,6 млн. рубли в 1903 година.** Дълговете върху земята са нараснали от 1889 до 1894 г. в следните размери: по оценка заложената земя се е увеличила от 1395 млн. рубли на 1827 млн. рубли, а сумата на заемите от 791 млн. рубли на 1044 млн. рубли***. Операциите на спестовните каси се развиват особено много през 80-те и 90-те години. В 1880 г. е имало 75 каси, в 1897 г. — 4315 (от тях 3454 телеграфопощенски). Влоговете в 1880 г. са възлизали на 4,4 млн. рубли, а в 1897 — на 276,6 млн. рубли. Остатъкът в края на годината е съставлявал 9 млн. рубли в 1880 г. и 494,3 млн. рубли в 1897 година. По годишния прираст на капитала особено изпъкват *гладните години*, 1891 и 1892 г. (52,9 и 50,5 млн. рубли), и последните две години (1896 г.: 51,6 млн. рубли; 1897 г.: 65,5 млн. рубли)****.

Най-новите сведения показват още по-голямо развитие на спестовните каси. В 1904 г. в цяла Русия те са били

* «Сборник свед. за Русия», 1890, СІХ.

** Сборник свед. за Русия, 1896, табл., СХХVII

*** Ibidem.

**** «Вести. Фин.», 1898, бр. 26.

6557, броят на вложителите — 5,1 млн., обща сума на влоговете — 1105,5 млн. рубли. Тук е мястото да споменем, че у нас и старите народници, и новите опортюнисти в социализма неведнъж са казвали много наивни неща (мексказано) за нарастването на спестовните каси, виждайки в тях признак на «народното» благосъстояние. Поради това може би не е излишно да сравним разпределението на влоговете в тези каси в Русия (1904) и във Франция (1900 — сведения от «Bulletin de l'Office du travail», 1901, №10)

В Русия:

Размери на влоговете	Вложители, хиляди	%	Сума на влоговете, млн. рубли	%
До 25 руб.	1 870,4	38,7	11,2	1,2
25—100 »	967,7	20,0	52,8	5,4
100—500 »	1 380,7	28,6	308,0	31,5
Над 500 »	615,5	12,7	605,4	61,9
<i>Всичко</i>	4 834,3	100	977,4	100

Във Франция:

Размер на влоговете	Вложители, хиляди	%	Сума на влоговете, млн. франка	%
До 100 фр.	5 273,5	50,1	143,6	3,3
100—500 »	2 197,4	20,8	493,8	11,4
500—1 000 »	1 113,8	10,6	720,4	16,6
Над 1 000 »	1 948,3	18,5	2 979,3	68,7
<i>Всичко</i>	10 533,0	100	4 337,1	100

Колко материал има тук за народническо-ревизионистко-кадетската апологетика! Интересно е между другото, че в Русия влоговете са разпределени също в 12 групи вложители на занятие и професия. Оказва се, че най-много влогове се падат на земеделието и селските занаяти — 228,5 млн. рубли, и тези влогове растат особено бързо. Селото се цивилизова и все по-изгодно става да се изкарват печалби от разоряването на мужика.

Но да се върнем към нашата непосредствена тема. Виждаме, че данните свидетелствуват за огромно нарастване на стоковото обръщение и натрупването на капитала. По какъв начин се е създавало във всички отрасли на народ-

ното стопанство поле за прилагане на капитала и по какъв начин търговският капитал се е превръщал в промишлен, т. е. как се е насочвал към производството и е създавал капиталистически отношения между участниците в производството — това беше показано по-горе.

II. Нарастване на търговско-промишленото население

По-горе вече казахме, че нарастването на индустриалното население за сметка на земеделското е необходимо явление във всяко капиталистическо общество. По такъв начин се извършва последователното отделяне на промишлеността от земеделието — това също беше разгледано и сега остава само да направим обобщение по дадения въпрос.

1) Р а с т е ж   н а   г р а д о в е т е

Най-нагледен израз на разглеждания процес е растежът на градовете. Ето данните за този растеж в Европейска Русия (за 50 губернии) в следреформената епоха*. [Вж. таблицата на с. 536.]

И така, процентът на градското население постоянно нараства, т. е. отклонява се население от земеделието към търговско-промишлените занятия**. Градовете растат два пъти по-бързо, отколкото останалото население: от 1863 до 1897 г. цялото население се е увеличило с 53,3%, селското с 48,5%, а градското с 97,0%. За 11 години (1885—

* За 1863 г. цифрите са от «Стат. Временникъ» (I, 1866) и «Военно-стат. сборникъ». Цифрите за градското население на Оренбургска и Уфимска губ. са поправени по таблиците за градовете. Поради това общият брой на градското население у нас е 6105,1 хил., а не 6087,1 хил., както сочи «Военно-стат. сборникъ». — За 1885 г. данните са от «Сборникъ свед. за Русия за 1884/85 г.» — За 1897 г. цифрите са от преброяването на 28 януари 1897 г. («Первая всеобщая перепись населения Росс. империи 1897 г.», изд. Центр. стат. ком. СПб. 1897; и 1898, вып. 1 и 2). Постоянното население на градовете, по преброяването от 1897 г., се равнява на 11 830,5 хил., т. е. на 12,55%. Ние взехме наличното население на градовете. Ще отбележим, че не можем да гарантираме за пълната еднородност и сравнимост на данните за 1863—1885—1897 година. Затова ние се ограничаваме със съпоставка на най-общите отношения и отделяме данните за големите градове.

** «Броят на градските селища със земеделски характер е крайно малък, а броят на техните жители, в сравнение с общия брой на гражданите, е съвсем незначителен» (г-н Григориев в книгата: «Влияние на реколтата и житните дени», т. II, с. 126).

Година	Население на Европ. Русия в хиляди			Процент на градското население				Градове : население				Население на големите градове (в хиляди)				Население на 14 града (в хил.), които в 1863 г. са били най-големите	
	Всичко	В градовете	В уездите	Над 200 хиляди	100—200 хиляди	50—100 хиляди	Всичко големи градове	Над 200 хиляди	100—200 хиляди	50—100 хиляди	Всичко	Над 200 хиляди	100—200 хиляди	50—100 хиляди	Всичко		
1863	61 420,5	6 105,1	55 315,4	9,94	2	1	10	13	891,1	119,0	683,4	1 693,5	1 741,9				
1885	81 725,2	9 964,8	71 760,4	12,19	3	7	21	31	1 854,8	998,0	1 302,7	4 155,5	3 103,7				
1897	94 215,4	12 027,1	82 188,3	12,76	5	9	30	44	3 238,1	1 177,0	1 982,4	6 397,5	4 266,3				

1897) «минималният прилив на селско население в града» е определен от г-н В. Михайловски на $2\frac{1}{2}$ млн. души*, т. е. повече от 200 хиляди годишно.

Населението на градовете, представляващи големи индустриални и търговски центрове, расте много по-бързо, отколкото населението на градовете изобщо. Броят на градовете, които имат по 50 и повече хиляди жители, се е увеличил повече от три пъти от 1863 до 1897 г. (13 и 44). В 1863 г. от всички граждани само около 27% (1,7 млн. от 6,1) са били съсредоточени в тези големи центрове; в 1885 г. — около 41% (4,1 млн. от 9,9)**, а в 1897 г. вече повече от половината, около 53% (6,4 млн. от 12 милиона). Така че докато през 60-те години характерът на градското население се определя предимно от населението на не много големите градове, през 90-те години големите градове вземат пълен превес. Населението на 14 града, които са били най-големите в 1863 г., се е увеличило от 1,7 млн. жители на 4,3 млн., т. е. със 153%, докато цялото градско население се е увеличило само с 97%. Следователно, огромното нарастване на големите индустриални центрове и образуването на редица нови центрове е един от най-характерните симптоми на следреформения период.

2) Значение на вътрешната колонизация

Както вече посочихме по-горе (гл. I, § II)***, теорията извежда закона за увеличаване на индустриалното население за сметка на земеделското от обстоятелството, че в промишлеността променливият капитал абсолютно нараства (нарастването на променливия капитал означава нарастване на броя на промишлените работници и нарастване на цялото търговско-промишлено население), а в земеделието «променливият капитал, необходим за обработката на даден участък земя, абсолютно се намалява». «Следователно — добавя Маркс, — нарастване на промен-

* «Новое Слово», 1897, юни, с. 113.

** Г-н Григориев приважда таблица (I. с., 140), от която се вижда, че в 1885 г. 85,6% от всички градове са имали под 20 000 жители; в тях са живеели 38,0% от гражданите. 12,3% от всички градове (82 до 660) са имали по-малко от 2000 жители, в тях са живеели само 1,1 проц. от всички граждани (110 хил. от 9962 хиляди).

*** Вж. настоящия том, с. 24—25. *Ред.*

ливния капитал в земеделието е възможно само когато 'се обработва нова земя, а това пак предполага още по-голямо нарастване на неземеделското население.»¹⁰¹ Оттук става ясно, че явлението нарастване на индустриалното население може да се наблюдава в чист вид само тогава, когато имаме пред себе си вече заселена територия, в която всички земи са вече заети. За населението на подобна територия, което капитализмът изтласква от земеделието, няма друг изход, освен да емигрира или в промишлените центрове, или в други страни. Но работата се изменя съществено при територия, в която още не всички земи са заети, която още не е изцяло заселена. Населението на такава територия, изтласквано от земеделието в даден заселен район, може да премине в незаселени части на територията и да се заеме с «обработка на нова земя». Тогава се увеличава земеделското население и може (за известно време да расте) не по-бавно, ако не и по-бързо от индустриалното население. В този случай имаме два различни процеса: 1) развитие на капитализма в старата, заселената страна или част на страната; 2) развитие на капитализма на «нова земя». Първият процес изразява по-нататъшното развитие на създалите се вече капиталистически отношения; вторият — създаване на нови капиталистически отношения на нова територия. Първият процес означава развитие на капитализма в дълбочина, вторият — на ширина. Очевидно е, че смесването на тези процеси неизбежно ще доведе до погрешна представа за процеса, който отклонява населението от земеделието към търговско-промишлените занятия.

В следреформена Русия е налице именно едновременна проява на двата процеса. В началото на следреформената епоха, през 60-те години, южните и източните покрайнини на Европейска Русия са били в значителна степен незаселена територия, към която се устремил огромният поток от преселници от централна земеделска Русия. Именно образуването на ново земеделско население на нови земи е засенчвало до известна степен извършващото се успоредно с него отклоняване на населението от земеделието към промишлеността. За да представим нагледно описваната особеност на Русия по данните за градското население, трябва да разделим 50-те губернии на Европейска Русия на

Група митрополита
 10 град. митрополита, 50.
 > 200 митр. 100-200... 50-100.

Кат	247.432	Алба	113.001	Бяла	66.143
Ал	~~235.287~~	Кюл	102.736	Ханс	72.231
	282.343	Бяла	75.256	10.Ал	51.399
Ал.	1.035.664	П.А.	112.868	Митр.	65.438
Сал.	1.267.023	Митр.	121.216	Митр.	24.146
		Митр.	139.506	Митр.	63.347
		Митр.	137.103	Митр.	54.005
М.	405.048	Митр.	111.048	Митр.	51.955
		Митр.	174.846	Митр.	72.543
5 град.		Митр.		Митр.	64.505
		Митр.		Митр.	52.896
		Митр.		Митр.	34.424
		Митр.		Митр.	55.124
		Митр.		Митр.	72.740
		Митр.		Митр.	63.555
		Митр.		Митр.	61.054
		Митр.		Митр.	55.428
		Митр.		Митр.	53.050
		Митр.		Митр.	52.640
		Митр.		Митр.	37.571
		Митр.		Митр.	52.539
		Митр.		Митр.	55.567
		Митр.		Митр.	50.740
		Митр.		Митр.	53.477
		Митр.		Митр.	63.815
		Митр.		Митр.	38.053
		Митр.		Митр.	64.844
		Митр.		Митр.	64.572
		Митр.		Митр.	70.610

3.238.103 9 град.

1.176.981

30 град.

1.982.486

44 град.

$\Sigma = 6.397.540$

отделни групи. Привеждаме данни за градското население в 9 района на Европейска Русия в 1863 и в 1897 г. (Вж., таблицата на с. 542. *Ред.*)

По интересувания ни въпрос най-голямо значение имат данните за три района: 1) неземеделско-промишления (11-те губернии на първите две групи, включително и двете столични)*. Това е район, от който емиграцията в другите райони е била твърде слаба. 2) Централния земеделски (13-те губернии — 3-та група). От този район емиграцията е била твърде силна, отчасти в предшестващия го район, но главно в следващия го. 3) Земеделски покрайнини (9-те губернии на 4-та група) — район, който е колонизиран в следреформения период. Процентът на градското население във всички тези 33 губернии се отличава, както се вижда от таблицата, твърде малко от процента на градското население за цяла Европейска Русия.

В първия район, неземеделски или промишлен, наблюдаваме особено бързо повишаване на процента на градското население: от 14,1% на 21,1%. Увеличаването на селското население тук е твърде слабо — почти двойно по-слабо, отколкото общо за цяла Русия. Увеличаването на градското население, обратно, е значително по-голямо от средното (105% срещу 97%). Ако ще сравняваме Русия и западноевропейските промишлени страни (както често правят у нас), трябва да ги сравняваме само с този район, защото само той се намира в приблизително еднородни условия с промишлените капиталистически страни.

Във втория район, централно-земеделския, виждаме друга картина. Процентът на градското население тук е твърде малък и нараства по-бавно от средния. От 1863 до 1897 г. както градското, така и селското население тук се е увеличавало значително по-слабо, отколкото средно за Русия. Това явление се обяснява с обстоятелството, че от този район се е движил огромен поток преселници към покрайнините. По изчисления на г-н В. Михайловски от

* Фактът, че населението на столиците се ползва главно с хора, дошли именно от неземеделските губернии, които вземаме, доказва, че е правилно да ги присъединим към столичните губернии. Според преброяването от 15 дек. 1890 г. в Петербург е имало всичко 726 хил. селяни и градски еснафи; от тях 544 хил. (т. е. три четвърти) са били селяни и еснафи от тези 11 губернии, от които ние съставяме I-ви район.

Группа губернии на Европейская Русия	Население в хιλяди						% на град- ското насе- ление		% на увеличен. на населението от 1863 до 1897 г.		
	1863			1897			1863	1897	В с и ч. к о	На град- ското	
	В с и ч. к о	В се- лата	В гра- дове	В с и ч. к о	В се- лата	В гра- дове	1863	1897			
I. Столици.....	2	2 738,4	1 058,0	4 541,0	1 989,7	2 551,3	38,6	56,2	65	18	141
II. Промншлени и веземед	9	9 890,7	9 165,6	725,1	12 751,6	11 047,8	1 104,0	7,3	8,8	29	62
III. Центр. земед., мало- руски и средноволжки IV. Новоруски, долно- волжки и источни	11	12 629,1	10 845,6	1 783,5	17 292,8	13 637,5	3 655,3	14,1	21,1	36	105
IV. Центр. земед., мало- руски и средноволжки V. Новоруски, долно- волжки и источни	13	20 491,9	18 792,5	1 699,4	28 251,4	25 464,3	2 787,1	8,3	9,8	38	63
V. Новоруски, долно- волжки и источни	9	9 540,3	8 472,6	1 067,7	18 395,4	16 925,6	2 460,8	11,2	13,3	92	130
VI. Западни	33	42 661,3	38 110,7	4 550,6	63 830,6	55 027,4	8 803,2	10,5	13,9	49	95,6
VII. Югозападни	3	1 812,3	1 502,6	209,7	2 387,0	1 781,6	605,4	11,5	25,3	31	188
VIII. Крайният север	6	5 548,5	4 940,3	608,2	10 126,3	8 931,6	1 194,7	10,9	11,8	82	96
IX. Крайният север	3	5 483,7	4 982,6	500,9	9 601,6	8 693,0	912,5	9,1	9,5	75	82
X. Крайният север	2	4 359,2	4 216,5	142,7	6 086,0	5 794,6	291,4	3,2	4,7	39	105
XI. Крайният север	3	1 555,5	1 462,6	93,0	2 080,0	1 960,0	120,0	5,9	5,8	34	29
В с и ч к о	60	61 420,5	55 315,4	6 105,1	94 215,4	82 188,2	12 027,2	9,94	12,76	53,3	97,0

Губернии, влизащи в групите: I) С.Пб. и Моск.; II) Влад., Камуж., Костр., Нижегород., Новгор., Псков., Смол., Твер. в Ярослав.; III) Воронеж., Каванска, Курска, Орловска, Пензенска, Подлавска, Рязанска, Саратов., Симб., Тамбовска, Тул-ска, Харьков и Черниг.; IV) Астрах., Бесараб., Донска, Екатерики., Оренбург., Самарска, Таврич., Херсонска и Уфимска; V) Курл., Лифл., Естл.; VI) Виленска, Витебска, Гродн., Ковнен., Минска и Могил.; VII) Волыска, Подолска и Киев-ска; VIII) Вятска и Пермска; IX) Арханг., Вологодска и Олонечка.

1885 до 1897 г. оттук са излезли около 3 милиона души, т. е. повече от една десета от населението*.

В третия район, в покрайнините, виждаме, че процентът на градското население се е увеличил малко по-малко от средния (от 11,2% на 13,3%, т. е. в пропорция 100:118, при средно 9,94—12,76%, т. е. в пропорция 100:128). В същото време растежът на градското население тук не само не е бил по-слаб, а много по-висок от средния (+130% срещу +97%). Отклоняването на население от земеделието към промишлеността е имало, следователно, твърде големи размери, но то се прикрива от огромния прираст на земеделското население поради емиграцията; в този район селското население е нараснало с 87% срещу 48,5% средно за Русия. В отделни губернии още по-нагледно изпъква това замъгляване на процеса на индустриализация на населението. Напр. в Таврическа губерния процентът на градското население в 1897 г. си е останал същият, както и в 1863 г. (19,6%), а в Херсонска губерния този процент даже се е понижил (от 25,9% на 25,4%), макар че нарастването на градовете в двете губернии е било малко по-малко от нарастването на столиците (+131, +135% срещу +141% в двете столични губернии). Образуването на ново земеделско население на нови земи води, следователно, на свой ред до още по-голямо нарастване на неземеделското население.

3) Растеж на фабричните и търговско-промишлените градчета и села

Освен градовете значение на индустриални центрове имат, 1-во, предградията, които не винаги се дават заедно с градовете и които обхващат все по-голям район в околностите на големите градове; 2-ро, фабричните градчета и села. Такива индустриални центрове** има особено много в промишлените губернии, в които процентът на градското население е извънредно нисък***. Приведената по-горе таблица с данни за градското население по райони

* Л. с., с. 109. «В най-новата история на Западна Европа това движение няма равно на себе си» (110—111).

** Вж. за тях по-горе, гл. VII, § VIII, и приложение III към VII глава.

*** За значението на това обстоятелство, посочено още от Корсак, сравни основателните бележки на г-н Волгин (Л. с., с. 216—216).

показва, че в 9-те промишлени губернии този процент е бил в 1863 г. 7,3%, в 1897 г. — 8,6%. Работата е в това, че търговско-промишленото население на тези губернии е съсредоточено главно не в градовете, а в индустриалните села. Между «градовете» на Владимирска, Костромска, Нижегородска и други губернии има доста с помалко от 3,2 хиляди и дъже хиляда жители, докато в редица «села» само фабрично-заводските работници са 2—3—5 хиляди. В следреформения период — както правилно отбелязва съставителят на «Обзор на Ярославска губ.» (св. II, 191) — «градовете започнаха да растат още по-бързо, а към тях се присъедини нарастването на селищата от нов тип, тип среден между града и селото — фабрично-заводски центрове». По-горе вече приведохме данни за огромното разрастване на тези центрове и за броя на съсредоточените в тях фабрично-заводски работници. Видяхме, че такива центрове има доста много в цяла Русия — не само в промишлените губернии, но и на юг. В Урал процентът на градското население е най-нисък: във Вятска и Пермска губерния е бил 3,2% в 1863 г. и 4,7% в 1897 г., но ето пример за относителната численост на «градското» и индустриалното население. В Красноуфимски уезд, Пермска губ., градското население е 6,4 хил. (1897 г.), а според земското преброяване през 1888—1891 г. във фабричната част на уезда е имало 84,7 хил. жители, от които 56 хил. изобщо не са се занимавали със земеделие и само 5,6 хил. са се прехранвали от земята. В Екатеринбургски уезд, според земското преброяване, 65 хил. души са без земя, а 81 хил. имат само ливади. Значи индустриалното извънградско население само в два уезда е повече от градското население на цялата губерния (в 1897 г. — 195,6 хиляди!).

И най-после, освен фабричните селища значение на индустриални центрове имат и търговско-промишлените села, които играят ръководна роля в големи занаятчийски райони или бързо са се развили в следреформения период благодарение на своето положение край реки, железопътни гари и т. н. В гл. VI, § II, посочихме за пример няколко такива села, при което там видяхме, че подобни села, както и градовете привличат населението от селата и че се отли

чават обикновено с по-висока грамотност на населението*. Ще приведем за пример и данните за Воронежка губ., за да покажем сравнителното значение на градските и неградските търговско-промишлени населени места. «Сводният сборник» за Воронежка губ. дава комбинирана таблица с групиране на селищата в 8 уезда на губернията.¹⁶² В тези уезди има 8 града с население общо 56 149 души (1897 г.). Сред селата се открояват 4 с 9376 домакинства и 53 732 жители — т. е. много по-големи от градовете. В тези села има 240 търговски и 404 промишлени предприятия. От всички домакинства 60% изобщо не обработват земя, 21% обработват с наемни работници или я дават на изполица, 71% нямат нито работен добитък, нито инвентар, 63% купуват зърнени храни през цялата година, 86% се занимават с търг.-промишлени занятия. Като причисляваме цялото население на тези центрове към търговско-промишленото, ние не само не преувеличаваме, но даже намаляваме размерите му, защото общо в тези 8 уезда 21 956 стопанства изобщо не обработват земя. И все пак във взетата от нас земеделска губерния търговско-промишленото население извън градовете се оказва не по-малко, отколкото в градовете.

* Колко значителен е броят на селата в Русия, които представляват големи населени центрове, може да се види от следните (макар и остарели) данни на «Военно-стат. сборник»: в 25 губернии на Европейска Русия е имало през 60-те години 1334 села с повече от 2 хил. жители. От тях 108 са имали по 5—10 хил. жит., 6 — от 10 до 15 хил., 1 — от 15 до 20 хил., и 1 — над 20 хил. (с. 169). Развитието на капитализма води във всички страни, а не само в Русия, до образуване на нови индустриални центрове, които не се числят официално към градовете. «Разликите между града и селото се различават: около растящите индустриални градове това става поради преместването на промишлените предприятия и работническите жилища в предградията и околностите на града; около западащите малки градове това става поради доближаването им до околните села, а също и поради развитието на големи индустриални селища. . . Различията между градските и селските населени места се различават поради многобройните преходни образувания. Статистиката отдавна е признала това, оставила е настрана историко-юрндическото понятие за град и е поставила на негово място статистическото понятие, което различава населените места само по броя на жителите» (Bücher. «Die Entstehung der Volkswirtschaft». Tüb. 1893. S. 296—297 и 303—304). Руската статистика и в това отношение е изостанала много назад от европейската. В Германия и във Франция («Statesman's Year-book», p. 536, 474) към градовете се отнасят селищата, които имат повече от 1000 жители, в Англия пет urban sanitary districts (санитарни райони от градски тип. *Ред.*), т. е. и фабричните села, и пр. Следователно, руските данни за «градското» население са съвършено несравними с европейските.

4) Гурбетчийските неземеделски поминъци

Но и като прибавим към градовете фабричните, заводските и търговско-промишлените села и градчета, пак не изчерпваме цялото индустриално население на Русия. Липсата на свобода на движението и съсловната затвореност на селската община напълно обясняват забележителната особеност на Русия, че в нея към индустриалното население трябва да бъде отнесена значителна част от селското население, което изкарва средствата си за живот, като работи в промишлените центрове и прекарва в тези центрове част от годината. Говорим за така наречените гурбетчийски неземеделски поминъци. От официална гледна точка тези «промишленици» са селяни-земеделци, които само «странично припечелват» и повечето от представителите на народническата икономическа теория, без много да му мислят, са възприели това гледище. След всичко изложено по-горе няма нужда да доказваме по-подробно неговата несъстоятелност. Във всеки случай, колкото и различно да се отнасяме към това явление, не подлежи на никакво съмнение, че то изразява *отклоняването на населението от земеделието към търговско-промишлените занятия**. Колко много се променя от този факт представата за размерите на индустриалното население, създавана от градовете, може да се види от следния пример. В Калужка губ. процентът на градското население е много по-малък от средния за цяла Русия (8,3% срещу 12,8%). Но ето че «Стат. обзор» на тази губерния за 1896 г. изчислява по данни за паспортите общия брой на месеците, прекарани на гурбетчийска работа. Излизат 1491,6 хил. месеца; разделено на 12, това дава 124,3 хил. души отсъстващо население, т. е. *«около 11% от цялото население»* (I. с., 46)! Прибавете това население към градското (в 1897 г.: 97,9 хил.)

* Г-н Н. — он изобщо не забелязва процеса на индустриализация на населението в Русия! Г-н В. В. го забелязва и признава, че увеличаването на броя на отиващите на гурбет е израз на отклоняването на населението от земеделието («Съдбата на капит.», 149); обаче той не само че не включва този процес в съвкупната си представа за «съдбата на капитализма», но дори се мъчи да замаже този факт, като се оплаква, че «има хора, които намират всичко това за твърде естествено» (за капиталистическото общество? А може ли г-н В. В. да си представи капитализъм без това явление?) «и едва ли не желателно» (ibid.). Желателно без всякакво «едва ли не», г-н В. В.!

и процентът на индустриалното население ще се окаже твърде значителен.

Разбира се, известна част от гурбетчийските неземеделски работници се регистрират към наличното население на градовете или влизат в броя на населението на онези неградски индустриални центрове, за които говорихме. Но само една част, защото при подвижния си характер това население трудно може да бъде обхванато при преброяването в отделните центрове; а освен това преброяванията на населението стават обикновено през зимата, докато най-голямата част от гурбетчийските работници излизат от дома си през пролетта. Ето данни за това, отнасящи се за една от главните губернии, които дават неземеделски работници-гурбетчи*.

Процентно разпределение на броя на издад. документи за жителство

Годишна вре- мена	Московска губ. (1885 г.)		Твер- ска (1897)	Смо- лен- ска (1895)	Псковска (1895 г.) паспорти		Костромска (1880 г.)		
	За мъже	За жени	За мъже и за жени		За мъже	За жени	За мъже пас- порти	би- летни	Женски паспорти и билети
Зима	19,3	18,6	22,3	22,4	20,4	19,3	16,2	16,2	17,3
Пролет	32,4	32,7	38,0	34,3	30,3	27,8	43,8	40,6	39,4
Лято	20,6	21,2	19,1	19,3	22,6	23,2	15,4	20,4	25,4
Есен	27,8	27,4	20,6	23,5	26,7	29,7	24,6	22,8	17,9
Всичко	100,1	99,9	100	100	100	100	100	100	100

* «Виды на жительство, выданные крестьянскому населению Моск. губ. в 1880 и 1885 гг.» — «Стат. Ежег. Твер. губ. за 1897 г.» — Жбанков: «Отхожие промыслы в Смол. губ.» Смоленск, 1896. — *От сащия автор:* «Влияние отхожих заработков и т. д.» Кострома, 1887. — «Промыслы крестьянского населения Псковской губ.» Псков, 1898. — Грешките в процентите за Моск. губ. не можаме да поправим, защото не са дадени абсолютни данни. За Костромска губ. има само данни по уезди и само в проценти: поради това трябваше да вземем средните цифри по уезди, ето защо даваме отделно данните за Костр. губерния. За Яросл. губ. е изчислено, че от лицата, които отиват на гурбет, цяла година отсъствуват 68,7%; през есента и зимата — 12,6%; през пролетта в лятото — 18,7%. Ще отбележим, че данните за Яросл. губ. («Обзор Яросл. губ.» Вып. II. Ярославль, 1896) са несравними с предишните, защото са осмоявани на показанията на свещениците и пр., а не на данните за паспортите.

Най-много паспорти навсякъде са издадени през пролетта. Следователно, повечето от временно отсъстващите работници не попадат в преброяването на градовете*. Но и тези временни граждани с по-голямо право могат да бъдат отнесени към градското, отколкото към селското население: «Семейство, което изкарва средствата си за съществуване, като работи в града цялата година или по-голямата част от годината, с много по-голямо основание може да счита за свое местожителство града, който осигурява неговото съществуване, отколкото селото, с което има само родствени и фискални връзки.»** Какво огромно значение имат и досега тези фискални връзки, се вижда напр. от това, че измежду гурбетчните-костромчани «рядко стопаните получават за нея (за земята) толкова, че да платят малка част от данъците, и обикновено я дават само защото наемателите ще я оградят, а стопанинът сам си плаща всички данъци» (Д. Жбанков: «Бабя страна». Кострома, 1891 г., с. 21). И в «Обзор Ярославской губернии» (в. II, Ярославль, 1896) на много места срещаме сведения за необходимостта гурбетчийските промишлени работници да се откупват от селото и от надела (с. 28, 48, 149, 150, 166 и др.)***.

* Известно е например, че в предградията на СПб през лятото населението нараства твърде значително.

** «Стат. обзор Калуж. губ. за 1896 г.» Калуга, 1897, с. 18 в отд. II.

*** «Гурбетчийските поминъци. . . са форма, която прикрива непрестанния процес на разрастване на градовете. . . При общинното земевладение и различните особености на финансовия и административния живот в Русия селянинът не може толкова лесно да стане гражданин, както е на Запад. . . Юридическите нишки поддържат неговата (на гурбетчийата) връзка със селото, но всъщност по занятие, навички и вкусове той се е приобщил напълно към града и често вижда бреме в тази връзка» («Русская Мысль», 1896 г., кн. II, с. 227). Това е много вярно, но за един любящ то не е достатъчно. Защо авторът не се изказва решително за пълна свобода на движението, за свободно излизане на селяните от общината? Нашите либерали все още се боят от народниците. Напразно.

А ето, за сравнение, разсъждениято на съчувстващия на народничеството г-н Жбанков: «Отиването на работа в градовете е, така да се каже, гръмоотвод (гл. II) против бързото разрастване на столичните и големите градове у нас и против увеличаването на градския и безимотния пролетариат. Както в санитарно, така и в социално-икономическо отношение това влияние на гурбетчийството трябва да се счита за полезно: докато народната маса не е напълно откъсната от земята, означаваща за гурбетчните известна осигуреност» (и от тази «осигуреност» те се откупват с пари), «тези работници не могат да станат слъпо оръдие на капиталистическото производство и същевременно се запазва надеждата за устройване на земеделско-промишлени общини» («Юрид. Вести.», 1890, № 9, с. 145). Наистина, как да не е полезно запазването на дребнобуржоазните надежди? А колкото до «слъпо оръдие», то и опитът на Европа, и всички факти, които наблюдаваме в Русия, показват, че тази квалификация е безкрайно по-приложима към работника, който е запазил връзката си със земята и с патриархалните отношения, отколкото към този, който е скъсал

Колко са гурбетчните-неземеделски работници? Броят на работниците, заети с най-различни гурбетчийски работи, е не по-малък от 5—6 милиона. И наистина, в 1884 г. в Европейска Русия са били издадени около 4,67 млн. паспорта и билета*, а паспортният приход се е увеличил от 1884 до 1894 г. с повече от една трета (от 3,3 на 4,5 млн. рубли). В 1897 г. в Русия са издадени всичко паспорти и билети 9495,7 хил. (от тях в 50 губ. на Европейска Русия — 9333,2 хиляди). В 1898 г. — 8259,9 хил. (в Европейска Русия 7809,6 хиляди)**.

Броят на излишните (в сравнение с местното търсене) работници в Европейска Русия според г-н С. Короленко е 6,3 милиона. По-горе видяхме (гл. III, § IX, с. 174)***, че в 11-те земеделски губернии броят на издадените паспорти се оказва по-голям от изчислението на г-н С. Короленко (2 млн. срещу 1,7 милиона). Сега можем да добавим данните за 6-те неземеделски губернии: г-н Короленко изчислява в тях 1287,8 хил. излишни работници, а броят на издадените паспорти е 1298,6 хиляди****. Следователно в 17 губернии на Европейска Русия (11 черноземни плюс 6 нечерноземни) г-н С. Короленко изчислява 3 млн. излишни (в сравнение с местното търсене) работници. А през 90-те години в тези 17 губернии са издадени 3,3 милиона паспорта и билета. В 1891 г. тези 17 губернии са давали 52,2% от целия паспортен приход. Следователно, броят на работниците-гурбетчии по всяка вероятност превишава 6 милиона. Най-последно: данните на земската статистика (в голямата си част остарели) са довели г-н Уваров до извода, че цифрата на г-н С. Короленко е близо до истината, а цифрата 5 млн. гурбетчни работници е «напълно вероятна»*****.

тези връзки. Цифрите и данните на самия г-н Жбанков показват, че гурбетчията «петербургчанин» е и по-грамотен, и по-културен, и по-развит от ко-стромчанина, живеещ някъде в «горските» уезди.

* Л. Весин. «Значение на гурбетчийските поминъци в т. ч.», «Дело», 1886, бр. 7, и 1887, бр. 2.

** «Статистика производств, облагаемых акцизом и т. д., за 1897—1898 гг.» СПб. 1900. Изд. главного управления неокладных сборов.

*** Вж. настоящия том, с. 226—227. Ред.

**** Губерниите: Московска (1885 г., остарели данни), Тверска (1896 г.), Костромска (1892 г.), Смоленска (1895 г.), Калужка (1895 г.) и Псковска (1896 г.). Източниците са посочени по-горе. Данните са за всички документи за заминаване от местоживеенето, за мъже и жени.

***** «Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины», 1896 г., юли. М. Уваров: «За влиянието на гурбетчиството върху санитарните условия в Русия». Г-н Уваров е сумирал данните за 126 уезда в 20 губернии.

Пита се сега, колко са неземеделските и колко земеделските работници-гурбетчии? Г-н Н.—он твърде смело и съвършено погрешно твърди, че «огромна част от гурбетчийските поминъци на селяните са именно земеделските» («Очерци», с. 16). Чаславски, на когото се позовава г-н Н.—он, се изразява много по-предпазливо, без да привежда никакви данни и като се ограничава с общи съображения за големината на районите, от които излизат едни или други работници. Данните на г-н Н.—он за пътническото движение по железниците абсолютно нищо не доказват, защото неземеделските работници също заминават предимно през пролетта, и при това те в несравнено по-голяма степен се ползват от железниците, отколкото земеделските*. Ние предполагаме, обратно, че повечето (макар и не «огромната част») от работниците-гурбетчии са вероятно неземеделски работници. Това мнение се основава, 1-во, на данните за разпределението на паспортния приход и, 2-ро, на данните на г-н Весин. Още Флеровски, въз основа на данните от 1862/63 г. за разпределението на прихода от «разни видове такси» (над една трета дава паспортният приход), е направил извода, че най-голямо движение на селяни, отиващи на гурбет, се наблюдава в столичните и неземеделските губернии**. Ако вземем тези 11 неземеделски губернии, които ние събрахме по-горе (точка 2 на този параграф) в един район и от които излиза огромното мнозинство неземеделски работници, ще видим, че на тези губернии в 1885 г. се падат едва 18,7% от населението на цяла Европейска Русия (в 1897 г. — 18,3%), а те са давали 42,9% от паспортния доход в 1885 г. (в 1891 г. — 40,7%)***. Неземеделски работници излъчват още много други губернии и поради това трябва да смятаме, че земеделските работници са по-малко от половината от работниците, отиващи да работят по чужди места. Г-н Весин разпределя 38 губернии на Европейска Русия (които дават 90% от разрешителните за отлъчване) на

* Сръ. по-горе, с. 174 (настоящия том, с. 227., Ред.), забел.

** «Положение рабочего класса в России.» СПб. 1869, с. 400 и сл.

*** Данните за паспортния приход са от «Сборн. свед. за Русия» за 1884/85 и за 1896 година. В 1885 г. пасп. приход в Европейска Русия е възлизал на 37 рубли на 1000 жители; за 11-те неземеделски губернии той е бил 86 рубли на 1000 жители.

групи според преобладаващия вид работа по чужди места и дава следните данни:*

Групи губернии	Брой на документите за заминаване в 1884 г. (в хиляди)			Население в 1885 г. (в хиляди)	На 1000 жителя издадени документи
	Паспорти	Билети	Всячко		
I. 12 губернии с преобладание на неземеделския гурбет	967,8	794,5	1 762,3	18 643,8	94
II. 5 губернии преходни	423,9	299,5	723,4	8 007,2	90
III. 21 губернии с преобладание на земеделския гурбет	700,4	1 046,1	1 746,5	42 518,5	41
38 губернии	2 092,1	2 140,1	4 232,2	69 169,5	61

«Тези цифри показват, че гурбетчийството е по-силно развито в първата група, отколкото в третата. . . След това от приведените цифри се вижда, че съответно на различията на групите е различна и самата продължителност на гурбетчийството. Там, където преобладават неземеделски гурбетчийски поминъци, продължителността на отсъствията от родното място се оказва много по-значителна» («Дело», 1886, бр. 7, с. 134).

И, най-после, посочената по-горе статистика на производствата, облагани с акциз и пр., ни дава възможност да разпределим броя на издадените документи за жителство по всички 50 губернии в Европейска Русия. Като вна-

* Двете последни графа на таблицата са добавени от нас. В I група влизат следните губернии: Арк., Влад., Волог., Бятска, Калужска, Костр., Моск., Новгород., Перм., СПб., Твер. и Ярослав.; във II: Каз., Ниж., Ряз., Тул. и Смолен.; в III: Бесар., Волни., Ворон., Екатер., Донска, Киевска, Курска, Оренб., Орл., Пенз., Подолска, Полтавска, Самарска, Саратов., Симбир., Тавр., Тамб., Уфим., Харк., Херс. и Черн. — Ще отбележим, че в това групиране има неточности, преувеличаващи значението на земеделското гурбетчийство. Губерниите Смоленска, Нижегородска и Тулска трябва да влязат в I група (Срв. «С.-х. обзор Нижегородской губ. за 1896 г.», гл. XI. — «Памятная книжка Тульской губ. на 1895 г.», отд. VI, с. 10: броят на гурбетчиите се изчислява на 188 хил. души — а г-н С. Короленко е изчислил само 50 хил. излишни работници! — при което 6 северни нечерноземни уезда дават 107 хил. гурбетчим). Курска губерния трябва да влезе във II група (С. Короленко. I. с.: от 7 уезда влизат в по-голямата си част занаятчии, а от останалите 8 — само земеделски работници). За съжаление, г-н Весни не посочва данни по губернии за броя на издадените документи за заминаване на гурбет.

сяме посочените поправки в групирането на г-н Весин и разпределяме по тези три групи недостигащите за 1884 г. 12 губернии (към група I — Олонецка и Псковска; към гр. II — прибалтийските и сев.-западните, т. е. 9 губ.; към гр. III — Астраханска), получаваме следната картина:

Групи губернии	Брой на всички издадени документи за жителство	
	1897	1898*
I. 17 губ. с преобладание на неземедел. гурбетчийство	4 437 392	3 369 597
II. 12 губ. преходни.....	1 886 733	1 674 231
III. 21 губ. с преобладание на земедел. гурбетчийство.....	3 009 070	2 765 762
<i>Всичко за 50 губ.</i>	9 333 195	7 809 590

Гурбетчийството според тези данни е значително по-развито в I група, отколкото в III.

И така, не подлежи на съмнение, че подвижността на населението в неземеделската област на Русия е несравнено по-голяма, отколкото в земеделската. Броят на неземеделските работници-гурбетчи трябва да е по-голям, отколкото на земеделските и да възлиза на *не по-малко от три милиона души*.

За грамадното и постоянно усилващо се нарастване на гурбетчийството свидетелствуват всички източници. Паспортният приход от 2,1 млн. рубли в 1868 г. (1,75 млн. рубли в 1866 г.) нараства на 4,5 млн. рубли в 1893/94 г., т. е. увеличава се повече от два пъти. Броят на издадените паспорти и билети се е увеличил в Московска губ. от 1877 до 1885 г. с 20% (мъжките) и с 53% (женските); в Тверска губ. от 1893 до 1896 г. с 5,6%; в Калужка губ. от 1885 до 1895 г. с 23% (а броят на месеците на отсъствие от родното място — с 26%); в Смоленска губ. от 100 хил. в 1875 г. на 117 хил. в 1885 г. и на 140 хил. в 1895 г.; в Псковска губ. от 11 716 в 1865—1875 г. на 14 944 в 1876 г. и на 43 765 в 1896 г. (мъжките). В Костромска губ. в 1868 г.

* Между другото, авторът на прегледа на тези данни (I. с., гл. VI, с. 639) обяснява по-малкия брой издадени паспорти в 1898 г. с намаляването на заминващите летни работници на работа в южните губернии поради слобата реколта и разпространяването на селскост. машини. Това обяснение е съвсем несъстоятелно, защото най-малко е следвал броят на издадените документи за жителство в група III, най-много — в група I. Сравними ли са методите на регистрацията в 1897 и 1898 година? (Забел. към 2-рото изд.)

са били издадени 23,8 паспорта и билета на 100 мъже, 0,85 на 100 жени, а в 1880 г. — 33,1 и 2,2. И т. н. и т. н.

Подобно на отклоняването на население от земеделието към градовете неземеделското гурбетчийство представлява *прогресивно явление*. То изтръгва населението от затънтите, изостанали, забравени от историята глухи краища и го въвлеча във водовъртежа на съвременния обществен живот. То повишава грамотността на населението* и неговата съзнателност**, насажда сред него културни навици и потребности***. «Мотиви от висш характер», т. е. по-голямата външна развитост и елегантността на петербургчанина привличат селяните към града; те се стремят натам, «където е по-добре». Работата и животът в Петербург се смятат за по-леки от селските.»**** «Всички селски жители се наричат *прост народ* и, което е странно, те никак не се обиждат от това и сами се наричат така, като изказват съжаление, че родителите им не са ги дали да се учат в Петербург. Впрочем трябва да направим уговорката, че и тези *прости* жители на селото далеч не са толкова прости, както в чисто земеделските райони: те неволно възприемат външността и навигите на петербургчаните и върху тях косвено пада столичната светлина*****. В Ярославска губерния (освен примерите на забогатяване) има «и друга причина, прогонваща всекиго от дома му. Това е общественото мнение, според което човек, който не е живял в Петербург или някъде другаде, а се занимава със земеделие или с какъв да е занаят, получава за цял живот прозвището

* Жбанков: «Влияние на гурбетчийските поминъци и т. н.», с. 36 и сл. Грамотните мъже в уездите на Костр. губ., в които е разпространено гурбетчийството, са 65,9%; във фабричните — 34,9%; в уездите със заседнало население (Горските) — 25,8%; на жените: 3,5% — 2,0% — 1,3%; учащи се: 1,44% — 1,43% — 1,07%. Деца от уездите, откъдето излизат гурбетчии, се учат и в С.-Петербург.

** «Грамотните петербургчани положително по-добре и по-съзнателно се лекуват» (Ibid., 34), така че заразните болести сред тях не са така губелни, както в «*слабокултурните*» волости (курсивът е на автора).

*** «Гурбетчийските уезди значително превъзхождат земеделските и горските райони по благоустройство. . . Дрехите на петербургчанина са много по-чисти, по-спретнати и хигиенични. . . Децата също са по-чисти, поради което у тях по-рядко се срещат краста и други кожни болести» (Ibid., 39). Сръ. «Гурбетчийските поминъци в Смол. губ.», с. 8). «Гурбетчийските села се отличават рязко от селата със заседнало население: жилището, дрехите, всички навици, веселията по-скоро напомнят градския еснафски, отколкото селския живот» («Гурбетчийските поминъци в Смол. губ.», с. 3). В гурбетчийските волости на Костромска губ. «в половината къщи ще намерите хартия, мастило, моливи и пера («Женските занаяти», с. 67—68).

**** «Женските занаяти», 26—27, 15.

***** Ibid., с. 27.

овчар и такъв човек трудно може да си намери невяста» («Обзор на Яросл. губ.», II, 118). Отиването на работа в града издига гражданската личност на селянина, като го освобождава от безкрайно многото патриархални и лични отношения на зависимост и съсловност, които са толкова силни в селата*. . . «Първостепенен фактор, който поддържа съществуването на гурбетчийството, е издигането на самосъзнанието в народната среда. Освобождаването от крепостната зависимост, отдавнашното общуване на най-енергичната част от селското население с градския живот отдавна са пробудили у ярославските селяни желание да отстояват своето «аз», да се измъкнат от бедственото и зависимо положение, на което ги обричат условията на селския живот, и да станат заможни, независими и почитани хора. . . Селянинът, който живее като гурбетчия, се чувства по-свободен, а също така по-равноправен с лицата от другите съсловия. И затова селската младеж все по-силно се стреми към града» («Обзор на Яросл. губ.», II, 189—190).

Отиването на работа в града отслабва старото патриархално семейство, поставя жената в по-самостоятелно положение, прави я равноправна с мъжа. «В сравнение с областите със заседнало население солигалическото и чухломското семейство» (уезди в Костр. губерния, където е най-разпространено отиването на работа по чужди места) «е много по-нестабилно не само с оглед на патриархалната власт на главата на семейството, но на отношенията между родители и деца, между мъжа и жената. От синовете, изпращани в Петербург от 12-годишна възраст, разбира се, не може да се очаква силна любов към родителите и привързаност към родния дом, неволно те стават космополити: «където съм добре, там е отечеството ми»**. «Привикнала да се оправя без мъжка власт и помощ, солигаличанката никак не прилича на плахата селянка от земеделските области: тя е независима, самостоятелна. . . Побойте и изтезаването на жените тук са редки изключения. . . Въоб-

* Напр. една от причините, за да се пишат костромските селяни към градския еснаф, е в «евентуалното телесно наказание, което за придобилия козтешки вид петербургчанин е много по-ужасно, отколкото за простия селянин мореняк» (Ibid., 58).

** Ibid., 88.

ще равенството на жената с мъжа се проявява почти навсякъде и във всичко.»*

Най-после — *last but not least*** — неземеделското гурбетчийство повишава работната заплата не само на отиващите на гурбет наемни работници, но и на оставащите.

Най-релефно този факт се изразява в общото явление, че неземеделските губернии, които се отличават с по-висока работна заплата от земеделските, привличат оттам селски работници***. Ето интересни данни за Калужка губерния:

Групи уезди по размера на гурбетчийството	Процент на работниците (мъже)-гурбетчии спрямо цялото население от м. п.	Месечно възнаграждение в рубли на гурбетчията	ма целогодишния селски работник
I.	38,7	9	5,9
II.	36,3	8,8	5,3
III.	32,7	8,4	4,9

«Тези цифри поясняват напълно. . . явленията: 1) че гурбетчийството влияе за повишаване на работната заплата в селскостопанското производство и 2) че то привлича най-добрите сили на населението****. Повишава се не само паричната, но и реалната работна заплата. В групата уезди, които дават на 100 работници не по-малко от 60 гурбетчии, средната заплата на целогодишния ратай е 69 рубли или 123 пуда ръж; в уезди с 40—60% работници-гурбетчии — 64 рубли или 125 пуда ръж; в уезди, които дават по-малко от 40% работници-гурбетчии — 59 рубли или 116 пуда ръж*****. В същите групи уезди процентът на дописките с оплаквания от недостиг на работници закономерно се понижава: 58%—42%—35%. В обработващата промишленост работната заплата е по-висока, отколкото в земеделието, и «промишлените занятия, според мнозина от г-да кореспондентите, способствуват за развитието на нови потребности у селяните (чай, басма, ботуши, часовници и т. н.), издигат общото им равнище и по такъв

* «Юридически Вестник», 1890 г., кн. 9, с. 142.

** — последно по ред, но не и по значение. *Ред.*

*** Сръ. гл. IV, § IV (настоящия том, с. 256—257, *Ред.*).

**** «Стат. обзор на Калужка губ. за 1896 г.», отд. II, с. 48.

***** *Ibid.*, отд. I, с. 27.

начин влияят за повишаване на работната заплата»*. Ето типичен отзив на един кореспондент: «Недостигът» (на работници) «винаги е голям, а причината е, че крайградското население е разглежено, наема се на работа в работилниците на железниците. Околните жители постоянно се стичат в близката Калуга и по нейните тържища, за да продават яйца, мляко и т. н., а след това се напиват в кръчмите; причината е, че цялото население се стреми към голяма заплата и безделие. Смята се *срамно* да живеят като селски работници, а се стремят към града, където се превръщат в пролетарии и лумпени; а селото страда от липса на опитни и здрави работници»**. Тази оценка на гурбетчиите-работници може с пълно право да се нарече *народническа*. Г-н Жбанков, напр., посочвайки, че отиват на работа в града не излишните, а «необходими» работници, замествани от идващи отвън земеделци, смята за «очевиден факт», че «това взаимно заместване е твърде неизгодно»***. За кого, о, г-н Жбанков? «Животът в столиците насажда много *културни навици от долно качество* и наклонност към разкош и контене, което поглъща напразно (sic!!) много пари»****; разходът за това контене и пр. в повечето случаи е «непроизводителен» (!). Г-н Херценщайн направо си дере гърлото против «показната цивилизация», «необузданата вакханалия», «гуляйджийството», «дивото пиянство и евтиния разврат»*****. От факта на масовото гурбетчийство московските статистици извеждат пряко необходимостта от «мерки, с които да се намали потребността от търсене на гурбетчийска работа»*****.

* Ibid., 41.

** Ibid., с. 40. Курсивът е на автора.

*** «Женските занаяти», 39 и 8. «Няма ли тези истински земеделци» (пришълци) «със своя заможен живот да подействуват отрезвяващо и на коренините жители, които виждат основата на своето съществуване не в земята, а в гурбетчийска работа в града?» (с. 40). «Впрочем — тъжно казва авторът — по-горе посочихме пример на обратното влияние.» Ето този пример. Вологжанци купили земя и живеели «твърде заможно». «На моя въпрос към един от тях, защо той, като е заможен, е пусал сина си в Петербург, получих следния отговор: «вярно, че не сме бедни, но у нас е дивотия, а той, като гледа другите, сам поиска да се изучи, той и тука си беше по-грамотен от другите» (с. 25). Горките наводници! Как да не скърби човек, когато дори примерът на заможните мужици-орачи, купувачи земя, не може «да отрезви» младите, които, в желанието «да се изучат», бягат от «осигуряващия ги надел»!

**** «Влияние на гурбетчийските поминъци и т. н.», 33, курсивът е на автора.

***** «Юрид. Вест.», 1890, кн. 9, 138.

***** «Русская Мысль» (не «Русский Вестник», а «Русская Мысль»), 1887 г., кн. 9, с. 163.

***** «Виды на жительство и т. д.», с. 7.

Г-н Каришев разсъждава за гурбетчийството по следния начин: «Само чрез увеличаване на ползваната от селяните земя, така че тя да задоволи най-главните(!) потребности на семейството, може да се разреши този извънредно сериозен проблем на нашето народно стопанство.»*

И на никого от тези възвишено настроени господа и през ум не му минава, че преди да говори за «разрешаването на извънредно сериозните проблеми», трябва да се погрижи за пълната свобода на движение на селяните, за свободно отказване от земята и излизане от общината, за свободно заселване (без «откуп») в която и да е градска или селска община в държавата!

И така, бягството на населението от земеделието се изразява в Русия в растежа на градовете (замъгляван отчасти от вътрешната колонизация), на предградията, фабрично-заводските и търговско-промишлените села и градчета, а също и в неземеделското гурбетчийство. Всичките тези процеси, които са се развивали и се развиват бързо на ширина и дълбочина през следреформения период, са необходима съставна част на капиталистическото развитие и имат дълбоко прогресивно значение по отношение на старите форми на живот.

III. Растящото използване на наеман труд

По въпроса за развитието на капитализма едва ли не най-голямо значение има степента на разпространение на наемния труд. Капитализмът е онзи стадий в развитието на стоковото производство, когато и работната сила става стока. Основната тенденция на капитализма се състои в това, цялата работна сила на народното стопанство да се прилага в производството само след продажбо-покупката ѝ от капиталистите. По-горе ние се постаряхме да

---

* «Русское Богатство», 1896, кн. 7, с. 18. И така, «най-главните» потребности трябва да се покриват от надела, а останалите потребности — очевидно от доходите «от местна странична работа», получавани от същото «село», което «страда от липса на опитни и здрави работници»!

разгледаме подробно как се проявява тази тенденция в следреформена Русия и сега трябва да направим заключение по този въпрос. Отначало ще сумираме приведените в предишните глави данни за броя на продавачите на работна сила, а след това (в следващия параграф) ще обрисоваме контингента на купувачите на работна сила.

Продавачи на работна сила се доставят от трудовото население на страната, което участва в производството на материални ценности. Приема се, че това население възлиза на около $15 \frac{1}{2}$ милиона възрастни работници от мъж. пол.*. Във II глава доказахме, че долната група на селяните не е нищо друго освен селски пролетариат; при това отбелязахме (с. 122, забел.**), че формите на продажба на работната сила на пролетариата ще бъдат разгледани по-нататък. Нека сега направим равносметка на вече изброените разреди наемни работници: 1) селско-стопански наемни работници. Те са около $3 \frac{1}{2}$ млн. (в Европейска Русия). 2) Фабрично-заводски, минни и железопътни работници — около $1 \frac{1}{2}$ милиона. Всичко пет милиона професионални наемни работници. По-нататък, 3) строителни работници — около 1 милион. 4) Работници, заети в горското стопанство (сечене на гората и първоначална обработка на дървения материал, свличането му по реките и т. н.), заетите с изкопчийска работа, в железопътното строителство, с товарене и разтоварване и въобще с всякакъв род «черна» работа в индустриалните центрове. Те са около 2 милиона***. 5) Работещи в къщи за капиталистите, а също и наемните работници в обработващата промишленост, която не се числи към «фабрично-заводската промишленост». Те са около 2 милиона.

Всичко около десет милиона наемни работници. Като

* Цифрата е от «Свод. стат. материалов и т. д.» (Изд. канц. ком. м-ров, 1894) — 15 546 618 души. Тази цифра е получена по следния начин. Приема се, че градското население се равнява на населението, което не участва в производството на материални ценности. Възрастното мъжко население е намалено със 7% ($4 \frac{1}{2}\%$ — отбиващи военната си повинност, и $2 \frac{1}{2}\%$ — намалени са на общинска служба).

** Вж. настоящия том, с. 164. *Ред.*

*** По-горе видяхме, че само горските работници се взчисляват за около 2 милиона. Работниците, заети в последните два вида работа, трябва да са повече от всички неземеделски работници-гурбетчи, защото част от строителните работници, черноработниците и особено горските работници принадлежат към местните работници, а не към гурбетчиите. А ние видяхме, че неземеделските работници-гурбетчи са не по-малко от 3 милиона.

изключим от тях приблизително $\frac{1}{4}$ жени и деца* — остават $7\frac{1}{2}$ млн. наемни работници — възрастни мъже, т. е. около половината от цялото възрастно мъжко население на страната, участващо в производството на материални ценности**. Част от тази огромна маса наемни работници са скъсали напълно със земята и живеят изключително от продажбата на работната си сила. Тук спада мнозинството от фабрично-заводските (несъмнено и от минните и железопътните) работници, след това известна част от строителните, корабостроителните и общите работници; най-после, немалка част от работниците в капиталистическата манифактура и онези жители на неземеделските центрове, които работят в къщи за капиталистите. Другата, по-голямата част още не е скъсала със земята, покрива отчасти разходите си с продуктите от своето миниатюрно земеделско стопанство и образува, следователно, онзи тип наемни работници с наделна земя, който ние се постаряхме подробно да обрисуваме във II глава. По-горе вече доказахме, че цялата тази грамадна маса от наемни работници се е образувала главно в следреформената епоха и че тя продължава бързо да нараства.

Важно е да се отбележи значението на нашия извод по въпроса за относителното свръхнаселение (или за контингента на резервната армия от безработни), създавано от капитализма. Данните за общия брой на всички наемни работници във всички отрасли на народното стопанство особено нагледно разкриват основната грешка на народническата икономическа теория по този въпрос. Както имахме вече случай да посочим на друго място («Етюди», с. 38—42***), тази грешка се състои в това, че икономистите-народници (г-да В. В., Н. — он и др.), които много приказват за «освобождаване» на работниците от капитализма, не са и помислили да изследват конкретните форми на капиталистическото свръхнаселение в Русия и още — в това,

* Във фабрично-заводската промишленост, както видяхме, жените в децата са малко повече от $\frac{1}{4}$ от всички работници. В минната, строителната, дърводобивната и т. н. промишленост жените и децата са съвсем малко. Напротив, в домашната работа за капиталиста те вземат по всяка вероятност голямо участие, отколкото мъжете.

** За избягване на недоразумения ще направим уговорката, че ние съвсем не претендираме за точна статистическа доказателственоост на тези цифри, а искаме само приблизително да покажем разнообразието на формите на наемния труд и многочислеността на неговите представители.

*** Съч. Том 2, с. 177—181. Ред.

че те изобщо не са разбрали необходимостта от огромната маса резервни работници за самото съществуване и развитие на нашия капитализъм. С жалки слова и куриозни изчисления за броя на «фабрично-заводските» работници* те превръщат едно от основните условия за развитието на капитализма в доказателство за невъзможността, погрешността, беспочвеността на капитализма и пр. В действителност руският капитализъм не би могъл никога да се развие до съвременната висота, не би могъл да просъществува и година, ако експроприацията на дребните производители не създаваше многомилionна маса от наемни работници, готови при първа покана да задоволят максималното търсене на работна ръка от капиталистите в земеделието, в горското стопанство и строителството, в търговията, в обработващата, минната, транспортната промишленост и т. н. Ние казваме: максималното търсене, защото капитализмът може да се развива само скокообразно, и, следователно, броят на нуждаещите се от продажба на работната си сила производители трябва да бъде винаги по-голям от средното търсене на работници от капитализма. Ако ние по-горе пресметнахме общия брой на различните категории наемни работници, с това съвсем не искаме да кажем, че капитализмът е в състояние постоянно да ангажира всичките. Такава постоянна заетост няма и не може да има в капиталистическото общество, която и категория наемни работници да вземем. Известна част от милионите странствуващи и уседнали работници постоянно е в безработния резерв и този резерв ту се увеличава до грамадни размери в години на кризи или при упадък на една или друга промишленост в даден район, или при особено бързо разширяване на машинното производство което измества работниците — ту намалява до минимум като предизвиква даже онзи «недостиг» от работници, от

* Ще припомним разсъжденията на г-н Н. — он за «шепата» работници, а също така и следното наистина класическо изчисление на г-н В. В. («Очерци по теоретич. икономия», с. 131). В 50 губ. на Европейска Русия има 15 547 хил. възрастни работници от мъж. пол от селското съсловие; от тях «обединени от капитала» — 1020 хил. (863 хил. във фабр.-зав. промишленост + 160 хил. жп работници); останалите са «земеделско население». При «пълната капитализация на обработващата промишленост» «капиталистическата заводско-фабрична промишленост» ще ангажира двойно повече работна ръка (13,3% вместо 7,6%, а останалите 86,7% от населението ще «останат при земята и ще бездействуват в течение на половината от годината»). Както се вижда, коментарите могат само да отслабят впечатлението от този забележителен образец на икономическа наука и икономическа статистика.

който често се оплакват капиталистите от отделни отрасли на промишлеността в отделни години и в отделни райони на страната. Поради пълната липса на горе-долу сигурни статистически данни е невъзможно да се определи дори приблизително средният годишен брой на безработните; но няма съмнение, че този брой е твърде голям: за това свидетелствуват и грамадните колебания на капиталистическата промишленост, търговия и земеделие, които вече неведнъж посочвахме, и констатираният от земската статистика постоянен дефицит в бюджетите на селяните от долните групи. Растящият брой на селяните, изтласквани в редовете на промишления и селския пролетариат, и все по-голямото търсене на наеман труд са двете страни на един медал. Колкото до формите на наемния труд, те са изключително разнообразни в капиталистическо общество, още изцяло уплетено от остатъците и институтите на до-капиталистическия режим. Би било голяма грешка да се игнорира това разнообразие и в такава грешка изпадат онези, които разсъждават, подобно на г-н В. В., че капитализмът «си е отделил кътче от милион—милион и половина работници и не излиза от него»*. Вместо капитализма тук вече се е настанила изцяло едрата машинна индустрия. Но колко произволно и изкуствено се ограждат тези 1 1/2 млн. работници в отделно «кътче», сякаш напълно откъснато от останалите области на наемния труд! В действителност съществува твърде тясна връзка и за да я характеризираме, достатъчно е да се позовем на две основни черти на съвременния стопански строй. Първо, основа на този строй е паричното стопанство. «Властта на парите» се проявява с пълна сила и в промишлеността, и в земеделието, и в града, и в селото, но само в едрата машинна индустрия тя достига пълно развитие, изтласква съвсем остатъците от патриархалното стопанство, концентрира се в неголям брой гигантски учреждения (банки), свързва се непосредствено с едрото обществено производство. Второ, в основата на съвременния стопански строй е залегнала покупко-продажбата на работна сила. Вземете и най-дребните производители в земеделието или в промишлеността и ще видите, че тези, които не работят като наем-

* «Нов. Слово», 1896, кн. 6, с. 21.

ници или не наемат други, са изключение. Но все пак пълно развитие и пълно отделяне от предишните форми на стопанство тези отношения достигат само в едрата машинна индустрия. Ето защо това «кътче», което на някои народници изглежда така незначително, възплъщава в действителност квинтесенцията на съвременните обществени отношения, а населението на това «кътче», т. е. пролетариатът, е в буквалния смисъл на думата само предна редица, авангард на цялата маса трудещи се и експлоатирувани*. Затова само когато разглеждаме целия съвременен стопански строй през призмата на отношенията, създадени в това «кътче», можем да разберем основните взаимоотношения между различните групи на участващите в производството лица, а, следователно, и да видим основната насока в развитието на дадения строй. Обратно, който отвърща очи от това «кътче» и разглежда стопанските явления през призмата на дребното патриархално производство, него ходът на историята го превръща или в наивен мечтател, или в идеолог на дребната буржоазия и земевладелците.

IV. Образуване на вътрешен пазар на работната сила

За да резюмираме данните, които вече приведохме по този въпрос, ще се ограничим с картината на движението на работниците в Европейска Русия. Такава картина ни дава изданието на Департамента на земеделието**, опи-

* *Mutatis mutandis* (със съответните изменения. *Ред.*), за отношението на наемните работници от едрата машинна индустрия към останалите наемни работници може да се каже същото, което съпрузите Уеб казват за отношението на трейдънионистите в Англия към не-юнионистите. «Членовете на трейдънионите са около 4% от цялото население». . . «Трейдънионите броят в своите редове около 20% от възрастните мъже-работници, живеещи от физически труд.» Но «Die Gewerkschaftler. . . zählen in der Regel die Elite des Gewerbes in ihren Reihen. Der moralische und geistige Einfluss, den sie auf die Masse ihrer Berufsgenossen ausüben, steht deshalb ausser jedem Verhältniss zu ihrer numerischen Stärke» (S. & B. Webb: «Die Geschichte des britischen Trade Unionismus», Stuttgart, Dietz, 1895, S. S. 363, 365, 381) («В редовете на трейдънионите по правило влизат най-отбраните работници от дадена професия. Ето защо моралното и духовното им влияние върху масата останали работници от професията е съвсем непропорционално на тяхната численост» (С. и Б. Уеб.: «История на британския трейдънионизъм», Щутгарт, Дитц, 1895, с. 363, 365, 381). *Ред.*).

** «Сельско-хозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. V. *Военнонаемный труд* в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях.» Составил С. А. Короленко. Изд. д-та земледельца и сельской пром. СПб. 1892.

ращо се на сведения от работодателите. Картината на движението на работниците ще ни даде обща представа за това, как именно се образува вътрешен пазар на работната сила; ползвайки се от материала на посоченото издание, ние сме се старали само да разграничим движението на земеделските и на неземеделските работници, макар че такова разграничаване не е дадено на картата, приложена към посоченото издание и илюстрираща движението на работниците.

Главните посоки на движението на *земеделските работници* са следните: 1) От централните земеделски губернии към южните и източните покрайнини. 2) От северните черноземни губернии към южните черноземни губернии, от които на свой ред отиват работници към покрайнините (срв. гл. III, § IX, и § X)*. 3) От централните земеделски губернии към промишлените губернии (срв. гл. IV, § IV)**. 4) От централните и югозападните земеделски губернии към района на плантацията със захарно цвекло (тук идват даже известен брой работници от Галиция).

Главните посоки на движението на *неземеделските работници* са: 1) Към столиците и големите градове главно от неземеделските, но в значителна степен и от земеделските губернии. 2) Към промишления район за работа във фабриките на Владимирска, Ярославска и др. губернии от същите места. 3) Движение към новите центрове на промишлеността или към новите ѝ отрасли, към централните на нефабричната промишленост и пр. Тук се отнася движението: а) към захарните заводи в югозападните губернии; б) към южния минен район; в) към пристанищата (Одеса, Ростов на Дон, Рига и пр.); г) към торфодобивните стопанства във Владимирска и др. губернии; д) към Уралския миннопромишлен район; е) към риболовните райони (Астрахан, Черно и Азовско море и пр.); ж) към корабостроителниците, корабоплаването, дърводобива и т. н.; з) на работа по жп линия и т. н.

Такива са главните предвижвания на работниците, които се отбелязват от кореспондентите-работодатели, защото оказват повече или по-малко съществено влияние върху условията за наемане на работници в различните

* Вж. настоящия том, с. 224 и с. 229. Ред.

** Пак там, с. 256—257. Ред.

места. За да си представим по-ясно значението на тези предвиждания, ще съпоставим с тях данните за работната заплата в различните райони, от които излизат и в които идват работници. Ограничавайки се с 28 губернии на Европейска Русия, ние ги разделяме на 6 групи по характера на движението на работниците и получаваме следните данни* [вж. таблицата на с. 565. *Ред.*].

Тази таблица разкрива основата на процеса, който създава вътрешен пазар на работната сила, а следователно и вътрешен пазар за капитализма. Два главни района, *най-развити* в капиталистическо отношение, привличат масата работници: районът на земеделския капитализъм (южните и източните покрайнини) и районът на промишления капитализъм (столичните и промишлените губернии). Работната заплата е най-ниска в района, от който излизат работници — в централните земеделски губернии, които се отличават с най-слабо развитие на капитализма както в земеделието, така и в промишлеността**; а в районите, където приждат работници, заплатата за всички видове работа е по-висока, пораства и отношението на паричната заплата към цялата заплата, т. е. засилва се паричното стопанство за сметка на натуралното. Междинните райони, които стоят между районите на най-голямо приждане (и най-висока заплата) и района, откъдето излизат работници (и където заплатата е най-ниска), дават картина на взаимното заместване на работниците, което посочихме по-горе: оттам заминават толкова много работници, че възниква недостиг на работна ръка,

* Останалите губернии се изключват, за да не се обременява изложението с данни, които не дават нищо ново по разглеждания въпрос; при това тези губернии или са встрани от главно, масово движение на работници (Урал, Селерът), или се отличават с етнографски и административно-юридически особености (прибалтийските губернии, губерниите, където се разрешава да живеят евреи, белоруските губернии и пр.). Данните са от цитираното по-горе издание. Цифрите за работната заплата са средните по губернии: лятната заплата на един надничар е средната за трите периода; септба, октбта и прибиране на реколтата. В районите (1—6) влизат следните губернии: 1) Таврич., Бесар. в Донска; 2) Херс., Екатер., Самар., Саратов и Оренб.; 3) Сибир., Ворон. и Харк.; 4) Казан., Пенз., Тамб., Ряз., Тул., Орл. и Курска; 5) Псков., Новгород., Калуж., Костр., Твер. и Нижегород.; 6) СПб., Моск., Ярослав. и Владимирска.

** Така че селяните бягат масово от областите с най-патриархални стопански отношения, с най-много запазили се отработки и примитивни форми на промишлеността, към районите, отличаващи се с пълно разложение на «устоите». Те бягат от «народното производство», без да обръщат внимание на хоровете призиви на «обществото». А в този хор явно се открояват два гласа: «Слабо са привързани!» — заплашително рече черносотникът Собакевич¹⁸³ — «Не са осигурени с достатъчно наделна земя» — вежливо го поправя кадетът Манилов.

Районирание на губерниите според характера на движението на работниците	Средна работна заплата за 10 години (1881—1891)				Размер на движението на работници			
	На целогодишен работник		% на паричната заплата към цялата	в сезон (летен) работник	Земделски	Неземделски		
	без издръжката	с издръжката						
			Рубли	Руб.	Коп.	Приток	Отлив	Приток
1. Огромен приток на земеделски работници	93,00	143,50	64,8	56,67	82	Около 1 млн. работн.	Около 1 млн. работн.	Значит. брой в миналия район
2. Огромен приток на земеделски работници, отливът незначителен	69,80	111,40	62,6	47,30	63	Около 1 млн. работн.	Около 1 млн. работн.	Незнач. брой
3. Значителен отлив на земеделски работници притокът слаб	58,67	100,67	58,2	41,50	53	Незначит. брой	Незнач. брой	Незнач. брой
4. Огромен отлив главно на земеделски, пом на земеделски работници	51,50	92,95	55,4	35,64	47	—	над 1 1/2 млн. раб.	—
5. Огромен отлив на земеделски работници. Слаб приток на земеделски работници	63,48	112,43	56,4	44,0	55	Незначит. брой	Съвсем незнач. брой	Ок. 1 1/2 млн. работн.
6. Огромен приток на земеделски работници; доста значителен приток на земеделски работници	79,80	135,80	59,7	53,00	64	Доста значит. брой	—	(към столиците)

който пък привлича пришълци от «по-евтините губернии».

Всъщност представеният на нашата таблица двустранен процес на отклоняване на населението от земеделието към промишлеността (индустриализация на населението) и на развитие на търговско-промишленото, капиталистическото земеделие (индустриализация на земеделието) е резюме на всичко изложено по-горе по въпроса за образуването на вътрешен пазар за капиталистическото общество. Вътрешният пазар за капитализма се създава именно от паралелното развитие на капитализма в земеделието и в промишлеността*, от образуването на класата на селските и промишлените капиталисти, от една страна, и на селските и промишлените наемни работници — от друга. Главните потоци в движението на работниците показват главните форми на този процес, но далеч не всички негови форми: в предидущото изложение доказахме, че формите на този процес са различни в селското и в помешчическото стопанство, различни в различните райони на търговско земеделие, различни през различните стадии на капиталистическото развитие на промишлеността и т. н.

До каква степен изопачено и объркано се представя този процес от нашата народническа икономия особено ясно личи от § VI на втория отдел на «Очерците» на г-н Н.—он, който носи знаменателното заглавие. «Влиянието на преразпределението на обществените производителни сили върху стопанското положение на земеделското население». Ето как си представя г-н Н.—он това «преразпределение»: «В капиталистическото... общество всяко увеличаване на производителната сила на труда влече след себе си «освобождане» на съответен брой работници, принудени да си търсят някаква друга работа; а тъй като това става във всички отрасли на производството и такова «освобождане» се извършва в цялата сфера на капиталистическото общество, на тях не им остава нищо друго, освен да се

* Теоретическата икономия отдавна е установила тази проста истина. Без да говорим за Маркс, който направо сочи развитието на капитализма в земеделието като процес, създаващ «вътрешен пазар за промишления капитал («Das Kapital», I, S. 776, гл. 24, п. 5)⁶⁴.. ще се позовем на Ад. Смит. В XI глава на I книга и в IV глава на III книга на «Богатството на народите» той е посочил най-характерните черти на развитието на капиталистическото земеделие и е отбелязал паралелността на този процес и процеса на разрастване на градовете и развитие на промишлеността.

обърнат към онова оръдие за производство, от което още не са лишени, а именно — към земята» (с. 126). . . «Нашите селяни не са лишени от земя, поради което към нея именно насочват своите сили. Лишени от работа във фабриката или принудени да изоставят страничните домашни занятия, те не виждат друг изход, освен да се заловят за усилена експлоатация на земята. Всички земски статистически сборници констатираат разширяване на орната земя. . .» (128).

Както виждате, г-н Н.—он познава някакъв съвсем особен капитализъм, какъвто никъде и никога не е съществувал, какъвто не е могъл да си представи нито един от икономистите-теоретици. Капитализмът на г-н Н.—он не отклонява население от земеделието към промишлеността, не разслюява земеделците на противоположни класи. Тъкмо обратното. Капитализмът «освобождава» работници от промишлеността и «на тях» не им остава нищо друго, освен да се обърнат към земята, защото «нашите селяни не са лишени от земя»!! В основата на тази «теория», «переразпределяща» оригинално, в поетично безредие всички процеси на капиталистическото развитие, са залегнали общонародническите плиткоумни похвати, подробно разгледани по-горе в изложението: смесване на селската буржоазия със селския пролетариат, игнориране растежа на търговското земеделие, приказки за откъснатостта на «народните» «кустарни поминъци» от «капиталистическата» «фабрично-заводска промишленост» вместо анализ на последователните форми и разнообразните прояви на капитализма в промишлеността.

V. Значението на покрайнините.

Вътрешен или външен пазар?

В първа глава посочихме погрешността на теорията, която свързва въпроса за външния пазар за капитализма с въпроса за реализацията на продукта (с. 25* и следващите). Необходимостта от външен пазар за капитализма се обяснява съвсем не с невъзможността да се реализира

* Вж. настоящия том, с. 84 и следващите. Ред.

продуктът на вътрешния пазар, а с обстоятелството, че капитализмът не е в състояние да повтаря едни и същи производствени процеси в предишните размери, при неизменни условия (както е при докапиталистическите режими), че той неизбежно води до безграничен растеж на производството, който надраства старите, тесни граници на предишните стопански единици. При свойствената на капитализма неравномерност на развитието един отрасъл на производството изпреварва другите и се стреми да излезе извън границите на стария район на стопански отношения. Да вземем напр. текстилната индустрия в началото на следреформената епоха. Доста високо развита в капиталистическо отношение (манифактура, която започва да се превръща във фабрика), тя овладя напълно пазара в Централна Русия. Но големите фабрики, които растяха толкова бързо, не можеха вече да се задоволят с предишните размери на пазара; те започнаха да търсят пазар по-далеч, сред новото население, което колонизира Новорусия, Югоизточното Заволжие, Северен Кавказ, после Сибир и т. н. Стремешът на големите фабрики да излязат извън пределите на старите пазари е несъмнен. Означава ли това, че в районите, които преди са служили за пазар, изобщо не би могло да бъде потребено по-голямо количество продукция на текстилната промишленост? Означава ли това, че например промишлените и централните земеделски губернии не могат вече изобщо да поглъщат по-голямо количество фабrikати? Не; ние знаем, че разслояването на селяните, растежът на търговското земеделие и увеличаването на индустриалното население са продължавали и продължават да разширяват вътрешния пазар и в този стар район. Но това разширяване на вътрешния пазар се забавя от много обстоятелства (главно от запазването на остарелите институции, които спъват развитието на земеделския капитализъм); и фабрикантите, разбира се, няма да чакат другите отрасли на народното стопанство в своето капиталистическо развитие да достигнат текстилната индустрия. На фабрикантите е нужен пазар веднага и ако изостаналостта на другите страни на народното стопанство стеснява пазара в стария район, те ще търсят пазар в друг район или в други страни, или пък в колонните на старата страна.

Но какво е колония в политико-икономически смисъл? Казахме вече по-горе, че според Маркс основните признаци на това понятие са следните: 1) наличие на незаети, свободни земи, леснодостъпни за преселници; 2) наличие на създадо се световно разделение на труда, световен пазар, благодарение на който колонии могат да се специализират в масово производство на селскостопански продукти, като получават в замяна на тях готови индустриални изделия, «които при други обстоятелства те би трябвало сами да изготвят» (вж. по-горе, с. 189* забел., гл. IV, § II). На съответното място вече казахме, че южните и източните покрайнини на Европейска Русия, заселени в следреформената епоха, се отличават именно с посочените черти и представляват в икономически смисъл колонии на централна Европейска Русия**. Още по-приложимо е това понятие за колонията към другите покрайнини, напр. към Кавказ. Икономически Русия го «завоюва» много по-скъпо, отколкото политически, но това икономическо завоюване и досега не е напълно завършило. В следреформената епоха, от една страна, усилено се колонизираше Кавказ***, колонистите нашироко разораваша земите (особено в Северен Кавказ), произвеждаха за продажба пшеница, тютюн и пр. и привличаха маса селски наемни работници от Русия. От друга страна, съществуващите от векове местни «кустарни» промишлености се изместваха, западаха поради конкуренцията на докарваните от Москва фабрикати. Западаше старинното производство на оръжие, конкурирано от тулските и белгийските изделия, западаше кустарната обработка на желязо поради конкуренцията на докарваните от Русия изделия, както и кустарната обработка на мед, злато и сребро, на глина, лой и сода, на кожи и т. н.****; всички тези продукти се произ-

* Вж. настоящия том, с. 245. Ред.

** «... Само благодарение на тях благодарение на тези народни форми на производство и върху тяхната основа бе колонизирана и заселена цяла Южна Русия» (г-н Н.—он, «Очерци», 284). Колко широко и богато на съдържание е това понятие: «народни форми на производство!» Какво ли не обхваща то: и патриархалното селско земеделие, и отработките, и примитивния занаят, и дребното стоково производство, и типично капиталистическите отношения в самата селска община, които ние видяхме по-горе по данните за Таврическа и Самарска губерния (гл. II) и пр., и пр.

*** Сря. статията на г-н П. Семьонов във «Вестн. Фин.», 1897, кн. 21, и на В. Михайловски в «Новое Слово», юни, 1897 г.

**** Вж. статията на К. Хатисов във II т. на «Отчети и наслед. по куст. пром.» и на П. Остриков в V св. на «Трудове на куст. ком.».

веждаха по-евтино в руските фабрики, които изпрашаха в Кавказ своите изделия. Западаше изработката на бокали от рогове поради упадъка на феодалния строй в Грузия и нейните исторически пирове, западаше калпакчийството поради изместването на азиатската носия от европейското облекло. Западаше производството на мехове и делви за местното вино, което за пръв път излезе на пазара (развивайки бъчварското производство) и завладява на свой ред руския пазар. По този начин руският капитализъм въвлече Кавказ в световното стоково обръщение, нивелира неговите местни особености — остатък от някогашната патриархална затвореност, — *създаде пазар* за своите фабрики. Страната, слабо населена в началото на следреформения период или населена с планинци, стоящи настрана от световното стопанство и даже настрана от историята, се превръщаше в страна на нефтопромишленици, на търговци на вино, на фабриканти на пшеница и тютюн и господин Купон безжалостно преобличаше гордия планинец с неговата поетична национална носия в костюма на европейския лакей (Гл. Успенский)¹⁶⁵. Редом с процеса на усилената колонизация на Кавказ и бързо нарастване на неговото земеделско население се извършваше (прикриван от този растеж) и процесът на отклоняване на население от земеделието към промишлеността. Градското население в Кавказ е нараснало от 350 хил. в 1863 г. на около 900 хил. в 1897 г. (цялото население на Кавказ е нараснало от 1851 до 1897 г. с 95%). Не е необходимо да добавяме, че същото е ставало и става и в Средна Азия, и в Сибир и т. н.

Така че естествено възниква въпросът, къде е тогава границата между вътрешния и външния пазар? Ако вземем политическата граница на държавата, ще решим въпроса съвсем механично, а и дали ще го решим? Щом Средна Азия е вътрешен пазар, а Персия — външен, къде да сложим тогава Хива и Бухара? Щом Сибир е вътрешен пазар, а Китай — външен, къде да отнесем Манджурия? Подобни въпроси нямат важно значение. Важното е, че може да съществува и да се развива без постоянно разширяване на сферата на своето господство, без колонизиране на нови страни и въвличане на старите некапиталистически страни във водовъртежа на световното стопанство. И това свой-

ство на капитализма с огромна сила се е проявявало и продължава да се проявява в следреформена Русия.

Следователно процесът на образуване на пазар за капитализма има две страни: развитие на капитализма в дълбочина, т. е. по-нататъшно развитие на капиталистическото земеделие и капиталистическата промишленост в дадена, определена и затворена територия — и развитие на капитализма на ширина, т. е. разпростиране сферата на господството на капитализма върху нови територии. Съгласно плана на настоящия труд ние се ограничихме почти изключително с първата страна на процеса и затова считаме за особено необходимо да подчертаем тук, че другата му страна има извънредно важно значение. За едно щогоде пълно изследване на процеса на колонизиране на покрайнините и разширяване на руската територия, от гледна точка на развитието на капитализма, би трябвало да се напише отделен труд. За нас е достатъчно да отбележим тук, че Русия се намира в особено благоприятни условия в сравнение с другите капиталистически страни поради изобилието на свободни и достъпни за колонизация земи в нейните покрайнини*. Без да говорим дори за Азиатска Русия, ние имаме и в Европейска Русия такива покрайнини, които поради грамадните разстояния и лошите пътни съобщения — са още крайно слабо свързани в стопанско отношение с Централна Русия. Да вземем напр. «Далечния Север» — Архангелска губерния; необятни пространства и несметните природни богатства все още се експлоатират съвсем незначително. Един от главните местни продукти, дървеният материал, доскоро отиваше главно в Англия. Следователно, в това отношение

* Посоченото в текста обстоятелство има и друга страна. развитието на капитализма в дълбочина в старата, отдавна заселена територия се забавя поради колонизацията на покрайнините. Разрешаването на собствените на капитализма и пораждани от него противоречия временно се отсрочва, тъй като капитализмът лесно може да се развива на ширина. На пример едновременното съществуване на нап-напреднали форми на промишленост и полусредновековни форми на земеделие е несъмнено противоречие. Ако руският капитализъм нямаше къде да се разширява извън територията, заемана още в началото на следреформения период, това противоречие между капиталистическата едра индустрия и архаичните институции и в селския живот (прикрепеност на селяните към земята и пр.) бързо би до вело до пълно премахване на тази институция, до пълно разчистване на пътя за земеделския капитализъм в Русия. Но възможността (за фабриканта) да търси и намира пазар в колонизираниите покрайнини, възможността (за селянина) да се пресели в нови земи отслабва това остро противоречие и забавя неговото разрешаване. От само себе си се разбира, че такова забавяне на развитието на капитализма е равносилно на подготовка за още по-голямо и по-широко разрастване в най-близко бъдеще.

даденият район на Европейска Русия е служил като външен пазар на Англия, без да бъде вътрешен пазар за Русия. Руските капиталисти, естествено, са завиждали на английските и сега, с прокарването на жп линия до Архангелск, те ликуват, предвиждайки «подем на духа и предприемаческа дейност в различните отрасли на промишлеността в този край»*.

VI. «Мисията» на капитализма

Остава ни още в заключение да отговорим на въпроса, който в литературата е получил назването въпрос за «мисията» на капитализма, т. е. за неговата историческа роля в стопанското развитие на Русия. Признаването на прогресивността на тази роля е напълно съвместимо (както се помъчихме да покажем подробно на всяко стъпало от нашето фактическо изложение) с пълното признаване на отрицателните и мрачни страни на капитализма, с пълното признаване на неизбежно свойствените на капитализма дълбоки и всестрани обществени противоречия, които разкриват исторически преходния характер на този икономически режим. Именно народниците, които с всички сили се мъчат да представят като апологет на капитализма всеки, който признава историческата му прогресивност, именно народниците омаловажават (а понякога и премълчават) най-дълбоките противоречия на руския капитализъм, замазвайки разслояването на селяните, капиталистическия характер на еволюцията на нашето земеделие, образуването на класа на селските и търговско-промишлените наемни работници с наделна земя, прикривайки пълното преобладаване на най-низшите и най-лоши форми на капитализма в прословутата «кустарна» промишленост.

Прогресивната историческа роля на капитализма може да се резюмира в две кратки положения: увеличаване на производителните сили на обществения труд и обобществяването му. Но и двата факта се проявяват в твърде разнобразни процеси в различните области на народното стопанство.

* Проявл. слав, XX. 12.

Развитието на производителните сили на обществения труд се наблюдава най-релефно само в епохата на едрата машинна индустрия. Преди да се стигне до този висш стадий на капитализма, все още се запазват ръчното производство и първобитната техника, която е прогресирала по чисто стихийен път и извънредно бавно. Следреформеният период се отличава рязко в това отношение от предишните епохи в руската история. Русия на ралото и чукалката, на воденицата и ръчния тъкачен стан започва бързо да се превръща в Русия на плуга и вършачката, на парната мелница и парния тъкачен стан. Няма нито една област на народното стопанство, подчинена на капиталистическото производство, в която да не се наблюдава такова пълно преобразуване на техниката. Процесът на това преобразуване поради самата природа на капитализма не може да се извършва иначе освен чрез редица неравномерности и непропорционалности: периодите на процъфтяване се редуват с периоди на кризи, развитието на един отрасъл на промишлеността води до упадък на друг, прогресът на земеделието обхваща в един район — една, в друг — друга страна на селското стопанство, развитието на търговията и промишлеността изпреварва развитието на земеделието и т. н. Редица грешки на авторите-народници се дължат на опитите им да докажат, че това непропорционално, скокообразно, азартно развитие не е развитие*.

Друга особеност на развитието на обществените производителни сили, осъществявано от капитализма, се състои в това, че нарастването на средствата за производство (производителното потребление) далеч изпреварва нарастването на личното потребление: ние неведнъж посочвахме

* «Да видим. . . какво може да ни донесе по-внатъжното развитие на капитализма даже в случай че успеем да потопим Англия в морето и да заемем нейното място» (Г-н Н. — он, «Очерци», 210) В памучната индустрия на Англия и Америка, които задоволяват $\frac{2}{3}$ от световното потребление, са зети общо малко повече от 600 хил. души. «Излиза, че даже да получим по-голямата част от световния пазар. . . капитализмът пак няма да може да експлоатира цялата маса работна сила, която той сега непрекъснато лишаво от работа. Какво са всъщност някакви си 600 хиллди английски и американски работници в сравнение с милионите селяни, които по цели месеци седят без работа» (211).

«Досега е имало история, но сега вече няма.» Досега всяка крачка в развитието на капитализма в текстилната индустрия се е придружавала от разслояване на селяните, развитие на търговското земеделие и на земеделския капитализъм, отклоняване на населението от земеделието към промишлеността, насочване на «милиони селяни» към строителна, дърводобивна и всякаква друга незеделска наемна работа, преселване на маса народ в покрайнините и превръщане на тези покрайнини в пазар за капитализма. Но всичко това свършило, сега вече не става нищо подобно!

как се проявява това в земеделието и в промишлеността. Тази особеност произтича от общите закони на реализацията на продукта в капиталистическото общество и е в пълно съответствие с антагонистичната природа на това общество*.

Обобществяването на труда от капитализма се проявява в следните процеси. Първо, самият растеж на стоковото производство разрушава свойствената на натуралното стопанство разпокъсаност на дребните стопански единици и свързва малките местни пазари в огромен национален (а след това и световен) пазар. Производството за себе си се превръща в производство за цялото общество и колкото по-развит е капитализмът, толкова по-силно става противоречието между този колективен характер на производството и индивидуалния характер на присвояването. Второ, на мястото на предишната разпокъсаност на производството капитализмът създава невиджана дотогава концентрация на това производство както в земеделието, така и в промишлеността. Това е най-ярквата и най-релефната, но съвсем не единствената проява на разглежданата особеност на капитализма. Трето, капитализмът измества онези форми на лична зависимост, които са неделима принадлежност на предишните стопански системи. В Русия прогресивността на капитализма в това отношение се проявява особено рязко, тъй като личната зависимост на производителя е съществувала у нас (а отчасти продължава да съществува и до днес) не само в земеделието, но и в обработващата промишленост («фабрики» с крепостен труд), и в минно-заводската промишленост, и в риболовството**, и пр. В

* Игнорирането на значението на средствата за производство и безкритичното отношение към «статистиката» са породили следното, незадържащо никаква критика твърдение на г-н Н.—он: «...цялото (1) капиталистическо производство в областта на обработващата промишленост в най-добрия случай произвежда нови стойности за не повече от 400—500 млн. рубли» («Очерци», 328). Г-н Н.—он прави това изчисление въз основа на данните за трипроцентния и допълнителния данък, без да се замисли дали подобни данни обхващат «цялото капиталистическо производство в областта на обработващата промишленост». Нещо повече, той взема данни, които не обхващат (по собствените му думи) минно-заводската промишленост, и при все това отнася към «новите стойности» само свърхстойността и променливия капитал. Нашият теоретик е забравил, че и постоянният капитал в онези отрасли на промишлеността, които произвеждат предмети за лично потребление, за обществото е нова стойност, тъй като се обменя с променливия капитал и свърхстойността от онези отрасли на промишлеността, които произвеждат средствата за производство (минно-заводската промишленост, строителство, дърводобивната, железопътното строителство и пр.). Ако г-н Н.—он не смесваше броя на «фабрично-заводските» работници с броя на всички работници, капиталистически заети в обработващата промишленост, той лесно би забелязал погрешността на своите изчисления.

** Напр. в един от главните центрове на руското риболовство, на Мурманския бряг, съществуваща «от памтивек» и наистина «осветена от вековете»

сравнение с труда на зависимия или икономически заробен селянин трудът на волнонаемния работник представлява във всички области на народното стопанство прогресивно явление. Четвърто, капитализмът неизбежно създава подвижност сред населението, каквато не се изисква при предишните системи на обществено стопанство и е невъзможна при тях в по-широки размери. Пето, капитализмът постоянно намалява частта от населението, заета в земеделието (в което винаги господствуват най-изостаналите форми на обществено-стопански отношения), увеличава броя на големите индустриални центрове. Шесто, капиталистическото общество засилва нуждата на населението от съюз, от обединение и придава на тези обединения особен характер в сравнение с обединенията от предишните времена. Разрушавайки тесните, местни, съсловни съюзи на средновековното общество, създавайки ожесточена конкуренция, капитализмът в същото време разделя цялото общество на големи групи лица, които заемат различно положение в производството, и дава огромен тласък за обединяване във всяка такава група*. Седмо, всички посочени изменения в стария стопански строй, извършвани от капитализма, неизбежно водят към изменение и на духовния облик на населението. Скокообразният характер на икономическото развитие, бързото преобразуване на начините на производство и грамадната му концентрация, отпадането на всевъзможните форми на лична зависимост и патриархалност в отношенията, подвижността на населението, влиянието на големите индустриални центрове и т. н. — всичко това не може да не води към дълбоко изменение на самия характер на производителите и ние имахме вече случай да отбележим съответните наблюдения на руските изследователи.

Обръщайки се към народническата икономическа теория, с представителите на която трябваше постоянно да

форма на икономически отношения е бил «покрутът»¹⁴⁶, който напълно се е оформил още в XVII в. и доскоро си е оставал почти неизменен. «Отношенията на покрутчиците към техните господари не се ограничават само във времето на риболова; напротив, те обхващат целия живот на покрутчиците, които са във вечна икономическа зависимост от своите господари» («Сборник материалов об артелях в России.» Вып. 2. СПб. 1874, с. 33). За щастие, капитализмът и в тази област се отличава, както изглежда, «с пренебрежително отношение към собственото историческо минало» «Монополът. . . се заменя. . . от капиталистическа организация на поминъка с волнонаемни работници» («Пронзв. сили», V, с. 2—4).

* Сра. «Етюди», с. 91, забел. 85, с. 198. [Вж. Съч. Т. 2, с. 248 и 481. Ред.]

полъмнизираме, ние можем да резюмираме причините на нашето разногласие с тях по следния начин. Първо, ние не можем да не отхвърлим като съвсем неправилно самото разбиране на народниците за това, как именно се извършва в Русия процесът на развитие на капитализма, както и представата им за онзи строй на стопански отношения, който е предшествувал капитализма в Русия, при което особено важно ни се струва от наша гледна точка игнорирането на капиталистическите противоречия в селското стопанство (както в дребното, така и в търговско-промишленото). По-нататък, що се отнася до въпроса, дали капитализмът в Русия се развива бавно или бързо, всичко зависи от това, с какво се сравнява това развитие. Ако сравняваме докапиталистическата епоха в Русия с капиталистическата (а именно такова сравнение е необходимо за правилното решение на въпроса), трябва да признаем развитието на общественото стопанство при капитализма за извънредно бързо. Ако пък сравняваме тази бързина на развитие с онази, която би била възможна при съвременното равнище на техниката и културата изобщо, даденото развитие на капитализма в Русия действително ще трябва да се признае за бавно. Но то не може да не бъде бавно, защото в нито една капиталистическа страна не са оцелели в такова изобилие структурите на старото време, несъвместими с капитализма, задържащи неговото развитие, безкрайно влошаващи положението на производителите, които страдат «не само от развитието на капиталистическото производство, но и от недостатъчното му развитие»¹⁶⁷. И най-после, едва ли не най-дълбоката причина за разногласието ни с народниците е разликата в основните възгледи за общественоекономическите процеси. Изучавайки тези процеси, народникът обикновено прави едни или други морализаторски изводи; той не гледа на различните групи участващи в производството лица като на творци на едни или други форми на живот; той не си поставя за цел да представи цялата съвкупност на общественоекономическите отношения като резултат от взаимоотношението между тези групи, които имат различни интереси и различна историческа роля. . . Ако пишещият тези редове е успял да даде известен материал за изясняване на тези въпроси, ще смята, че трудът му не е отишъл напразно.

ПРИЛОЖЕНИЕ II (към глава VII, с. 361*)

Таблица на статистическите данни за фабрично-заводската промишленост в Европейска Русия

о д и м	Данни за различен брой производства, за които има сведения през различни периоди			Данни за 34 производства		
	Брой на фабриките и заводите	Производство в хил. рубли	Брой на работниците	Брой на фабриките и заводите	Производство в хил. рубли	Брой на работниците
1863	11 810	247 614	357 835	—	—	—
1864	11 984	274 519	353 968	5 782	201 458	272 385
1865	13 686	286 842	380 638	6 175	210 825	290 222
1866	6 891	276 211	342 473	5 775	239 453	310 918
1867	7 082	239 350	315 759	6 934	235 757	318 769
1868	7 238	253 229	331 027	7 091	249 310	329 219
1869	7 488	287 565	343 308	7 325	283 452	341 425
1870	7 853	318 525	356 184	7 691	313 517	354 063
1871	8 149	334 605	374 769	8 005	329 051	372 608
1872	8 194	357 145	402 365	8 047	352 087	400 325
1873	8 245	351 530	406 964	8 103	346 434	405 050
1874	7 612	357 699	411 057	7 465	352 036	399 376
1875	7 555	368 767	424 131	7 408	362 931	412 291
1876	7 419	361 616	412 181	7 270	354 376	400 749
1877	7 671	379 451	419 414	7 523	371 077	405 799
1878	8 261	461 558	447 858	8 122	450 520	432 728
1879	8 628	541 602	482 276	8 471	530 287	466 515
1885	17 014	864 736	615 598	6 232	479 028	436 775
1886	16 590	866 804	634 822	6 088	464 103	442 241
1887	16 723	910 472	656 932	6 103	514 498	472 575
1888	17 156	999 109	706 820	6 089	580 451	505 157
1889	17 382	1 025 056	716 396	6 148	574 471	481 527
1890	17 946	1 033 296	719 634	5 969	577 861	493 407
1891	16 770	1 108 770	738 146	—	—	—

* Вж настоящия том, с. 439. Ред.

З а б е л е ж к и:

1. Тук са сумирани данните за фабрично-заводската промишленост на Европейска Русия през следреформения период, които успяхме да намерим в официалните издания, именно: «Статистический временник Российской империи». СПб. 1866. I. — «Сборник сведений и материалов по ведомству м-ва фин.», 1866 г., № 4, април, и 1867 г., № 6, юни. — «Ежегодник министерства фин.». Вып. I. VIII, X и XII. — «Свод данных о фабрично-заводской промышленности России», изд. департамента торг. и мануф. за 1885 — 1891 г. Всички тези данни са основани на един и същ източник, а именно на ведомостите, представяни от фабрикантите и собствениците на заводи в М-вото на финансите. В текста на книгата подробно е разгледано значението и качеството на тези данни.

2. 34-те производства, за които са дадени сведения за 1864—1879 и 1885—1890 г., са следните: памукопредачно; памукотъкачно; ленопредачно; басмаджийско; конопопредачно и въжарско; вълнопредачно; сукнено; вълнотъкачно; копринотъкачно и произв. на панделки; брокатно, сърмено; златни и сребърни нишки; производство на плетени изделия; боядисване; щамповане; мушамено и лакировъчно; хартиено производство; произв. на тапети; каучуково; химикали и бои; козметично; оцветно; минерални води; кибритено; червен восък и лакове; кожарско. произв. на велур, сахатиян (марокен); произв. на туткал; стеариново; сапунено и за лоещи свещи; восъчни свещи; стъklarско, кристални изделия и огледала; порцеланово и фаянсово; машиностроително; чугунолеярно; медно и бронзово; тел, гвозден и някои дребни метални изделия.

ПРИЛОЖЕНИЕ III (към глава VII, с. 409*)

Най-важните центрове на фабрично-заводската промишленост в Европейска Русия

Губерния	Уезд	Град или селище	1879		1891		Брой на работниците	Брой на жители по переписи от 1897 г.	
			Брой на фабрики и заводи	Производство хил. руб.	Брой на работниците	Брой на фабрики и заводи			Производство хил. руб.
Московска	Московски	Москва	618	95 403	61 931	806	114 788	67 213	1 035 664
		с. Даниловска	3	2 502	1 837	6	10 370	3 910	3 958
		с. Черкизово	1	53	125	12	449	322	?
		с. Измайлово	—	—	—	1	1 604	1 104	3 416
		с. Пушкино	2	3 060	1 281	1	620	1 076	3 151
		градчето Балашиха	1	1 050	905	1	3 045	2 087	?
		с. Реутово	1	2 930	2 235	1	2 180	2 134	3 256
	Вереяски	с. Нarya-Фоминское	3	2 690	1 955	3	2 445	1 133	?
	Бронницки	с. Троицк-Раменское	1	3 573	2 893	1	4 773	5 098	8 865
	Клински	с. Солнечная Гора	1	60	304	1	1 384	1 073	?
		с. Некрасина	1	1 300	538	2	3 212	2 794	?
	Коломенски	с. Озери	4	214	1 163	5	4 950	5 574	11 166
		градчето Садки	3	1 775	1 865	1	1 598	1 860	?
		с. Бобрло	1	4 558	2 556	1	4 608	3 336	5 116
	Дмитровски	гр. Дмитров с околн.	2	3 600	3 462	3	4 167	3 565	?
		с. Муромцево	1*	1 774	2 371	1	2 076	1 816	?
	Серпуховски	гр. Серпухов с околн.	21	18 537	9 780	23	11 205	5 885	?
		с. Нефедова	—	—	—	1	2 736	2 000	?
	Богородски	гр. Богородск и с. Глухово до него	16	3 870	9 548	16	8 880	10 405	9 309
		Павловски посад	15	2 623	2 751	13	1 760	2 071	9 991
		с. Истомкино	1	2 006	1 426	1	2 007	1 651	2 085
		с. Крестовоздвиж.	4	740	935	5	1 415	1 670	?
		т. Зуево	10	3 216	2 059	9	5 876	2 054	9 908
Всичко за губернията без гр. Москва			92	60 101	49 989	108	81 419	63 268	—

Забележка: «Всичко за губернията» означава всичко за изброените центрове в губернията.

Забележка към 2-то издание: Добавиле за сравнение цифрите от преброяването в 1897 г. за броя на жителите. За съжаление в изданието на Центр. стат. ком. «Градове и селища в уездите с 2000 и повече жители» няма никакви подробни данни.

Губерния	Уезд	Град или сѣлище	1879			1890			Брой на жителите според преброяването от 1897 г.
			Брой на фабриките и заводи	Производство хил. руб.	Брой на работниците	Брой на фабриките и заводи	Производство хил. руб.	Брой на работниците	
Тверска	Таерски	гр. Твер и околности.....	23	6 440	8 404	26	8 720	6 575	53 477
		гр. Виш. Волоч. с околн.	1	1 780	1 221	2	3 584	2 393	16 722
	Вишневолоцки	с. Заварово.....	1	1 130	2 003	1	1 020	2 186	?
		с. Кузнецово.....	1	400	861	1	500	1 220	2 503
	Ржевски	гр. Ржев.....	15	1 894	3 533	6	411	766	21 397
За губернията.....			41	11 644	16 022	36	14 235	13 439	—
Рязанска	Егоревски	гр. Егоревск.....	20	4 126	3 632	15	5 598	5 697	19 241
Нижегородска	Арзамаски	гр. Арзамас.....	24	394	380	18	255	366	10 591
		с. Богородское.....	41	316	219	58	547	392	12 342
	Горбатовски	с. Павлово.....	21	235	272	26	240	589	12 431
		с. Ворсма.....	3	116	303	4	181	894	4 574
	Балахнински	с. Сормото.....	1	2 890	1 911	1	1 500	1 000	2 963
За губернията.....			90	3 950	3 085	107	2 723	3 211	—
Гродненска	Белостокски	гр. Белосток.....	59	2 122	1 619	98	2 734	3 072	63 927
		с. Супрасъл.....	7	938	854	5	447	585	2 459
Казанска	Казански	гр. Казан.....	66	8 083	3 967	78	7 663	4 787	131 508
Тамбовска	Тамбовски	с. Расказово.....	19	1 067	2 128	13	940	2 058	8 283
Черниговска	Суражки	с. Клинци.....	15	1 892	2 456	27	1 548	1 836	12 166
Смоленска	Духовщински	с. Ярцево.....	1	2 731	2 523	1	4 000	3 168	5 761

Губерния	Уезд	Град или селце	1879			1890			Брой на жителите по преброяването от 1897 г.
			Брой на фабриките и заводи	Производство хил. руб.	Брой на работниците	Брой на фабриките и заводи	Производство хил. руб.	Брой на работниците	
Калужка	Жиздрински Медински	с. Людиново	1	2 488	3 118	1	529	1 050	7 784
		с. Тронцкое и Кондрово	1	1 047	1 019	1	1 330	1 285	?
Орловска	Брянски »	гара Бежецка	1	6 970	3 265	1	8 485	4 500	19 054
		с. Сергиево-Радичк.	1	1 000	1 012	1	257	400	2 808
Тулска		гр. Тула	95	3 671	3 661	248	8 548	6 418	111 048
Владимирска	Покровски	гр. Николское при гара Орехово	2	7 316	10 946	3	26 160	26 852	{ 25 233 7 219
		с. Дулево	1	425	1 100	1	600	1 400	3 412
	»	с. Ликима	1	317	389	2	1 184	1 155	?
	Шувьски	гр. Киржач	11	1 025	1 437	9	528	825	?
		гр. Шуя	36	5 161	4 879	32	6 857	5 473	4 799
	»	гр. Иваново-Вознесенск	49	20 867	9 943	52	26 403	15 387	53 949
	»	с. Тейковг	4	5 913	3 524*	4	4 642	3 581	5 780
	»	с. Кохма	9	3 232	2 413	6	2 769	1 666*	3 337
	Меленковски	гр. Меленки	18	1 597	2 769	15	2 509	2 498	8 904
		с. Гус	2	2 284	3 438	2	3 748	5 241	12 007
	Вязниковски	гр. Вязники и съседног. с. Ярцево	8	2 879	3 017	6	3 012	3 331	7 398
		с. Южа	1	—	—	1	2 390	1 961	3 378
	Александровски	с. Каряново	1	5 530	4 248	1	5 000	3 879	?
		с. Струнино	2	3 522	1 688	1	4 950	2 771	?
	Переяславски	гр. Переяслав	8	2 671	2 154	6	2 703	2 157	8 662
		гр. Ковров с околи.	4	1 760	1 723	5	1 940	2 062	14 570
	Копровски	с. Горки	1	1 350	838	1	1 632	1 332	?
		с. Колобово	1	676	575	2	895	885	?
	Владимирски	с. Собино	1	2 200	1 819	1	—	2 000	5 486
		с. Ставрово	3	1 834	1 335	2	567	871	?
Муромски	гр. Муром	26	1 405	1 407*	27	943	1 274*	12 589	
	гр. Юрев-Полски	12	1 062	1 138*	7	1 183	1 126*	5 637	
За губернията			201	73 027	60 780	186	96 715	87 727	—

Забележка: Звездичката означава, че от броя на фабрично-вадовските работници са включени работещите въвън предприятията.

Губерния	Уезд	Град или селище	1879			1890			Брой на жителите по преброяването от 1897 г.
			Брой на фабрики-те и заводи	Производство хил. руб.	Брой на работниците	Брой на фабрики-те и заводи	Производство хил. руб.	Брой на работниците	
С.-Петербургская	С.-Петербургский Нарвский Царскосельский	гр. С.-Петербург	538	117 600	48 888	490	126 646	51 760	} 1 267 023 16 577 12 241
		С.-Петербург-предградия	84	40 085	24 943	51	35 927	18 939	
		Нарва с околюстите*	7	12 361	6 484	6	15 288	7 566	
		с. Колпино	1	3 148	1 872	1	2 906	1 930	
За губернията			630	173 094	82 187	548	180 766	80 195	—
Киевская	Киевский Черкасский	гр. Киев	76	3 279	1 858	125	16 186	5 901	247 432 16 187
		с. Смела	9	4 070	1 434	8	4 715	1 238	
Костромская	Костромский Кинешменский » » » » » » Нерехтский » » » » Юревецкий	гр. Кострома	32	3 899	5 181	24	5 220	4 907	41 268 7 564 ? 3 158 ? ? ? 3 002 ? ? 2 668 ? 4 778 3 225
		гр. Кинешма с околю.	4	421	157	9	1 737	1 748	
		с. Тезино	3	768	950	3	1 866	2 420	
		с. Бонячки	3	1 866	2 365	3	1 331	1 495	
		с. Наволоки	—	—	—	1	1 314	1 305	
		с. Вичуга	1	940	800	2	644	1 128	
		с. Р. Голчиха	4	389	265	4	260	626*	
		гр. Нерехта	1	883	1 204	—	—	—	
		с. Киселево	2	1 189	1 195	3	2 855	2 368	
		с. Яковлевское	5	1 041	1 095*	5	1 378	2 177*	
		с. Лисцово	4	1 634	417	5	923	1 773	
		с. Фроловка	1*	1 700	1 300	1	1 750	1 530	
		с. Юревец	2	383	569	1	750	830	
с. Родники	4	1 154	776	3	2 188	2 792			
За губернията			66	16 266	16 275	64	22 256	25 169	—

* Тук отчасти е влязла и Естландска губерния (Кренголмската текстилна фабрика).

Губерния	Уезд	Град или селище	1879			1890			Брой на жителите по преброяването от 1897 г.
			Брой на фабриките и заводи	Производство хил. руб.	Брой на работниците	Брой на фабриките и заводи	Производство в хил. руб.	Брой на работниците	
Лифландска	Рижки	гр. Рига.....	151	18 094	11 962	226	26 568	16 306	256 197
Ярославска	Ярославски	гр. Ярослав с околн.	49	5 245	4 206	47	12 996	9 779	70 610
		Норски посад.....	1	2 500	2 304	2	1 980	1 639	2 134
		Великоселска вол.....	1	910	956	6	2 169	2 992	4 534
За губернията.....			51	8 655	7 466	55	17 145	14 410	—
Харковска	Харковски	гр. Харков.....	102	4 225	2 171	122	5 494	3 406	174 846
Саратовска	Саратовски Царицински	гр. Саратов.....	103	4 495	1 983	89	7 447	2 224	137 109
		гр. Царицин.....	25	272	218	57	1 086	751	55 967
		с. Дубовка.....	21	157	110	26	221	260	16 255
За губернията.....			149	4 924	2 311	172	8 754	3 245	—
Самарска	Самарски	гр. Самара.....	(?) 1	18	10	48	4 560	1 377	91 672
Херсонска	Одески	гр. Одеса.....	159	13 750	3 763	306	29 407	8 634	405 041
Донска	Нахичевански Новочеркаски Ростовски	гр. Нахичеван.....	34	873	732	45	3 472	3 098	29 312
		гр. Новочеркасск.....	16	278	128	28	965	467	52 005
		гр. Ростов на Дон.....	26	4 808	2 750	82	13 605	5 756	119 896
Екатеринославска	Екатеринославски Бахмутски Екатеринославски	гр. Екатеринослав.....	33	1 033	469	63	4 841	3 628	121 216
		гр. Юзовка.....	1	2 010	1 300	3	8 928	6 332	28 076
		с. Каменское.....	—	—	—	1	7 200	2 400	16 878
За двете губернии.....			109	8 052	5 379	232	39 071	21 681	—
Всичко за изброените 103 центъра			2 831	536 687	355 777	3 638	706 981	451 244	—

НЕКРИТИЧНА КРИТИКА

*(По повод статията на г-н П. Скворцов
«Стоковият фетишизъм» в кн. 12 на «Научное Обозрение»
от 1899 г.)¹⁶⁸*

Написано през януари—март 1900 г.

Отпечатано в списание «Научное Обозрение»

1900 г., май—юни, кн. 5 и 6.

Подпис: В л а д и м и р И л и н

*Печата се по текста
на «Научное Обозрение»*

«Юпитер се гневи». . . . Отдавна вече и известно, че това е много забавно зрелище и че гневът на страшния гръмовержец предизвиква в действителност само смях. Тази стара истина за сетен път бе потвърдена от г-н П. Скворцов, който се нахвърля с цял куп най-отбрани «гневни» изрази върху моята книга за процеса на образуване на вътрешен пазар за руския капитализъм.

I

«За да изобразите процеса в неговата цялост — величествено ме поучава г-н Скворцов, — трябва да изложите собственото си разбиране за капиталистическия начин на производство, а да се ограничавате само със справки с теорията на реализацията е свършено излишно.» Защо в една книга, посветена на анализа на данните за вътрешния пазар, справките с теорията за вътрешния пазар са «излишни» — това си остава тайна на нашия страшен Юпитер, който под «изложение на собственото разбиране» «разбира». . . . цитати от «Капитала», половината от които не се отнасят до въпроса. «Авторът може да бъде упрекат в *диалектическо* (образец на остроумието на г-н Скворцов!) «противоречие, тъй като, поставяйки си за цел да разгледа въпроса» (как се образува *вътрешният* пазар за руския капитализъм), «той в края на *справките с теорията* стига до извода, че такъв въпрос изобщо не съществува». Г-н Скворцов е толкова доволен от тази своя забележка, че я повтаря няколко пъти, без да вижда или без да желае да види, че тя почива на груба грешка. Аз съм казал в края на първата глава, че «въпросът за вътрешния пазар *като отделен самостоятелен въпрос, независещ*

от въпроса за степента на развитие на капитализма, изобщо не съществува» (29)*. Какво — не е ли съгласен с това критикът? Не, съгласен е, защото една страница преди това нарича моето твърдение «правилно». А щом е така, защо вдига шум и се опитва да изхвърли от моя извод най-съществената му част? Това също си остава тайна. В края на уводната теоретическа глава аз съм посочил направо интересуващата ме тема: «въпросът, как се образува вътрешен пазар за руския капитализъм, се свежда до следния въпрос: по какъв начин и в каква насока се развиват различните страни на руското народно стопанство? в какво се състои връзката и взаимозависимостта между тези различни страни?» (29)**. Намира ли критикът, че тези въпроси не заслужават да бъдат разглеждани? Не, той предпочита да заобиколи въпроса за темата, която аз съм си поставил, и посочва *други теми*, с които би трябвало по волята на Юпитер да се заема. Трябвало според него «да се изобрази възпроизводството и обръщението както на онази част от продукта, която се произвежда капиталистически в земеделието и промишлеността, така и на частта, която се произвежда от самостоятелни производители-селяни. . . да се покаже отношението между тях, т. е. величината на постоянния и променливия капитал и на принадлежната ценност във всяко от посочените подразделения на обществения труд» (2278). Та това е просто една звънка и съвсем безсъдържателна фраза! Преди да се направи опит да се изобрази възпроизводството и обръщението на продукта, който се произвежда в земеделието капиталистически, необходимо е предварително да се изясни *как именно* и *доколко* земеделието става капиталистическо у селяните или у помещиците, в един или в друг район и т. н. Без да се изясни това (което именно съм правил в своята книга), изображението, за което пледира г-н Скворцов, ще си остане сбор от общи фрази. Преди да се говори за онази част от продукта, която се произвежда капиталистически в промишлеността, трябва предварително да се изясни каква е именно промишлеността в Русия и доколко е капиталистическа. Именно това се помъчих да направя чрез обработката на данните напр. за

* Вж. настоящия том, с. 58. *Ред.*

** Пак там, с. 58—59

кустарната промишленост; страшният критик величествено отминава всичко това с мълчание и най-сериозно ме съветва да тъпча на едно място и да се задоволявам с общи приказки за капиталистическата промишленост! Въпросът, кои именно селяни в Русия са «самостоятелни производители», също изисква фактическо изследване, каквото съм се опитал да направя в своята книга; ако г-н Скворцов беше помислил по този въпрос, нямаше да говори такива безсмислици като тази, че категориите на постоянния и променливия капитал и на принадлежната ценност може ли направо да се пренесат върху стопанството на «селяните — самостоятелни производители». С една дума, разработването на предлаганата от г-н Скворцов тема е възможно само *след като* се изяснят набелязаните от мен въпроси. Давайки си вид, че поправя моята постановка на въпроса, страшният критик ме тегли назад, от анализа на конкретната, исторически дадена действителност чисто и просто към преписване от Маркс.

Между другото, не бива да се отмени с мълчание и следната нападка на г-н П. Скворцов, която прекрасно характеризира похватите на нашия критик. Проф. Зомбарт (казва г-н П. Скворцов) посочва, че износьт на Германия изостава от развитието на германската индустрия. «Тези данни — пояснява г-н П. Скворцов — потвърждават напълно моето схващане за «пазарите». Добре казано, нали? Със своите разсъждения г-н Скворцов илюстрира известната поговорка: къде го чукаш, къде се пука. Хората спорят за теорията на реализацията, а той ти казва, че капитализмът, както и крепостничеството, живее от принадлеен труд! Прибавете към тези неподражаеми нападки редицата гневни възклицания и ето ви цялата «критика» на г-н Скворцов

Но да оставим читателя сам да прецени: на с. 2279 и 2280 г-н П. Скворцов, за да покаже моето «неразбиране», привежда цитати от разни места на първа глава, взема отделни думи от отделни фрази и възкликва: «*Намиране, обмен, теория за вътрешния пазар, намиране на заместител и най-последно възстановяване!* Не мисля, че подобна точност на определенията свидетелствува, че г-н Илиин ясно разбира «забележителната» теория на Маркс за реализацията!» Та това е също такава «критика», както

онази, над която се е смял някога Чернишевски; взема човекът «Похожденията на Чичиков» и започва да «критикува»: «Чи-чи-ков, чхи-чхи. . . Ах, колко смешно! Намиране, обмен. . . Не мисля, че това е ясно. . .»¹⁰⁰. Ах, каква унищожителна критика!

На с. 14* на моята книга аз казвам, че различаването на продукта по натурална форма не е необходимо при анализа на производството на индивидуалния капитал, но е безусловно необходимо при анализа на възпроизводството на обществения капитал, защото във втория случай (и само в него) става дума именно за възстановяването на натуралната форма на продукта. Г-н Скворцов твърди, че аз «не съм разбрал» Маркс, прави ми строго мъмрене за «свободния превод», намира «за необходимо подробно да цитира *«Капиталът»*» (при което в цитатите се казва именно това, което аз съм изложил) и се захваща за следните мои думи: «А сега», т. е. при анализа на възпроизводството на обществения, а не на индивидуалния капитал, «въпросът се състои именно в това, откъде работниците и капиталистите ще вземат предмети за своето потребление? Откъде капиталистите ще вземат средства за производство? По какъв начин произведеният продукт ще покрие всички тези нужди и ще даде възможност да се разшири производството?» Подчертавайки това място, г-н Скворцов пише: «В подчертаните от мен места всъщност откриваме теорията на г-н Илин за реализацията, а не на Маркс, теория, която няма нищо общо с каквато и да било Марксва теория» (2282). Силно казано! Но да видим какви са доказателствата. Доказателствата, разбира се, са цитати от Маркс, между които и следният: «Въпросът, както непосредствено се поставя (*sic!*)**», е

* Вж. настоящия том, с. 38—39. *Ред.*

** Две думи за преводите. Г-н Скворцов привежда следната фраза от моята книга: «. . . място че ли граница на тяхното (на производителните сили) развитие е само абсолютната потребителна способност на обществото» (19) (вж. настоящия том, с. 46, *Ред.*) след което строго ме поучава: «г-н Илин. . . не е забелязал недодялността на превода, докато в оригинала е казано просто и ясно: «als ob nur die absolute Konsumptionsfähigkeit der Gesellschaft ihre Grenze bilde» (2286). Какво му е лошото на този (напълно правилен) превод — това критикът не обяснява. А за да характеризираме неговата строгост, достатъчно е да приведем само два примера от *не-своите* преводи. С. 2284: «Ако пък нормалното ежегодно възпроизводство се представя в дадения размер, то с това също така се представя». . . (в оригинала: *ist damit auch unterstellt*). С. 2285: «Касает се преди всичко до простото възпроизводство. По-нататък ще бъде представено» (в ориг.: *Ferner wird unterstellt*) «не само че продуктите се разменят по своята

следният: как капиталът, изразходван в производството, се заменя по неговата ценност от ежегодния продукт и как се преплита движението на тази замяна с потреблението на принадлежната ценност от капиталистите, а на работната заплата — от работниците?» Извод: «Смятам, че достатъчно доказах, че теорията за реализацията, която г-н Илин представя като теория на Маркс, няма нищо общо с анализа, даден у Маркс», и т. н. Остава ми само да попитам още веднъж: добре казано, нали? В какво се състои разликата между казаното от мен и съдържащото се в цитатите от Маркс — това си остава тайна на страшния критик. Ясно е само, че моят смъртен грях се състои в «свободния превод» или — може би — в това, че предавам мисълта на Маркс със «свои думи», както се изразява г-н Скворцов на друго място в статията (2287). Представете си само! Да предава Маркс със «свои думи»! «Истинският» марксизъм се състои в това, да изучиш «Капиталът» наизуст и да го цитираш и където трябва, и където не трябва. . . а! г-н Николай—он.

А ето и илюстрация за потвърждение на последната забележка. Аз казвам, че капитализмът «се появява едва в резултат на широко развитото стоково обръщение», а на друго място, че «капитализмът е онзи стадий в развитието на стоковото производство, когато и работната сила става стока». Странныят Юпитер мята гръм и мълнии: «при какви условия се появява капитализмът. . . това е известно на всеки от малко-малко грамотен читател! (sic!), «буржоазният хоризонт на г-н Илин» и други бисери, които красят полемиката на разгневения г-н Скворцов. Следват цитати от Маркс: в първия се казва същото, което съм казал и аз (покупката и продажбата на работната сила са основното условие за капиталистическото производство); смисълът на втория е, че начинът на обръщението произтича от обществения характер на производството, а не обратно («Das Kapital». II B., 93)¹⁷⁰. Г-н Скворцов си въобразява, че с последния цитат окончателно е опровергал своя опонент. Всъщност той е подме-

ценност» и пр. Тъй че добрият г-н Скворцов, несъмнено, е твърдо убеден, че «interstellen» значи «представям» и че «wird unterstellt» е бъдеще време.

А да не говорим за стила на страшния критик, който ми сервира такива фрази: «сега капиталистическият начин на производство се равнява на земеделската промишленост» (2293).

нил поставения от мен въпрос с друг и е доказал способността си да привежда неуместни цитати. За какво говоря аз в инкриминираното място? За това, че капитализмът е резултат на стоковото обръщение, т. е. за историческото съотношение на капиталистическото производство и стоковото обръщение. А за какво се говори в цитираното място от втория том на «Капиталът» (том, посветен на въпроса за обръщението на капитала)? За отношението на капиталистическото производство към капиталистическото обръщение; Маркс полемизира на това място (S. 92, II. В.)¹⁷¹ с икономистите, които противопоставят натуралното стопанство, паричното стопанство и кредитното стопанство като три характерни икономически форми на движението на общественото производство; Маркс казва, че това е погрешно, защото и паричното, и кредитното стопанство изразяват само начини на обръщение, свойствени на различни степени в развитието на капиталистическото производство, и прави в заключение бележка за «буржоазния хоризонт» на тези икономисти. Г-н Скворцов си мисли, че «истинският» марксизъм се състои в това, да лапнеш последната дума на Маркс и да я повтаряш — та макар и против опонент, който не е имал намерение да говори за съотношението на натуралното, паричното и кредитното стопанство. Оставяме на читателя да реши кой тук «не разбира» и към какъв сорт литература спадат подобни нападки. Под прикритието на гневните възклицания г-н Скворцов не само е пуснал в ход «момента на подменянето», но и съвсем е заобиколил въпроса за съотношението на капиталистическото производство и стоковото обръщение. Това е много важен въпрос, към който аз в своята книга се връщам много пъти, подчертавайки историческата роля на търговския капитал като предшественик на капиталистическото производство. Г-н Скворцов като че ли няма какво да възрази против това (ако се съди по обстоятелството, че го отминава с мълчание). Но ако е така, тогава какъв смисъл има да вдига шум по повод на моите думи, че капитализмът е резултат на стоковото обръщение? Нима търговският капитал не изразява развитие на търговията, т. е. на стоковото обръщение без капиталистическо производство? И тези въпроси пак си остават тайна на сърдития Юпитер.

За да свърша с «критиката» на г-н Скворцов срещу теоретическата част на моя труд, ще разгледам още няколко гневни възклицания и груби грешки, с каквито е пълна статията «Стоковият фетишизъм».

В моята книга се казва: «Необходимостта от външен пазар за капиталистическата страна се определя. . . от това, че капитализмът е само резултат на широко развитото стоково обръщение, което излиза извън пределите на държавата. Затова не можем да си представим капиталистическа нация без външна търговия, а и такава нация няма. Както вижда читателят, тази причина е от историческо естество» (26)*. Страшният Юпитер «критикува»: «аз, като читател, не виждам, че това е причина от исторически характер. Съвършено голословно твърдение» (2248)

т. н. Ако стоковото обръщение е необходим исторически предшественик на капитализма, няма е нужно и да се пояснява защо «това е причина от историческо естество»?

За абстрактната теория на капитализма съществува само развит и напълно оформен капитализъм, а въпросът за неговия произход се оставя настрана.

«Г-н Илин. . . за реализацията на продукта в капиталистическото общество. . . прибегва до помощта на външния пазар» (2286), На читателя, който е запознат с моите «Етюди» и с «Развитието на капитализма в Русия», едва ли даже е необходимо да обяснявам, че това е пак фокус, извършен по същия начин, както и предишните. Цитат от Маркс: «. . .външната търговия само замества местните изделия с изделия с друга потребителна или натурална форма. . .»¹⁷². Извод: «Всеки грамотен човек, с изключение на критически мислещите личности, ще разбере, че Маркс казва нещо право противоположно на теорията на г-н Илин — че на външния пазар няма защо да се намира «еквивалент за пласираната част от продукта», «в друга част от капиталистическия продукт, годна да замени първата» (2284). О, великолепно г-н Скворцов!

«Г-н Илин. . . абстрахирайки се от съществените черти на капиталистическото общество, превръщайки го следователно в планомерно производство — пропорционалност-

* Вж. настоящия том, с. 54. Ред.

та в развитието на отделните производства несъмнено означава планомерност на производството, — благополучно реализира накрая същото количество продукти вътре в страната» (2286). С този нов похват «критикът» ми приписва мисълта, че капитализмът осигурявал постоянна пропорционалност. Постоянната съзнателно поддържана пропорционалност наистина би означавала планомерност — но не онази пропорционалност, която се «установява само като средна величина от редица постоянни отклонения» (именно това съм посочил на цитираното от г-н Скворцов място). Аз казвам направо, че пропорционалността (или съответствието) «се предполага» от теорията, а в действителност то «постоянно се нарушава», че за създаващата пропорционалност замяна на едно подразделение на капитала с друго е «необходима криза» (всички подчертани думи се намират все на същата, цитирана от г-н Скворцов 26 с.*). Пита се, какво може да се мисли за критик, който приписва на своя противник превръщането на капитализма в планомерно производство, като се позовава на същата страница и същия пасаж, където този противник казва, че за капитализма е *необходима криза*, за да създава *постоянно нарушаваната* пропорционалност??

II

Преминваме към втората част на статията на г-н Скворцов, посветена на критиката на фактическите данни, приведени и анализирани в моята книга. Няма ли поне тук, в областта на въпросите, с които специално се е занимавал г-н Скворцов, да видим малко от малко сериозна критика?

Общественото разделение на труда е основа на стоковото стопанство и основен процес в създаването на вътрешния пазар — цитира г-н Скворцов моите думи, — «а простото «разделение на труда», трябва да предполагаме не обществено, е основа на манифактурата. . .» С този «опит за ирония» критикът проявява неразбиране на елементарната разлика между разделението на труда в обществото и разделението на труда в работилницата: първото създава (в

* Вж. настоящия том, с. 56—57 Ред.

обстановката на стоковото стопанство — условие, пряко посочено от мен, така че напомнянето на г-н Скворцов за разделението на труда в индийската община се отнася към печалната слабост на този автор да цитира Маркс не на място) обособени стокопроизводители, които произвеждат самостоятелно и независимо един от друг различни продукти, постъпващи в размяната; второто не изменя отношението на производителите към обществото, а преобразува само тяхното положение в работилницата. По тази именно причина, доколкото мога да съдя, Маркс говори понякога за «обществено разделение на труда»*, а понякога просто за разделение на труда. Ако г-н Скворцов мисли иначе, той би следвало да изложи и разясни своето мнение, а не да подхвърля гневни, но лишени от всякакъв смисъл забележки.

«Разделението на труда съвсем не е характерен признак на манифактурата, тъй като и във фабриката съществува разделение на труда.»

Много добре, г-н Скворцов! Но нима у мен манифактурата се отличава от фабриката само по този признак? Ако критикът е искал поне малко по-сериозно да разгледа правилно ли разбирам аз «характерните признаци на манифактурата» (това е твърде интересен и съвсем не толкова прост въпрос, както може да изглежда на пръв поглед), щеше ли да премълчи, че в същия параграф, за който става дума, аз направо казвам: «Ние имаме случай да изброим на друго място главните признаци на понятието манифактура според Маркс — «Етюди», 179**» (297***, забел. 1)? В «Етюдите» разделението на труда фигурира само като *един* признак сред цяла редица други. Следователно, от статията на г-н Скворцов читателят може да получи съвършено изопачена представа за моите възгледи и никаква представа за собствените възгледи на критика.

По-нататък. Опит да се представят цяла редица така на-

* В дванадесета глава на първия том на «Капиталът», посветена на въпроса за манифактурата, има специален параграф, озаглавен: «Разделение на труда в манифактурата и разделение на труда в обществото». В началото на този параграф Маркс казва: «Накратко ще засегнем отношението между манифактурното разделение на труда и общественото разделение на труда, което образува общата основа на всяко стоково производство» («Das Kapital», I^o, S. 362)¹⁷. Накстина, не е ли поучително да сравним това с писанията на нашия сърдит Юпитер?

** Вж. Съч. Т. 2, с. 454—465.

*** Вж. настоящия том, с. 369. *Ред.*

речени «кустарни» промишлености като манифактурен стадий на руския капитализъм се прави в моята книга, ако не се лъжа, *за пръв път* и аз, разбира се, съм далеч от мисълта да считам този въпрос за напълно решен (особено като се има предвид, че го разглеждам от малко по-специална гледна точка). Поради това аз предварително очаквах критика на моите възгледи, очаквах я с толкова по-голямо основание и с толкова по-голям интерес, след като някои руски марксистки изказаха малко по-други възгледи (вж. с. 437* на «Развитието на капитализма», забел.). Как се отнася към този въпрос г-н П. Сковрцов? Неговата «критика» се свежда изцяло до великолепно по своята лаконична строгост назидание — да не се ограничавам «с механично изреждане на броя на наемните работници и стойността на производството в тези и тези години в една или друга област на производството» (2278). Ако това назидание не се отнася до онзи раздел от моята книга, който е посветен на въпроса за фабрично-заводската статистика (г-н Сковрцов не казва за това нито дума), то трябва да се отнася именно до главата за манифактурата, по-голямата част от която заемат фактическите данни. Как би могло да се мине без тях — страшният критик не разкрива тази тайна и аз продължавам да се придържам към мнението, че е по-добре да ме обвиняват заради сухото изложение, отколкото да дам повод на читателя да си мисли, че моят възглед е основан на «цитиране» на «Капиталът», а не на изучаването на руските данни. Ако г-н Сковрцов намира, че моето изброяване е «механично», значи, той счита за неверни изводите, които аз правя от тези данни във втората половина на VI глава и повтарям в VII гл., § XII? — значи, той не е съгласен, че тези данни показват особения строй на поминъка, характеризиращ се с особен облик: 1) на техниката, 2) на икономиката и 3) на културата? Страшният Юпитер не отронва нито дума за това в своята «критика», в която, ако махнем сърдитите възклицания, няма да остане абсолютно никакво съдържание. Май че е възмалко това, препочтени г-н Сковрцов!

Преминаваме към въпроса за ролята на селските данъци

* Вж. настоящия том, с. 529. Ред.

в развитието на стоковото стопанство. Аз твърдя, че на времето данъците са били важен фактор в развитието на размяната, но сега стоковото стопанство вече до такава степен е стъпило на краката си, че значението на данъците «отстъпва далеч на заден план». Г-н Скворцов се нахвърля върху мен с куп жалки и страшни думи, като «стоков фетишизъм», всичко да се съедини, «всемогъществото», могъщество на стоковото производство и пр., но — уви! — силните думи прикриват само безсилието на страшния критик да опровергае моя извод. «Даже г-н Кауцки — пише г-н Скворцов, — с когото г-н Илин има сходство в много отношения». . . (бедният «г-н Кауцки», който «има сходство» със «стоковия фетишист», който проявява пълно неразбиране на «Капиталът» и стои близо до г-н Илин с неговия ограничен «буржоазен хоризонт»! Ще се съвземе ли той от удара, нанесен му от «истинския» марксист?). . . «дори и той казва, че превръщането на селските натурални повинности в парични увеличава нуждата на селяните от пари» (2288). Много добре, страшни г-н критико, само че това никак не се отнася до въпроса, каква роля играят данъците в паричния разход на селяните в сравнение с разходите за останалите потребности и нужди. Кауцки изобщо не засяга този въпрос — тук г-н Скворцов отново проявява изключителния си талант да привежда неуместни цитати. «Основният въпрос — издига г-н Скворцов второто си възражение, — който даже и по данните на бюджетите не е обяснен, се свежда до това: откъде селянинът без кон ще вземе 25 рубли, за да плати данъците си» (25 процента от паричния разход, 25 рубли от 100 рубли г-н Скворцов е превърнал вече просто в 25 рубли!), «а селянинът с кон — 10 рубли? — и съвсем не до това, каква част от дохода (?) съставляват данъците във всички парични разходи на селяните» (2290). Аз съветвам г-н Скворцов да патентова изключителното си откритие: най-нов и най-лесен начин за «научна критика», която из корен унищожава противника. Вашият противник на една от няколкостотин страници на своята книга поставя между другото въпроса за частта на разходите за данъци в целия паричен разход; достатъчно е само да цитирате това място, да подметнете на противника друг въпрос — и вне блестящо ще докажете, че противни-

кът е «стоков фетишист», който говори, без да се замисли, изверг такъв, откъде ще вземе бедният селянин без кон 25 рубли! След това вече можете да изпуснете другите страници на книгата, където се говори за отношението на данъците към дохода, за състава и източниците на доходите — така още повече ще докажете «буржоазния хоризонт» на противника. Нанстина, извадете си патент, г-н Скворцов!

Ето още един пример как г-н Скворцов се ползва от това откритие. Моля читателя за внимание: такива бисери на «научната критика» са единствени по рода си.

Касае се все за същата 101* страница, на която става дума за бюджетните данни по въпроса за данъците на селяните. Посочвайки ролята на данъците в паричния разход на селянина, аз продължавам: «Ако пък говорим не за ролята на данъците в развитието на размяната, а за отношението им към дохода, ще видим, че това отношение е извънредно високо. Колко много тежат на съвременния селянин традициите на дореформената епоха, се вижда най-релефно от съществуването на данъци, които поглъщат една седма от общия разход на дребния земеделец, а даже и на ратая с наделна земя. Освен това разпределението на данъците в самата община се оказва поразително неравномерно: колкото по-състоятелен е селянинът, толкова по-малка част от целия му разход са данъците. Селянинът без кон плаща в сравнение със своя доход почти тройно повече от селянина с много коне (вж. по-горе таблицата за разпределението на разходите). . .» Всеки читател, който се отнася поне що-годе внимателно към това, косто чете, естествено, се запитва защо говоря за разпределението на данъците вътре в общината, когато бюджетите се отнасят до стопанствата на селяни не само от различни общини, но даже от различни уезди? Може би неравномерността в разпределението тук е случайна — може би тя зависи от различното данъчно облагане на една десетина наделна земя в разните уезди или разните общини, от които са взети стопанствата за съставяне на типичните бюджети? И тъкмо за да предотвратя това неизбежно възражение, аз веднага след това пояснявам: «. . . Ние говорим за раз-

* Вж. настоящия том, с. 143. Ред.

пределението на данъците в общината, защото ако изчисляваме данъците и повинностите на 1 десетина наделна земя, техният размер ще се окаже почти изравнен. . . » Ако критикът беше пожелал да провери тези думи, достатъчно е било да съпостави таблицата на с. 96* (размер на данъците и повинностите на 1 стопанство) с таблицата на с. 102** (размер на наделната земя на 1 домакинство) и той веднага би се убедил, че действително според бюджетните данни, въпреки принадлежността на бюджетните стопанства към различни общини и даже към различни уезди, размерът на данъците и повинностите на 1 десетина наделна земя е почти изравнен.

И ето, вижте сега с какви средства си служи г-н критикът, за да унищожи своя опонент. Той изважда само подчертаните от мен думи за данъците, които се падат на 1 дес. наделна земя; не забелязва (sic!), че тези думи се отнасят само за бюджетните данни; приписва на тези думи смисъла, че размерът на данъците на 1 дес. наделна земя е почти изравнен за всички руски селяни въобще; победоносно ме изобличава заради този «извод» в непознаване на земско-стат. издания и привежда две таблици в потвърждение на общоизвестния факт, че в различните общини, волости и уезди размерът на данъците на 1 дес. наделна земя далеч не е изравнен. След този фокус критикът прибавя: «Действително, в самата община, която е получила един и същ размер наделна земя, размерът на данъците е не почти, а напълно изравнен. Цялата работа е в това, че г-н Илин не знае за каква община всъщност говори. За да завършим със злоупотребите на г-н Илин със земските статистически данни» и т. н. . . . (2292). Би било крайно интересно за мен да зная може ли да се намери в научната литература друг образец на подобен сорт критика.

След като се запознахме с похватите, чрез които г-н Скворцов «доказва» пълната «негодност» на бюджетните данни, приведени от мен, ние можем очевидно да отменим силните (и безсилни) изрази, с които критикът изразява своето недоволство от самото използване на бю-

* Вж. настоящия том, с. 138 (табл. 2). Ред.

** Вж. настоящия том, с. 145 Ред.

джетните данни. Изисквайки *масови* данни за бюджетите, г-н Свворцов вероятно пак говори за нещо, което не се отнася до въпроса, защото описанията на *конкретните* стопанства, от които съм се ползвал, никога *не са и не могат да бъдат* масови. Литературата за бюджетите на конкретните стопанства съм посочил в началото на критикувания параграф и щях да бъда, разбира се, само благодарен на критика, ако той беше допълнил или поправил посоченото от мен. Но г-н Свворцов умее да «критикува», без да се докосва до същината на въпроса! Страшният критик нарича опита да се докаже типичността на бюджетите чрез сравняване на средния размер на семейството, засятата площ, арендата, броя на добитъка на I домакинство без коне и I домак. с един кон по бюджетните и по «масовите данни» (с. 102* на моята книга), просто, «куриоз»; по каква причина—неизвестно; може би по същата, поради която на един «критик» се видяла смешна думата «Чичиков»? Бюджетите «. . . не са типични дори и само поради това, че продаване на храни през есента и купуване през пролетта твърде рядко се среща във Воронежка губерния, докато за цяла Русия» то било доказано от г-н Ник.—он (2291). Не току-тъй се казва, че *les beaux esprits se rencontrent***: «истинският» марксист г-н Павел Свворцов, срещайки противоречие между твърденията на «истинския» марксист г-н Николай—он и земските статистически данни, без да се колебае, решава въпроса в смисъл, че данните не са типични, а не в смисъл, че думите на г-н Ник.—он са погрешни или твърде общи. И после: какво отношение има въпросът за продажбата на храни наесен и купуването им напролет към спора за типичността на бюджетите, от които аз изобщо не се ползвам за решаване на този въпрос?

III

След неблагоприятната работа за изясняване на преначените места е приятно да срещнем най-после възражение по същество, макар и формулирано със същите гневни

* Вж. настоящия том, с. 146. *Ред.*

** — великите духове се разбират взаимно. *Ред.*

обвинения (във «фетишизъм», в «пълно неразбиране»), които г-н Скворцов счита очевидно за твърде убедителни, и макар че за собствените възгледи на критика трябва повече да се досещаме, отколкото да ги чуем пряко изразени. Г-н Скворцов е съвършено прав, когато казва, че моят възглед «преминава като червена нишка през цялото съчинение».

За да очертая по-рязко нашето разногласие, ще съпоставя противоположните възгледи в техния краен израз: г-н Скворцов мисли вероятно (поне така следва от неговите възражения), че колкото по-малко земя биха получили селяните при освобождението и колкото по-скъпо биха я получили, толкова по-бързо би се развивал капитализмът в Русия. Аз мисля обратното: *колкото повече земя биха получили селяните при освобождението и колкото по-евтино биха я получили, толкова по-бързо, по-широко и по-свободно би се развивал капитализмът в Русия*, толкова по-високо би било жизненото равнище на населението, толкова по-широк би бил вътрешният пазар, толкова по-бързо биха се въвеждали машините в производството, толкова повече, с една дума, икономическото развитие на Русия би приличало на икономическото развитие на Америка. Ще посоча само две обстоятелства, които потвърждават, според мен, правилността на това мнение: 1) върху почвата на малоимотността и тежките данъци у нас в твърде значителен район се е развила отработъчната система на частноземевладелското стопанство, т. е. един непосредствен остатък от крепостничеството*, а съвсем не капитализмът; 2) именно в нашите покрайнини, където крепостното право или изобщо не е било познато, или е било най-слабо, където селяните най-малко страдат от недостиг на земя, от отработки и тежки данъци, там най-много се е развил капитализмът в земеделието. Такова съпоставяне е необходимо именно за анализа на «усло-

* Между другото, това положение (че отработването е остатък от крепостничеството) аз изтъквам направо в своята книга Г-н Скворцов не говори за това, а взема моята забележка, че отработването всъщност се крепи още от времето на «Руската правда», и по повод на нея издаде в бяс: цитира Ключевски, намества и вътрешните пазари в XII в., и стоковия фетишизъм, обвинява ме, че в моята книга «стоковото производство е чудотворно и всеобясняващо явявало в историята (sic!) още от времето на «Руската правда» (sic!). Това, очевидно, е все същата критика от типа на «чхи чхи», с която аз и без това, струва ми се, твърде много се занимавах в началото на статията.

вията на прехода от едната обществена формация към другата», в игнориране на които така гневно и така голо-словно ме обвинява г-н Скворцов.

Крайно голямата шаблонност на възгледите на г-н Скворцов за икономическите процеси, които се извършват в нашето селско стопанство, се проявява и в неговите бележки за преселванията и за разрушаването на средновековните прегради от капитализма. Не съм ли прав тогава да сравнявам г-н Павел Скворцов с г-н Николай—он? И двамата «решават» въпроса за преселванията, като направо и изцяло отхвърлят възгледите, които «придават значение» на преселванията. Но подобен извод може да бъде направен само от най-примитивния. . . тоест от «истинския» марксизъм, който се задоволява със съвършено абстрактни. . . общи фрази. Какво значи «да се придава значение» на преселванията? Ако разбираме тези думи в буквалния смисъл, може ли да има икономист със здрав разум и ясна памет, който да не придава значение на ежегодните преселвания. А ако ги разбираме в специален смисъл с оглед на капитализма, тогава г-н Скворцов, първо, изопачава моята мисъл, защото аз казвам тъкмо обратното в цитирания от него пасаж. Второ, икономист, който вижда задачата си в това, да изучава особеностите на икономическия строй и на развитието на Русия (а не само да цитира подробно Маркс, и то често пъти не на място), неизбежно ще трябва да постави въпроса: какво именно влияние оказват преселванията в Русия? Без да съм изучавал специално този въпрос, аз отбелязвам в посочения от г-н Скворцов абзац, че моите изводи по въпроса за разслояването на селяните напълно хармонират с извода на г-н Гурвич*. Освен това аз и на други места в книгата неведнъж засягам въпроса за преселванията. Може този мой възглед да е неверен, но г-н Скворцов пък абсолютно нищо не допринася за неговото поправяне или допълване, като засенчва същността на въпроса с гневни възклицания. По-нататък, моите забележки дават на г-н Скворцов повод да заключи,

* Две думи за г-н Гурвич. Със своето немотивирано и високомерно презрительно отношение към «изводите» на този автор — който е известен в марксистката литература като автор на две книги и като сътрудник на списания. — г-н Скворцов показва само своята самоинициативност.

че «стоковият фетишист вярва в чудотворната сила на своя фетиш сега» (sic!). Виж, тук наистина може да се каже, че ме е «унищожил»! Обаче, предпочтени г-н критико, отричате ли вие моите разбирания? Защо да не споделите

публиката вашите *фактически* разбирания и да не разгледате данните *поне за един уезд*? Та това би било толкова естествено за човек, който се занимава специално със земска статистика! И аз си позволявам да запазя това мнение, въпреки страшните думи на г-н Скворцов (фетишизъм, чудодейна сила), които — кой може да се съмнява в това? — едва ли ще уплашат някого*.

Най-сетне, последният въпрос, по който *може* да се говори с г-н Скворцов по същество, е въпросът за групирането на земските статистически данни за селяните. Г-н Скворцов специално се е занимавал и, ако не се лъжем, се занимава със земска статистика: затова естествено беше да се очакват от него сведения, основани на факти и разясняващи този спорен и извънредно интересен въпрос. «Ние отхвърляме а limine — пиша аз — групирането по надел и се ползваме изключително от групирането по стопанска състоятелност (по работния добитък; по засятата площ)», и по-нататък посочвам, че групирането по надел, което е несравнено по-разпространено в

* От моите думи: «Преди капитализма земеделното в Русия беше работа на помещиците, господарско забавление за един, радължение, повинност — за други» (вж. настоящия том, с. 297. *Ред.*), според г-н Скворцов «излиза, че цялата обществена формация, крепостният начин на производство, е била само господарско забавление». Не, г-н Скворцов, съвсем не «излиза» така, защото на съответното място аз посочвам, че «крепостното стопанство е било стройна и завършена система» (129) [Вж. настоящия том, с. 178. *Ред.*], и тук съм характеризирал само *един от* признаците на тази система. Всеки ще се съгласи, че в помещицкото стопанство е имало елемент на «господарско забавление», ако си спомни известните типове на «обловоците от крепостното или икономически зависимото село» (152) [Вж. настоящия том, с. 205. *Ред.*]; изтъкват го и земските статистики, от които съм взел и израза: «господарско забавление» (148) [Вж. настоящия том, с. 200. *Ред.*] — доказват го дори данните за един период в развитието на производството на селскостопански машини в Русия: опитът на помещиците чисто и просто да взимат от чужбина и работници, и машини (130 и 153) [Вж. настоящия том, с. 180 и 207. *Ред.*] не е нищо повече от «господарско забавление». — «Кога и къде капитализмът е превърнал господаря-вотчинник» (г-н П. С. напразно мисли, че тази категория е приложима само към епохата «преди възникването на крепостното право»; тя важи и за епохата на крепостното право) «и зависимия селянин в промишления — това г-н Илин, за съжаление, не казва» (2293). Аз говоря за това и във II, и в III, и особено в IV глава на книгата, където става дума именно за превръщането на земеделното в *търговско-промишлено* предприятие. Твърде възможно е моите разяснения около този процес да се нуждаят от допълнения и поправки; аз не се съмнявам, че всеки сериозен и компетент критик би съумял да ги направи, но ето че г-н Скворцов, за съжаление, напълно е удавил същността на работата в гневни възклицания. Не е достатъчно това, не е достатъчно!

нашата земска статистика, е съвсем непригодно поради това, че животът нарушава изравняването (вътре в общината) на наделното земевладение: достатъчно е да си припомним такива общоизвестни и от никого неоспорвани факти като даването на наделите под наем, изоставянето им, купуване и арендуване на земя, съчетаване на земеделието с търговско-промишлени предприятия и наемна работа. «Икономическата статистика задължително трябва да постави в основата на групирането *размерите и типовете на стопанството*» (60)*. «Критиката» на г-н Скворцов се състои в следното: «Г-н Илин е недоволен от групирането на статистическите данни за селяните по наддел. Съществуват два вида (sic!) групиране на статистическите данни. Единият е историческият, при който се събират ведно общините (I) с еднакви размери на надела на ревизка душа, а другият е фактическият, при който се събират ведно селските стопанства с еднакви размери на надела, към която и община да принадлежат. Историческото групиране е важно именно защото нагледно показва при какви условия се е извършил преходът на селяните от крепостното общество към капиталистическото. . .» и т. н. все по тази, също разгледана по-горе тема. . . «Предлаганото от г-н Илин групиране. . . окончателно ще обърка историческото разбиране на условията за прехода на нашите селяни от едната общинна формация в другата. Предложението на г-н Илин по-скоро се отнася до статистиката на поминъците (sic!), както се прави в Германия» (2289). Това е образец на критиката на г-н Скворцов по предмет от неговата специалност и по въпрос, по който при всичкото си желание не може да «цитира» Маркс. Пита се, какво общо имат тук тези разсъждения за «историческото» групиране на *общините*, когато аз говоря за групирането на данните *по домакинства*? По какво чудо групирането на съвременните данни по домакинства може «окончателно да обърка» отдавна установените исторически данни за общините? Г-н Скворцов има право да употребява думата «исторически» по дадения въпрос само в този смисъл, че той обръща *гръб на историята*: ако групирането на общините по размера на надела на ревизка

* Вж. настоящия том, с. 93. Ред.

душа се отнася към историята на нещо, което е било преди 40 години, то нали и това, което се извършва все по-бързо пред нашите очи, е също история. По-нататък, съвършено необяснимо е как човек, който се занимава със земска статистика и говори за всичко само с тон на пророк, може да пише, че «съществуват два вида групиране» (на общините по надел и на домакинствата по надел), когато всеки знае, че *съществуват твърде много видове групиране*: и по посевна площ, и по работен добитък, и по работници, и по ратаи, и по притежание на къща, и пр.). Как може г-н Скворцов така безапелационно и без никаква мотивировка да обявява за «фактическо» едно групиране по надел, когато спорният въпрос е тъкмо в това, *дали това групиране е фактическо*? Аз показвам за редица уезди, че разпределението на наделната земя между стопанствата се отличава и досега със сравнително голяма «изгъвненост» (на 20% заможни домакинства, съставляващи 26—30% от населението, се падат 29—36% от наделната земя в разните уезди или групи уезди, докато разпределението на *фактическите* показатели за стопанството — работен добитък, посевна площ, подобрени оръдия и пр. — навсякъде без изключение е *несравнено по-малко* изравнено. Г-н Скворцов намира лесен начин да критикува моите твърдения — и дори ги прави на пух и прах, — без да засегне дори и с една дума същността на въпроса.

От само себе си се разбира, че тъй като не съм статистик по специалност, аз никак не претендирам да съм решил въпроса за групирането. Но мисля, че по основните въпроси на земската статистика (а въпросът за начините на групиране на сведенията за домакинствата е именно основен въпрос, както посочвам на цитираното от г-н Скворцов място) имат право да говорят и даже са длъжни да говорят не само земските статистици, но и всички икономисти. Не можем да си представим икономист, изучаващ икономическата действителност в Русия, който би могъл да мине без данните на земската статистика, и ако земската статистика се развива сама за себе си, а работата на икономистите — сама за себе си, нито едната, нито другата ще могат да постигнат задоволителни резултати. Че групирането по надел *не* е задоволително фактическо групиране, това вече признаха отчасти и самите земски статистици,

конто са дали редица групирания по работен добитък и по засята площ, от които и аз съм се ползвал в своята книга. Именно сега, когато важността на въпроса особено се подчертава едва ли не от всички марксиста и не се отрича и от икономистите от други направления, би било особено необходимо да се разгледа отново този въпрос. А г-н Скворцов вместо критика поднася важни, но съвсем безсъдържателни фрази като следната: «нужно е да се сумират данните на земските сборници, като се направят подробни изчисления за производството и възпроизводството на селското стопанство, за да може всеки желаещ да вземе този сборник и да провери «изводите» на г-н Илиин, Постников и Гурвич» (2292). Да, разбира се, «нужно е да се сумират», но за да не остане това само на думи и да може този сборник действително да даде отговор на главните проблеми, поставяни от съвременния икономически строй в Русия и от еволюцията на този строй, необходимо е да се постави и всестранно да се обсъди основният въпрос за начините на сумиране на данните, да се обсъди непременно в общата литература, а не само сред земските статистики и още повече не между четирите стени на това или онова земско статистическо бюро. Този въпрос аз поставям в книгата си и се опитвам да набележа пътя за неговото решаване. Разбира се, не аз ще преценявам дали решението е правилно, но аз имам право да направя извода, че г-н Скворцов, при цялата си гневна поза, не е казал абсолютно нищо по този въпрос, а е застанал, без всякакви мотиви, в ролята на защитник на рутината, защитник на гледище, което беше старо още в 1885 година (вж. забел. 2 на с. 58* на «Развитието на капитализма», където цитирам статията на г-н В. В. «Нов тип земско-статистически издания», неговото признание, че е «необходимо цифровите данни да се приспособяват не към такъв конгломерат от най-разнообразни икономически групи селяни, като селото или общината, а към самите тези групи», и поставям въпроса, защо сам г-н В. В. не се е възползвал нито веднъж от данните за тези най-разнообразни групи).

* Вж. настоящия том, с. 91—92. Забел. Ред.

В заключение няколко думи за «ортодоксията», които не ще бъдат излишни след изявата на г-н П. Скворцов в ролята на «истински» марксист, което особено налага възможно по-точно да определя собствената си, ако мога така да се изразя, позиция. Без ни най-малко намерение да поставям г-н Б. Авиллов наравно с г-н Скворцов, аз намирам обаче за необходимо да засегна едно място от статията му, поместена в същата книжка на «Научное Обозрение». В края на Postscriptum'а г-н Б. Авиллов казва: «г-н Илин (държи) на «ортодоксията». Но, струва ми се, че и за «ортодоксия», т. е. *просто тълкуване на Маркс*, има още много място. . .» (с. 2308). Мисля, че подчертаните от мен думи вероятно са казани неволно, защото аз съвсем определено заявявам, че *под ортодоксия ни най-малко не разбирам едно просто тълкуване на Маркс*. В тази именно статия, която има предвид г-н Б. Авиллов, след думите: «Не, по-добре е да останем «под знака на ортодоксията»! — се казва: «Няма да вярваме, че ортодоксията позволява да се взема каквото и да било на вяра, че ортодоксията изключва критическото приложение и по-нататъшното развитие, че тя позволява да се потулват историческите въпроси с абстрактни схеми. Ако има ортодоксални ученици, провинили се в тези действително тежки грехове, вината пада изцяло върху тези ученици, а съвсем не върху ортодоксията, която се отличава с диаметрално противоположни качества» («Научное Обозрение», 1899 г., кн. 8, с. 1579*)¹⁷⁴. И така, аз направо казвам, че приемането на каквото и да било на доверие, изключването на критичното претворяване и развитие е тежък грях, а за да претворяваш и развиваш, очевидно не е достатъчно само едно «просто тълкуване». Разногласието между онези марксисти, които са за така наречената «нова критична струя», и онези, които са за така наречената «ортодоксия», е в това, че и едните, и другите искат да претворяват и развиват марксизма в *различни насоки*; едните искат да останат последователни марксисти, като развиват основните положения на марксизма съобразно с изменящите се условия и местните особености на различните страни и като разработват по-нататък тео-

* Вж. Съч. Т. 4, с. 86. Ред.

прията на диалектическия материализъм и политико-икономическото учение на Маркс; другите отхвърлят някои повече или по-малко съществени страни от учението на Маркс, застават, напр. във философията, не на страната на диалектическия материализъм, а на страната на неокантианството, в политическата икономия — на страната на онези, които приписват някои Марксови възгледи на «тенденциозността» и т. н. Първите обвиняват за това вторите в еkleктизъм и според мен ги обвиняват съвършено основателно. Вторите наричат първите «ортодоксални», затова, като си служим с тази дума, никога не бива да забравяме, че тя е употребена от противниците в полемика, че «ортодоксалните» отхвърлят не критиката изобщо, а само «критиката» на еkleктиците (които само дотолкова биха имали право да се наричат привърженици на «критиката», доколкото в историята на философията учението на Кант и неговите последователи се нарича «критицизъм», «критическа философия»). В същата статия аз посочвам и автори (с. 1569, забел., и с. 1570, забел.*), които според мен са представители на последователното и цялостното, а не на еkleктическото развитие на марксизма и които са направили за това развитие — и в областта на философията, и в областта на политическата икономия, и в областта на историята и политиката — несравнено повече, отколкото напр. Зомбарт или Шамлер***, простото повтаряне на еkleктическите възгледи на които се смята днес от мнозина за голяма крачка напред. Едва ли е нужно да добавяме, че представителите на еkleктическото направление са се групирани в последно време около Ед. Бернщайн. Аз ще се огранича с тези кратки забележки по въпроса за моята «ортодоксия» както поради обстоятелството, че това не се отнася пряко към предмета на моята статия, така и поради това, че аз съм лишен от възможност да развия възгледите на първите съвсем обстойно и трябва да отправя интересуващите се към немската литература. По дадения въпрос

* Вж. Съч. Т. 4, с. 72 и 73. Бълг. ред.

** Срв. правилните забележки на Г. Кунов против Шамлер, част от статията на когото беше преведена в «Научное Обозрение» от 1899 г., след това на Б. Лвов: «Социалният закон» (пак там) и обещания от «Научное Обозрение» за 1900 г. превод на статията на г-н Сади Гунтер.

руските спорове са само отзвук на немските и без да се е запознал с тях, човек не може да си състави напълно точна представа за същността на споровете*.

* Именно към такъв еkleктизъм се свежда, според мен, това «ново», «критическо» направление, което напоследък «започва да се очертава» в нашата литература (срв. статиите на Струве в «Жизнь», 1899, кн. 10, и 1900, кн. 2; на Т. Барановски в «Научное Обозрение», 1899, кн. 5, 1900, кн. 3. Склонността на първия от споменатите автори към еkleктизъм започна да се «очертава» преди повече от пет години в неговите «Крит. бел.», а веднага след появяването им бе направен опит (както благоволява да си припомни Струве) да се «отворят очите» на публиката относно смесването на марксизма с буржоазната наука¹⁷⁸ в неговите възгледи. Затова е странно да чуем от Струве такава фраза: «Простото затваряне на очите пред така наречената (неоснователно, изглежда, е така наречена В. И.) «буржоазна» критика на Марксовото учение и занимаването с неговото повтаряне и перифразиране досега се оказваше не само безполезно, но даже и вредно» («Жизнь», кн. 2, 305). «Простото затваряне на очите не само пред буржоазната наука, но даже и пред най-нелепите учения, включително до крайното мракобесие, разбира се, е безусловно вредно; това е банална обща фраза. Но едно е — да не си затваряш очите пред буржоазната наука, да я следиш, да се ползваш от нея, като обаче се отнасяш критически към нея и не отстъпваш от своя цялостен и определен мироглед, а друго — да пасуваш пред буржоазната наука и да повтаряш напр. думичките за «тенденциозността» на Маркс и други подобни, които имат съвсем определен смисъл и значение. И после, щом се говори за «повтаряне и перифразиране», нима повтарянето и перифразирането на Бьом-Баверк и Визер, на Зомбарт и Щамлер сами по себе си а priori заслужават по-голямо внимание, отколкото повтарянето и перифразирането на Маркс? Нима Струве, който е успял вече (в руската литература, забележете) да види «вредата» (sic!) от повтарянето на Маркс, не е забелязал и не забелязва вредата от безкритичното повтаряне на модните поправки на модната буржоазна «наука»? Колко много трябва да се отдалечиш от марксизма, за да стигнеш до подобен възглед и до толкова непростимо «затваряне на очите» пред съвременното «лутане на мисълта»! Струве изказва в края на своята статия специално пожелание аз да се изкажа по въпросите, повдигнати от така наречената «критика». Ще отбележа по повод на това, че мен особено ме занимава сега въпросът за съвременното еkleктично направление във философията и в политическата икономия и че аз не губя още надежда да дам след време систематичен разбор на това направление¹⁷⁹; а да се тича подир всяка отделна «основна грешка» и «основна антиномия». . . на еkleктизма ми се струва (да ми простят почтените «критици»!) просто безинтересно. Затова ще се огранича засега с контрапожеланието: нека новото «критическо направление» се очертае съвсем определено, а да не се ограничават само с намеци. Колкото по-скоро стане това, толкова по-добре, защото толкова по-малка ще бъде бъркотията и толкова по-ясно публиката ще разбере разликата между марксизма и новото «направление» в буржоазната критика на Маркс.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Книгата на В. И. Ленин «Развитието на капитализма в Русия» е резултат на огромна изследователска работа, продължила над три години. В. И. Ленин започва усилено да работи върху книгата в затвора, наскоро след арестуването си по делото на петербургския «Съюз за борба за освобождение на работническата класа» и я завършва на заточение в село Шушенское. Но материал за книгата той започва да събира много преди това.

Още в първото си писмо от затвора, на 2 януари 1896 г., Ленин пише: «Имам един план, който силно ме занимава след моето арестуване и колкото повече време минава, толкова по-силно. Отдавна се занимавах с един икономически въпрос (за пласирането на стоките на обработващата промишленост вътре в страната), подбрах известна литература, съставих план за неговата обработка, дори нещичко написах, като възнамерявах да издам своя труд в отделна книга, ако надхвърли размерите на статия за списание. Никак не бих искал да изоставя тая работа, а сега явно съм изправен пред алтернатива: или да я напиша тук, или изобщо да се откажа» (Съч. Т. 37, с. 19).

Произведението «Развитието на капитализма в Русия» е било предназначено за легалния печат, затова Ленин е трябвало да придаде на своя труд такава форма и така да го озаглави, че царската цензура да не спре изданието. «По-скромното и по-тежко заглавие е удобно от цензурни съображения» — пише Ленин в писмо от заточението (пак там, с. 148).

Пристъпвайки към работа над «Развитието на капитализма в Русия», Ленин си дава сметка, че за книгата ще е нужна голяма, къртовска изследователска работа, изучаване и обработка на огромен фактически материал. Съставяйки план или схема на бъдещата си книга, Ленин пише:

«Списъкът на книгите е разделен на същите две части, както и моето съчинение: А. — Обща теоретична част. За нея ми трябва по-малко книги, така че се надявам при всички случаи да я напиша — но тя изисква по-голяма подготвителна работа. В. — Приложение на теоретичните положения към руските данни. За тази част са нужни много книги. Най-трудното е с: 1) земските издания. Впрочем част от тях имам, други могат да се изпишат (малки монографии), трети могат да се доставят чрез познати статистици; 2) правителствените издания — трудове на комисии, отчети и протоколи на конгреси и т. н. Това е важно нещо; да се

доставят те е по-трудно. Някои ги има в библиотеката на ГИД*, струва ми се, дори повечето» (Съч. Т. 37, с. 20—21).

Основните етапи и условията за работа над книгата са подробно осветлени в кореспонденцията на Ленин с близките му, в спомените на негови близки и съратници. А. И. Улянова-Елизарова отбелязва, че Ленин твърде много е работил в затвора: «Той реши да използва петербургските библиотеки, за да събере материал за проектирания труд — материал, какъвто знаеше, че не би могъл да получи на заточение. И той усилено се залави за работа, като проучи в затвора маса източници и направи много извадки. Праща му цели купища книги от библиотеката на Гражданското икономическо дружество, Академията на науките и други научни хранилища» («Пролетарская Революция», кн. 3, 1924 г., с. 113).

Ленин работи върху книгата си и по пътя за заточение. В писмо от 15 март 1897 г. той съобщава, че е прегледал по пътя и възнамерява да изпрати от Красноярск «взетите за кратък срок книги». През време на престоя в Красноярск Ленин използва в местната градска библиотека и частната библиотека на търговеца Юлиан всички полезни книги и течения на списания.

На заточение Ленин продължава усилено да работи над «Развитието на капитализма в Русия». Още с пристигането си на заточение Ленин бил много загрижен как ще получава нужните книги. По този въпрос той неведнъж пише до близки и познати. От есента на 1897 г. Ленин вече редовно получава необходимите материали и работи върху новите източници, особено върху многобройните статистически сборници. Много книги му изпраща през пролетта на 1898 г. Н. К. Крупская, прехвърлена от Уфа в село Шушенское.

За три години, докато работи над «Развитието на капитализма в Русия», Ленин проучва и критически преработва цялата литература по икономиката на Русия. В книгата се споменават и цитират над 500 литературни труда: книги, сборници, изследвания, прегледи, статии. Литературата, фактически изучена и използвана от Ленин, но не влязла в списъка на споменатите от него източници, е много по-голяма. Но и този списък дава представа за колосалната работа, която Ленин е извършил при изследването на развитието на руския капитализъм.

Произведението «Развитието на капитализма в Русия» е завършено на чернова през август 1898 година. Но и след това Ленин продължава напрегнато да работи върху книгата. Окончателната обработка на ръкописа му отнема доста време. Работата върху ръкописа завършва в края на януари 1899 година.

Ленин внимателно се вслушва в бележките на другарите и близките си, които прочели «Развитието на капитализма в Русия» още в ръкопис. Всяка глава от книгата се преписвала в отделна тетрадка, която освен от Н. К. Крупская се четяла и обсъждала и от другите социалдемократи, заточени по същото време в Минусински окръг. «Ние бяхме, така да се каже, «първите

* ГИД — Гражданско икономическо дружество; вж. бел. 87.

читатели» на «Развитието на капитализма в Русия» — спомня си Г. М. Кржижановски, заточен недалеч от село Шушенское, — внимателно четяхме, каквото ни изпращаха, и заедно с бележките си го връщяхме на Владимир Илич. Той се отнасяше с голямо внимание към тези бележки.»

Ленин дава подробни указания за издаването на книгата, за формата и печата и посочва, че при изборния от него формат «целият труд ще се побере в 30 коли, общо около 500 страници (повече от това вероятно ще бъде излишно и обременително за читателя)» (пак там, с. 130). Той се стремиял книгата да бъде разбираема, достъпна, таблиците и диаграмите ярко и нагледно да потвърждават изводите. В началото на март Ленин получава първите коли от книгата и остава «извънредно доволен», както съобщава в писмо до близките си.

«Развитието на капитализма в Русия» излиза от печат под псевдонима «Владимир Илич» в края на март 1899 година. Във вестник «Русские Ведомости» от 15 април 1899 г. е поместено съобщение за излизането на книгата: «*Владимир Илич. Развитието на капитализма в Русия. Процесът на образуване на вътрешен пазар за едрата промишленост. Цена 2 р. 50 к., с. 480.*»

Ленин получава книгата в началото на май. «От външния вид на книгата съм много доволен — пише Ленин. — Издадена е прекрасно. . .»

Книгата «Развитието на капитализма в Русия» излиза в 2400 екземпляра, тиражът се изчерпва много бързо. Книгата се разпространява главно в кръговете на социалдемократическата интелигенция, сред учащата се младеж, а също, чрез пропагандистите — и в работническите кръжоци.

Буржоазният печат се опитал да отмени с мълчание научния труд на Ленин. Чак през есента на 1899 г. се появяват първите рецензии. На една от тези рецензии Ленин дава унищожителен отговор в статията си «Некритична критика», поместена в списание «Научное Обозрение» от май—юни 1900 г. (вж. настоящия том, с. 585—609).

В 1908 г. излиза второто издание на книгата «Развитието на капитализма в Русия» (вж. бел. 6). През годините на съветската власт (по данни от 1 октомври 1957 г.) книгата на Ленин «Развитието на капитализма в Русия» е била издавана 75 пъти с общ тираж 3 372 000 екземпляра на 20 езика на народите в СССР. Освен това книгата е излизала на английски, френски, испански, китайски, чешки, унгарски, японски, турски и други чужди езици.

Част от подготвителните материали за книгата «Развитието на капитализма в Русия», характеризиращи обема и методите на изследователската работа на Ленин при подготвяне на това произведение, са публикувани в Ленински сборник XXXIII и са включени в «Подготвителни материали към книгата «Развитието на капитализма в Русия».

Книгата се печата по второто издание (1908 г.), прегледано и допълнено от Ленин; при това са взети под внимание всички бележки на автора за първото издание на книгата от 1899 година. — 1.

- ² През февруари или началото на март 1899 г. Ленин, намирайки се на заточение, получил книгата «Die Agrarfrage» («Аграрният въпрос») от К. Кауцки, който тогава бил още марксист. По това време вече голяма част от книгата «Развитието на капитализма в Русия» била набрана и Ленин решил да се позове на труда на Кауцки в предговора. На 17 (29) март 1899 г. Ленин изпратил Postscriptum към предговора. «Ако още не е късно — пише той, — много бих искал да го напечатате. . . Дори ако предговорът вече е набран, няма ли да може да наберете и Postscriptum'a. Допълнението към предговора попаднало в ръцете на цензора и той го поправил. Ленин съобщава за това в писмо от 27 април 1899 г.: «Чух, че Р. С. към предговора е закъснял, попаднал в предварителната цензура и изглежда е «пострадал» (Съч. Т. 34, с. 19). До каква степен е пострадал от цензурата, не може да се каже, тъй като ръкописът липсва.
- Ленин се позовава на книгата на Кауцки, за да подчертае общността на основните закономерности в развитието на капитализма в селското стопанство на Западна Европа и Русия, въпреки всички особености на този процес в разните страни. — 6.
- ³ Третият том на «Капиталът» на К. Маркс излиза на немски език в 1894 г. (предговорът на Енгелс към първото издание на третия том носи дата 4 октомври 1894 година). В 1896 г. третият том на «Капиталът» бил издаден на руски език в превод на Н. Ф. Даниелсон. — 7.
- ⁴ Във второто издание на книгата «Развитието на капитализма в Русия» (1908 г.) номерацията на параграфите се променя, тъй като Ленин прави редица допълнения в книгата. Мястото, към което препраща Ленин, в настоящото издание се намира в гл. II, § XII — (B), с. 155—156 — 7.
- ⁵ Дружеството за съдействие на руската промишленост и търговия на 17 февруари 1899 г. обсъжда доклад на тема: «Не може ли да се помири народничеството с марксизма?» В обсъждането вземат участие представители на либералното народничество и «легални марксисти»: В. П. Воронцов, П. Б. Струве, А. А. Исаев, М. М. Филипов, А. Шанге, М. И. Туган-Барановски и Н. В. Левитски. В изказването си Воронцов заявява, че представителите на «най-новото течение на марксизма на Запад» стоят по-близо до руските народници, отколкото до руските марксисти. Кратък отчет за това заседание е отпечатан на 19 февруари (3 март) 1899 г. в реакционния петербургски вестник «Новое Время». — 9.
- ⁶ Второто издание на книгата «Развитието на капитализма в Русия» излиза в 1908 година. Известие за излизането ѝ е напечатано през март 1908 г. в кн. 10 на «Книжная Летопись». За второто издание Ленин отново прегледал текста, отстранил печатните грешки и направил много допълнения, а също написал нов предговор към второто издание с дата юли 1907 година. Във второто издание на «Развитието на капитализма в Русия» Ленин

заместил подцензурните изрази «ученици», «привърженици на трудещите се», с точните им имена — марксисти, социалисти; думите за «новата теория» са заменени с позовавания на Маркс и марксизма.

Ленин прави в книгата си значителни допълнения въз основа на новите статистически данни. Изводите от военната статистика на конете от 1896—1900 г. са анализирани в нов (XI) параграф, във втора глава. Ленин привежда допълнителни факти, потвърждаващи предишните му изводи за развитието на капитализма в Русия, и по-конкретно нови данни на фабрично-заводската статистика; прави анализ на резултатите от общото преброяване на населението през 1897 г., което дава по-пълна картина на класовата структура на Русия (вж. гл. VII, § V, с. 481—486, «Допълнение към второто издание»).

Освен това във второто издание са направени изводи за борбата с «легалните марксисти» по основните въпроси, засегнати в «Развитието на капитализма в Русия».

Във второто издание на книгата Ленин е внесъл 24 нови бележки под линия (с. 7, 30, 47, 144, 146, 150—151, 169, 194, 209, 260, 267, 373, 429, 431, 449, 479, 489, 503, 506, 512, 514—515, 529, 552), 2 нови параграфа (133—136, 481—486), една нова таблица (с. 493), написал е 8 абзаца с нов текст и 3 големи добавки към предишните абзаци (с. 285—288, 211—212, 212—213, 278—279), а освен това около 75 малки допълнения и поправки.

Ленин не престава да работи над книгата си «Развитието на капитализма в Русия» и след излизането на второто издание. За това свидетелствуват добавките, направени от Ленин в 1910 или 1911 г. на с. 405 на второто издание на книгата относно групирането на фабриките и заводите според броя на работниците в 1908 г. (вж. илюстрацията с. 493. на настоящия том).

В предговора към второто издание Ленин говори за евентуална бъдеща преработка на своето съчинение и посочва, че тогава може би ще се наложи да раздели труда си на два тома: първия да посвети на анализа на предреволюционната икономика на Русия, а втория — на равносметката и резултатите от револсцията.

Резултатите от революцията от 1905—1907 г. са разгледани в редица трудове на Ленин, включително и в «Аграрната програма на социалдемократията в Първата руска революция от 1905—1907 година», написана в края на 1907 г. (вж. Съч. Т. 13, с. 216—439). — 13.

⁷ К. Маркс цитира израза на Хайне за неговите [на Хайне] епигони: «Посях драконови зъби, а пожънах бълхи», в IV глава на II том на книгата «Немска идеология» (вж. К. Маркс, Ф. Енгелс. Съч. Т. 3, с. 501). — 14.

⁸ *Партията на октябристите* (или «Съюзът от 17 октомври») възниква в Русия след публикуването на манифеста от 17 октомври 1905 г., в който изплашеният от револсцията цар сбещава да даде на народа «непоклатими основи на гражданска свобода». Партията е представлявала и защищавала интересите на едрите

индустриалци и помешчици с капиталистически стопанства, възглавявали са я известният индустриалец, собственик на жилищни сгради в Москва А. И. Гучков и едрият помешчик М. В. Родзянко. Октябристите изцяло поддържат вътрешната и външната политика на царското правителство. От есента на 1906 г. октябристите стават правителствена партия. — 15.

- *Кадети* — членове на конституционно-демократическата партия, главна партия на империалистическата буржоазия в Русия. Партията на кадетите е създадена през октомври 1905 г.; в нея влизат представители на либерално-монархичната буржоазия, земски дейци измежду помешниците и буржоазни интелектуалци, прикриваща се във фалшиви «демократически» фрази с цел да привлечат на своя страна селяните. Видни дейци на кадетите са: П. Н. Милюков, С. А. Муромцев, В. А. Маклаков, А. И. Шингарев, П. Б. Струве, Ф. И. Родичев и други. Кадетите искат да се запази монархическият строй, за главна своя цел считат борбата срещу революционното движение и се стремят да си разделят властта с царя и помешниците-крепостници. В годините на Първата световна война кадетите активно поддържат завоевателната външна политика на царското правителство. През периода на Февруарската буржоазнодемократична революция те се мъчат да спасят монархията. В буржоазното Временно правителство кадетите провеждат антинародна, контрареволуционна политика в угода на американо-англо-френските империалисти. След победата на Великата октомврийска социалистическа революция кадетите стават непримирими врагове на съветската власт, участвуват във всички въоръжени контрареволуционни акции и походи на янтервентите. След разгромяването на интервентите и белогвардейците кадетите и в емиграция не прекратяват антисъветската си контрареволуционна дейност. — 16.
- 10 На 3 юни 1907 г. е разпусната II Държавна дума и издаден нов закон за провеждане на избори за III Държавна дума, който осигурява мнозинство на помешниците и капиталистите в Думата. Царското правителство вероломно нарушава собствения си манифест от 17 октомври 1905 г., отнема конституционните права, дава под съд и изпраща на каторга социалдемократическата фракция във II Дума. Така нареченият третоюнски държавен преврат е временна победа на контрареволуцията. — 16.
- 11 «Народни социалисти» (или «енеси») — членове на трудовата народносоциалистическа партия, която се отцепва от дясното крило на партията на социалистите-революционери (есерите) в 1906 година. Те изразяват интересите на кулаците, изказват се за частична национализация на земята чрез изкупуването ѝ от помешниците и разделяне между селяните по така наречената трудова норма. Енесите се обявяват за блок с кадетите. Ленин ги нарича «социалкадети», «дребнобуржоазни опортюнисти», «есеровски меншевики», колебаещи се между кадетите и есерите, като подчертава, че тази партия «много малко се отличава от

кадетите, защото премахва от програмата и републиката и искането за цялата земя». Начело на партията стоят А. В. Пешехонов, Н. Ф. Аненски, В. А. Мякотин и други. След Февруарската буржоазнодемократична революция партията на народните социалисти се слива с трудовиките, поддържа активно дейността на буржоазното Временно правителство, като изпраща в него свои представители. След Октомврийската социалистическа революция енесите участвуват в контрареволуционните заговори и въоръжените акции против съветската власт. Партията прекратява съществуването си през периода на гражданската война. — 16.

¹² *Трудовики* («*трудова група*») — група на дребнобуржоазни демократи в държавните думи на Русия; състои се от селяни и интелектуалци с народнически възгледи. Фракцията на трудовиките е образувана през април 1906 г. от селските депутати в I Държавна дума.

Трудовиките поставят искания за отменяне на всички съсловни и национални ограничения, за демократизиране на земското и градското самоуправление, за осъществяване на всеобщо избирателно право в изборите за Държавна дума. Аграрната програма на трудовиките изхожда от народническите принципи за изравняване на земеползването: образуване на обществен фонд от държавните, царските, кабинетските и манастирските земи, а също и от частноземевладелските, ако размерът на владението превишава установената трудова норма; за отчуждаването частноземевладелски земи се предвижда обезщетение. В. И. Ленин в 1906 г. отбелязва, че типичният трудовик е селянин, на когото «не са чужди стремежите за сделка с монархията, за успокояване върху собственото парче земя в рамките на буржоазния строй, но днес силите му са насочени главно към борба с помещика за земя, към борба с крепостническата държава за демокрация» (Съч. Т. 11, с. 222).

В Държавната дума трудовиките се колебаят между кадетите и болшевиките. Тези колебания са обусловени от самата класова природа на дребните стопани — селяни. Тъй като трудовиките все пак представляват селските маси, болшевиките в Думата се придържат към тактика на споразумения с трудовиките по отделни въпроси с оглед на общата борба срещу кадетите и царското самодържавие. През 1917 г. «трудова група» се слива с партията на «народните социалисти» и активно поддържа Временното буржоазно правителство. След Октомврийската социалистическа революция трудовиките действуват на страната на буржоазната конграреволуция. — 16.

¹³ *Молчалинство* — синоним на угодничество и подлизурство; от името на Молчалин — герой от комедията на А. С. Грибоедов «От ума си тегля». — 16.

¹⁴ В първото издание на «Развитието на капитализма в Русия» (1899 г.) тази глава е озаглавена «Справки с теорията». — 21.

- ¹⁵ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 179.
В цялата книга Ленин, когато цитира «Капиталът» на Маркс, се ползва от немското издание (първи том — второто издание от 1872 г., втори том — изданието от 1885 г., трети том — изданието от 1894 г.) и дава всички цитати в свой превод. В архива на Института за марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС се палят трите тома на немското издание на «Капиталът» на К. Маркс с бележките и подчертаванията на В. И. Ленин, които отчасти са възпроизведени в «Подготвителни материали към книгата «Развитието на капитализма в Русия». — 22.
- ¹⁶ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 179. — 24.
- ¹⁷ Тук и по-нататък страниците в първия том на немското издание на «Капиталът» на К. Маркс са дадени по второто издание. В повечето случаи В. И. Ленин сам отбелязва това със знака: «1²». Вж. с. 160 и др. на настоящия том. — 26.
- ¹⁸ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 748 и 750. — 26.
- ¹⁹ *Свърхстойност* — принадлежна стойност (Mehrwert според Маркс). В трудовете си от 90-те години В. И. Ленин употребява термина «свърхстойност» наред с термина «принадена стойност». По-късно той използва само термина «принадена стойност». — 27.
- ²⁰ «Невстъпно» — на даденото място означава: неправомерно, без никакви основания. — 28.
- ²¹ Тук и по-нататък текстът «Забележка към 2-рото издание» принадлежи на В. И. Ленин. Тези бележки са написани при подготовката на второто издание на книгата (1908 г.). Бележките на редакцията на настоящото издание навсякъде са отбелязани с «Ред.». — 29.
- ²² К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 495. — 33.
- ²³ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 392. — 35.
- ²⁴ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 598.
Изразът «праща от Понтий към Пилат» означава повтаряне на едно и също, защото и двете имена се отнасят до едно лице. Понтий Пилат (Pontius Pilatus) — римски прокурор (наместник) на Юдея през 26—36 г. на нашата ера. — 35.
- ²⁵ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 598. — 35.
- ²⁶ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 211—214. — 35.
- ²⁷ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 381—382. — 36.
- ²⁸ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 414. — 39.

- ²⁹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 368—551. — 40.
- ³⁰ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. I, с. 327. — 42.
- ³¹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 461—462. — 43.
- ³² К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 333. — 44.
- ³³ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. I, с. 263. — 44.
- ³⁴ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. I, с. 269. — 44.
- ³⁵ Брошурата на Е. Бернщайн «Предпоставките на социализма и задачите на социалдемокрацията», ревизираща революционния марксизъм в духа на буржоазния реформизъм, излиза в 1899 г. и Ленин я получава на заточение вече след излизането на първото издание на книгата «Развитието на капитализма в Русия», затова критичните бележки на Ленин за опортюнистичните тези на Бернщайн са включени едва във второто издание на книгата.
- Ленин нарича Бернщайн «знаменит като Херострат».
- Херострат* — жител на древния град Ефес в Мала Азия; според преданието опожарил в 356 г. пр. н. е. храма на Артемида Ефеска, който се считал за едно от «седемте чудеса на света», само за да обезсмърти името си. Херостратовци наричаме честолюбците, които искат да се прославят на всяка цена, та дори и с престъпление. — 44.
- ³⁶ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 26. — 44.
- ³⁷ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. I, с. 327. — 45.
- ³⁸ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 387.
- Забележката на Ленин за грешките в руския превод на «Капиталът» се отнася за превода на Н. Ф. Даниелсон (1896). — 49.
- ³⁹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, предговора на Енгелс, с. 21.—51.
- ⁴⁰ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 383—384. — 53.
- ⁴¹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 388. — 53.
- ⁴² К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 386—389. — 53.
- ⁴³ *Земско-статистически преброявания по домакинства* — обследване на селските домакинства от земските статистически органи. Тези статистики, подчинени главно на данъчните изисквания, широко се разпространяват през 80-те години на XIX век. Преброяванията по домакинства дават богат фактически материал, който се публикува в статистическите сборници за уездите и губерниите. Но земските статистици, между които са преобладавали народниците, често пъти тенденциозно обработвали и неправилно

групирали статистическите данни, с което значително намалявали стойността им. «Тук е най-болното място на нашата земска статистика, великолепна със своята прецизност и подробност» — пише Ленин. В земско-статистическите сборници и прегледи зад купищата цифри изчезвали икономическите типове на явленията, зад колоните от средни цифри се губели съществените отлики и признаци на отделните групи, образували се сред селяните в процеса на капиталистическото развитие.

В. И. Ленин изучава всестранно, проверява и обработва грижливо данните на земската статистика. Той прави свои изчисления, съставя резюмета и таблици, дава марксистки анализ и научно групиране на получените данни за селските стопанства. Използвайки богатия материал на земската статистика, Ленин разобличава нагласените схеми на народниците и разкрива действителната картина на икономическото развитие на Русия. Ленин широко използва материалите от земската статистика в своите трудове и особено в книгата си «Развитието на капитализма в Русия». — 60.

⁴⁴ Книгата на В. Е. Постников «Южноруското селско стопанство» е разгледана подробно от Ленин в един от първите му трудове — «Новите стопански движения в селския живот», включен в първия том на настоящото издание. Там са публикувани и бележките на Ленин за книгата на Постников. — 60.

⁴⁵ *Наделна земя* — земя, оставена за ползване на селяните след отменяне на крепостното право в Русия през 1861 г.; тя е била общинно владение и периодично се е преразпределяла между селяните. — 63.

⁴⁶ Пълното заглавие на този източник е «Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. Приложение к первому тому сборника». Симферополь, 1885 г. — 64.

⁴⁷ *Ревизки души* — мъжкото население в крепостна Русия, подлежащо на данъчно облагане независимо от възрастта и трудоспособността (главно селяните и еснафите). Броят на ревизките души се установявал чрез специални преброявания (така наречените «ревизии»), които се правели в Русия от 1718 г. нататък; през 1857—1859 г. била направена последната, десетата «ревизия». По ревизките души в редица райони се преразпределяла земята в селските общини. — 90.

⁴⁸ Данните на приведената по-долу таблица се отнасят за Красноуфимски уезд; вж. «Материалы для статистики Красноуфимского уезда», вып. III, 1894. — 98.

⁴⁹ Бележките на Ленин по белите полета в тези сборници, съдържащи предварителни изчисления, вж. в Ленинский сборник XXXIII, с. 144—150 и в «Подготовительни материали към книгата «Развитието на капитализма в Русия»». — 113.

- ⁶⁰ *Военни статистики на конете* — преброяването на конете, годни за армията в случай на мобилизация — се правели в царска Русия обикновено през шест години. Първото преброяване било извършено в 33 губернии на западните райони в 1876 година. Второто преброяване през 1882 г. обхванало цяла Европейска Русия; резултатите от това преброяване са публикувани в 1884 г. в книгата «Преброяването на конете през 1882 година». В 1888 г. преброяване е извършено в 41 губернии, а в 1891 г. — в останалите 18 губернии и в Кавказ. Получените данни били обработени от Централния статистически комитет, който ги публикувал в сборниците: «Статистика Российской империи. XX. Военно-конская перепись 1888 года» (Петербург, 1891) и «Статистика Российской империи. XXVI. Военно-конская перепись, 1891 года» (Петербург, 1894). Следващото преброяване става в 1893—1894 г. в 38 губернии на Европейска Русия; резултатите са публикувани в книгата «Статистика Российской империи. XXVII. Военно-конская перепись 1893 и 1894 годов» (Петербург, 1896). Данните от военната статистика на конете от 1899—1901 г. в 43 губернии на Европейска Русия, една кавказка губерния и Калмицката степ на Астраханска губерния съставили LV том на «Статистика Российской империи» (Петербург, 1902). Военните статистики за конете имали характер на цялостно обследване на селските стопанства. Ленин използва материалите от тези преброявания в своята книга, когато изследва разслояването на селяните. — 129.
- ⁶¹ Подробен анализ на материалите в сборника на Н. А. Благовещенски Ленин дава в специална тетрадка и в бележките по полетата в сборника, публикувани в Ленинский сборник XXVIII и в «Подготвителни материали към книгата «Развитието на капитализма в Русия». — 130.
- ⁶² Така е озаглавен един от трудовете на либералния народник В. П. Воронцов (В. В.), излязъл през 1892 година. — 132.
- ⁶³ Използваните тук и по-нататък «Трудове на комисията по обследване на кустарната промишленост в Русия» представляват 16-томно издание, излизало на части от 1879 до 1887 година. «Комисията по обследване на кустарната промишленост в Русия» (наречена съкратено «Кустарната комисия») е образувана в 1874 г. към Съвета за търговията и манифактурите, по искане на състоялия се през 1870 г. първи общоруски конгрес на фабрикантите и собствениците на заводи, а също и на втория общоруски конгрес на селските стопани. В нея влезли представители на министерствата на финансите, на вътрешните работи, на държавните имоти, на Руското географско дружество, Гражданското икономическо дружество, Московското селскостопанско дружество, Руското техническо дружество и Дружеството за съдействие на руската промишленост и търговия. Публикуваните в «Трудовете» на тази комисия материали са събрани главно от местни сътрудници. Ленин, който проучил подробно всички «Трудове» на комисия-

- та, извлякъл от тях много данни и факти, характеризиращи развитието на капиталистическите отношения в кустарните производства. — 137.
- ³⁴ В тази графа Ленин е включил и доходите от овошарството и животновъдството. — 139.
- ³⁵ В. И. Ленин има предвид разискванията по доклада на проф. А. И. Чупров на тема: «Влиянието на реколтата и житните цени върху някои страни на икономическия живот», изнесен в Гражданското икономическо дружество на 1 март 1897 година. — 142.
- ³⁶ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 353—354. — 143.
- ³⁷ *Взаимно поръчителство* — принудителна колективна отговорност на селяните от всяка община за своевременното и пълно издължаване по всички парични вземания и за изпълняване на всякакви повинности в полза на държавата и помешчиците (данъци, плащания по откупа, рекрутски набори и т. н.). Тази форма на икономическо заробване на селяните, която се запазила и след отменянето на крепостното право в Русия, била премахната едва в 1906 година. — 144.
- ³⁸ Става дума за Столипиновата земеделска реформа, имаща за цел да създаде здрава опора в селото в лицето на кулаците. Царското правителство на 9 (22) ноември 1906 г. издава указ за реда на излизане на селяните от общината и закрепване на наделната земя в лична собственост. След утвърждаването му с някои изменения от Държавната дума и Държавния съвет този указ става известен като закона от 14 юни 1910 година. Според столипинския закон (по името на председателя на Министерския съвет П. А. Столипин) селянинът можел да напусне общината, да вземе наделната си земя за лично владение и да я продава. Селото било задължено да отдели земя на излизащите от общината селяни на едно място (чифлик, участък). Столипиновата реформа засилила процеса на развитието на капитализма в селското стопанство, разслояването на селяните и изострила класовата борба в селото. Характеристика и оценка на столипинщината са дадени в редица трудове на В. И. Ленин и по-специално в «Аграрната програма на социалдемократията през Първата руска революция от 1905—1907 г.» (вж. Съч. Т. 13, с. 216—439). — 144.
- ³⁹ Ленин анализира данните на Дрекслер в своя труд «Аграрният въпрос и «критиците» на Маркс», гл. XI. «Скотовъдството в дребното и едрото стопанство» (вж. Съч. Т. 13, с. 181—194). — 146.
- ⁴⁰ Изразите «четвърт кон», «жива статистическа дроб» принадлежат на писателя Глеб Успенски. Вж. очерците «Живые цифры» в събраните съчинения на Гл. Успенски, т. 7, 1957 г., с. 483—497. — 146.

- ⁴¹ Гладът от 1891 г., който обхванал особено силно източните и югоизточните губернии на Русия, по мащаби надминава всички предишни аналогични стихийни бедствия в страната. Той предизвикал масово разоряване на селяните и същевременно ускорил създаването на вътрешен пазар, развитието на капитализма в Русия. За това пише Енгелс в статията си «Социализмът в Германия» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 22, с. 239—255). Енгелс засяга тази тема и в писмата си до Николай—он от 29 октомври 1891 г. и 15 март и 18 юни 1892 г. («Писма на К. Маркс и Ф. Енгелс до Николай—он с приложение на някои места от техните писма до други лица»). Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 38, с. 303—308. — 153.
- ⁴² Ленин критикува теорията на народниците за «народното производство» още в книгата си «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» (вж. т. I на настоящото издание, третата част на книгата. — 153).
- ⁴³ Бележките на В. И. Ленин за статията на Ф. А. Шчербина са публикувани в Ленинский сборник ХХХIII и са включени в «Подготвителни материали към книгата «Развитието на капитализма в Русия». — 157.
- ⁴⁴ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 510—513. — 160.
- ⁴⁵ *Валуевата комисия* — «Комисия за обследване положението в селското стопанство на Русия», се възглавява от царския министър П. А. Валуев. През 1872—1873 г. комисията събрала богат материал за положението в селското стопанство на следреформена Русия: доклади на губернатори, изказвания и мнения на помещици, дворянски предводители, различни земски управи, волостни управления, търговци на зърнени храни, селски попове, кулаци, статистически и селскостопански дружества и разни учреждения, свързани със селското стопанство. Тези материали били публикувани в книгата «Доклад высочайше учрежденной комисии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России», Петербург, 1873). — 160.
- ⁴⁶ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 331.
Бележката на Ленин за неверния превод на термина «Arbeitsgenosse» като «трудова рента» се отнася за превода на Н. Ф. Даниелсон (1896). — 161.
- ⁴⁷ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 337. — 162.
- ⁴⁸ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 339. — 162.
- ⁴⁹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 340—341. — 163.
- ⁵⁰ «Дарственици», или дарствени селяни — част от бившите помещически селяни, които през време на реформата от 1861 г. по «споразумение» с помещика получили даром (без откуп) мизерно парче земя, равняващо се едва на една четвърт част от така наречения «висш» или «указен», т. е. установен от закона

селски надел в даден район. Цялата останала част от предишните селски надели била заграбена от помещника, който държал своите «дарствени селяни», лишени насилствено от земя, в икономическа зависимост и след отменянето на крепостното право. «Дарственият» надел бил наречен от народа още «четвъртинен», «сиромашки», «котешки» и «гагарински» (по името на княз П. П. Гагарин, който предложил проектозакона за «дарствените» надели). — 165.

- ⁷¹ «Трехдневници» — една от категориите селскостопански наемни работници, които имали наделна земя и бедняшко стопанство; те са надничари, принудени при заробващи условия, за жито или за 20—30 рубли, през цялото лято да отработват по три дни седмично в кулашкото или помещническото стопанство. Този вид селски работник с наделна земя бил особено разпространен в северозападните губернии на царска Русия. — 165.
- ⁷² *Остзейски край* — Прибалтийският край на царска Русия, в който влизали Есландска, Курландска и Лифландска губерния. Сега това е територия на Латвийската и Естонската ССР. — 166.
- ⁷³ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 175—176. — 169.
- ⁷⁴ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. I и ч. II, с. 350—355, 136—141, 151—153. — 170.
- ⁷⁵ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 137. — 170.
- ⁷⁶ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. I, с. 354. — 170.
- ⁷⁷ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. I., с. 350—351. — 170.
- ⁷⁸ Първите шест параграфа от тази глава първоначално били отпечатани във вид на статия в списание «Начало», кн. 3, март 1899 г. (с. 96—117), под заглавие «Изместване на ангарийното стопанство от капиталистическото в съвременното руско земеделие». Статията била придружена със следната бележка от редакцията: «Настоящата статия е откъс от по-голямо изследване на автора върху развитието на капитализма в Русия». — 177.
- ⁷⁹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 346—347. — 179.
- ⁸⁰ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 332. — 179.
- ⁸¹ *Временно задължени селяни* — бивши помещнически селяни, които след отменянето на крепостното право през 1861 г. били задължени срещу ползването на наделна земя да изпълняват някои повинности (оброк или ангария) в полза на помещниците. Селяните оставали във «временно задължено състояние», докато, със съгласие на помещниците, не откупили своите наделни земи. Преминаването към откупуване на земята станало задължително за помещниците едва с указа от 1881 г., с който «задължителните отношения» на селяните към помещниците се прекратявали от 1 януари 1883 година. — 180.
- ⁸² Сборника «Влиянието на реколтата и житните цени върху някои страни на руското народно стопанство» (в два тома) Ленин полу-

чил на заточение в село Шушенское през 1897 г. и изследвал внимателно съдържащите се в него материали в процеса на работата над «Развитие на капитализма в Русия». За това свидетелствуват многобройните бележки на Ленин по полетата на сборника. Бележките на Ленин за посочената книга са публикувани в Ленинский сборник ХХХІІІ и са включени в «Подготвителни материали към книгата «Развитие на капитализма в Русия»». Разобличавайки пълната несъстоятелност на метода на статистическите «средни» цифри, които прикриват разслояването сред селяните, Ленин грижливо проверява и използва конкретния материал, съдържащ се в сборника. Така например на страница 153 и 170 на първия том Ленин съставя таблица за разпространението на разните системи на стопанство (капиталистическа, отработъчна и смесена) в отделни губернии на Русия. С незначителни допълнения от други източници тези материали са влезли в приведената по-долу таблица. — 182.

- ⁸³ *Обработка на кръгове* — една от формите на отработки и заробващо арендуване на помешчическа земя от селяните в следреформена Русия. При тази форма на отработки селянинът се задължавал за пари, за заем, направен през зимата, или за дадената му под аренда земя да обработи на помешчика със свои оръдия и коне един «кръг», т. е. една десетина пролетници, една десетина есенници, а понякога и една десетина косятба. — 186.
- ⁸⁴ *Скопщина* се наричала в южните райони на Русия натуралната заробваща аренда, когато арендаторът давал на земевладелеца «от копните» определена част от реколтата (половината, а понякога и повече) и освен това обикновено му плащал и с труд под формата на най-различни «отработки». — 189.
- ⁸⁶ *Truck-system* — система на заплащане на работниците със стоки и продукти от фабричните лавки, принадлежащи на фабрикантите. Вместо да им дават парична работна заплата, капиталистите принуждават работниците да купуват от техните лавки долнокачествени предмети за потребление, и то на по-висока цена. Тази система, представляваща допълнително средство за експлоатация на работниците, била особено разпространена в Русия в районите на кустарните промишлености. — 189.
- ⁸⁸ *Смерди* — феодално зависими селяни в стара Русия (IX—XIII в.), които работели ангария в стопанството на княза или на други светски и духовни феодали и им плащали оброк.
- «Русская правда»* — първият писмен сборник от закони и княжески постановления в стара Русия от XI—XII век. Законите на «Русская правда» имат за цел да защитят феодалната собственост и живота на феодалите. Те свидетелствуват за наличие на ожесточена класова борба на закрепостените селяни в стара Русия срещу експлоататорите. — 192.
- ⁸⁷ Стенографският отчет за разискванията на 1 и 2 март 1897 г. е напечатан в «Труды Вольного экономического общества», 1897, кн. 4.

ИВЭО (ИГИД) — Императорское Вольное экономическое общество (Императорско гражданско икономическо дружество) — първото в Русия научно икономическо дружество, основано в 1765 г. в Петербург, както се посочва в устава, с цел «да разпространява в държавата полезни за земеделието и промишлеността сведения». Дружеството имало три отделения: 1) за селско стопанство, 2) за технически селскостопански производства и земеделска механика и 3) за селскостопанска статистика и политическа икономия. ГИД обединявало учени измежду либералните дворяни и буржоазията; то правело анкети, експедиции за изучаване на различни отрасли на народното стопанство и райони на страната; периодично издавало «Труды ВЭО», в които се печатали резултатите от изследванията и стенограмите на докладите и разискванията в секциите на дружеството. В. И. Ленин неведнъж споменава трудовете на ГИД в своите произведения. — 200.

⁸⁸ Пиндар — лирически поет в древна Гърция, прославял в стиховете си знатните победители в спортните игри. Името на Пиндар станало нарицателно за прекалените «хвалители». Маркс нарича Пиндар на капиталистическата фабрика апологета на капитализма доктор Юр (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 430 и Т. 25, ч. I, с. 413. — 220.

⁸⁹ Комисията на Звегинцев е създадена в 1894 г. към земския отдел на Министерството на вътрешните работи за изработване на мерка за «регулиране на гурбетчийството и движението на селскостопанските работници». — 229.

⁹⁰ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 332. — 232.

⁹¹ В първото издание на «Развитието на капитализма в Русия» (1899) тази таблица има следния вид: — 239.

50 губернии на

Период	Население				Посеви на всички хлебни, т. е. на зърнени храни плюс картофи				Хиляди Чист добив			
	в хил.		в %		в %		в %		в %		в %	
1864—66	61 400	100			72 225	100			152 851	100		
1870—79	69 853	114	100		75 620	104	100		211 325	138	100	
1883—87	81 725	132	117	100	80 293	111	106	100	255 178	166	120	100
1885—94	76 282	140	123	105	92 616	128	122	115	265 254	173	126	104

- ⁹² Бележките на Ленин по повод на този сборник и предварителните изчисления са публикувани в Ленинский сборник ХХХІІІ и са включени в «Подготвителни материали към книгата «Развитието на капитализма в Русия». — 240.
- ⁹³ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 296—298. Бележките на В. И. Ленин за руския превод се отнасят за изданието от 1896 г., подготвено от Н. Ф. Даниелсон. — 244.
- ⁹⁴ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 213. — 244.
- ⁹⁵ «Заменима вещь» («res fungibilis») — стар юридически термин, известен още в римското право. «Заменими вещи» се наричат онези, които в договорите се определят с просто пресмятане («толкова и толкова пуда ръж», «толкова и толкова парчета тухли»).
- Цивилисти — прависти, които се занимават с гражданско право. — 255.
- ⁹⁶ Четвъртина — стара руска мярка за обем, равна за насипни вещества на 209, 91 л, а за течности — на 3,0748 л. — 275.
- ⁹⁷ Берковец — стара руска мярка за тегло, равна на 10 пуда. — 277.
- ⁹⁸ Вж. Е. М. Дементьев. «Фабрика, что она дает населению и что она у него берет». Москва, 1893, с. 88—97. — 282.
- ⁹⁹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 172. — 298.
- ¹⁰⁰ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 8, с. 203. — 300.
- ¹⁰¹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 672. — 305.
- ¹⁰² К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 333. — 305.

Европейска Русия

четвъртни Посевн				Чист добив на картофи				На човек от населението се падат четвъртни чист добив		
		в %				в %		зърнени храни	картофи	Всичко хлебин
6 918	100			18 996	100			2,21	0,27	2,48
8 757	126	100		30 379	178	100		2,59	0,43	3,02
10 847	156	123	100	36 164	212	119	100	2,68	0,44	3,12
16 552	239	187	152	44 348	260	146	123	2,57	0,50	3,07

- 103 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 698, 651. — 306.
- 104 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 258. — 306.
- 105 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 256. — 306.
- 106 *Кланова собственост* — родова собственост у келтските народи. — 308.
- 107 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 159 и 348—349. — 308.
- 108 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. I, с. 133. — 309.
- 109 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 101. — 310.
- 110 Има се предвид статията на Ф. Енгелс «Селският въпрос във Франция и Германия», отпечатана в кн. 10 на немското социал-демократическо списание «Die Neue Zeit» от 1894—1895 г. (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 22, с. 487—509). Френските «ученици» — подцензурно название на марксистите (или «френските социалисти с марксистко направление», както ги нарича Енгелс в посочения труд). — 310.
- 111 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 349. — 311.
- 112 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 355. — 311.
- 113 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 159—160. — 311.
- 114 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 265. — 312.
- 115 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 266. — 313.
- 116 Antrag Kanitz — предложение на Каниц, представител на земеделците, внесено през 1894—1895 г. в германския Райхстаг — целта е правителството да вземе в свои ръце купуването на зърнени храни от чужбина и само да ги продава след това на средни цени. Това предложение било отхвърлено от Райхстага. — 313.
- 117 Ленин дава оценка на изследването на Бюхер, на неговата класификация на стадните и формите на развитие на промишлеността в глава VII на «Развитието на капитализма в Русия», в бележка на с. 529. Част от книгата на Бюхер, посветена на произхода на народното стопанство, Ленин е превел на руски по всяка вероятност между първата половина на януари 1896 г. и ноември 1897 г., когато е бил в петербургския затвор и на заточение в село Шушенское; преводът не е публикуван. — 316.
- 118 В средата на XIX век в град Арзамас и неговите околности било широко развито плетенето на пантофи от разноцветна вълна.

- През 60-те години в Арзамас, Николския манастир и село Виездна слобода се произвеждали до десет хиляди и повече чифта годишно плетени обувки, които се продавали на Нижегородския панаир и се изпращали в Сибир, Кавказ и в други райони на Русия. — 324.
- ¹¹⁹ *Манилов* — герой от романа на Н. В. Гогол «Мъртви души», станал нарицателен тип на безволев мечтател, празен фантазьор и бездеец бърборко. — 338.
- ¹²⁰ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 333. — 339.
- ¹²¹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 334. — 340.
- ¹²² *Варакчиите* правели от различни метали (злато, сребро, калай, мед и др.) тънки листове, които по онова време широко се използвали за декоративна украса на различни изделия, включително на икони и други църковни утвари. — 340.
- ¹²³ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 346—347. — 342.
- ¹²⁴ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. I, с. 290, 295—297, 315—316, 346—350. — 345.
- ¹²⁵ *Производителите на украшения [камушници]* от разноцветно стъкло правели гердани, обици и т. н. — 355.
- ¹²⁶ В посочената глава от книгата на Корсак «За формите на промишлеността и т. н.» на с. 101 между историческите данни се споменава уставната грамота на митрополит Киприян от Константино-Еленинския манастир от 1391 г., в която са изредени повинностите на селяните: те били задължени да вършат различни селскостопански работи в манастирските земи (да орат и сеят манастирските ниви, да прибират реколтата, да косят сено, да вършеят ръжта, да пекат хляб, да варят бира, да ловят риба и т. н.), а също да изпълняват и други повинности, например «да предат лен, който ще им даде игуменът в село». Освен това между задълженията, които земевладелецът възлагал на селяните, били така наречените «страда и сделье», т. е. «дребни изработки и услуги». — 362.
- ¹²⁷ «Държавни с четвъртинно владение» селяни — разред бивши държавни селяни в царска Русия, потомци на дребни чиновници, заселени през XV—XVII век в покрайнините на Московската държава. За граничната си служба заселниците (казаки, стрелци, войници) получавали за временно или наследствено ползване малки участъци земя, измервани на четвъртини (половин десетина). От 1719 г. държавните заселници започнали да се наричат едноворци. Едноворците преди се ползвали от различни привилегии и имали право да владеят селяни. През XIX век постепенно били приравнени по права със селяните. Според положение

- нисто в 1866 г. земята на едноворците (четвъртина земя) била призната за тяхна частна собственост и се предавала по наследство в семействата на бившите едноворци (четвъртинни селяни). — 365.
- ¹²⁸ *Свободни земеделци* — разред селяни, освободени от крепостната зависимост със закона от 20 февруари 1803 г., който разрешавал на помещиците да пускат селяните на свобода със земя при условия, установявани от помещиците. — 365.
- ¹²⁹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. 1, с. 356—359. — 369.
- ¹³⁰ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 155. — 369.
- ¹³¹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 380. — 369.
- ¹³² *«Заглуди»* — така понякога се наричали светелочниците-собственици на помещения (светьолки), давани под аренда на фабрикантите за поставяне на ръчни тъкачни станове, а също и работещите в тези светьолки. Заглотата или светелочникът по договор с фабриканта отоплявал помещението, ремонтирал го, доставял на тъкачите суров материал за производство на прежда, изпращал готовата продукция на господаря, понякога изпълнявал длъжността надзирател на работниците. — 370.
- ¹³³ *Пустошта «Зимняк»* се намирала на 5 километра от село Козловая, Александровски уезд, Владимирска губерния. — 376.
- ¹³⁴ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 354—363. — 379.
- ¹³⁵ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 354—363. — 381.
- ¹³⁶ *«Мардасци»* — жители на местността «Мардас» в североизточната част на Шуйски уезд, Владимирска губерния. — 389.
- ¹³⁷ Става дума за работилници в обушарското производство: в калъпчийските работилници опъвали обувките, а също остъргвали кожата с нож-шервач; кожените стружки от почистването отивали в други работилници за слепване с туткал, след което от тях правели токове и стелки. — 393.
- ¹³⁸ *Данъчни [писцови] книги* — основни документи за данъчно облагане на жителите на градовете и селата; в тях се посочвал характерът на земите, икономическото състояние на жителите, описвали се улиците, предградията, манастирите, укрепленията и т. н.: Описът се изготвял на място от «писари» — специални комисии от центъра. Най-старите данъчни книги се отнасят към края на XV век, но са запазени най-много от XVII век. — 397.
- ¹³⁹ Според закона от 2 юни 1897 г. работният ден в промишлените предприятия и железопътните работилници бил определен на

- 11 $\frac{1}{2}$ часа (10 часа при нощен труд). Дотогава работният ден в Русия не е бил ограничен и стигал до 14—15 часа и повече. Царското правителство било принудено да издаде закона от 2 юни 1897 г. под натиска на работническото движение, ръководено от Лениновия «Съюз за борба за освобождение на работническата класа». Ленин прави подробен разбор и критика на закона в брошурата си «Новият фабричен закон» (вж. Съч., т. 2, с. 277—330). — 400.
- ¹⁴⁰ *Сърмаджийско производство* — изработване на тънки сребърни или златни нишки за обшиване на дрехи, колани и др. — 402.
- ¹⁴¹ Тази таблица е съставена въз основа на една по-подробна таблица, поместена във «Вестник Финансов», кн. 42, 1898 г. — 405.
- ¹⁴² До 1864 г. тулските оръжейници били крепостни, държавни оръжейници и живеели в специални предградия (ковашкото държавно селище и др.). Те се делели на цехове: за циви, ложи, затвори, прибори и т. н. За изпълнение на помощните работи към тулските заводи били зачислени крепостни селяни от няколко села. Тези селяни приготвяли за оръжейниците дървени въглища, пазели горите, зачислени към заводите, работели в заводските дворове. При освобождаването от крепостната зависимост в Тула имало всичко около 4 хил. оръжейни майстори, от тях 1276 майстори работели в заводите и 2364 майстори — у дома си; заедно със семействата си оръжейниците възлизали на повече от 20 хил. души. — 406.
- ¹⁴³ Има се предвид фабриката «С.-Петербургско дружество за механично производство на обувки» (вж. «Перечень фабрик и заводов», Петербург, 1897, № 13450, с. 548—549). — 412.
- ¹⁴⁴ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 750—751. — 415.
- ¹⁴⁵ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. 1, с. 351. — 421.
- ¹⁴⁶ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 354—355. — 428.
- ¹⁴⁷ М. К. Горбунова. «Женските занаяти в Московска губерния», св. IV («Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики», т. VII., вып. II, Москва, 1882). Уводът, с. IX. — 425.
- ¹⁴⁸ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 488 и следващите, 651 и следващите. — 428.
- ¹⁴⁹ Вж. Е. Н. Андреев. «Кустарная промышленность в России по исследованиям «Комиссии для исследования кустарной промышленности в России и другим источникам». Петербург, 1885, с. 69 и от същия автор: «Кустарная промышленность в России». Петербург, 1882, с. 12. — 431.

- ¹⁰⁰ За да характеризира развитието на едрата промишленост в царска Русия през следреформения период, Ленин научно обработил обширен материал на фабрично-заводската статистика от онова време (официални справочници, отделни монографии, изследвания и сборници, различни отчети в списания и вестници, доклади и други източници). За това свидетелствуват бележките на Ленин в книгите и другите материали, публикувани във втори раздел на Ленинският сборник XXIII, както и в «Подготвителни материали към книгата «Развитието на капитализма в Русия». Оценката за основните източници на фабрично-заводската статистика Ленин дава и в статията си «По въпроса за нашата фабрично-заводска статистика» (вж. Съч. Т. 4, с. 1—35). — 437.
- ¹⁰¹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 484. — 437.
- ¹⁰² Става дума за «Материалы для статистики Красноуфимского уезда Пермской губернии», вып. V, ч. 1 (Заводский район). Казань, 1894. На с. 65 в тази книга има таблица, озаглавена «Сведения от 1892 г. за групата работници, задължени да работят към цеховете на Артинския завод». — 467.
- ¹⁰³ Ленин цитира книгата «Горнозаводская промышленность России». Издание Горного департамента. Всемирная Колумбова выставка 1893 года в Чикаго. Петербург, 1893, с. 52. — 468.
- ¹⁰⁴ В първото издание на книгата «Развитието на капитализма в Русия» в таблицата има данни за 1890 и 1896 г., изпуснати във второто издание. Освен това сведенията в първото издание за 1897 г. се различават донякъде от данните за същата година, приведени във второто издание. Съответната част на таблицата в първото издание има следния вид:

Година	Произведено чугун в хил. пуда						Добив на каменни въглища всичко в империята млн. пуда
	Всичко в империята	%	в Урал	%	В Южния район	%	
1890	56 560	100	28 174	49,7	13 418	23,7	367,2
1896	98 414	100	35 457	36,6	39 169	39,7	547,2
1897	113 982	100	40 850	35,8	46 350	40,6	—

Към сведенията за 1897 г. в първото издание е дадена под линия следната бележка, също изпусната във второто издание: «Счита се, че през 1898 г. в империята са произведени 133 млн. пуда чугун, от които 60 млн. пуда в Южния район и 43 млн. пуда в Урал («Русские Ведомости», 1899, бр. 1)». — 469.

- ¹⁰⁵ По-късно Ленин допълва тази таблица със съответните данни от 1908 г. (вж. илюстрацията, с. 493). Съдържащите се в до-

- бавката на Ленин сведения са взети от «Сводни отчети на фабричните инспектори за 1908 година» (с. 50—51), който излязъл в 1910 година. Следователно, добавеното от Ленин се отнася за 1910 или 1911 година. Това показва, че Ленин и тогава е продължавал да работи над книгата си. В «Подготвителни материали към книгата «Развитието на капитализма в Русия»» са включени всички бележки, направени от Ленин в изданието от 1908 година. — 492.
- ¹⁴⁰ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 651, 652. — 508.
- ¹⁴⁷ Намирайки се на заточение в село Шушенское, В. И. Ленин заедно с Н. К. Крупская превежда от английски първия том и редактира превода на втория том на книгата на С. и Б. Уеб «Теорията и практиката на английския трейдюнионизъм». Първият том на книгата — «превод от английски на Владимир Илин», т. е. на Ленин, излязъл от печат в Петербург в 1900 г. в издателството на О. Н. Попова; вторият том излязъл в 1901 година. — 511.
- ¹⁴⁸ «Хлудовата фабрика» — «Дружество на егоревската памуко-предачна фабрика на бр. А. и Г. Хлудови» (фабриката се намирала в гр. Егоревск, Рязанска губерния). Данните, приведени в Лениновата бележка (за броя на работниците и стойността на производството), са взети от «Перечень фабрик и заводов» (Петербург, 1897, № 763, с. 36). — 513.
- ¹⁴⁹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 750—751. — 516.
- ¹⁴⁰ *Ласт* — единица мярка за водонеместимост на търговските кораби в Русия, прилагана до началото на ХХ век; един ласт обемно водонеместване е равен на 5,663 м³, а теглово — на около 2 тона. — 532.
- ¹⁴¹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 179. — 538.
- ¹⁴² В първото издание на книгата след тези думи е поместена следната бележка под линия: «Таблица № XXX. Ние получихме «Сводный сборник» (Воронеж, 1897) едва след като по-голямата част от книгата беше дадена за печат». — 545.
- ¹⁴³ *Собакович* — герой от романа на Н. В. Гогол «Мъртви души», в образа на когото е показан един от типове на груб и алчен помешчик. — 564.
- ¹⁴⁴ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 748. — 566.
- ¹⁴⁵ «Господин Купон» — образен израз, възприет в литературата през 80-те и 90-те години на ХІХ в. за означаване на капитала и капиталистите. Изразът «господин Купон» води началото си от очерците на писателя Глеб Успенски «Тежки грехове», напечатани за пръв път в списание «Русская Мысль», 1888 г., кн. 12,

с. 174). Вж. също очерка на Глеб Успенски «В Кавказ». Полное собрание сочинений, т. 8, 1957, с. 164—165. — 570.

- ¹⁶⁶ «Покрут» — форма на икономически отношения в артелите, занимаващи се с лов на морски животни или с риболов в северните краища на Русия. Самата дума «покрут» означава наемане на хора за такава работа или частта, която получава всеки член на артела. В тези артели необходимите оръдия за производство принадлежали на господаря, който държал работниците в тежка икономическа зависимост. Собственикът-господар обикновено получавал две трети от улова, а работниците — само една трета. Работниците били принудени да продават своята част на господаря съвсем евтино и да получават цената им в стоки, което било крайно негодно за работниците. — 575.
- ¹⁶⁷ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 11. — 576.
- ¹⁶⁸ Статията «Некритична критика» е Лениновият отговор на враждебната рецензия на един от «легалните марксисти» П. Н. Скворцов за книгата «Развитието на капитализма в Русия». В. И. Ленин започва работата си над статията през януари 1900 г. в село Шушенское, няколко седмици преди края на заточението си; за това съобщава Н. К. Крупская в писмо до М. А. Ульянова от 19 януари 1900 година. Статията била завършена през март 1900 г. вече след завръщането на Ленин от заточение; тя била отпечатана в списание «Научное Обозрение», в книжката от май—юни 1900 година. Тази статия е последното произведение на Ленин, публикувано в руския легален печат преди заминаването му за чужбина.
- «Научное Обозрение» — научно и обществено-политическо списание, излизало в Петербург от 1894 до 1903 г.; отначало седмично, после месечно. Списанието нямало определено направление, но «поради модата», според израза на Ленин, представяло страниците си и на марксисти. В него били публикувани трудовете на Ленин: «Още нещо по въпроса за теорията на реализацията» (1899), «Некритична критика» (1900) и други. В списанието сътрудничели Г. В. Плеханов, Д. И. Менделеев, К. Е. Циолковски. — 585.
- ¹⁶⁹ Думите, поставени в кавички («Чи-чи-ков. . .» и т. н.), представляват перифразата на един пасаж от произведението на Н. Г. Чернишевски «Очерци за гоголевския период в руската литература»: «. . . Един остроумен разбор на «Мъртви души» би могъл да бъде написан по следния начин. Като цитираш заглавието на книгата «Похожденията на Чичиков или Мъртви души», да започнеш направо така: «Прохлажденията на Чхи! чхи!ков — да не мислите, читателю, че съм кихнал. . . и т. н. и т. н. Преди двадесетина години се намираха читатели, на които това изглеждаше остроумие» (Н. Г. Чернишевски. Избрани произведения, т. 1, с. 507). — 590.
- ¹⁷⁰ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 124—126. — 591.

- 171 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 124—126. — 592.
- 172 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 24, с. 495. — 593.
- 173 К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 363. — 595.
- 174 Статията на Ленин «Още нещо по въпроса за теорията на реализацията», напечатана с подпис «В. Ильин» в списание «Научное Обозрение», кн. 8, август 1889 г. (вж. Съч., 5 изд., т. 5). — 607.
- 175 «Опит «да се отворят очите» на публиката относно смесването на марксизма с буржоазната наука» — критика на струвизма, на «легалния марксизъм», направена в труда на В. И. Ленин, «Икономическото съдържание на народничеството и критиката му в книгата на г-н Струве (Отразяването на марксизма в буржоазната литература). По повод книгата на П. Струве: «Критическите заметки к вопросу об экономическом развитии России»». СПб. 1894 година. Този труд влиза в първия том на настоящото издание на Съчиненията на В. И. Ленин. В него е разобличена истинската природа на «легалните марксисти» като буржоазни демократи, опитващи се да използват знамето на марксизма и работническото движение в интерес на буржоазията. Ленин разкри в струвизма, в «легалния марксизъм» зародиша на международния ревизионизъм, който по-късно взе формата на бернщайнство и кауцкианство. През следващите години Ленин показа закономерната еволюция на струвистите към открити защитници на капитализма; много от «легалните марксисти» станаха после кадети — членове на главната партия на руската буржоазия. Ленин непрекъснато води непримирима борба с всички прояви на буржоазната «критика на марксизма», чиято цел е всъщност възхвалата и защитата на капиталистическия строй. — 609.
- 176 «Систематичен разбор на това направление» В. И. Ленин прави в своя труд «Материализъм и емпириокритицизъм». Това най-важно философско произведение на Ленин е написано през 1908 г. и издадено в отделна книга в Москва през 1909 година. — 609.

ПОКАЗАЛЕЦ
НА ЛИТЕРАТУРНИТЕ ТРУДОВЕ
И ИЗТОЧНИЦИ, ЦИТИРАНИ
И СПОМЕНАВАНИ ОТ В. И. ЛЕНИН

- А. М. Ставропольская губерния.* (От нашего корреспондента). — «Северный Курьер». Спб., 1899, № 33, 3 (15) декабря, с. 4, в Областном отделе. — 213.
- Аздаков, Н. С. Краткий статистический обзор донецкой каменно-угольной промышленности.* (На память о Всероссийской художественно-промышленной выставке в Нижнем-Новгороде). Харьков, 1896. 32 с. — 474.
- *По вопросу о пошлинах на иностранный чугун* (Доклад комиссии, организованной XII съездом горнопромышленников юга России). — Вестник Финансов. Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 50, с. 812—820. — 471, 504.
- Авилов, Б. В. О «новой» теории рынков.* — «Научное Обозрение», [Спб.]. 1899, № 12, с. 2296—2308. — 607, 608.
- Андреев, Е. Н. Кустарная промышленность в России.* Спб., 1882. 31 с. — 431.
- *Кустарная промышленность в России по исследованиям «Комиссии для исследования кустарной промышленности в России» и другим источникам.* Спб., 1885. II, 97 с. — 431.
- * *Анненский, Н. Ф. Доклад по вопросу о положении кустарей Павловского района.* — «Нижегородский Вестник Пароходства и Промышленности», 1891, № 1, с. 10—16; № 2, с. 40—45; № 3, с. 58—62. — 324, 339, 398, 400, 415.
- * — *Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах.* — В кн.: Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I. Спб., 1897, с. 157—235. — 182.
- Аркольд, Ф. К. Лесной товар.* — В кн.: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. I. Спб., 1862, с. 251—325. — 456.

* Съез звездичка са отбелявани книгите, по които има бележки от В. И. Ленин. Тези книги се пазят в архива на Института за марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС.

- * *Баталин, А. Ф. Огородничество и садоводство.* — В кн.: *Историко-статистический обзор промышленности России.* Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, с. 1—42. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 289, 290, 291.
- Баталин, Ф. А. Календарь и справочная книжка русского сельского хозяина на 1883 г.* Сост. при уч. Ф. К. Арнольда и др. В 2-х ч. Спб., Девриен, 1883, 614 с. — 65.
- Бахмутский уезд, Екатеринославской губ., 31 октября.* — «Русские Ведомости», М., 1897, № 322, 21 ноября, с. 3, в отд.: Внутренние известия. — 504.
- Белобородов, А. Пришлые рабочие на Кубанщине.* — «Северный Вестник», Спб., 1896, № 2, с. 1—8. — 232, 285.
- Белов, В. Д. Кустарная промышленность в связи с уральским горнозаводским делом.* — В кн.: *Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России.* Вып. XVI. Спб., 1887, с. 1—35. — 467—468.
- Благовещенский, И. И. и Гарязин, А. Л. Кустарная промышленность в Олонецкой губернии.* Петрозаводск, 1895. II, 125 с. — 391.
- * *Благовещенский, Н. А. Сводный статистический сборник хозяйственных сведений по земским подворным переписям.* Т. I. Крестьянское хозяйство. М., 1893. XVI, 267 с. На руски и френски ез. — 130, 261—262.
- Блажик, Н. Успехи техники молочного хозяйства.* — В кн.: *Производительные силы России.* Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 38—45, в отд.: III. Домашние животные. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 252, 255.
- Боголюбовский, И. Опыт горной статистики Русской империи.* Спб., 1878. 216 с. — 465, 471.
- Борисов, В. История развития кустарных промыслов в г. Туле, Тульском уезде и меры к дальнейшему развитию промыслов.* — В кн.: *Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России.* Вып. IX. Спб., 1883, с. 2234—2291. — 294, 406—407, 408.
- *Кустарная промышленность на Всероссийской промышленно-художественной выставке в Москве в 1882 г.* — В кн.: *Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России.* Вып. IX. Спб., 1883, с. 151—247. — 396, 406—407, 408.

- *Кустарные промыслы Сергиевской волости, Тульского уезда.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VII. Спб., 1881, с. 891—969. — 407, 415.
- Борисовский, А. Ложкарство в Семеновском уезде.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. II. Спб., 1879, с. 7—28. — 383.
- Булгаков, С. Н. О рынках при капиталистическом производстве.* Теоретической этюд. М., Водовозова, 1897. 260 с. — 29, 38, 40, 54.
- * *Бычков, Г. Н. Опыт подворного исследования экономического положения и хозяйства крестьян в 3-х волостях. Новгородского уезда.* Новгород, 1882. 116, 70, III с. — 267.
- В. В.* — вж. *Воронцов, В. П.*
- Варзер, В. Е. Кустарная промышленность в Черниговском, Борзекском и Новозыбковском уездах.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. V. Спб., 1880, с. 327—364. — 328.
- Васильев, П. А. и Шерер, А. А. Шерстяная промышленность.* — В кн.: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. I. Спб., 1862, с. 145—250. — 451.
- Васильчиков, А. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах.* Т. I. Спб., 1876. V, L, 565 с. — 160, 191.
- Вересаев, В. Ливар.* Рассказ. — «Северный Курьер», Спб., 1899, № 1, 1 (13) ноября, с. 9—10. — 260.
- Верещагин, Н. В. Условия развития скотоводства в России.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 9—20, в отд.: III. Домашние животные. (М-во финансов. Комиссия по заведению устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 255, 261—263
- Вернер, К. А. Памятная книжка Таврической губернии.* Сост. стат. бюро Таврического губ. земства. Под ред. К. А. Вернера. Симферополь, 1889. 678 с. (В изд.: Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX). — 71
- * *Верховцев, Л. Обзор производства аппаратной шерстяной пряжи и суконных изделий.* — В кн.: Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий. Спб., 1897, с. 59—62. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур. Всерос. пром. и худож. выставка 1896 г. в Н.-Новгороде). — 452—453.

Весин, Л. П. Значение отхожих промыслов в жизни русского крестьянства. — «Дело», Спб., 1886, № 7, с. 127—155; 1887, № 2, с. 102—124. — 542, 550—551.

— *Маслобояное производство*. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, с. 32—44. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 284.

— *Табачное производство*. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, с. 1—31. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 521.

«Вестник Европы», Спб., 1870, № 10, с. 508—528. — 477—478.

— 1884, № 7, с. 319—356. — 23, 65, 66—67, 69, 70, 71, 78, 134, 360.

«Вестник Общественной Гигиены, Судебной и Практической Медицины», Спб., 1896, т. XXXI, кн. I, июль, с. 1—49. — 549.

«Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896—1897. — 466.

— 1896, № 14, с. 34—35. — 220.

— 1896, № 25, с. 986—992. — 274.

— 1896, № 31, с. 192—194. — 214—215.

«Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 35, с. 569—587. — 449.

— 1896, № 51, с. 972—976. — 207, 208—209, 210, 212.

— 1897, № 4, с. 212—214. — 215.

— 1897, № 6, с. 318—320. — 214.

— 1897, № 8, с. 404—407. — 467.

— 1897, № 9, с. 593—597. — 269.

— 1897, № 16, с. 195—197, 205—209. — 292—294, 470.

— 1897, № 17, с. 263—266. — 468.

— 1897, № 21, с. 537—552, 552—558. — 207, 208—209, 210, 211, 213, 214, 472, 569.

— 1897, № 22, с. 615—619. — 471.

— 1897, № 26, с. 856—861. — 269—270.

- 1897, № 27, с. 16. — 277.
- 1897, № 29, с. 84—87. — 269, 271—272.
- 1897, № 32, с. 209—220, 224—228. — 470, 472.
- 1897, № 39, с. 508—509. — 478.
- 1897, № 50, с. 812—820. — 471, 504.
- 1897, № 52, с. 926—941. — 491.
- 1898, № 6, с. 376—378. — 269, 270.
- 1898, № 7, с. 409—412. — 269.
- 1898, № 10, с. 620—624. — 274.
- 1898, № 14, с. 25—27. — 275.
- 1898, № 26, с. 779—780. — 533—534.
- 1898, № 32, с. 194—195. — 277.
- 1898, № 36, с. 335—348, 349—352. — 269—270, 277.
- 1898, № 42, с. 204—206. — 323, 404, 406.
- 1898, № 43, с. 302—304. — 531.
- 1898, № 44, с. 379—382. — 531.
- 1906, № 12, с. 502—505. — 277.

Вешняков, В. И. Русская промышленность и ее нужды. — «Вестник Европы», Спб., 1870, № 10, с. 508—528. — 478.

* *Виды на жительство, выданные крестьянскому населению Московск. губ. в 1880 и 1885 гг.* — В кн.: Статистический ежегодник Московского губернского земства. 1886 г. М., 1886, с. 1—28. (Стат. отд-ние Моск. губ. земской управы). — 546—548, 550, 556.

* *Вихляев, П. А. Крестьянское хозяйство.* Тверь, изд. Тверского губ. земства, 1897. X, 313 с. (В изд.: Сборник статистических сведений по Тверской губернии. Т. XIII. Вып. 2). — 116—116, 119, 260—262, 265—266, 269.

— *Очерки из русской сельскохозяйственной действительности.* Спб., журн. «Хозяин», 1901. IV, 173 с. (Книжки хозяина № 21). — 135—136.

* *Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства.* Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Поникова. Т. I—II. Спб., 1897. 2 т.

* — Т. I, VIII, LXIV, 533 с. — 78, 79, 88—89, 156, 182, 188, 190, 197, 200, 242—243, 296, 297.

* — Т. II. VIII, 381, 99 с. — 136, 167, 158—159, 242—243, 260.

Влияние урожаев и хлебных цен на разные стороны экономической жизни. Доклад проф. А. И. Чупрова и прения в III отделении императорского Вольного экономического общества 1 и 2 марта 1897 г. (Стенографический отчет). — «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», Спб., 1897, № 4, июль—август, с. 1—95. — 142, 200, 298.

Внешняя торговля Европейской России в 1896 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 26, с. 856—861. — 269—270.

Внешняя торговля России (1856—1894). (Сост. В. И. Покровский). — В. кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 1—72, в отд.: Внешняя торговля России с 1856 г. по 1894 г. (М-во финансов. Комиссия по заведению устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 506, 532—533.

Внешняя торговля России в 1897 г. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 36, с. 335—348. — 269—270.

Внутреннее обозрение. Новые данные об отхожих промыслах. — «Русская Мысль», М., 1896, № 11, с. 224—228. — 549.

Внутренние известия. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 31, с. 192—194, в Торгово-промышленном отделе. — 214—215.

Внутренние известия. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 4, с. 212—214, в Торгово-промышленном отделе. — 215.

Внутренние известия. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 6, с. 318—320, в Торгово-промышленном отделе. — 215.

Военно-конская перепись — вж. Статистика Российской империи. XX, XXXI, XXXVII, XLIV, LV, LXI.

* *Военно-статистический сборник.* Вып. IV. Россия. Под общ. ред. Н. Н. Обручева. Спб., 1871. ХХХ, 922, 235 с. — 238—239, 243, 250, 268, 271, 275, 276, 277, 280, 372, 442—444, 451, 454, 455, 456—457, 460, 461, 462—463, 465, 477, 506, 531, 532, 535—536, 544.

Воинов, Л. И. О картонно-коробочном производстве в санитарном отношении. (Из отчета земскому Петербургскому уездному собранию за 1889—1891 годы). Спб., 1891. 21 с. — 514.

Волгин, А. — вж. Плеханов, Г. В.

Вольнонаемный труд. . . — вж. Короленко, С. А.

[Воронцов, В. П.] *В. В. Артель в кустарном промысле*. Спб., 1895, 200 с. (Мелкое производство в России. 1). — 342—343.

— [Заявление 17 февраля 1899 г. по докладу Л. Е. Оболенского «Нельзя ли примирить народничество с марксизмом»]. — «Новое Время», Спб., 1899, № 8255, 19 февраля (3 марта), с. 3, в ст.; В обществе для содействия русской промышленности и торговле. — 9.

— *Излишек снабжения рынка товарами*. — «Отечественные Записки», Спб., 1883, № 5, с. 1—39. — 27—28.

— *Крестьянская община*. Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства А. Фортунатова. М., 1892. XLVI, 600, VI с. (8 изд.: Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. 1). — 143.

— *Наше крестьянское хозяйство и агрономия*. — «Отечественные Записки», Спб., 1882, № 8, с. 143—169; № 9, с. 1—35. — 198.

— *Наши направления*. Спб., 1893. VI, 215 с. — 302.

— *Новый тип местно-статистического издания*. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. Приложение к I тому сборника. — «Северный Вестник» Спб., 1885, № 3, ноябрь, с. 186—193. — 91, 606.

— *Очерки кустарной промышленности в России*. Спб., 1886. III, 233 с. — 283, 319—321, 350, 359, 363, 364, 414, 422, 512.

— *Очерки современных направлений*. Производительные классы и интеллигенция в России. — «Новое Слово», Спб., 1896, № 6, март, с. 1—34. — 561—562.

— *Очерки теоретической экономики*. Спб., 1895. 321 с. — 28—30, 33—34, 315—316, 583—587.

— *Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве*. Спб., 1892. VI, 261 с. — 75—76, 79, 98, 99, 103, 127, 133, 168, 232, 263, 260, 261.

— *Проект экономического подъема России*. — «Русская Мысль», М., 1894, № 2, с. 53—73. — 73.

— *Разделение труда земледельческого и промышленного в России*. — «Вестник Европы», Спб., 1884, № 7, с. 319—356. — 28, 66, 68—69, 70, 71, 73, 135, 360.

- — *Судьбы капитализма в России*. Спб., 1882. 312 с. — 170, 172—173, 198, 323—324, 438, 516, 545—546.
- *Что делается в крупном хозяйстве?* — «Северный Вестник». Спб., 1886, № 2, с. 26—57. — 217
- «*Врачъ*», Спб., 1895, № 25, с. 703—705. — 512, 525.
- «*Врачебная Хроника Харьковской Губернии*», Харьков, 1899, № 9 (27), сентябрь, с. 580—584. — 278—279.
- Всероссийский торгово-промышленный съезд в Нижнем-Новгороде*. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 35, с. 569—587. — 449.
- Гациский, А. С. Балдино и Кочкурово*. (Из записной книжки). — В кн.: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. IV. Н.-Новгород, 1871, с. 321—336. — 525.
- *Очерки промышленной деятельности Нижегородской губернии, в связи с вопросом о проведении Урало-Сибирской железной дороги*. — В кн.: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком. под ред. А. С. Гацисского. Т. IV. Н.-Новгород, 1871, с. 127—166. — 435.
- Геркнер, Г. Кризисы*. — В кн.: *Промышленность*. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Воловозовы, 1896, с. 70—112. — 48—49, 51.
- Герценштейн, Г. К вопросу об отхожих промыслах*. — «Русская Мысль», М., 1887, № 9, с. 147—165. — 556.
- Главные итоги фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1887 годы*. — В кн.: Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1887 годы. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур, 1889, с. 4. V—XVIII. (Материалы для торгово-пром. статистики). — 446.
- Гоголь, Н. В. Мертвые души*. — 338, 389, 566, 690, 600.
- Голицын, Ф. С. Кустарная промышленность Нижегородской и Владимирской губернии*. Исследования 1888—89 гг. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, с. 166—200. (М-во гос. имуществ). — 402.
- Голубев, А. Производство шелковых и парчовых тканей*. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. По ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886 с. 185—212. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 455..

- * — *Свеклосахарное производство.* — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, с. 3—45. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 277.
- Гольц, Т. Сельскохозяйственные рабочие.* — В кн.: Землевладение и сельское хозяйство. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, с. 228—238. — 165, 193.
- Гончаров, И. А. Обломов.* — 205, 297—299, 603.
- Горбунова, М. К. Женские промыслы Московской губернии.* Вып. IV. М., изд. Моск. губ. земства, 1882. XXXII, 299 с. (В изд.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VII. Вып. II). — 323, 348, 425—426, 526.
- *Кружевной промысел.* — В кн.: Промыслы Московской губернии. Вып. II. Сост. И. Боголенов. М., изд. Моск. губ. земства, с. 1—91. (В изд.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI. Вып. II). — 326—327, 346—348, 423.
- Горнозаводская промышленность России в 1895 году.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 8, с. 404—407. — 467.
- Грибоедов, А. С. Горе от ума.* — 16.
- * *Григорьев, В. Н. Влияние урожаев и хлебных цен на городское население России.* — В кн.: Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. II. Спб., 1897, с. 117—135. — 537.
- *Кустарное замочно-ножевое производство Павловского района.* (В Горбатовском уезде Нижегородской губ. и в Муромском уезде Владимирской губ.). — В кн.: Рагозин, В. Материалы к изучению кустарной промышленности Волжского бассейна. Прил. к изд. «Волга». М., 1881, с. XI—XVI, 1—124. — 319—321, 323, 324, 348, 349—351, 398, 400, 412, 416, 422—423, 521.
- *Переселения крестьян Рязанской губернии.* Исследование, удостоенное императорским Московским университетом половины премии имени Ю. Ф. Самарина. С отзывами проф. А. И. Чупрова и А. И. Кошелева. М., журн. «Русская Мысль», 1885. XVI, 194 с. — 244.
- Гримм, О. А. Охотничьи, пушные и рыбные промыслы.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации

выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 1—13, в отд.: V. Охотничьи, пушные и рыбные промыслы. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 575.

Гунтер, С. *Исторический материализм и практический идеализм*. Пер. М. К. — «Научное Обозрение», [Спб.], 1900, № 10, с. 1759—1774. — 608.

Гурвич, И. А. *Переселения крестьян в Сибирь*. Исследование. М., 1888. X, 149 с. — 168, 602.

— *Экономическое положение русской деревни*. Пер. с англ. А. А. Санина, под ред. и с предисл. автора. М., 1896. 395 с. — 167, 217, 602.

Давыдова, С. А. *Кружевной промысел в Рязанской губернии*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VII. Спб., 1881, с. 1127—1215. — 348—349.

— *Кружевной промысел в Тульской губернии*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. X. Спб., 1883, с. 2747—2827. — 348—349.

— *Кустарная промышленность Владимирской, Курской, Полтавской, Бессарабской и Воронежской губерний*. Исследования 1889 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, с. 72—144. (М-во гос. имуществ). — 319—321, 322—323, 324.

— *Кустарная промышленность Саратовской, Пензенской и Московской губерний*. Исследования 1888 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, с. 1—71. (М-во гос. имуществ). — 373.

[Даниельсон, Н. Ф.] *Николай—он, Н.—он. Нечто об условиях нашего хозяйственного развития*. — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 6, с. 86—130. — 438, 443, 462, 464, 496—498.

— *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства*. — «Слово», Спб., 1880, октябрь, с. 77—142. — 73, 79—80.

— *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства*. Спб., 1893. XVI, 353 с.; XVI л. табл. — 23—24, 26, 27, 28—29, 30, 30—33, 73, 79—80, 87—88, 198, 199—200, 217, 218, 223—224, 227, 235, 236, 238, 239, 268, 283, 293, 301, 302—303, 304, 307—308, 327, 432—433, 438, 443, 444, 475—477, 479, 480, 496—497, 510, 516, 531, 559—560, 567—568, 569—570, 573—574, 600, 601—602.

— *Письмо в редакцию*. (По поводу обсуждения доклада Н. В. Левитского о земледельческих артелях). — «Новое Слово», Спб., 1896, № 5, февраль, с. 256—261. — 312, 313—314.

- *Чем объяснить рост наших государственных доходов?* — «Новое Слово», 1896, № 5, февраль, с. 65—85. — 153—154.
- Данилюцкий, М. А. Состояние страхового дела в России.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ксвалевского. Спб., [1896] с. 57—69, в отд.: XII. Машины, аппараты, машиностроение и электротехника. (М-во финансов. Комиссия по заведению устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 512.
- «Дело», Спб., 1886, № 7, с. 127—155; 1887, № 2, с. 102—124; — 549, 550—551.
- *Дементьев, Е. М. Санитарно-экономическое положение рабочих.* — В кн.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел санитарной статистики. Т. IV. Ч. II. Общая сводка по санитарным исследованиям фабричных заведений Московской губернии за 1879—1885 гг. Сост. д-ром Е. М. Дементьевым и проф. Ф. Ф. Эрисманом. М., 1893, с. 253—462. --- 516—519, 520.
- *Фабрика, что она дает населению и что она у него берет.* М., 1893. VIII, 246 с. — 281.
- *Фабрика, что она дает населению и что она у него берет.* Изд. 2-е, испр. и доп. С прил. библиографического указателя книг и статей по русской фабрично-заводской промышленности в связи с сельскохозяйственной. М., Сытин, 1897. VIII, 256, 39 с. — 516—519, 520.
- Деятельность государственных сберегательных касс в 1897 году.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 26, с. 779—780. — 533—534.
- Добавление к сельскохозяйственному отчету за 1898 год.* Сост. Псковской губ. зем. управой, 1899. — 213.
- Докучаев, К. А. Беличий промысел в Каргополе и окрестных селениях.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IV. Спб., 1880, с. 210—317. — 391—392.
- Доливо-Добровольская, В. А. Ткацкий промысел в Грайворонском и Кролевецком уц.* Отчет 1891 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. II. Спб., 1894, с. 80—88. (М-во гос. имуществ). — 278—279.
- Духовской, С. Кожевенный и клеваренный промыслы в селе Катунках и близлежащих деревнях Балахнинского уезда.* — В кн. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности

в Россия. Вып. IX. Спб., 1883, с. 2513—2567. — 319—327, 387—388.

Дьяконов, Н. Г. Успехи железнодорожной сети в техническом отношении за 1881—1896 гг. — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Спб., [1896], с. 53—71, в отд.: XVII. Строительное и инженерное дело; морское и речное судоходство. (М-во финансов. Комиссия по заведению устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 472, 531.

Егунов, А. Н. Кустарные промыслы в Пермской губернии, в связи с добывающей промышленностью. (Извлечение из отчета 1892 г. А. Н. Егунова). — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. III. Спб., 1895, с. 128—173 (М-во земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики). — 415—416, 475.

Ежегодник министерства финансов. Вып. I, VIII, X, XII. Спб., 1869—1882, 4 т.

* — Вып. I. На 1869 год. Сост. под ред. А. Б. Бушена. 1869. III, V, 618 с. — 277, 279—280, 285, 316, 397, 440—442, 443—444, 445, 451, 453, 454, 459—460, 463—464, 465, 477, 478, 488—491, 532, 577, 578.

— Вып. VIII. Под ред. Д. А. Тимирязева. 1877. III, V, 535 с. — 443, 577—578.

— Вып. X. Под ред. Д. А. Тимирязева. 1879. 658 с. — 443, 577—578.

— Вып. XII. Под ред. Д. А. Тимирязева. 1882. VII, 623 с. — 443, 577, 578.

Ежегодник России 1904—1905 гг. Спб., 1905—1906, 2 т. (Центр. стат. ком. М. В. Д.) На руски и френски език.

— 1904 г. (Год первый), 1905. VI, 404 с. — 532—533.

— 1905 г. (Год второй). 1906. 876 с. — 209, 239, 243, 478—479, 531.

Ермолов, А. С. Системы земледелия и севообороты. — В кн.: Сельское и лесное хозяйство России. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской пром-сти м-ва гос. имуществ, 1893, с. 81—96. — 241.

Ефименко, А. Артели Архангельской губернии. — В кн.: Сборник материалов об артелях в России. Изд. С.-Петербургского отделения ком. о сельских, ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. Вып. 2, Спб., 1874, с. 1—174. — 575.

Жбанков, Д. Н. *Бабыя сторона*. Статистико-этнографический очерк. — В кн.: Материалы для статистики Костромской губернии. Под ред. В. Пирогова. Вып. VIII. Кострома, изд. Костромского губ. стат. ком., 1891, с. 1—136. — 511, 525, 548, 553—554, 556.

— *Влияние отхожих заработков на движение народонаселения Костромской губернии, по данным 1866—83 годов*. (С. диагр. и объяснением к ним). — В кн.: Материалы для статистики Костромской губернии. Под ред. В. Пирогова. Вып. VII. Кострома, изд. Костромского губ. стат. ком., 1887, с. 1—117. — 506, 507, 511, 525, 546—548, 552—553, 556.

— *Влияние отхожих заработков на движение населения*. — «Врач», Спб., 1895, № 25, с. 703—705. — 511, 525.

— *О городских отхожих заработках в Солигаличском уезде, Костромской губернии*. — «Юридический Вестник», М., 1890, № 9, с. 130—148. На тит. л. инициалы авт. указаны ошибочно: Д. И. — 511, 525, 549, 554, 556.

— *Опыт общей программы для исследования отхожих заработков*. (Сост. по предложению стат. отделения Моск. юрид. общ.). М., 1891. 16 с. — 511, 525.

— *Отхожие промыслы в Смоленской губернии в 1892—1895 гг.* (Прил. к материалам о распространении сифилиса и венерических заболеваний в Смоленской губернии). Смоленск, изд. Смоленского губ. земства, 1896. 87, 70 с. — 511, 525, 547—548, 552—553.

— *Санитарное исследование фабрик и заводов Смоленской губернии*. Вып. I—II. Смоленск, изд. Смоленского губ. земства, 1894—1896.

• Вып. I. 1894, 290 с. — 254, 448—449, 218.

• Вып. II. 1896. III, 477, 66 с. — 276, 218, 527.

Железодельная промышленность в Западной Европе и Северо-Американских Сосединных Штатах. — «Вестник Финансов. Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 22, с. 615—619. — 471.

«Жизнь», Спб., 1899, № 8, с. 377. — 267.

— 1899, № 10, с. 175—179. — 609.

— 1900, № 2, с. 297—306. — 609.

Землевание и сельское хозяйство. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896. II, 383 с. — 164, 165, 193, 255.

- Зеринг, М. Хлебная торговля в Соединенных Штатах Северной Америки.* — В кн.: Землевладение и сельское хозяйство. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, с. 281—286. — 255.
- Ильин, В.; Ильин, Владимир.* — вж. Ленин, В. И.
- Исаев, А. Кузнечно-слесарный промысел в Ярославском уезде.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VI. Спб., 1880, с. 695—755. — 403.
- *Промыслы Московской губернии.* Т. I—II. М., изд. Моск. губ. земской управы, 1876. 2 т. — 325, 328.
- Т. I. Вып. I. I. Изделия из дерева. 1. Мебельный промысел. XI, 94; 3 л. табл. — 336, 340—341, 359—360, 421.
- Т. II. I. Металлические промыслы. 2. Гончарный промысел. III, 200, IV. — 396, 397, 402.
- *Историко-статистический обзор промышленности России.* Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I—II. Спб., 1883—1886. 2 т. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве).
- — Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. 1883, 545 с. — 207, 208—209, 238—239, 241, 243, 248, 269—270, 271, 272, 275, 277, 278, 284, 285, 289, 290, 292, 465.
- — Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, V, XVI, 935 с. — 207—208—209, 213, 277, 278, 280—281, 284, 324, 451, 455, 456—457, 521.
- Итоги горнопромышленных съездов на Урале.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 32, с. 224—228. — 470.
- Итоги экономического исследования России по данным земской статистики.* Т. I—II. М. — Дерпт. 1892. 2 т. — 71—72, 86—88, 93, 124—125, 143, 147, 160, 187—189, 190—191, 195—196.
- К развитию металлургической промышленности на юге России.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 16, с. 195—197. — 470.
- Каблуков, Н. А. Вопрос о рабочих в сельском хозяйстве.* М., ред. «Юридического Вестника», 1884. X, XXIV, 299 с. — 66—67.
- — *Значение хлебных цен для частного землевладения в Европейской России.* — В кн.: Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред.

- проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I. Спб., 1897, с. 97—144. — 242—243.
- *Лекции по економии селското хозяйство, читанки в Московском университете в 1895/6 г. М., 1897. 228 с. (Издание для студентов). — 302—303, 442, 476—477, 479, 516.*
- *Очерк хозяйства частных землевладельцев. М., изд. Моск. губ. земства, 1879. V, 200, 103 с. (В изд.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. V. Вып. I). — 186, 199—202.*
- Кайгородов, Д. Н. Древодельные промыслы Казанской, Нижегородской, Костромской и Новгородской губ. Исследования 1889—1890 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, с. 354—398. (М-во гос. имуществ). — 514.*
- Калантар, А. А. Молочное хозяйство. — В кн.: Сельское и лесное хозяйство России. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской промышленности м-ва гос. имуществ, 1893, с. 296—305. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 252.*
- Каменев, Н. Кустарные промыслы в семи волостях Тульского уезда: Хрущевской, Севрюковской, Павловской, Анишенской, Зайцевской, Мошковской и Денисовской. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, с. 2292—2365. — 324.*
- Карпов, А. Валеный и щепной промыслы в Семеновском и Балахнинском уездах Нижегородской губернии. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VI. Спб., 1880, с. 563—638. — 338, 376.*
- *Валеный промысел в Арзамасском уезде. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. V. Спб., 1880, с. 455—487. — 319—321, 373, 375.*
- Карпов, А. Кузнечный промысел в северо-восточной части Арзамасского уезда и в смежной с нею части Нижегородского уезда. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IV. Спб., 1880, с. 161—201. — 356, 427.*
- * — *Кустарные промыслы в Арзамасском уезде. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VI. Спб., 1880 с. 489—562. — 324.*
- *Промыслы села Богородского и его окрестностей. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, с. 2420—2470. — 322—323, 385—387.*

- *Прядильный промысел в Горбатовском уезде.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, с. 1227—1263. — 378.
- Сапожный промысел в Выездной слободе Арзамасского уезда.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. III. Спб., 1880, с. 29—44. — 322—323, 357, 417.
- *Скорняжный промысел в Арзамасском уезде.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. III. Спб., 1880, с. 75—134. — 339, 354—355, 388.
- Қарышев, Н. А. Вечнонаследственный наем земель на континенте Западной Европы.* Экономическое исследование. Спб., 1885. 407 с. — 125.
- — *Крестьянские внепашенные аренды.* Дерпт, 1892. XIX, 402, LXV с. (В изд.: Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. II). — 71—72, 86—88, 124, 125, 147, 160, 187—189, 190—191, 195—196.
- — *Крестьянские внепашенные аренды в зависимости от колебаний хлебных цен и урожаев.* — В кн.: Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I. Спб., 1897, с. 277—349. — 78, 79, 189—190, 197, 200.
- — *Материалы по русскому народному хозяйству.* I, Наша фабрично-заводская промышленность в половине 90-х годов. С 5 картогр. (Оттиск из «Известий Московского Сельскохозяйственного Института», год. IV, кн. I). М., 1898. 52 с. — 443, 447, 460, 461.
- ↪ *Народнохозяйственные наброски.* XXV. К изучению наших отхожих промыслов. — «Русское Богатство», Спб., 1896, № 7, с. 1—24. — 556—557.
- *Народнохозяйственные наброски.* XLIII. О сводной работе г. Вихляева по Тверской губ. — «Русское Богатство», Спб., 1898, № 8, с. 36—59. — 116.
- *Подворное и общинное хозяйство.* (Статистические параллели). — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 1, с. 45—67; № 6, с. 102—135. — 160.
- *Статистический обзор распространения главнейших отраслей обрабатывающей промышленности в России.* — «Юридический Вестник», М., 1889, № 2, с. 38—67. — 443, 447, 450.
- Каталей, В. И. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний.* Исследования 1889 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, с. 283—304. (М-во гос. имуществ). — 319, 381.

- *Кустарная промышленность Тверской и Ярославской губерний. Исследования 1888 г.* — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, с. 216—282. (М-во гос. имуществ). — 392—393, 403, 425.
- * *Кеппен, А. П. Горная и соляная промышленность.* — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, с. 1—164. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 465.
- *Горнозаводская промышленность России.* Спб., изд. горного деп., 1893. 129 с. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 466, 468.
- Киттары, М. Карта кожвенного производства в России.* Сост. по данным главного интендантского управления. Спб., 1875. II, 22, 76 с. — 457.
- Кобеляцкий, А. Справочная книга для чинов фабричной инспекции, для фабрикантов и заводчиков.* Полный сборник узаконений о найме рабочих на фабрики, заводы и мануфактуры; о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих; о фабричной инспекции; о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности. Изд. 4-е. Спб., 1897. 311 с. — 423, 513.
- Ковалевский, В. И. и Левитский, И. О. Статистический очерк молочного хозяйства в северной и средней полосах Европейской России.* Спб., изд. распорядительного ком. по устройству молочнохоз. выставки в С.-Петербурге, 1879, IV, 95, 8 с. — 247, 248, 249, 250, 254—255, 256.
- Козаченко, И. А. Кустарная промышленность Вятской губернии.* (А. Витский уезд. В. Слободской уезд). — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XI. Спб., 1884, с. 1—453 (3057—3509). — 389, 430, 508.
- Козлов, И. Производство химических продуктов, красок и других препаратов.* — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, с. 8—49. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 456—457.
- *Химические продукты.* — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, с. 1—101. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 456—457.
- Кошневский, И. Речной и озерный флот Европейской России.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Сп. б., 1898, № 44, с. 379—382. — 531.

- Комрад, Н. Статистика крестьянского землевладения.* — В кн.: Землевладение и сельское хозяйство. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, с. 83—121. — 164, 165.
- Короленко, В. Г. Павловские очерки.* — 418.
- Короленко, С. А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях.* Спб., 1892. 864 с.; 17 л. карт. (Деп. земледелия и сельской пром-сти. С.-х. и стат. сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. V). — 155, 156, 166—167, 181—182, 190, 193—194, 224—227, 236—237, 251, 257, 258, 266, 267, 283, 289, 292, 322—323, 507, 549—550, 563.
- Корсак, А. К. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России.* М., 1861, 311 с. — 348, 362, 372, 412, 423, 426, 544.
- * *Котельников, В. Г. Домашние животные.* — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, с. 1—70. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 248.
- Крайний Север.* (Сост. правл. общества Московско-Ярославско-Архангельской железной дороги). — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 1—13, в отд.: XX. Крайний Север. (М-во финансов. Комиссия по заведению устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 571.
- * *Красноперов, Е. И. Кустарная промышленность Пермской губернии на Сибирско-Уральской научно-промышленной выставке в с. Екатеринбургe, в 1887 г.* Вып. 3: уезды Кунгурский, Осинский, Камышловский, Ирбитский, Шадринский, Соликамский и Чердынский. Пермь, изд. Пермск. губ. земства, 1889. (Работы статистического бюро. учрежд. при Пермск. губ. зем. управе). 174 с. — 379—380.
- * *Краткий обзор коммерческой деятельности Сызрано-Вяземской железной дороги по перевозкам за 1894 год, сравнительно с таковыми же перевозками за предыдущие годы.* Вып. IV. Калуга, 1896. 209 с. — 212—213.
- Крупный рогатый скот.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответ-

ственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 5—9, в отд.: III. Домашние животные. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 248.

• *Кудрявцев, П. Ф. Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в м. Каховке, Таврической губернии, и санитарный надзор за ними в 1895 году.* (Доклад XIII губернскому съезду врачей и представителей земских управ Хорсонской губернии). Херсон, изд. Херсонской губ. земской управы, 1896. II, 168 с. — 220—221, 224—225, 227.

Кулибин, С. Н. Горное дело и металлургия. — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896]., с. 1—58, в отд.: VII. Горное дело и металлургия. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 466,

Кунов, Г. Социально-философские заблуждения. (Пер. с разр. авт. С. Левинсон). — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 4, с. 768—784. — 608.

Кустарная промышленность Пермской губернии на Сибирско-Уральской научно-промышленной выставке в г. Екатеринбурге, в 1887 г. — *вж.* Краснодаров, Е. И.

Кустарное производство серебряных изделий в Костромской губернии. (Из отчета пробирного инспектора). — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 42, с. 204—206. 324, 403, 405.

• *Кустарные промыслы Богородского уезда Московской губернии.* 1890 г. [Сост. К. А. Вернер]. М., 1890. 59 с. — 394—395, 402, 408.

Кустарные промыслы. Статистический сборник по Ярославской губернии. Вып. 14. (С картогр. и диагр.). Ярославль, 1904, 577 с. (Стат. бюро Ярославского губ. земства). — 429—430.

Л. Распространение машин в крестьянском хозяйстве. — «Северный Курьер», 1899. № 32, 2 (14) декабря, с. 3—4, в Областном отделе. Псков. — 213.

Лабзин, Н. Исследование промышленности ножевой, замочной и других металлических изделий в Горбатовском уезде Нижегородской и в Муромском уезде Владимирской губернии. Спб.; 1870. II, II, 177 с. — 324, 399, 412, 521.

- ебединский, И. Село Пурех, с его приходскими деревнями, Балахнинского уезда. — В кн.: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. II. Н.-Новгород, 1869, с. 217—258. — 416.
- евашов, И. И. Кустарные промыслы в Тамбовской и Костромской губ. (Отчет 1893 г.). — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. III. Спб., 1895, с. 45—78. (М-во земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономики и с.-х. статистики). — 376, 377, 390, 403—404, 405.
- Левитский, И. Общий обзор сельскохозяйственной промышленности. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, с. 1—22. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 241, 243, 275.
- Ленин, В. И.] Ильин, В. Еще к вопросу о теории реализации. — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 8, с. 1564—1579. — 607—608.
- К вопросу о нашей фабрично-заводской статистике. Новые статистические подвиги проф. Карышева. — В кн.: [Ленин, В. И.] Ильин, Владимир. Экономические этюды и статьи. Спб., тип. Лейферта, 1899, с. 263—290. — 316, 338, 400, 439, 442, 445, 446, 448, 450, 456, 460, 461, 495.
- К характеристике экономического романтизма. Сисмонди и наши отечественные сисмондисты. — В кн.: [Ленин, В. И.] Ильин, Владимир. Экономические этюды и статьи. Спб., тип. Лейферта, 1899, с. 1—112. — 25, 26, 47, 300, 559, 575.
- Кустарная перепись 1894—95 года в Пермской губернии и общие вопросы «кустарной» промышленности. — В кн.: [Ленин, В. И.] Ильин, Владимир. Экономические этюды и статьи. Спб., тип. Лейферта, 1899, с. 113—199. — 284, 317, 332, 337—338, 343, 345—346, 359, 369, 379, 381, 389, 414, 430—431, 432, 456, 459, 466, 575, 595.
- Предисловие к первому изданию книги «Развитие капитализма в России». — В кн.: Ильин, Владимир. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Спб., Водовозова, тип. Лейферта, 1899, с. I—IV. — 520—521.
- Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Спб., Водовозова, 1899. IX, IV, 480 с.; 2 л. диагр.; VIII с. табл. Пред загл. авт.; Владимир Ильин. — 5—8, 520, 587—606.
- Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Изд. 2-е, доп.

Спб., «Паллада», 1908, VIII, VIII, 489 с. Перед загл. авт. Владимир Ильин. — 13—16, 17.

— *Экономические этюды и статьи*. Спб., тип. Лейферта, 1899. 290 с. Пред загл. авт.: Владимир Ильин. — 25, 26, 48, 284, 300, 316, 317, 332, 337—338, 343, 345—346, 359, 369, 379, 381, 389, 400, 414, 430—431, 432, 439, 442, 446, 447, 448, 451, 456, 459, 460, 461, 466, 495, 559, 575, 593, 595.

— *Экономическое содержание народничества и критика его в книге г-н Струве*. (По поводу книги П. Струве: Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Спб., 1894 г.). — В кн.: Материалы к характеристике нашего хозяйственного развития. Сб. статей. Спб., тип. Сойкина, 1896, с. 1—144, в ч. II. Подпис: К. Тулин. — 609.

[Ленин, С. Н.] *Сельскохозяйственное машиностроение*. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 21, с. 537—552. — 213, 214.

— *Сельскохозяйственные машины и орудия*. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 51, с. 972—976, под общ. загл.: Всерос. пром. и худож. выставка в Н.-Новгороде. — 207, 208—209, 210, 212.

— *Сельскохозяйственные орудия и машины*. — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 47—58, в отд.: I. Сельское хозяйство. (М-во финансов. Комиссия по заведению устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 207, 208, 213, 222.

*Линко, И. и Кукель, Ф. *Крахмальное и паточное производство*. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб. 1886, с. 102—136. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 279—281.

Литвинов, И. и Голубев, А. *Шерстяные изделия*. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, с. 133—184. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 451.

Лосицкий, А. *Этюды о населении России по переписи 1899 года*. — «Мир Божий», Спб., 1905, № 8, с. 224—244. — 485.

*Львов, Б. *Социальный закон*. (Опыт введения в социологию). [Прил. за №№ 2—3, 5, 7, 9—10 и 11 журнала «Научное Обозрение» за 1899 г.]. Спб., 1899, 159 с. (Научно-философская б-ка). — 608.

- Льноводство и торговля льном в Псковском районе в 1896 году.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли». Спб., 1807, № 29, с. 84—87. — 269, 271—272.
- Лядов, И. Географический, топографический и статистический очерк Шуйского уезда.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. X. Спб., 1883, с. 2829—2882. — 389.
- Мамин-Сибиряк, Д. Н. Бойцы.* — 469.
- Манохин, Г. Кустарная промышленность Пермской губернии.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. X. Спб., 1883, с. 2899—3018. — 137—138, 341, 406—407.
- * *Маресе, Л. Н. Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве.* — В кн.: Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I. Спб., 1897, с. 1—72. — 88—89, 156, 296, 297.
- Маркс, К. и Энгельс, Ф. Манифест Коммунистической партии.* Декабрь 1847 г. — январь 1848 г. — 232.
- *Немецкая идеология.* Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков. 1845—1846 гг. — 14.
- Маркс, К. Капитал.* Критика политической экономии. Т. I—II. 1867—1894 гг. — 519, 587, 590—591, 596—597.
- *Капитал.* Критика политической экономии. Т. I. 1867 г. — 35, 37—38, 379, 381, 576.
- *Капитал.* Критика политической экономии. Т. II. 1885 г. — 28, 29, 35, 40, 53—54.
- * — *Капитал.* Критика политической экономии. Под ред. Ф. Энгельса. Пер. с нем. Т. II. Кн. II. Процесс обращения капитала. Спб., [тип. министерства путей сообщения (Бенке)], 1885. XXI, 403 с. — 42.
- *Капитал.* Критика политической экономии. Т. III. Ч. 1—2. 1894 г. — 7, 187, 191, 198—199, 422, 569.
- *Капитал.* Критика политической экономии. Под ред. Ф. Энгельса. Пер. с нем. Т. III. Кн. III. Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Спб., тип. Демакова, 1896. XLVI, 734 с. — 22, 24—25, 41—42, 46—47, 49, 53—54, 142, 160—162, 163, 169—170, 245, 309—310, 311—313, 345, 369, 538.

Матвеев, А. Очерки южнорусской металлургической промышленности. — «Вестник Финансов. Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 17, с. 263—266. — 468.

Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. II. Елисаветградский уезд. (Статистико-экономическое описание уезда) — Сост. стат. отд-нием при Херсонской губ. земской управе. (С двумя карт. и 10 прил.). Херсон, 1886, 640 с. — 245—246.

Материалы для оценки земельных угодий Новгородской губернии. Демянский уезд. Новгород, 1888. 481 с. — 110—111.

Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. V. Козелецкий уезд. С 2 карт. и прил. К этому тому прилагается подворная опись. Чернигов, изд. Черниговского губ. земства, 1882. 392 с. — 111—112.

Материалы для статистики Костромской губернии. Вып. VII—VIII. Под ред. В. Пирогова. Кострома, изд. Костромского губ. стат. ком., 1887—1891. 2 т.

•— Вып. VII. 1887. 117, 93, 29 с. — 506, 507, 511, 525, 547—548, 552—553, 556.

— Вып. VIII. 1891. II, 333, 25 с. — 511, 524, 548, 552—553, 556.

Материалы для статистики Красноуфимского уезда, Пермской губернии. Вып. III—V. Казань, изд. Красноуфимского уезд. земства, 1893—1894. 3 т. — 466, 467.

•— Вып. III. Таблицы. 1893. [На обл.: 1894 г.]. 439 с. — 96—97.

— Вып. IV. Примечания к таблицам. 1893. 159 с. — 93.

— Вып. V. Ч. I (Заводский район). 1894. 423 с. — 467.

Материалы для статистики паровых двигателей в Российской империи. Спб., изд. Центр. стат. ком., 1882, 282 с. — 213—214, 452, 458, 461, 462, 486—488.

• *Материалы к оценке земель Нижегородской губернии.* Экономическая часть. Вып. IV, VII—XII. Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1888—1896. 7 т. (Статистическое отделение. Нижегородской губ. зем. управы).

•— Вып. IV. Княгининский уезд. 1888. 442 с. — 107—110, 387.

•— Вып. VII. Горбатовский уезд. 1892. 700 с. — 109, 150, 154—155, 324, 378, 385, 386, 387, 398, 399, 430, 512.

•— Вып. VIII. Нижегородский уезд. 1895. 457 с. — 290, 401—402.

•— Вып. IX. Васильский уезд. 1890. 428 с. — 107—111, 387.

- * — Вып. X. Балахнинский уезд. Отдел II и прил. 1896. 628 с. — 276, 290, 389.
- * — Вып. XI. Семеновский уезд. 1893. 748 с. — 110, 290, 375—376, 383, 430, 452—453.
- * — Вып. XII. Макарьевский уезд. 1889. 549 с. — 107—110.
- Материалы по исследованию землепользования и хозяйственного быта сельского населения Иркутской и Енисейской губерний. Енисейская губерния. Т. III—IV. Иркутск, 1893—1894.*
  - Т. III. 1893. VI, 778 с. — 112—113.
  - Т. IV. Вып. I. 1894. VI, XLIII, 152 с. — 113.
- * *Материалы по описанию промыслов Вятской губернии. Вып. II. Вятка, 1890, 386 с. — 324.*
- Материалы по статистике Вятской губернии. Т. VI, Вып. 2. Елабужский уезд. Вятка, 1889. 295 с. — 97—98.*
- Материалы по статистике народного хозяйства в С.-Петербургской губернии. Вып. V. Крестьянское хозяйство в С.-Петербургском уезде. Ч. 1—2. Спб., изд. С.-Петербургского губ. земства, 1885—1887. 2 т.*
  - Вып. V. Ч. 1. Таблицы. 1885. IX, 366 с. — 290, 294.
  - Вып. V. Ч. 2. Очерк крестьянского хозяйства. 1887. X, 320 с. — 264—265.
- Медиокритский, Е. Крашение посуды и мебели в Скоробогатовской волости Макарьевского уезда. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, с. 2173—2192. — 354—355.*
- Мейер, Р. Доход. — В кн.: Промышленность. Статья из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водозовы, 1896, с. 283—328. — 51—52.*
- «Мир Божий», Спб., 1898, № 4, с. 188—200. — 529.*
  - 1898. № 6, с. 118—127. — 47.
  - 1905, № 8, с. 224—244. — 532.
- Михайловский, В. Г. Развитие русской железнодорожной сети. (Доклад, читанный в заседании III отделения императорского Вольного экономического общества 21 марта 1898 года). «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», Спб., 1898, № 2, март—апрель, с. 117—147. — 530—531.*
  - *Факты и цифры из русской действительности. I. Население России по первой всеобщей переписи. — «Новое Слово», Спб., 1897, № 9, июнь, с. 97—117. — 244, 537, 543, 567.*

[*Михайловский, Н. К.*] *Посторонний*. Письмо в редакцию. — «Отечественные Записки», Спб., 1863, № 7, с. 97—112. — 498.

Молочное хозяйство. — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 34—38, в отд.: III. Домашние животные. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 256.

«*Московские Ведомости*», 1901, № 55, 25 февраля (10 марта), с. 4. — 151.

Н.—он — *вж.* Даниельсон, Н. Ф.

«*Научное Обозрение*», [Спб.], 1899, № 4, с. 768—784. — 608.

— 1899, № 5, с. 973—985. — 609.

— 1899, № 8, с. 1564—1579. — 607—608.

— 1899, № 12, с. 2277—2295, 2296—2308. — 585, 587, 606, 607, 608.

— 1900, № 3, с. 607—633. — 609.

— 1900, № 10, с. 1759—1774. — 608.

«*Неделя*», Спб., 1896, № 13, 31 марта, с. 418—421. — 251—252.

Нечаев, Н. *Производство гребней для пряжи в Одоевском уезде Тульской губернии*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, с. 1313—1322. — 383.

— *Производство колес в Одоевском уезде Тульской губернии*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, с. 1265—1311. — 383.

Нижегородская ярмарка 1897 года. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 52, с. 926—941. — 431.

* «*Нижегородский Вестник, Пароходства и Промышленности*», 1891, № 1, с. 10—16; № 2, с. 40—45; № 3, с. 58—62. — 324, 338, 399, 400, 416.

Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. I—IV. Н.-Новгород, 1867—1871, 3 т.

— Т. I. 1867. 184, 232 с. — 428.

— Т. II. 1869. VI, 455 с. — 416, 420.

— Т. IV. 1871. VI, 346 с. — 338, 379, 526.

Николай—он — вж. Даниельсон, Н. Ф.

Нисселович, Л. Н. История заводско-фабричного законодательства Российской империи. Ч. 1—2. Спб., 1883—1884. — 452.

«*Новое Время*», Спб., 1899, № 8255, 19 февраля, с. 3. — 9.

«*Новое Слово*», Спб., 1895, № 3, декабрь, с. 183—191. — 197.

— 1896, № 5, февраль, с. 65—85, 256—261. — 153—154, 312, 313—314.

— 1896, № 6, март, с. 1—34. — 561—562.

— 1897, № 9, июнь, с. 97—117. — 244, 537, 543, 570.

— 1897, № 10, июль, с. 216—243. — 523.

— 1897, № 1, октябрь, с. 55—66. — 525.

О мерах к поощрению сельскохозяйственного винокурения. 4 июня 1890 г. — «Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате», Спб., 1890, № 57, 15 июня, ст. 524, с. 1192—1195. — 274.

О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности. 2 июня 1897 г. — «Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате», Спб., 1897, № 62, 13 июня, ст. 778, с. 2135—2139. — 400.

Об отхожих рабочих. — «Сельский Вестник», Спб., 1890, № 15, 8 апреля, с. 154—156. — 232.

Обзор промыслов Рязанской губернии. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VII. Спб., 1881, с. 1085—1126. — 513.

Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. I—II. Спб., 1862—1863. 2 т.

— Т. I. 1862. 428, 79 с. — 451, 456.

— Т. II. 1863. 523 с. — 454, 466.

**Обзор Ярославской губернии. Вып. II. Отхожие промыслы крестьян Ярославской губернии. Под ред. А. Р. Смиршевского. Ярославль, изд. Ярославского губ. стат. ком., 1896. IX, 193, 29 с. — 265, 266—267, 280, 291—292, 402, 448, 511, 512, 513, 544, 547, 548—549, 553—554.*

Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897

года. II. Спб., 1905. VI, LIX, 417 с. Наџруски и френски език. — 481, 481—482, 503, 513.

Овсянников, Н. Н. О торговле на [Нижегородской ярмарке. — В кн.: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. I. Н.-Новгород, 1867, с. 1—167. — 525.

— Отношения верхней части Поволжья к Нижегородской ярмарке. — В кн.: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. II. Н.-Новгород, 1869, с. 385—426. — 418.

Орлов, В. Крестьянское хозяйство. Вып. I. Формы крестьянского землевладения в Московской губернии. М., изд. Моск. губ. земства, 1879. III, 320, 39 с. (В изд.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. IV. Вып. I). — 143, 160, 282.

Орлов, В. и Боголепов, И. Промыслы Московской губернии. Вып. I — см. Сборник статистических сведения по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI. Вып. I.

Орлов, В. И. и Каблуков, Н. А. Сборник статистических сведений по Московской губернии. Т. II. М., изд. Моск. губ. земства, 1878. 628 с. — 201.

*Орлов, П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и вел. кн. Фикляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. [По сведения за 1879 г.]. Спб., 1881. IX, 754 с. — 209, 250, 283, 376—377, 379, 391, 397, 400, 407, 408, 444—445, 450—451, 453—454, 455, 456, 457—460, 461—462, 488—491, 495, 497—499, 500, 501—502.

Орлов, П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. Изд. 2-е, испр. и значит. доп. [По сведения за 1884 г.]. Спб., 1887. XVIII, 824 с. — 445, 448, 495.

Орлов, П. А. и Будагов, С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. Изд. 3-е, испр. и значит. доп. [По сведения за 1890 г., доп. сведения за 1893 и 1894 гг.]. Спб., 1894. II, XVI, 827. с. — 210, 250, 266, 276, 280, 281, 283, 285, 291, 316, 372, 373, 379, 380; 381, 385, 387, 388, 389, 390, 391, 393—394, 397, 401, 403, 407, 408, 421—422, 445, 448—449, 450—451, 453, 454—455, 456, 457, 458—460, 461—462, 463, 464, 478, 480—481, 488—491, 495—496, 497, 498—499, 500, 501—502, 521—522, 525.

Осадчий, Т. И. Шербановская волость Елисаветградского уезда, Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-

статистическое описание. Херсон, изд. Херсонской губ. земской управы, 1891. 112 с. — 137—138.

Остряков, А. Кустарные промыслы Тихвинского уезда Новгородской губернии. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, с. 1359—1475. — 507—508.

Остряков, П. Заметки о кустарной промышленности Кабарды, Терской области, на Кавказе. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. V. Спб., 1880, с. 25—45. — 569.

«Отечественные Записки», Спб., 1882, № 8, с. 143—169; № 9, с. 1—35. — 198.

— 1883, № 5, с. 1—39. — 28.

— 1883, № 7, с. 97—112. — 438.

[Отчет Московской городской управы о количестве убитого в Москве скота на городских бойнях]. — «Московские Ведомости», 1901, № 55, 25 февраля (10 марта), с. 4, в отд.: Московская жизнь. — 150.

Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I—III. Спб., 1892—1895. 3 т. (М-во гос. имуществ). — 371—372.

— Т. I. 1892. II, VIII, 523 с. — 211, 212, 324, 225—226, 322—323, 373, 381, 390, 392—393, 402, 403, 409, 425, 514.

Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России.

— Т. II. 1894. II, IV, 392 с. — 278—279, 318, 322—323, 378, 387, 416, 569.

— Т. III. 1895. IV, 228 с. — 324, 376, 377, 381—382, 390, 404, 405, 415—416, 569.

Отчеты членов комиссии по исследованию фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском. Ч. I. Отчет проф. И. И. Янжула. Ч. II. Отчет Н. П. Ильина и Н. П. Лангового. Спб., 1888. 419 с. — 509, 514.

*Очерк состояния кустарной промышленности в Пермской губернии. Пермь, 1896, 609 с.; XVI л. картогр. и диагр., 1 карта. (Обзор Пермского края). — 210, 345—346, 350, 360, 379, 455.

П. Молочный промысел. (Письмо из Вологодской губ.). — «Неделя», Спб., 1896, № 13, 31 марта, с. 418—421. — 251—252.

П. Б. — *вж.* Струве, П. Б.

Памятная книжка Тульской губернии на 1895 год. Сост. под ред. В. Ю. Фере. Тула, изд. Тульского губ. стат. ком., 1895. 472 с. — 408, 448, 550.

Пашкевич, В. В. Очерк современного состояния плодородства. — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 13—32, в отд.: IV. Садоводство, плодородство и огородничество. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 289.

Педашенко, А. Д. Сельскохозяйственные растения и их враги. — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 31—47, в отд.: I. Сельское хозяйство. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 270, 277, 284.

* *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Вып. I—II. Сост. Центр. стат. ком. на основании местных подсчетных ведомостей. Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел. 1897. 2 т. На руски и френски език.

* — Вып. I. Население империи по переписи 28-го января 1897 г. по уездам. 29 с. — 535—536.

* — Вып. II. Население городов по переписи 28-го января 1897 г. 42 с. — 535—536.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т: IX, XV. Под ред. Н. А. Тройницкого. [Спб.], изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел. 1901. 2 т.

— IX. Воронежская губерния. Тетрадь I. II. 167 с. — 382.

— XV. Калужская губерния. Тетрадь I. II. 95 с. — 378.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Города и поселения в уездах, имеющие 2000 и более жителей. Под ред. Н. А. Тройницкого. Спб., 1905. 108 с. — 384, 386, 387, 389—390, 393, 394, 399, 403, 579.

Перекопский уезд. — «Русские Ведомости». М., 1898, № 167, 19 августа, с. 2—3, в отд.: Внутренние известия. — 214.

Перечень фабрик и заводов. Фабрично-заводская промышленность России. Спб., 1897. 63, VI, 1047 с. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур). — 210, 250, 280, 285, 316, 372, 376, 372, 376, 379, 381, 385, 387, 389, 391, 393, 400—401, 402—403, 407—408, 413, 449, 450—451, 454, 461, 488—489, 495, 514, 519—520.

- * *Петухов, Г. Обзор производства готового верхнего платья.* — В кн.: Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий. Спб., 1897, с. 136—137. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур. Всерос. пром. и худож. выставка 1896 г: в Н.-Новгороде). — 431.
- Плетнев, В. А. Сапожный промысел в Тверской губернии.* — В кн. Статистический временник Российской империи. II. Вып. III. Материалы для изучения кустарной промышленности и ручного труда в России. Собраны губ. стат. комитетами и обработаны Л. Майковым. Ч. I. Спб., 1872, с. 167—185. — 392—393.
- [*Плеханов, Г. В.*] *Волгин, А. Обоснование народничества в трудах г-н Воронцова (В. В.).* Критический этюд. Спб., 1896. VI, 286 с. — 54—55, 199, 291, 342—343, 352.
- Плотников, М. А. Кустарные промыслы Нижегородской губернии.* Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1894. X, 279 с.; 5 л. табл. — 110.
- Площадь посевое свекловицы в 1901 г.* — «Торгово-Промышленная Газета», Спб., 1901, № 123, 3 (16) июня, с. 2. — 277.
- Площадь свекловичных плантаций в 1897 году.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 27, с. 16. — 277.
- * *Погожев, А. В. Вотчинно-посессионные фабрики и фабричный быт, Московской губернии в конце XVIII и в начале XIX века.* — В кн.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел санитарной статистики. Т. IV. Ч. I. Общая сводка по санитарным исследованиям фабричных заведений Московской губернии за 1879—1885 гг. Под ред. Ф. Ф. Эрсмана. М., 1890, с. 64—92, в отд. I. — 452.
- Покровский, В. И. Сапожный и вспомогательные для него промыслы в селе Кимрах и Кимрской волости Корчевского уезда, Тверской губернии.* — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, с. 1323—1358. — 324, 354—355, 392.
- Положение нефтяного дела в Бакинском и Батумском районах в 1898 году.* — «Вестник Финансов. Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 32, с. 209—220. — 472.
- Пономарев, Н. В. Кустарная промышленность в Казанской губернии. Отчет 1893 г.* — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. III. Спб., 1895, с. 15—44. (Мин. земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики). — 376, 381—382.
- *Кустарные промыслы Екатеринославской и Калужской губ. Отчеты 1891—92 гг.* — В кн.: Отчеты и исследования по ку-

- старной промышленности в России. Т. II. Спб., 1894, с. 160—194. (М-во гос. имуществ). — 323—324, 476.
- *Кустарные промыслы Курской и Киевской губерний*. Исследования 1889—1890 гг. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, с. 317—353. (М-во гос. имуществ). — 319, 390, 409.
- *О передвижении сельскохозяйственных рабочих, направляющихся в юго-восточные местности России*. — «Сельское Хозяйство и Лесоводство», Спб., 1896, № 2, с. 289—315. — 220.
- [О передвижении сельскохозяйственных рабочих, направляющихся в юго-восточные местности России. Краткое изложение]. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 14, с. 34—35, в ст.: Обзор сельскохозяйственных журналов, в отд.: Библиография. — 220.
- Попов, М. Промыслы в слободе Вопонцовке, Воронежской губернии*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, с. 2568—2592. — 382.
- Поспелов, М. Ветлужские рогожники Макарьевского уезда*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. III. Спб., 1880, с. 45—74. — 370—371, 356.
- *Постников, В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство*. М., 1891. ХХХII, 392 с. — 60—61, 62, 64—65, 67, 68—69, 70, 71, 73, 81, 88, 91, 244.
- Посторонний* — см. Михайловский, Н. К.
- Построение земледельческих орудий и сельскохозяйственных машин в России*. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, с. 60—70, в отд.: IX. Машины, аппараты и экипажи. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве.) — 213—214.
- Потресов, А. Н. Кризис в замочном промысле кустарного Павловского района*. [Доклад на заседании С.-Петербургского отделения комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах 22 февраля 1895 г.]. Краткое изложение. — В кн.: Сообщения С.-Петербургского отделения комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, изд. под ред. секретаря отделения. Вып. II. Спб., 1896, с. 247—249, 254—256. — 324, 399, 400.
- *Прения по докладу М. И. Туган-Барановского «Статистические итоги промышленного развития России» в III отделении*

императорского Вольного экономического общества. (Стенографический отчет). — «Труды Императорского Вольного Экономического Общества». Спб., 1898, № 5, сентябрь — октябрь, с. 1—107. — 443, 444, 519.

- Приймак, Г. А. Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь, извлеченный из книг общей регистрации переселенцев, проходивших в Сибирь и возвращавшихся из Сибири через Челябинск в 1895 году. Под рук. Г. А. Приймака. 1895. Т. I, Ч. I. М., 1898. XV, 101 с. — 169.
- Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь, собранный в 1895 году статистическим переселенческим отрядом под руководством Г. А. Приймака. 1895. Т. I. Ч. II. М., 1898. 425, II с. — 168.
- Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь, извлеченный из книг общей регистрации переселенцев, проходивших в Сибирь и возвращавшихся из Сибири через Челябинск в 1896 году. Под рук. Г. А. Приймака. 1896. Ч. I. М., 1899. 203 с. — 169.
- Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь, собранный в 1896 году статистическим переселенческим отрядом под руководством Г. А. Приймака, 1896, Ч. II. М., 1899. 430 с. — 169.
- Приносы, употребленные на винокурение в 1896/7 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 14, с. 25—27. — 277.
- Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896]. XI, 1249 с. (М-во финансов. Комиссия по заведению устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 207, 208, 209, 213, 222, 239, 243, 248, 252, 255, 256, 261—264, 270, 275, 277, 284, 285, 289, 290, 291, 292, 456, 466, 472, 506, 512, 531, 532—533, 572, 575.
- Производство муки и обработка зерна. (Сост. в деп. торговли и мануфактур). — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896]., с. 147—157, в отд.: IX. Фабрично-заводские производства. (М-во финансов. Комиссия по заведению устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 214.
- Промыслы Богородского уезда в 1890 г. — вж. Кустарные промыслы Богородского уезда Московской губернии. 1890 г.
- *Промыслы Владимирской губернии. Вып. I—V. М., Баранов, 1882—1884 г. 5 т. (Труды комиссии по устройству кустарного

отдела на Всерос. пром. и худож. выставке 1882 г.). — 137—138, 328, 345—346, 356, 358—359, 429.

- Вып. I. Александровский уезд. Исследование В. С. Пругавина, 1882. XVI, 184 с. — 320—321, 429, 506.
- Вып. II. Александровский уезд. Исследование С. А. Харизоменова. 1882. XII, 353, IV с. — 326, 338, 358, 360, 376, 429.
- Вып. III. Покровский и Александровский уезды. Исследовании С. А. Харизоменова, 1882. X, 256, 149 с. — 324, 325, 340, 355, 358, 372—373, 412, 416, 418—420, 425—427, 428, 429, 504, 521, 525, 526.
- Вып. IV. Покровский уезд. Исследование В. Пругавина. 1882. VII, 169, 87 с. — 322—323, 358—359, 411—412, 429, 506, 510—512, 520—522.
- Вып. V. Переяславский и Александровский уезды. Исследование С. А. Харизоменова. 1884. VIII, 231 с. — 319, 429.
- *Промыслы крестьянского населения Псковской губернии и положение их в 1895—97 гг.* Псков. 1898, II, 29. XXIV с. (Стат. отд-ние Псковской губ. земской управы). — 272, 547—548, 550.

Промыслы Московской губернии. Вып. I—III. М., изд. Моск. губ. земства, 1879—1882. 3 т. (В изд.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI. Вып. I—II. Т. VII. Вып. I). — 325.

- Вып. I. Сост. В. Орлов и И. Боголепов. 1879. 287 с. — 148, 319—320, 323, 324, 333, 353—354, 355, 376—377, 395, 423, 425—427.
- Вып. II. Сост. И. Боголепов. 1880. 264, 91, II с. — 319—321, 326—327, 328, 345—348, 372, 384, 412, 423, 425—426, 427—428.
- Вып. III. Сост. стат. отд-нием Моск. губ. земской управы. 1882. VIII, 147, 358 с. — 280, 281—283, 292, 319—321, 323, 324, 328, 348—349, 350, 401, 423, 506—507.

Промыслы Московской губернии. Т. VII. Вып. II — вж. Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VII. Вып. II. Женские промыслы Московской губернии.

Промышленное производство арбузов в юго-восточном районе и нужды этого производства. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 16, с. 205—209. — 292, 294.

Промышленность. Статья из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896. VIII, 328 с. — 48—49, 51—52.

- *Пругавин, В. С. Промыслы Владимирской губернии. Вып. I, IV.* М., Баранов, 1882.
  - * Вып. I. Александровский уезд. XVI, 184 с. — 319—321, 429, 506.
  - * Вып. IV. Покровский уезд. VII, 169, 87 с. — 322—323, 358—359, 411—412, 429, 506, 510—512, 520—522.
- — *Сельская община, кустарные промыслы и земледельческое хозяйство Юрьевского уезда., Владимирской губернии.* М., Баранов, 1884. VIII, 151, 229 с. — 269, 272, 282—283, 284, 293.
- Пути сообщения в России в 1896 г.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 43, с. 302—304. — 531.
- Пушкин, А. С. Сказка о царе Салтане, о сыне его славном и могучем богатыре князе Гвидоне Салтановиче и о прекрасной царевне Лебеди.* — 506.
- Распопин, В. Частновладельческое хозяйство в России.* (По земским статистическим данным). — «Юридический Вестник», М., 1887, № 11, с. 460—486; № 12, с. 629—647. — 185, 207, 224, 253—254, 277.
- Результаты сахароварения за первые три месяца 1897/8 г.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 32, с. 194—195. — 277.
- Ремезов, Н. В. Очерки из жизни дикой Башкирии. Быль в сказочной стране.* 2-е испр. и доп. изд. М., 1889. IV, 306, II с. — 244.
- [Рецензия на книгу]: Кустарные промыслы.* Статистический сборник по Ярославской губернии. Изд. стат. бюро Яросл. губ. земства, Яросл. 1904. С. 465+60. — «Русские Ведомости», М., 1904, № 248, 6 сентября, с. 3, в отд.: Библиографические заметки. — 429—430.
- [Ржевский, В. А. Электричество в сельском хозяйстве.* Краткое изложение]. — «Торгово-Промышленная Газета». Спб., 1902, № 6, 8 (21) января, с. 4, в ст.: II. Электротехнический съезд. — 211—212.
- Рикардо, Д. Сочинения.* Пер. Н. Зибера. С прил. переводчика. Спб., Пантелеев, 1882, 687 с. — 37.
- Рославлев, И. Пемьково-канатный промысел в селе Избыльце Горбатовского уезда.* — В кн.: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. IV. Н.-Новгород, 1871, с. 299—305. — 379.

- Руднев, С. Ф. Промыслы крестьян в Европейской России.* — «Сборник Саратовского Земства», 1894,* № 6, с. 189—222; № 11, с. 421—463. — 224—225, 227—228, 259, 316—316.
- «*Русская Мысль*», М., 1887, № 9, с. 147—165. — 556.
— 1894, № 2, с. 53—73. — 73.
— 1896, № 11, с. 224—228. — 549.
- «*Русская Правда*». [Первый письменный свод законов и княжеских постановлений в древней Руси XI—XII вв.]. — 192, 377, 601.
- Русская рельсовая сеть в 1895 г.* Очерк сост. на основании данных, заключающихся в 46 выпуске стат. сб. м-ва путей сообщения. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 39, с. 508—509. — 478.
- «*Русские Ведомости*», М., 1897, № 127, 10 мая, с. 1. — 285.
— 1897, № 231, 22 августа, с. 2. — 404.
— 1897, № 322, 21 ноября, с. 3. — 504.
— 1898, № 167, 19 августа, с. 2—3. — 214.
— 1899, № 254, 14 сентября, с. 2. — 278.
— 1904, № 248, 6 сентября, с. 3. — 429—430.
- «*Русский Вестник*», М. — Спб. — 580.
- «*Русское Богатство*», Спб., 1894, № 1, с. 45—67. — 160.
— 1894, № 6, с. 86—130, с. 102—135. — 160, 438, 443, 462, 464, 496—498.
— 1896, № 7, с. 1—24. — 556—557.
— 1898, № 8, с. 36—59. — 115.
- Рытов, М. В. Обзор русского огородничества.* — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки, Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 38—59, в отд.: IV. Садоводство, плодоводство и огородничество. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством. Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 290, 291, 292.
- Салтыков-Щедрин, М. Е. Мелочи жизни.* — 260.
- Санин, А. А. Несколько замечаний по поводу теории «народного производства».* — В кн.: Гурвич, И. Экономическое положение

ние русской деревни. Пер. с англ. А. А. Санина, под ред. и с предисл. автора. М., 1896, с. 1—66. — 217.

С.-Петербург по переписи 17 декабря 1890 года. Ч. I. Население. Вып. 1—2. Спб., 1891—1892. 2 т.

— Вып. 1. Численность и состав населения по полу, возрасту, семейному положению, грамотности, вероисповеданию, словению и родному языку, 1891, II, ХХХ, 93 с. На руски и френски език. — 431, 541.

— Вып. 2. Распределение населения по занятиям. 1892. II, 75 с. — 480, 484, 499, 513.

Сбор льняного волокна и пеньки в 1896 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 9, с. 593—597. — 268.

Сбор льняного волокна и пеньки в 1897 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 6, с. 376—378. — 268, 269.

Сбор льняного и конопляного семени в 1897 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 7, с. 409—412. — 268.

Сборник государственных знаков. Под ред. В. П. Безобразова. Т. II. Спб., 1875, 783 с. — 224, 225, 549.

Сборник материалов для изучения сельской поземельной общины. Под ред. Ф. Л. Барыкова и др. Т. I. Спб., изд. императорских Вольного экономического и Русского географического обществ, 1880. XI, 393, 65 с. — 137.

Сборник материалов об артелях в России. Вып. 2. Спб., изд. С.-Петербургского отд-ния ком. о сельских, ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, 1874. 256, 26 с. — 574—575.

Сборник оценочных сведений по крестьянскому землевладению в Землянском, Задонском, Коротоякском и Нижнедевицком уездах. [Сост. Ф. Щербина]. С. 3 схем. картами. Прил. к томам III, IV, V и VI. Воронеж. изд. Воронежского губ. земства, 1889, 465 с. — 90—91, 104—105, 135—141, 142—143, 146—153, 157—158.

Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Т. VIII, XIV, XV. Полтава, изд. Полтавской губ. земской управы, 1888—1894 г. 4 т.

— Т. VIII. Хорольский уезд. Вып. 1. Собр. и обр. стат. бюро Полтавского губ. земства под ред. Н. Терешкевича. 1888. 477 с. — 112—113.

— Т. VIII. Хорольский уезд. Вып. 2. Собр. и обр. стат. бюро Полтавского губ. земства под рук. Н. Терешкевича. Изд. под

- ред. Н. Кулябко-Корецкого. 1890. 4, 179, LXXV с. — 112—113.
- *— Т. XIV. Константиноградский уезд. Собр. стат. бюро Полтавского губ. земства под рук. Н. Терешкевича. Обр. и изд. под ред. Н. Кулябко-Корецкого. 1894. VI, 243, 551 с.; 1 л. карт. — 112—113.
  - *— Т. XV. Пирятинский уезд. Собр. стат. бюро Полтавского губ. земства под рук. Н. Терешкевича и Я. Пашенецкого. Обр. и изд. под ред. Н. Кулябко-Корецкого. 1893. 593 с.; 1 л. карт. — 112—113.
- «Сборник Саратовского Земства», 1894. * № 6, с. 189—222; № 11, с. 421—463. — 224, 227—229, 259, 316—317.
- «Сборник Сведений и Материалов по Ведомству Министерства Финансов», Спб., 1866, № 4, с. 392—424. — 280, 283, 443, 459, 577—578.
- 1867, № 6, с. 381—401. — 442, 459, 460, 477, 577—578.
- Сборник сведений по России за 1884—1885, 1890, 1896 гг. Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел. 1887—1897. 3 т. (Статистика Российской империи I, X, XL). На руски и френски език.
- за 1884—1885 гг. 1887. XVIII, 313 с. — 446—447, 460—461, 535—536, 550.
  - за 1890 г. 1890. VI, 48, 346 с. — 466, 479, 538.
  - за 1896 г. 1897. VI, 373 с. — 285, 466, 479, 533, 550.
- Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1890 заводском году, в 1901—1902 гг. Спб., изд. Горного ученого ком., 1892—1905. 3 т.
- *— в 1890 заводском году. По офиц. данным сост. С. Кулибин. 1892. IV, CVIII, 293 с. — 465, 472—473, 478, 495, 497.
  - в 1901 году. Под ред. И. Попова. Сост. по офиц. данным К. Рубк. 1904. 6, CX, 553 с. — 465—466.
  - в 1902 году. По офиц. данным сост. И. Дмитриев и В. Рыжков. Под ред. И. Попова. 1905. 6, CX XIV, 626 с. — 465—466, 479.
- Сборник статистических сведений по Воронежской губернии. Т. I—XII. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1884—1899. 14 т. — 103—104.
- Сборник статистических сведений по Воронежской губернии. Т. II—VI, IX—XI. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1886—1892. 8 т.

— Т. II. Вып. II. Крестьянское хозяйство по Острогжскому уезду. С 8 карт. Сост. Ф. Щербина. 1887. XVIII, 454, 51 с. — 187, 158.

• — Т. III. Вып. I. Землянский уезд. 1886. XIV, 43, 337 с. — 104.

— Т. IV. Вып. I. Задонский уезд. 1887. XIV, 157 с. — 104, 105, 106, 194.

Сборник статистических сведений по Воронежской губернии.

• — Т. V. Вып. I. Коротоякский уезд. 1888. IV, 170, II с. — 104.

— Т. VI. Вып. I. Нижнедевицкий уезд. 1889. IV, 199 с. — 104.

— Т. IX. Вып. I. Новохоперский уезд. 1891. IV, 255 с. — 104:

— Т. X. Вып. I. Бобровский уезд. 1892. IV, 369 с. — 104, 416.

— Т. XI. Вып. I. Бирюченский уезд. 1892. IV, 420 с. — 285.

Сборник статистических сведений по горной части на 1864—1867 год. Сб. 1—4. Сост. по офиц. и др. источникам Н. Н. Аксаковым и К. А. Скальковским. Спб., изд. ученого ком. корпуса горных инженеров, 1864—1867. 4 т. — 465, 478.

Сборник статистических сведений по Екатеринбургскому уезду, Пермской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Собр. и обр. под ред. П. Н. Зверева. Екатеринбург, изд. Екатеринбургского уездного земства, 1891. 1090 с. (Стат. отд-ние Екатеринбургской земской управы). — 94, 98, 100, 466.

• *Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел санитарной статистики. Т. IV. Ч. 1—II. Общая сводка по санитарным исследованиям фабричных заведений Московской губернии за 1879—1885 гг. М., 1890—1893. 2 т.*

• — Т. IV. Ч. I. Под ред. Ф. Ф. Эрисмана. 1890. XXV, 315 с.; 23 л. диагр. и картогр. — 305, 452, 498, 499—500, 517—518, 527—528.

• — Т. IV. Ч. II. Сост. д-ром Е. М. Дементьевым и проф. Ф. Ф. Эрисманом. 1893. X, 516 с. — 516—519, 520.

Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. II, IV—VII; М., изд. Моск. губ. земства, 1878—1883. 9 т.

— Т. II. Сост. В. И. Орлов и Н. А. Каблуков. 1878. 628 с. — 199.

— Т. IV. Вып. I. Крестьянское хозяйство. Вып. I. Формы крестьянского землевладения в Московской губернии. Сост. В. Орлов, 1879. III, 320, 39 с. — 143, 160, 282.

- Т. V. Вып. I. Очерк хозяйства частных землевладельцев. Сост. Н. Каблуков, 1879. V, 200, 103 с. — 187, 199—202.
- Т. V. Вып. II. Хозяйство частных землевладельцев Московской губернии. Уезды: Можайский, Волоколамский, Рузский, Звенигородский, Верейский и Бронницкий. Сост. К. Вернер, 1883. 545 с. — 193, 304.
- Т. VI. Вып. I. Промыслы Московской губернии. Вып. I. Сост. В. Орлов и И. Боголепов. 1879. 287 с. — 137—138, 148, 319—320, 323, 324, 328, 332, 353—354, 355, 372, 376—377, 395, 423, 425—427.
- Т. VI. Вып. II. Промыслы Московской губернии. Вып. II. Сост. И. Боголепов. 1880. 264, 91, II с. — 136—138, 320—321, 326—327, 328, 345—348, 372, 373, 384, 412, 423, 425—427, 428.
- Т. VII. Вып. I. Промыслы Московской губернии. Вып. III. Сост. стат. отд-нием Моск. губ. земской управы. 1882. VIII, 147, 358 с. — 136—138, 280, 281—283, 284, 292, 319—320, 323, 324, 328, 329, 347—348, 360, 372, 402, 423, 506—507.
- Т. VII. Вып. II. Женские промыслы Московской губернии. Вып. IV. Сост. М. К. Горбунова. 1882. XXII, 299 с. — 136—138, 324, 328, 347, 372, 423, 424—425, 526.
- * — Т. VII. Вып. III. Промыслы Московской губернии. Вып. V. Сост. стат. отд-нием Моск. губ. земской управы. 1883. 212 с. — 136—138, 328, 329, 370, 372, 423, 429, 435, 525.

Сборник статистических сведений по Орловской губернии.

- Т. II—V, VIII. Орел, изд. Орловского губ. земства, 1887—1895, 5 т.
- Т. II. [Вып. I]. Елецкий уезд, 1887. 958 с. — 93, 100—101.
- Т. III. Трубчевский уезд. 1887. IV, 265, 224 с. — 100—101, 102, 380, 383, 421—422, 508.
- Т. IV. Вып. II. Кромской уезд. 1892. 527 с. — 304.
- Т. V. Вып. II. Карачевский уезд. 1892. 948 с. — 156, 380.
- Т. VIII. Орловский уезд. Статистико-экономические и оценочные материалы по крестьянскому и частновладельческому хозяйству. С 2 картогр. 1895. 1005 с. (Стат. отд-ние Орловской губ. земской управы). — 102—103, 380.

Сборник статистических сведений по Рязанской губернии.

- Т. I—XII. Скопин, изд. Рязанского губ. земства, 1882—1892. 12 г. — 186.

Сборник статистических сведений по Рязанской губернии.

Т. II. Вып. I. Раненбургский уезд. Скопн. изд. Рязанско-го губ. земства, 1882. II, 334, II с. — 451.

Сборник статистических сведений по Самарской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI—VII. М. — Самара, изд. Самарского губ. земства, 1889—1890. 2 т.

• — Т. VI. Николаевский уезд. 1889. 1133 с. — 74, 80, 244, 416.

— Т. VII. Новоузенский уезд. 1890. 524 с. — 74, 76—78, 77, 244, 245—248, 247, 416.

Сборник статистических сведений по Саратовской губернии.

Т. I, VII, XI. Саратов, изд. Саратовского губ. земства, 1883—1892. 3 т.

— Т. I. Саратовский уезд. 1883. V, 271 с. — 190—191.

• — Т. VII. Ч. 2. Вольский уезд. 1892. II, 583 с. — 451.

• — Т. XI. Камышинский уезд. 1891. 979 с. — 87, 89—92, 365, 373.

Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Сост. стат. бюро Таврического губ. земства. Симферополь, изд. Таврического губ. земства, 1885—1887. 3 т.

• — *Прил. к 1-му тому сборника.* Статистические табл. о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. Вып. I. 1885. 287 с. — 64, 69, 70, 72, 88—89.

— Т. II. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Днепровского уезда. 1886. III, 253 с. — 64, 69, 70, 71, 72.

• — Т. V. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда. 1887. 342 с. — 70, 72.

• *Сборник статистических сведений по Тверской губернии.* Т. VIII, XIII. Тверь, изд. Тверского губ. земства, 1893—1897. 2 т.

• — Т. VIII. Тверской уезд. Вып. I. Описание уезда (текст) с 20-ю картогр. 1893. 267 с. — 292.

— Т. XIII. Вып. 2. Крестьянское хозяйство. Сост. П. А. Вихляев. 1897. X, 313 с. — 115—116, 215, 261—262, 265—266, 269.

«Сборник Херсонского Земства», 1895, № 8. — 220—221.

Сведения о фабриках и заводах, действовавших в 1864 году. — «Сборник Сведений и Материалов по Ведомству Министерства Финансов», Спб., 1866, № 4, с. 392—424; № 5, с. 74—105. — 280, 283, 444, 459, 577—578.

Сведения о фабриках и заводах, действовавших в 1865 году. — «Сборник Сведений и Материалов по Ведомству Министерства Финансов», Спб., 1867, № 6, с. 381—401. — 444, 459, 460, 477, 577—578.

**Сверский, В. Ф. Фабрики, заводы и прочие промышленные заведения Владимирской губернии.* Владимир-на-Клязьме, изд. Владимирской губ. земской управы, 1890, 67, 198 с. — 513.

Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1897 гг. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур, 1889—1900. 8 т. (Материалы для торгово-пром. статистики). — 209—210, 446—447, 450.

— за 1885—1887 гг. 1889. IV, XVIII, 114 с. — 446, 447—448, 460, 577—578.

— за 1888 год. 1891. 385 с. — 446, 577—578.

— за 1889 год. 1891. 181, СССІ, 69 с. — 446, 460—461, 577—578.

— за 1890 год. 1893. 419 с. — 209—210, 248—249, 446, 452, 460—461, 577—578.

— за 1891 год. 1894. VII, 237 с. — 446, 460—461, 577—578.

— за 1892 год. 1895. X, 267 с. — 446—447, 460—461, 488.

— за 1893 год. 1896. IV, 168 с. — 446—447, 450.

— за 1897 год. 1900. III, XXV, 192 с. — 446—447, 450.

Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901—1903 гг. Спб., 1903—1906. 3 т. (М-во финансов. Отдел пром-сти). — 449.

— за 1901 год. 1903. XXV, 202 с. — 448.

— за 1902 год. 1904. XXVIII. 200 с. — 449.

— за 1903 год. 1906. XVI, 208 с. (М-во торговли и пром-сти. Отдел пром-сти). — 214, 372—373, 448, 451, 491—492, 514—515.

Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России. Спб., изд. канцелярии ком. минист. 1894. 624 с. — 130, 272, 278, 352, 557—558.

**Свод статистических сведений по Саратовской губернии.* Ч. I. Таблицы. Сост. под ред. С. Харизоменова. Саратов, изд. Саратовского губ. земства, 1888. 902 с. — 81—83, 84—86, 89—93.

**Сводный сборник по 12 уездам Воронежской губернии.*

Стат. материалы подворной переписи по губернии и обзор материалов, способов по собиранию их и премов по разработке, [Сост. Ф. А. Щербина]. Воронеж, 1897, 1058 с. — 136, 544—545

Сводный сборник статистических сведений по Самарской губернии Т. VIII. (Вып. I). Самара, изд. Самарского губ. земства, 1892, X, 228 с. — 74, 79, 80—81, 90—91, 93.

«Северный Вестник», Спб., 1885, № 3, ноябрь, с. 186—193. — 91, 606.

— 1886, № 2, с. 26—57. — 217.

— 1896, № 2, с. 1—8. — 232, 285.

«Северный Край», Ярославль, 1899, № 223, 25 июля (6 августа), с. 4. — 267.

«Северный Курьер», Спб., 1899, № 1, 1 (13) ноября, с. 9—10; № 32, 2 (14) декабря, с. 3—4; № 33, 3 (15) декабря, с. 4. — 213, 260.

Село Красное, Костромского уезда. — «Русские Ведомости», М., 1897, № 231, 22 август, с. 2. — 404.

«Сельский Вестник», Спб., 1890, № 15, 8 апреля, с. 154—156. — 232.

Сельское и лесное хозяйство России. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской пром-сти м-ва гос. имуществ, 1893. II, XXVI, 649 с. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 181, 207, 208—209, 210, 211, 213, 238—239, 241, 243, 249, 252.

«Сельское Хозяйство и Лесоводство», Спб., 1896, № 2, с. 289—315. — 220.

Сельскохозяйственное винокурение в 1896/7 г. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 10, с. 620—624. — 274.

Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. V — вж. Короленко, С. А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях. Спб., 1892.

*Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. VII. Возделывание картофеля в Европейской России. Спб., 1897. X, 162, 152 с. (М-во земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики) — 240, 275, 276.

Сельскохозяйственный обзор Нижегородской губернии за 1892 год. Вып. I—III. Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1893. — 160.

- * *Сельскохозяйственный обзор Нижегородской губернии за 1898 год*. Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1897. VIII, 214, 242 с. — 511, 550.
- Сельскохозяйственный обзор Орловской губернии за 1887/88 год*. Орел, изд. Орловского губ. земства, 1888. 319 с. — 197.
- Семевский, В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II*. Т. I. Спб., 1881. LIII, 504, III с. — 452.
- Семенов, А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII-го столетия по 1858 год*. Ч. 1—3. Спб., 1859. — 452, 453, 465.
- Семенов, Д. П. Производство хлебов*. — В кн.: *Сельское и лесное хозяйство России*. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской промышленности м-ва гос. имуществ, 1893, с. 125—142. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 238—239.
- Семенов, П. П. Мураесенская волость (Рязанская губ.)*. — В кн.: *Сборник материалов для изучения сельской поземельной общины*. Под ред. Ф. Л. Барыкова и др. Т. I. Спб., изд. императорских Вольного экономического и Русского географического обществ, 1880, с. 37—158. — 137.
- *Первая всеобщая перепись*. — «Вестник Финансов. Промышленности и Торговля», Спб., 1897, № 21, с. 552—558. — 472, 570.
- *Предисловие*. — В кн.: *Статистический временник Российской империи I*. Спб., 1866, с. I—XXXVI. — 410.
- Скальковский, К. Горнозаводская производительность России в 1877 году*. Спб., 1879. 113 с. — 466.
- Скворцов, А. И. Влияние парового транспорта на сельское хозяйство*. Исследование в области экономики земледелия. Варшава, 1890. VIII, VI, 703 с. — 22—23.
- *Основания политической экономии*. Спб., Попова, 1898. IX, 432 с. — 40.
- Скворцов, П. Итоги крестьянского хозяйства по земским статистическим исследованиям*. — В кн.: *Материалы к характеристике нашего хозяйственного развития*. Сб. статей. Спб., 1895, с. 1—107. — 83.
- *Товарный фетишизм*. (Владимир Ильин. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности, Спб., 1899 г.). — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 12, с. 2277—2295. — 585, 587—606.
- «Слово», Спб., 1880, октябрь, с. 77—142. — 73, 79—80.

- Смирнов, А. Павлово и Ворсма, известные стально-слесарным производством села Нижегородской губернии. М., 1864. II, 67, 20 с. — 324, 397—398, 416, 521.
- Смит, А. Исследования о природе и причинах богатства народов, С примеч. Бенгата и др. Пер. П. А. Бибииков. Т.: 1—2. Спб., 1866. 2 т. — 34—37, 566.
- «Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате». Спб., 1890, № 57, 15 июня, ст. 524 с. 1192—1195. — 274.
- 1897, № 62, 13 июня, ст. 778, с. 2135—2139. — 400.
- Состояние посевов свекловицы к 1 июня 1898 г. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 36, с. 349—352. — 277.
- Старый маслодел. В чем темные стороны маслоделия и каков выход из них. — «Северный Край», Ярославль, 1899, № 223, 25 июля (6 августа), с. 4: «Жизнь», Спб., 1899, № 8, с. 377, в отд.: Хроника внутренней жизни. — 267.
- * Статистика производства, облагаемых акцизом, и гербовых знаков за 1897 и 1898 гг. Сост. в стат. отд-нии главного упр. Спб., 1900. 1037 с. (Главное упр. неокладных сборов и казенной продажи питей). — 549, 551.
- Статистика Российской империи. IV, XX, XXXI, XXXVII, XLIV, LV, LXI, 1883—1904 гг. Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел. 1888—1906. 7 т. На руски и френски език.
- IV. Средний урожай в Европейской России за пятилетие 1883—1887 гг. Под ред. В. В. Зверинского. 1888. V, 17, 155 с. — 182, 238—239, 243.
- XX. Военно-конская перепись 1888 года. Под ред. А. Сырнева. 1891. VI, XXIII, 207 с. — 130—132, 133—134, 193—194.
- XXXI. Военно-конская перепись 1891 года. Под ред. А. Сырнева. 1894. IV, XXIX, 149 с. — 130—132, 133—135, 193.
- — XXXVII. Военно-конская перепись 1893 и 1894 гг. Под ред. А. Сырнева. 1896. II, XXI, 245 с. — 131—132, 193.
- XI IV. Военно-конская перепись 1896 г. Под ред. А. Сырнева. 1898. XIII, 79. — 133—135, 193.
- LV. Военно-конская перепись 1899—1901 гг. Под ред. А. Сырнева. 1902. VI, XIV, 223 с. — 133—135, 193.
- LXI. Военно-конская перепись 1903—1904 гг. 1906. VII, 79. — 193.

Статистический временник Российской империи. Спб., изд. Центр-стат. ком. м-ва внутренних дел, 1866, 1872.

• — I. 1866. XXXVI, XV, 523 с. — 440, 477, 535—536, 577—578.

— II. Вып. III. Материалы для изучения кустарной промышленности и ручного труда в России. Ч. I. Собраны губ. стат. комитетами и обработаны Л. Майковым. 1872. IV, 361, III с. — 324, 372, 392—393.

— Серия II. Вып. VI. Материалы для статистики заводско-фабричной промышленности в Европейской России за 1868 год. Обр. И. Боком. 1872. LXXVIII, 427 с. — 439, 440, 459, 459.

• *Статистический ежегодник Московского губернского земства 1886 г.*, М., 1886. VI, 372 с. — 546—548, 550, 556.

• *Статистический ежегодник Московской губернии за 1895 г.* М., 1896. 382, XII, 131 с. — 361, 395—396.

• *Статистический ежегодник Тверской губернии за 1897 год.* (С 2 картогр.). Тверь, изд. Тверского губ. земства, 1898. VII, 582, XIX с. (Стат. бюро Тверской губ. земской управы). — 547—548, 550.

Статистический обзор железных дорог и внутренних водных путей. К этому обзору приложен список изданий стат. отдела м-ва путей сообщения, представляемых на Всемирную выставку 1893 г. в Чикаго. Спб., 1893. VI, 96 с. (Россия. М-во путей сообщения. Стат. отдел. Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 478, 506.

• *Статистический обзор Калужской губернии за 1896 год.* (Год. первый). Калуга, изд. стат. отд-ния Калужской губ. земской управы, 1897, 6, XVI, 461 с. (Прил. к докладу Калужской губ. земской управы очередному губ. земскому собранию по статистике). — 114, 511, 547, 548, 549, 554—556.

Стебут, И. А. Основы полевой культуры и меры к ее улучшению в России. 2-е, вновь передел. изд. В 2-х тт. М., 1882—1884. — 22—23.

— *Статьи о русском сельском хозяйстве, его недостатках и мерах к его усовершенствованию.* 1857—1882. М., Васильев, 1883. 363 с. — 164, 196.

Стенографический отчет о прениях в ИВЭО 1 и 2 марта 1897 г. — вж. Влияние урожаев и хлебных цен на разные стороны экономической жизни.

Столянский, Н. П. Промыслы в селе Поречье-Рыбном, Ростовского уезда, Ярославской губернии. (Сообщения 28 февраля 1885 г.). — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XIV. Спб., 1885, с. 1—50. — 291.

Строкин, Н. А. Лъководство Псковской губернии. Спб., изд. Псковского губ. стат. ком., 1882. 39 с. — 271—272.

[Струве, П. Б.] П. Б. Закон 2-го июня о продолжительности рабочего времени и распространение фабричного надзора на всю Европейскую Россию. — «Новое Слово», Спб., 1897, № 10, июль, с. 216—243. — 528.

— Историческое и систематическое место русской кустарной промышленности. (Ответ П. Н. Милюкову). — «Мир Божий», Спб., 1898, № 4, с. 188—200. — 529.

— Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Вып. I. Спб., 1894. X, 293 с. — 88, 197, 268, 269—270, 609.

— На разные темы. IV. «Мужики» Чехова и г. Михайловский. — «Новое Слово», Спб., 1897, № 1, октябрь, с. 55—66. Подпись: Novus. — 525.

— Основная антиномия теории трудовой ценности. — «Жизнь», Спб., 1900, № 2, с. 297—306. — 609.

— Против ортодоксии. — «Жизнь», Спб., 1899, № 10, с. 175—179. — 609.

Табачное производство. (Сост. в департаменте торговли и мануфактур). — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификация выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 62—64, в отд.: IX. Фабрично-заводские производства. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 285.

Тавилдарова, Н. И. Винокурение. — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 47—53, в отд.: IX. Фабрично-заводские производства. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — 275.

* Тезяков, Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. (По материалам лечебно-продовольственных пунктов в 1893—1895 гг.). (Доклад XIII губернскому съезду врачей и представителей земских управ Херсонской губ.). Херсон, изд. Херсонской губ. земской управы, 1896. II, 300 с. — 213, 216, 218, 220, 221, 222, 224—225, 226—227, 229—230, 233—234, 235, 237, 245.

Тилло, А. Кустарная промышленность Костромской губернии. Кустарные промыслы Кинешемского уезда. — В кн.: Труды

комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XV. Спб., 1886, с. 161—277. — 376.

— *Кустарные и отхожие промыслы Костромского уезда*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, с. 2093—2171. — 354—355, 377.

— *Народные промыслы Костромской губернии*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, с. 1919—2022. — 354—355, 377, 429—430.

— *Ювелирно-металлический промысел [в Костромской губернии]*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, с. 2023—2056. — 403—404.

Тимирязев, Д. А. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур за 1867 год. Труд, удост. медали на Парижской всемирной выставке 1867 г. и на Всероссийской мануфактурной выставке 1870 г. Вып. 1—3. Спб., 1869—1873. VI, VI, 132 с.; 14 карт. — 440, 441—442.

Тимохович, С. Кустарная промышленность в Медынском уезде [Калужской губернии]. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. II, Спб., 1879, с. 6—108. — 319—320, 339, 378.

«*Торгово-Промышленная Газета*», Спб., 1901, № 123, 3(16) июня, с. 2. — 277.

«*Торгово-Промышленная Газета*», Спб., 1902, № 6, 8(21) января, с. 4. — 211—212.

Торгово-промышленные съезды в России. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 25, с. 986—992. — 274.

Трирогов, В. Г. Община и подать. (Собрание исследований). Спб., 1882. 509 с. — 123, 143, 235—236.

«*Труды Императорского Вольного Экономического Общества*». Спб., 1897, № 4, июль—август, с. 1—95. — 142, 200, 298.

• — 1898, № 1, январь—февраль, с. 1—41. — 443, 519.

— 1898, № 2, март—апрель, с. 117—147. — 530—531.

• — 1898, № 5, сентябрь — октябрь, с. 1—107. — 443, 444, 519.

Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. I—XVI. Спб., 1879—1887. 16 т. — 136—137, 372, 430, 507, 512—513.

— Вып. I. [Действия комиссии] 1879. 248 с. — 319, 322—323.

— Вып. II. [Калужская и Нижегородская губернии] 1879. 128, 28, 101—120 с. — 319—321, 338, 378, 383.

— Вып. III. [Нижегородская губерния]. 1880. 29—134, 121—177, 11 с. — 322—323, 338, 354—355, 356, 357, 388, 416.

— Вып. IV. [Нижегородская и Олонецкая губернии] 1880. IV, 97—119, 135—317, 179—226, 20 с. — 356, 391—392, 427.

— Вып. V. [Черниговская, Тверская, Московская и Нижегородская губернии]. 1880. IV. 319—487, 227—309, 21—63 с. — 319—320, 328, 373, 375, 570.

— Вып. VI. [Нижегородская и Ярославская губернии]. 1880. IV, 121—174, 489—776, 311—364, 65—95 с. — 324, 338, 376, 387, 403, 513—514.

— Вып. VII. [Нижегородская, Ярославская, Тульская, Рязанская и Новгородская губернии] 1881. II, 777—1225, 365—391, 97—128, 6 с. — 348, 406—409, 416, 515.

— Вып. VIII. [Нижегородская, Тульская, Тверская, Новгородская и Херсонская губернии]. 1882. II, 175—245, 1227—1907, 129—149 с. — 324, 354—355, 378, 383, 392, 507—508, 513—514.

— Вып. IX. [Костромская, Тульская и Нижегородская губернии]. 1883. II. 247—271, 1909—2592, 393—458, 151—252, с. — 294, 319—321, 322—323, 324, 354—355, 377, 382—383, 385—388, 395, 402, 403—405, 406—407, 408, 409, 429—430, 513—514.

— Вып. X. [Тверская, Ярославская, Тульская, Владимирская, Пермская губернии]. 1883. II, 273—300, 2593—3056 с. — 137—138, 340, 349, 389, 406—407.

— Вып. XI. [Вятская губерния]. 1884. II, 301—346, 1—453 (3057—3509) с. — 389, 430, 507, 508, 511.

— Вып. XII. [Вятская губерния]. 1884. II, 347—368, 455—876 (3511—3932) с. — 507, 511.

— Вып. XIII. [Костромская губерния]. 1885. IV, 369—397, 1—433 (3933—4365) с. — 324.

— Вып. XIV. [Костромская губерния]. 1885. III, 399—513, 1—145, 1—232 (4367—4598) с. — 291.

- Вып. XV. [Костромская губерния]. 1886. II, 515—538, 1—141, 1—277 (4599—4875) с. — 376.
- Вып. XVI. [Вятская губерния]. 1887. I, 539—605, 1—101, 1—251 (4877—5127) с. — 467—468.

Труды податной комиссии. Ч. 3. — 270.

Туган-Барановский, М. И. Капитализм и рынок. (По поводу книги С. Булгакова «О рынках при капиталистическом производстве». Москва. 1897 г.) — «Мир Божий», Спб., 1898, № 6, с. 118—127. — 47.

- *Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса.* — «Научное Обозрение». [Спб.], 1899. № 5, с. 973—985. — 609.

- *Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь.* С прил. 12 диагр. Спб., 1894. IV, 513 с. — 37, 40.

- *Русская фабрика в прошлом и настоящем.* Историко-экономическое исследование. Т. I. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. Спб., Пантелеев, 1893. XI, 497 с.; 3 л. диагр. — 325, 442, 446, 452, 453, 477—479, 522—523.

- *Туган-Барановский, М. И. Статистические итоги промышленного развития России.* (Доклад, читанный в заседании III отд. И. В. Э. общества 17-го января 1898 г.) — «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», Спб., 1898, № 1, январь — февраль, с. 1—41. — 443, 519.

- *Трудовая ценность и теория прибыли.* (Мои критикам). — «Научное Обозрение», [Спб.], 1900, № 3, с. 607—633. — 609.

Тулин, К. — *вж.* Ленин, В. И.

Уваров, М. С. О влиянии отхожего промысла на санитарное положение России. — «Вестник Общественной Гигиены, Судебной и Практической Медицины, Спб., 1896, т. XXXI, кн. 1, июль, с. 1—49. — 549.

Указатель фабрик и заводов Европейской России — *вж.* Орлов, П. А.; Орлов, П. А. и Будагов, С. Г.

Успенский, Г. И. Грехи тяжкие. — 570.

- *Живые цифры.* — 146.

- *Из деревенского дневника.* — 294.

- *На Кавказе.* — 570.

- *Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий.* Спб., 1897. IV, 245 с. (М-во. финансов. Деп. торговли

и мануфактур. Всерос. пром. и худож. выставка 1896 г. в Н.-Новгороде). — 431, 452, 454.

Фабрично-заводская промышленность и торговля России. С прил. общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур м-ва финансов, 1893, 747 с. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 458.

* *Федотов, А. и др. Обзор производства хлопчатобумажных изделий.* — В кн.: Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий. Спб., 1897, с. 32—53. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур. Всерос. пром. и худож. выставка 1896 г. в Н.-Новгороде). — 454.

Фейнберг, Л. Б. О необходимости исследования свекловичных плантаций Харьковской губернии в санитарном отношении. (Доклад губернскому врачебному совету). — «Врачебная Хроника Харьковской Губернии», 1899, № 9 (27), сентябрь, с. 580—584. — 279.

— [О необходимости исследования свекловичных плантаций Харьковской губернии в санитарном отношении. Доклад губернскому врачебному совету. Отрывок] — «Русские Ведомости», М., 1899, № 254. 14 сентября, с. 2, в отд.: Внутренние известия. — 279.

Флеровский, Н. Положение рабочего класса в России. Наблюдения и исследования. Спб., Поляков, 1869, II, II, 494 с. — 224, 550.

Фортуатов, А. Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства. — В кн.: Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. I. М., 1892, с. I—XXXV. — 93.

* *Харизоменов, С. А. Введение* [к книге «Свод статистических сведений по Саратовской губернии»]. — В кн.: Свод статистических сведений по Саратовской губернии. Ч. I. Таблицы. Сост. под ред. С. Харизоменова. Саратов, изд. Саратовского губ. земства, 1888, с. 1—53. — 84—85, 90—91, 92, 93.

— *Значение кустарной промышленности.* — «Юридический Вестник», М., 1883, № 11, с. 414—441; № 12, с. 543—597. — 356, 358, 410, 413, 429, 431, 526.

* — *Промыслы Владимирской губернии.* М., Баранов, 1882—1884 (Труды комиссии по устройству кустарного отдела на Всерос. пром. и худож. выставке 1882 г.).

* Вып. II. Александровский уезд. 1882. XII, 353, IV с. — 326, 339, 358, 360, 376, 429.

*Вып. III. Покровский и Александровский уезды. 1882. X, 256, 149 с. — 324, 325, 340, 355, 358, 371—372, 412, 416, 418—420, 425—427, 428, 429, 504, 521, 525, 526.

*Вып. V. Переяславский и Александровский уезды. 1884. VIII, 231 с. — 319, 429.

Хатисов, К. Кустарные промыслы Закавказского края. Отчет 1891 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. II. Спб., 1894, с. 259—370. (М-во гос. имуществ). — 318, 569.

Химическая промышленность. (Сост. в деп. торговли в мануфактур). — В кн.: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей гряда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], с. 1—16, в отд.: IX. Фабрично-заводские производства. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде) — 457.

Чаславский, В. И. Земледельческие отхожие промыслы в связи переселением крестьян. — В кн.: Сборник государственных знаний. Под ред. В. П. Безобразова. Т. II. Спб., 1875, с. 181—211. — 224, 225, 549.

Черненко, Н. Н. К характеристике крестьянского хозяйства. Вып. I. М., 1905. 171 с. — 134—135.

Чернов, В. Из Тамбова. — «Новое Слово», Спб., 1895, № 3, декабрь, с. 183—191. — 197.

Чернышевский, Н. Г. Очерки гоголевского периода русской литературы. — 590, 600, 601.

Черняев, В. В. Земледельческие орудия и машины, их распространение и изготовление. — В кн.: Сельское и лесное хозяйство России. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской пром-сти м-ва гос. имуществ, 1893, с. 351—362. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — 207 208—209, 210, 211.

— Производство сельскохозяйственных машин в Сапожковском у. Рязанской губернии. Исследования 1888 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I Спб., 1892, с. 201—215. (М-во гос. имуществ). — 211, 212, 322—323.

* — Сельскохозяйственное машиностроение. — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная

соляная промышленность. Спб., 1883, с. 142—157. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 207, 208—209.

Число действующих сахарных заводов и количество уцелевших плантаций за период 1905/6 г. [Таблица]. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1906, № 12, с. 502—505. — 277.

Чупров, А. И. Влияние урожаев и хлебных цен на разные стороны экономической жизни. Доклад в III отделении императорского Вольного экономического общества 1 и 2 марта 1897 г. — «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», Спб., 1897, № 4, июль — август, с. 2—10, 35—40, 86—93. — 200, 298.

Шаховской, Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. М., 1896. VII, 253, II с. — 212, 224—225, 226, 227, 229, 231—232, 235—236, 245.

Шелягин, Н. И. Кожевенное производство в Нижегородской, Черниговской, Полтавской, Харьковской и Курской губ. Отчет 1892 г. — В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. II. Спб., 1894, с. 195—258. — 322—323, 387, 416.

Шерер, А. Хлопчатобумажная промышленность. — В кн.: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. II. Спб., 1863, с. 445—514. — 454.

* *Шишмарев, Д. И. Краткий очерк промышленности в районе Нижегородской и Шуйско-Ивановской жел. дор.* Изд. в пользу и на средства кассы взаимопомощи при Нижегородской жел. дор., при содействии местных фабрикантов. Спб., 1892. 92 с. — 520—521.

Штейнфельд, Н. Итоги горнопромышленных съездов на Урале. — «Вестник Финансов. Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 32, с. 224—228. — 469.

* *Шульц, А. А. Специальные культуры.* — В кн.: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, с. 68—141. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — 269—270, 271, 272, 277, 278, 284, 287.

Щербачев, В. С. Обзор табаководства в России. Вып. II и III. Малороссия и Туркестанский край. Спб., 1894. II, 192 с. — 286—288.

* *Щербина, Ф. А. Крестьянские бюджеты и зависимость их от урожаев и цен на хлеба.* — В кн.: Влияние урожаев и хлебных

ден на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. II. Спб., 1897. с. 1—79. — 136, 157, 158—159.

— *Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду*. С 8 карт. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1887. XVIII. 454, 51 с. (В изд.: Сборник статистических сведений по Воронежской губернии. Т. II. Вып. II). — 136—137, 158.

* — *Сводный сборник по 12 уездам Воронежской губернии*. Стат. материалы подворной переписи по губернии и обзор материалов, способов по собиранню их и приемов по разработке. Воронеж, 1897. 1058 с. — 137, 544—546.

* *Щеточный промысел по исследованию 1895 г.* [Сост. С. Ф. Руднев]. — В кн.: Статистический ежегодник Московской губернии за 1895 г. М., 1896, с. 1—13, прил. — 361, 396—396.

Энгельгардт, А. Н. Из деревни. 11 писем. 1872—1882. Спб., 1885. 563 с. — 123, 154, 178, 186, 191, 203—206.

«*Юридический Вестник*», М., 1883, № 11, с. 414—441; № 12, с. 543—597. — 356, 358, 410, 413, 429, 431, 526.

— 1887, № 11, с. 460—486; № 12, с. 629—647. — 185, 207, 224, 254—255, 275.

— 1889, № 9, с. 38—67. — 443, 447, 448.

— 1890, № 9, с. 130—148. — 511, 525, 549, 554, 556.

Ягодинский, И. П. Кожевенный промысел села Тубанаевки и смежных с ним сел и деревень Васильского уезда Нижегородской губернии. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VI. Спб., 1880, с. 639—660. — 339, 387.

— *Промыслы села Безводного Нижегородского уезда*. — В кн.: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России, Вып. IX. Спб., 1883, с. 2401—2419. — 320, 401.

Ялта, 5 мая. — «Русские Ведомости», М., 1897, № 127, 10 мая, с. 1, в отд.: Внутренние известия. — 285.

Янсон, Ю. Э. Сравнительная статистика России и западноевропейских государств. Т. II. Промышленность и торговля. Отдел I. Статистика сельского хозяйства. Спб., 1880. XII, 663 с. — 67, 150.

Bernstein, E. Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. X, 188 S. — 46—47.

Bücher, K. Die Entstehung der Volkswirtschaft. Sechz. Vorträge. Tübingen, Laupp, 1893. VI, 2, 304 S. — 316, 545.

«Bulletin de l'Office du travail», Paris, 1901, № 10, p. 711—712. — 534.

Diehl, K., Proudhon, P. J. Seine Lehre und sein Leben. 2. Abteilung: Das System der ökonomischen Widersprüche, die Lehren vom Geld, Kredit, Kapital, Zins, Recht auf Arbeit und die übrigen Theorien, sowie die praktischen Vorschläge zur Lösung der sozialen Frage. Jena, Fischer, 1890. XI, 328 S. (Sammlung nationalökonomischer und statistischer Abhandlungen des staatswissenschaftlichen Seminars zu Halle a. d. S. Hrsg. J. Conrad. Bd. 6, Heft 3). — 48—49.

— *Rodbertus, Johann Karl.* — In: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 5. Jena, Fischer, 1893, S. 442—450. — 51.

Drechsler, H. Die bäuerlichen Zustände in einigen Teilen der Provinz Hannover. — In: Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Bd. III. Leipzig, Duncker und Humblot, 1883, S. 59—112; 2 Tab. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXIV). — 146.

— *Die Verteilung des Grundbesitzes und der Viehhaltung im Bezirke des landwirtschaftlichen Kreisvereins Göttingen* in «Landwirtschaftliche Jahrbücher». Bd. XV. Berlin, 1886. — 146.

Engels, F. Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland. — «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1894—1895, Jg. XIII, Bd. 1, № 10, S. 292—306. — 310—311.

— *The condition of the working class in England in 1844.* With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnewetzky. New York, J. W. Lovell Company, [1887]. VI, 200, XI p. — 178—179.

— *Prefase* [to: The condition of the working class in England in 1844]. — In: Engels, F. The condition of the working class in England in 1844. With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnewetzky. New York, J. W. Lovell Company, [1887], p. I—VI. — 178—179.

— *Der Sozialismus in Deutschland.* — «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1891—1892, Jg. X, Bd. I, № 19, S. 580—589. — 153.

— *Vorwort* [zum 2. Band des Kapital von Marx]. — In: Marx, K. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885, S. III—XXIII. — 51.

- *Vorwort* [zur 2. Auflage der Arbeit: Zur Wohnungsfrage]. — In: Engels, F. *Zur Wohnungsfrage*. 2., durchges. Aufl. Hotttingen-Zürich, Verlag der Volksbuchhandlung, 1887, S. 3—10. — 232.
- *Zur Wohnungsfrage*. Zweite Maihälfte 1872—Januar 1873. — 232.
- Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Bd. 5. Jena, Fischer, 1893. XII, 885 S. — 51.
- Hourwich, I. A. The economics of the russian village*. New York, 1892. VI, 182 p. — 168.
- * *Kautsky, K. Die Agrarfrage*. Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. VIII, 451 S. — 7—8.
- Keussler, J. Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Rußland*. T. 2, H. II. St.-Petersburg, Ricker, 1883. VIII, 248 S. — 143.
- Marx, K. Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*. 3. Aufl. Hamburg, Meißner, 1885. VI, 108 S. — 299—300.
- * — *Das Kapital*. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals. 2. Aufl. Hamburg, Meißner, 1872. 830 S. — 26, 35, 36, 160, 169, 218, 306, 339, 340, 341—342, 369, 379, 381, 415, 422, 427, 437, 508, 515—516, 566, 576, 594—595, 596.
- * — *Das Kapital*. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885. XXVII, 526 S. — 33, 35, 36—45, 51, 52, 53—54, 305, 306, 591—594.
- * — *Das Kapital*. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. I. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel I bis XXVIII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. XXVIII, 448 S. — 41—42, 46—48, 169—170, 220, 309—310, 345, 350.
- * — *Das Kapital*. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 2. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel XXIX bis LII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. IV, 422 S. — 22, 24—25, 46—47, 49, 53—54, 143, 160—162, 169, 179, 187, 198—199, 244—245, 308, 311—314, 569, 591.
- *Misère de la philosophie*. Réponse à la Philosophie de la misère de m. Proudhon. Avec une préf. de F. Engels. Paris, V. Giard & E. Brière, 1896. 292 p. — 298, 309, 369.
- Mouvement général de l'épargne en 1899*. — «Bulletin de l'Office du travail», Paris, 1901, № 10, p. 711—712. — 534.
- «*Die Neue Zeit*», Stuttgart, 1891—1892, Jg. X, Bd. I, № 19, S. 580—589. — 153.

— 1894—1895, Jg. XIII, Bd. I, № 10, S. 292—306. — 310—311.
Novus — *ож.* Струве, П. Б.

Rauchberg, H. Die Berufs und Gewerbezahl im Deutschen Reich vom 14. Juni 1895. Berlin Haymann, 1901. XVI, 422 S. — 496—497.

Rodbertus-Jagetzow, K. Aus dem literarischen Nachlaß. Hrsg. von A. Wagner und Th. Kozak. II. Das Kapital. Vierter sozialer Brief von Rodbertus an von Kirchmann. Berlin, Puttkammer und Mühlbrecht, 1884, XIX, 315 S. — 51.

— *Zur Beleuchtung der sozialen Frage. I.* Unveränderter Abdruck meines zweiten und dritten sozialen Briefes an von Kirchmann enthaltend einen compendiösen Abriß meines staatswirtschaftlichen Systems, nebst einer Widerlegung der Ricardo'schen und Ausführung einer neuen Grundrententheorie. Berlin, Puttkammer und Mühlbrecht, 1875. II, 223 S. — 49—50, 51.

Roscher, W. Nationalökonomik des Ackerbaues und der verwandten Urproduktionen. Ein Hand- und Lesebuch für Staats und Landwirte. 7., stark verm. und verb. Auft, Stuttgart, Cotta, 1873, X, 646 S. System der Volkswirtschaft. . . v. W. Roscher. Bd. 2). — 248.

Sinzheimer, L. Über die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmäßigen Großbetriebes in Deutschland. Stuttgart, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger, 1893. VIII, 197 S. (Münchener volkswirtschaftliche Studien Hrsg. von L. Brentano u. W. Lotz, Drittes Stück). — 488—491.

Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. 4-th edition. Vol. I—II. Basil. Printed and sold by J. Decker. Paris, sold by Levrault freres. Quai Malaguai, 1801. 2 Bd. — 33—35, 36—37, 295.

Stammler, B. Wirtschaft und Recht. Nach der materialistischen 'Geschichtsauffassung. Eine sozialphilosophische Untersuchung. Leipzig, Velt, 1896. VIII, 668. — 608, 609.

The Statesman's Year-book. Statistical and historical annual of the states of the world for the year 1897. Ed. by J. Scott Keltie with the assistance of J. P. A. Renwick, M. A., LL. B. Thirty — fourth annual publication. Revised after official returns. London, Macmillan and C^o, 1897. XXXVI, 1167 p. — 480, 545.

Übersichten der Weltwirtschaft. Begründet von F. X. von Neumann-Spallart. Bd. VI. Jg. 1885—1889 mit Erg. teilweise bis 1895 vom Franz von Juraschek. Berlin, Verlag für Sprachund Handelswissenschaft (P. Langenscheidt), [1896]. CXX, 766 S. — 530.

Webb, S. u. Webb, B. Die Geschichte des britischen Trade Unionismus. Deutsch von R. Bernstein. Mit Noten und einem Nachwort versehen von E. Bernstein. Stuttgart, Dietz, 1895. XII, 460 S. — 510, 562.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Авдаков, Н. С. (1847—1915) — известен минен инженер и промишлен деец, председател на съвета на конгресите на собствениците на мини и металургични заводи в Южния район на Русия, от 1906 г. член на Държавния съвет от страна на индустриалците, октябрист. Автор на редица трудове по икономика на рудодобивната промишленост, постоянен сътрудник на списание «Промышленность и Торговля». — 474.

Авилов, Б. В. (1874—1938) — социалдемократ, журналист и статистик. На III конгрес на РСДРП представлявал харковската болшевишка група «Вперёд», по отношение на меншевиките заемал на конгреса примиренческа позиция. В 1905 г. е активен участник във въоръженото въстание в Харков. През април 1917 г. сътрудничи в меншевишкия вестник «Новая Жизнь», а през август същата година влиза в организацията на социалдемократите-интернационалисти. От 1918 г. се оттегля от политическа дейност.

Авилов е автор на рецензия за книгата на В. И. Ленин «Развитието на капитализма в Русия» в списание «Образование», кн. 10, октомври 1899 г. — 607.

Алексеев — фабрикант от 60-те години. — 376.

Андреев, Е. Н. (1829—1889). — професор по технология, член на съвета при Министерството на финансите през 70-те години, председател на Комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия, «Трудовые» на която (16 тома) били широко използвани от В. И. Ленин в работата върху книгата «Развитието на капитализма в Русия». — 431.

Аненски, Н. Ф. (1843—1912) — икономист-статистик и публицист, виден деец на либерално-народническото движение; ръководител на земската статистика в редица губернии, под негово ръководство и редакция са издадени много статистически трудове. Участвувал в двутомния сборник «Влиянието на реколтата и житните цени върху някои страни на руското народно стопанство», съставен по поръчение на Министерството на финансите от икономисти — народници и либерали, под редакцията на проф. А. И. Чупров и А. С. Посников (С.-Петербург, 1897). В 1906 г. е един от основателите на близката до кадетите дребнобуржоазна партия на

народните социалисти», отцепила се от дясното крило на есерите. През последните години от живота си се оттегля от политическа дейност. — 182, 324, 338, 399, 400, 416.

Антуфиев, Н. Д. (Демидов, Никита) (1656—1725) — известен оръжженик и промишленник от времето на Петър I, основател и собственик на много металургични заводи в Урал, в Тулска, Калужка, Московска и други губернии на Русия. Като голям майстор-ковач привлякъл вниманието на Петър I с изкусната изработка на оръжия и получил като собственост земя за разширяване на предприятието. В 1696 г. Антуфиев построил завод за производство на чугун край Тула, а в 1702 г. му били предадени държавните Верхотурски заводи в Урал заедно със земите, горите и град Благодат и с правото да купува крепостни селяни за заводите. През последните години от живота си значително увеличил броя на заводите. В 1720 г. получил званието потомствен дворянин с фамилно име Демидов. Негови потомци са известните собственици на металургични заводи в Урал Демидови. — 406.

Асмолов, В. И. (1828—1881) — голям фабрикант в тютюневата промишленост. В 1857 г. основал в Ростов на Дон малка тютюнева фабрика, в която работели всичко на всичко 7 работници. След смъртта му предприятието преминало в ръцете на брат му. През 90-те години във фабриката работели вече 2000 работници. В 1912 г. в резултат от обединяването на редица тютюневи фабрики възниква акционерното дружество «В. И. Асмолов и К°». — 521.

Б

Баталин, Ф. А. (1823—1895) — руски учен, деец в областта на селското стопанство. От 1860 г. редактира «Журнал Министерства Государственных Имуществ» (по-късно преименувано в «Сельское Хозяйство и Лесоводство»). От 1875 до 1878 г. всяка година издава «Справочник за селските стопани», от 1879 г. — «Календар и справочник за руския селски стопанин» (наричан сред народа «календара на Баталин»). Автор на редица печатни и преводни трудове, между които «Пятигорският край и кавказките минерални води» (1861), «Отглеждането на фуражна царевича и силажирането на зелените фуражи» (1881) и други. — 65.

Белобородов, А. — автор на статията «Принждащите работници в Кубански край», напечатана в «Северный Вестник», февруари 1896 г. — 232, 285.

Белов, В. Д. — икономист, от 1885 г. участва в Комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия като представител на Дружеството за съдействие на руската промишленост и търговия. Автор на доклада «Кустарната промишленост във връзка с уралското рударство», публикуван в XVI свитък на «Трудовые» на Комисията (1887) и на редица трудове по въпросите на икономиката. — 467.

Бьом-Баверк (Böhm-Bawerk) **Ойген** (1851—1914) — буржоазен икономист, един от идеолозите на така наречената «австрийска школа» в политическата икономия. В своите трудове, насочени против марксистката теория за принадлежната стойност, твърди, че печалбата идвала от разликата в «субективните оценки» на сегашните и бъдещите блага, а не била резултат от експлоатацията на работническата класа. Прикривайки противоречията на капитализма, потискането на труда от капитала, Бьом-Баверк се стреми да отклони вниманието на работническата класа от необходимостта да води революционна борба. Неговите реакционни възгледи се използват от буржоазията за защита на капитализма. — 609.

Бернщайн (Bernstein) **Едуард** (1850—1932) — лидер на крайното опортюнистично крило в германската социалдемокрация и във II Интернационал, теоретик на ревизионизма и реформизма. От 1881 до 1890 г. — редактор на нелегалния орган на германската социалдемокрация «Der Sozial-Demokrat» («Социалдемократ»). Още тогава проявявал уклон към опортюнизма. Открито ревизира марксизма през 1897 г. в статията си «Проблемите на социализма» и в книгата «Предпоставките за социализъм и задачите на социалдемокрацията» (1899), като отхвърля марксисткия материализъм, политическата икономия и научния социализъм. Обявява се против марксистката теория за класовата борба, против учението за неизбежния крах на капитализма, против социалистическата революция и диктатурата на пролетариата. Отказвайки се от крайната цел на пролетариата — социализма, Бернщайн счита за задача на работническото движение борбата за реформи, насочени към «подобряване» икономическото положение на работниците при капитализма; той издига опортюнистичната формула: «движението е всичко, крайната цел е нищо». Теоретическите възгледи на Бернщайн и неговите последователи, както и тяхната практическа дейност ги доведоха до пряко предателство към интересите на работническата класа, което завърши с позорния крах на II Интернационал. Ревизионистите във всички страни в една или друга форма повтарят изопачаването на марксизма в духа на Бернщайн. — 46, 608.

Бибиков, П. А. (1832—1875) — преводач и публицист, превел и издал 13 тома от съчиненията на А. Смит, Т. Р. Малтус, А. Бланки и др., автор на книгата «Критически етюди» (1865). — 34.

Благовещенски И. И. (умрял в 1924 г.) — изследовател на Олонецка губерния, секретар на статистическия комитет в гр. Петровзаводск през 90-те години на XIX век, един от авторите на труда «Кустарната промишленост в Олонецка губерния» (1895) — 391.

Благовещенски, Н. А. (роден в 1859 г.) — курски земски статистик, съставител на «Своден статистически сборник стопански сведения от земските преброявания по домакинства. Т. I. Селското стопанство» (1893) и автор на други статистически трудове. След Октомврийската социалистическа революция работи в Курското губернско статистическо бюро. — 130, 261, 263.

Блажин, Н. Ф. (1861—1921) — агроном, специалист по млечното стопанство. Син на селянин от Ярославска губерния, от 14-годишен на служба във фирмата Бландови (вж. Бландов, В. И.). В 1886 г. завършил Московската селскостопанска академия и получил специално образование в чужбина. Много години поред е бил преподавател по млечно животновъдство в Московската селскостопанска академия и лектор в Политехническият музей. Автор на редица трудове за млечното животновъдство. — 252.

Бландов, В. И. (1844—1906) — известен мандраджия, един от организаторите на мандрите в Ярославска, Костромска, Тверска, Рязанска, Нижегородска и Новгородска губерния, собственик на най-голямата млекарска и сиренарска фирма в Москва. Фирмата Бландов през 90-те години се наричала «Търговска къща на бр. В. и Н. Бландови, склад на мандрите». — 266.

Боброви — фабриканти в Иваново-Вознесенски район, по произход селяни. В началото на XIX век пренесли своето малко селско заведение в град Шуя; отначало нямали наемни работници, а към края на XIX век във фабриката им работили 76 души. — 521.

Боголюбски, И. С. — минен инженер, автор на редица изследвания за Амурския край, Сахалин и други области в Сибир, а също на споменатия в този том труд «Опыт горной статистики Русской империи» (С.-Петербург, 1878). — 465, 471.

Бок, И. И. (1848—1916) — статистик. през 70-те години бил редактор на Централния статистически комитет при Министерството на вътрешните работи, съставил и обработил «Материалы для статистики заводско-фабричной промышленности в Европейской России за 1868 год.» (С.-Петербург, 1872), които съставят VI свитък на «Статистически годишник на Руската империя». — 439, 440.

Бонапарт, Луи (Наполеон III) (1808—1873) — френски император от 1852 до 1870 г., племенник на Наполеон I. След разгромването на революцията от 1848 г. бил избран за президент на Френската република; през нощта срещу 2 декември 1851 г. («18 брюмер») направил държавен преврат, който се разглежда в цитирания от В. И. Ленин труд на К. Маркс. — 300.

Борисов, В. М. — агроном и статистик, секретар на Тулския губернский статистически комитет, автор на редица изследвания за кустарната промишленост в Тулска губерния, напечатани в «Трудове на комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия». — 294, 395, 405, 407, 408.

Булгаков, С. Н. (1871—1927) — през 90-те години бил «легален марксист», а след това от «критик на марксизма» се превръща в негов явен враг. След поражението на революцията от 1905—1907 г. участва в сборника «Вехи», наречен от В. И. Ленин «енциклопедия на либералното ренегатство». Ревизира Марксовото уче-

ние по аграрния въпрос, обявява се против материалистическата философия от позициите на неокантианството, мистиката и попщината. След 1918 г. става свещеник, емигрира в чужбина и развива вражеска пропаганда против съветската страна. — 29, 37, 38, 40, 54.

Бушен, А. Б. (1831—1876) — статистик, от 1857 г. е младши редактор в Централния статистически комитет, след това работи в Министерството на финансите, където под негово ръководство от 1869 г. излизат осем тома на «Ежегодник министерства финансов». Като представител на Руското географско дружество влиза в Комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия. — 440.

Бичков, Г. Н. — статистик и агроном в Новгородското губерньско земство, автор на няколко труда за селското стопанство в губернията: «Опыт подворного исследования экономического положения и хозяйства крестьян в 3-х волостях Новгородского уезда» (1882), «Дементьевская община и травосеяние» (1880), «Молочное дело на землях частного владения в Череповском уезде» (Новгород, 1880). — 266.

Бюхер (Bücher), Карл (1847—1930) — немски буржоазен икономист, професор, привърженик на така наречената «историческа школа» в политическата икономия. Изследвайки развитието на народното стопанство, взема за основа не начина на производство, а начина на обмен на материалните блага, или «дължината на пътя», който продуктът изминава от производителя до потребителя. Теорията на Бюхер игнорира въпроса за характера на собствеността върху средствата за производство и класовото съдържание на производствените отношения, тя е един от опитите за увековечаване на капитализма. — 316, 529, 544.

В

В. В. — вж. Воронцов, В. П.

Вагнер (Wagner), Адолф Хайнрих Годвилф (1835—1917) — немски буржоазен икономист и реакционен политически деец. Като представител на «катедър социализма» Вагнер проповядва буржоазно-либерален реформизъм, счита, че експлоатацията на работниците от капиталистите може да бъде премахната чрез държавно законодателство. Активно сътрудничи на Бисмарк и е един от водачите на християнсоциалистическата партия. Хитлеристите използват реакционните икономически възгледи на Вагнер за своята «социалистическа» демагогия и възхваляват фашистката държава.

Главни трудове на Вагнер: «Общо или теоретическо учение за народното стопанство» (1879), «Основи на политическата икономия» (1892—1894). — 51.

Варзер, В. Е. (или *Варзар*) (1951—1940) — руски икономист и статистик. В 1875 г. ръководи земската статистика в Черниговска

губерния, от 1894 г. в продължение на 24 години служи в Министерството на търговията и промишлеността. По негова инициатива през 1900—1908 г. били извършени широки статистически изследвания в руската промишленост. Варзер е автор на споменатия от Ленин труд «Кустарната промишленост в Черниговски, Борзенски и Новозибковски уезд» (напечатан в «Трудовете на комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия», св. V). Значителен интерес представляват неговите трудове по статистика на стачките в Русия, както и редица други статистико-икономически изследвания. След Октомврийската социалистическа революция работи във ВНС, ЦСУ, преподава във висши учебни заведения. — 328.

Варипаев, Ф. М. (1818—1900) — фабрикант в село Павлово, Горбатовски уезд, Нижегородска губерния, по произход селянин. Отначало бил дребен кустар, след това собственик на фабрика за ножове и хирургически инструменти, основана в 1813 година. В 1890 г. във фабриката и извън нея били заети около 200 работници. Варипаев участва в много изложения, включително и в Лондонското от 1862 година. — 400, 521.

Василчиков, А. И. (1818—1881) — едър помещик, дворянски земски деец, икономист и публицист. От 1872 г. председател на основания по негова инициатива Петербургски комитет за кредитния и заемоспестовни дружества. Публикувал редица трудове по аграрния въпрос, по местното самоуправление и кредита. В своите произведения «Земевладението и земеделието в Русия и другите европейски държави», т. I (Спб., 1876), «Селският бит и селското стопанство в Русия» (1881) и др. ратува за запазване на общината, виждайки в нея средство за премахване на класовата борба. В. И. Ленин го характеризира като «кокетиращ с народничеството помещик», който критикува капитализма от реакционния позиции. — 160, 191.

Вересаев, В. (Смидович, В. В.) (1867—1945) — руски писател, по образование и в началото на дейността си лекар; през 90-те години клони към «легалните марксисти». Литературна известност получава през 1895 г. след публикуването на повестта си «Без път». Вересаев е един от продължителите на руския критически реализъм. В. И. Ленин използва образите, създадени от Вересаев, за да характеризира тежкото положение на трудещите се в следреформена Русия. — 260.

Вернер К. А. (1850—1902) — земски статистик, по възгледи народник. През 1880—1889 г. работи в статистическото отделение на Московската и Таврическата губернска земска управа. От 1895 е професор в Московския селскостопански институт. Автор на редица трудове за селското стопанство и кустарните производства, главни от които са: «Селското стопанство в Мелитополски уезд» (1887), «Справочник за Таврическа губерния» (1889), «Кустарните производства в Богородски уезд, Московска губерния» (1890). — 71.

Весин, Л. П. (1850—1895) — публицист, служител в Министерството на финансите. Автор на редица статии за руската фабрично-заводска промишленост и гурбетчийството. Материалите от неговия труд «Значението на гурбетчийството в живота на руските селяни» В. И. Ленин използва в книгата си «Развитието на капитализма в Русия». — 549, 550, 552.

Вешняков, В. И. (1830—1906) — буржоазен икономист и статистик, член на Държавния съвет. Положил началото на текущата селскостопанска статистика в общодържавен мащаб, която съществувала няколко десетилетия. Автор на трудовете: «Руската промишленост и нейните нужди», напечатан във «Вестник Европы» от 1870 г., т. V, кн. X, октомври; «Notice sur l'état actuel de l'industrie domestique en Russie» («Очерк за домашната промишленост в Русия») (1873) и други. Като представител на Министерството на държавните имоти влизал в Комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия. — 477.

Визер (Wieser) Фридрих (1851—1926) — професор, един от най-видните икономисти на «австрийската школа» в буржоазната политическа икономия, която се опитвала да опровергае марксистката теория за трудовата стойност и да я замени със субективната теория за «пределната полезност» на стоките. Визер счита за източник на печалбата производителността на капитала, а не принадлежната стойност. Трудовете на Визер имат буржоазно-апологетичен характер. — 609.

Виниус, А. Д. (умрял в 1652 г.) — търговец и собственик на завод. Дошъл в Русия от Холандия през 1627 г., занимавал се с търговия на зърнени храни в Архангелск. В 1637 г. построил край Тула първия чугунолеярнен и железобработващ завод. В 1646 г. приел руско поданство и бил зачислен към московското дворянство. — 406.

Вихляев, П. А. (1869—1928) — статистик и агроном, либерален народник. Завеждал икономическия отдел на Тверската земска управа, а от 1907 до 1917 г. ръководил статистическия отдел на Московската земска управа. Автор на редица статистически трудове за селското стопанство в царска Русия, в които отрича класовото разслояване на селяните и възхвалява селската община. Участва в буржоазното Временно правителство като помощник-министър на земеделието. При съветската власт Вихляев работи в ЦСУ и е професор във висши учебни заведения в Москва. — 116, 116, 135.

Войнов, Л. И. (1853—1905) — земски лекар, от 1880 г. работил в Уст-Ижорската болница (Петербургска губерния). Сътрудничил в списанията «Медицинский Вестник» и «Врач». Автор на редица медицински изследвания, а също на труда «За картонно-кутийното производство в санитарно отношение (Из отчета на земското петербургско уездно събрание през 1889—1891 г.)». — 514.

Волгин, А. — вж. Плеханов, Г. В.

Воронцов, В. П. (В. В.) (1847—1918) — икономист и публицист, един от идеолозите на либералното народничество през 80-те—90-те години, автор на книгите: «Съдбата на капитализма в Русия» (1882), «Нашите направления» (1893), «Очерци по теоретическа икономия» (1895) и др., в които отрича развитието на капитализма в Русия, възхвалява дребното стоково производство, идеализира селската община. Воронцов проповядва примирение с царското правителство и решително се обявява против марксизма. Възгледите на Воронцов са разкритикувани рязко в много от трудовете на В. И. Ленин. — 5, 9, 23, 25—30, 33, 49, 54, 55, 65—56, 69—71, 73, 76, 79, 80, 91, 98—100, 102, 127, 135, 143, 170, 172, 173, 198, 217, 222, 253, 260, 283, 302, 303, 307, 320, 324, 342, 349, 359—361, 362, 415, 422, 427, 432, 433, 442, 476, 512, 516, 546, 559—561, 606.

Вязовол, С. В. (1812—1885) — собственик на голяма плъстена фабрика в град Арзамас; работниците в неговите предприятия стигат до 300, без сезонните. Развива оживена търговия, включително и в чужбина (Германия, Австрия). — 375.

Г

Гарелин, И. Н. (умрял в 1884 г.) — фабрикант в Иваново-Вознесенск, собственик на едно от най-старите предприятия (текстилната фабрика на Гарелини била основана в 1751 година). През 1832 г. във фабриката е монтирана парна машина. В 1845 г. се образуват две фирми — на Никон Гарелин, синове, и на Иван Гарелин, синове, а в 1855 г. — «Дружество на манифактурите на Иван Гарелин и синове» и през 90 години във фабриките на това дружество работят над 2000 работници. — 454.

Гарязин, А. Л. (роден в 1869 г.) — през 90-те години чиновник за специални поръчения при олонецкия губернатор, един от авторите на труда «Кустарната промишленост в Олонецка губерния» (1895). — 391.

Гациски А. С. (1838—1893) — виден буржоазен либерален деец от края на XIX век, статистик, историк и етнограф, по възгледи близък до народниците. Дълго време работи като секретар на Нижегородския статистически комитет, председател на Нижегородската губернска научна архивна комисия. Издаденият под негова редакция «Нижегородски сборник» в 10 тома и други негови трудове съдържат обширен фактически материал за Нижегородския край. — 339.

Гладков, Н. П. — помещик от Волски уезд на Саратовска губерния, собственик на село Новожуковка (през 60-те години на XIX век); негова е била и намиращата се в имението фабрика за сукно, в която работели крепостни селяни. — 452.

Голиков, А. Е. — съпритежател на завода за земеделски оръдия

и машини в село Канино-Сапожковски уезд, Рязанска губерния, през 90-те години на XIX век (другият съпритежател бил Ксчетов). Заводът е основан в 1894 г. и не е съществувал дълго. В него били заети около 15 работници, без работещите извън завода. — 213.

Голц (Goltz), Теодор-Александър (1836—1905) — немски икономист и агроном, директор на Кьонигсбергския, а после на Йенския селскостопански институт. Автор на редица трудове по въпросите на селското стопанство, в които отстоява интересите на едрите земевладелци. — 165.

Горбунова (Каблукова), М. К. (1840—1931) — статистик-икономист, представителка на народническото направление. През 80-те години на XIX век изследва женските занаяти в Московска губерния и съставя 2-рата част на VII том на «Сборник статистически сведения за Московска губерния. Отдел стопанска статистика» (1882), авторка на редица други трудове за женските занаяти, включително и очерк за производството на дантели в Московска губерния (напечатан във 2-ра част на VI том на същия сборник). Изучава женското професионално образование в чужбина, във връзка с което ся кореспондира с Ф. Енгелс. — 425.

Григориев, В. Н. (1852—1925) — статистик, икономист и общественик от народническото направление. За участие в революционната дейност няколко пъти е изпращан на заточение. От 1836 до 1917 г. работя в статистическото отделение на Московската градска управа. Трудът си «Кустарното производство на катинари и ножове в Павловски район (в Горбачовски уезд, Нижегородска губерния, и в Муромски уезд, Владимирска губерния)» (1881) написва по време на заточение в Нижегородска губерния, а В. И. Ленин широко го използва в своята книга. В 1885 г. Григориев публикува най-големия си труд «Преселванията на селяните от Рязанска губерния». В 1897 г. участвува в либерално-народническия сборник «Влиянието на реколтата и житните цени върху някои страни на руското народно стопанство». При изучаване историята на статистиката голямо значение има трудът на Григориев «Предметен показалец на материалите в земско-статистическите трудове от 1860-те години до 1917 година» (2 св., 1926—1927). В. И. Ленин използва материалите от трудовете на Григориев, но го критикува за идеализацията на дребното производство. — 244, 320, 323, 324, 347, 351, 397, 399, 412, 416, 422, 522, 537.

Грийвз, Джон Едуард — великобритански поданик, който в 1884 г. основал завод за селскостопански машини в град Бердянск, Таврическа губерния. В 1890 г. в завода работели 55 работници, в 1897 г. — около 350 души, в 1909 г. — около 800 работници. — 212.

Гунтер (Gunter), Сади (Щаудингер, Ф.) — сътрудник на органа на германската социалдемократия «Die Neue Zeit», автор на статията «Историческият материализъм и практическят идеализъм», напе-

чатана в списание «Научное Обозрение» от 1900 г., октомври; по-късно ревизионист. — 608.

Гурвич, И. А. (1860—1924) — икономист. В 1880 г. бил арестуван по делото за народническата печатница и в 1881 г. заточен в Сибир. На заточение извършил първото местно изследване върху преселванията на селяните, резултатите от което обобщил в труда си «Преселванията на селяните в Сибир» (1888). След завръщането си от заточение развива революционна пропаганда сред работниците и е един от организаторите на първия еврейски работнически кръжок в Минск. В 1889 г. емигрира в Америка, активно участва в американското профсъюзно и социалдемократическо движение. Неговите трудове и особено «Икономическото положение в руското село» (1892, на руски език е издаден в 1896 г.) получават положителна оценка от В. И. Ленин. В началото на 900-те години става ревизионист. — 168, 169, 217, 602, 606.

Д

Даниелсон, Н. Ф. (Н. — он, Ник. — он, Николай — он) (1844—1918) — руски писател-икономист, един от идеолозите на либералното народничество през 80-те—90-те години. През 60-те—70-те години Даниелсон е свързан с кръжоците на революционната различинска младеж. Завършва започнатия от Г. А. Лопатин първи превод на «Капиталът» на К. Маркс на руски език, във връзка с което поддържа кореспонденция с К. Маркс и Ф. Енгелс, в която засяга и проблемите на икономическото развитие в Русия. Но Даниелсон не разбира същността на марксизма и по-късно се обявява против него. В 1893 г. издава книгата «Очерци за нашето следреформено обществено стопанство», която заедно с трудовете на В. П. Воронцов теоретически обосновава либералното народничество. В редица свои трудове В. И. Ленин критикува рязко възгледите на Даниелсон. — 5, 23, 25—28, 30, 33, 49, 54, 73, 79, 80, 85—88, 100, 153, 154, 168, 170, 198, 216—218, 223, 224, 227, 235, 238, 239, 265, 268, 283, 292, 301—304, 307, 311—314, 319, 327, 361, 427, 432, 438, 442, 444, 463, 464, 475, 478, 479, 481, 497, 498, 509, 516, 531, 546, 550, 559, 560, 567, 569, 573, 574, 591, 600, 602.

Дементиев, Е. М. (1850—1918) — санитарен лекар и статистик, прогресивен обществен деец, един от първите руски учени, които разработват статистиката на труда и санитарната статистика. По поръчение на Московската губернска земска управа прави обследване на санитарните условия в редица фабрики и заводи на Московска губерния през 1879—1885 г., описва подробно тежките трудови условия, установени в резултат на това обследване. Голямо обществено-политическо значение има книгата на Дементиев «Фабриката, какво дава тя на населението и какво взема от него» (1893), в която опровергавал твърденията на народниците, че в Русия няма класа на фабрични работници, и разкрива жестоката експлоатация на работниците от капиталистите. — 282, 516, 518.

Демидов, Н. — вж. Антуфиев Н. Д.

Демидови — семейство индустриалци, потомци на Никита Демидович Антуфиев (вж.). В XVIII и XIX в. Демидови съсредоточават в ръцете си голяма част от минната промишленост в Урал и Алтай и откриват много нови заводи. — 406.

Джордж (George) Хенри (1839—1897) — американски дребно-буржоазен икономист и публицист, който твърди, че основна причина за бедността на народа е поземлената рента, лишаването на народа от земя. Отрича антагонизма между труда и капитали, счита печалбата върху капитала за естествен закон на природата. Обявява се за национализиране на цялата земя от буржоазната държава (без ликвидиране на частното земевладение). В. И. Ленин нарича Джордж «буржоазен национализатор на земята». Характеристика на Джордж вж. в писмото на Маркс до Зорге от 1881 г., в предговора на Ф. Енгелс към американското издание на «Положението на работническата класа в Англия» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 346). 178.

Дил (Diehl) Карл (1864—1943) — немски буржоазен икономист, професор, привърженик на така наречената «социална школа» в политическата икономия. В своите трудове твърди, че правото определя формата на икономическите категории, а съдържанието им си остава вечно и неизменно. Главни трудове: «Социализъм, комунизъм и анархизъм», «Коментар към «Основните начала» на Д. Рикардо» и др. — 48, 51.

Дитц (Dietz) Йохан-Хайнрих Вилхелм (1843—1922) — немски издател на социалдемократическа литература, депутат в Райхстага от 1881 до 1918 година. Ръководил издателството на социалдемократическата партия в Штутгарт, което издавало и произведения на Маркс и Енгелс; в неговата печатница нелегално се печатали първите броеве на руския болшевишки вестник «Искра», списание «Заря», книгата на В. И. Ленин «Какво да се прави?». — 7, 562

Долгушин И. В. (роден в 1816 г.) — собственик на основан 1839 г. кожарски завод в село Ореховская, Пластининска волост, Вятски уезд. Към края на 90-те години на XIX век в завода работели 80 работници. — 388.

Дрекслер (Drechsler) Густав (1833—1890) — немски професор, директор на селскостопанския институт в Гьотинген. Заедно с В. Генеберг издава «Списание за селското стопанство», автор на трудовете по селско стопанство: «Statik des Landbaues» (1869) «Die Entschädigungsberechnung expropriierter Grundstücke» (1873) други. — 146.

Е

Егунов, А. Н. (1824—1897) — статистик и икономист; служител в стопанския департамент на Министерството на вътрешните работи и в Министерството на земеделието и държавните имоти. Участва в работата на Гражданското икономическо дружество (1888). В 1892 г. по поръчение на Министерството на държавните имоти проучва кустарните производства в Пермска губерния. — 475.

Енгелгард, А. Н. (1832—1893) — публицист, народник, известен със своята обществено-агрономическа дейност и с опита си да организира рационално стопанство в имението си Батишчево, Смоленска губерния. В настоящия том В. И. Ленин характеризира стопанството на Енгелгард, за да разкрие цялата утопичност на народническите теории. Енгелгард е автор на печатаните в списание «Отечественные Записки» писма «От село» (излезли в отделно издание през 1882 г.) и на редица други материали по въпросите на селското стопанство; бил е редактор на първия руски «Химически Журнал» (1895—1860). — 123, 154, 178, 186, 191, 203—206, 267.

Енгелс (Engels), Фридрих (1820—1895) — един от основоположниците на научния комунизъм, вожд и учител на международния пролетариат, приятел и съратник на К. Маркс (вж. статията на В. И. Ленин «Фридрих Енгелс», Съч. Т. 2, с. 5—14). — 51, 153, 178, 232, 307, 309, 310—313.

Ермаков, В. И. — собственик на завод за монтиране на селскостопански машини, намиращ се в село Канино, Сапожковски уезд, Рязанска губерния; по произход селянин. В началото на 90-те години организира собствено чугунолеярно производство, имал около 10 работници, без заетите извън завода. — 213.

Ерохин, А. В. — търговец и фабрикант, собственик на конопено-текстилно и предачно заведение в село Полотняний завод, Медвигски уезд, Калужска губерния. Заведението било основано в 1851 г.; произвеждало брезент и конопена прежда; в 1890 г. в него работели 94 души, в 1909 г. — 48 души, а също стотици селяни извън завода. — 378.

Ж

Жбанков, Д. Н. (род. в 1853 г.) — лекар, писател, виден деец в областта на обществената медицина, един от ръководителите на Пироговското дружество. Литературната дейност на Жбанков е посветена на разработването на различни страни от земско-санитарното дело, епидемиологията и статистиката, на въпроса за гурбетчийството и неговото културно и санитарно влияние върху населението. В своите трудове «Земско-медицински сборник» (св. I—VII), «Женските занаяти», «Гурбетчийството в Смоленска губерния през 1892—1895 г.» и др. Жбанков защитава народническите дребнобуржоазни идеали. След Октомврийската революция се

обявява против съветската власт. От 1921 г. се оттегля от обществена дейност. — 254, 276, 448, 506, 511, 518, 525, 527, 547, 548, 563, 556.

3

Завялови — собственици на завод за метални изделия в село Ворсма, Горбатовски уезд, Нижегородска губерния, основан в 1827 година. В 1897 г. в завода и извън него работели около 800 души. — 398, 399, 400, 521, 529.

Звегинцев, И. А. (1840—1913) — член на съвета на Министерството на външните работи през 90-те години. Бил председател на образуваната на 27 май 1894 г. специална комисия при земския отдел на министерството, на която било възложено да разгледа въпроса за внасяне ред в гурбетчийството и изработване на мерки за регулиране движението на селскостопанските работници. — 229.

Зенини — фабриканти на мебели в Московска губерния, имали дъскорезен завод, основан около 1845 г., от 1874 г. — склад на мебели и фурнир в Москва; освен наемните работници за Зенини работели и дребни кустари. — 420.

Зеринг (Sering), Макс (1857—1939) — немски икономист, професор; в 1883 г. изучавал селското стопанство в Северна Америка. Той е автор на статията «Търговията със зърнени храни в Съединените американски щати», напечатана в енциклопедичния речник «Handwörterbuch der Staatswissenschaften» и преведена на руски език (вж. сборника «Землевладение и сельское хозяйство». М., изд. Водовозовых, 1896). В своите трудове по аграрния въпрос и теорията за кризите пропагандирал прословутия «закон за намаляващото плодородие на почвата», защищавал интересите на едрите земевладелци и кулаците. — 255.

Зибер, Н. И. (1844—1888) — руски икономист, публицист, професор в катедрата по политическа икономия и статистика в Киевския университет; сътрудничил в редица радикални и либерални списания през 80-те години. В 1871 г. написал дисертацията «Теорията на Д. Рикардо за ценността и капитала във връзка с по-късните допълнения и разяснения», получила положителна оценка от К. Маркс в послеслова към 2-рото издание на първия том на «Капиталът». В преработен и допълнен вид този труд на Зибер бил издаден в 1885 г. под заглавие «Дейвид Рикардо и Карл Маркс в техните обществено-икономически изследвания». С известност се ползвали и неговите трудове «Икономическата теория на Маркс» (публикуван в 1876—1878 г. в списанията «Знание» и «Слово»), «Очерци за първобитната икономическа култура» (1883) и други. По време на пребиваването си в Лондон в 1881 г. Зибер се запознал лично с К. Маркс и Ф. Енгелс; в Русия той е бил един от първите популяризатори и пропагандисти на икономическите трудове на К. Маркс. Но Зибер разбирал едностранчиво марксизма и не бил привърженик на революционното учение на К. Маркс. — 37.

Зинцхаймер (Sinzheimer), *Лудвиг* — професор по политическа икономия и финанси в Мюнхенския университет, автор на труда «Ueber die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmässigen Grossbetriebes in Deutschland» (1893) («За границите на разпространението на едрото фабрично производство в Германия»), на който се позовава В. И. Ленин при класификацията на промишлените предприятия. — 490—491.

Зомбарт (Sombart), *Вернер* (1863—1941) — немски вулгарен буржоазен икономист, един от главните идеолози на германския империализъм. Професор в Бреслауския (Вроцлавския), а след това в Берлинския университет. В началото на своята дейност Зомбарт е един от типичните идеолози на «позакрасения в марксистки цвят социаллиберализъм» (В. И. Ленин. Съч. Т. 18, с. 55). По-късно става явен враг на марксизма и представя капитализма като хармонична стопанска система. През последните години от живота си преминава на позициите на фашизма и възхвалява хитлеристкия режим. Главни съчинения на Зомбарт: «Социализмът и социалното движение през XIX век» (1896), «Съвременният капитализъм» (1902). — 589, 608, 609.

Зубкови — фабриканти в Иваново-Вознесенски район, собственици на текстилна фабрика за басма и американ, основана в края на 20-те години на XIX век; преминали към парни машини през 50-те години; през 90-те години във фабриката били заети около 1000 работници. — 521.

И

Илин, Владимир — псевдоним под който В. И. Ленин легално печатал редица свои трудове както в списания, така и в отделни издания. — 284, 300, 381, 590—592, 593, 597, 599, 603, 604, 606, 607, 609.

Иродови — фабриканти през 80-те години на XIX век, собственици на фабрика за платна в околностите на село Великое, Ярославски уезд, известна с производството на салфетки и фини платна; давали работа на кустарите в къщи. — 426.

Исаев, А. А. (1851—1924) — буржоазен икономист и статистик, професор в редица висши учебни заведения. Работейки в Московската губернска земска управа, той изследвал кустарните промишлености в Московска губерния и написал редица трудове по този въпрос. Автор на широко разпространени до 1917 г. трудове — курс по политическа икономия и много книги и брошури по въпросите на политическата икономия и социология. Тълкувал икономическото учение на К. Маркс в духа на буржоазния реформизъм, защитавал общинните форми на стопанство, които давали на дребното стопанство предимство пред едрото и облекчавали прехода към социализма. Трудове: «Промисленостите в Московска губерния» (1876—1877), «Начала на политическата икономия» (1894), «Настояще и бъдеще на руското обществено стопанство» (1896) и други. — 325, 328, 336, 341, 396, 397, 403, 404, 420.

К

Каблуков, Н. А. (1849—1919) — икономист и статистик, народник, професор в Московския университет. От 1885 до 1907 г. завежда статистическото отделение на Московската губернска земска управа, под негово ръководство са съставени «Сборници статистически сведения за Московска губерния» (1877—1879). Той е автор и на трудовете: «Въпросът за работниците в селското стопанство» (1884), «Лекция по икономия на селското стопанство» (1897) и много други. В своите трудове защитава идеята за «устойчивостта» на дребното селско стопанство, идеализирайки селската община като форма, която можела да предотврати диференциацията на селяните. Обявява се против марксизма и по въпроса за ролята и значението на класовата борба, проповядвайки класов мир. Сътрудничи в кадетския вестник «Русские Ведомости» и в есеровския — «Власть народа». В. И. Ленин в редица свои трудове и особено в «Развитието на капитализма в Русия» критикува рязко възгледите на Каблуков. В 1917 г. Каблуков участва в работата на Главния поземлен комитет при буржоазното Временно правителство. След Великата октомврийска социалистическа революция работи в Централното статистическо управление (ЦСУ), занимава се с преподавателска и литературна дейност. — 67, 87, 199—202, 216, 242, 303, 442, 476, 479, 481, 516.

Кайслер, И. А. (1843—1897) -- икономист, служител в Министерството на финансите, автор на трудове по въпросите на руското селско стопанство и на селската община (много от които на немски език). Получил званието магистър и доктор по политическа икономия за своето четири томно съчинение за руската земеделска община: «Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland». — 144.

Каниц (Kanitz), Ханс Вилхелм (1841—1913), граф, политически деец в Германия, изразител на интересите на юнкерството, един от ръководителите на Германската консервативна партия, от 1869 г. член на Райхстага. През 1894—1895 г. внася предложение (известно като «Antrag Kanitz»), според което правителството трябвало да поеме купуването на необходимите за страната зърнени храни от чужбина и след това да ги продава по средни цени. — 313.

Кант (Kant), Имануил (1724—1804) — немски философ, професор в Кьонигсбергския университет. Главният му труд «Критика на чистия разум» се появил в 1781 г. «Основна черта на Кантовата философия е примиряването на материализма с идеализма, компромисът между тях, съчетаването на разнородни, противоположни философски направления в една система» (В. И. Ленин. «Материализъм и емпириокритицизъм»). Стремещът за връщане към Кант или за примиряване на Маркс с Кант винаги е бил характерен за ревизионистите. — 608.

Карев, П. П. (умрял в 1909 г.) — селянин от Канино, Сапожковски уезд, Рязанска губерния. На младни работил като дърводелец

у собствениците на заводи от неговото село, след това станал съдружник в предприятието на Ермаков (вж.). В 1894 г. основал собствен чугунолеярнен и машиностроителен завод, в който в края на 90-те години имало около 15 работници, а в 1909 г. — 23 работници, без многобройните работници извън завода. — 213.

Каришев, Н. А. (1855—1905) — икономист и статистик, земски деец. Сътрудничил във вестник «Русские Ведомости» и в списанията «Земство», «Русское Богатство» и други. От 1891 г. професор в Юревския (Тартуския) университет, след това в Московския селскостопански институт; автор на много икономически и статистически трудове по въпросите на икономиката на селското стопанство в Русия, в които защищавал възгледите на либералните народници. В редица свои трудове и изказвания В. И. Ленин критикува рязко реакционните възгледи на Каришев. — 71, 72, 78, 85—87, 115, 124, 125, 148, 160, 187, 189—191, 200, 443, 444, 446—450, 460, 461, 476, 557.

Карлов, А. В. — изследовател на кустарните производства, автор на редица трудове, напечатани в «Трудове на комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия», св. III, VIII, IX и други. — 137, 378, 385, 386.

Касперов, В. И. (род. в 1862 г.) — икономист и статистик, специалист по въпросите на търговията със зърнени храни, през 90-те години бил секретар на Харковския губернерски статистически комитет, след това завеждал отделението за търговия със зърнени храни при Департамента за търговията и манифактурите при Министерството на финансите; автор на редица трудове за международния пазар на зърнени храни. — 519.

Кауцки (Kautsky), Карл (1854—1938) — един от лидерите на германската социалдемократия и на II Интернационал, в началото марксист, по-късно ренегат, идеолог на центразма; родоначалник на едно от опортюнистичните течения в работническото движение — кауцкианството; редактор на теоретичното списание на германската социалдемократия «Die Neue Zeit» («Ново време»).

Кауцки участва в социалистическото движение от 1874 година. По това време неговите политически възгледи представляват смесица от ласалианство, неомалтусианство и анархизъм. В 1881 г. се запознава с К. Маркс и Ф. Енгелс и под тяхно влияние преминава към марксизма, обаче още тогава Кауцки проявява колебания и люшкания към опортюнизма, за което К. Маркс и Ф. Енгелс остро го критикуват. През 80-те—90-те години Кауцки написва редица теоретически и исторически трудове по отделни въпроси на марксистката теория: «Икономическото учение на Карл Маркс» (1886), «Аграрният въпрос» (1899) и др., които въпреки грешките, допуснати в тях, изиграли положителна роля в пропагандирането на марксизма. По-късно, през периода на широко рзгърналото се революционно движение, Кауцки преминава напълно към опортюнизма; в навечерието на Първата световна война става центрист, през време на войната преминава в лагера на явните врагове на революционния марксизъм, прикривайки социалшовинизма си с фрази за интерна-

ционализъм. Кауцки издига теорията на ултраимпериализма, реакционната същност на която Ленин разобличава в трудовете си «Крахът на II Интернационал» (1915), «Империализмът като най-висок стадий на капитализма» (1916) и други.

След Великата октомврийска социалистическа революция Кауцки от враждебни позиции критикува съветския социалистически строй и комунизма. В. И. Ленин в своите трудове «Държавата и революцията» (1917), «Пролетарската революция и ренегатът Кауцки» (1918) и редица други подлага кауцкианството на унищожителна критика. — 7, 8, 597.

Кепен, А. П. (род. в 1840 г.) — минен инженер, член на минния съвет, автор на трудове за миннодобивната промишленост в Русия: «Рудодобивът и добивът на сол» (1883), «Минната промишленост в Русия» (1893) и др. — 465, 466, 468.

Кирхман (Kirchmann), Юлиус Херман (1802—1884) — немски философ и публицист, съмишленник на Родбертус — един от теоретиките на «държавния социализъм». От 1871 до 1876 г. бил депутат в Райхстага от буржоазната «прогресивна партия»; автор на редица трудове в областта на правото и философията. — 37, 51.

Китари, М. Я. (1825—1880) — руски химик-технолог, професор по технология в Казанския и Московския университет, оглавявал Московската практическа академия за търговски науки, редактирал «Журнал Московского Общества Сельского Хозяйства» и «Промышленный Листок». Оказал голямо влияние върху развитието на химико-технологическото образование в Русия. Автор на трудове: «Очерк за съвременното положение и нуждите на руската манифактурна промишленост» (1857), «Карта на кожарското производство в Русия» (1875) и други. — 458.

Ключевски, В. О. (1841—1911) — историк, един от най-видните представители на руската буржоазна историография, професор в Московския университет, член на партията на кадетите; автор на много печатни трудове, които имат еkleктичен характер, съчетават идеализма с елементи на вулгарния материализъм. Най-важни трудове: «Курс по руска история» в 5 тома (последният обработен от учениците му и излязъл след смъртта на Ключевски), «Болярската дума в древна Русия» и др. изследвания. — 601.

Кобеляцки, А. И. (1862—1907) — съставител на справочници за фабричното законодателство, помощник-министър на пътните съобщения. Негова е «Справочната книга за служители от фабричната инспекция, фабриканти и собственици на заводи» (1898). — 428, 513.

Ковалевски, В. И. (род. в 1844 г.) — по образование агроном, работил отначало в Министерството на земеделието, после на финансите (помощник-министър и директор на Департамента за търговията и манифактурите), един от най-доверените помощници на С. Ю. Вите. Съавтор на споменатия в настоящия том «Статистически очерк

за млечното стопанство в северния и средния пояс на Европейска Русия» (1879). Написал е и някои специални съчинения за селското стопанство. В 1923 г. е бил председател на научно-техническия съвет на Селскостопанската изложба в Москва. — 248, 255.

Кокушкини — фабриканти в Иваново-Вознесенски район, образували в 1888 г. «Дружество на тезинската памукопреработна и текстилна фабрика»; фабриките били основани в 1847 г. от И. Ф. Попов, но през 1856 г. преминали към «Кокушкини. През 90-те години предприятията имали над 1500 работници и давали продукция за 1,6 млн. рубли. — 521.

Кондратов, Д. Д. — основател на фирмата «Кондратов, Дм. Дм. и наследници», предприятията на която се намирили в Муромски уезд на Владимирска губерния, в Горбатовски уезд на Нижегородска губерния и изработвали различни видове ножове. Първата фабрика била основана през 30-те години на XIX век. В 1840 г. капиталът на предприятието бил всичко 300 рубли, а в 1880 г. — 200 000 рубли. През 90-те години във фабриката били заети над 500 работници. — 521.

Конрад (Conrad), Йоханес (1839—1915) — немски професор по политическа икономия, автор на редица трудове в областта на аграрната политика и статистиката. Станал известен с издаваните «Годишници по политическа икономия и статистика», които от 1870 г. съкратено били наричани «годишници на Конрад», а също и с изданието на «Лексикон на обществените науки». — 164, 165.

Короленко, В. Г. (1853—1921) — известен прогресивен руски писател и публицист. В своите произведения, особено в по-късния период, рисува тежкия живот на хората на непосилния труд, разобличава остатъците на феодално-крепостния ред в Русия. — 418.

Короленко, С. А. — икономист-статистик, работил в Министерството на държавните имоти, след това чиновник за специални поръчения при държавния контролор, автор на книгата «Волнонаемният труд в частноземевладелските стопанства и движението на работниците във връзка със статистико-икономическия обзор на Европейска Русия в селскостопанско и промишлено отношение» (1892), издадена от Департамента на земеделието и селската промишленост. Тази книга била широко използвана от В. И. Ленин в работата върху «Развитието на капитализма в Русия». — 155, 156, 166, 181, 194, 224—225, 236, 257, 284, 289, 292, 323, 506, 549, 551, 562.

Корсак, А. К. (1832—1874) — руски икономист и публицист, автор на книгата «За формите на промишлеността въобще и за значението на домашното производство (кустарна и домашна промишленост) в Западна Европа и Русия» (1861), научното значение на която е изтъкнато от В. И. Ленин. — 347, 362, 371, 412, 423, 427, 432, 543.

Костинска В. В. — земевладелка в Подолски уезд, Московска губерния. В 1869 г. купила имение (132 десетини) в село Плещ-

чеевая, Десенска волост, на 30 версти от Москва, и основала доходно стопанство с шестполно сентбообръщение. Възползвайки се от безизходното положение на селяните след реформата от 1861 г., тя ги задължила заради ползването на мерите и пасищата да вършат цялата работа в имението, давала на селяните «срещу работа» брашно, продукти и семена, с което ги поставяла в още по-голяма зависимост. — 199.

Куваеви — собственици на една от най-големите фирми в Иван ово-Вознесенск — «Дружеството на Куваевската басмена манифактура», оборотът на която през 90-те години възлизал на повече от 5 млн. рубли. Тя била основана в 1817 г. като малка работилничка за шампосване, работата в която се вършела от членовете на семейство Куваеви, а после се разраснала в голямо предприятие. В 1845 г. била поставена първата шамповална машина, движена с коне, а през 1867 г. — първата парна машина. Към края на XIX век във фабриката работели над 1500 работници, а в 1909 г. — 2500 работници. — 521.

Кудрявцев, П. Ф. (1863—1935) — санитарен лекар, професор, автор на редица санитарно-профилактични изследвания. През 80-те години като студент в Казанския университет ръководил народнически кръжок, в който се срещал с А. М. Горки; бил познат с братя на В. И. Ленин — А. И. Улянов. След като завършил университета през 1887 г., станал ординатор в клиниката в Казан, а после над 30 години работи като участъков и санитарен лекар в Ярославското, Симбирското, Херсонското, Рязанското и други губернски земства. Има много научни трудове по въпросите на обществената медицина. За политическата си дейност бил преследван. След Октомврийската социалистическа революция работил в Рязанския губернски здравен отдел като завеждащ санитарно-епидемичния подотдел (1918—1930), като старши санитарен лекар (1930) и завеждащ районния дом за санитарна култура (1932—1935). Участвувал в почти всички общоруски конгреси на лекарите от Пироговското дружество. — 220, 224, 227.

Кунов, (Сипов), Хайнрих (1862—1936) — немски десен социал-демократ, историк, социолог и етнограф, професор. От 1917 до 1923 г. — редактор на органа на Германската социалдемократическа партия «Die Neue Zeit». Отначало клонял към марксистите, после станал ревизионист и фалшификатор на марксизма. Ленин го нарича «германски апологет на империализма и анексиите» (Съч. Т. 22, с. 280). — 608.

Куте — конструктор на машина за мънене на лен, чието име носи машината. «Леномъналката на Куте» била доста широко разпространена в Русия през 80-те години на XIX век. — 271.

Л

Лабзин, Н. Ф. (1837—1927) — инженер-технолог, професор, служил в разни ведомства, бил член на съвета на Министерството на народната просвета и на съвета при Департамента за търговията и манифактурите при Министерството на финансите, по поръчение на което изследвал кустарната промишленост в Горбатовски и Муромски уезд, в резултат на което се появил споменаваният в настоящия том труд «Изследване на производството на ножове, катинари и други метални изделия в Горбатовски уезд, Нижегородска губерния, и в Муромски уезд, Владимирска губерния». Влизал в Комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия. — 324, 399, 412, 521.

Лвов, Б. — автор на труда «Социалистическият закон (опит за въведение в социологията)», излязъл като приложение към списание «Научное Обозрение» от 1899 г., кн. 2, 3, 5, 7, 9, 10 и 11. — 608.

Левитски, И. О. (1844—1907) — кандидат на селскостопанските науки, служил в Департамента на земеделието и селската промишленост, от 1887 г. управляващ държавните имоти в Западен Сибир, Олонецка и други губернии. Автор на «Очерк за стопанските условия в Полеснето» и (заедно с В. И. Ковалевски) на «Статистически очерк за млечното стопанство в северния и средния пояс на Европейска Русия» (1879). — 248, 255.

Лекин, С. Н. (род. в 1860 г.) — агроном, деец на Гражданското икономическо дружество, през 90-те години сътрудничил в списание «Хозяин», автор на статиите «Селскостопанските машини и оръдия» и «Селскостопанското машиностроене», напечатани във «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли» 1896 г., кн. 51 и 1897 г., кн. 21. — 207.

Лосицки, А. Е. (род. в 1869 г.) — икономист и статистик, автор на редица трудове за селското стопанство. След Октомврийската социалистическа революция работил в ЦСУ на СССР (като завеждащ отдела за статистика на потреблението и бюджетите). — 486.

М

Мазови — търговци, до 1861 г. крепостни селяни в село Красное, Костромска губерния. През 80-те години имали освен ювелирни заведения в село Красное и търговски в Сибир и на други места. — 404.

Майер (Meуer), Роберт (1855—1914) — австрийски икономист и държавен деец, професор във Виенския университет. Основният труд на Майер е «Същността на дохода» (1887). — 51.

Майков, Л. Н. (1839—1900) — академик, виден изследовател на историята на руската литература и етнография. Започнал като

служител в Министерството на финансите, в 1864 г. преминал в Централния статистически комитет, участвувал в международни конгреси по статистика. Известно време влизал в Комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия. В негова обработка и под негова редакция излезли «Материали за изучаване на кустарната промишленост и ръчния труд в Русия.» (1872), съставляващи част трета от втория том на «Статистически годишник на Руската империя». — 392.

Малтус (Malthus), Томас Робърт (1766—1834) — свещеник, английски реакционен буржоазен икономист, един от основоположниците на човеконенавистническата теория за народонаселението. В труда си «Опит за закон на народонаселението» (1798) Малтус твърди, че причината за мизерията на трудещите се трябва да се търси не в икономическите условия за живот на обществото, а в природата, в абсолютния недостиг на средства за съществуване на земята. Според Малтусовата «теория»-схема производството на средства за съществуване се увеличава в аритметична прогресия, докато населението расте в геометрична прогресия. Под такъв предлог Малтус оправдава войните и епидемиите като средство за намаляване числеността на населението, призовава трудещите се да се въздържат от встъпване в брак. «Научните изводи на Малтус — пише Маркс — са изфабрикувани с оглед на интересите на господстващите класи изобщо и по-специално на реакционните елементи от тези господстващи класи. А това значи: Малтус фалшифицира науката в угода на интересите на тези класи» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 26, ч. II, с. 123—124). В Русия към гледището на Малтус се придържали Струве, Булгаков и други. Съвременната империалистическа буржоазия възражда малтусианските теории, като ги използва за оръдие в борбата против трудещите се и за оправдаване на империалистическата политика. — 37.

Мамин-Сибиряк, Д. Н. (1852—1912) — руски писател, известен със своите реалистични произведения за живота и битата на трудещите се в Урал. («Приваловските милиони», «Хляб», «Злато» и др.), в които показва хищническия характер на капитализма и ужасяващата мизерия на народа. — 469.

Манохин, Г. — изследовател на кустарните занаяти в Русия, чиито трудове са напечатани в «Трудове на комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия». — 137, 407.

Марес, Л. Н. — руски статистик и икономист, автор на статията «Производство и потребление на зърнени храни в селското стопанство», напечатана в народническо-либералния сборник «Влияние на реколтата и житните цени върху някои страни на руското народно стопанство» (С.-Петербург, 1897). — 88, 89, 156.

Маркс (Marx), Карл (1818—1883) — основоположник на научния комунизъм, гениален мислител, корифей на революционната наука, вожд и учител на международния пролетариат (вж. статия-

та на В. И. Ленин «Карл Маркс (кратък биографичен очерк с изложение на марксизма)» (Съч. Т. 21, с. 27). — 14, 15, 22, 27—29, 33—38, 40, 41, 45—49, 51, 53, 58, 142, 157, 161, 169, 170, 179, 187, 198, 244, 299, 302, 306—311, 369, 379, 381, 423, 427, 437, 438, 529, 537, 566, 569, 589—592, 593—595, 602, 604, 607—609.

Метличиков, В. А. — княз, помешчик в Клински уезд, Московска губерния (селцето Александрово на 120 версти от Москва). Имението му, известно под името «Круговската икономия» (23 000 десетини) е описано в «Сборник статистически сведения за Московска губерния. Отдел стопанска статистика», т. V, св. II. — 304.

Мил (Mill), Джон Стюарт (1806—1873) — английски буржоазен философ и икономист, един от видните представители на позитивизма. През 1865—1868 г. бил член на Долната камара на английския парламент. Главните философски трудове на Мил са: «Система на силогистичната и индуктивната логика» (1843) и «Преглед на философията на сър Уилям Хамилтън» (1865). Основен икономически труд — «Основи на политическата икономия» (1848). Мил принадлежи към онези представители на буржоазната политическа икономия, които според определението на Маркс «се стараеха да съгласуват политическата икономия на капиталистите с исканията на пролетариата, които повече не можеха да бъдат игнорирани» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 19). Мил прави крачка назад в сравнение с Д. Рикардо, той не приема теорията за трудовата стойност и я заменя с вулгарната теория за производствените разходи. Мил се опитва да обясни печалбата на капиталистите с лъженаучната теория за въздържанието на капиталистите в областта на потреблението. Мил е привърженик на човеконенавистническата теория на Малтус за народонаселението. Критика на икономическите възгледи на Мил прави Н. Г. Чернишевски в своите бележки към превода на неговата книга «Основи на политическата икономия» (1860—1861) и в труда си «Очерци из политическата икономия (по Мил)» (1861): — 36, 38.

Михайловски, В. Г. (род. в 1871 г.) — статистик. От 1897 до 1911 г. — помощник-завеждащ, а от 1911 г. — завеждащ отделението за статистика при Московската градска управа. След Октомврийската социалистическа революция остава на този пост и работи до 1922 година. От 1922 до 1927 г. е завеждащ отдел и член на колегията на ЦСУ. Михайловски участва във всички конгреси на руските статистици, ръководи 34 преброявания и проучвания. Първите му трудове, напечатани през 1897—1898 г., са: «Факти и цифри из руската действителност. I. Населението на Русия според първото всеобщо преброяване», «Развитие на железопътната мрежа в Русия» и други. — 244, 531, 537, 541, 569.

Михайловски, Н. К. (Посторонни) (1842—1904) — виден теоретик на либералното народничество, публицист, литературен критик, философ-позитивист, един от представителите на субективната школа в социологията; отстоява реакционната идеалистическа теория за «геронте» и «тълпата». Литературната дейност на Михайловски започва през 1860 г., през 70-те години той съставя и редактира

изданията на народниците; от 1892 г. става редактор на списание «Русское Богатство», на страниците на което води ожесточена борба с марксизма. В. И. Ленин критикува възгледите на Михайловски в труда си «Какво представляват «приятелите на народа» и как те воюват против социалдемократите?» (1894) и други произведения, а Г. В. Плеханов — в книгата си «Към въпроса за развитието на монистичния възглед за историята» (1895). — 438.

Михайловски, Я. Т. (род. в 1834 г.) — главен фабричен инспектор на Департамента за търговията и манифактурите при Министерството на финансите (1883—1894), автор на редица трудове по въпросите на народното образование и фабричното законодателство. — 449.

Мордвинов — едър помешчик от Таврическа губерния, граф, владее 80 000 десетини земя. — 245.

Морозов, С. В. (1770—1862) — фабрикант, родоначалник на милионерската фамилия Морозови, образувала няколко известни фирми: «Дружество на Николската манифактура на Сава Морозов, син и К^о», «Дружество на манифактурата на Викул Морозов и сянове в гр. Николско», «Компания на Богородско-Глуховската манифактура», «Дружество на Тверската манифактура за хартиени изделия». Морозов бил крепостен селянин, пастир, колар, тъкач-кустар, след това работил като наемен работник в копринената фабрика на Кононов, изпаднал в икономическа зависимост от него заради дългове и получавал за храна по 5 рубли годишно в асигнации. От 1797 г. започнал да работи самостоятелно, като станал собственик на раздавателна кантора-фабрика, в 1820 г. с четиримата си синове се откулил от своя помешчик Рюмин срещу огромната за онова време сума — 17 хил. рубли. От копринотъкачеството преминал към вълненото, а през 1847 г. започнал производство на памучни платове. През 90-те години в предприятията на Морозови работели към 40 хил. работници. — 521.

Морозови — фабриканти, потомци на Сава Морозов (вж. Морозов, С. В.). — 411.

Н

Н. — он, *Ник.* — он, *Николай* — он — вж. Даниелсон, Н. Ф.

Ниселович, Л. Н. (род. в 1858 г.) — адвокат, икономист и публицист, служил в Министерството на финансите и Държавната банка, бил член на III Държавна дума, кадет. Автор на трудове по финансови въпроси и история на фабрично-заводското законодателство. — 452.

О

Овсянников, Н. Н. (1834—1912) — писател и педагог, автор на редица трудове по история на Поволжието. — 417.

Орлов, В. И. (1848—1885) — статистик, един от основателите на земската статистика в Русия. От 1875 г. завеждал статистическото бюро на Московското губернско земство; под негово ръководство се вършела статистическа работа и в Тамбовска, Курска, Орловска, Воронежка и Самарска губерния. Той е един от първите, които приложили метода за цялостно експедиционно обследване по домакинства въз основа на обширна програма. Орлов до голяма степен е автор на «Сборници статистически сведения за Московска губерния», т. I—IX. От данните в трудовете на Орлов са се ползвали К. Маркс и В. И. Ленин. — 143, 148, 160, 199, 282.

Орлов, П. А. — съставител на «Указател на фабриките и заводите» (1881, 1887, 1894, 1895 г.), който В. И. Ленин счита за най-ценен източник за 70-те години на XIX век (вж. настоящия том, с. 444). — 209, 210, 250, 276, 280, 283, 285, 291, 316, 444, 447.

Осадчи, Т. И. — автор на трудове по въпросите на селското земевладение през 90-те години и белетрист през 900-те години. Автор на историко-етнографското и стопанско-статистическото изследване «Шчербановска волост в Елисаветградски уезд, Херсонска губерния» (1891). — 137.

Остряков, П. — етнограф, сътрудник на «Новгородские губернские ведомости» през 60-те години на XIX век и на «Вестник Европы» в 1879 г., изследвал кустарните занаяти в Русия. — 569.

†

П

Пашкевич, В. В. — автор на статията «Очерк за съвременното състояние на овощарството» (напечатана в сборника «Производителните сили на Русия», издание на Министерството на финансите, 1896). — 289.

Петър I Велики (1672—1725)} — цар от 1682 до 1725 г., първият всеруски император. — 407.

Плетньов, В. А. (1837—1915) — изследовател на Тверска губерния, от 1869 до 1874 г. секретар на губернията статистически комитет. Автор на трудове за кустарната промишленост в Тверска губерния, публикувани в «Статистически годишник на Руската империя», т. II, ч. III, С.-Петербург, 1872. В. И. Ленин оценява високо описанието на Плетньов за организацията и икономическия строй на обуварското производство. — 392, 393.

Плеханов, Г. В. (Волгин, А.) (1856—1918) — първият пропагандист на марксизма в Русия, непримирим борец за материалистически мироглед, виден деец на руското и международното работническо движение. В 1875 г., още като студент, Плеханов установява връзка с народниците, с работниците в Петербург и се включва в революционната дейност; в 1877 г. влиза в народническата органи-

зация «Земя и воля», а в 1879 г., след разцепването ѝ, застава начело на новосъздадената организация на народниците «Чорний передел». В 1880 г. Плеханов емигрира в чужбина, скъсва с народничеството и в 1883 г. в Женева създава първата руска марксистка организация — групата «Освобождение на труда». Като теоретик и публицист Плеханов написва много трудове по философия, икономика, история на социално-политическите учения, по въпросите на теорията на изкуството и литературата, които са ценен принос в съкровищницата на научния социализъм.

Най-важните теоретически трудове на Плеханов са: «Социализмът и политическата борба» (1883), «Нашите разногласия» (1885), «Към въпроса за развитието на монистичния възглед за историята» (1895), «Очерци по история на материализма» (1896), «Обосноваването на народничеството в трудовете на г-н Воронцов (В. В.)» (1896), «За материалистическото разбиране на историята» (1897), «Към въпроса за ролята на личността в историята» (1898) и други. «За 20 години, 1883—1903 — пише В. И. Ленин за Плеханов, — той даде маса превъзходни съчинения, особено против опортюнистите, махистите и народниците» (Съч., т. 20, с. 371); Ленин определя философските трудове на Плеханов като най-добрите в международната марксистка литература.

Но Плеханов прави сериозни грешки, които са зародиш на бъдещите му меншевишки възгледи. Той подценява революционната роля на селяните, разглежда либералната буржоазия като съюзник на работническата класа; признавайки на думи идеята за хегемонията на пролетариата, на практика се обявява против същността на тази идея. След II конгрес на РСДРП Плеханов застава на примиренчески позиции по отношение на опортюнизма, а след това се присъединява към меншевиките. През първата руска революция от 1905 — 1907 г. той има големи разногласия с болшевиките по основните въпроси на тактиката; по-късно на няколко пъти се отдръпва от меншевиките, като се колебае между меншевизма и болшевизма. През периода 1908—1912 г. Плеханов се обявява против ликвидаторите, възглавявайки групата на «меншевиките-партийци». През време на Първата световна война 1914—1918 г. застава на позициите на социалшовинизма. След Февруарската буржоазнодемократична революция през 1917 г. се връща в Русия, подкрепя буржоазното Временно правителство; към Великата октомврийска социалистическа революция се отнася отрицателно. — 14, 54—55, 199, 291, 342, 544.

Плотников, М. А. (умрял в 1903 г.) — земски статистик и публицист от народническото направление, служил в статистическото бюро на Нижегородското губернско земство до 1897 година. Автор на книгата «Кустарните производства в Нижегородска губерния» (1894); участвувал в двутомния сборник «Влиянието на реколтата и житните цени върху някои страни на руското народно стопанство» (1897). — 110.

Погожев, А. В. (1853—1913) — санитарен лекар и публицист по въпросите на работническия бит и работническото законодателство.

Известен с многобройните си ценни трудове за фабрично-заводската хигиена и санитарното състояние на промишлените предприятия. От 1902 г. — редактор на издаваното в Петербург списание «Промышленность и Здоровье». — 452.

Подолски — в края на 90-те години земски лекар от селището Котелва, Ахтирски уезд, Харьковска губерния; автор на съобщение, изпечатано във «Врачебная хроника Харьковской губернии» (1899, март). — 278.

Покровски, В. И. (1838—1915) — икономист и статистик; от 1871 до 1893 г. ръководи земската статистика в Тверска губерния; съставените с негово участие трудове за изучаване на Тверска губерния наброяват над 20 тома. В 1893 г. ръководил градската статистика в Петербург, а от 1894 г. завежда статистическото отделение на Департамента за митнически такси при Министерството на финансите; оглавява статистическата комисия на Гражданското икономическо дружество, в 1902 г. е избран за член-кореспондент на Академията на науките. — 392, 443.

Пономарьов, Н. В. — автор на статията «За движението на селскостопанските работници към югоизточните райони на Русия», напечатана в списание «Сельское Хозяйство и Лесоводство», 1896 г., кн. 2. Статията е написана въз основа на направеното от автора проучване на югоизточните райони на Русия през 1895 година. — 220.

Попов, М. — свещеник, автор на изследването «Занаятите в селището Воронцовка, Воронежска губерния», напечатано в «Трудове на комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия», св. IX (1883). — 382.

Постников, В. Е. (1844—1908) — икономист-статистик, работил в Министерството на земеделието и държавните имоти по устройството на държавните земи, член на Гражданското икономическо дружество. Автор на книгата «Южноруското селско стопанство» (1891). В. И. Ленин разглежда книгата на Постников в своите трудове «Новите стопански движения в селския живот», «По повод на така наречения въпрос за пазарите» (вж. Съч., т. I) и в «Развитието на капитализма в Русия». Оценявайки високо книгата на Постников, В. И. Ленин подчертава, че при обясняването на стопанските въпроси авторът изпада в противоречия и методологически грешки. — 60—61, 64, 65, 69, 71, 73, 81, 88, 91, 244, 606.

Посторонки — вж. Михайловски, Н. К.

Потресов, А. Н. (1869—1934) — социалдемократ, през 90-те години преминал към марксистите, участвувал в създаването на «Искра» и «Заря». След II конгрес на РСДРП — един от лидерите на меншевизма. През годините на Столипиновата реакция — ръководител на меншевиките-ликвидатори. През време на Първата световна война — оборонец и социалшовинист. След Великата октом-

врийска социалистическа революция емигрира в чужбина и в печата отправя нападки срещу съветската власт. — 324, 399, 400.

Приймак, Г. А. — статистик, съставител на сведения по преселническия въпрос. Под негово ръководство са съставени изданията на «Цифров материал за изучаване на преселването в Сибир» (1895 и 1896). — 169.

Пругавин, В. С. (1858—1896) — икономист и земски статистик, представител на либералното народничество. В развитието на кустарните артели виждал средство да се предотврати проникването на капитализма в селото. Известен с изследването си за кустарните производства и селската община. Печатни трудове: «Производства в Владимирска губерния». Св. I, IV (1882), «Селската община, кустарните производства и земеделското стопанство в Юревски уезд, Владимирска губерния» (1884) и др.; сътрудничи в списанията «Юридический Вестник», «Русская Мысль» и във вестник «Русские Ведомости». — 269, 272, 283—284, 292, 358.

Прудон (Proudhon), Пиер Жозеф (1809—1865) — френски икономист, социолог и публицист, един от основоположниците на анархизма, идеолог на дребната буржоазия; стреми се да увековечи дребната частна собственост и от дребнобуржоазни позиции критикува едрата капиталистическа собственост. Лансира утопични проекти за създаване на «народна банка», която чрез «безвъзмезден кредит» да помогне на работниците да се снабдят със средства за производство и да станат дребни стопани. Същия реакционен характер има утопията на Прудон за създаване на специални «разменни банки», с помощта на които трудещите се щели да си осигурят «справедлив плащмент на продуктите на своя труд и в същото време да не засегнат капиталистическата собственост върху оръдията и средствата за производство. От анархистки позиции той отрича държавата, разглеждайки я като главен източник на класовите противоречия. Предлага да се обединят в една класа буржоазиите и пролетариатът, пропагандира икономическо сътрудничество между тях въз основа на безпарична обмяна на стоки. В 1846 г. издава книгата си «Система на икономическите противоречия, или Философия на нищетата», в която излага своите дребнобуржоазни философско-икономически възгледи. Маркс в труда си «Нищета на философията прави унищожителна критика на книгата на Прудон и доказва нейната научна несъстоятелност. Избран през периода на революцията от 1848 г. в Учредителното събрание, Прудон осъжда революционните действия на работническата класа; одобрява бонапартисткия преврат от 2 декември 1851 г., след който във Франция се установява режимът на Втората империя. — 48, 49.

Пушилови — промишленици от село Красное, Коостромска губерния. Още през 60-те години търговската къща «Василий Пушилов сян» имала капитал от 60 хил. рубли. През 80-те години освен предприятията в село Красное Пушилови въртели постоянна търговия в Москва, Нижни Новгород и на други места. — 404.

Р

Распопин, В. — статистик, автор на статията «Частноземевладелското стопанство в Русия (По земски статистически данни)», поместена в кн. 11 и 12 на «Юридический Вестник» от 1887 г. — 185, 207, 224, 253, 275.

Рау (Rau), Карл Хайнрих (1792—1870) — немски икономист, от 1822 г. професор в Хайделбергския университет, последовател на Адам Смит и Рикардо. — 51.

Ремезов, Н. В. (род. в 1857 г.) — писател и публицист, работил като земемер в Уфимска губерния. В 1886 г. публикувал книгата си «Очерци за живота на дива Башкирия», в която разобличава колонизаторската политика на царското правителство. — 244.

Ржевски, В. А. (род. в 1866 г.) — инженер, председател на Московската уездна земска управа, член на IV Държавна дума (фракция на буржоазната партия на прогресистите); собственик на кантора за разглеждане на електротехнически изчисления и чертежи. Автор на доклада «Прилагане на електрическата енергия в селското стопанство», изнесен на II общоруски конгрес на електротехниците от 2 януари 1902 година. — 211.

Рибопиер, Г. И. — земевладелец от Кромски уезд, Орловска губерния (село Николское), граф; неговото имение било организирано като капиталистическо предприятие с много наемни работници и подобрена техника (описано в «Сборник статистически сведения за Орловска губерния», т. IV, св. 2, с. 127—138). — 304.

Рикардо (Ricardo), Дейвид (1772—1823) — виден английски икономист, автор на трудовете «Начала на политическата икономия и данъчното облагане» (1817), «За покровителството на земеделието» (1822) и други, в които класическата буржоазна политическа икономия получава завършен вид. Защищавайки интересите на буржоазията в борбата ѝ с остатъците от феодализма, Рикардо отстоява принципа на свободна конкуренция, иска да се премахнат всички ограничения, които спъват развитието на капиталистическото производство. Историческото значение на Рикардо за икономическата наука се състои преди всичко в неговата теория за трудовата стойност, която той се стреми да постави в основата на цялата политическа икономия. Развивайки теорията на А. Смит за стойността, Рикардо доказва, че стойността се определя от труда, изразходван за производството на стоката, и от този източник възникват както работната заплата на работника, така и нетрудовите доходи — печалбата и рентата. Той открива противоположността между работната заплата на работника и печалбата на капиталиста, т. е. открива сблъсъка между интересите на пролетарната и буржоазната в сферата на обръщението. Но класовата ограниченост прециз на Рикардо да направи истински научен анализ на капитализма, да разкрие

тайната на капиталистическата експлоатация. Рикардо счита стокното производство и капитализма за вечна и естествена форма на общественото производство. Той не разкрива социалната природа на стойността, не вижда разликата между стойността и цената на производството и не може да разбере произхода и същността на парите.

Критика на теоретическите възгледи на Рикардо е направена от К. Маркс в «Капиталът», «Теории за принадлежната стойност» и други произведения. — 35, 37.

Родбертус—Ягецов (Rodbertus—Jagetzow), *Йохан Карл* (1805—1875) — немски вулгарен икономист, едър пруски земевладелец, един от теоретичите на «държавния социализъм». Родбертус счита, че противоречията между труда и капитала могат да бъдат разрешени чрез редица реформи, проведени от пруската юнкерска държава; на него му е нужна, както пише Енгелс, «привилегирована класа най-малкото за през следващите 500 години» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 189). Като не разбира произхода на принадлежната стойност и същността на основното противоречие на капитализма, Родбертус смята, че причина за икономическите кризи е недостатъчното потребление на народните маси. Главни трудове на Родбертус: «Към познанието на нашия държавностопански строй» (1842), «Социални писма до фон Кирхман» (1850—1851, 1884). — 49—51.

Романенко, А. А. — лекар, един от докладчиците на VII конгрес на лекарите от Харьковска губерния, който се състоял в 1898 година. — 279.

Рославлев, И. — свещеник, автор на статията «Конопено-въжарският занаят в село Избилица, Горбатовски уезд», напечатана в «Нижегородски сборник», т. IV (Н.-Новгород, 1871). — 379.

Рошер (Roscher) *Вилхелм Йорг Фридрих* (1817—1894) — немски буржоазен икономист, професор, един от основателите на «историческата школа» в политическата икономия, която отрича съществуването на икономически закони в развитието на обществото и подменя научното изследване с описание на отделни исторически факти. В петтомното му съчинение «Системата на народното стопанство», в което влиза и споменатата от В. И. Ленин «Икономика на селското стопанство» (1873), е събран обширен фактически материал. Теоретическите възгледи на Рошер са разкритикувани в трудовете на К. Маркс — «Капиталът» и «Теории за принадлежната стойност». — 125, 248.

Рудньов, С. Ф. (умрял в 1909 г.) — статистик, помощник-началник на статистическото отделение на Московската губернска земска управа, автор на статията «Поминъците на селяните в Европейска Русия», напечатана в «Сборник Саратовского земства», 1894 г., кн. 6 и 11. — 224, 227—229, 259, 317.

С

Салтиков, М. Е. (Щедрин, Н.) (1826—1889) — велик руски писател-сатирик, революционен демократ. В своите произведения подлага на унищожителна критика самодържавно-крепостническия строй на Русия, създава цяла галерия от образи на своеволни помещици, представители на царската бюрокрация, страхливи либерали и за пръв път в художествената литература въвежда типове на буржоазните хищници. Споменаваните в този том очерци «Житейски дреболии» (1884—1889) отразяват икономическите процеси, извършващи се в следреформеното село (особено «Пресметливият мужик», «Изденици народни», «Шивачът Гришка»). К. Маркс и В. И. Ленин ценят високо произведенията на великия руски сатирик. Образите от произведенията на Салтиков, особено Юдушка Головльов — главен герой на романа «Господарите Головльови», наречен от Ленин безсмъртен, са широко използвани в Лениновите трудове за критика и разобличаване на враждебните на народа социални групи и политически партии. През 1863—1864 г. Салтиков става водещ публицист в революционно-демократичното списание «Современник», а от 1868 г. влиза в редакцията на списание «Отечественные Записки». След смъртта на Некрасов, в 1878 г., става отговорен редактор на списанието и истински духовен вожд на демократичната интелигенция, продължаваща великите традиции на революционната демокрация от 60-те години. — 260.

Санин, А. А. (род. в 1869 г.) — марксистки писател от 90-те години, сътрудничи в «Самарский Вестник» (1896—1897), участва в сборника «Пролетарска борба». Негов е преводът на книгата на И. Гурвич «Икономическото положение в руското село» (1896), към която той дава собствено обширно приложение. Отзивите на В. И. Ленин за него вж. в писмото до А. Н. Потресов от 26 декември 1902 г. (Ленинският сборник IV, с. 200). — 217.

Свирски, В. Ф. — инженер-технолог, техник във Владимирската губернска земска управа в края на 80-те години, автор на книгата «Фабрики, заводи и други промишлени предприятия във Владимирска губерния» (1890). — 513.

Сей (Say), Жан Батист. (1767—1832) — френски буржоазен икономист, родоначалник на вулгарната политическа икономия. В своите трудове се опитва да опровергае теорията за трудовата стойност, като обявява за източник на стойността «трите фактора на производството» — труда, капитала и земята, отрича експлоатацията на трудещите се, антагонизма между труда и капитала, противоречието между производството и потреблението, възможността за икономически кризи. К. Маркс критикува буржоазно-апологетичните възгледи на Сей в «Капиталът» и «Теории за принадлежната стойност». — 37.

Семевски, В. И. (1848—1916) — руски историк, представител на народническото направление в руската историография. Автор на

редица трудове по въпросите на социалната история и историята на напредничавата обществена мисъл в Русия през XVIII век и първата половина на XIX век, в които разглежда проблемите от идеалистически позиции. Без да разбира закономерностите на социално-икономическото развитие, Семевски идеализира селската община, обяснява неправилно причините за отменянето на крепостното право и т. н. Сътрудничи в «Отечественные Записки», «Русское Богатство» и други народнически и либерално-буржоазни списания. — 452.

Семьонов, А. В. — автор на труда «Изучаване на историческите сведения за руската външна търговия и руската промишленост от средата на XVII век до 1858 година», в три части. — 452, 453, 465.

Семьонов, Д. Д. (1834—1902) — прогресивен педагог и писател, преподавател по география и история в петербургските гимназии; съставител на шесттомния труд «Отечественное знание» и автор на други трудове. — 431.

Семьонов (Семьонов-Тян-Шански), П. П. (1827—1914) — виден руски географ, статистик, ботаник, ентомолог, държавен деец; почетен член на Петербургската академия на науките и на Академията на изкуствата. От 1873 г. — подпредседател и фактически ръководител на Руското географско дружество, председател на Руското ентомологическо дружество от 1889 г., директор на Централния статистически комитет (1864—1875), председател на статистическия съвет (1875—1897). В 1870 г. организира I конгрес на статистиците, който поставя основите на руската земска статистика; ръководи първото общо преброяване на населението в Русия. Автор на голям брой трудове. — 137, 440, 569.

Сениор (Senior), Насау Уилям (1790—1864) — английски вулгарен икономист, който защитава интересите на фабрикантите и взема дейно участие в агитацията им против намаляването на работния ден в Англия (30-те години на XIX век). К. Маркс в първия том на «Капиталът» рязко критикува неговия памфлет «Писма за влиянието на фабричното законодателство върху памукотекстилната промишленост» (1837) (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 236—241). — 42.

Сисмонди (Sismondi), Жан-Шарл-Леонар Симонд дьо (1773—1842) — швейцарски икономист и историк. В началото на дейността си Сисмонди стои близо до буржоазната класическа школа в политическата икономия, по-късно става представител на дребнобуржоазния социализъм, родоначалник на икономическия романтизъм, изразяващ възгледите на дребните производители. Показвайки противоречията на капитализма, Сисмонди не може да разкрие техните основи. Той не разбира прогресивните тенденции на едрото капиталистическо производство, провъзгласява за идеал цеховата организация на промишлеността и патриархалното селско стопанство, които никак не съответствуват на изменилите се икономически условия.

Ленин прави обстойна критика на учението на Сисмонди в своя труд «Към характеристиката на икономическия романтизъм». Основни икономически трудове на Сисмонди: «Новите начала на политическата икономия или за богатството в неговото отношение към народонаселението» (1819) и «Етюди по политическа икономия» (1837—1838). — 25, 37, 47, 125.

Скалковски, К. А. (род. в 1843 г.) — минен инженер и писател. От 1867 г. около 10 години е секретар на Дружеството за съдействие на руската промишленост и търговия, като представител на което влиза в Комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия. От 1870 до 1881 г. съставя и редактира сборниците «Минната промишленост в Русия»; от 1891 до 1896 г. е директор на минния департамент. — 466.

Скворцов, А. И. (1848—1914) — буржоазен икономист, агроном, професор в Новоалександровския институт за селско стопанство и лесовъдство, автор на редица трудове по политическа икономия и икономика на селското стопанство. В. И. Ленин неведнъж критикува буржоазните възгледи на Скворцов в своите трудове. Главни трудове на Скворцов: «Влиянието на парния транспорт върху селското стопанство» (1890), «Икономически етюди» (1894), «Основна на политическата икономия» (1898) и др. — 23, 40.

Скворцов, П. Н. — статистик, «легален марксист», печата статии в «Юридический Вестник» и «Научное Обозрение» през 80-те и 90-те години на XIX век. В статията си «Стоковият фетишизъм», публикувана в «Научное Обозрение», кн. 12 от 1899 г., отправя враждебна критика по адрес на книгата на В. И. Ленин «Развитието на капитализма в Русия». Рецензията получава унищожително опровержение в статията-отговор на В. И. Ленин «Некритична критика» (вж. настоящия том, с. 589—609). — 83, 587, 588—597, 599—607.

Смирнов, А. — автор на труда «Павлово и Ворсма, известни със стоманено-шлосерското производство села в Нижегородска губерния» (1864). — 324, 397, 416, 521.

Смит (Smith), Адам (1723—1790) — английски икономист, най-видният представител на класическата школа на буржоазната политическа икономия. В своя труд «Изследване върху природата и причините за богатството на народите» (1776) за пръв път определя като източник на стойността всеки труд, в който и отрасъл на производството да е вложен. Изхождайки от това положение, прави твърде важния извод, че заплатата на работника представлява част от неговия продукт и се определя от стойността на неговите средства за съществуване, че източник на доходите на капиталистите и земеделците също е трудът на работниците. Смит за пръв път посочва, че капиталистическото общество се състои от три класи: работници, капиталисти и земевладелци, но ограничен от буржоазния си мироглед, той отрича наличието на класова борба в това общество. Отбелязвайки големите заслуги на Смит в развитието на политическата

икономия, К. Маркс и В. И. Ленин същевременно показват буржоазната ограниченост, противоречивостта и погрешността на неговите възгледи. Смит смесва правилното определяне на стойността на стоката чрез съдържащото се в нея работно време със стойността на самия труд. Той твърди, че при капитализма стойността се образува само от доходите — работна заплата, печалба и рента, и погрешно не включва стойността на постоянния капитал, потребен при производството на стоката. Погрешните тези на Смит бяха използвани от вулгарните буржоазни икономисти за идеологическа защита на капитализма. — 34—37, 48, 50, 51, 58, 295, 566.

Сорокини — търговци, до 1861 г. крепостни селяни, забогатели от ювелирното производство. Освен предприятията в село Красное, Костромска губерния, имали през 80-те години няколко чифлика с 2500 десетини земя, а също търговско заведение в Петербург. — 404.

Старият маслар — псевдоним на автора на статията «Кои са тъмните страни на маслопроизводството и какъв е изходът от тях», поместена във вестник «Северный Край» (Ярославл), бр. 223 от 25 юли (6 август) 1899 година. (Псевдонимът не е дешифриран.) — 267.

Стебут, И. А. (1833—1923) — професор, виден руски агроном и обществен деец. Завеждал катедри в Горигорецкия земеделски институт, в Петербургския университет и в Петровската селскостопанска академия (сега Московската селскостопанска академия «Тимирязев»). От 1898 г. — председател на научния комитет при Министерството на земеделието и държавните имоти. Основател и един от редакторите на списание «Русское Сельское Хозяйство». Автор на голям брой трудове за селското стопанство. — 22, 164, 196.

Столпянски, Н. П. (род. в 1844 г.) — учител по история и география в различни учебни заведения, през 60-те години е един от организаторите на неделни училища. По поръчение на Комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия през 80-те години описва кустарните занятия в село Порече-Рибнос, Ростовски уезд, Ярославска губерния. Материалите от това проучване са публикувани в XIV св. на «Трудовете на Комисията». — 291.

Столипин, П. А. (1862—1911) — едър помещик, председател на Министерския съвет и министър на вътрешните работи на Русия от 1906 до 1911 г., убит в Киев в 1911 г. от есера Богров. С неговото име е свързан периодът на най-жестоката политическа реакция, когато смъртното наказание широко се прилага с цел да бъде смазано революционното движение («столипинската реакция» през 1907—1910 г.). В 1907 г. по негово предложение царят разпуска II Държавна дума и на 3 юни издава нов избирателен закон, който осигурява в Думата контрареволуционно мнозинство. Столипин провежда аграрна реформа с цел да създаде здрави кулашки стопанства като опора на царското самодържавие в селото. Но опитът му да заздрави буржоазно-помешчическия строй чрез някои реформи от горе в

интерес на буржоазията и помещиците, като запази самодържавието, напълно се проваля. — 16.

Строкин, Н. А. — автор на книгата «Производството на лен в Псковска губерния» (Петербург, 1882). — 271.

Струве, П. Б. (1870—1944) — руски буржоазен икономист, публицист; през 90-те години един от най-видните представители на «легалния марксизъм», а по-късно се нарежда сред «критиците на марксизма». В. И. Ленин го нарича «велик майстор на ренегатството» (Съч. Т. 13, с. 505). Още в първия си труд «Критични бележки по въпроса за икономическото развитие на Русия» (1894) Струве критикувайки народничеството, прави «допълнения» и «критика» на икономическото и философското учение на К. Маркс, солидаризира се с представителите на вулгарната буржоазна политическа икономия, проповядва малтусианство. В началото на 900-те години Струве окончателно скъсва с марксизма и социалдемократията, става редактор на либерално-буржоазното списание «Освобождение» (1902—1905) и един от теоретичите и организаторите на либерално-монархическата организация «Съюз за освобождение» (1904—1905). От образуването на партията на кадетите през 1905 г. е член на нейния ЦК. След поражението на революцията от 1905—1907 г. Струве се смъква на позициите на черносотнически национализъм; от началото на Първата световна война 1914—1918 г. е един от агресивните идеолози на руския империализъм. След Великата октомврийска социалистическа революция Струве става върл враг на съветската власт, член на контрареволуционното правителство на Врангел и белоемигрант. В. И. Ленин критикува възгледите на Струве в редица свои произведения. — 16, 29, 88, 197, 200, 268, 270, 443, 529, 609.

Т

Тезяков, Н. И. (1859—1925) — виден здравен деец, в 1884 г. завършва Казанския университет и работи като санитарен лекар в Херсонското, Саратовското и други земства. Автор на много изследвания по въпросите на санитарните условия на труда и битя на селскостопанските работници. След Октомврийската социалистическа революция активен деец на съветското здравеопазване; от 1920 г. работи в Народния комисариат на здравето. В. И. Ленин дава положителна оценка за книгата на Тезяков «Селскостопанските работници и организацията на санитарния надзор над тях в Херсонска губерния» (1896) и същевременно посочва в нея някои грешки от народнически характер. — 213, 216, 218, 220—222, 224, 227, 229, 230, 233, 234, 236, 237, 245.

Терентиев, И. М. — фабрикант, собственик на текстилна фабрика за американ в град Шуя, основана в 1866 година. През 90-те години във фабриката работели 1160 работници, а стойността на производството достигала 1,8 млн. рубли. — 454.

Тило, А. А. (род. з 1849 г.) — изследовател на кустарните занаяти в Костромска губерния. До 1875 г. служи при оренбургския генерал-губернатор; от 1875 г. е съветник в Костромското губернско управление. Неговите произведения са напечатани в «Трудове на комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия», т. IX, XIV, XV и други. — 404, 430.

Тимирязев, Д. А. (1837—1903) — руски статистик, дълго време бил редактор на «Ежегодник Министерства Финансов» и «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», ръководил различни статистически работи. От 1894 г. завеждал отдела за селскостопанска икономия и статистика при Министерството на държавните имоти; влизал в Комисията за обследване на кустарната промишленост в Русия; член на Руското географско дружество; член-кореспондент на Гражданското икономическо дружество. Автор на много трудове по статистика на промишлеността. — 440, 442.

Трирогов, В. Г. — статистик, помощник-председател на Саратовския губернский статистически комитет, автор на книгата «Общината и данъдите» (1882). — 123, 143, 236.

Туган-Барановски, М. И. (1865—1919) — руски буржоазен икономист, през 90-те години виден представител на «легалния марксизъм», сътрудник на списанията «Новое Слово» (1897), «Начало» (1899) и други. Прави критика на Маркс. През периода на първата руска буржоазнодемократична революция е член на партията на кадетите. След Октомврийската социалистическа революция — активен деец на контрареволуцията в Украйна, министър на финансите в буржоазната Украинска централна рада. Основни трудове на Туган-Барановски от 90-те години «Промышлените кризи в съвременна Англия, техните причини и влияние върху народния живот» (1894), «Руската фабрика в миналото и днес», т. I (1898) и други. — 29, 37, 40, 47, 200, 325, 442, 443, 446, 452, 453, 477, 497, 519, 523, 609.

У

Уваров, М. С. — автор на статията «За влиянието на гурбетчийството върху санитарното положение в Русия», напечатана в списание «Вестник Общественной Гигиены, Судебной и Практической Медицины» от 1896 г., юли. — 549.

Уеб (Webb), Сидни (1859—1947) и **Беатрис** (1858—1943) — известни английски обществени дейци. Заедно написали редица трудове по история и теория на английското работническо движение. Най-главният от тях е «Industrial Democracy», London, 1897 («Теория и практика на английския трейдюнионизъм», 1897). В. И. Ленин превел на руски език първия том на този труд и редактирал превода на втория том. Книгата излиза в Русия през 1900—1901 г. В своите трудове С. и Б. Уеб развиват идеята, че работни-

ческият въпрос може да бъде решен чрез реформи в условията на буржоазния строй.

Сидни Уеб (впоследствие лорд Пасфийлд) е един от основателите на реформисткото «Дружество на фабианците», член на парламента от 1922 г., министър на търговията в 1924 г. и министър на домоиниите и колонии в 1929 година.

След 1917 г. С. и Б. Уеб се отнасят с големи симпатии към Съветския съюз. — 510, 562.

Успенски, Г. И. (1843—1902) — виден руски писател и публицист, революционен демократ. Сътрудничи в списанията «Современник» и «Отечественные Записки». За пръв път се появява в печата през 1862 г. с разказа «Идилия», през 1865 г. става сътрудник на списание «Современник», а след неговото закриване — постоянен сътрудник на списание «Отечественные Записки». В своите произведения с голямо майсторство изобразява потисничеството и безправнето на градските бедняци и на селяните, мъките и нуждите на народа, експлоатиран от помешниците и буржоазните хищници. Въпреки народническите си възгледи показва реалистично развитието на капиталистическите отношения в селото, разрушаването на общината. В. И. Ленин цени високо Успенски, счита го за един от «най-добрите писатели, които описват селския живот», и в трудовете си често се позовава на неговите произведения. — 294, 670.

Фалц-Фейн — земевладелец от Таврическа губерния, имал към 200 000 десетини земя. — 212, 245.

Фейнберг, Л. Б. — лекар, автор на доклада «За необходимостта да се обследват плантацията с цвекло в Харковска губерния в санитарно отношение», напечатан във «Врачебная хроника Харьковской губернии» от 1899 г., септември. — 279.

Флеровски, Н. (Берви, В. В.) (1829—1918) — руски икономист и социолог, един от представителите на руския утопичен социализъм, бил близък до народниците. За революционната си дейност през 60-те и 70-те години е бил заточаван, а от 1862 до 1895 г. се е намирал под полицейски надзор. Неговата книга «Положението на работническата класа в Русия» (1869) получила висока оценка от К. Маркс, който я нарича «първата книга, в която се казва истината за икономическото положение в Русия» (вж. К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч. Т. 32, с. 360). — 224, 550.

Фокини — фабриканти от Иваново-Вознесенск, собственици на фабрики за басма и избелване на платна. Първото предприятие с ръчно производство било основано в 1838 година. През 90-те години във фабриките работели над 500 работници, стойността на производството достигала 2,2 млн. рубли. Към 1909 г. броят на работниците се увеличил на 922, а производството — на 4,5 млн. рубли. — 521.

Форкад (Forcade), **Йожен** (1820—1869) — френски икономист и публицист. Според характеристиката на Маркс бил вулгарен икономист (вж. «Капиталът», т. III, гл. 49). — 49.

Фортунатов, **А. Ф.** (1856—1925) — професор, известен руски статистик от народническото направление. Автор на много трудове по селскостопанска икономика и статистика. През 80-те години участвувал в статистическите преброявания в Московска, Самарска и Тамбовска губерния; деец в статистическата секция на Московското юридическо дружество. От 1885 до 1924 г. преподавател по статистика в различни висши учебни заведения. — 93, 241.

Х

Хабаров — майстор от село Ворсма, Нижегородска губерния. — 521.

Хайне (Heine), **Хайнрих** (1797—1856) — велик немски поет и писател, един от най-големите революционни поети на XIX век. Бори се против феодално-юнкерската реакция, против немския национализъм и филистерство, за което високо го ценят Маркс и Енгелс; личното познанство и кореспонденцията с Маркс оказват голямо влияние върху политическото развитие на поета. Въпреки всичките си противоречия Хайне принадлежи към онези най-големи и прогресивни умове на своята епоха, които благодарение на революционния патриотизъм, на дълбоката си и непримирима омраза към реакцията стигат до съзнанието за историческата роля на работническата класа. — 14.

Харизоменов, **С. А.** (1854—1917) — виден руски земски статистик и икономист. През 70-те години на XIX в. бил член на народническата организация «Земя и воля», а след разцеплението в нея преминава към «Черний передел»; в 1880 г. се оттегля от революционното движение и се занимава със статистика. Харизоменов изследва кустарните поминъци във Владимирска губерния, ръководи работата по проучване на домакинствата в Таврическа губерния, земските статистически обследвания в Саратовска, Тулска и Тверска губерния. Написал е редица статии по въпросите на икономиката, публикувани в списанията «Русская Мысль» и «Юридический Вестник». Най-важният му труд е «Поминъците във Владимирска губерния»; на който често се позовава В. И. Ленин в «Развитието на капитализма в Русия». — 84, 356, 358, 372, 410, 413, 416, 425, 429, 431, 526.

Хатисов, **К.** — автор на статията «Кустарните поминъци в Закавказкия край. Отчет за 1891 г.», напечатана във II том на «Отчети и изследвания за кустарната промишленост в Русия» (С.-Петербург, 1894). — 569.

Хаоров, М. М. (ум. в 1868 г.) — искусен павловски майстор на катинари. Прославил се с изработката на така наречените нашийни катинари с много малки размери, стигащи до 3 мм. — 412.

Хелд (Held), Адолф (1844—1880) — немски буржоазен икономист, професор, последовател на историческата школа в политическата икономия, активен член и секретар на «Съюза за социална политика», около който се групирани «катедърсоциалистите» — противници на марксизма, привърженици на социалните реформи, на класовия мир и увековечаването на капиталистическия строй. — 529.

Херкнер (Herкner), Хайнрих (1863—1932) — немски буржоазен икономист, професор, вицепрезидент на «Съюза за социална политика». — 51.

Херценщайн, Г. М. (род. в 1851 г.) — лекар, автор на трудове по санитарните въпроси. Най-важни произведения: «Сифилисът в Русия» (1885), «Санитарните условия по време на Източната война», «Санитарните условия в кибритеното производство», «Гурбетчийството» и други. В 1887 г. става приват-доцент по медицинска география и статистика в Медико-хирургическата академия. — 556.

Хлюстин, П. И. (род. в 1856 г.) — земевладелец-дворянина от Кромски уезд, Орловска губерния (с. Високое, Студенецка волост). Неговото стопанство от капиталистически тип е описано в «Сборник статистически сведения за Орловска губерния», т. IV, ч. II, 1892, с. 138—146. — 304.

Ч

Чалърз (Chalmers), Томас (същият е и Чалмерс) (1780—1847) — английски икономист, свещеник. Маркс го нарича «протестантски архипоп», «един от фанатичните малтусианци». В 1832 г. издава книгата «On political economy in connexion with the moral state and prospects of society» («За политическата икономия във връзка с моралното състояние и моралните перспективи на обществото»). На критиката на тази книга са посветени няколко от последните страници в I том на «Теории за принадлежната стойност» на Маркс, а също и отделни бележки в I том на «Капиталът». — 37.

Чаславски, В. И. (1834—1878) — статистик, редактор в статистическия отдел на Министерството на държавните имоти. Участвувал в експедицията на Гражданското икономическо и на географското дружество за изследване на търговията със зърнени храни и производителността в Русия. Автор на труда «Земеделското гурбетчийство във връзка с преселването на селяните», напечатан в «Сборник официални сведения», т. II, 1875. — 224, 225, 549.

Черненко, Н. Н. (род. в 1863 г.) — статистик, служил в Орловско, Московско, Саратовско и Тверското земство; участвувал

в аграрната комсия на кадетската партия. В издадения през 1905 г. труд «Към характеристиката на селското стопанство» прави няколко полемични бележки за книгата на В. И. Ленин «Развитието на капитализма в Русия». В. И. Ленин му отговаря във второто издание на книгата с малък абзац в § 11, гл. II. — 136.

Чернишевски, Н. Г. (1828—1889) — велик руски революционен демократ, учен, писател, литературен критик; един от най-видните предшественици на руската социалдемократия. Чернишевски е идеен вдъхновител и вожд на революционно-демократичното движение през 60-те години в Русия. Като социалист-утопист той счита, че може да се премине към социализма през селската община, но същевременно като революционен демократ «умееше да влияе върху всички политически събития от неговата епоха в революционен дух, като провеждаше — през пречките и препятствията на цензурата — идеята за селска революция, идеята за борба на масите за смъкване на всички стари власти» (В. И. Ленин. Съч. Т. 17, с. 110). Редактираното от него списание «Современник» е глас на революционните сили в Русия. Чернишевски гневно разобличава крепостническият характер на «селската» реформа от 1861 г., призовава селяните на въстание. В 1862 г. е арестуван и хвърлен от царското правителство в Петропавловската крепост, където прекарва около 2 години, а след това е осъден на седем години каторжен труд и на вечно изгнание в Сибир. Едва на края на живота си Чернишевски бил освободен. До края на дните си той си остава страстен борец против социалното неравенство, против всички прояви на политически и икономически гнет.

Огромни са заслугите на Чернишевски в развитието на руската материалистическа философия. Неговите философски възгледи са връх на цялата домарксозна материалистическа философия. Материализмът на Чернишевски има революционен, действителен характер. Чернишевски критикува рязко различните идеалистически теории и се стреми да преработи диалектиката на Хегел в материалистически дух. В областта на политическата икономия, естетиката и историята Чернишевски показва образци на диалектически подход към изследването на действителността. К. Маркс, който изучава произведенията на Чернишевски, ги цени много високо и нарича Чернишевски велик руски учен. Ленин пише за Чернишевски, че «той е единственият истински велик руски писател, който съумява от 50-те години чак до 88-а година да остане на равнището на цялостния философски материализъм. . . Но Чернишевски не съумява, по-вярно: не е могъл — отбелязва Ленин — поради изостаналостта на руския живот да се издигне до диалектическия материализъм на Маркс и Енгелс» (Съч. Т. 14, с. 381).

Чернишевски е автор на редица блестящи произведения в областта на философията, политическата икономия, историята, етиката и естетиката. Неговите литературно-критически произведения оказаха огромно влияние върху развитието на руската литература и изкуство. Романът на Чернишевски «Какво да се прави?» (1863) е възпитал не едно поколение революционери в Русия и в чужбина. — 590.

Черняев, В. В. (1844—1892) — чиновник в Министерството на държавните имоти, автор на статиите «Земеделските оръдия и машини, тяхното разпространение и производство», напечатана в «Сельское и Лесное Хозяйство России» (1893), и «Селскостопанското машиностроение», напечатана в «Историко-статистический обзор промышленности России», т. I, 1883 и т. II, 1886 г. — 207, 223.

Чулкови — търговци, до 1861 г. крепостни селяни от село Красное, Костромска губерния; забогатели от ювелирното производство. — 404.

Чупров, А. И. (1842—1908) — професор-икономист, либерал. Бил председател на статистическото отделение на Московското юридическо дружество. Автор на много трудове за железопътното стопанство и аграрния въпрос. Редактор на либерално-народническия сборник «Влияние на реколтата и житните цени върху някои страни на руското народно стопанство» (1897) и автор на една от статиите в този сборник. В. И. Ленин рязко критикува аграрните трудове на Чупров. — 200, 298.

Ш

Шаховской, Н. В. (1856—1906) — председател на Петербургския цензурен комитет, началник на главното управление по печата; княз. Автор на книгите: «Сельскохозяйственные отхожие промыслы» (Москва, 1896), «Земледельческий отход крестьян» (Петербург, 1903). В списъка на източниците, приложен към втората книга, посочва и «Развитието на капитализма в Русия» от В. Илин. — 212, 225—227, 229, 231, 236, 245.

Шереметиеви — дворянска фамилия, има общ произход с графската; към 60-те години владеели следните промишлени села: Богородское, Горбатовски уезд, Нижегородска губерния — 2590 души крепостни; Юрино, Василевски уезд, Нижегородска губерния — 1034 души и др. — 386.

Шереметиеви — едри земевладелци, принадлежащи към едни от древните боярски родове, потомци на фелдмаршал Б. П. Шереметиев. До 1861 г. владеели към 1 млн. десетини земя и имали над 200 хил. крепостни. След реформата от 1861 г. владеели към 300 хил. десетини земя. В течение на две столетия, до падането на царското самодържавие, Шереметиеви заемали висши длъжности в двореца и в правителството. — 441.

Шимарьов, Д. И. — автор на книгата «Кратък очерк за промишлеността в района на Нижегородската и Шуйско-Ивановската жп линия» (1892). — 521.

Шмит, бр. — фабриканти в Ковненска губерния. През 90-те години фирмата се наричала: «Германско дружество «Завод Вестфалня» на бр. Шмит»; през 900-те години: «Ковненско акционерно

дружество на заводи за метални изделия». Заводът бил основан в 1879 г. и произвеждал катинари, гвоздеи, лопати и други дребни железарски стоки. През 90-те години в завода работели към 600 работници, през 900-те години — около 1200 работници. — 400.

Щербачов, В. С. — автор на «Обзор на тютюнопроизводството в Русия», издаден по разпореждане на Департамента на земеделието в 1894 година. — 286.

Щербина, Ф. А. (1849—1936) — земски статистик, народник. През 1884—1903 г. завеждал Воронежкото земско статистическо отделение. В 1907 г. бил член на II Държавна дума от партията на народните социалисти. След Великата октомврийска социалистическа революция емигрирал в чужбина. Съставил и издал под своя редакция редица статистически трудове, между които: «Селското стопанство в Острогожки уезд» (1887), «Своден сборник за 12 уезда на Воронежка губерния» (1897), «Селските бюджети и тяхната зависимост от добивите и цените на зърнените храни» (1897). В. И. Ленин критикува рязко неправилните му методи на обработка на статистическите данни, изопачаващи действителността. — 136, 156, 158.

Щ

Щамлер (Stammler), Рудолф (1856—1939) — професор, немски юрист и философ, неокантианец. Идеализирайки буржоазното общество, критикува марксизма, оказва голямо влияние върху «социалната школа» в политическата икономия. Неговото учение за единството на нацията по-късно се превръща в една от теоретическите основи на фашизма. В. И. Ленин характеризира теоретическите възгледи на Щамлер като схоластика, в която няма и помен от съдържание, а неговите критически нападки против марксизма — като образец на «глупави «определения» на най-посредствен юрист в най-лошия смисъл на тази дума» (вж. Ленинский сборник IV, с. 33). — 608, 609.

Ю

Юр (Ure), Ендрю (1778—1857) — английски химик, писател и икономист, професор в един от колежите в Глазгоу. Написал много трудове по въпросите на химията и икономиката. Маркс нарича Юр апологет на машинното производство — Пиндар на капиталистическата фабрика (вж. Съч. Т. 23, с. 222). — 220.

Я

Янсон, Ю. Е. (1835—1893) — икономист и статистик, професор в Петербургския университет. Бил член на статистическия съвет при Министерството на вътрешните работи, помощник-председател на Петербургския губернский статистически комитет, член на Географ-

ското и на Гражданското икономическо дружество, член-кореспондент на Руската академия на науките (от 1892 година). Участвувал в изследванията на търговията със зърнени храни, в комисията за обследване на кустарната промишленост, бил организатор на преброяването на столичното население и на санитарната статистика. Автор на трудовете «Значението на теорията на Рикардо за рентата» (1864), «Сравнителна статистика на Русия и западноевропейските държави» (1878—1880), «Опит за статистическо изследване на селските надели и плащания» (1877) и други. — 67, 150.

ДАТИ, СВЪРЗАНИ С РАБОТАТА
НА В. И. ЛЕНИН ВЪРХУ КНИГАТА
«РАЗВИТИЕТО НА КАПИТАЛИЗМА В РУСИЯ»

1896

- Януари, 2 (14)* В писмо от Петербургския затвор Ленин съобщава на А. К. Чеботарева за намерението си да напише труд, излага плана на изследването и я моли да му изпрати в затвора книги по съставения от него списък.
- Началото на януари* В затвора Ленин започва усилено да работи върху книгата си «Развитието на капитализма в Русия».
- Януари, 16 (28)* Ленин пише на сестра си А. И. Улянова-Елизарова, като я моли да събере земските сборници (тверски, нижегородски, саратовски) и заедно с «Военно-статистическия сборник» и Сводния сборник да ги изпрати в цайхауза на затвора, откъдето ще може да получава книги за своята работа.
- Януари 1896—
февруари 1897 г.* Два пъти седмично (в сряда и събота) Ленин получава в затвора книги, необходими за работата му върху «Развитието на капитализма в Русия», които му изпраща сестра му А. И. Улянова-Елизарова от библиотеките на Гражданското икономическо дружество, Академията на науките и от други научни книгохранилища в Петербург.

1897

- Февруари, 17 —
май, 8 (март,
1 — май, 20)* На път за мястото на заточението в Източен Сибир Ленин продължава да работи над книгата си «Развитието на капитализма в Русия».
- Март, 9 —
април, 30
(март, 21 —
май, 12)* По време на пребиваването си в град Красноярск Ленин работи върху въпросите на икономическото развитие на Русия, ползвайки книгите в библиотеката на търговеца Г. В. Юдин. Почти, Ленин проучва първите две части на «Статистически атлас на главните отрасли на фабрично-заводската промишленост в Европейска Ру-

сия с поименен списък на фабриките и заводите, съставен от Д. А. Тимирязев,

- Март, 10 (22)* В писмо от Красноярск Ленин съобщава на сестра си Мария Илинична в Москва, че ще се възползва от предложението ѝ да му направи извадки от различни книги в Румянцевската библиотека (сега Държавна библиотека на СССР «В. И. Ленин»), необходими за работата му върху «Развитието на капитализма в Русия».
- Март, 16 (28)* Ленин пише на майка си М. А. Улянова, че по пътя прегледал «взетите за кратък срок книги» и смята да ги върне от Красноярск.
- Март, 26 (април, 7)* В писмо от Красноярск до М. А. Улянова в Москва Ленин моли сестра си Анна Илинична да му изпрати необходимите за работата книги по изпратения ѝ списък.
- Април, 5 (17)* В писмо до М. А. Улянова Ленин моли да побързат с изпращането на книгите, необходими му за работата.
- Април, 17 (29)* В писмо до М. А. Улянова Ленин съобщава, че е намерил няколко книги по статистика за своята работа. Същевременно моли да му изпратят книгите в Красноярск.
- В писмо до сестра си Анна Илинична Ленин я моли да му купи статистически сборници и други източници, необходими за работата му върху книгата «Развитието на капитализма в Русия».
- Май, 8 (20) — декември* Вече на път за село Шушенское, Минусински окръг, Енисейска губерния, Ленин продължава да работи по подготовката на книгата си «Развитието на капитализма в Русия».
- Май, 18 (30)* В писмо от село Шушенское до сестра си Мария Илинична в Москва Ленин съобщава, че е получил нейните извадки от книги в Румянцевската библиотека, необходими за работата му върху «Развитието на капитализма в Русия», и я моли да му изпрати каталози на книги, «особено на букинисти и особено задгранични».
- Май, 25 (юни, 6)* В писмо до Анна Илинична Ленин моли да го абонира за някои списания и вестници, а също да му изпратят в бандерол редица книги, повечко каталози от букинистите, библиотеките, книжарниците и т. н.

Ленин пита Анна Илинична дали е получила достъп до някаква обществена библиотека в град Москва (университетската или на Московското юридическо дружество), за да може да взема книги за срок от по два месеца и да му ги препраща в бандерол.

Юли, 15 (27) В писмо до М. Т. Елизаров Ленин съобщава, че не е получил изпратения му сандък с книги; пита какви нови книги са купени за него.

Юли, 1 (13) Ленин изпраща две писма за своите книги в Красноярск, едното с пари, за да доплати за пакета с книги.

Август, 16 (28) В писмо до П. Б. Акселрод Ленин съобщава, че «се занимава по малко със своята голяма работа», т. е. с книгата си «Развитието на капитализма в Русия».

Декември, 10 (22) В писмо до Мария Илинична Ленин съобщава, че е получил изпратената му втора част на «Материалите» за Вятска губерния.

*Декември, 21
(2 януари 1898 г.)* Ленин пише на Анна Илинична с молба да му изпрати следните книги на френски език: К. Марх. *Misère de la philosophie*. 1896. Paris. Fr. Engels. *La force et l'économie dans le développement social*. К. Марх. *Critique de la philosophie du droit de Hegel*. 1895.

1898

Януари, 4 (16) В писмо до М. Т. Елизаров Ленин го моли да му изпрати в с. Шушенское книжката на «Труды Вольного экономического общества» с доклада на М. А. Лозински «Селската поземлена собственост и мерките с цел да се предотврати лишаването на селяните от земя», прочетен на 13 декември 1897 година.

*Януари, 24
(февруари, 5)* В писмо от с. Шушенское Ленин моли Анна Илинична да му купи в Москва книгите «Лекции по икономия на селското стопанство» от Каблуков и «Очерци за кустарната промишленост» от В. В.

Февруари, 7 (19) В писмо до майка си М. А. Улянова Ленин моли да изпратят на Н. К. Крупская съставения от него списък, за да потърси книгите в Петер-

бург. В този списък влизали статистически сборници и други книги.

- Февруари, 14 (26)* От Шушенское Ленин изпраща препоръчано до Анна Илинична в Москва взетите от библиотеките книги.
- Юни, 7 (19)* В писмо до М. А. Улянова Ленин съобщава, че най-последно е получил сандъка с книги, пътувал повече от година.
- Юли, 15 (27)* В писмо до Анна Илинична Ленин я моли да се разбере с библиотеките, «за да определят точно условията за изпращането на книги и връщането им, за акуратни връзки и пр.».
- Между 11 и 25 септември (23 септември и 7 октомври)* При пътуването си до град Красноярск Ленин продължава да работи в местната градска библиотека и библиотеката на търговеца Юдин върху материали за книгата «Развитието на капитализма в Русия».
- Октомври, 11 (23)* В писмо до М. А. Улянова Ленин съобщава, че е завършил черновата на книгата си «Развитието на капитализма в Русия» и е започнал окончателната обработка.
- Ноември, 1 (13)* В писмо до М. А. Улянова Ленин моли Анна Илинична, когато отиде в Петербург, да се уговори за издаването на книгата «Развитието на капитализма в Русия», първите две глави от която той възнамерява да изпрати след седмица—седмица и половина.
- Между 7 и 11 (19 и 23) ноември* Ленин изпраща от село Шушенское до гр. Подолск първите две глави на книгата «Развитието на капитализма в Русия» и предговора, като адресира пратката до майка си.
- Същия ден Ленин в писмо до Анна Илинична я моли да разбере дали М. И. Водовозова не би се заела да издаде книгата, а също съобщава при какви условия би желал да се издаде книгата и как да бъде оформена.
- Ленин завършва подготовката за печат на 3-та глава на книгата «Развитието на капитализма в Русия».
- Ноември, 22 (декември, 4)* В писмо до Анна Илинична Ленин съобщава, че е съгласен с предложението на М. И. Водовозова за издаването на книгата «Развитието на капитализма в Русия», и моли сестра си да се уговори

с издателката за техническата страна на работата и за коректурите; съобщава, че 3-та глава на книгата е преписана на чисто и че тия дни той завършва 4-та, т. е. половината от своето съчинение; надява се да изпрати и двете глави след две седмици.

*Ноември, 28
(декември, 10)*

Ленин в писмо до майка си М. А. Улянова и брат си Дмитрий Илич съобщава, че е завършил работата върху първата половина на книгата си «Развитието на капитализма в Русия».

Декември, 6 (18)

В писмо до Анна Илинична и Марк Тимофеевич Елизаров Ленин моли да разберат от М. И. Водозова в какъв срок ще бъде издадена книгата; съветва ги книгата да се набере с по-гъст шрифт, а таблиците да бъдат напечатани с петит.

*Декември,
преди 12 (24)*

Ленин пише до статистическото отделение на Тверската губернска земска управа с молба да му изпратят Сводния сборник (т. XIII, св. I, 1897).

*Декември,
12 (24)*

Ленин изпраща от с. Шушенское за гр. Подолск 3-та и 4-та глава от книгата «Развитието на капитализма в Русия» в препоръчана пратка, адресирана до майка му.

Същия ден Ленин пише на Анна Илинична с молба да нанесе две поправки в ръкописа на книгата «Развитието на капитализма в Русия».

*Декември, 20
(1 януари 1899 г.)*

В писмо до М. А. Улянова Ленин я моли да му изпрати препис от статията на Н. Каришев «Материали за руското народно стопанство», ч. II, от 2-ра книга на «Известия Московского сельскохозяйственного института» от 1898 г.

*Декември, 28
(9 януари 1899 г.)*

В писмо до Анна Илинична Ленин съобщава, че е привършил работата си върху 5-а и 6-а глава на книгата «Развитието на капитализма в Русия», дава указания за начина на издаването и четенето на коректури.

1899

Януари, 10 (22)

Ленин пише писмо до М. А. Улянова във връзка с издаването на книгата, съобщава ѝ за намерението си да изпрати наскоро 5-а и 6-а глава на книгата и изпраща допълнение към 2-ра глава. Ленин настоява да се направят три коректури.

а не две (последната в Москва) и моли Анна Илинична по тези въпроси да се обръща непосредствено към коректора.

Януари, 17 (29) Ленин изпраща препоръчано от село Шушенское в гр. Подолск на името на майка си М. А. Улянова 5-а и 6-а глава и заглавието на книгата «Развитието на капитализма в Русия».

В писмо до М. А. Улянова Ленин пита дали са започнали да печатат книгата «Развитието на капитализма в Русия», колко време отива за една кола и има ли Анна Илинична последната коректура. Същевременно Ленин моли да му изпратят няколко от началните коли на коректурата.

Януари, 24 (февруари, 5) В писмо до Мария Илинична в Брюксел Ленин съобщава, че бърза да довърши книгата «Развитието на капитализма в Русия».

Януари, 26 (февруари, 7) Ленин моли в писмо брат си Дмитрий Иляч да съобщи в издателството за забелязаната от него грешка в началото на втори параграф на IV глава на книгата.

Януари, 30 (февруари, 11) Ленин завършва подготовката на книгата «Развитието на капитализма в Русия» за печат.

Февруари, 3 (15) Ленин изпраща от с. Шушенское в гр. Подолск на името на майка си М. А. Улянова 7-а и 8-а глава на книгата, заглавията им и две приложения към 7-а глава (II и III).

Февруари, 7 (19) В писмо до М. А. Улянова Ленин съобщава, че със следващата поща ще изпрати още една малка добавка към 7-а глава на книгата.

Февруари, 13 (25) Ленин изпраща от с. Шушенское в гр. Подолск на името на майка си добавката към 7-а глава на книгата «Развитието на капитализма в Русия». В писмо Ленин благодари на Анна Илинична и на брат си за грижите по издаването на книгата, изказва благодарност и на статистика В. А. Йонов за коректурата на статистическите таблици.

Февруари, 28 (март, 12) В писмо до Анна Илинична Ленин съобщава, че е получил първите чисти коли на книгата «Развитието на капитализма в Русия» и прилага списъка на печатните грешки в тях.

Ленин пише писмо до М. Т. Елизаров, в което се изказва във връзка с бележките му за книгата «Развитието на капитализма в Русия».

- Март, 17 (29)** В писмо до Анна Илинична Ленин съобщава, че е получил чисти коли на 2-ра и 3-та глава на книгата «Развитието на капитализма в Русия» и изброява печатните грешки в тях. Същевременно Ленин изпраща Postscriptum-а към предговора и списък на познатите, на които моли да изпратят книгата след излизането ѝ от печат.
- Март, 24—31 (април 5—12)** Излиза от печат първото издание на книгата на В. И. Ленин «Развитието на капитализма в Русия. Процесът на образуване на вътрешен пазар за едрата промишленост» с подпис *Владимир Илин.*
- Март** В кн. 3 на списание «Начало» са публикувани първите шест параграфа от 3-та глава на книгата «Развитието на капитализма в Русия» със заглавие «Изместване на ангарийното стопанство от капиталистическото в съвременното руско земеделие».
- Април, 2 (14)** Ленин получава от Анна Илинична 11-а—16-а кола на книгата.
- Април, 4 (16)** Ленин изпраща на Анна Илинична списъка на печатните грешки в 11-а—16-а кола на книгата си.
- Април, 27 (май, 9)** В писмо до А. Н. Потресов Ленин съобщава, че е излязла от печат книгата му «Развитието на капитализма в Русия», а също, че неговият Postscriptum към предговора е закъснял, попаднал е в предварителната цензура и е «пострадал».
- Април, 28 (май, 10)** Във вестник «Русские Ведомости» се печата известие за излизането на книгата: «*Владимир Илин.* Развитието на капитализма в Русия. Процесът на образуване на вътрешен пазар за едрата промишленост. Цена 2 руб. 50 коп., с. 480.»
- Октомври** В списание «Образование», кн. 10, е напечатана рецензия от Б. В. Авиллов за книгата «Развитието на капитализма в Русия».

1900

- Януари, 19 (февруари, 1)** Ленин започва да работи върху статията си «Некритична критика», която е отговор на враждебната рецензия на П. Н. Скворцов за книгата «Развитието на капитализма в Русия».

*Април, преди 30
(12 май)* Ленин получава писмо от редактора на списание «Научное Обозрение» М. М. Филипов със съобщение, че цензорът е забранил почти една трета от статията «Некритична критика».

Май — юни Статията на Ленин «Некритична критика (по повод статията на г-н П. Скворцов «Стоковият фетишизъм» в кн. 12 на «Научное Обозрение» от 1899 г.)» излиза в кн. 5—6 на списание «Научное Обозрение» от 1900 г.

1902

*Март, 20
(Април, 2)* В писмо от Мюнхен до майка си М. А. Ульянова в Самара Ленин я моли да му изпрати от неговите книги всичко, което може, на руски език и «дори цялата статистика», от която чувства голяма нужда и която възнамерява «изцяло да поправи».

1905—1907

Ленин подготвя второто издание на книгата си «Развитието на капитализма в Русия», внася съществени допълнения в редица глави.

1907

Юли Ленин, намирайки се във Финландия, пише предговора към второ издание на книгата «Развитието на капитализма в Русия».

1908

Март В «Книжная Летопись», кн. 10, е напечатано известие, че е излязло второ, допълнено издание на книгата на Ленин «Развитието на капитализма в Русия».

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор..... VII—XV

I

Развитието на капитализма в Русия. Процесът на образуване на вътрешен пазар за едрата промишленост.....	21—583
<i>Предговор към първото издание</i>	5
<i>Предговор към второто издание</i>	13
Глава I. Теоретическите грешки на икономистите-народници	21—59
I. Общественото разделение на труда.....	21
Увеличаване броя на отделните отрасли на промишлеността 21. — Създаване на вътрешен пазар в резултат на общественото разделение на труда 22. — Пропвата на този процес в земеделието. 22—23. — Възгледите на икономистите-народници 23—24	
II. Растеж на промишленото население (за сметка на земеделското).....	24
Необходимата връзка на това явление със самата природа на стоковото в капиталистическото стопанство 24—25.	
III. Разоряване на дребните производители.....	25
Погрешният възглед на народниците 26. — Възгледът на автора на «Капиталът» по този въпрос 26—27.	
IV. Народническата теория за невъзможността да се реализира свръхстойността.....	27
Същността на теорията на г-дата В. В. и Н.—он; нейната погрешност 27—30. — Неправилното включване на «външния пазар» във въпроса за реализацията 29—33. — Повърхностната оценка на противоречията на капитализма от посочените автори 33.	
V. Възгледите на А. Смит за производството и обръщението на целия обществен продукт в капиталистическото общество и Марксовата критика на тези възгледи.....	33

Ад. Смит изпуска постоянния капитал 34—35. —
Влияние на тази грешка върху теорията на национал-
ния доход 35—36.

VI. Теорията на Маркс за реализацията..... 38

Основни предпоставки на теорията на Маркс 38—
39. — Реализиране на продукта при простото възпро-
изводство 39—40. — Главният извод от теорията на
Маркс за реализацията 41—42. — Значението на про-
изводителното потребление 42—45. — Противоречието
между стремежа към безгранично разширяване на про-
изводството и ограничеността на потреблението 45—47.

VII. Теорията за националния доход..... 46

Прудон 48—49. — Родбертус 49—51. — Съвременните
икономисти 51. — Маркс 51—53.

VIII. Защо за капиталистическата нация е необходим
външен пазар..... 53

Причината за необходимостта на външния пазар
64—56. — Външният пазар и прогресивността на капита-
лизма 55—56.

IX. Изводи от I глава..... 56

Резюме на разгледаните по-горе положения 56—58. —
Същност на въпроса за вътрешния пазар 58—59.

Г л а в а II. Разслояване на селяните ..... 60—173

I. Земските статистически данни за Новорусия 60

Стопанските групи сред селяните 60—61. — Търгов-
ското земеделие и покупко-продажбата на работна сила
62. — Горната група; концентрация на земята 62, на
живия и мъртвия инвентар 63—64, по-голяма произво-
дителност на труда 64—65. — Разсъжденията на г-н В. В.
за растящия брой на селяните без коне 64—65. — Наем-
ното на ратаи и разсъжденията на г-н В. В. за това
явление 66—67. — Долната група селяни; даване на зе-
мята под аренда 67—69. — Средната група, нейната не-
устойчивост 68—70. — Г-да В. В. и Каришев за селската
аренда 70—72. — Отношението на народниците към из-
следването на г-н Постникова 73.

II. Земските статистически данни за Самарска гу-
берния..... 74

Данни за домакинството на различните групи селяни
в Новоузенски уезд 74—76. — Земевладение и земелол-
зване на различните групи 76—78. — Г-н Каришев за
арендата и за цените на храните 78. — Наемен труд;
създаване на вътрешен пазар в резултат на разслоява-
нето на селяните 79—80. — Селският пролетариат в Са-
марска губерния 80—81.

III. Земските статистически данни за Саратовска
губерния..... 81

Данни за домакинствата на различните групи 81—82.
Наемане на ратаи 83. — «Помияците» в земската ста-
тистика 83—84. — Арендата 84—85. — Разсъжденията на
г-н Каришев; Н. — он и Марс за арендата 85—89. — Срав-
няване на Каминински и други уезди 89—90. — Значе-
нието на въпроса за групирането на селските домакинства
91—93.

IV. Земските статистически данни за Пермска губерния.....	94
Данни за стопанството на различните групи 94—95. — Наемането на ратаи и надничари и значението му 96—97. — Наторяване на земята 98. — Подобрени оръдия 98—99. — Търговско-промишлени заведения 99—100.	
V. Земските статистически данни за Орловска губерния.....	100
Данни за стопанството в различните групи 100—101. — Непълна картина на разслоението по данните за Орловска губерния 101—102.	
VI. Земските статистически данни за Воронежска губерния.....	103
Начини за групиране в сборниците за Воронежска губерния 103. — Данни за Задонски уезд 104—105. — «Поминьците» 104—107.	
VII. Земските статистически данни за Нижегородска губерния.....	107
Данни за групиране на стопанствата в три уезда 107—110.	
VIII. Преглед на земските статистически данни за други губернии.....	110
Новгородска губерния, Демянски уезд 111. — Черниговска губерния, Козелецки уезд 111—112. — Енисейска губерния 112—113. — Полтавска губерния, за три уезда 113—114. — Калужка губерния 114. — Тверска губерния 115.	
IX. Обобщение на разгледаните по-горе земски статистически данни за разслояването на селяните.....	115
Начини на групиране 115—117. — Сборна таблица и диаграма 118—121 и 128—129. — Разбор на отделните колони на диаграмата 122—127. — Сравняване на различните райони по степен на разслояването 127—129.	
X. Общите данни на земската статистика и военната статистика на конете.....	129
Данни на земската статистика за 112 уезда на 21 губернии 129—130. — Данни за военната статистика на конете за 49 губернии на Европейска Русия 130—131. — Значението на тези данни 131—133.	
XI. Сравнение на военната статистика на конете от 1888—1891 и 1896—1900 година.....	133
Данни за 48 губернии на Европейска Русия 133—135. — Статистическите упражнения на г-н Вихляев и Черненко 135—136.	
XII. Земските статистически данни за селските бюджети.....	136
Характер на данните и начините на обработването им 136—138. — (А) Общи резултати от бюджетите 138—146. Размер на разходите и доходите 137—139. — Състав на разходите 138. — Състав на доходите 139—140. — Парична част на бюджета 141—142. — Значение на данните 143—144. — (Б). Характеристика на	

селското земеделие 144—150. — Общи данни за стопанствата 144—146. — Имущество и инвентар 145—146. — Разходи за стопанството 146—148. — Доходът от земеделието 149. — Привидно изключение 148—149. — (В). Характеристика на жизненото равнище 150—158. — Разход за храна в натура 150. — Разход за храна в пари 151. — Останалите разходи за лично потребление 152. — Паричният разход за лично и производително потребление 153—154. — Г-и Н.—ои за горния «слой» селяни 153—154. — Сравнение на жизненото равнище на селяните и селските работници 154—156. — Похватите на г-и Щербина 156—157.

XIII. Изводи от II глава..... 159

Значението на стоковото стопанство 159. — 1) Капиталистическите противоречия в самата община 159—160. — 2) «Разселяването» 160—161. — 3) Характеристика на този процес в «Капиталът» 161—163. — 4) Селска буржоазия 163—164. — 5) Селски пролетариат. Общоевропейският тип селски работник с ядел 164—167. — 6) Средните селяни 167. — 7) Образоването на вътрешен пазар за капитализма 167—168. — 8) Засилване на разслояването; значение на преселванията 168—169 — 9) Търговският и лихварският капитал. Постановка на въпроса в теорията. Връзката на тези форми на капитала с промишления капитал 169—172. — 10) Отработките и тяхното влияние върху разслояването на селяните 172—173.

Г л а в а III. Преминаване на земевладелците от ангарийно към капиталистическо стопанство..... 177—237

I. Основни черти на ангарийното стопанство..... 177

Същност на крепостната стопанска система и условията за съществуването ѝ 177—179.

II. Съединяване на ангарийната система на стопанство с капиталистическата..... 179

Остатъци от старата система след реформата 179—180. — Отработъчна и капиталистическа система 180—181; тяхната сравнителна разпространеност 181—185. — Преаръщане на отработъчната система в капиталистическа 185—186.

III. Характеристика на отработъчната система..... 186

Форми на отработките 186—187. — Видове натурална аренда и тяхното значение 187—188. — Заплащане на труда при отработките 188—190. — Личната зависимост при отработките 191. — Обща преценка на отработките 191.

IV. Изместване на отработъчната система..... 192

Два вида отработки 193—194. — Значение на разслояването на селяните 195—196. — Преценката на г-и Стебут 196. — Преценки в литературата 196—197.

V. Отношението на народниците към въпроса..... 198

Идеализирането на отработъчната система 198—199. — Разсъжденията на г-и Каблуков 199—202.

VI. История на стопанството на Енгелгард..... 203

Първоначално състояние на стопанството и характерът на постепенните изменения в него 203—206.

VII. Използването на машини в селското стопанство	207
Четири периода в развитието на производството на селскостопански машини 207—208. — Непълнотата на официалната статистика 208—210. — Данни за използването на различните селскостопански машини 210—213.	
VIII. Значение на машините в селското стопанство.....	215
Капиталистическият характер на използването на машини 215—218. — Резултати от прилагането на машини 218—222. — Непоследователността на народниците 222—224.	
IX. Наемният труд в земеделието.....	224
«Земеделско гурбетчиство» 224, значение на «земеделското гурбетчиство» 224—225, неговите размери 226—227. — Численост на селскостопанските работници в Европ. Русия 227—228.	
X. Значението на волнонаемния труд в земеделието....	229
Положението на селскостопанските работници 229—230. — Особени форми на наемане 230—232. Положението на работниците при дребните и едрите работодатели 232. — Зачагъщи на обществен контрол 233—235. — Гледището на народниците за земеделската работа по чужди места 235—237.	
Глава IV. Разрастване на търговското земеделие....	238—314
I. Общи данни за земеделското производство в следреформена Русия и за видовете търговско земеделие.....	328
Производството на зърнени храни и картофи през 1864—1866, 1870—1879, 1883—1887, 1885—1894 година 238—239. — Посевите на картофи и тяхното значение 239—240. — Райони на търговското земеделие 241—242. — Разсъжденията на г-н Каблуков 242.	
II. Районът на търговското зърнено стопанство.....	243
Преместване на главния център на производството на зърнени храни 243. — Значението на покрайнините като колонии 243—244. — Капиталистическият характер на земеделието в този район 245—247.	
III. Районът на търговското скотовъдство. Общи данни за развитието на млечното стопанство.....	248
Значението на скотовъдството в разните райони 248—250. — Изчислението на г-н Ковалевски и Левитски 248. — Развитие на мандраджийското производство 249—252. — Непълнотата на официалните данни 250—251. — Технически прогрес 252—253.	
IV. Продължение. Икономиката на помешчицкото стопанство в описвания район.....	253
Рационализацията на земеделието 253—254. — Млекоизкупвателните предприятия и тяхното значение 254—256. — Образуване на вътрешен пазар 256. — Приниждане на селскостопански работници в промишлените губернии 256—257. — По-равномерно разпределение на работата през цялата година 257—259. — Зависимостта на дребните земеделци и преценката на г-н В. В. за нея 259—260.	

V. Продължение. Разслояване на селяните в района на млечното стопанство.....	261
Разпределението на кравите сред селяните 261—263. — Подробности за С—Петербургски уезд 263—264. — «Прогресивните течения в селското стопанство» 265—266. — Влиянието на този прогрес върху бедните селяни 266—267.	
VI. Районът на ленопроизводството.....	268
Развитие на търговското ленопроизводство 268—269. — Размяната между разните видове търговско земеделие 270. — «Крайностите» на ленопроизводителния район 270—271. — Технически подобрения 271—272.	
VII. Техническата обработка на селскостопанските продукти.....	273
Значение на заводската или техническата система в селското стопанство 273.	
1) Производство на спирт и спиртни напитки.....	274
Разпространеност на селскостопанското спиртоварство 274—275. — Развитие на производството на спирт от картофи и неговото значение 275—276.	
2) Производство на захар от цвекло.....	276
Нарастване производството на цвекло 276—277. — Прогрес на капиталистическото земеделие 277—279.	
3) Производство на нишесте.....	279
Неговият растеж 279—280. — Два процеса в развитието на това производство 280. — Нишестеното производство в Московска губ. 281 и във Владимирска губ. 282—283.	
4) Маслобойно производство.....	283
Двоякият процес в неговото развитие 283—284. — «Кустари» с маслобойни 284—285.	
5) Тютюнопроизводство.....	285
VIII. Промисленото градинарство и овощарство; крайградското стопанство.....	289
Развитие на търговското овощарство 289 и градинарство 289—290. Селяните-градинари в С.—Петербургска, Московска и Ярославска губерния 290—291. — Парниковото градинарство 290—292. — Промисленото бостанджийство 292—293. — Крайградското стопанство и неговите особености 293—295.	
IX. Изводи за значението на капитализма в руското земеделие.....	295
1) Превръщане на земеделието в предприятие 295—296. — 2) Особенности на капитализма в земеделието 296. — 3) Създаване на вътрешен пазар за капитализма 297. — 4) Прогресивната историческа роля на капитализма в руското земеделие 297—302.	
X. Народническите теории за капитализма в земеделието. «Освобождаване на зимното време».....	302
Ограниченост и шаблонност на тази теория 302—303. — Изпускането на най-важните страни на процеса 303—307.	

XI. Продължение. — Общината. — Възгледите на Маркс за дребното земеделие. — Мнението на Енгелс за съвременната селскостопанска криза	307
Погрешно поставяне на въпроса за общината от страна на народниците 307—309. — Неразбиране на един абзац от «Капиталът» 309—310. — Марксовата оценка за селското земеделие 310—311. — Оценката му за земеделския капитализъм 311—312. — Несполучливият цитат на г-н Н. — он 311—314.	
л а в а V. Първите стади на капитализма в промишлеността.....	315—367
I. Домашната промишленост и занаятът.....	315
Остатъци от домашната промишленост 315. — Степен на разпространение на занаята 316—317, неговите основни черти 317—318.	
II. Дребните стокотроизводители в промишлеността. Цеховият дух в дребните поминъци.....	318
Преминаване от занаята към стоково производство 318—319. — Страхът от конкуренция 319—321.	
III. Развитие на дребните промишлености след формата. Двете форми на този процес и неговото значение.....	321
Причини за растежа на дребната промишленост 321—322. — Заселване на промишленници в покрайнините 322—323. — Развитие на дребните промишлености сред местното население 323—325. — Преместване на капитала 325—326. — Връзка между развитието на дребните промишлености и разслояването на селяните 326—327.	
IV. Разслояване на дребните стокотроизводители. Данни от преброяванията на кустарите по домакинства в Московска губерния.....	327
Постановка на въпроса 327—328. — Начин на обработване на данните 328—329. — Сборна таблица и диаграма 330—333. — Изводи: наемният труд 330—335, производителност на труда 335—336, доходи 336—337. — Дребнобуржоазният строй на дребните промишлености 338—339.	
V. Капиталистическата проста кооперация.....	339
Нейното значение и влияние върху производството 339—342. — Сдружения (артели) 342—343.	
VI. Търговският капитал в дребните промишлености	343
Условия, при които се появява закупчикът 343—345. — Търговките в дантеленото производство 345—347. — Примери на организация на продажбата 348—350. — Възгледите на народниците 349—350. Форми на търговския капитал 350—352.	
VII. «Промисленост и земеделие».....	352
Данните на таблицата 352—353. — Земеделието с наемни работници 353—354. — «Кърски работници» 354—355. — Други данни за промишлеността и земеделието 355—359. — Продължителност на работния период 359—360. — Резюме 360—361.	

VIII. «Съединяване на промишлеността със земеделието».....	361
Теорията на народниците 361. — Форми на съединяване на промишлеността със земеделието и различното им значение 362—364.	
IX. Няколко бележки за докапиталистическата икономика на нашето село.....	364

Г л а в а VI. Капиталистическата манифактура и капиталистическото домашно производство..... 368—343

I. Образуване на манифактурата и нейните основни черти.....	368
Понятието манифактура 368, нейният двойк произход 368—369 и значение 369.	
II. Капиталистическата манифактура в руската промишленост.....	369
1) Тъкачни промишлености.....	370
2) Други отрасли на текстилната индустрия. Плъстеното производство.....	373
3) Шапкарското и конопено-въжарското производство.....	377
4) Дървообработващото производство.....	380
5) Производства по обработка на животински продукти. Кожарство и кожухарство.....	385
6) Останалите производства по обработка на животински продукти.....	392
7) Производства по обработка на минерални продукти.....	396
8) Производства по обработка на метали. Павловските промишлености.....	397
9) Други производства по обработка на метали.....	401
10) Производството на ювелирни изделия, самовари и хармоники.....	404
III. Техниката в манифактурата. Разделението на труда и неговото значение.....	409
Ръчно производство 409, цирякуване 409—410. — Разделението на труда като подготвителен стадий на едрата машинна индустрия 410—412, неговото влияние върху работниците 412.	
IV. Териториално разделение на труда и отделяне на земеделието от промишлеността.....	413
Мнението на г-н Харизоменов 413. — Неземеделските центрове 414—415. — Преходният характер на манифактурата 415—416. Издигането на културното равнище на населението 416.	
V. Икономическата организация на манифактурата.....	416
Положението на производството 416—417. — Мнението на г-н Овсянников 417 и Харизоменов 418—419	

VI. Търговският и промишленият капитал в манифактурата. «Закупчик» и «фабрикант»	419
Връзката между едрите и дребните предприятия 419—422. — Грешката на народниците 422.	
VII. Капиталистическата работа в къщи като прида-тък на манифактурата.....	422
Нейната разпространеност 422—423, характерни черти 423—426, условия за разпространяването и 426—427, нейното значение в теорията за излишното население 427—429.	
VIII. Какво представлява «кустарната» промишленост?.....	429
Някои общи статистически данни за кустарите 429—430. — Преобладаването на капиталистически заетите работници 430—431. — Неопределеността на понятието «кустар» и злоупотребата с този термин 432—433.	
Г л а в а VII. Развитие на едрата машинна индустрия.....	437—529
I. Научното понятие фабрика и значението на «фабрично-заводската» статистика.....	437
II. Нашата фабрично-заводска статистика.....	439
Нейните източници 439. — Изданията от 60-те години 440—441. — Особеният характер на «Военно-статистич. сборник» 441—444. — «Указателят» на г-н Орлов 444—445. — «Сводовете» на Департамента на търговията и манифактурите 445—446. — «Сборник сведения за Русия за 1884/85 г.»; грешките на г-н Каршев 446—448. — Данните на губ. статист. комитети 448. «Списъкът» 449. — Увеличава ли се броят на фабриките в Русия? 449—450.	
III. Разбор на историко-статистическите данни за развитието на едрата промишленост.....	450
1) Текстилни производства.....	451
2) Дървообработващи производства.....	456
3) Химически производства, обработка на животински продукти и керамични производства.....	457
4) Металургични производства.....	459
5) Производства на хранителни продукти.....	460
6) Акцизните и останалите производства.....	463
7) Изводи.....	464
IV. Развитие на минната промишленост.....	465
Ураг, неговите особености 465—469. — Южният район 469—471. — Кавказ 471—472. — Едрите и дребните рудници в Донецкия басейн 472—474. — Значението на данните за развитието на минната индустрия 474—476.	

V. Увеличава ли се броят на работниците в едрите капиталистически предприятия?.....	476
Данни за 1865 и 1890 г. 476—479. — Погрешният метод на народниците 479—487.	
VI. Статистика на парните двигатели.....	487
Данни за 1875—1878 и 1892 г. 487—488.	
VII. Развитие на големите фабрики.....	489
Данни за 1866, 1879, 1890 и 1894/95 година 489—495. — Най-големите предприятия във фабрично-заводската и в миниата промишленост 496. — Грешките на г-н Н.—ом 496—498.	
VIII. Териториално разпределение на едрата промишленост.....	498
Данни за най-важните центрове за фабрично-заводската промишленост през 1879 и 1890 г. 498—499. — Три типа центрове 499—501. — Групиране на центрoвете 501—503. — Разрастване на селските фабрични центрове и неговото значение 503—505.	
IX. Развитие на дърводобивната и строителната промишленост.....	505
Разширяване на горската промишленост 505—506; нейната организация 506—509. — Развитие на капитализма в строителната промишленост 510—513	
X. Придатък на фабриката.....	513
XI. Пълно отделяне на промишлеността от земеделието.....	515
Грешката на народниците 515—516. — Данните на Московската земска санитарна статистика 516—520.	
XII. Трите стадия в развитието на капитализма в руската промишленост.....	520
Връзката между всички стадии 520—522. — Особеностите на техниката 522. — Развитието на капиталистическите отношения 522—523 — Характер на развитието на промишлеността 523—524 — Отделянето на промишлеността от земеделието 524—526. — Разликата в битовите условия 525—529. — Развитието на вътрешния пазар 529.	
Г л а в а VIII. Образуване на вътрешен пазар.....	530—576
I. Разширяване на стоковото обръщение.....	530
Развитие на железниците 530—531, водния транспорт 531—532, търговията и банките 532—535.	
II. Нарастване на търговско-промишленото население.....	535
1) Растеж на градовете.....	535
2) Значение на вътрешната колонизация.....	537
3) Растеж на фабричните и търговско-промишлените градчета и села.....	543
4) Гурбетчийските неземеделски поминъци.....	546

В. И. ЛЕНИН
Събрани съчинения
том трети
Второ издание

Редакция «Класици на марксизма-ленинизма»

Редактор
Яню Стоевски
Редактор-рецензент
Магдалена Атанасова
Художник
Жеко Алексиев
Художествен редактор
Александър Хачатурян
Технически редактор
Стефан Христов
Коректор
Емилия Кръстева

Издателски № 6250
Даден за набор на 6. VII. 1979 г. Подписан за печат на 12. XI. 1979 г.
Излязъл м. ноември
Печатни коли 48,25. Издателски коли 40,53
Формат 84x108/32 Тираж 8110
Цена 1,60 лв.

Код $\frac{9531172711}{0010-3-79}$

Партиздот — София, бул. «В. И. Ленин» № 47
ПК «Д. Благоев» — София, ул. «Ракитин» № 2